Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації
Луцька міська рада
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» інституту археології НАН України
Волинський краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Відділення Інституту дослідів Волині у Вінніпезі при ВНУ
Державний архів Волинської області

925-й річниці від першої згадки про м. Луцьк

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНІ ТА ПОЛІССЯ: Луцьк в історії Волині та України

Науковий збірник
Випуск 35

Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, м. Луцьк, 15 – 17 вересня 2010 року

м. Луцьк,
2010

УДК 593+023(447.82)08
ББК 63.3(4Укр – 4Вол)я 43+78.33
М 62

Науковий збірник містить матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, яка відбулася 15 – 17 вересня 2010 року у м. Луцьку. До збірника увійшли доповіді та повідомлення з археології, історії, культури, етнографії міста Луцька, Волині та України.

Редакційна група: **Геннадій БОНДАРЕНКО,**
Анатолій ШВАБ,
Оксана КАРЛІНА,
Анатолій СИЛЮК,
Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ

Відповідальні за випуск: **Анатолій СИЛЮК, Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ**

Технічний редактор: **Володимир КАМІНСЬКИЙ**

Матеріали надруковані в авторській редакції. У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

Видання здійснене в рамках Регіональної програми розвитку культури, мистецтва та туризму у Волинській області на період 2006 – 2010 рр. та за фінансової підтримки ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

© ДП «Волинські старожитності»
© Волинський краєзнавчий музей, 2010

Розділ 1

АРХЕОЛОГІЯ ЛУЦЬКА

Ольга БОРИСОВА,
Андрій ПОЗНІКІН (Луцьк)

ОПИС ПАМ'ЯТОК МАЛІЦЬКОЇ ТА ВОЛИНО-ЛЮБЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУР

Велике значення для господарського та духовного життя населення Західної України мало перебування на її території носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки, маліцької, волино-люблінської культури з розписною керамікою, Кукутені-Трипілля, культури кулястих амфор та ін. [Охріменко, 2006, с. 302].

На початку IV тис. до н. е. на території сучасної Угорщини виникла лендельська культура, яка пізніше поширилася в південно-західну Словаччину, Австрію, Моравію. У дещо зміненому вигляді вона проникла і на територію Західної Волині та Північно-Східного Передкарпаття [Археология...,1990, с. 4].

У результаті міграцій, взаємодії та змішування цього населення з місцевими групами відбувалося вироблення «синкретичних рис нових етносів, які, будучи віддаленими від основних епіцентрів наддунайської протоцивілізації, формували хоч і периферійні, але також досить розвинуті, порівняно численні спільноти».

Очевидно, на територію України це населення притягували перш за все родючі ґрунти, помірний клімат, мисливські угіддя і, що, напевно, найголовніше – поклади високоякісного кременю, який використовувався для виготовлення різноманітних знарядь праці [Охріменко, 2006, с. 302–303].

З лендельської культури дослідники виділяють культури Зимне-Злота та Вербковіце-Костянець. [Археология…,1990, с. 4]. Їх відповідниками є маліцька та волино-люблінська культури. Поряд з цими використовуються й такі назви як «культура пізньострічкової кераміки», «культура Гоща-Вербковиця». Однак загальноприйнятими є зазначені вище такі назви як маліцька культура, яка за даними А. Закостєльної, С. Кадрова та А. Броніцького існувала на Волині в період з 4800 рр.до н.е до 3600 рр.до н. е., та волино-люблінська – 4300 –3300 рр.до н. е.

Населення МК та ВЛК відносять до ранньоземлеробських спільнот, що мали значні успіхи в господарстві, ремеслах. Серед останніх особливо важливим був розвиток металургії, поява перших мідних виробів, нових мідних копалень.

М. Пелещишин, який розглядав ці культури як єдине ціле, але з різними фазами розвитку, обґрунтовував свою думку подібністю топографічних умов поселень, типами жител, керамічними комплексами, виробами з кістки, каменю, кременю. Різницю він вбачав лише в особливостях кераміки: в Зимному, Лежниці вона відзначається старанністю виготовлення, розписом чаш, ваз, а в Голишеві, Костянці та ін. – простіша, товстостінна, позбавлена розпису та прикрашена відтисками. Цей поділ є дещо штучним і застарілим. Проте, процес розселення прийшлого з Подунав'я населення є складним для вивчення.

Зазвичай, поселення розташовувалися на берегах Західного Бугу, Луги, Стиру, Чорногузки, Сарни, Ікви, Горині та інших річок. Особливо улюбленими були мисові підвищені частини, острівні останці, дюнні підвищення серед заплав, місця злиття двох річок. Всього на Західній Україні можна нарахувати до 70 пам'яток енеолітичного часу.

Наводимо опис пам'яток МК та ВЛК:

1. Амбуків Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.

На піщаному підвищенні біля села у 1939 р. виявлено могильник ВЛК, досліджений Яном Фітцке. При цьому знайдено кераміку, мідний дріт, вироби з кременю, каменю, прикраси з ікол кабана. Кілька посудин зберігається у Волинському краєзнавчому музеї [ZOW, 1939, N 7–8, s. 104; Свешников И. 1956, с. 68, рис. 25: 4, 6; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині і кам'яного віку. – К.,1971, с. 176].

2. Антонівка Луцького р-ну Волинської обл.

У 1935 р. О. Цинкаловським поблизу села зібрано кераміку та крем'яні вироби. Матеріали зберігаються в АМ Варшави [Glosik I. 1962, s. 138; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1971, с. 176].

3. Баїв Луцького р-ну Волинської обл.

На острові в заплаві лівого берега р. Чорногузки за 0,5 км на південь від села Г. Охріменком у 2002 р. виявлено, а у 2008 р. на площі 520 м. кв. проведено розкопки поселення ВЛК. Відкрито 13 ям, кераміку, крем'яні вироби ВЛК [Г. Охріменко, С. Локайчук, 2008, с. 129–140]. В 1966 р. біля села знайдена амфора ВЛК [Археологічні пам'ятки…,1971, с. 182].

4. Боратин Луцького р-ну Волинської обл.

В західній частині села, близько берега р. Стир І. Бойком в різні роки зібрано уламки посуду ВКЛ.

5. Ветли Любешівського району Волинської обл.

На правому березі Прип'яті, на місці давньоруського городища знайдено вінчик великої біломальованої посудини ВЛК. Роботи С. Панишка.

6. Гірка Полонка І Луцького р-ну Волинської обл.

На правому березі р. Чорногузки в уроч. Низ за 1,5 км на схід від села Г. Охріменком на розораному полі виявлені залишки поховання ВЛК. Збереглися уламки посуду вказаної культури та фрагменти кісток.

7. Гірка Полонка ІІ Луцького р-ну Волинської обл.

На лівому березі р. Чорногузки в уроч. Панське Поле під час розкопок Д. Козаком виявлено матеріали ВЛК.

8. Голишів Луцького р-ну Волинської обл.

На острові близько лівого берега р. Чорногузки в уроч. Замнище розкопками М. Пелещишина 1972–1973 рр. відкрито 8 ям, з яких 3 житлові, та залишки великих вогнищ ВЛК та МК. В південній частині виявлено 5 одиночних скорчених поховань ВЛК, орієнтованих головами на південь. Кожне з них мало 2–3 посудини та окремі знаряддя. Матер. і док. зберіг. ЛДУ [М. Пещишин,1973, с. 321].

9. Гредьки Ковельського р-ну Волинської обл.

Пам'ятка розташована поблизу села на дюні. Виявлена О. Цинкаловським у 1934 р. Тут зібрано кераміку та крем'яні вироби ВЛК. Матеріал зберігається в АМ Варшави [Glocik I., 1962, s. 138].

10. Зимне Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.

На захід від села, за 0,5 км в уроч. Городище розкопками Ю. Захарука 1951–1952 рр., 1956–1960 рр., та М. Пелещишина у 1961–1964 рр. відкрито 3000 м. кв. площі. Під керівництвом А. Броніцького, А. Закостєльної, Г. Охріменка у 1997 р. проводилися розкопки в центральній частині пам'ятки на площі 120 м. кв. При цьому виявлено об'єкти ВЛК та КЛП [Пелещишин М., 1971, с. 231–240; 1974, с. 116–129; 1964, с. 18–27; Захарук Ю., 1955, с. 114–115; 1957, с. 97–100].

11. Коршів І Луцького р-ну Волинської обл.

В уроч. Линовець С. Ревуцьким у заплаві правого берега р. Чорногузки на підвищеному острові розкопано житло ВЛК, від якого залишилися стовпові ями та кераміка, крем'яні вироби. Пам'ятка відкрита В. Коноплею. У 2005 р. вона була перевірена Г. Охріменком.

12. Коршів ІІ Луцького р-ну Волинської обл.

На лівому березі р. Чорногузки поблизу церкви (за 1,5 км) Г. Охріменком у 2005 р. проводилися невеликі розкопки. При цьому виявлено кераміку та крем'яні вироби ВЛК [Арх. звіт за 2005 р. Г. Охріменка. Матеріали зберіг. в ВКМ в Луцьку].

13. Коршовець Луцького р-ну Волинської обл.

На правому березі р. Чорногузки поблизу села виявлено сліди поселення ВЛК. Розвідки Г. Охріменка 1969 р.

14. Лище Луцького р-ну Волинської обл.

В уроч. Вигаданка біля колишнього с. Ставок Ю. Захаруком у 1971 р. розкопано 276 м. кв. площі. Виявлено землянку та гос-

подарську яму КВК. Матер. і док. зберіг. в Інституті суспільних наук НАН України. Розкопки проводили Ю. Захарук у 1952 р. та І. Свєшніков у 1971 р.

15. Луцьк – уроч. Гнідава (с. Рованці) Волинської обл

На Гнідавській гірці М. Матвієйком у 70 р. XX ст. зібрано колекцію кераміки ВЛК.

16. Люб'язь Любешівського району Волинської обл.

На західному березі оз. Люб'язь, в уроч. Лядина Друга знайдено кераміку ВКЛ з червоною фарбою на зовнішньому боці. Розкопки Г. Охріменка 2005 р.

17. Мишів Іваничівського р-ну Волинської обл.

У довоєнний період за даними О. Цинкаловського викопані уламки посудини попелясто-брунатного кольору з відмуленої глини, прикрашеної дрібноямковим орнаментом (kultura wstegowa kluta) – маліцька культура [Cynkalowski, 1961 s. 32].

18. Полонка Луцького р-ну Волинської обл.

На лівому березі р. Чорногузки за 1 км на захід від села, на підвищеному полі виявлено сліди поселення ВЛК. Зібрано фрагменти кераміки у т.ч. чаші з піддоном, покриті червоною фарбою. Розвідки Г. Охріменка 1970 р.

19. Рокині Луцького р-ну Волинської обл.

На правому березі р. Сарни (над озером) на території скансену у 2005 р. на глибині 0,5 м знайдено скарб з 9 крем'яних пластин та фрагмент кераміки ВЛК. Пункт перевірений Г. Охріменком. Матеріали зберігаються в Рокинівському музеї історії с/г Волині.

20. Сьомаки Луцького району Волинської обл.

Поховання виявлене випадково у 1937 р. З нього походять три посудини, кам'яна сокира і крем'яні пластинки, що зберігаються в Луцкому КМ [Свешников И.К., 1956, с. 68; Fitzke J., 1937, s. 165–166].

21. Торчин І Луцького р-ну Волинської обл.

Сліди поселення знаходяться на східній окраїні села на лівому, плавно піднесеному березі р. Сарни (ліва притока Стиру). Розкопками Пелещишина 1965 р. на площі 200 м. кв. виявлено кераміку ВЛК. Матер. зберіг. в Інституті суспільних наук НАН.

22. Торчин ІІ Луцького р-ну Волинської обл.

На правому березі р. Сарни, біля цегельного заводу Г. Гуртовим, В. Коноплею зібрано кераміку та крем'яні вироби маліцької культури (В. Конопля, С. Ревуцький).

23. Городниця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.

У 1938 р. у культурному шарі поселення трипільської культури знайдено фрагмент тонкостінної чаші з розписом. Зберіг. в ЛІМ [Свєшніков І., 1956, с. 68; Археолог. пам'ятки, 1982, с. 176].

24. Колоколин Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.

На піщаних дюнах поблизу села зібрано кераміку та крем'яні вироби. Матер. зберіг. в АМ Варшави [Glosik I., 1962, s. 151]. В невеликій печері за селом виявлено два інгумаційні поховання з посудинами (розкопки Т. Сулімірського у 1935 р.) Матер. зберіг. в ЛІМ.

25. Белз Сокальського р-ну Львівської обл.

У 1939 р. в уроч. Щирець знайдено декілька посудин та крем'яний ніж. Зберіг. в ЛІМ [Свешников И. 1956, с. 68, рис. 24, 12].

26. Звенигород Пустомитівського р-ну Львівської обл.

На північ від села на Гоєвій горі на площі 317 м. кв. І. Свєшніковим відкрито 5 поховань (4 інгумаційних, 1 кремаційне), що супроводжувалися глиняним посудом, мідними прикрасами, трьома роговими мотиками, кістяним шилом ВЛК тощо. Матер. та док. зберіг. в ЛІМ [Свешников И. 1956, с. 57–58, рис. 24, 25; Археолог. пам'ятки, 1981, с. 175].

27. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл.

Поселення знаходиться на підвищенні серед долини на східній околиці села. Розкопками П. Багрія у 1959 р. виявлено уламки посуду та крем'яні вироби. Матер. і док. зберіг. в ЛІМ. [М. Пелещишин, 1974, с. 114].

28. Кам'янка-Бузька Львівської обл.

Розкопками В. Савича у 1952 р. на невеликому мисі біля цегельного заводу виявле-

но залишки кількох ям з керамікою. Матер. і док. зберіг. в ЛІМ [М. Пелещишин, 1974, с. 114; Археолог. пам'ятки, 1981, с. 178].

29. Кукезів Кам'янко-Бузького р-ну Львівської обл.

На території села в уроч. Фільварки у 1938–1939 рр. оранкою виявлено могильник. Поряд з похованням знайдено посуд, крем`яні, кістяні вироби. У ЛІМ зберіг. 5 посудин ВЛК [Свешников И. 1956, С. 68, рис. 24: 6,7,13; 25:3; Археолог. пам'ятки, 1981, с. 178].

30. Нестаничі Радехівського р-ну Львівської обл.

На південній околиці села, на підвищенні уроч. Острів, у стінках ровів на території поселення виявлено уламки посуду та крем`яні знаряддя. Матер. Зберіг в Інституті суспільних наук НАН [Археолог. пам'ятки, 1981, с. 177].

31. Павлів Радехівського р-ну Львівської обл.

Поселення знаходиться на захід від хутора Воля над потоком Пересілка. Збори М. Матвієйка 80-х рр. XX ст. [Археолог. пам'ятки, 1981, с. 179].

32. Ракобути Буського р-ну Львівської обл.

Розкопками В. Д. Барана у 1959–1960 рр. Виявлено кераміку та крем`яні вироби. Пам`ятка розташована на високому березі р. Західний Буг при впадінні в нього р. Рудка. Матер. зберіг. в арх. муз. ЛНУ, док. – в ІСН АН УРСР [М. Пелещишин, 1974, с. 114; Археолог. пам'ятки, 1981, с. 178].

33. м. Сокаль Львівської обл.

На території цегельного заводу «Завишня» знайдена амфора [Свєшніков И. 1956, с. 68; Археолог. пам'ятки, 1981, с. 177].

34. м. Червоноград Львівської обл.

Близько впадіння р. Солокії у Західний Буг знайдено три посудини [Kostrzewski I., 1938–1948. s. 138. Свешников И. 1956, с. 68, рис. 27; 10, 11,12; Археолог. пам'ятки, 1981, с. 177].

35. Білів Рівненського р-ну, Рівненської обл.

Багатошарове поселення знаходиться на високому мисі р. Стубли. Знайдено фрагменти посуду МК (Маліцької). Розкопки В. Ауліха 1967 р. Матер. і док. зберіг. в Інституті українознавства НАН України [М. Пелещишин, 1974, с. 114; Арх. пам. 1981, с. 181].

36. Великий Мідськ Костопільського р-ну Рівненської обл.

В уроч. Гута при виході базальтових порід на поверхню, знайдено уламки посуду ВЛК. Роботи Г. Охріменка.

37. м. Гоща, Рівненської обл.

Розвідкою Ю. Кухаренка 1955 р. у культурному шарі знайдено фрагменти кераміки та мідне тесло. Матер. зберіг. в Інституті українознавства НАН України [Ю, Кухаренко,1958, с. 84].

38. Зозів Рівненського р-ну, Рівненської обл.

Поселення знаходиться на схилі лівого берега р. Устя (уроч. Кут). На площі 552 м. кв. та 1340 м. кв. І. Свєшніковим в 1961–1963, 1964 рр. виявлено фрагменти посуду Маліцької (МК). Матер. зберіг. в Рівненському краєзнавчому музеї, док. в Інституті українознавства НАН України [Арх. пам., 1981, с. 181; Свєшніков І., 1962, с. 9].

39. Ідловиця Рівненського р-ну Рівненської обл.

Сліди поселення ВЛК [Cynkalowski, 1961, s. 31–32].

40. Костянець Дубнівського р-ну Рівненської обл.

Пам'ятка знаходиться на південному сході від села, на виступі Збитинського плато (уроч. Листвянщина). Культурний шар залягає на глибині 0,4–0,5 м. У 1947 р. досліджено 100 м. кв. І. Свєшніковим, у 1967 – М. Пелещишиним. Знайдено зооморфну фігурку та уламки посуду. Матер. і док. – в Інституті українознавства НАН України [І.Свєшніков, 1952, с. 131–139; М. Пелещишин, 1968, с. 199; Арх. пам., 1981, с. 181].

41. Кургани Острозького р-ну Рівненської обл.

Багатошарове поселення знаходиться на схід від села в долині р. Горинь на пагорбі (0,3 га) висотою близько 6 м над долиною в уроч. Курган. Матеріали залягають на глибині 0,5–0,7 м. Розкопки С. Березанської у 1958 р., М. Пелещишина, В. Цигили-

ка 1960 р. Матер. зберіг. в ІА НАН України, Інституті суспільних наук НАН, Острозькому краєзнавчому музеї [Арх. пам., 1981, с. 179–180].

42. Листвин Дубнівського р-ну Рівненської обл.

Пам'ятка МК розташована на західній околиці села на високому виступі (уроч. Протереб). Досліджено 300 м. кв. площі та виявлено 10 ям, кілька вогнищ, вироби з кременю та кераміку. Роботи М. Пелещишина у 1971 р. [М. Пелещишин, Р. Чайка, 1972, с. 314; Арх. пам., 1981, с. 181].

43. Мирогоща Дубнівського р-ну Рівненської обл.

Багатошарова пам'ятка розташована на південь від села на підвищенні серед долин. Розвідка Ю. Захарука 1952 р. Матер. і док. зберіг. в Інституті українознавства НАН України [Арх. пам., 1981, с. 181].

44.Мізоч Острозького р-ну Рівненської обл.

Сліди поселення ВЛК. З нього походить баняста посудина червоного кольору з заокругленим дном та двома «гудзиками», розташованими з боків [Cynkalowski, 1916].

45. Могиляни Острозького р-ну Рівненської обл.

Двошарове поселення ПТК, Вербковіце-Костянець на схилі берега потоку в уроч. Помірки. Культурний шар залягає на глибині 0,6 м. Розвідкою Ю. Захарука 1959 р. тут знайдено уламки посуду та невелику чашу. Матер. зберіг. в Острозькому краєзнавчому музеї та в Інституті українознавства НАН України. [М. Плещишин, 1961, с. 140–141; Археолог. пам'ятки, 1981, с. 180].

46. Новомильськ Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

Звідси походить посудина з червоним розписом, знайдена в 1961 р в уроч. Городище. Зберігається у ДКМ [Свєшніков І., 1956, с. 68, рис. 25:7].

47. Острів Дубнівського р-ну Рівненської обл.

Багатошарова пам'ятка знаходиться на північному заході від села за 1 км (уроч. Городище). На глибині 0,4 м – уламки посуду МК (Маліцької культури). Відкрито М. Пелещишиним у 1970 р. Матер. і док. – у Інституті українознавства НАН України [Арх. пам. 1981, с. 181].

48. Острів Радивилівського р-ну Рівненської обл.

Поселення розташоване в уроч. Попів Горб біля села. Розкопками І. Свєшнікова 1970, 1971, 1974 рр. на площі 252 м.кв. відкрито 7 господарських ям, багато фрагментів кераміки, кременю. Матер. зберіг. в Інституті українознавства НАН України та Рівненському краєзнавчому музеї [І. Свєшніков, В. Конопля, 1975, с. 351; Арх. пам., 1981, с. 181].

49. м. Остріг Рівненської обл.

В місті знайдено дві посудини ВЛК – одна з циліндричною шийкою та випуклим тулубом [Cynkalowski, 1916, s. 32].

50. Остріг, уроч. Земан Рівненської обл.

На окраїні міста, на мисі, який розорюється О. Позіховським та В. Самолюком досліджено могильник Лендель-полгарської культурно-історичної спільноти з участю трипільського населення. Тут же знайдено матеріали трипільської культури.

51. Суйми Острозького р-ну Рівненської обл.

Поблизу села знайдено фрагмент кулястої посудини червоного кольору оздобленої біля шийки ямками, а також серп, скребки на великих рівних пластинах [Cynkalowski, 1916, s. 32].

52. Тростянець Дубнівського р-ну Рівненської обл.

Тут знайдено декілька цілих посудин з розписом [Археолог. пам'ятки, 1981, с. 177; Свешников, 1956, с. 69].

53. Устя Костопільського р-ну Рівненської обл.

Знахідки кераміки та пластин ВЛК. [Cynkalowski, 1916, s. 32].

54. Хорів Острозького р-ну Рівненської обл.

На першій надзаплавній терасі лівого берега р. Горинь в уроч. Підлужжя на південь від села, поблизу хутора Бродівського у 1960 р. на території поселення МК знайдено чашу на піддоні, а в 1974 р. експедицією ЛДУ – фрагменти кераміки. Фонди муз. ар-

хеології ЛНУ. [М. Пелещишин, 1974, с. 113. Арх.. пам., 1981, с. 180].

55. Білокриниця Кременецького р-ну Тернопільської обл.

Поселення знаходиться на захід від села в уроч. Літній Випас біля берега р. Іква. Виявлене у 1968 р. На поверхні зібрано фрагменти кераміки (зберіг. в арх. муз. ЛНУ) [Археолог. пам'ятки, 1981, с. 176].

56. Бодаки Кременецького р-ну Тернопільської обл.

У 1938 р. О. Цинкаловським зібрано матеріали МК. Уламків зібрано близько 30. Це, переважно, фрагменти вінчиків і бічних частин мисок та чаш середніх розмірів, висотою 13 см, діаметром верхньої частини 18–25 см. Вони виготовлені з глини, що має невелику домішку дрібнотовченого посуду (шамоту) та піску [Скакун, Цвек. Бодаки, 2005, с. 107].

57. Лішня Кременецького р-ну Тернопільської обл.

На піщаних дюнах поблизу села зібрано кераміку та вироби з кременю. Матеріали зберігаються в АМ Варшави [Glosik I., 1962, s. 151].

58. Яловичі Млинівського р-ну Рівненської обл.

У 1935 р знайдена амфора, яка зберігається у ВКМ [Свєшніков І., 1956, с. 69; Археолог. пам'ятки, 1981, с. 177].

Як бачимо, пам'яток маліцької та волино-люблінської культур є чимало. Причому найбільше їх знаходиться у Волинській, Рівненській та Львівській областях. Матеріали, зібрані в цих пунктах, дають можливість дослідникам відтворити картину тогочасного життя, зокрема, основні риси матеріальної та духовної культури. Таким чином, описані вище пам'ятки МК та ВЛК становлять значний інтерес для вивчення особливостей життя та культури даного населення на території Західної України доби енеоліту.

Література:

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990–189 с.

2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині. – К.: Наукова думка,

3. Бодаки. Археологические исследования трипольского населения Бодаки в 2005 г. – Киев – Санкт-Петербург, 2005. – 123 с.

4. Черних О. П., Ауліх В. В., Крушельницька Л. І.. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині. – К.: Наукова думка, 1981. – 309 с.

5. Нариси культури давньої Волині. За загальною редакцією Г. В. Охріменка. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006– 600 с.

6. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004–252 с.

7. Позіховський О., Самолюк В. Дослідження грунтовного могильника IV–III тис. до н. е. в м. Острог//Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 304 с.

8. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К.: Наукова думка, 1974. – 286 с.

Віктор БАЮК (Луцьк)

ІСТОРІЯ ПЕРШИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛУЦЬКА: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

До середини XIX ст. в Луцьку як і в інших невеликих містах України спеціальні археологічні роботи не проводились. Дослідників цікавив насамперед південь – золото та коштовності скіфських царів та знаті засліплювали уяву та спрямовували на все нові роботи до Великого Степу. Його давнина манила, збірки, часто приватні, постійно поповнювались унікальними скарбами, здобутими примітивною методикою «речової» археології. Провінційне місто жило затаївши свою історію у сутінках віків, а декотрі неминучі випадкові знахідки незвичних речей пояснювались сучасниками просто та безхитрісно. Поштовх до досліджень у цій ситуації міг відбутись лише при виявленні чогось, що вийшло б за рамки пояснень та розуміння лучан.

Перші спроби археологічних досліджень у місті були зумовлені відкриттям 1852 року, коли на території Верхнього замку поруч з церквою Івана Богослова було виявлено вцілілу гробницю, пов'язану сучасниками з особою луцького єпископа Кирила Терлецького. Інформація про розкопки не збереглась, відомо лише, що там працював київський дослідник Потапов[1.] Ця випадкова знахідка сприяла зацікавленню історією Луцька вчених Київської комісії з розгляду давніх актів, експедиція якої працювала протягом 1855–1856 років. Метою керівника робіт професора Миколи Іванишева визначався пошук «змерлих господарей християнських, великих князей русских» [2], найпевніше це стосувалось перевірки інформації про єпископа Терлецького та пошук місця спочинку князя Любарта Гедеміновича. Наступного року Іванишева змінив завідувач музею старожитностей при Київському університеті Св. Володимира Яків Волошинський. Експедиція під його керівництвом здійснила суцільне обстеження руїн храму, виявила у південній апсиді під підлогою одинарне підплиточне поховання. Результати робіт були без сумніву цікавими, виявлене поховання всередині храму могло належати його фундатору або визначному прихожанину, однак особливостей храму, його структурних рис не було простежено. Дослідник також не виконав чіткого плану споруди, було зроблено лише замальовки гробниці[3.]

Значну роль у збереженні культурної спадщини міста відігравало Луцьке Хрестовоздвиженське братство, яке своїми силами організувало «древнехранилище» (збірку предметів старовини). До нього на збереження потрапляли передовсім культові церковні предмети, а також випадкові викопні знахідки. Діяльність братчиків дозволила трохи систематизувати стародавні речі, однак переважна їх більшість у дусі часу продовжувала зосереджуватись у приватних колекціях та збірках.

Спробу систематизації всіх відомих йому археологічних матеріалів та об'єктів зробив В. Антонович, уклавши у 1901 р. «Археологічну карту Волинської губернії» [4.] Така робота стала можлива із зародженням в кінці XIX ст. української національної історичної школи та зацікавленістю дослідників у історії своїх етнічних земель та власного народу. Зокрема в Житомирі 2 січня 1894 р. відбулось офіційне відкриття Волинського церковно-археологічного товариства (головою було обрано М. Барського), яке згідно зі своїм статутним завданням «розшукує й оприлюднює пам'ятки до цих пір невідомі, а також і збірки матеріалів церковно-історичних, церковно-археологічних і етнографічних, що зберігається в різних установах і в приватних осіб, дає їм оцінку і вирішує, яке може бути зроблене з них, відповідно до мети товариства використання» [5.] Реальна його робота проявилась уже 1897–1898 рр. коли при сприянні товариства дружина професора Антоновича К. Мельник-Антонович

провела перші фахові археологічні дослідження в місті Луцьк та його найближчих околицях.

Як пише Катерина Миколаївана з моменту, коли Луцьк застає літопис він продовжує безперервно існувати як центр політичний і адміністративний, через те межі міста майже не збереглося слідів давньоруської епохи, однак в найближчих околицях вціліла значна кількість курганів, що утворюють кілька десятків обширних могильників. По данним В. Антоновича в Луцькому уїзді їх 1919 шт., багато з них вціліло в повній збереженості. Як свідчать розкопки насипались вони не зразу, а в кілька досипок.

Зокрема, на місті літописного кургану «Романсівка» в урочищі «Свята гора, нею було досліджено заглиблене житло типу Лука-Райковецька, однак інформація Іпатіївського літопису щодо легендарного коня князя Андрія Боголюбського не підтвердилась[6.] Також в поле зору дослідниці потрапили курганні могильники – нею було розкопано значну кількість насипів поблизу сіл Гірка Полонка, Городище, Городок, Усичі, Крупа, Теремне, Вишнів, Борохів та Піддубці, описано речовий поховальний інвентар VIII-XIII ст. та здійснено описи курганних груп[7.] Цінність цих розкопок полягає в тому, що матеріали з них стали своєрідним еталоном у вивченні давньоруських могильників Волині в пізніший час[8.]

Джерела та література:

1. Терський С. В. Лучеськ X – XV ст./Терський С. В. Лучеськ X – XV ст. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с. – С. 11.

2. Левицкий О. История одного древняго волынского храма./Левицкий О. История одного древняго волынского храма.//КС. – Т. 80. – январь 1903. – С. 70–90.

3. Терський С. В. Вказана праця. – С. 86–87.

4. Антонович В. Г. Археологическая карта Волынской губернии/Составлена В. Б. Антоновичем//Тр. XI АС в Киеве. – Т. 1. – М., 1901. – С. 36–133.

5. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX-початок XX ст.)/Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX-початок XX ст.): Монографія. 2-е вид., доп. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с. – С. 187.

6. Мельник Е. Н. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897–1899 гг. /Мельник Е. Н. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897–1899 гг. //Тр. XI АС в Киеве. – Т. 1. – М., 1901. – С. 497–513.

7. Там же. – С. 552–571.

8. Кучінко М.. Відомі археологи – дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині/Кучінко М., Відомі археологи – дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині//Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. – Луцьк, 2009. – 292 с., іл (серія «Краєзнавча бібліотека Волині»). – С. 189–190.

9.

Михайло ВАШЕТА (Луцьк)

ДО ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИЧНОЇ ОКОЛИЦІ ЛУЦЬКА (УРОЧИЩЕ ЯРОВИЦЯ)

Чимало «білих плям» залишається в історичній спадщині нашого краю. Попри доволі тривале існування історичної науки, багато питань лишається перед нами до сьогодні відкритими. Кожен, хто вирішив займатися історією рідного краю професійно чи просто виявляв інтерес до минувшини задавався вслід за літописцем Нестором питанням: звідки пішла наша земля та хто жив на ній. Вирішення цього питання є завданням істориків, які в свою чергу послуговуються матеріалом, здобутим археологами та краєзнавцями.

В даній публікації буде висвітлено один з прикладів такої діяльності, а саме історіографія археологічних досліджень історичного району Яровиці, що на сьогоднішній день знаходиться практично в центрі сучасного Луцька. До слова сказати, в плані топоніміки питання щодо походження назви «Яровиця» не є однозначним. Так називали невеликий пагорб, розміщений на високому правому березі р.Стир, село, розміщене на цьому ж таки пагорбі, а також річку, яку ми звикли називати Сапалаївкою. Більшість краєзнавців схиляється до думки, саме річка і дала назву історичному району. Ядро даного регіону знаходиться в межах сучасних вулиць І.Франка, Яровиці та Набережної.

Відомий краєзнавець, дослідник історії Волині О.М. Цинкаловський згадує у своїй праці Яровицю, як село Луцького повіту, розміщене за 1 км від Луцька. Яровиця згадується в 1545 р., як родове село князів Четвертинських. На той час воно є власністю князя Матвія, а в 1570 р. – Богдани Четвертинської. Вона сплачує податок за володіння всім селом, але вже в 1583 р. з частини села сплачує податок пані Бокієва, жінка луцького судді. Ще одна частина села залишилися у власності Івана Волинця Четвертинського. Пізніше село переходить у власність тринітарського католицького монастиря в Луцьку. В кінці XIX ст., як згадує Цинкаловський, в селі було «24 домів і 136 жителів». Станом на 30-ті роки XX ст. – «пригород» міста Луцька. [5;]

Ще один відомий краєзнавець П.О. Троневич, згадує серед власників села Яровиці на початку XVII століття Григорія Четвертинського. Найбільш відоме урочище Яровиця, існуванням на його території церкви Вознесіння Господнього. Питання про її датуваня лишається відкритим. Відомо, що в XVII столітті священники з Яровиці беруть активну участь у громадському житті краю. Замкові акти говорять про те, що яровицький храм впродовж перших десятиліть XVII століття, відігравав важливу роль у консолідації православних верств населення Луцької єпископії в їх опорі проти поширення Берестейської унії. Одним з таких фактів є лист віленського священника до «Іоана, строітеля церкви Христовой» від 1603 року. В 1617 р. серед засновників Луцького братсва згадується Іоан Федорович Вознесенський Яровицький. Цілком можна припустити, що мова йде про одну і ту ж людину. Цей же Іван Федорович виступає основним фундатором та автором перебудови Свято-Покровської церкви. В пізніший час завдяки, очевидно особистим його заслугам перед громадою, Вознесенська церква отримує щедрі пожертви за заповітами братчиків та багатих прихожан. За часів Хмельниччини, церковна громада на чолі зі священником Семеном Харлецьким брала участь у погромі кляштору святого Бернарда. Тоді до Вознесенської церкви були вивезені костельні дзвони. Місце розташування церкви пов'язують з кладовищем по вулиці Івана Франка, що донедавна там існувало і було у варварський спосіб знесене 1990 року.

Що ж до питання датування даної церкви, то у грамоті вже згадуваного Григорія Четвертинського від 1622 року Вознесенська церква згадується, як стара, а в ранішому описі Великого Луцького мосту 1552 року названа як «добре справлена Вознесенська городня». [4; 34–35]Таким чином датувати церкву Вознесення Господнього на Яровиці за наявними даними можемо першою половиною XVI століття. Як бачимо писемні джерела з даного питання є доволі скупим, а часто і важкодоступним інформаційним матеріалом. Часто виникає бажання доторкнутися до історії, відчути дух старовини. Для того щоб прослідкувати більш точно історичний, процес найкраще мати на руках тандем і писемних, і матеріальних джерел. Здобувати останні є одним з основних завдань археологів.

З точки зору професійної науки однією з примітивних форм пізнання старовини є шукання скарбів. Так і цьому випадку, археологічні дослідження на Яровиці почались власне зі скарбу. В кінці XIX ст. на Яровиці було виявлено монетний скарб у горщику, який складався з чеських грошей XIV століття. Перші випадкові розкопки були проведені у 30-ті роки XX ст. і дали типовий XI-XII ст. речовий матеріал. Перші археологічні розвідки на території тогочасного пивзаводу були проведені польським археологом, директором Луцького музею Яном Фітцке. У невеликій газетній публікації (Wołyń, 1936, № 46), маловідомій в історіографії, дослідник повідомив, що завдяки заінтересованості в історії власника пивзаводу Вацлава Земана, на його ділянці була проведена розвідка і виявлені матеріали неолітитичного періоду та доби бронзи. За деякими даними під час визволення Луцька у лютому 1944 р. на території, де були позапланові розкопки, відбувалися тривалі бої і загиблі були поховані у межах броварні. [1; 3–4]

Давньоруське поселення на даній території було вперше досліджено в 1971 р. при спорудженні Будинку маляти Г.В. Охріменком. Ним у котловані при спорудженні виявлено рештки давньоруської землянки з піччю, розвалами кількох горщиків, глиняного тигля з масивною ручкою та отвором біля нього, шматочки олова, остеологічний матеріал. Матеріали того ж часу знайдені в котловані і за межами житла. На думку львівського археолога С.В. Терського тут на рубежі X–XI ст. була майстерня ювеліра. Населенню Яровиці та її поселень-супутників, розташованих у межиріччі р.Яровиці (Сапалаївки) та р.Стиру, належали курганні могильники Вульки та Вишкова. [3; 94]

Продовжили дослідження історичного району Яровиця археологічні розкопки проведені Волинською філією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України в червні 2008 року, на території колишнього консервного заводу (у 1930-х роках – території пивзаводу Вацлава Земана), на території кварталу нової житлової забудови. Дослідження проводились волинськими археологами О.Є. Златогорським та В.Г. Баюком. Ними було виявлено споруду давньоруського часу (XII-XIII ст.), та господарську яму епохи бронзи (XVI–XI ст.).Також були виявлені фрагменти гончарної та ліпної кераміки вказаного часу. У заповненні ями виявлено також індивідуальну знахідку, що представляє особливий інтерес – бронзове скроневе кільце, прикрасу, виготовлену з тонкого дроту, заокругленого, з розклепаними кінцівками. [1; 5–8]

Продовжуються роботи і на сьогоднішній день. В кінці минулого року Луцькою рятівною експедицією ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом О.Є. Златогорського був розбитий розкоп на території знесеного 1990 року кладовища. Рятівні роботи пов'язані з будівництвом на вказаній території храму однією з релігійних громад міста Луцька. Було закладено три розвідкові траншеї, що дали багатий археологічний матеріал. Серед масових знахідок фрагменти гончарної кераміки давньоруського і пізньосередньовічного часу та остеологічний матеріал. Цікавими є індивідуальні знахідки, серед яких монети XVI–XX ст. заготовки до бронзових браслетів, що датуються епохою бронзи, предмети побуту: гудзики, підківки від чобіт, стилізована бронзова за-

стібка, що датуються пізньосередньовічним часом. Виявлено наступні об'єкти: залишки давньоруської споруди (XI-XII ст.) та виготовлений з цегли склеп початку XX століття. Нещодавно було виявлено поховання в художньо оформленому цинковому саркофазі. Окрім зовнішніх прикрас, що погано збереглися, цікавим є приєднане у верхній частині зображення християнського хреста. За зовнішнім виглядом, дане поховання, датоване початком XX ст. та було характерним для етнічних поляків, що компактно проживали в місті Луцьку. На даний момент працівниками експедиції докладається зусиль, щодо ідентифікації даного поховання з його подальшим перепохованням.

Особливий інтерес археологів викликає той факт, що дана територія є найбільш вірогідним місцем знаходження середньовічної церкви Вознесіння Господнього, про вагоме місце, якої в розумінні історії середньовічного Луцька було сказано вище.

Таким чином, нами було розглянуто основні етапи археологічного дослідження історичного району Яровиця, а також історичні та документальні відомості зібрані істориками та краєзнавцями, що стосуються даної теми.

Література:

1. Златогорський О.Є. Звіт про результати археологічних досліджень на багатошаровому поселенні в урочищі «Яровиця» міста Луцька 2008 року//Архів ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України. Рукопис.

2. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: «Вежа», 1995, - 167 с.

3. Терський С.В. Історія Луцька: Монографія. – Т.1. Лучеськ X-XV ст. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2007. – 252 с.

4. Троневич П.О., Хілько М.В., Сайчук Б.Т. Втрачені християнські храми Луцька. Під ред. П.О. Троневича. – Луцьк,2001, – 80 с.

5. Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся в 2-х томах. Т.2

Ігор МАРКУС,
Григорій ОХРІМЕНКО (Луцьк)

КАМ'ЯНІ СОКИРИ ЛОПАТЕВОГО ТИПУ З ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ

З Луцького району Волинської області походять дві кам'яні сокири (с. Буків та с. Підгайці), які зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею (інв. №№ А-10116 та А-3895 відповідно)(Рис.1). Для номінації подібних сокир найчастіше вживається термін «лопатеві» (рос. лопастные) та «човноноподібні» (рос. ладьевидные). Такі назви ці вироби отримали від оформлення леза у вигляді дугоподібної лопаті, добре помітної в профіль. Отвір у них розміщено у найширшій частині сокири ближче до обушка (інколи до 1/3 її довжини). Сама ж обухова частина знаряддя характеризується варіативністю оформлення, зокрема, інколи вона робилася звуженою, інколи – підковоподібною, грибоподібною, циліндричною та випуклою, навіть скошеною, коли крайня верхня ділянка обушка дещо піднята. Приблизно половина з них виявлена на північному заході Росії, тому інколи їх ще називають фатьянівськими (за культурою, на території якої вони були поширені). Більшість таких сокир із Західної Волині та сусідніх регіонів мають лопаті дуже великі (довголопатевий тип за Д. Крайновим), проте зустрічаються також знахідки з набагато меншим виступом на кінці леза (коротколопатевий тип за Д. Крайновим) та вироби, які просто характеризуються його потовщенням.

Лопатеві (човноподібні) сокири виявлені на Західній Україні у Рожищенському районі (дві); с. Заболотці Іваничівського району; с. Майдан-Липно та с. Гораймівка Маневицького району Волинської обл.; с. Устиновичі Березнівського району; Костопільському районі (дві); с. Грядки Дубнівського району; с. Озліїв Млинівського району; с. Озеро Володимирецького району Рівненської обл.; с. Дзвінки Білогірського району Хмельницької обл.; Овруцькому районі Житомирської обл.; с. Хмільове Бродівського району Львівської обл.; с. Дорошів Львівської обл.; с. Жовтневе Теребовлянського району, с. Росоха Чортківського району Тернопільської обл. Ще кілька виробів зберігається у фондах Львівського історичного музею, Музею археології ЛНУ ім. І. Франка та інших музеїв [Маркус, Охріменко, 2010]. Подібні предмети виявлено також у Торговиці Млинівського району, Демидівці Рівненської обл., Корничах Коломийського району, Богородчанах, Галичі Івано-Франківської обл., Дашаві Стрийського району, Забужжі Сокальського району, Черниляві Яворівського району, Берлині Бродівського району Львівської обл., Западинцях Красилівського району, Дем'янківцях Дунаєвецького району, Меджибожі Летичівського району Хмельницької обл., Гнівані Тиврівського району, Жмеринці Вінницької обл. [Свєшніков, 1974, рис. 18; Винокур, 1985, рис. 8; Libera, Sobieraj, Konopla, 2009, fig. 2; Klochko, Kośko, 2009, fig. 12].

Лопатеві сокири часто відрізняються значними розмірами та масивністю. Зокрема, відомі нам вироби: сокира з МА ЛНУ – до 25 см завдовжки, екземпляри із с. Жовтневе Тернопільської області – 24 см, виріб із с. Хмільове Бродівського району Львівської області – 23 см, із с. Устиновичі Рівненської області – 20 см та інші. Найкоротша лопатева сокира походить із с. Торговиця Млинівського району Рівненської області. Спільною рисою досліджуваних знахідок є те, що всі вони мають тонке лезо – кут заточування 40–50˚.

Важливо підкреслити, що ці сокири виготовлялися дуже старанно, дбайливо; вони не лише шліфувалися, а й лощилися до блиску [Розенфельд, 1971, с. 214]. Як цього досягали, сказати важко. Варто зауважити, що окремі екземпляри орнаментовані випуклими нервюрами або прорізаними смугами уздовж основи чи впоперек втулки. Наприклад, сокира з Дорошева має повздовжній орнамент; виріб, що походить із поховання у Великому Белзі, біля отвору має орнаментацію поперечними заглибленими лініями.

Тому, можна стверджувати, що аналізовані вироби були престижними предметами озброєння, символами влади. В той же час, досліджувані артефакти виготовлялися з твердих порід каменю, вони за всіма показниками максимально пристосовані до бою – мають вузьке дугоподібне лезо, видовжений обух, значну вагу.

На основі вищеподаного ще не повного переліку помітно, що сокири лопатевого типу були поширені на Західній Україні від Прикарпаття, Поділля до Волинського і Житомирського Полісся.

Основна частина аналогічних нахідок походить з пам'яток фатьянівської культури [Кривцова-Гракова, 1947; Смирнов, 1947; Фосс, 1952; Ozols, 1962; Гадзяцкая, 1963; 1964; 1976; Крайнов, 1963; 1964а; 1964 б; 1972; 1987; Бадер, 1970; Кирьянова, 1973; Халиков, 1969; Крайнов, Гадзяцкая, 1987; Екимов, 1998; Волкова, 2010], де вони були виявлені, в більшості випадків, як поховальний інветар могил, і які регіонально обмежуються басейном верхньої і середньої течії Волги й Оки на сході до верхів'їв Дніпра й Двіни на заході. Проте лопатеві сокири, в основному, як випадкові знахідки, виступають на більш широкій території [Брюсов, Зимина, 1966, с. 41]. Зокрема, на Півночі Європи вони були відмічені в районі озера Ладога та Великого Новгорода [Гурина, 1961, таб. 176:3], в Східній Естонії, Литві [Lakiza, 2007, fig. 8], межиріччі низів'їв Німана та Двіни (дані М. Кривальцевіча). В Білорусі аналогічні знахідки також відомі в районі між Березіною і Прип'яттю та у верхньому і середньому басейні Дніпра (між Случчю і Прип'яттю) [Jakimowicz, 1924, ryc. 115; Чарняўскі, Лакіза, 1995, рис. 6:64, 65, 68; Лакіза, 2008, таб. 76:1; 77:1; 78:3].

Одне із вище названих скупчень досліджуваних пам'яток майже точно відповідає території поширення середньодніпровської культури. Найчастіше такі знахідки тут виступають як випадкові, проте саме довголопатеві та коротколопатеві кам'яні сокири названі І. Артеменком характерними для середньої фази згаданого угрупування [Артеменко, 1985, с. 370, рис. 99].

Близько двадцяти п'яти аналогічних знахідок відомо на теритоії Польщі, майже всі з яких походять з Правобережжя Вісли і виступають в двох анклавах – південно-східному й північно-східному її регіонах. Ще десять виробів знайдено в Калінігградської області Росії. Ці предмети описані й досліджені в нещодавніх працях дослідників Єжи Лібери, Ярослава Собєрая і Віталія Коноплі та виділені в окремий Тип 1 [Libera, Sobieraj, 2008; Libera, Sobieraj, Konopla, 2009]. Знахідки з цих районів фактично показують західний кордон території поширення лопатевих сокир.

Нещодавні дослідження на території Південно-Східної Польщі виявили поховальні комплекси, які включають середньодніпровські елементи, насамперед помітні в декорі та формах посуду. Пам'ятки зареєстровані на Сокальській Гряді, на південь від Грубешова, а також в межах Сандомирської улоговини, в районі Любачова. На підставі присутності ознак середньодніпровської культури і наймолодшої культури шнурової кераміки була виділена синкретична сокальська група [Machnik, Bagińska, Koman, 2009]. Хронологічні рамки її побутування припадають на період близько 2400–2200 до Р.Х. [Machnik, Bagińska, Koman, 2001; Machnik, 2003]. Район поширення керамічних виробів середньодніпровської культури на території Польщі значно ширший, ніж пам'яток сокальської групи, і практично співпадає з територією випадкових знахідок лопатевих сокир в межиріччі Верхньої Вісли, Західного Бугу і Дністра [Libera, Sobieraj, 2008, s. 305]. Згадуване скупчення сокир досліджуваного типу на пруських землях, зважаючи на відсутність залишків структур, подібних сокальській групі, та інших слідів інфільтрації, Є. Лібера та Я. Собєрай пояснюють тим, що, можливо, ці знахідки – єдине свідчення контактів спільнот різних центрів шнурових культур [Libera, Sobieraj, 2008, s. 305].

Знахідки кераміки середньодніпровської культури відомі й на Західній Волині. Тому, скоріш за все, проникнення елементів середньодніпровської культури в Південно-Східну Польщу відбувалося через нашу територію і випадкові знахідки лопатевих со-

кир, зокрема, є цьому свідченням. Те, що рух середньодніпровців пролягав через Волинь доводять дослідники К. Бунятян і В. Самолюк у своєму дослідженні, присвяченому цій проблемі, аргументуючи свої висновки фіксацією багатьох слідів у вигляді вкраплень уламків посуду середньодніпровської культури у волинських матеріалах поселень та, можливо, поховань [Bunyatyan, Samolyuk, 2009, p. 252–268]. Щоправда, наявність на нашій території багатої сировинної бази для аналізованих виробів, знахідки їх різних типів та складна генеза таких сокир утруднює остаточно правильні висновки на даному етапі дослідження.

Морфологічно аналізовані знахідки походять від найдавніших кам'яних сокир культур шнурової кераміки загальноєвропейського горизонту типу А4 за П. Глобом та К. Струве [Glob, 1945; Struve, 1955]. Вони виявлені на пам'ятках кола культури одиночних поховань Південної Скандинавії і Північної Німеччини, що датуються приблизно 2900–2600 рр. до Р.Х. В першу чергу ці вироби відрізняються в порівнянні з нашими набагато меншою і короткою лопаткою та наявністю посередині спинки виділеного «реберця». Виділення сокир з лопатевим лезом мало пройти ще в процесі використання старошнурових виробів типу А, тобто це мало відбуватися в доволі малому хронологічному проміжку – приблизно на межі 1 і 2 чверті III тис. до Р.Х. Потрібно зазначити, що поява зразків до репродукції, а потім перетворення форми, повинна була настати на території будь-якого з центрів заселення з циркумбалтійського кола. Мабуть, потрібно брати до уваги регіони, звідки відомі водночас форми сокир типу А4 і лопатеві, наприклад, басейн річки Німан. Існування такого роду території вбачав ще Д. Крайнов [Крайнов, 1992, с. 325, рис. 3] як генетично «протофатьянівської» між середньою течією Західного Буга, верхнім Дніпром і басейнами річок Німан і Двіна [Libera, Sobieraj, 2008, s. 305–306].

Після етапу перетворення форми відбувся етап чергової адаптації лопатевих сокир у фатьянівській культурі. Можливо, одночасно перетворена модель потрапила безпосередньо в район середньодніпровської культури, а можливо пізніше, але в кожному разі чергова адаптація мала місце в басейні верхньої і середньої течії Дніпра. У другій половині III тис. до Р.Х., разом з контактами середньодніпровської культури із прикарпатською зоною, зразок потрапляє на Волинь і Прикарпаття, а потім в район третього у свою чергу великого «шнурового ареалу» – сокальську групу [Libera, Sobieraj, Konopla, 2009, s. 307]. Детальніше можливий час побутування лопатевих сокир на нашій території можна окреслити 2500–2200 рр. до Р.Х.

Література:

1. Артеменко И. И. Среднеднепровская культура // Археология Украинской ССР. – Т. 1. Первобытная археология. – К., 1976. – С. 69–96.

2. Бадер О. Н. Бассейн Оки в эпоху бронзы. – М., 1970. – 176 с.

3. Брюсов А. Я., Зимина М. П. Каменные сверленные топоры на территории Европейской части СССР / САИ. – М., 1966. – Вып. В4-40. – 99 с.

4. Винокур І. С. Історія Лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя: від кам'яного віку до середньовіччя. – К.-Одеса: Вища школа, 1985. – 124 с.

5. Волкова Е. В. Топоры из фатьяновских могильников у д. Новинки (Калининский р-н, Тверская обл.) // Российская археология. – 2010. – № 2. – С. 18–24.

6. Гадзяцкая О. С. Фатьяновские пам'ятники Владимирской области // КСИА. – Вып. 93. – С. 49–54.

7. Гадзяцкая О. С. Фатьяновский могильник у дер. Кривцово // КСИА. – Вып. 101. – С. 126–134.

8. Гадзяцкая О. С. Пам'ятники фатьяновской культуры. Ивановско-горьковская группа / САИ. – Вып. В1-21. – М., 1976. – 134 с.

9. Гурина Н. Н. Древняя история северо-запада Европейской части СССР / МИА. – Вып. 87. – М.-Л., 1961. – 588 с.

10. Екимов Ю. Г. Фатьяновские топоры на правобережье Верхней Оки // Вопросы археологии, истории, культуры и природы Верхнего Поочья. – Калуга, 1998. – С. 16–18.

11. Кирьянова Н. А. Наумовский фатьяновкий могильник // КСИА. – Вып. 134. – М., 1973. – С. 72–76.

12. Крайнов Д. А. Пам'ятники фатьяновской культуры. Московская группа / САИ. – Вып. В1-19. – М., 1963. – 52 с.

13. Крайнов Д. А. Пам'ятники фатьяновской культуры. Ярославско-калининская группа / САИ. – Вып. В1-20. – М., 1964. – 79 с.

14. Крайнов Д. А. Волосово-даниловский могильник фатьяновской культуры // СА. – 1964б. – № 4. – С. 68–83.

15. Крайнов Д. А. Древнейшая история Волго-Окского междуречья. Фатьяновская культура 2-го тысячелетия до н. э. – М., 1972. – 271 с.

16. Крайнов Д. А. Фатьяновская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. Археология СССР. – М., 1987. – С. 58–76.

17. Крайнов Д. А., Гадзяцкая О. С. Фатьяновская культура: Ярославское Поволжье / САИ. Вып. В1-22. – М., 1987. – 144 с.

18. Кривцова-Гракова О. А. Хронология пам'ятников фатьяновской культуры // КСИА. – Вып. 16. – М., 1947. – С. 22–33.

19. Лакіза В. Л. Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду брозавага веку Беларускага Панямоння. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 344 с.

20. Маркус І. Я., Охріменко Г. В. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV – II тис. до Р. Х. – Луцьк: Вид-во Волинської обл. друкарні, 2010. – 492 с.

21. Смирнов В. И. Говядиновский могильник // СА. – 1947. – С. 211–220.

22. Фосс М. Е. Древнейшая история севера Европейской части СССР / МИА. – Вып. 29. – М., 1952. – 280 с.

23. Халиков А. Х. Древняя история Среднего Поволжья. – М.: Наука, 1969. – 395 с.

24. Чарняўскі М. М., Лакіза В. Л. Знаходкі каменных свідраваных сякер на Панямонні // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мн., 1995. – № 7. – С.46–59.

25. Bunyatyan K., Samolyuk V. Manifestations of Middle Dnieper Culture in the Volyn territory and the issue of ancient routes // Routes between the Seas: from the 3rd to the middle of the 1st Millennium BC / BPS. – Vol. 14. – Poznań, 2009. – P. 252–268.

26. Glob P. V. Studier over den jyske Enkeltgravskultur / Aarbørger 1944. – København, 1945. – 283 s.

27. Jakimowicz R. Zabytki przedhistoryczne z obszaru Rzeczypospolitej Polskiej w zbiorach rosyjskich // WA. – 1924. – № 9/1-2. – S. 113–119.

28. Klochko V., Kośko A. The societies of Corded Ware Cultures ahd those of Black Sea Steppes (Yamnaya and Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas // Routes between the Seas: from the 3rd to the middle of the 1st Millennium BC / BPS. – Vol. 14. – Poznań, 2009. – P. 269–301.

29. Kraynov D.A. On the problem of origin, chronology and periodization of the Fatyanovo-Balanovo cultural community / Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik. Schnurkeramik-Symposium 1990 // Præhistorica. – 1992. – № 19. – S. 321–371.

30. Lakiza V. L. Cultural identification of «the corded materials» from Belorussian Neman river basin // Lietuvos archeologija. – № 31. – Vilnus, 2007. – P. 23–38.

31. Libera J., Sobieraj J. Topory z łopatkowatym ostrzem na ziemiach wschodniej Polski // Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksanrowi Kośko w 60. rocznicę urodzin. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2008. – S. 301–319.

32. Libera J., Sobieraj J., Konopla V. Some late neolithic stone axes as potential markers of cultural exchange in Baltic-Pontic inter-regional rotes // Routes between the Seas: from the 3rd to the middle of the 1st Millennium BC / BPS. – Vol. 14. – Poznań, 2009. – P. 223–231.

33. Machnik J., Bagińska J., Koman W. Nowa, synkretyczna grupa kultury ceramiki sznurowej w Polsce środkowo-wschodniej // Problemy epoki kamienia na obszarze Starego Świata. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi K. Kozłowskiemu. – Kraków, 2001. – S. 390–400.

34. Machnik J. An interrupted process of cultural integation between The upper Bug, Vistula and Dniester Rivers in the early second half of the third Millenium BC (in light of taxonomic and chronological analyses of grave assemblages on Grzęda Sokalska) // The foundations of radiocarbon chronology of cultures between the Vistula and Dnieper: 4000–1000 BC / BPS. – Vol. 12. – Poznań, 2003. – P. 212–240.

35. Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006. – Kraków, 2009. – 320 s.

36. Ozols J. Ursprung und Herkunft der Zentralrussischen Fatjanovo-Kultur / Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeshichte 4. – Berlin, 1962. – 96 s.

37. Struve K. W. Die Einzelgrabkultur in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen / Neue Folge. – T. 11. – Neumünster, 1955. – 215 s.

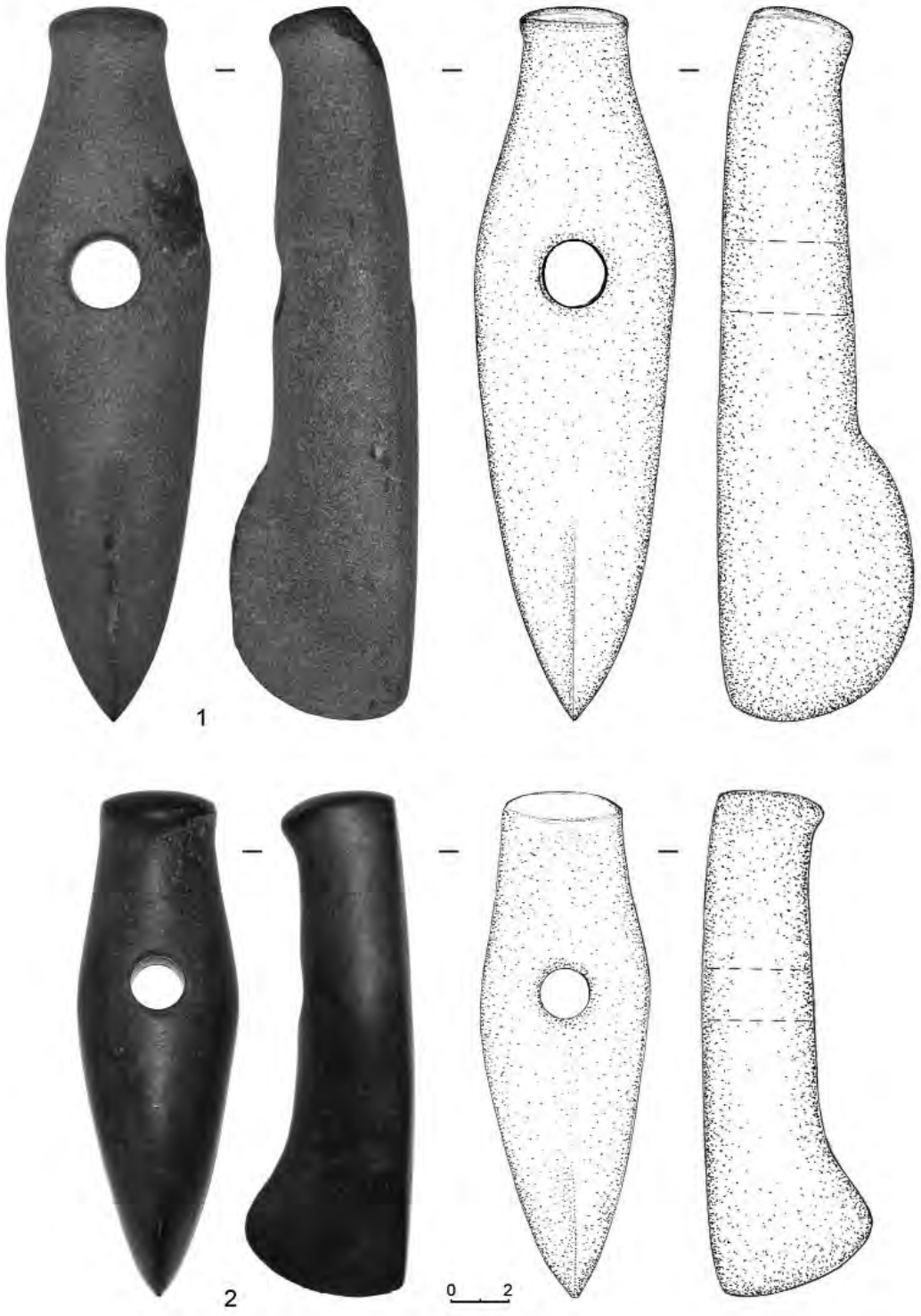

Рис. 1. Кам'яні сокири лопатевого типу. 1 – с. Буків, 2 – с. Підгайці Луцького району

Григорій ОХРІМЕНКО,
Наталія СКЛЯРЕНКО,
Ігор МИХАЛЬЧУК (Луцьк)

ПАМ'ЯТКИ СТЖИЖОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НАВКОЛО ЛУЦЬКА

Видатним етнокультурним явищем доби бронзи на Західній Волині була стжижовська культура (СК). Навколо міста Луцька та в ньому самому виявлено низку поселень та окремих знахідок цього населення: Ставок – вже неіснуюче село поблизу Луцька (рис. 1), Гнідава (рис. 2), Красне, Вишків, Зміїнець, Підгайці (рис. 3), Маяки, Коршівець, Голишів, Шепель (рис. 4) та ін. Навіть у глибших шарах замку Любарта знайдено окремі фрагменти посуду СК.

На теренах Західної Волині пам'ятки стжижовської культури доби бронзи займають особливе місце. До певної міри СК є автохтонною, проте етнічний її субстрат складався на основі прийшлих зі сходу у кінці III-го тис. до н.е. кочових груп катакомбної культури. Протягом десятиліть формувалися її етнографічні особливості, які проявилися у специфіці жител, поселень, господарстві, кераміці, знаряддях праці. Поселень лише з матеріалами СК відомо мало. В Луцькому районі – це Торчин, Усичі (роботи Я. Фітцке, М. Пелещишина), Ставок (розкопки Ю. Захарука), Рованці, Гнідавська Гірка, Маяки, Миліші. Значний внесок у вивчення згаданої культури зробили І. Свєшніков, працівники Волинської філії ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України» під керівництвом О. Златогорського, В. Самолюк, В. Ткач, А. Бардецький, М. Вашета та ін.

Вивчення пам'яток стжижовської культури, як підкреслював польський дослідник Є. Глосік, перебуває зараз на початковій стадії. Будь-яке нове дослідження пам'яток цього типу, особливо поселень, має велике значення [Głosik, 1968, S. 7].

До пам'яток СК належить досліджена в 1955 р. Ю. Захаруком (і в якійсь мірі врятована для науки) частина поселення біля с. Ставок тогочасного Теремнівського району (біля с. Лище) Волинської області. Інформацію про її дослідження автор опублікував у двох публікаціях – «Новое поселение культуры шнуровой керамики на Волыни» (1957 р.) та «Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині» (1961 р.).

Важливо підкреслити, що пам'ятка належить до одношарових і досліджена на належному рівні. Вона віднесена до стжижовської культури, незважаючи на те, що монографічна праця Є. Ґлосіка «Kultura strzyżowska» з'явилася лише в 1968 році і після того було поставлено всі крапки над «і» з приводу цієї культури. Дослідникам у той час важко було зорієнтуватися в різних комплексах матеріалів, що мали кераміку зі шнуровим декором. Ю. Захарук писав про «так звану стжижовську групу культури шнурової кераміки» [Захарук, 1961, с. 41], що вказує на відсутність однозначного розуміння цього етнокультурного феномену – група чи культура. Лише після досліджень Ю. Захарука в с. Попівцях Тернопільської області та згадуваному вище с. Ставок поблизу Луцька, К. Берняковича в Кавському, І. Свєшнікова у Здовбиці стало зрозуміло, що на Прикарпатті та Волині була «не одна група пам'яток культури шнурової кераміки» [Захарук, 1961, с. 22], а кілька культур.

Спираючись на власні дослідження та студії Є. Глосіка [Glosik, 1968, S. 7–117], Я. Гурби, З. Подковінської, Т. Сулімірського [Sulimirski, 1957–1959, s. 226–243], А. Гардавського, Ю. Захарук відніс групу пам'яток зі шнуровою керамікою, у тому числі поселення Ставок, до стжижовської культури [Захарук, 1961, с. 23].

Поселення СК виявлено в урочищі Вигаданка біля неіснуючого нині с. Ставок, розташованому в напрямку південного заходу від села, на мисі правого берега річки Стир, на захід від шосейної дороги Дубно–Луцьк, між сучасними селами Крупа та Лище. На

сьогодні мис, на якому воно було, знищений. Висота мису була близько 15 м. На мисі за допомогою кількох траншей виявлено культурний шар із знахідками стжижовської культури. На цьому місці закладено розкоп площею 128 м^2.

У шарі чорнозему на глибині від 0,3 до 0,9 м залягали культурні залишки. На глибині 1 м було виявлено землянку овальної форми, що мала розміри 3 х 2 м і глибину – 1,1 м. Дно у неї нерівне, стінки більш-менш вертикальні. У центрі знайдено залишки попелу, можливо, сліди вогнища), фрагменти кераміки, крем'яні та кістяні знаряддя, відщепи, річкові черепашки та кістки тварин. Серед цих знарядь варто назвати крем'яний ніж та скребок, крем'яні вістря до стріли, кістяне шило та фрагменти прикраси – підвіски з черепашки. За 2 м від землянки на глибині 1 м виявлено яму неправильної форми діаметром 1,7 м. Глибина ями близько 0,5 м. В ній знайдено фрагменти кераміки, крем'яні відщепи та кам'яний розтиральник.

За 2,5 м на схід від землянки на глибині 1,1 м було поховання. Скелет людини лежав на правому боці, головою на схід, із зігнутими у ліктях та покладеними на груди руками. Поховальний інвентар складався з кількох фрагментів кераміки, крем'яного ножа та уламка крем'яної пластини. Із знайдених матеріалів найбільшу групу становить кераміка. Вона має сіро-червоні та темно-чорні відтінки. Черепок щільний, в глині є домішка піску. Випал добрий. Від згладжування збереглися на всій поверхні паралельні сліди різних напрямків.

Певні дані про форму верхньої частини дають фрагменти вінець, більшість яких від вузькогорлих посудин із циліндричною шийкою. Понад 10 вінець з вушками належать посудинам типу амфор. Шийки амфор орнаментовані рельєфними виступами, рядами горизонтальних ямок різних форм, а також горизонтальними відбитками шнура. Амфори поділяють на кілька типів: з вузьким горлом, з вушками біля самого краю вінець та нижче від зрізу вінець.

Значна кількість фрагментів верхніх частин посудин належала горщикам, що мали відігнуті вінця. На цьому поселенні виявлено також групу широко розкритих мисок і глибоких чаш. Вони прикрашені рельєфними виступами під вінцями та горизонтальними рядами ямок, відбитками шнура. Тут також виявлено два фрагменти посудин із загнутими до середини вінцями (рис. 1).

Керамічним виробам з поселення Ставок Ю. Захарук знаходить аналоги серед матеріалів із Стжижова, Грудека Надбужного, Рацеборовіце, Торчина, Валентинова. Він звертає увагу на оздоблення посуду, виділяючи рельєфну (реберчасті виступи, потовщення-валики, заглиблення – ямки, лінії) – та шнурову орнаментацію (горизонтальні та вертикальні ряди відтисків шнура, укладені в смуги [Захарук, 1961, с. 27–29].

Другою за кількістю групою знахідок є крем'яні вироби. Виготовлені вони з чорного прозорого волинського кременю (буває він також смугастий і чорно-сірий) та навіть кшемьонковського [Podkowińska, 1956, s. 204]. Техніка виготовлення таких предметів досягла на той час високого рівня розвитку, доказом цього є широкий асортимент крем'яних виробів. На поселенні було знайдено вістря списів, ножі, серпи, сокири, двобічні ножі-вістря (довжиною 10 см) [Захарук, 1961, с. 29–33].

Комплекс крем'яних виробів з поселення Ставок представлений основними знаряддями праці. Це наконечники до списів, крем'яні частини серпів, плоскі та лінзоподібні в перетині сокири. Решту менш важливих, простіших знарядь виготовляли на місці. Частина виробів походить, імовірно, із спеціалізованих майстерень, розміщених, швидше всього, на берегах річок Ікви, Стиру. Саме там внаслідок досліджень І. Свєшнікова, М. Пелещишина, Д. Козака, В. Самолюка, В. Ткача виявлено такі майстерні, як Муравиця, Хрінники-Високий берег Млинівського району, Волиця Страклівська Дубнівського району на Рівненщині та ін. Кремінь міг надходити з різних родовищ, навіть з таких віддалених, як Кшемьонкі Опатовські. Останній приклад свідчить про обмінні зв'язки населення СК Надстир'я із західними синхронними групами.

До знайдених виробів з каменю належить лише молоток клиноподібної форми та крем'яні відбійники і зернотерки. Із кістки при розкопках на цьому поселенні було знайдено різні шила, проколки, голки та інше. На поселенні знайдено кілька долотоподібних знарядь, виготовлених з кістки та рогу [Захарук, 1961, с. 34, 35].

Виявлені на поселенні в Ставку матеріали дозволяють ширше охарактеризувати господарську діяльність цієї групи людей.

Очевидно, провідними формами господарської діяльності було землеробство і скотарство, допоміжною галуззю залишалося рибальство, полювання і збиральництво. Важливий матеріал для вивчення господарства дають остеологічні знахідки, які походять з культурного шару, ям, землянок. Серед них є кістки домашніх тварин (бика, коня, кози/вівці, свині, собаки) та диких (зайця, бобра, хом'яка, ховраха, чирка-тріскунка, нирка, щуки) [Захарук, 1961, с. 37, 38].

На основі наявних знахідок Ю. Захарук робить висновок про осілий спосіб життя носіїв даної культури, їх заняття землеробством і скотарством. Знахідки серпів, зернотерок є прямим підтвердженням першого, а крем'яні сокири могли використовуватися для вирубування лісів під поля [Захарук, 1961, с. 38, 39]. Проте в різних місцях, особливо на Поліссі, спостерігаємо слабку насиченість матеріалами культурного шару, що є наслідком короткочасності проживання. Тут могли мешкати, наприклад, в осінньо-зимовий період, а влітку змінювати місце поселення, тобто вести відносно рухливий спосіб життя. Варто звернути увагу також на «хутірський» спосіб заселення, коли одне чи два-три господарства розташовувалися одне від іншого на значній відстані. В той же час відомі своєрідні центри (Стжижув, Гнідава та ін.), де відкрито багато господарських ям, житла.

Отже, навколо Луцька в басейнах Стиру, Сарни, Чорногузки розміщувався значний вузол пам'яток стжижівської культури, які датуються початком II тис. до н. е.

Література:

1. Захарук Ю. М. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині//Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К.: Академія Наук Української РСР, 1961. – Вип. 3. – С. 22–41.

2. Захарук Ю. М. Новое поселение культуры шнуровой керамики на Волыни//КСИА. – М., 1957. – Вып. 7. – С. 38–39.

3. Głosik J. Kultura strzyżowska//Mareriały starożytne. – Wrocław– Warszawa–Kraków: Zaklad narodowy im. Ossolińskich, 1968. – T. XI. – S. 7–117.

4. Sulimirski T. Polska przedhistoryczna. – Londyn, 1957–1959. – Cz. II. – S. 84–257.

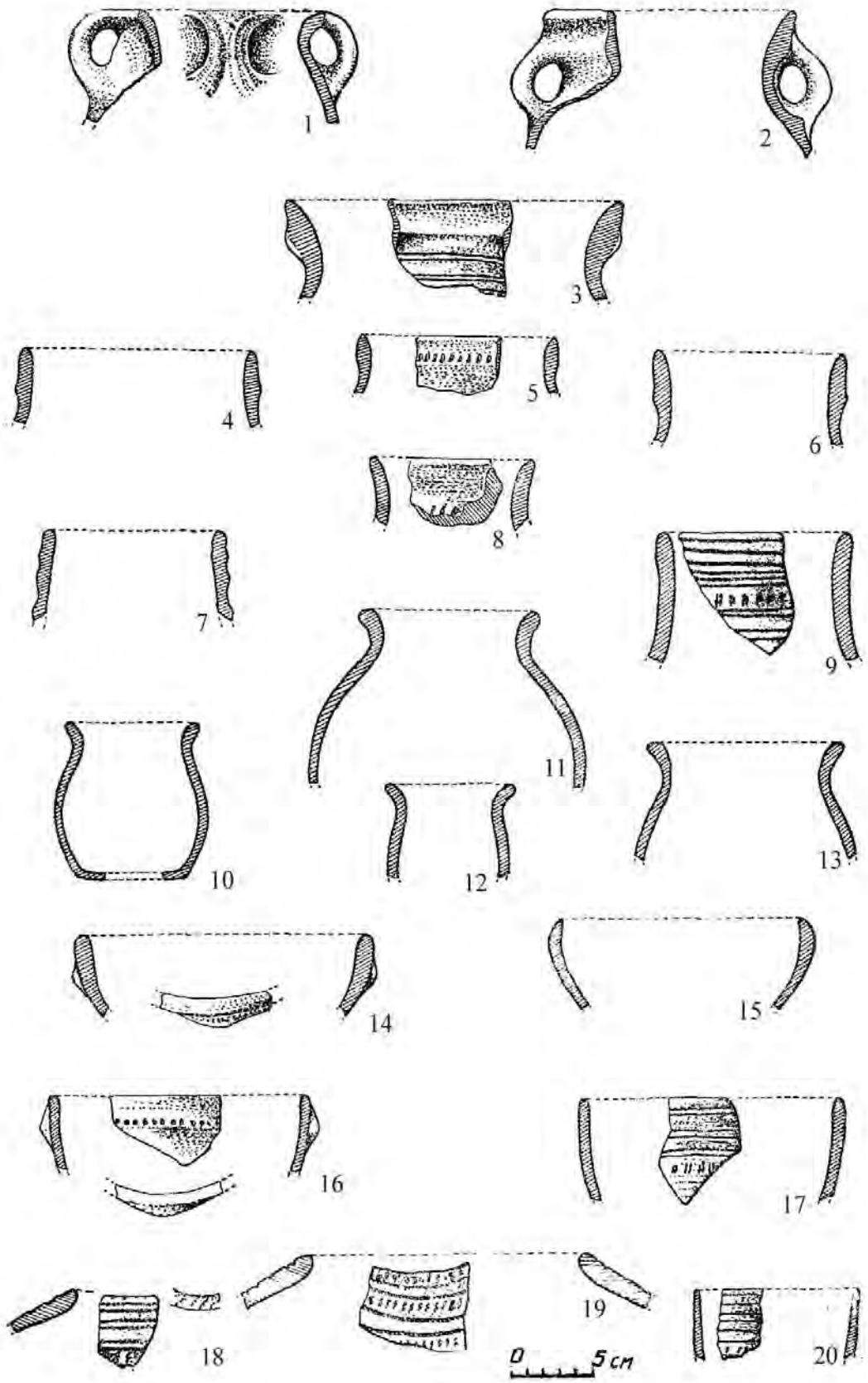

Рис. 1. Кераміка поселення біля с. Ставок (за Ю. Захаруком)

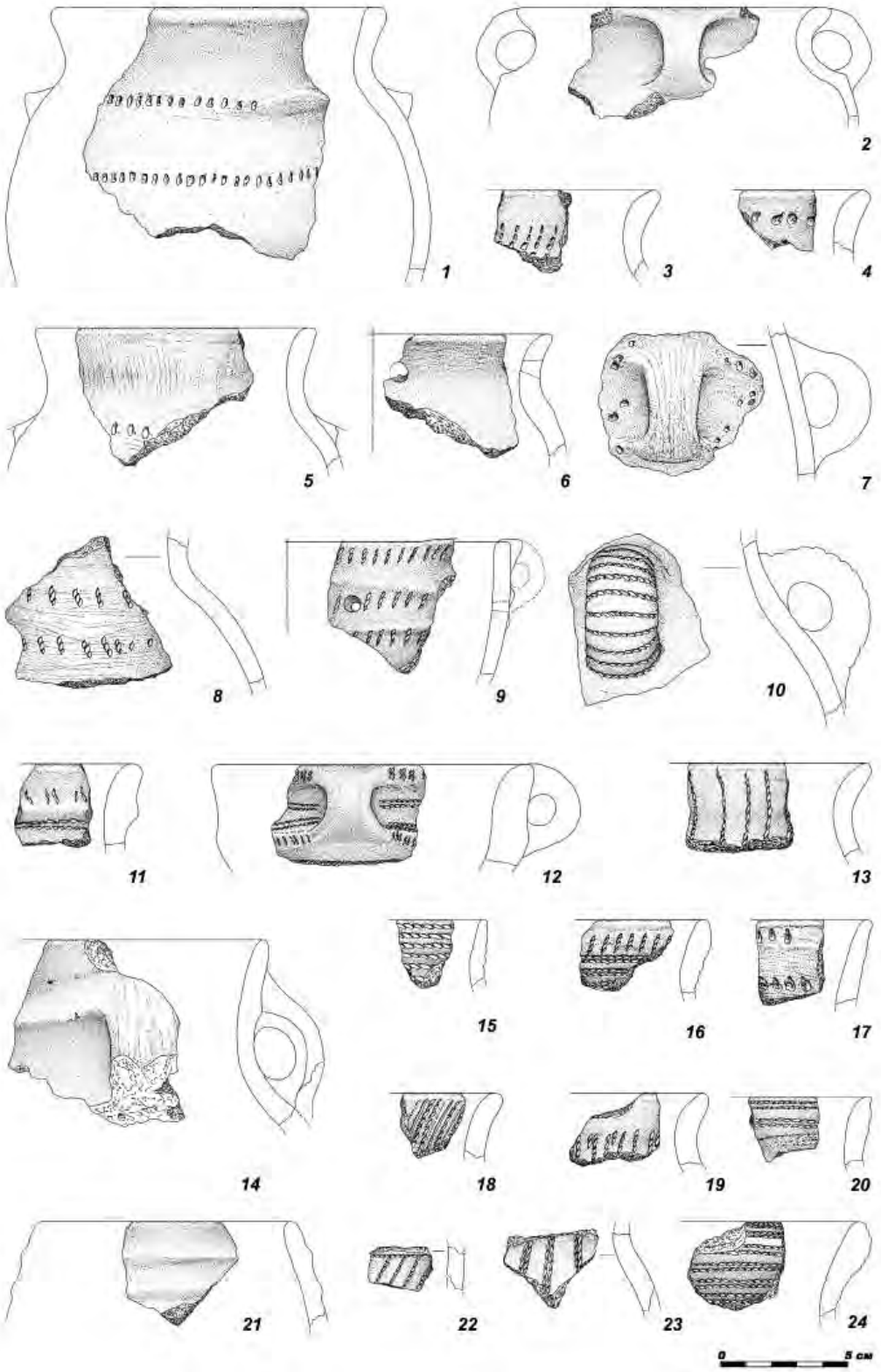

Рис. 2. Рованці – Гнідавська Гірка. Фрагменти кераміки з культурного шару. Розкопки ДП «Волинські старожитності», 2009 рік. (за А. Бардецьким).

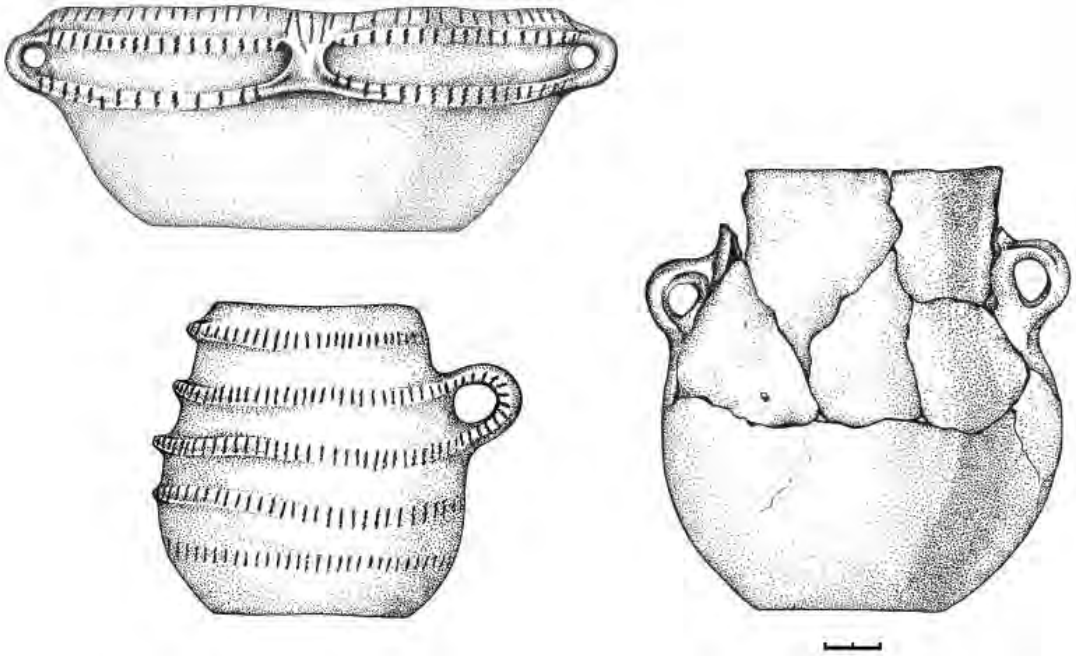

4. Рис. 3. Кераміка з поховання біля с. Підгайці.

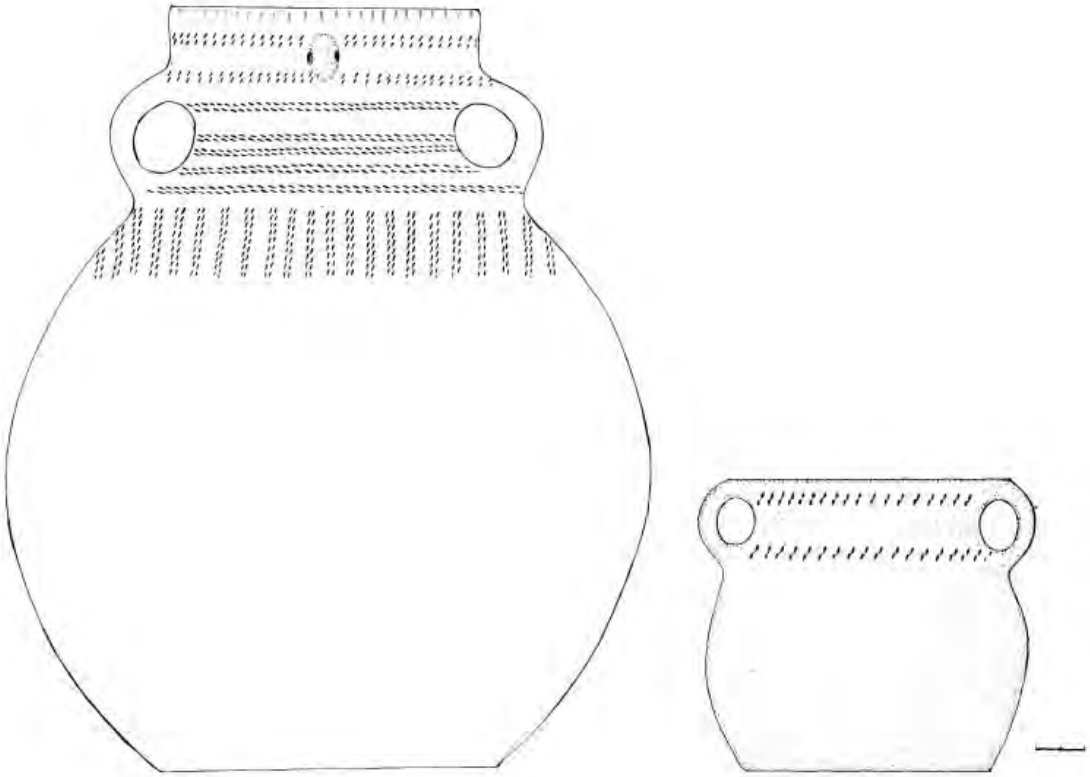

5. Рис. 4. Посуд з поховання біля с. Шепель. Розкопки ДП «Волинські старожитності», 2010 рік

Петро КОНОНЕЦЬ (Костопіль)

ЛУЦЬКА ЗЕМЛЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЯНА ФІТЦКЕ

Луцька земля займала чільне місце у наукових дослідженнях відомого польського краєзнавця Яна Фітцке (1909–1940). Луцький край був заселений у сиву давнину і тому не дивно, що вивченням його історії займалось багато вчених (В. Антонович, О. Цинкаловський, Ю. Захарук, І. Свєшніков, В. Конопля, Д. Козак, Г. Охріменко тощо). Виключна роль у вивченні історії цих земель належить польським історикам першої половини ХХ ст. (Я. Гоффман, З. Леський, Г. Оссовський, та ін..) Провідна роль у проведенні археологічних робіт належить Яну Фітцке.

Ян Юзеф Фітцке народився 12 січня 1909 року в Гдові, Мисленіцького повіту Краківського воєводства. Ще навчаючись у гімназії, Ян Фітцке часто бував у Археологічному музеї Польської академії в Кракові, зацікавився пам'ятками минулого, археологією, вже тоді брав участь у розкопках в Сандомирському повіті. У 1930 році став членом Польського археологічного товариства та співробітником двох його видань: «Огляд археологічний» і «З глибини віків». У 1929–1933 рр., навчаючись у Ягеллонському університеті (Краків), пише магістерську працю «Неоліт у краківських печерах». Після закінчення навчання Ян Фітцке спочатку працює в Лодзі, потім у Кракові. Він брав активну участь в археологічних розкопках у багатьох регіонах Польщі, набуваючи практичного досвіду і ґрунтовної підготовки, багато друкувався. У 1933–1934 рр. працював в Етнографічному музеї міста Лодзь. В 1935 році – в закладі археології Краківського університету.

З серпня 1936 р. Ян Фітцке почав працювати археологом у Волинському музеї м. Луцька, а з початку 1937 р. його головним хранителем. Протягом 1936–1939 рр. молодий археолог проводив регулярні розкопки на значній території Волинського воєводства. Результатом роботи Яна Фітцке у Луцьку був звіт діяльності Волинського Товариства Приятелів Наук (ВТПН) за 1935–1937 рр., що зберігся до нашого часу, і в якому подаються маршрути археологічних експедицій.

Активну участь брав Ян Фітцке і в роботі Волинського відділу Польського краєзнавчого товариства (ПКТ). Зокрема, Я. Фітцке був причетний до організації музейної справи у Волинському воєводстві. Саме він разом з Ю. Нєчем – директором Луцької публічної бібліотеки у 1930-х роках – брав участь у впорядкуванні колекцій музею князів Острозьких, що був переданий у 1938 р. під опіку місцевого відділу ПКТ, у становленні регіональних музеїв в Дубно та Крем'янці, писав про своє бачення і перспективи розвитку музеїв в нашому краї у місцевій пресі. Привертають також увагу у наші дні музеєзнавчі дослідження Я. Фітцке з нумізматики («Скарби історичних монет у музеї Волинською Товариства приятелів наук у Луцьку») та про Ю. І. Крашевського.

В травні 1939 р. Ян Фітцке разом з З. Ревським та Ю. Нечем викладав на курсах екскурсоводів по Луцьку. Приблизно у цей же час молодий науковець закінчив свою докторську дисертацію «Краківська група культури шнурової кераміки», яка так і залишається в рукописі. На жаль, науковець її не захистив, оскільки розпочалась Друга світова війна.

У серпні 1939 року був мобілізований як підпоручик 4-го полку підхалянських стрільців. Після 17 вересня був полонений Червоною армією, а близько 10 листопада опинився в Козельську. Загинув у Катині між 20–24 квітня 1940 року [Бломбергова… 21–22].

Ян Фітцке залишив після себе на Волині багато цінних наукових досліджень. Зібраний археологічний матеріал, далеко ще не вивчений і до якого не раз зверталися і будуть звертатися археологи та краєзнавці. Основним нашим завданням є ознайомлення із археологічною спадщиною вченого та

визначити її роль для історичної науки. Важливим джерелом для вивчення даного питання є Звіт про археологічні та наукові роботи за 1935–1937 рр., публікації Яна Фітцке у тогочасній пресі та книга Григорія Охріменка «Археологічна спадщина Яна Фітцке».

Найбільш відомі дослідження і знахідки були зроблені у Луцьку (район Красне та Гнідава), де досліджувалися поселення культури лінійно- стрічкової кераміки [Jan Fitzke z Wołynia… s.115–116.]; смт Торчині – могильник стжижовської культури епохи бронзи [Jan Fitzke Cmentarzysko kultury… s. 53–62]; с. Піддубцях – розкопано кургани, де знайдені тілопокладні поховання з предметами побуту, прикрасами і зброєю X–XII ст [Іап Fitzke z Wołynia… s. 142–153].

У 1936 р. здійснив археологічні експедиції у Кульчин, Жидичин (нині Ківерцівський район), Коршів (Луцький район), Маркостав (Володимир- Волинський район), Дерев'яне (Костопільський район Рівненської області) [Охріменко Археологічна спадщина… с. 112–116].

В 1937 або 1938 рр. проводилися ним розкопки на південь від с. Берестяни (тепер Ківерцівського р-ну Волинської області) давньоруських курганів. Близько них, в урочищі Сермень Г. Охріменком виявлено ще одну групу насипів того часу, вивченням яких займалася В. Гупало, відома дослідниця зі Львова. За словами Я. Фітцке, розкопувані ним кургани «невеликих розмірів, ховали в собі поодинокі скелети, покладені у витягнутій позиції, при них знайдені окремі срібні персні та колти, один з них датується XI-XII століттями». Від інших захоронень залишилися рештки дубових трун та цвяхи. Окремі захоронения були спалені за язичницьким звичаєм. Тобто, приблизно на межі XI-XII століть, через 100 років після прийняття християнства на Волинському Поліссі спостерігається перехід до християнського звичаю поховань – тілопокладання в трунах.

Подібні результати одержано під час досліджень 36 давньоруських курганів (восени 1937 р.) неподалік с. Піддубці, а також на Поліссі, зініційованих Комісією антропології та праісторії Польської Академії наук разом з Волинським товариством приятелів наук у Луцьку. Тут в урочищі Вільгорще вивчалися курганні насипи, що мали висоту 0,4–1 м та 4–10 м. Розташовані близько один від одного. В центральній частині могильника під насипами знаходились одиночні покладальні захоронения, витягнуті по лінії захід-схід. У курганах № 6 та 8 лежало поряд по троє покійників, а в № 14 та 15 – по двоє. Руки покійників переважно були витягнуті вздовж тіла, лише в кургані № 4 ліва рука лежала на тазові, а права була піднесена до обличчя. У курганах № 2 та 21 тіла покладались у дубові труни, збиті великими цвяхами з плоскими головками. Бідний супроводжуючий інвентар складався з посуду, виготовленого на гончарному крузі, прясла (курган № 17), срібного персня з крученого дроту (№ 27), з двох скроневих кілець (№ 4, та по одному з курганів № 15 та 25). Ці поховання, на думку Я. Фітцке, належали дреговичам. Цікаво, що кілька чоловічих кістяків, викопаних у Піддубцях, мали довжину 1,8 М [Jan Fitzke z Wołynia… s. 142–153].

Крім цих розкопок, у 1936 та 1937 роках проводилися розвідки біля с. Буян, Линева, Білостока, Несвіча, міст Рожище, Торчин, Горохів, Луцьк, під час яких виявлялися кургани, городища, окремі речі [Охріменко Археологічна спадщина… с. 112–116].

Щоб краще зрозуміти глибину поглядів Яна Фітцке варто прочитати «Літературно-науковий кур'єр» № 18, 1938 р. Тут повідомлялося про розкопки в Луцьку, біля цегельні Глікліха, де виявлено житла-землянки культури лінійно-стрічкової кераміки, бронзового віку та давньоруського часу [Jan Fitzke z Wołynia… s. 129]. В селі Вільгір розкопувався курган культури шнурової кераміки, а в селі Колосниках (Рівненщина) – захоронения IV ст. н. е. Крім того, досліджувалися два кургани бронзового віку в Боратині та Шепелі [Jan Fitzke z Wołynia… s. 130–131]. В першому з них знайдено «чотири, парами покладені, ногами один до одного, скорчені скелети дорослих осіб, біля яких знаходились різноманітні бронзові оздоби». Розкопувалося ще тілопальне захоронения близько Дружкопіля (Горохівщина)

та Перська (Ковельський повіт, тепер Маневицький р-н Волинської області). Роботи біля останнього велися Я. Фітцке спільно з проф. Т. Сулімірським. Розкопувався могильник лужицької культури, де була «типова кераміка гальштатського періоду». Тут же Ян Фітцке полемізує з науковцями, які вбачали прабатьківщину слов'ян на Поліссі, вказуючи, що в ранньозалізний час і, можливо, раніше ці місця біли дуже зволожені і непридатні до життя.

В місцевій пресі та столичних фахових виданнях з'являлись публікації Я. Фітцке про археологічні розкопки на Волині, зокрема «Археологічні дослідження у Городку Луцького повіту» (1937), «Польові археологічні дослідження під Торчином на Волині» (1937); статті з описами музейних колекцій: «Нумізматичне зібрання музею ВТПН у Луцьку» (1936), «Багата збірка кахлів у музеї ВТПН у Луцьку» (1937), «Про декілька зразків давньої зброї із зібрання музею ВТПН у Луцьку» (1937) та інші. Найбільш цікаві експонати були представлені в експозиційних залах. І нині в експозиції Волинського краєзнавчого музею значне місце посідають знахідки із смт Торчина, с. Баєва (тепер Луцький район), м. Луцька, зроблені ще під час експедицій Я. Фітцке і З. Леського, а сталевий меч XV ст. з Луцька, який, на думку Я. Фітцке, пов'язаний з історичним з'їздом європейських монархів у місті в 1429 році, разом з перначем також і сьогодні представлені у залах середньовічної історії Волині.

Оцінюючи внесок довоєнних дослідників Північно-Західної Волині у порівнянні з післявоєнним та сучасним етапом треба чітко відзначити значне накопичення матеріалів у першому випадку, а також включення їх в науковий обіг. В радянський період, проводилися розкопки на великих площах, кваліфіковано інтерпретувалися одержані матеріали (Н. Смішко, Ю. Захарук. І. Свєшніков, В. Конопля, Д. Козак), хоча загальний стан вивчення праісторії цього краю різних культур та епох є неоднаковим.

Відзначаючи доробок польських та українських археологів, аматорів у 20–30 рр. варто згадати, що більшість отриманих ними матеріалів потрапляла до Державного Археологічного музею у Варшаві (Panstwowy Muzeum Archeologiczny – PMA), де зберігаються і до сьогодні. Знахідки періоду бронзи та заліза описані у нещодавно виданій книзі Терези Венг-жинович [Teresa Węgrzynowicz. «Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Bialorusi w zbiorach Panstwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie», PMA, Warszawa 2001, s. 123].

Важливо особливо підкреслити значний внесок польських довоєнних археологів у вивченні давньої історії Волині, а також дбайливе збереження добутих матеріалів. Прикладом вище сказаного є історія із рідкісними на той час крем'яними знахідками пізнього палеоліту одержаними біля озера Нобель. З липня по листопад 1938 р. тут проводилися розкопки під керівництвом С. Круковського в яких брали участь М. Гоздовський, Я. Журек. Синтетичні враження від проведених розкопок були вкладені в Prahistorii Ziem Polskich (Krukowski, 1938–1948, s. 103–104). У 1980 р. С. Круковський передав матеріали з-над озера Нобель С. Сульгостовській для опрацювання. І що тут вражаюче: крем'яні вироби були запаковані дуже турботливо – розкладені в паперові пакети. Окремі пакунки вміщені в дерев'яні ящики. Все це перекладене сіном та соломою. При тодішньому стані доріг від озера Нобель (сучасний Зарічнянський район Рівненської області) перевезено до Варшави.

Археологічні пам'ятки нашого краю є важливим джерелом пізнання діянь попередників. Стародавні стійбища, поселення, підкурганні та грунтові поховання, укріплення городища – все це безцінні релікти нашої історії. За останнє століття особливо зросла дія так званих «антропогенних факторів» – вплив людини на природу. Потужні технічні засоби сучасності докорінно змінюють обличчя землі: будуються автостради, штучні водойми, розробляються кар'єри, тисячі гектарів землі з року в рік піддаються сільськогосподарському обробітку. Все це неминуча необхідність, але при цьому руйнується культурний шар пам'яток – рештки життєдіяльності первісних людей, які заля-

гають переважно на глибині 0,2–0,5 м від поверхні в шарі підґрунтя.

Особливо нищівні руйнування помітні на Поліссі. Разом з розорюванням великих площ полів (особливо біля водойм) зникають рештки поселень та поховань: крем'яні вироби розбиваються, посуд подрібнюється.

Багато стоянок та поселень знаходяться на піщаних дюнах, над болотами, озерами. Пісок з них вибирається на будівництво (ур. Семенова Гора біля Старої Вижівки, та багато інших), меліорація призводить до пониження ґрунтових вод. Тоді на сухій поверхні пагорбів зникає трав'яний покрив і вітер розвіває дерновий шар – всі знахідки різних епох виявляється на поверхні. Унікальні посудини поховань, прикраси тріскаються під дією морозу, дошу, сонця, топчуться стадами корів. Потім все це знову засипається вітром.

На фоні всього вище сказаного потрібно віддавати належне першим дослідникам волинського краю і серед вище згаданих особливо професору Олександру Цинкаловському, Яну Фітцке, які не лише врятували тисячі предметів давнини, відкрили, описали, дослідили сотні пам'яток.

Виключна роль в останні передвоєнні роки в організації та проведені археологічних робіт належить Я. Фітцке діяльність якого була тісно пов'язана з м. Луцьком, музеєм землі Волинської, Товариством приятелів наук. Предметом його наукових інтересів були культури лінійно-стрічкової кераміки (Луцьк-Гнідава, Луцьк-Красне), волинолюблінськоі (Сьомаки, Амбуків, Городок), кулястих амфор (Кутянка), стжижовської (Торчин, Усичі), східнотшинецької (Черськ), залізного віку, давньоруського часу (Луцьк-Красне, Замок Любарта, Любомль, Підцубці, Берестяне та ін). Він був першим керівником значного музею на Волині. Зібрані ним і його колегами речі зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею, прикрашають експозицію.

Література

1. Бломбергова М.М. Ян Юзеф Фітцке – дослідник землі Лодзької, страчений у Катині./ Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – с. 19–22.

2. Упорядники Охріменко Г.В., Златогорський О.Є. Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 488 с.

3. J. Kostrzewski Młodsza epoka kamienia w Polsce//«Wiadomości Archeologiczne», t. IX (1924–1925), str. 281.

4. A. Gardawski. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce//«Materiały Starożytne», t. v. (1959). str. 41.

5. G. Ossowski. Przyczynek do wiadomości o grotach krzemiennych znajdowanych na Ziemiach Polski//Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej» t. x/(1986) str. 15.

6. M. Drewko. Sprawozdanie z czynności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na okręg Lubelski, za rok 1926// Wiadomości Archeologiczne, t. x (1929) str. 184.

7. R.D. Fleszarowa. Wykopaliska archeologiczne w Grodku na Woryniu//«Ziemia» (1936), str. 298,299.

8. J. Hoffman. Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabythów Przedhistorycznych na obszar województwa Wołyńskiejo, za lata 1924–1925//Wiadomśoci Archeologiczne t. x (1935) str. 299–304.

9. Jan Fitzke. Archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog z Wołynia 1936–1939. – Biały Dunajec-Ostrog «Wołanie z Wołynia», 2009.

10. Jan Fitzke. Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczynie pod Luckiem na Wołyniu// Wiadomości Archeologiczne. – 1975. – T. 40. – № 1. – S. 53–62.

11. Sulimirrski T. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Małopolsce i na Wołyniu// Sprawozdania z czynności i posiedzeń P.A.U. – 1937. – № 8. – S.226–227.

12. Leńczyk G. Dwa sprawozdania z wakacyjnych wycieczek na Wołyń i pow. Sieradzkim// Sprawozdania z czynności i posiedzeń P.A.U. – 1937. – – S.227–229.

Світлана ЛОКАЙЧУК,
Григорій ОХРІМЕНКО,
Василь ОХРІМЕНКО,
Олександр КРИЧЕВСЬКИЙ (Луцьк)

ПЕРВІСНІ ЗНАРЯДДЯ ДЛЯ ОБРОБКИ ЗЕМЛІ

Територія Волині у V–III тис. до н. е. була заселена землеробськими племенеми, які вже в той час мали значні досягнення у рільництві. Особливо родючі землі навколо міста Луцька сприяли появі тут значних поселень (Рованці-Гнідава, ур. Красне, Гірка Полонка, Баїв та ін.). Важливою новацією у розвитку землеробства є винайдення орних знарядь праці, застосування яких зумовило технічну реконструкцію всього землеробського циклу. Погляди на перші примітивні знаряддя, якими користувалися племена ще в епоху неоліту досить суперечливі. Одні дослідники вважають, що спочатку основним знаряддям обробітку ґрунту була мотика з роговим, кам'яним або кістяним наконечником, інші заперечують цю думку, мотивуючи тим, що наконечники мотик трапляються порівняно рідко і не скрізь, де є інші сліди землеробства. На думку Ю. Новікова, за найпримітивнішої форми землеробства ґрунт взагалі не зворушували, а розкидали зерна по вологій поверхні в тих місцях, де були родючі річкові відкладення [Новиков, 1959, 30]. Мабуть такий спосіб існував, однак він міг займати невеликі території. У більшості випадків потрібен був хоч би незначний обробіток землі. Для цього спочатку використовувалися прості палиці-копалки, відомі ще за часів збиральництва, а пізніше їх замінили ручні знаряддя для проведення борозен. Мотики з кам'яним, роговим або кістяним наконечником були занадто мало придатні для початкового підняття ґрунту і застосовувалися переважно з метою додаткового повторного обробітку поля. Цей факт добре відомий і підтверджується найрізноманітнішими джерелами [Шрамко, 1972, с. 26].

Наступним етапом обробітку ґрунту було використання орних знарядь, які приводились у рух худобою. Проте питання про час появи орного землеробства належить до дискусійних. Зокрема, одні дослідники вважають, що воно виникло в Європі в епоху неоліту, на думку інших, знаряддя цього типу стали використовуватися лише в бронзовому віці.

Доказом раннього виникнення орного землеробства є знахідки кам'яних знарядь, що, на думку багатьох дослідників, використовувалися в середньоєвропейському неоліті в ареалі культур стрічкової кераміки як «лемеші» до дерев'яних рал [Шрамко, 1972, с. 27, рис. 1]. Інші автори виступають проти цієї гіпотези і зазначають, що вказані знахідки, призначення яких не завжди зрозуміле, могли бути звичайними мотиками, молотками або кайлами, теслами. Б. Шрамко підтримує другу із названих суджень, аргументуючи тим, що на знаряддях не видно виразних слідів ужитку, так звані «лемеші» досить масивні і важкі, до того ж мають погані різальні властивості [Шрамко, 1972, с. 26]. Ю. Краснов, розглядаючи нові докази застосування в неоліті ручних знарядь для проведення борозен, дотримується погляду про відсутність орного землеробства в Європі в досліджувану епоху [Краснов, 1970, с. 47].

Енеоліт і ранній бронзовий вік характеризується тим, що землеробство стає в багатьох племен основною галуззю господарства. В лісових районах з невеликою кількістю населення все ще практикувалося підсічне землеробство, однак багато європейських племен починають обробляти великі площі з використанням орних знарядь. Найдавніші зображення європейських рал на культових спорудах належать до III тис. до н. е., але цьому, поза сумнівом, передував довгий період їх використання у господарстві.

Людність степової зони півдня Східної Європи, ймовірно, ще раніше, на початку енеоліту, почала використовувати орні знаряддя та тяглову силу биків для обробітку великих площ чорнозему [Бибиков, 1953, с. 185; Шрамко, 1972, с. 27; Шрамко, 1964, с. 99;

Массон, 1967, с. 93; Краснов, 1968, с. 6]. Однак Т. С. Пассек вважала, що навіть у племен пізньої трипільської культури існувало мотичне землеробство [Пассек, 1961, с. 138].

Цікавою знахідкою, яка дає підстави зробити висновки про форму стародавніх орних знарядь та час їх появи на півдні Східної Європи, є кам'яна стела із зображенням прямоградильних рал, виявлена на кургані в урочищі Бахчи-Алі під Сімферополем, відома в археологічні літературі ще під назвою сімферопольської стели. Її детальний опис подає Б. Шрамко, котрий, як і деякі інші дослідники, вбачає в зображенні культову сцену підготовки до оранки [Шрамко, 1972, с. 28–29]. Найбільш цікавим для історії становлення землеробства є те, що на малюнку добре видно контури двох прямоградильних рал, які відомі з етнографічного матеріалу. Автор зазначає, що зображені ***прямоградильні рукояткові рала*** дуже близькі до найдавніших месопотамських та єгипетських рал, які були поширені в Індії, Сирії та інших країнах Сходу. Ймовірно, вони проникли в південну Європу з Передньої Азії разом з передовими ідеями щодо обробітку землі. Крім того, на скелі зображені мотики, сокири, кирки й знаряддя, які нагадують серпи чи жниварські ножі, одне нечітке зображення витлумачується Шрамком як пара запряжених волів в ярмі. За датуванням А. Щепинського, стела належить до першої половини II тисячоліття до н. е., тобто є доказом того, що в першій половині бронзового віку на півдні Східної Європи вже було орне землеробство [Щепинский, 1963, с. 74]. Під час розкопок в 1971 році в одному з поховань кургану Висока Могила Запорізької обл., яке хронологічно близьке до стели з Бахчи-Елі, В. І. Бідзіля знайшов рештки справжнього прямоградильного рукояткового рала.

Підтвердженням наявності орних знарядь на початку бронзового віку є знахідка у 1960 р. іншого типу орного знаряддя – стародавнього ***дерев'яного кривогрядильного рала*** з дубової розсохи, виявленого на дні торфовища поблизу с. Полісся Чернігівської обл. Незважаючи на невеликі пошкодження залишків, вони дають уявлення про конструкцію рала, від якого збереглися руків'я і клин, що утримував його в тильній частині повзуна [Шрамко, 1972, с. 31, рис. 5]. Недалеко від місця знахідки виявлено поселення середньодніпровської культури бронзового часу. На основі радіовуглецевого аналізу поліське знаряддя датується 1390±80 р. до н. е.

Все це повністю відповідає і уточненим датам західноєвропейських стародавніх рал. Так, рало з Хворслева (Данія), типологічно найближче до поліського, належить, за даними радіовуглецевого аналізу, приблизно до 1490 р. до н. е. Обидва вони мають досить розвинену форму, якій, ймовірно, передували більш примітивні зразки ще в III тис. до н. е.

Отже, можна припустити, що орне землеробство із застосуванням дерев'яних рал з'явилося на території Східної Європи приблизно в другій половині III тис. до н. е. насамперед в енеолітичних племен, які мали зв'язки з передньою Азією. Зображення на сімферопольській стелі є підтвердженням того, що населення раннього бронзового віку, яке проживало в Криму, вже знало землеробство і використовувало для обробітку землі доцільні для південної території прямогрядильні рала з коротким повзуном. На північній території Східної Європи, як свідчить знахідка в торфовищі поблизу с. Полісся, у середині II тис. до н. е. вже були кривогрядільні рала з повзунком, які потім стали основним типом орного знаряддя в ранньому залізному віці. Б. Шрамко вважає, що є всі підстави для висновку про поширення орного землеробства в кінці III – на початку II тис. до н. е. на великій території до північної межі Лісостепу і південної частини лісової зони [Шрамко, 1972, с. 34].

Ю. Краснов зазначає, що з розвитком орного землеробства з'являються такі більш продуктивні знаряддя збирання врожаю, його перевезення і переробки, як серпи, колісний транспорт і молотильні дошки [Краснов, 1971, с. 41].

Першим прямим підтвердженням гіпотези про орне землеробство в енеолітичних племен Північного Причорномор'я стала

знахідка дерев'яного рала на території степового Подніпров'я. У 1971 році, під час розкопок великого курганного могильника епохи бронзи біля с. Балки Запорізької обл., в похованні № 17 зліва від кістяка знаходився довгий дерев'яний предмет, який при детальнішому огляді був ідентифікований як рало. Знаряддя мало вигляд круглого бруса, злегка вигнутого дугою. Трохи сплощене клиноподібне вістря робочої частини відділяється від ручки муфтоподібним потовщенням з круглим отвором, верхня частина ручки обламана ще в давнину. Загальна довжина рала на момент відкриття становила 82 см, а робочої частини 49 см [Бидзиля, Яковенко, 1973, с. 147]. Про те, що це було поховання землероба, свідчать також інші супровідні дари: овальний розтиральник (рос. терочник), п'ять крем'яних ножеподібних пластин з дрібною боковою ретушшю, платівка з дзьобоподібним кінцем, які могли бути заготовками серпів, а також дерев'яна посудина банкоподібної форми, висотою 13 см. С. Синюков, який визначав будову деревини, встановив, що для виготовлення рала використовувався ясен Fraxinus, а для посудини – каштан Castanea [Бидзиля, Яковенко, 1973, с. 150]. В енеолітичний час каштан не був поширений на території Північного Причорномор'я, однак відомий в Закавказзі, що свідчить про контакти племен, які населяли ці землі.

Поховання, в якому було знайдено рало, визначається як пізньоямне, тобто датується кінцем III – початком II тис. до н. е. До речі, це повністю відповідає датуванню Сімферопольської стели і є підтвердженням наявності орного землеробства у Північному Причорномор'ї вже в епоху енеоліту. Отже, балкинське рало – найдавніше орне знаряддя, відоме на території Східної Європи. Та частина знаряддя, яка збереглася, дає підстави ідентифікувати його як ***однорукояткове прямоградильне рало.*** Однак воно являє собою інший різновид знарядь цього типу, оскільки у нього відсутній полоз. Злегка зігнута форма його верхньої частини, де має кріпитися ручка, свідчить, що в робочому стані воно знаходилося під кутом до ріллі. Сконструйоване давніми землеробами муфтоподібне потовщення з отвором вказує на те, що найбільше навантаження передбачалося саме в цій частині знаряддя – очевидно, тут кріпився гряділь.

В. Бідзіля, спираючись на дослідження останніх років, дотримується думки, що місцем виникнення однорукояткових прямоградильних рал з полозом були давні землеробські райони Інду [Бидзиля, Яковенко, 1973, с. 151]. Звідти, відповідно до гіпотези Ю Краснова, розвиток цих знарядь йшов у північно-західному напрямку, через Середню Азію, Східну і Центральну Європу. Ю. Краснов зазначає, що в Середній Азії та Індії однорукояткові прямоградильні рала з полозом – найдавніший і єдиний вид орних знарядь [Краснов, 1971, с. 61–63]. Відповідно, враховуючи, що в Східну Європу з Азії поширився тільки один різновид прямоградильного рала – з полозом, допускаємо, що інший різновид цього знаряддя – без полоза – виник на місцевій основі, з урахуванням особливостей ґрунтів. Отже, знахідка балкинського рала є підтвердженням наявності орного землеробства в енеолітичних племен Східної Європи, яким були відомі два типи однорукояткових прямоградильних рал – з полозом і без нього.

Серед численних наскальних зображень прямоградльних рал з полозом, відомих у Північній Італії і Південній Швеції, трапляються також рала без полоза, спрямовані під кутом до ґрунту (Вал Фонтан альба, Вал Каноніки, Богуслен) [Бидзиля, Яковенко, 1973, с. 151]. Зауважимо, що шведські зображення відрізняються від італійських наявністю стояка між ральником і грядилем.

Італійські зображення рал датуються в межах 1599–80 рр. до н. е., а Богусленські (Швеція) – 800–500 рр. до н. е. На цій підставі В. Бідзіля робить висновок, що безполозні прямоградильні рала з'явилися в Північному Причорномор'ї на 1000–500 років раніше, ніж в Центральній і Східній Європі [Бидзиля, Яковенко, 1973, с. 152].

На Україні здавна відомі три традиційні види тяглових орних знаряддя: плуг, рало і соха. Найстародавнішим знаряддям оран-

ки в переважної більшості народів з орним землеробством було рало. Залізні його частини – наральники – виявлені в поселеннях черняхівської культури, що відноситься до перших століть нашої ери.

Зважаючи на те, що в Україні, Білорусі, Литві ще в XIX ст. побутували суцільні дерев'яні рала, де робочою частиною був ральник, зроблений з твердих порід дерева, загострений і для міцності обпалений, автори історико-етнографічної монографії «Народна землеробська техніка українців» припускають наявність цих орних знарядь задовго до черняхівської культури [Горленко та ін., 1971, с. 31].

На Україні найдавнішим з відомих зразків рала є знаряддя, знайдене 1921 року в торфовищі біля с. Токарі Сумського району. Автори монографії вважають, що це знаряддя безпідставно в деяких джерелах називають плугом, як і орні знаряддя Європи і Середземномор'я рубежу нашої ери та більш раннього часу. Однозубе традиційне рало відрізняється від плуга примітивністю або відсутністю підошви (полоза), колісного передка і особливо відвального пристрою – полиці. Рало, як відомо, знаряддя, що не перевертає при оранці ґрунту, а розриває його і розсовує по боках, роблячи таким чином борозну. Саме таким знаряддям є токарівська знахідка. Це дерево з відростком, стовбур якого правив за робочу частину (ральник), а відросток – за дишло (стебло). Стебло було вигнутим. Ральник розташовувався майже горизонтально і тому набував значення полоза. У п'яті і стеблі є отвори, у які, як вважають, вставляли бруски, один з яких був держаком знаряддя, а інший розпіркою між стеблом і ральником. Отже, це орне знаряддя не плуг, а один з варіантів однозубого рала, що схоже до зображення на пантікапейській бронзовій монеті 2 ст. до н. е. [Гайдукевич В. В. Боспорское царство. – М. – Л., 1949. – с. 97, рис. 8].

Отже, рогові мотики з отвором, просвердленому на місці зрізу одного з паростків рогу, є, напевно, типовими для кількох культур енеоліту балканського та наддунайського походження і, не виключено, мали широкий хронологічний діапазон. Можливо, мотики такої форми належали, крім лендельської, волино-люблінської, трипільської, ще й маліцькій культурі.

На території поширення пам'яток ВЛК, у тому числі на Волині та Поділлі, як звертає увагу А. Закостєльна, знаходиться мало так званих «тилчаків» – пластин з частковою обробкою одного краю, які використовувалися як вкладні до серпів. На її думку, одним з пояснень цього є поява суцільних пластин-вкладнів, що вставлялися в оправу серпів. На цих пластинах блискуча «пришліфовка» від тертя об стебла зернових є поздовжньою. Тобто, це пов'язано із зміною концепції жниварського знаряддя, яка виникла внаслідок ефекту метричного зламу. Серп із декількома вкладнями, елементами якого були переважно «півтилчаки», замінили жниварські знаряддя з суцільним вкладнем у вигляді великої або меншої пластини [B. Balcer, 1983, s. 40–43, Охріменко, 2007, с. 387, рис. 51]. Довий вкладень на пластині, до того ж оброблений пригострюючою ретушшю (інколи зубчастою), виявився більш ефективним [Охріменко, 2007, с. 380, рис. 44:4]. Цікаво, що в колекції з Голишева (кільканадцять вкладнів) пластини також мають поздовжнє залискування, тобто вставлялися паралельно до оправи, а не під кутом, як в серпах типу Караново. Ріжучі краї довгих пластинчастих вкладнів при достатній тонкості додатково не оброблялися, інші підправлялися струменевою або крупнолусковою ретушшю.

Література:

1. Balcer B., 1983, s. 40–43,

2. Hensel W. Polska starożytna. – Wrocław, Warszawa, 1973.

3. Wielka historia świata/Pod red J. Śliwy. – Krakow: Fogra, 2005. – T.2. – 671 s.

4. Березовець Д. Т. Плуг з Токарівського торфовища//Археологія. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. VII. – С. 174–175.

5. Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука Врублевецкая на Днестре// МИА. – 1953. – № 38. – С. 181–186.

6. Бибиков С. Н. Хозяйственно-экономичесий комплекс развитого Триполья//СА. – 1965. – № 1.

7. Бидзиля В. И., Яковенко Э. В. Рало из позднеямного погребения конца III – нач. II тысячелетия до н. э.//СА. – 1973. – № 3. – С. 146–152.

8. Гайдукевич В. В. Боспорское царство. – М. – Л., 1949. – с. 97.

9. Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. Історико-етнографічна монограф. – К.: Наук. думка, 1971. – 166 с.

10. Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. Історико-етнографічна монографія – К.: Наук. думка, 1971. – 166 с.

11. Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі. –К., 1961.

12. Краснов Ю. А. О возникновении пашенного земледелия в лесной полосе Восточной Европы//СА. – 1968. – № 2. – С. 6

13. Краснов Ю. А. О системах и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы//СА. – 1967. – № 1.

14. Краснов Ю. А. Об одной группе роговых и деревянных орудий эпохи неолита и бронзы//КСИА АН СССР. – 1970. – Вып. 123. – С. 47.

15. Краснов Ю. А. Рала Симферопольской стелы//СА. – 1971. – № 2. – С. 55–63.

16. Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной зоне Восточной Европы//МИА. – 1971. – Вып. 174. – С. 41

17. Кушнарева К. Х., Лисицына Г. Н. О возникновении пашенного земледелия в Закавказье (к постановке проблемы)//СА. – 1979. – № 2. – С. 5–17.

18. Локайчук С., Охріменко Г. Нові знахідки землеробських знарядь з поселення Голишів//Старий Луцьк. – Луцьк, 2007. – Вип.. III. – С. 99–102.

19. Массон В. М. Древние земледельцы на территории СССР//Возникновение и развитие земледелия. – М., 1967. – С. 93

20. Новиков Ю. Я. О возникновении земледелия в его первоначальных формах//СА. – 1959. – № 4. – С. 29–41.

21. Охріменко Г. та інші. Вивчення багатошарової пам'ятки Голишів на Волині// Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2007. – С. 319–402.

22. Пассек Т. С. Раннеземледельческие трипольские племена Поднесторвья. – М., 1961.

23. Пашкевич Г. О., Відейко М. Ю. Рільництво племен трипільської культури. – Київ, 2006. – 150 с.

24. Скакун Н. Н. Орудия труда раннетрипольского поселения Александровка (в свете экспериментально-трасологического исследования)//СА. – 1978. – № 1. – С. 15–23.

25. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. – 1968.

26. Телегін Д. Я. Про становлення скотарства і землеробства на південному заході Європейської частини СРСР//Археологія. – 1977. – № 21. – С. 17–26.

27. Шрамко Б. А. Деревянный плуг из Сергеевского торфяника//СА. – 1964. – № 4, – С. 99;

28. Шрамко Б. А. Про час появи орного землеробства на Півдні Східної Європи//Археологія. – 1972. – № 7. – С. 25–34.

29. Щепинский А. А. Пам'ятники искусства раннего металла в Крыму//СА. – 1963. – № 3. – С. 42–44.

30. Энеолит СССР. – М.: Наука, 1982.

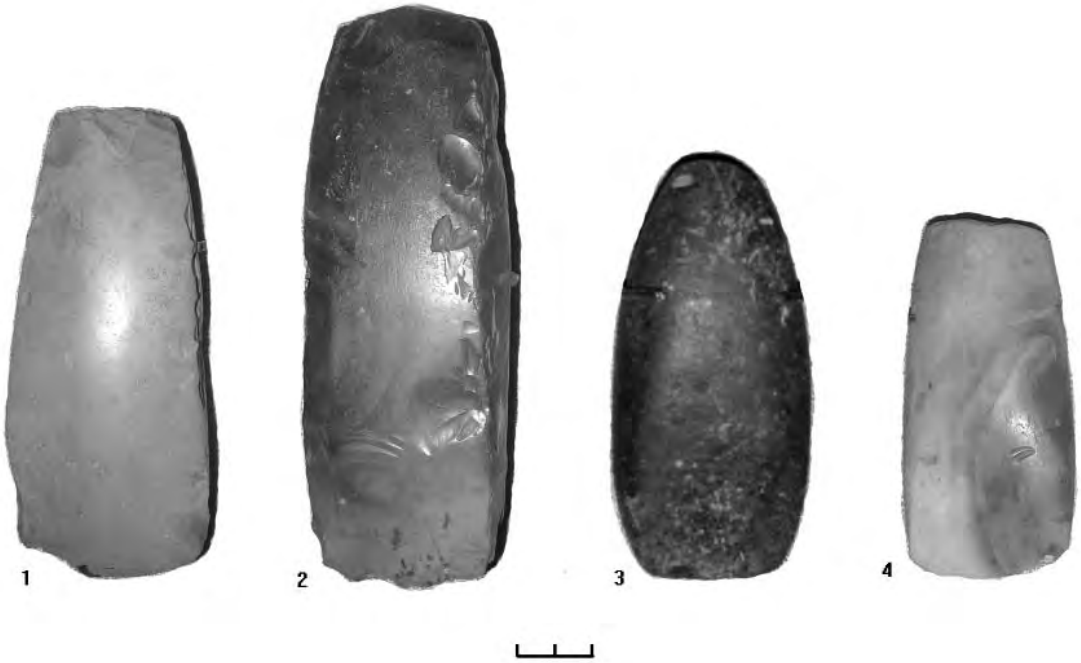

Рис. 1. Крем'яні сокири, які могли використовуватися як мотики. (Фото І. Маркуса)

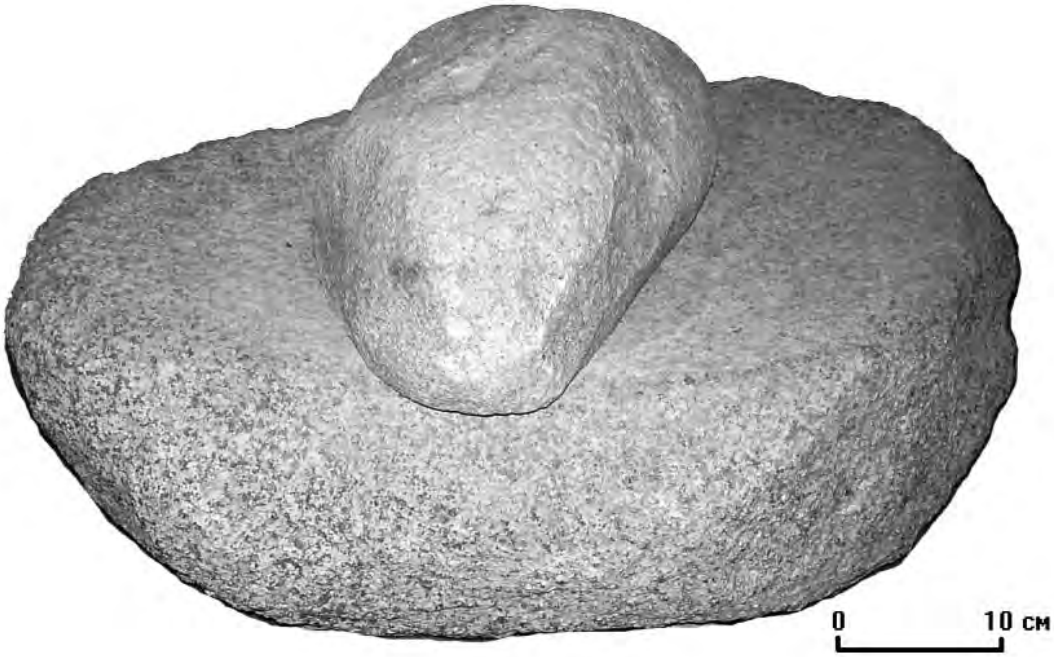

Рис. 2. Кам'яна зернотерка доби бронзи. (Фото І. Маркуса)

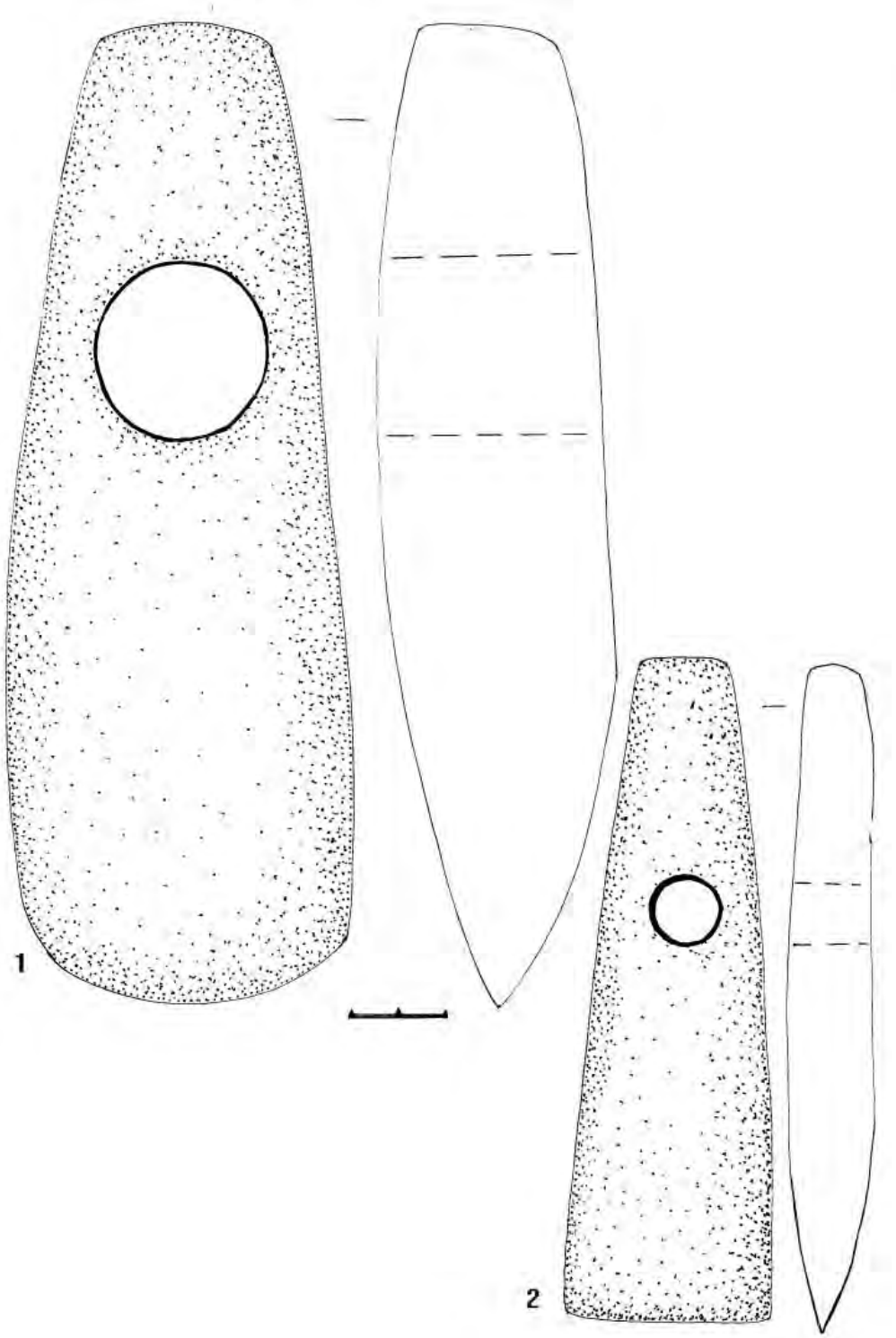

Рис 3. Кам'яні мотики з околиць Кам'янця-Подільського (за І. Михальчишиним)

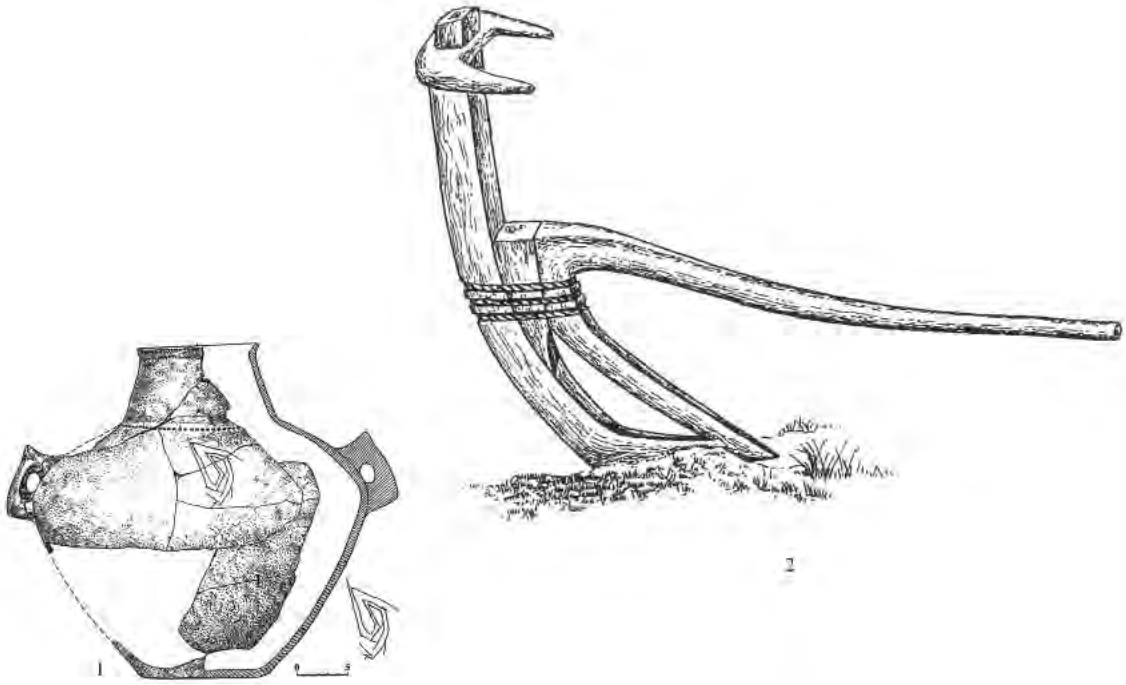

Рис. 4. Амфора волино-люблінської культури з Хрінників та реконструкція рала, на ній зображеного (за Д. Козаком)

Григорій ОХРІМЕНКО,
Олександр КРИЧЕВСЬКИЙ (Луцьк),
Віталій СЕРДЮК,
Сергій ПУЗЕНКОВ (Володимир-Волинський)

МЕТАЛЕВІ РЕТУШЕРИ ДОБИ БРОНЗИ

Нещодавно було звернуто увагу на рідкісну на Західній Волині категорію знахідок – ретушерів. Особлива концентрація їх відзначається навколо м. Луцька (Рованці, асфальтний завод, Новостав та ін.) та Хрінницького водосховища. (Рис. 1) Є різні точки зору на функцію цих предметів. Ю. Смірнов називав їх пробійниками [Смирнов, 1983 с. 171] і пов'язував із процесом виготовлення стріл. Інші вбачали в них особливий тип наконечників. С. Санжаров [Санжаров, 1988, с. 152], С. Братченко розглядають ці артефакти як тверді ретушери з гострими кінцями, які використовувалися для нанесення струменевої або зубчатої ретуші по краях заготовки для формування продукції – наконечників до стріл, а також для нанесення вузько-виїмчатої ретуші на заготовки стріл [Братченко, 2006, с. 252]. (Рис. 2,3) Окремі з цих бронзових стержнів досягають довжини більше 20 см, деякі не мають черенків, тобто були без ручок – Чограй VIII, кург. 12, похов. 3 [Андреева, 1989, с. 91, рис. 15, 7]. Окремі з них мають вигляд стамески або чотиригранного стержня зі скошеним з боків лезом, інколи з коротким, звуженим, заокругленим черенком для насадження в дерев'яну, або кістяну ручку (Шелаєво, кург. 1. похов. 1; Миколаївка, кург. 2, похов. 2; Миколаївка, кург., гр. 2, кург. 2, похов. 1. [Карагодин, 1977, с. 231, рис. 3, 2; Санжаров, 1988, с. 147, рис. 5, 3; 1989, с. 98 рис. 1. ш.].

У комплексах виробничих наборів майстрів з виготовлення стріл виявлено і бронзові чотирикутні подвійно-гострі стержні без виділеного черенка (Артемівськ, кург. 2. похов. 2) [Кравец, Татаринов, 1997, с. 93, рис. 11, 12]. Відомі й зігнуті стержні зі звуженим робочим краєм, зовсім мініатюрні, розмірами 1,3 х 0,3 х 0,4 см. (Володимирівка, кург. 1, похов. 20 [Разумов, Шевченко, 2007, с. 111].

С. Санжаров пише, що для виконання струменевої ретуші на наконечниках використовувались також скалки ікол вепра, трубчасті кістки тварин, тонкі кістки птахів, відомі з виробничих наборів у похованнях біля Громівки (кург. 1, похов. 7), Каменська (кург. 1, похов 6 [Кубишев, Нечитайло, 1991, с. 10, рис. 3, 15, 16, 18; Санжаров, Привалов, 1992, с. 109, рис. 2, 8].

У своїй праці С. Санжаров використав дані з 30 катакомбних поховань, де були виробничі інструменти для виготовлення стріл. Майже в кожному з них виявлені бронзові ретушери, готова продукцію – наконечники стріл, жолобчаті кам'яні абразиви для вирівнювання древок, дерев'яний футляр для інструментів, інколи булава, бронзовий ніж.

З'ясувалося, що бронзові стержні-ретушери, як і весь виробничий стрілочний набір, ймовірно, належали особам найвищого соціального рангу в катакомбному суспільстві. Особливо це стосується поховань в катакомбах з двома камерами (Фрунзе, Жовтневе (кург. 12, похов. 2) [Пустовалов, 1990, с. 58, 61]. Самі поховання потребували досить значних затрат праці для спорудження кургану. Про особливе значення похованих свідчать покладені біля них символи влади: булава, кам'яні сокири, а також показовим є обряд моделювання обличчя [Санжаров, 2007 с. 152; Санжаров 2008, с. 59, 60].

Доведено, що поховані в цих гробницях чоловіки не лише виготовляли зброю, але й були воїнами – виявлені крем'яні наконечники стріл або в їх кістках, або витягнуті з тіла і покладені біля них (Кондратовка, кург. 1, похов. 10 та ін. Дослідники вважають, що сокири-молотки, булави в середовищі катакомбної культури були символами високого соціального статусу та зброєю [Пустовалов, 2005, с. 110; Пустовалов 1991, с. 41; Березанская, 1994, с. 28; Килейников, 2004 с. 142]. Проте найбільш ефективною зброєю в катакомбний час були стріли з крем'яними наконечниками [Братченко, 2006, с. 240].

У згаданих похованнях виявлено також гральні кості (гадальні) в комплекті, вирізані із слонової кістки. Вони вказують на те, що покійники за життя, можливо, використовували їх для магії [Санжаров, 1988, с. 154–157; Клейн, 1997, с. 65]. В похованнях були також

різні посудини (керамічні, дерев'яні) та жаровні [Санжаров, 2008, с. 64].

С. Санжаров пише, що в середовищі катакомбної культури необхідно констатувати особливий статус лука та стріл, статус не лише військовий, але й культовий… Зображення лука та стріл видно в сценах з Кам'яної могили на антропоморфних стелах, де зображені сокири, булави. М. Гімбутас писала, що ці зображення втілюють виключно індоєвропейську символіку [Санжаров, 1985, с. 2, 18; Михайлов, 1992, с. 103, рис. 3, 3; Братченко, 1989, с. 7; Gimbutas, 1980, p. 305].

Як сказано в Махабхараті (Карнапарва), зображення татуюванням на тілі воїна стріл та лука в ті часи було атрибутом звитяги воїна [Махабхарата (Карнапарва), 1990, с. 172, 263]. Тому виготовлення крем'яних наконечників стріл людьми (воїнами) високого військового та соціального рангу було закономірним.

Варто відзначити що ні на Люблінщині, а ні на Волині на пам'ятках стжижовської (СК) культури бронзові ретушери досі не зафіксовані, хоча і виявлені в зоні діяльності носіїв СК: 1) Розваж-Кошара в Острозькому районі Рівненщини на лівому березі р. Горинь – на пам'ятці, де є матеріали городоцько-здовбицької, тшинецької, окремі знахідки середньодніпровської культури та ін. Пам'ятка досліджувалася О. Позіховським; 2) Коршів на березі р. Чорногузка. Тут ще в довоєнний період З. Леським; Я. Фітцке виявлено матеріали СК; 3) Голишів – біля асфальтного заводу, де знайдено абразив для випрямлення древків стріл, подібний до катакомбних, а також верхню частину миски, можливо, катакомбної культури, нещодавно – ретушер; 4) в східній частині с. Коршівець на правому березі р. Чорногузки, де відомі окремі знахідки кераміки СК; 5) у с. Городниця Млинівського району на Рівненщині знайдено ретушер; 6) на піщаному мисі південніше с. Балаховичі Володимирецього району Рівненської області, де на правому березі Стиру в 1980 р. було виявлено значне скупчення кераміки доби бронзи з розвіяного культурного шару, Г. Охріменком знайдено два ретушери; 7) у 80-тих роках XX ст. П. Петровським та О. Кричевським на берегах Хрінницького водосховища підібрано шість бронзових ретушерів; 8) біля с. Рованці Луцького району на березі р. Стир; 9) поблизу с. Новостав Луцького району на лівому березі р. Чорногузки.

Розміри ретушерів з Балахович: виріб 1 – довжина 4,5 см, товщина 2 см. Це підчотирикутний в перетині предмет, потоншений на кінцях; виріб 2 – довжина 3 см, товщина 4 мм, кінці потоншені, один довший, заокруглений, незначно вигнутий.

Ретушер із с. Городниця Млинівського району на Рівненської області має довжину 7, 3 см (довжина черенка – 2,5 см), ширина 6 х 3 мм. На кінцях заокруглений, з боку черенка більш потоншений.

Розміри виробу з с. Коршів Луцького району Волинської області такі: Довжина 6 см, максимальна ширина 5 х 4 мм. Черенкова частина заокруглена і потоншена.

Ретушер із с. Розваж (уроч. Кошара) Острозького району на Рівненської області має довжину 7,2 см, ширину – 6 мм, обидва кінці потоншені.

З пам'ятки Яструбовичі 7, що на Львівщині, походять два ретушери, форма яких аналогічна до згаданих вище [Іванівський, Конопля, 1998, рис. 11: 8, 9].

Отже, бронзові ретушери – невеликі двобічно загострені вироби – типові знахідки в комплексах катакомбних поховань або випадково знайдені предмети в ареалі катакомбної культури. Проте виявлення подібних артефактів на теренах Західної Волині, зокрема поблизу Луцька, є незвичайним. Інакше, як переміщенням певної частини населення катакомбної культурно-історичної спільності це пояснити важко. Дослідженнями польських археологів (J. Glosik, 1968, G. Taras, 2005) доведено, що походження стжижовської культури пов'язане з проникненням сюди катакомбників (можливо, і невеликих груп пізньоямних племен), від яких залишилися ці речі. Несподіваними стали знахідки ретушерів у зоні Полісся, зокрема у Володимирецькому районі на Рівненщині. Разом із знахідками кам'яних булав ретушери маркують місця перебування вихідців з Припонтиди (Причорномор'я).

Література:

1. Андреева М. В. Курганы у Чограйского водохранилища (материалы раскопок экспедиции 1979 г.)//Древности Ставрополья. – М.: Наука, 1989. – С. 24–124.

2. Березанская С. С., Цвек Е. В., Клочко В. И., Ляшко С. Н. Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине. – К.: наук. думка, 1994. – 189 с.

3. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Пам'ятники культури бронзового века//Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: СНУ, 2006. – Вип. 6. – С. 32–310.

4. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту–бронзи півдня Східної Європи//Археологія. – 1989. – № 4. – С. 70–82.

5. Івановський В., Конопля В., Михальчишин І., Філевич В. Археологічні дослідження біля с. Яструбичі//Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Ч. 1. – С. 173–189.

6. Карагодин М. И. Новые находки бронзового века в Шелаево (р. Оскол)//СА. – 1977. – № 2. – С. 229–232.

7. Махабхарата (Карнапарва), 1990, с. 172

8. Клейн Л. С. Происхождение нуля, или древнейшая эволюция игры в кости между Дунаем и Индом//Стратум: структуры и катастрофы: сборник символической индоевропейской истории. – СПб: Нестор, 1997. – С. 47–66.

9. Кравец Д. П., Татаринов С. И. Новые катакомбные пам'ятники Бахмутского края//Донецкий археологический сборник. – Донецк: ДонГУ, 1997. – С. 77–115.

10. Куйбишев А. И., Нечитайло А. Л. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы)//Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К.: РАМУС, 1991. – С. 6–21.

11. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. – К.: Шлях, 2005. – 412 с.

12. Разумов С. Н., Шевченко С. П. Катакомбне поховання з «виробничим набором» Північно-Західного Надазов'я//Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: СНУ, 2007. – Вип. 7. – С. 110–118.

13. Санжаров С. Н. О некоторых аспектах изучения катакомбных наборов «стрелочников» //ТДНК «Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным». – М., 1988. – С. 25–27.

14. Санжаров С. Н. О социальной структуре катакомбного общества Восточной Украины (эпоха средней бронзы)//Історичні записки. – Луганськ: СНУ, 2007. – Вип. 16. – С. 149–160.

15. Санжаров С. Н. Погребения донецкой катакомбной культуры с игральными костями//СА. – 1988. – № 1. – С. 140–158.

16. Санжаров С. Н. Стрелочные набори инструментов и сырья из катакомбных погребений Украины. – Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2008. – 88 с.

17. Санжаров С. Н., Привалов А. И. Неординарное позднекатакомбное погребение на Донетчине//Древности Волго-Донских степей. – Волгоград: Перемена, 1992. – Вып. 2. – С. 105–110.

18. Смирнов Ю. А. Погребения мастеров –изготовителей древков и кремневых наконечников стрел//Древности Дона. – М.: Наука, 1983. – С. 164–187.

19. Gimbutas M. The Kurgan Wave 2 (3400–2300 BC) into Europe and the Following Transformation of Culture//The journal of Indo-European Studies, 1980. – Vol. 8. – № 3 and 4. – P. 273–315.

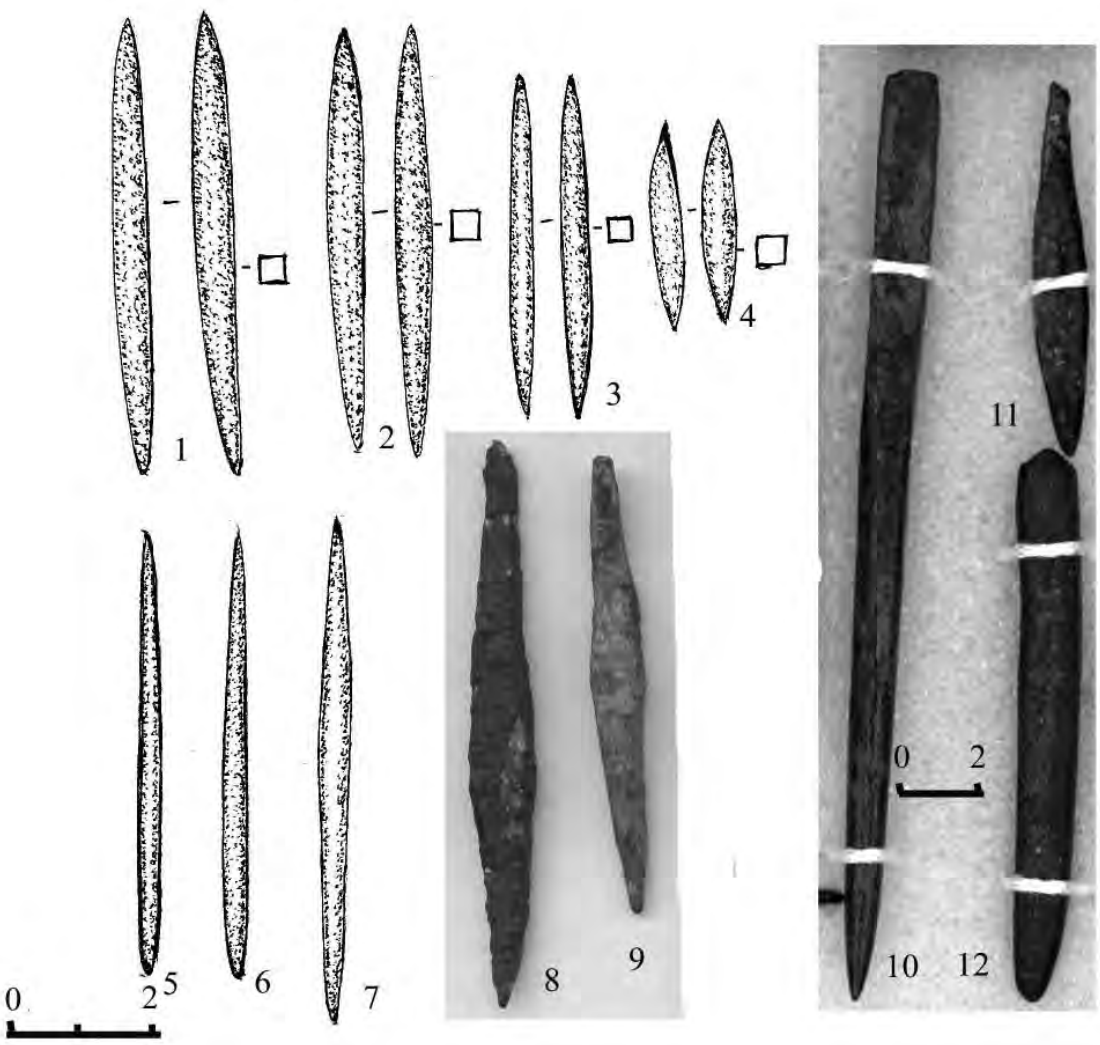

Рис. 1 Бронзові ретушери з околиць Луцька та Волині: Рованці, Боратин, Коршів, Голишів Луцького р-ну Волинської обл.; Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл., Яструбичі Радехівського р-ну Львівської обл. та ін.

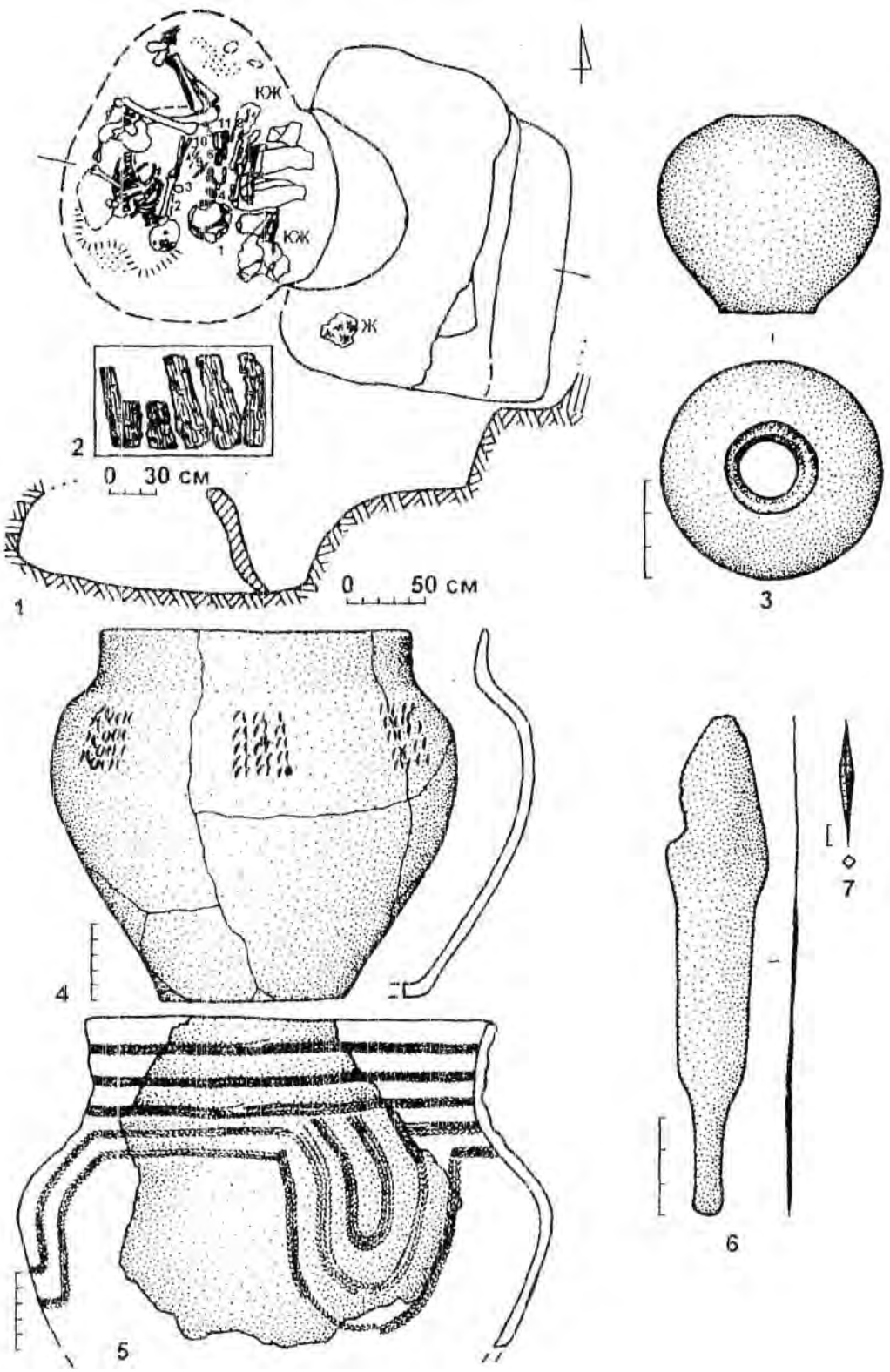

Рис. 2 Жолобок, кург. 3 пох. 6. 7 – ретушер. За С. Н. Санжеровим

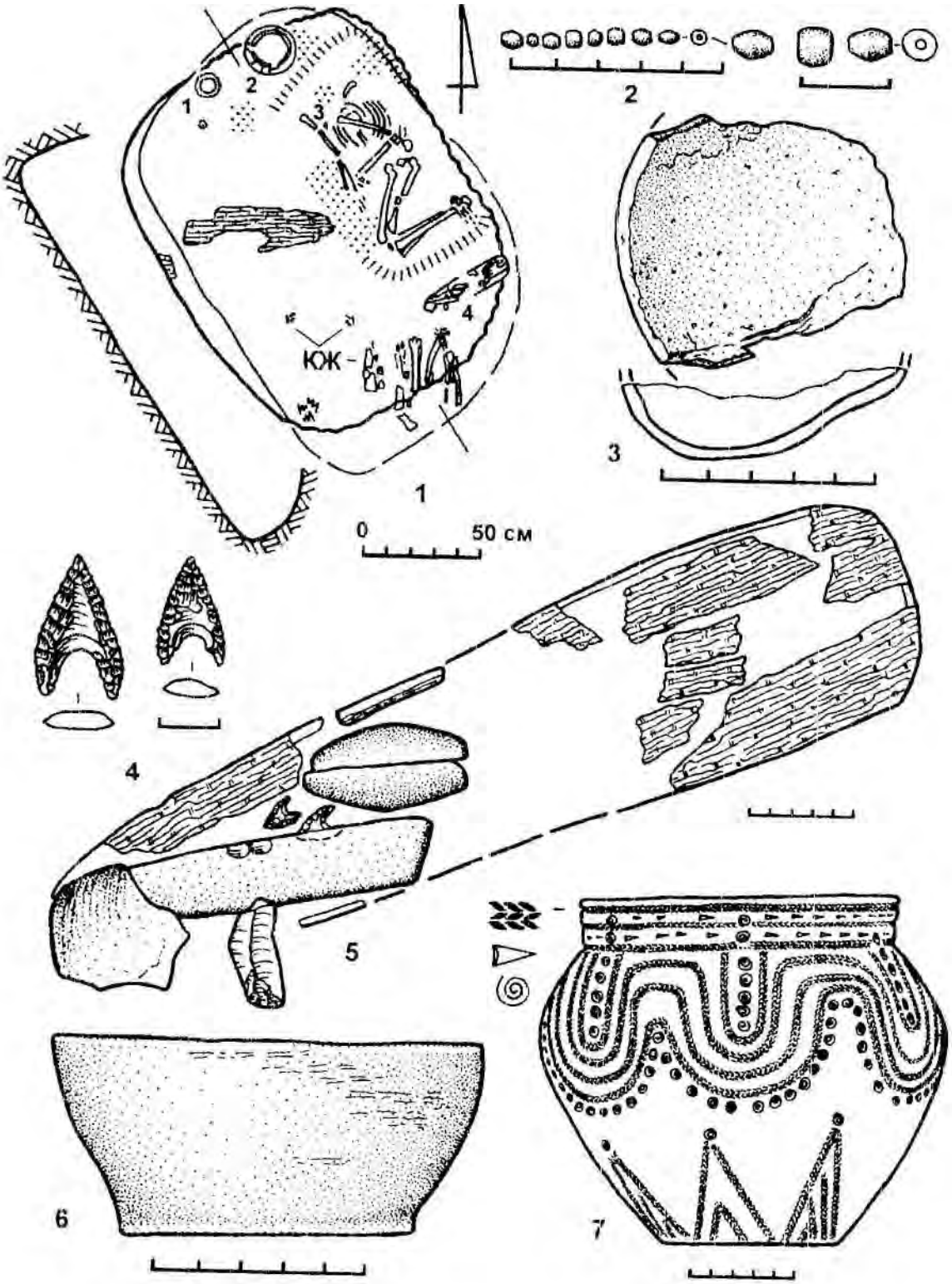

Рис. 3 Войтово Ш, кург. 4, пох. 10 5. Футляр для інструмента.
За С. Н. Санжеровим

Сергій ПАНИШКО (Луцьк)

УСИЧІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ

На південний схід від села Усичі Шепельської сільської ради Луцького району Волинської області розміщені неподалік одна від одної три археологічні пам'ятки: городище, курганний могильник та селище (рис. 1). Значна залісеність мікрорегіону спряла відносно доброму збереженню насипів курганів та укріплень городища. На поширення тут лісів у минулому вказує розміщення неподалік хутора Усичівські Будки, сама назва якого говорить про масштабне виробництво поташу, принаймі, у пізньому середньовіччі.

Вивчення Усичівського курганного могильника розпочалось у кінці XIX ст. У той час К. Мельник зафіксувала тут дві групи курганів одна з яких нараховувала 80 а інша 10 насипів. Тоді у більшій групі вона розкопала 11 курганів [Мельник, 1901 б с. 571–573]. У опублікованих щоденниках розкопок авторка згадала також і городище, за її словами «князівського типу», вказавши на його можливий безпосередній зв'язок з могильником [Мельник, 1901 б, с. 571]. Докладніший опис городища, що базувався на донесеннях Торчинської волості, подав В. Антонович [1901, с. 52]. Він згадав і про грандіозний вал, який тягнувся з півночі на південь повз село Усичі без вказівки на джерело інформації про нього [с. 53].

Закономірним етапом у розвитку археологічного пізнання стало посилення інтересу до вивчення давніх поселень у середині XX ст. Давньоруське селище, що розміщується поблизу городища, відоме з середини 50-х років [Ратич, 1967, с. 14], однак стаціонарні дослідження на ньому поки що не проводились.

У цей час П. О. Раппопортом проводились цілеспрямовані роботи по виявленню, картографуванню та дослідженню давньоруських городищ Волині. Дослідник обстежив та зняв план Усичівського городища [Раппопорт, 1965, с. 96, рис. 2]. На думку вченого ряд характерних ознак, насамперед, відсутність культурного шару та планувальна структура, дозволяли датувати його ранньозалізним часом. Це датування було повторене і в узагальнюючій праці по оборонному зодчеству західноруських земель [Раппопорт, 1967, с. 31].

У середині 70-х років М. М. Кучинко продовжив розкопки Усичівського курганного могильника, розкопавши там 12 насипів [Кучинко, 1978, с. 113]. Зокрема, у 1974 році він дослідив сім курганів [Кучинко, 1975, с. 311–312], а у 1976 році – один, частково зруйнований, насип [Кучинко, 1977, с. 324]. На той час там збереглось близько двох десятків курганів, на яких росли великі дерева. Частина курганів була розкопана скарбошукачами.

Різна ступінь вивченості вказаних пам'яток залишає відкритим питання про їх синхронізацію. Остаточне вирішення даної проблеми потребує стаціонарних розкопок городища та селища. Однак, деякі особливості локалізації, планування та датування цієї групи пам'яток дозволяють зробити ряд спостережень, які полегшать їх атрибуцію та встановлення можливих функціональних зв'язків між ними у минулому. При цьому за хронологічний репер пошуку таких зв'язків оберемо час функціонування могильника як найбільш вивченої пам'ятки.

Курганний могильник. За повідомленнями К. Мельник у кінці XIX ст. на відстані близько однієї версти на південь від села в урочищі «Гунисько» знаходилась група з понад 80 насипів, які розміщувались дуже близько один від одного, і на той час добре збереглись. Переважна більшість із них мали висоту 1,0–2,0 м та куполоподібну форму і були обведені канавками. Курганна група мала витягнуту форму і простягалась смугою з півночі на південний схід (вздовж правого берега струмка – ***С.П.***). Найбільші

кургани знаходились по краях могильника. На той час відстань між цією курганною групою та городищем становила 0,8 км [Мельник, 1901 б, с. 571–573].

У цій групі К. Мельник розкопала 11 насипів, які містили 12 (можливо, 13) поховань. Характер поховань, у тому числі і супровідний інвентар, для авторки досліджень не виділявся унікальністю. Показово, що у аналітичній частині публікації результатів розкопок у землі Лучан [Мельник, 1901 а, с. 479–513] Усичівський могильник взагалі не згаданий жодного разу. Нажаль, дослідниця не вказала, у якій частині могильника вона проводила розкопки, але судячи з поданих характеристик насипів можна говорити, що розкопувались кургани різної величини, висотою від 0,87 до 2,05 м. Тобто, супровідний інвентар розкопаних К. Мельник курганів є досить репрезентативним для дослідженої нею ділянки або могильника вцілому.

Судячи з опублікованого щоденника розкопок, супровідний інвентар похованих був відносно бідним. Однак, не враховуючи фрагментів кераміки та гвіздків, що траплялись і у насипі, 5 похованих із 12 мали прикраси із кольорових металів. Поховання у кургані № 4, що містило срібні буси, кільця та масивний перстень для даного могильника взагалі можна вважати багатим.

На час розкопок М. М. Кучинка висота курганів становила 0,5–1,8 м, а їх діаметр 4,0–16,0 м, що дещо менше від відповідних характеристик які були зафіксовані К. Мельник у кінці XIX ст. Очевидно, це вказує на руйнування насипів впродовж XX ст. не дивлячись на їх розміщення у лісі. М. М. Кучинко вказав на зв'язок курганного могильника з розміщеним неподалік городищем [1978, с. 113]

М. М. Кучинко дослідив 12 поховань: 8 чоловічих, 3 жіночих та 1 дитяче. Серед конструктивних особливостей та супровідного інвентарю цих поховань є ряд особливостей, що відрізняють їх від досліджених К. Мельник.

У більшості курганів простежено вапнякову підсипку. У 5 могилах зафіксовано залишки дерев'яних зрубних домовин, а у ряді інших – залізні гвіздки від них. У похованнях траплялись знахідки гончарного посуду з клеймами у вигляді круга і хреста, а у дитячому похованні маленький білоглиняний горщик висотою 6,0 см. з вушком [Кучинко, 1978, с. 113].

Відзначено багатство інвентарю чоловічих поховань, зокрема, трьох з них. Одне поховання містило срібний перстень з потовщеними кінцями та шпору з конічним шипом. У іншому знайдено великий заліз-

Характеристика поховань Усичівського могильника (складено за [Мельник, 1901 б, с. 571–573])

№ кургану	Висота кургану	Знахідки у насипі	Знахідки біля похованого
1	2,05	Половина горщика	Сліди окислу міді на пальцях
2	0,9	-	-
3	1,25	2 гвіздки	-
4	1,1	-	Срібний масивний перстень, срібні кільця, срібні буси
5	1,25	-	2 гвіздки
6	1,0	-	Срібний перстень, 3 гвіздки
7	1,4	-	Срібне кільце
8	0,87	Ф-т горщика	Бронзове височне кільце, ф-т кільця
9	1,25	Горщик	Парне поховання
10	1,2	-	Череп, 3 гвіздки
11	1,0	-	-

ний ніж з кістяним руків'ям та амулет з просвердленого ікла вовка. І, нарешті, у третьому похованні знайдено срібний перстень, калачовидне кресало, залізну бойову сокиру та срібне височне кільце. Сам дослідник вважає, що ці поховання належали давньоруським воїнам і датує їх XI – XII ст. [Кучинко, 1978, с. 113].

Відносно добра вивченість Усичівського курганного могильника на фоні інших південноруських поховальних пам'яток давньоруського часу дозволяє провести їх порівняльний аналіз. Відповідна інформація зібрана в узагальнюючому дослідженні О. П. Моці (1990). Це порівняння дозволяє встановити ряд ознак, які виділяють даний могильник на фоні інших. Вцілому на могильнику досліджено 23 кургани, що містили 24 тілопокладення. З них 22 містилися у ямах, а 2 на рівні горизонту та вище. Інвентар враховано з 13 поховань [Моця, 1990, с. 112].

Характерною особливістю Усичівських курганів є наявність ровиків навколо насипу. За О. П. Моцею [1990, с. 21] вцілому у південноруських землях вони фіксуються на 12 % досліджених курганів. Судячи з повідомлень К. Мельник *тут їх значно більше*, не дивлячись на близькість розміщення насипів, які часто навіть перекривались.

На Усичівському могильнику поховальний інветар знайдено у 13 похованнях, що становить 54 % їх загальної кількості. За О. П. Моцею [1990, с. 31] відповідний показник серед всіх досліджених південно руських під курганних почовань становить 36 %, тобто *на третину менше.*

У похованнях Усичівського могильника відзначається висока концентрація предметів озброєння та спорядження вершника. Не дивлячись на поодинокість таких знахідок (великий – очевидно бойовий – ніж, сокира, шпора) всі вони виявлені у різних похованнях, що вказує на об'єктивність встановленої характеристики. За О. П. Моцею вцілому у південно руських землях сокири та предмети спорядження вершника, у тому числі і шпори, виявлені у близько 1 % поховань. На Усичівському могильнику, не враховуючи ножа, ці характеристики становить близько 4 %, тобто *у чотири рази вищі.*

За О. П. Моцею показник парних поховань для південноруських земель вцілому становить 5 % [1990, с. 29]. Переважна кількість поховань Усичівського могильника були одиночними тільки одне було парним, що становить менше 4 % їх загальної кількості.

Всі досліджені поховання могильника були інгумаційними, що вказує на відносну пізність поховань. Разом з цим вугілля і зола траплялись як у насипах курганів так і біля кістяків похованих як пережиток більш раннього кремаційного обряду. Хоча за О. П. Моцею [1990, с. 68] сама по собі наявність вугілля не свідчить про ранній характер таких інгумацій, сам дослідник ряд поховань, насамперед, № 5, датував раннім часом.

За характером знахідок поховання Усичівського могильника датуються таким чином [Моця, 1990, с. 80]:

Поховання № 5, що містило сокиру та калачовидне кресало – X – XI ст.

Поховання № 8 з S-подібним кільцем – XI (кінцем X – початком XII) ст.

Поховання № 6 по скрученому персню – XI – XII (XI – XIII) ст.

Поховання № 2 по кераміці – XII (XII – XIII) ст.

Поховання № 3 з шпорою – XII (XII – XIII) ст.

Поховання № 7 по кераміці – XII (XII – XIII) ст.

Обстеження курганів у лісовому масиві на схід від с. Усичі у 2010 році ствердило існування значної групи насипів на відстані 0,7 км на північ від городища (фото 1). Саме тут проводили розкопки К. Мельник та М. М. Кучинко, на що вказують сліди розкопаних насипів.

На відстані 1,4 км на північ від городища, за 0,2 км на захід від села Охотин зафіксовано два окремих кургани. Очевидно, ці два курганних насипи з основною курганною групою безпосередньо не пов'язані. Відстань між ними та південним краєм основної групи становить 0,8 км, що, враховуючи вказівку К. Мельник на близькість насипів

основної групи, їх просторово розділяє.

Окрім дослідженої К. Мельник та М. М. Кучинком групи з 80 курганів В. Антонович згадує іще одну, яка складалась із 10 насипів і розміщувалась на південь від попередньої [Антонович, 1897, с. 53]. Згадана група поки що не виявлена. Вона повинна знаходитись у безпосередній близькості від городища.

Селище. Якщо про зв'язок могильника та городища говорили К. Мельник та М. М. Кучинко, то селище з ними до цього часу безпосередньо не пов'язувалось, хоча у просторовій структурі комплексу вона займало центральне місце. Дослідники, починаючи з О. О. Ратича, та орієнтуючись, очевидно, на підйомний матеріал датують його XI – XIII ст. П. О. Раппопорт знав про існування давньоруського селища поблизу Усичівсмького городища [1965, с. 101], але ці дві пам'ятки між собою не пов'язував оскільки городище він датував ранньозалізним часом.

Обстеження, проведене у 2010 році ствердило поширення знахідок давньоруської гончарної кераміки на північ від городища. Знахідки траплялись на площі близько 2,0 га. на північ від городища (Фото 2). Відстань між селищем і розміщеним на північ від нього курганним могильником становила близько 0,2 км, на дещо більшій відстані на південь від нього розміщується городище.

На курганному могильнику ховали швидше всього мешканців розміщеного на південь від нього селища а не слабо заселеного городища.

Городище. За П. О. Раппопортом городище розміщене на горі і чітко поділяється на дві частини: невеликий овальний дитинець та окольне місто. Дитинець розміром 55,0х70,0 м по периметру оточений валом. Окольне місто з напільного боку захищене валом та ровом довжиною до 400,0 м (рис. 2). Культурний шар на городищі не простежується [Раппопорт, 1965, с. 96]. На думку вченого пам'ятка датується ранньозалізним часом, оскільки вона має ознаки тогочасних городищ, а саме, відсутність культурного шару [1965, с. 100] та розміщення укріплень на схилі підвищення [1965, с. 103].

У 1976 році М. М. Кучинко на городищі знайшов втульчатий двошипний наконечник стріли давньоруського часу [Кучинко, 1977, С. 324].

Обстеження городища підтвердило його основні параметри, подані П. О. Раппопортом. Разом з тим була отримана нова інформація, що дозволяє по-новому поглянути на цю пам'ятку.

Насамперед, зауважимо, що городище розміщене не просто на «горі», як говорив П. О. Раппопорт, а на мису високого (до 20 м) берега безіменногго струмка, правого допливу р. Серни. Тобто, воно вкладається у відому класифікацію самого вченого як мисове.

Внутрішній укріплений майданчик обведений валоподібним насипом та ровом з його зовнішнього боку з усіх сторін. Характерною ознакою цього укріплення є велика різниця його висоти із зовнішнього та внутрішнього боку, що робить його більше схожим на насипний ескарп ніж на вал. Укріплення внутрішнього майданчика мають два розриви у його північно-західній та південно-східній частинах.

Характерною ознакою зовнішнього класичного валу та рову городища є їх неоднакові розміри на різних ділянках. Найбільшу потужність ці укріплення мають з напільного боку та поступово зменшуються у напрямку вниз по схилу, по мірі наближення до заплави струмка. Тут, за повідомленнями місцевих жителів, раніше існувало джерело, наявність якого, очевидно, визначала включення цієї пониженої частини до складу укріпленої площі городища.

На час обстеження у 2010 році вся територія городища була заросла лісом, що утруднювало збирання підйомного матеріалу. На території пам'ятки простежується велика кількість скарбошукацьких шурфів, найбільший з яких розміром 1,0х1,5 м і глибиною 1,5 м знаходиться у центрі внутрішнього укріпленого майданчика (фото 3). У розрізі нашарувань, виявлених цим шурфом простежується наступна стратиграфія: 0,0–0,2 м – шар гумусованого суглинку, що нижче переходив у суглинковий материк.

Значне заглиблення шурфа у материк вказує на необізнаність скарбошукачів з основами методики польової археології.

На схилах валів та у ровах городища знаходиться велика кількість великих нір, біля яких є викиди грунту. Обстеження цих викидів дозволило знайти у одному з них біля південно-східного розриву у валі внутрішнього майданчика фрагмент стінки давньоруського гончарного горщика (рис. 3) та великий шматок печини. Фрагмент горщика мав світлий колір, був виготовлений з тіста відносно високої якості та добре випалений. У верхній частині фрагменту розміщувались поздовжні концентричні лінії.

Особливості місця знахідки фрагмента горщика та шматка печини вказують на їх походження з тіла валоподібного насипу (насипного ескарпу) який оточував внутрішній майданчик городища. Тобто, фрагмент горщика фіксує нижню хронологічну межу спорудження цього валу давньоруським часом. Причому, наявність кераміки та печини у тілі насипу укріплень вказує на заселеність цієї ділянки перед спорудженням внутрішнього укріплення городища.

З метою перевірки наявності культурного шару на внутрішньому майданчику тут було проведене шурфування. Шурф № 1, розміром 2,0х2,0 м був закладений у північній частині майданчика (фото 4). Встановлено, що до глибини 0,2 м тут залягав гумусований суглинок, який нижче переходив у суглинковий материк. У шарі гумусованого суглинку, причому, ближче до материка, виявлено кілька дрібних фрагментів стінок та один фрагмент денця давньоруської гончарної кераміки.

Знахідки давньоруської кераміки та печини у викиді з валу та у шурфі № 1 дозволяє скоригувати висновок П. О. Раппопорта про відсутність культурного шару на Усичівському городищі. Малопотужний давньоруський шар тут є, причому, укріплення внутрішнього майданчика городища були насипані не раніше давньоруського періоду.

Ствердження давньоруського датування Усичівського городища (принаймі, його внутрішнього майданчика) потребує попередньої реконструкції його функцій у минулому. За рядом ознак воно нагадує городища-сховища X – XI ст. Це відсутність культурного щару у комплексі з розміщенням поряд великого поселення.

Певною проблемою у інтерпретації пам'ятки як городища-сховища є його загальні розміри та двочленне планування. У цьому відношенні відзначимо дві обставини. По-перше, про датування зовнішнього валу ми поки що не маємо надійних свідчень, він може бути і значно раднішим. У цьому випадку внутрішній майданчик Усичівського городища повністю відповідає сучасним уявленням про городища-сховища.

По-друге, наявність кількох ліній валів не є ознакою, що виключає Усичівське городище з категорії сховищ. Розміщене неподалік Арматнівське давньоруське городище-сховище укріплене двома лініями валів та ровів. Хоча, суттєва відмінність Усичівського городища від Арматнівського полягає у значній відстані між цими двома оборонними лініями. У випадку, якщо вони обидві датуються давньоруським часом, можна говорити про новий тип давньоруських городищ-сховищ з двочленною структурою яка, у плані нагадувала класичне давньоруське місто і складалась з центрального більш укріпленого майданчика та значної менш укріпленої навколишньої території.

Неординарність такого городища-сховища визначається розміщенням поряд великого курганного могильника. Така ситуація вцілому не характерна для городищ-сховищ які виступали як общинні центри. Тим більше не характерним для комплексу общинного городища-сховища є поховання на розміщеному поряд курганному могильнику давньоруських воїнів що містили сокиру, бойовий ніж та шпору.

Поява таких поховань пов'язана з суспільним розвитком і характерна для укріплених пунктів які йшли по шляху становлення як феодальні міста. У кінці I тис. основним шляхами їх становлення був общинно-феодальний, коли місто виростало з общинного центру. Усичівське городище з дуже слабким культурним шаром навряд

чи могло бути таким общинним центром. Відсутні також підстави вважати його спорудженим державною владою, тобто таким, що розвивалась державним або феодальним шляхом становлення.

Натомість, Усичівський археологічний комплекс має окремі ознаки, що наближають його до осередку на трансєвропейському торгоому шляху з Києва до Регенсбургу. Це мала площа городища при наявності значного селища та великого курганного могильника, та знахідки зброї у підкурганних похованнях.

Привертає увагу розміщення даної просторової групи пам'яток практично на вододілі, в умовах, не найкращих для ведення сільського господарства, яке у давньоруський час було основною галуззю економіки. Вказана обставина стимулює пошуки економічної основи або її вагомої складової діяльності місцевого населення не у сільському господарстві а у інших сферах економічної діяльності (промисли, торгівля).

Другою обставиною, що привертає увагу до розміщення Усичівського комплексу є близькість до нього двох великих давньоруських економічних та адміністративних центрів – літописного Шеполя та Коршівського городища. Шеполь, що згаданий у літописі під 1097 роком, як центр окремої волості, розміщений за 6,0 км на північний схід від комплексу. Коршівське городище, яке за розмірами укріпленої площі може бути віднесене дор категорії малих феодальних міст, знаходиться за 5,0 км на південь від Усичівського городища.

Така значна концентрація крупних укріплених пам'яток на невеликій території вимагає пояснення. Оскільки їх існування вкладається у давньоруський період, можна припустити різне функціональне призначення цих пам'яток.

Стосовно Коршівського городища таке дослідження вже проводилось [Панишко, 2009, С. 67–73]. Воно, будучи спочатку невеликим племінним центром у подальшому переросло у невеликий феодальний центр, який втратив свої функції у середині XII ст. у зв'язку із зростанням Луцька. З цього часу городище існувало як невелике укріплення. Шеполь до середини XII ст. відігравав роль центру окремої волості, яка, очевидно, охоплювала басейн р. Серни.

Між цими центрами, на вододілі, розміщувався Усичівський поселенський комплекс. Таке його розміщення складає враження, що йому у економічній та суспільній структурі мікрорегіону не було місця. Це також може розглядатись як вказівка на якийсь особливий, не характерний для більшості городищ статус Усичівського комплексу, особливо на ранніх етапах його існування.

Розміщення комплексу у коридорі трансєвропейського торгового шляху з Києва до Регенсбургу може вказувати на їх зв'язок. О. П. Моця вказує на проходження траси шляху через розміщений за 6,0 км на північ Шеполь. Митна комора на шляху з Луцька до Володимира була встановлена Вітовтом саме у цьому місті. Однак, це не виключає можливості походження торгового шляху через Усичі, особливо у ранньофеодальний період.

Зрештою, остаточне з'ясування цих питань можливе при подальших стаціонарних дослідженнях складових частин Усичівського археологічного комплексу. Насамперед, необхідно провести розкопки селища та уточнити час спорудження укріплень на городищі.

Література :

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии//Труды XI АС. – М.,1901. – Т. 1. – С. 1–133.

2. Кучинко М. М. Исследования в Черновицкой и Волынской областях//АО –1974. М.,1975. – С. 311–312.

3. Кучинко М. М., Козак Д. Н., Матиюк Н. Г. Разведки в бассейне р.Стырь//АО – 1976. М.,1977. – С. 324.

4. Кучинко М. М. Курганный могильник в с.Усичи//Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. – Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 113.

5. Мельник К. Н. (а) Раскопки в земле лучан, произведённые в 1897–1898 гг. //Труды XI АС. – М.,1901. – Т. 1. – С. 479–513.

6. Мельник К. Н. (б) Дневники раскопок в земле лучан.//Труды XI АС. – М.,1901. – Т. 1. – С. 551–573.

7. Моця О. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX – XIII вв. – К.: Наук. думка,1990. – 156 с.

8. Панишко С. Д. Коршівське городище//Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2009. –№ 13 – С. 67–73.

9. Раппопорт П. А. К вопросу о Пллеснеске//СА, 1965, № 4. – С. 92–103.

10. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв.//МИА. – Л.,1967. – № 140. – 241 с.

11. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР,1957. – 96 с.

.

– *городище.*

– *селище*

– *курганний могильник*

Рис. 1. Усичі. План розміщення давньоруських пам'яток на південний схід від села

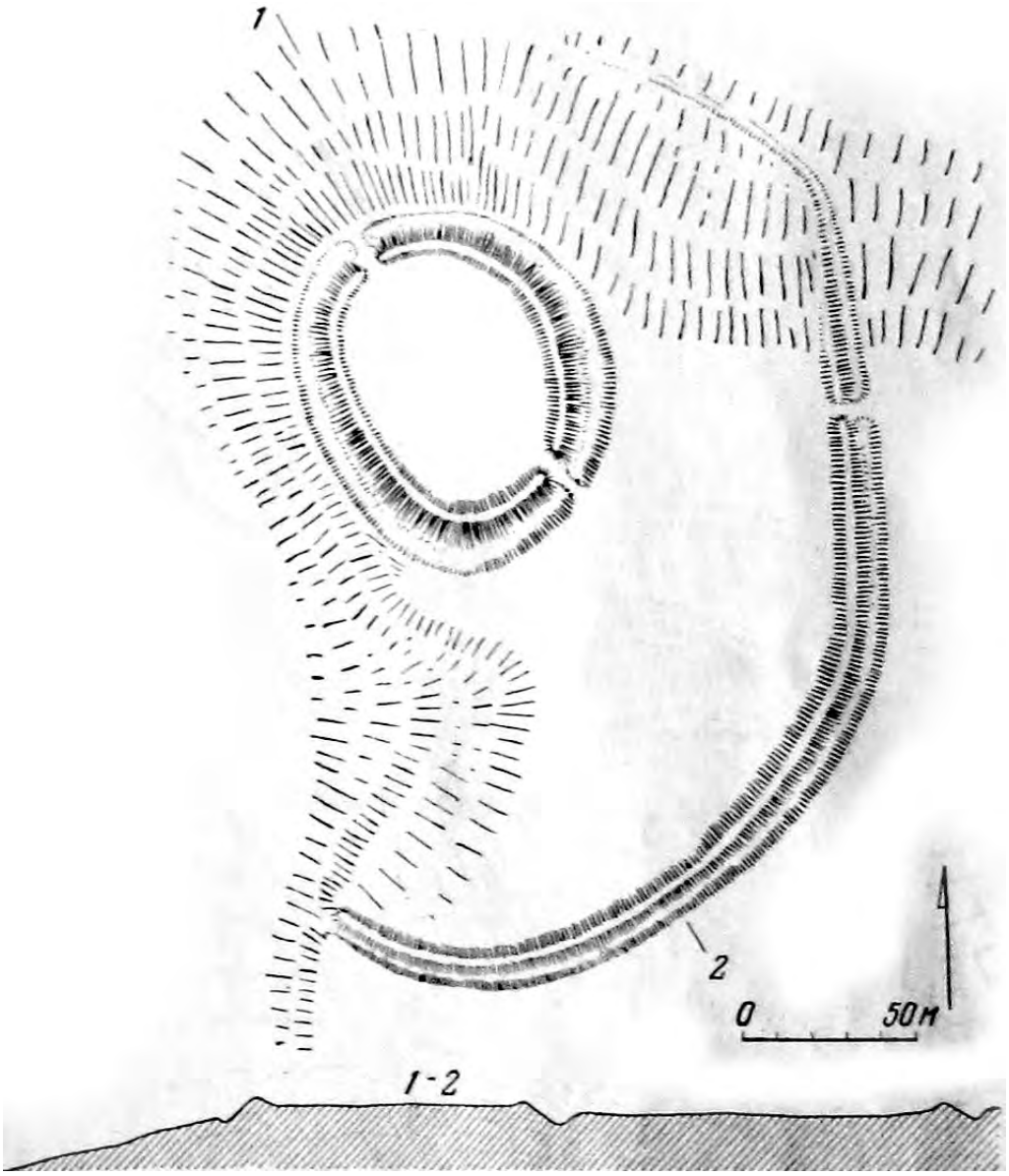

Рис. 2. Усичі. План та розріз городища за П. О. Раппопортом

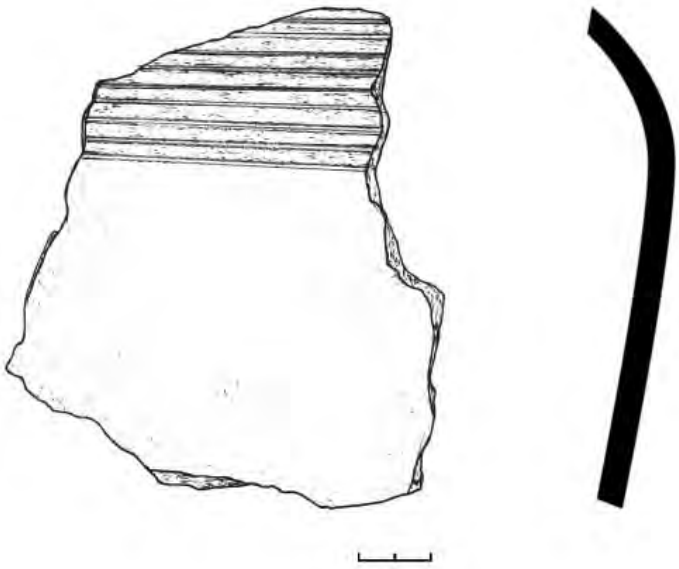

Рис. 3.Усичі. Фрагмент стінки давньоруського горщика з насипу валу внутрішнього майданчика городища.

Фото1.Усичі. Курган. Вигляд з півдня

Фото 2. Усичі. Селище. Вигляд з півдня

Фото 3. Усичі. Скарбошукацький шурф на центральному майданчику городища. Вигляд з півдня

Фото 4. Усичі. Шурф № 1 на центральному майданчику городища. Вигляд з півдня

Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ (Луцьк),
Сергій ДЕМЕДЮК (Шацьк)

ІНВЕСТИЦІЙНИЙ ПРОЕКТ «ШАЦЬКЕ ГОРОДИЩЕ»

Останніми роками все більшої популярності у Європі, а в Україні – у Криму, набуває так званий археологічний туризм – використання пам'яток археології з туристичною та рекреаційною метою.

У рамках інвестиційного проекту «Створення державного історико-культурного заповідника «Стародавній Шацьк» планується проведення археологічних досліджень на території пам'ятки археології місцевого значення «Городище та багатошарове поселення в урочищі «Сад» з подальшою консервацією та експонуванням відкритих об'єктів.

Рентабельності здійснення проекту буде сприяти його розміщення в туристично-рекреаційній зоні Волині, на території державного природного заповідника «Шацький Національний парк».

Пам'ятка археології розміщена на земельній ділянці загальною площею 5 га, на східній околиці смт Шацьк. Ділянка впродовж останніх 50 років активно розорюється.

Урочище «Сад» займає високий мис при березі озера Люцимир, який піднімається на чотири метри над рівнем води. Озеро знаходиться з південної сторони городища. З східної і північно-східної сторін городище обмежене болотом. Північну і західну частину поселення займає сучасна житлова забудова (Рис. 1).

Місцеве населення дане городище і поселення називає – «Гора», а всю місцевість – «Сад». Вперше в науковій літературі, як давньоруське городище, його зафіксував на «Археологічній карті Волинської губернії» В. Антонович [Антонович, 1900, с. 61]. У 1930-х рр. розвідки у цій місцевості проводив краєзнавець О. Цинкаловський. У краєзнавчому словнику, виданому у Вінніпезі у 1984–1986 рр., він, зокрема, зазначив: «На березі озера Люцимира було овальне городище, яке займало ¼ га» [Цинкаловський, 1986, с. 535]. Контамінація «було» стосується, напевно, відсутності інформації (і, відповідно, досліджень) про Шацький край за радянський період. Прикордонний характер цієї північно-західної частини Волині зумовив призупинення тут будь-яких археологічних розвідок та досліджень. Стосовно розміру городища, вказаного дослідником, то його таку категоричність, напевно, варто віднести до друкарських помилок, адже майже весь архів книги двічі був знищений і Цинкаловському доводилося його відтворювати без джерел.

Варто також згадати, що городище і поселення на початку 1960-х років відвідав Юрій Кухаренко, який (з незрозумілих нам поки що причин) занотував: «По сведениям В. Б. Антоновича, возле города [Шацка] на берегу озера Люцемир расположено овальное городище и большой курган. При обследовании берегов озера нам не удалось обнаружить городища, а «курган» оказался поздним военным укреплением» [Кухаренко, 1961, с. 31].

Наприкінці 1980-х рр. на городище працівником Волинського краєзнавчого музею О. Чемерис було виготовлено охоронну документацію.

У 2008 році на городищі були проведені розвідки працівниками Волинської філії ОАСУ. У центральній частині городища було закладено три шурфи розмірами 2х2 м. Культурний шар простежується з глибини 0,10 м у вигляді фрагментів кераміки, глиняної обмазки, остеологічних матеріалів тощо.

Шурф № 1 було закладено ближче до північно-західної межі пам'ятки. Стратиграфічний розріз був наступний: 0,0–0,40 м – гумусований супісок, сформований внаслідок внесення органіки, що лежав на материковому піску білого кольору. У культурному шарі шурфу виявлено фрагменти керамічних виробів X – XI, XIII ст., залізне калачеподібне кресало XI – XII ст. (подібне до виявленого під час дослідження Б. Прищепи та Ю. Нікольченка у Дорогобужі [Прищепа, 1996, рис. 44, 11]).

Шурф № 2 було закладено ближче до північного краю городища, за 50 м на північний схід від шурфа № 1. Стратиграфічний розріз був наступний: 0,0–0,30 м – гумусований супісок, сформований внаслідок внесення органіки, що лежав на материковому піску білого кольору. У культурному шарі шурфу виявлено фрагменти керамічних виробів XIV – XV ст.

Шурф № 3 було закладено ближче до південної частини городища, за 30 м на південь від шурфа № 2. Стратиграфічний розріз був наступний: 0,0–0,60 м – гумусований супісок, сформований внаслідок внесення органіки, що лежав на материковому піску білого кольору. В культурному шарі шурфу виявлено фрагменти керамічних виробів XIV ст.; металеві двошипові остроги довжиною 14,6 см із співвідношенням шипів 8,0: 6,4 см, відстанню між шипами 1,9 см (аналогічна острогам з Сонсядки XII – XIII ст. [Кучінко, 1993, с. 39]); фрагмент залізного вудила із довжиною збереженої ланки гризла 9,0 см; металева фібула давньоруського часу, підковоподібна, в перетині кругла, з спірально загнутими кінцями, з діаметром 3,2 см і довжиною язичка 4,6 см (аналогічна бронзовій фібулі з культурного шару XII – XIII ст. з Дорогобужа [Прищепа, 1996, с. 80]); фрагмент металевого браслету-пластини з рослинним орнаментом 4,9х1,9 см; фрагмент скляного крученого браслету жовтого кольору довжиною 2,6 см.

На території городища і поселення було проведено суцільне обстеження із застосуванням металодетектора «Garette-450». Виявлено керамічні, металеві та скляні вироби.

Рятівні археологічні розкопки на території пам'ятки проводилися 2009 року двома розкопами у центральній частині городища. Загалом розкопана площа становила 372 кв. м.

В районі закладання шурфу № 2 було закладено розкоп № 1 розмірами 16х12 м (загальна площа 192 кв.м). Орієнтований розкоп за сторонами світу. Квадратам розкопу розміром 2,0х2,0 м була присвоєна літерна нумерація від А до Е по лінії північ-південь і цифрова від 1 до 8 по лінії захід-схід. Глибина розкопу становила 0,80 м від сучасного рівня.

Пошаровий розріз ґрунту у розкопі наступний: 0,0–0,2 м – шар гумусованого супіску; далі до глибини 0,8 м йшов шар щільного супіску коричневого та чорного кольорів, в якому виявлено матеріали від ранньозалізного віку до XIX ст. Помітним є також перевідкладений характер цього шару у зв'язку з довготривалою оранкою на пам'ятці. Нижче його залягав материковий пісок білого кольору.

В розкопі було виявлено і досліджено 9 об'єктів (2 споруди і 7 ям).

Споруда № 1 виявлена у кв. 3-А-Б, мала розміри 1,18х0,65 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,20 м. Вона являла собою скупчення білої глини із значним включенням гумусованого піску. При розборці скупчення було виявлено два вінчики керамічних посудин XIII – XIV ст., зокрема фрагмент так званої «волинської» амфори. У заповненні споруди виявлено фрагменти кераміки X – XI ст., як з манжетоподібними вінчиками, так і з вінчиками відігнутими назовні, а також фрагмент сковорідки цього ж часу.

Споруда № 2 виявлена у кв. 2-В-Д, мала розміри 2,80х1,30 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,43 м. У заповненні споруди виявлено значну кількість кераміки X – XI ст., кістяну проколку та виріб із трубчастої кістки (прясельце?).

Споруда № 3 виявлена у кв. 2–3-Д-Е, мала розміри 1,40х1,20 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,75 м. При виїмці даного об'єкту було виявлено фрагменти кераміки X – XI ст., але при зачистці долівки виявлено кераміку XV – XVI ст. Цим же часом і продатовано споруду. Можна припустити, що під час її створення вона частково знищила споруду № 2, яка датується ранішим часом.

Споруда № 4 виявлена у кв. 3–4-Д-Е, мала розміри 1,70х0,65 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,59 м. У заповненні споруди виявлено фрагменти кераміки X – XI ст.

Споруда № 5 виявлена у кв. 4–5-Г-Д, мала розміри 1,64х0,62 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,20 м. При виїмці даного об'єкту було виявлено фрагменти кераміки X – XI ст., а також фрагменти кістки зі слідами обробки.

Споруда № 6 виявлена у кв. 4–6-В-Г, мала розміри 2,74х0,75 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,39 м. При виїмці даного об'єкту виявлено фрагменти кераміки X – XI ст.

Споруда № 7 виявлена у кв. 6–7-Б-В, мала розміри 2,20х1,18 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,38 м. При виїмці даного об'єкту виявлено фрагменти кераміки X – XI ст.

Яма № 1 виявлена у кв. 6–7-В, мала розміри 0,48х0,37 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,20 м. При виїмці даного об'єкту виявлено фрагменти кераміки XIII – XIV ст.

Яма № 2 виявлена у кв. 6–7-А-Б, мала розміри 0,82х0,85 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,10 м. При виїмці даного об'єкту виявлено фрагменти кераміки XIII – XIV ст.

Поруч із розкопом № 1, з його північної сторони, було закладено розкоп № 2 розмірами 30х6 м (загальна площа 180 кв.м). Орієнтований розкоп за сторонами світу. Квадратам розкопу розміром 2,0х2,0 м була присвоєна літерна нумерація від Б до Г по лінії північ-південь і цифрова від 2 до 16 по лінії захід-схід. Глибина розкопу становила 0,60–0,80 м від сучасного рівня.

Пошаровий розріз ґрунту у розкопі наступний: 0,0–0,2 м – шар гумусованого супіску; далі до глибини 0,6–0,8 м йшов шар щільного супіску коричневого та чорного кольорів, в якому виявлено матеріали від ранньозалізного віку до XIX ст. Помітним є також перевідкладений характер цього шару у зв'язку з довготривалою оранкою на пам'ятці. Нижче його залягав материковий пісок білого кольору.

В розкопі було виявлено і досліджено 10 об'єктів (5 споруд і 5 скупчень глини) та незрозуміла конструкція з глини (швидше за все другої половини XX ст.)

Споруда № 8 виявлена у кв. 8–9-Г, мала розміри 1,63х1,02 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 1,02 м. Досліджена лише частково, оскільки входила у південну стінку розкопу. У заповненні споруди виявлено фрагменти кераміки X – XI ст. як з манжетоподібними вінчиками, так і з вінчиками відігнутими назовні.

Споруда № 9 виявлена у кв. 12-В-Г, мала розміри 1,17х1,28 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,41 м. При виїмці заповнення даного об'єкту виявлено фрагменти кераміки XIII – початку XIV ст. (зокрема, фрагменти покришки).

Споруда № 10 виявлена у кв. 15–16-В-Г, мала розміри 1,10х1,18 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,58 м. При виїмці даного об'єкту виявлено фрагменти кераміки другої половини XIII ст.

Споруда № 11 виявлена у кв. 15–16-Б, мала розміри 2,90х1,80 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,30 м. Досліджена лише частково, оскільки входила у західну стінку розкопу. При виїмці даного об'єкту виявлено фрагменти кераміки XIII – початку XIV ст., але при зачистці долівки виявлено також ліпну кераміку VIII – IX ст. культури типу Лука-Райковецька. Слов'янським часом і датовано споруду.

Споруда № 12 виявлена у кв. 4–6-Б, мала розміри 2,20х1,01 м при заглибленні у материк від рівня виявлення на 0,50 м. Досліджена лише частково, оскільки входила у північну стінку розкопу, а з південного боку значно пошкоджена глиняною конструкцією XX ст. Датуючих матеріалів не виявлено.

У різних частинах розкопу було виявлено і досліджено 5 скупчень з міцної білої глини, різних розмірів. Лише при розбірці такого скупчення в кв. 9–10-Б виявлено фрагменти кераміки X – XI ст. Інші скупчення знахідок не містили.

Колекція знахідок із об'єктів і культурного шару розкопів №№ 1–2 включає вироби з глини, заліза, бронзи, кістки, каменю та скла.

Глиняні вироби представлені майже виключно уламками ліпної та гончарної кераміки.

Ліпна кераміка представлена фрагментами вінець та стінок. Серед знахідок 2009 року виділяємо III типи ліпної кераміки, що відповідно належать до різних історико-культурних типів.

I тип – тюльпаноподібні, слабопрофільовані горщики витягнутих пропорцій з ледь розхиленою назовні шийкою. Тісто має середню якість, містить домішки дрібного піску. На зламі фрагменти мають однорідний темний колір, поверхня – темна, зрідка – світло-коричнева. За анологіями такі горщики відносяться до раннього залізного віку.

II тип – а) горщики з загнутими до середини плечиками і невиділеними або прямими вінцями. Вінчики інколи орнаментовані заглибленими насічками. Тісто має середню якість, колір чорний, зовнішня поверхня спеціально ошершавлена. У тісті крупні домішки кременю та піску. За аналогіями відповідає кухонному посуду вельбарської культури римського часу II – IV ст. н. е.

б) горщики з вигнутими стінками, що закінчуються завуженням і злегка вигнутим назовні вінчиком. Випал рівномірний. У тісті крупні домішки кременю та піску. За аналогіями відповідає кухонному посуду вельбарської культури римського часу II – IV ст. н. е.

III тип – фрагменти верхніх частин ліпних горщиків, витягнутих пропорцій, із розширенням у верхній частині та звуженням у нижній, зі слаборозвинутою і низькою шийкою. Вінчик прямий і високий, внутрішня частина має невеликий валик. Виявлено також фрагмент сковорідки з рівною поверхнею. Цей посуд за аналогіями відноситься до празько-корчацької культури.

У розкопах виявлено як ліпну, так і гончарну кераміку Лука-Райковецької культури, репрезентовану як столовим, так і кухонним посудом, а також однією сковорідкою. Зокрема, у споруді № 11 на долівці виявлено три фрагменти ліпної кераміки культури типу Лука-Райковецька. У одного фрагмента вінчик прямий, високий, край заокруглений. У двох інших вінчики прямі, високі, косо зрізані, на кінці зрізу – валик. Випал середньої якості, тісто з домішками піску.

Гончарна кераміка, виявлена у розкопах, представлена фрагментарно і репрезентує давньоруський період X – XI ст. (рідше – XII ст.) та післямонгольську добу другої половини XIII – першої половини XIV ст., а також керамічні вироби пізньосередньовічної доби (XVI – XVIII ст.) та нового часу (XIX ст.).

Кераміка X – XI ст. представлена горщиками двох типів:

До першого типу відносяться горщики з відігнутими назовні простими вінцями. До другого типу відносяться горщики, які на зовнішньому краї вінець мають потовщення-манжет.

Орнаментовані горщики двох типів хвилястими чи горизонтальними паралельними заглибленими лініями, які наносилися на плічка та тулуб. Тісто середньої якості, з домішками кварцового піску та подрібнених кварцитів червоного кольору. На зламі черепок одноколірний, переважно темного кольору.

Кераміка післямонгольської доби представлена горщиками з відігнутими назовні вінцями, із закраїнами із внутрішньої сторони та одним фрагментом верхньої частини волинської білоглиняної амфори. У споруді № 9 виявлено фрагмент покришки, а саме її нижню частину – паз під вінчик. Тісто середньої якості, з домішками кварцового піску та подрібнених кварцитів червоного кольору. На зламі черепок одноколірний, переважно темного коліру.

Багата на оформлення і декор кераміка пізньосередньовічного часу. Зустрічалися горщики із вінчиками із пальцевими защипами, характерні для XV–XVI ст., та з «ялинковим» врізним орнаментом. Тісто посуду цього часу високої якості, на зламі черепки одно- або двоколірні, ззовні від білого до чорного кольорів.

Вироби із каменю, виявлені в розкопах, представлені брусками різної форми та кольору – від рожевого до темно-сірого.

Знайдені в розкопі вироби із заліза давньоруського часу, представлені знаряддями праці, побутовими та господарськими речами.

Найбільше в колекції ножів – 22 екземпляри, в тому числі добре збережених – 8.

Більшість виробів мають пряму спинку клинка і прямий черешок, який проходить паралельно спинці. Один ніж має дугоподібну спинку. Інший ніж має лезо, спірально прокручене, можливо, використовувався у ритуальних діях. Ще один ніж з широким черенком та лезом використовувався у садівництві – для обрізання винограду.

В розкопі № 1 на глибині 0,30 м від денної поверхні виявлено залізне коване кресало. Воно дволезове, овальної форми, по бокам має півкруглі вирізи. Подібне кресало овальної форми з отвором по центру, але без вирізів по боках знайдено на території пам'ятки. Ще одне кресало, калачеподібне, виявлено у розвідковому шурфі № 1. Всі вони датуються досить широко – XI – XIII ст.

Виявлені також рибальські знаряддя – остроги, гачки, грузила та блешня. Блешня виготовлена з олова та заліза, лита та кована. Являє собою видовжену півкруглу пластину, що в одному кінці має отвір, а в другому – обламаний гачок. За аналогіями датується XI – XII ст. [Колчин, 1985, табл. 89, рис. 9]. Варто зауважити, що під час проведення досліджень в культурному шарі розкопів були виявлені остеологічні залишки риб (луски). Їх обстеження провів іхтіолог Шацького національного природного парку М. А. Сінчук, ідентифікувавши їх з представниками риб родини коропових та окуневих.

Спорядження вершника та коня представлене фрагментами вудил, шпор-зірочок, пряжками. Залізні ковані пряжки, виявлені у розкопах мають різні форми. Дві пряжки з розкопу № 1 (глибина виявлення у культурному шарі – 0,30 м від денної поверхні) і з розкопу № 2 (глибина виявлення у культурному шарі – 0,50 м від денної поверхні) мають півкруглу форму, з прямою стороною для кріплення язичка, що відсутній. За аналогіями датуються IX – XIII ст. [Колчин, 1985, табл. 148, рис. 14]. Ще одна пряжка з розкопу № 1, виявлена у культурному шарі на глибині 0,30 м від денної поверхні, має під квадратну форму, з прямою стороною для кріплення язичка і півкруглою стороною з протилежного боку. Також датується широко IX – XIII ст. [Колчин, 1985, табл. 148, рис. 18]. Пряжка з розкопу № 2, виявлена у культурному шарі на глибині 0,30 м від денної поверхні, має прямокутну форму, з прямою стороною для кріплення язичка, що відсутній. Також датується широко IX – XIII ст. Одна лита бронзова пряжка, виявлена у розкопі № 1 на глибині 0,10 м від денної поверхні, має прямокутну форму, випуклі внутрішні стінки, фігурна. Датується XI – XII ст. Залізні ковані зірочки від шпор шестипроменеві, мають отвір по центру для кріплення, датуються XIII – XIV ст.

У культурному шарі розкопів виявлено 5 залізних кованих наконечників стріл, 2 з яких – арбалетні. Один наконечник має лезо ромбовидної форми, закінчується упором і черенком, кінчик леза і черенка відламані. Другий наконечник стріли має лезо ромбовидної форми, закінчується упором і черенком. Третій наконечник стріли має лезо трикутної форми, з плавним упором, кріплення черенкове. За аналогіями ці знахідки датуються досить широко – X – XII ст. Виявлено також частину втулки від втульчастого наконечника стріли, що переходить в шиловидне лезо, датується XI-XII ст. Два наконечника бронебійних арбалетних стріл чотиригранні, ромбоподібні в перетині, датуються XIII – XIV ст.

Серед металевих предметів давньоруського часу побутового та виробничого призначення виявлено перовидне свердло, металеве вушко посудини, сокиру, гаки, гачок для підвішування предметів, замок, ключ.

Робочу частину залізного кованого перовидного свердла виявлено у культурному шарі розкопу № 1 на глибині 0,30 м від денної поверхні. Кругла в перетині основа свердла переходить в робочу на півтора витка. За аналогіями датується XII ст. [Колчин, Табл. 99, рис. 16].

У культурному шарі розкопів виявлено також фрагменти металевих кованих фібул давньоруського часу. Датуються XI – XIII ст.

Вироби з кольорових металів представлені готською фібулою, фібулою з пряжкою давньоруського часу, хрестиками, двома перснями, різними накладками до одягу та трьома з позолотою – ймовірно, до книжко-

вої оправи, фрагментом браслету, медальйоном.

Три металеві накладки, виявлені в культурному шарі розкопу № 1 на глибині 0,10 м від денної поверхні, виготовлені з бронзи, мають позолоту. За формою трикутні у вигляді рослинного орнаменту. Можливо, це накладки до книжкової оправи. Датуються XI – XII ст. Дві металеві накладки, виявлені в культурному шарі розкопу № 2 на глибині 0,30 м від денної поверхні, виготовлені з бронзи, литі. Одна має форму хреста у колі, центр випуклий, інша – сріблена, фігурна, має в центрі отвір у формі хреста, а на звороті – дві заклепки. Датуються XI – XII ст.

Пластина бронзова, виявлена в культурному шарі розкопу № 2 на глибині 0,30 м від денної поверхні, зігнута у півтори згини, що з'єднані між собою двома заклепками. За аналогіями датується широко – X – XIII ст. Пластина-прикраса бронзова, виявлена в культурному шарі розкопу № 1 на глибині 0,30 м від денної поверхні, лита, зігнута вдвоє, кінці з'єднані заклепкою, один з кінців має перекладину. Датується XI – XII ст. Ще одна бронзова пластина, виявлена в культурному шарі розкопу № 1 на глибині 0,50 м від денної поверхні, кована, зігнута вдвоє і з'єднана між собою чотирма заклепками. Там же і на тій же глибині виявлена бронзова пластина прямокутної форми, що має тиснуте зображення, в одному кінці – заклепку. Ще один фрагмент бронзової пластини, виявлено у культурному шарі розкопу № 1 на глибині 0,10 м від денної поверхні. Фрагмент прямокутної форми, на одній стороні прикована невелика лита пластина.

Також виявлена бронзова лита прикраса в культурному шарі розкопу № 2 на глибині 0,30 м від денної поверхні. Вона порожниста, орнаментована, її кругла площина в одному кінці має вушко, в іншому – надламаний гачок.

У культурному шарі розкопу № 1 виявлено бронзову стулку від двостульчатої прикраси, виготовлену у техніці лиття та гравірування. Вона фігурної форми, має п'ять отворів по краям, орнаментована гравірованим візерунком.

Підвісний кинжалик-прикраса, виявлений в культурному шарі розкопу № 1 на глибині 0,10 м від денної поверхні, литий, виготовлений з бронзи. Його широка пластина має візерунчасті зубці, кінці відламані. Має також на одній стороні насічки. За аналогіями датується XI – XII ст. [Кучинко, 2008, фотоіл. XXIII, № 10, 12].

Медальйон, виявлений у культурному шарі розкопу № 1 на глибині 0,60 м від денної поверхні, литий, виготовлений з свинцю. Круглої форми, вушко для підвішування відламане. Орнамент виконаний крапочками і складається з центрального кола, від якого відходить вісім променів. Між кожним з променів – по шість крапочок. По зовнішньому краю є ще два кола. За аналогіями датується XI-XII ст. [Кайль, 2006, № 1052].

Два натільні хрестики, виявлені в культурному шарі розкопу № 1 на глибині 0,10 м від денної поверхні, литі, виготовлені із свинцю. Рамена хрестів погнуті, можливо проплавлені. Датуються XI – XII ст. Фрагмент натільного хрестика, виявлений в культурному шарі розкопу № 1 на глибині 0,10 м від денної поверхні, литий, виготовлений зі свинцю. Бічне і верхнє рамена мають отвори для нанизування. Датується XI – XII ст. Фрагмент натільного хрестика, виявлений в культурному шарі розкопу № 1 на глибині 0,30 м від денної поверхні, литий, виготовлений із свинцю. Рамено, що має перекладину, орнаментовано колами. Датується XI – XII ст.

Виявлено також бронзове коване кільце, виготовлене з тонкої пластини, без орнаменту.

Привертає увагу один перстень з князівським знаком-тризубом. Перстень виготовлений із міді, тризуб поданий у розквітлій формі. На основі цього персня-печатки розроблено і затверджено сучасний герб селища Шацьк (Рис. 2).

Виявлено також 4 свинцеві торгові пломби дорогичинського типу. Всі пломби литі та з тисненням. Три пломби, виявлені у культурному шарі розкопу № 2 на глибині 0,10 м від денної поверхні. Одна пломба має тиснені зображення у вигляді кіл і літер (?) на двох

сторонах. Друга пломба має тиснені зображення у вигляді хреста і півмісяця на одній стороні та тризуба на зворотній. Третя пластина має тиснені зображення у вигляді кола і візерунків в ньому на одній стороні та розквітлого тризуба на зворотній.

Унікальними знахідками є дві вислі свинцеві печатки-булли.

Печатка № 1 має на аверсі зображення погруддя чоловіка, літери по боках не збереглися, на реверсі – напис в три рядкі «дін/єсло/во». Найвірогіднішим є належність цієї печатки турово-пінському князю Святополку-Михаїлу, сину князя Ізяслава-Дмитра, внука князя Ярослава Мудрого.

Печатка № 2 має на аверсі зображення погруддя чоловіка, літери з лівого боку «АН». Через центр виривався шнур, що знищило частину зображення. На реверсі має напис у два рядки, що погано читається.

Широкий хронологічний діапазон монетної колекції з розкопі: виявлено срібний римський динарій Антонія Пія (II ст. н. е.), мідний анонімний візантійський фоліс (I тис. н. е.), що пізніше використовувався як медальйон (про що свідчить отвір в монеті і кільце, вставлене в нього), срібний півгріш Олександра Ягеллончика (1501–1506), срібний торунський третяк (3 динарія) Владислава Ягайла (1386–1434), 3 динарії-білони Владислава III (1434–1444), 5 динаріїв-білонів Яна Ольбрахта (1492–1501), срібний динарій Олександра Ягеллончика (1492–1501), динарій-білон Казимира Ягеллончика (1446–1492), мідні 2 копійки Російської імперії (1758 р.).

У розкопах виявлено також шиферні пряслиця овруцького типу, що датуються XI-XIII ст.

Серед кістяних виробів зустрічалися проколки, одна з яких виявлена у споруді № 2, пластина для руків'я ножа, оброблені роги, у тому числі гостроконечники. У споруді № 2 виявлено також виріб з трубчастої кістки, в якому просвердлено наскрізний отвір і вирізано косу грань, можливо, це прясельце.

Скляні вироби давньоруського часу з розкопу представлені прикрасами: намистиною та фрагментами кручених браслетів. Два фрагменти скляних браслетів, виявлені в культурному шарі розкопу № 1, виготовлені з темного скла, покриті жовтою емаллю, з імітацією під кручення. За аналогіями датуються досить широко – кінцем X – XIV ст. Намистина, виявлена в культурному шарі розкопу № 2 на глибині 0,30 м від денної поверхні, виготовлена з голубого скла. Відноситься до так званих «зонних» намистин XI – XII ст. [Кучинко, 1993, с. 69, рис. 21, 3–4].

Розкопки 2009 року на території урочища «Сад» виявили багатошаровий характер пам'ятки, інтенсивність заселення її в перших століттях нашої ери, ранньослов'янського і давньоруського часу, Польсько-Литовської доби (XIV – XVI ст. і XVII – XVIII ст.), перспективність археологічних досліджень на наступні роки. До розкопок дана пам'ятка в письмових джерелах фіксувалась як городище XI – XIII ст., чітка площа якого була невідома.

Мис, що височіє над берегом озера Люцимир, ще до утворення тут городища, був заселений у різні епохи. Племенами, що лишили тут досить цікавий археологічний слід були готи, в археології – це вельбарська культура. Під час розвідок і розкопок було виявлено кераміку, фібули, пряжку, та монети II ст. (римські динарії).

Найбагатший культурний шар X – XII ст. і XIII – XIVст. Саме в цей період тут фіксується городище мисового типу, про вагому політико-економічну роль якого свідчать виявлені дві князівські печатки (булли). Одна печатка належала князю Святополку Ізяславичу, власник іншої – не встановлений. Ймовірно, йому ж належав перстень-печатка з розквітлим тризубом.

Можна припускати, що в княжу добу городище було досить багатим торговим центром. Свідченням цьому є виявлені торгові пломби.

Контакти з середньовічною Європою мали відбиток і у військовій справі. Виявлені тут рухомі зірочки від шпор та арбалетні наконечники стріл, які можна вважати типовим європейським імпортом.

Розташування городища на березі озера і в околиці великих лісових масивів сприяло

розвитку рибальства і полювання. Під час розкопок було виявлено луску п'яти видів риби: короп, плітка, краснопера, лящ, окунь. Також знайдено кістки та роги диких тварин – роги оленя, череп та окремо ікла дикого кабана та ін.

Виявлено велику кількість рибальського інвентарю: гачки, блешні, грузила, остроги.

Можна зауважити, що серед індивідуальних знахідок княжої доби майже відсутні сільськогосподарські знаряддя, досить мало і ремісничих. Разом з тим виявлено велику кількість прикрас, часто золочених чи срібних, монети, торгові пломби, князівські печатки. Це може бути ознакою того, що городище утворювалось не в наслідок об'єднання ремісників і землеробів, а знаті та купців. Саме еліта тодішнього суспільства і була основним рушієм розвитку даного городища.

Духовний світ жителів городища містить чіткі християнські ознаки. Підтвердженням цьому є виявлені численні натільні хрестики, накладки у формі хреста поряд з відсутністю будь яких язичницьких амулетів. Єдиним артефактом, який можна вважати перехідним, є круглий амулет з зображенням хреста в центрі. В ньому поєднані символи солярного знака і хреста, який зображений неоднаковою кількістю крапочок, що також може містити певний підтекст.

Кераміка X – XI ст. виявлена на городищі не є типовою для більшості волинських городищ того часу. Аналогічну кераміку можна зустріти тільки на території сучасної Білорусії, наприклад в Дорогичині.

Серед виявленої на сьогодні кераміки можна зауважити, що переважає кераміка X – XI ст., відсоток кераміки XII – XIII ст., значно нижчий, тоді як кількість кераміки XIV, XV і XVI ст. знову зростає. Це може говорити про занепад городища в певний проміжок часу і про його регенерацію згодом.

Причиною занепаду може бути пожежа, про, що свідчить велика кількість плавленого металу, зокрема олова та бронзи.

Згідно люстрації, що датується початком XVI століття, в Шацьку знаходилась митна контора. На городищі під час досліджень було виявлено 15 монет цього періоду. Можна припустити, що велика кількість монет може бути свідченням того, що митна контора знаходилась на місці городища. Дані судження підтверджує і топоніміка, так стара назва мосту що знаходиться неподалік – «Митлавський», тобто міст, що належить або близький до митниці.

Проаналізувавши літописи було зауважено, що під перераховані вище географічні і археологічні особливості даного городища досить чітко підпадає літописне місто Рай, яке на сьогодні не було чітко локалізованим.

Впорядкувавши всі перераховані літописні згадки в хронологічному порядку, також зважаючи на археологічний матеріал, можемо відтворити послідовність подій, що відбувалися на території літописного Раю.

– Між 1088–1093 роками у місті міг перебувати Святополк Ізяславич, який на той час був турово-пінським князем і печатка якого знайдена під час обстежень.

– Під 1157 роком Рай згадується як Власність Юрія Ярославовича, внука Святополка. В цьому році, за свідченням літопису, місто було розграбоване.

– В 1242 році по території нинішнього Шацького району проходила татаро-монгольська орда, яка, як згадує літописець, багато лиха накоїла, а саме спалила не тільки церкву в місті Рай, а й саме місто. Тому коли вдруге згадується ця місцевість вже у 1253 році, то від міста залишилась лише гарна гора, а місто згадується як колись існуюче.

– Вже до 1288 року Рай відбудовується і згадується як містечко. В цей час тут перебуває князь Володимир Василькович зі своєю княгинею Ольгою. Туди до нього приїжджає його брат Мстислав і єпископ Борко Оловянець.

Саме тут в містечку Рай Володимир складає і оголошує свій заповіт, згідно якого він передає всі городи з стольним градом Володимиром своєму брату Мстиславу. Скоріш за все, це саме Володимир Василькович відбудував місто, оскільки він захоплювався полюванням у багатих на дичину Шацьких лісах.

Дана памятка є унікальна своєю багатошаровістю, багатством археологічного матеріалу, більше того можна вважати дане городище залишком літописного міста. Перспективним вважається створення на базі пам'ятки та прилеглих до нього східних околиць сучасного Шацька (а в середньовіччі – містечка) історико-культурного заповідника, що у поєднанні з Шацьким Національним природним парком могли б створити унікальне рекреаційне середовище на берегах Шацьких озер.

У даний час доступними для дослідження є лише центральна частина пам'ятки – інша територія занята під самовільно захоплені людські городи. Перспективними для досліджень є західна та північно-західна частини пам'ятки, де окрім давньоруських матеріалів виявлено знахідки римського часу (вельбарської культури).

Проведення розкопок і консервація виявлених об'єктів на зазначених територіях пам'ятки дозволяє очікувати виникнення туристичного інтересу до археологічних досліджень. Враховуючи наявність неподалік від пам'ятки туристичної інфраструктури Шацького поозер'я, близькість населеного пункту, розвинуту автодорожну інфраструктуру, заплановане будівництво митного переходу «Адамчуки» з Республікою Польща, а також незначну віддаленість від історичних міст Любомля, Володимира-Волинського та Луцька, можливе прогнозування стійкого туристичного інтересу не лише з боку іногородніх туристів у літній сезон, а й жителів та учнів шкіл згаданих історичних міст та сіл Шацького і Любомльського районів.

Для забезпечення постійного щорічного експонування виявлених давніх споруд чи (у перспективі) жител необхідно проведення не лише археологічних розкопок і першопочаткової польової консервації об'єктів, але і спорудження над розкопом стаціонарного павільйону з оглядовою площадкою та проведення благоустрою навколишньої території (автостоянка, дитяча ігрова площадка тощо).

Розвиток цієї території у туристичному відношення з археологічним музеєфікованим розкопом у якості центрального об'єкту дозволить створити нові не лише тимчасові, пов'язані з проведенням археологічних розкопок, побудовою павільйону, але й постійні робочі місця з базою платників податків (технічне обслуговування, охорона території, виготовлення і продаж сувенірної продукції, продаж краєзнавчої літератури тощо).

Здійснення даного проекту пов'язано з інвестиційними внесками на наступних його етапах:

1. Археологічні розкопки. Вартість проведення археологічних досліджень на ділянці 300 кв. м складає 250 000, 00 грн. Тривалість робіт – 2–3 міс. в рік.

2. Стаціонарний павільйон (навіс). Орієнтовна вартість проектування – 100 000,00 грн; орієнтовна вартість будівництва павільйону та благоустрою прилеглої території – 1 000 000, 00 грн. Загальна тривалість робіт – 6 міс.

Очікуваний прибуток від експлуатації археологічного розкопу у якості об'єкту туристичного показу та прилеглої території складає 300 000, 00 грн. в рік; окупність затрат – 6 років.

3. Організація виробництва та розповсюдження тематичної сувенірної продукції. Орієнтовна вартість – 150 000,00 грн. Очікуваний прибуток від продажу сувенірної продукції складає 200 000,00 грн. в рік; окупність затрат – 1 рік.

Загальна вартість проекту орієнтовно сягає 4–5 млн. грн. Враховуючи можливість одночасного проведення низки заходів, сумарна тривалість реалізації проекту складає 1 рік, додатково необхідно враховувати щорічні проведення археологічних досліджень. Очікуваний термін окупності проекту в цілому – до 10 років.

Можливо і зменшення термінів окупності інвестицій за рахунок оптимізації методів управління комплексом, розвитку транспортної та соціальної інфраструктури, а також проведення активної рекламної компанії.

Таким чином проведення археологічних досліджень, музеєфікація виявлених об'єктів та їх експонування може дати новий імпульс соціальному та культурному розвитку Шацького поозер'я.

Література:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии/В. Б. Антонович//Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – Т. 1. – М.: Типография Г. Лисснера и А. Гешлера, 1901. – С. 1–133.

2. Златогорський О. Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році/О. Златогорський, С. Демедюк//Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Tom XXXI. – Rzeszów 2010. – S. 115–121.

3. Кайль В. А. Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII вв./В. А. Кайль, В. В. Нечитайло. – Луганськ: Издательство «Максим», 2006. – 190 с.

4. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.)/Д. Н. Козак. – К.: Наукова думка, 1992. – 176 с.

5. Колчин Б. А. Ремесло/Б. А. Колчин//Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М.: Наука, 1985. – С. 244–297.

6. Кухаренко Ю. М. Средневековые памятники Полесья/Ю. М. Кухаренко. – М., 1961. – 39 с.; табл.

7. Кучинко М. М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя IX–XIV ст./М. М. Кучинко. – Луцьк, 1993. – 159 с.

8. Кучинко М. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби/М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Савицький. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – 328 с.

9. Прищепа Б. А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст./Б. А. Прищепа, Ю. М. Нікольченко. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 248 с.

10. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року)/О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1986. – Т. 2. – 578 с.

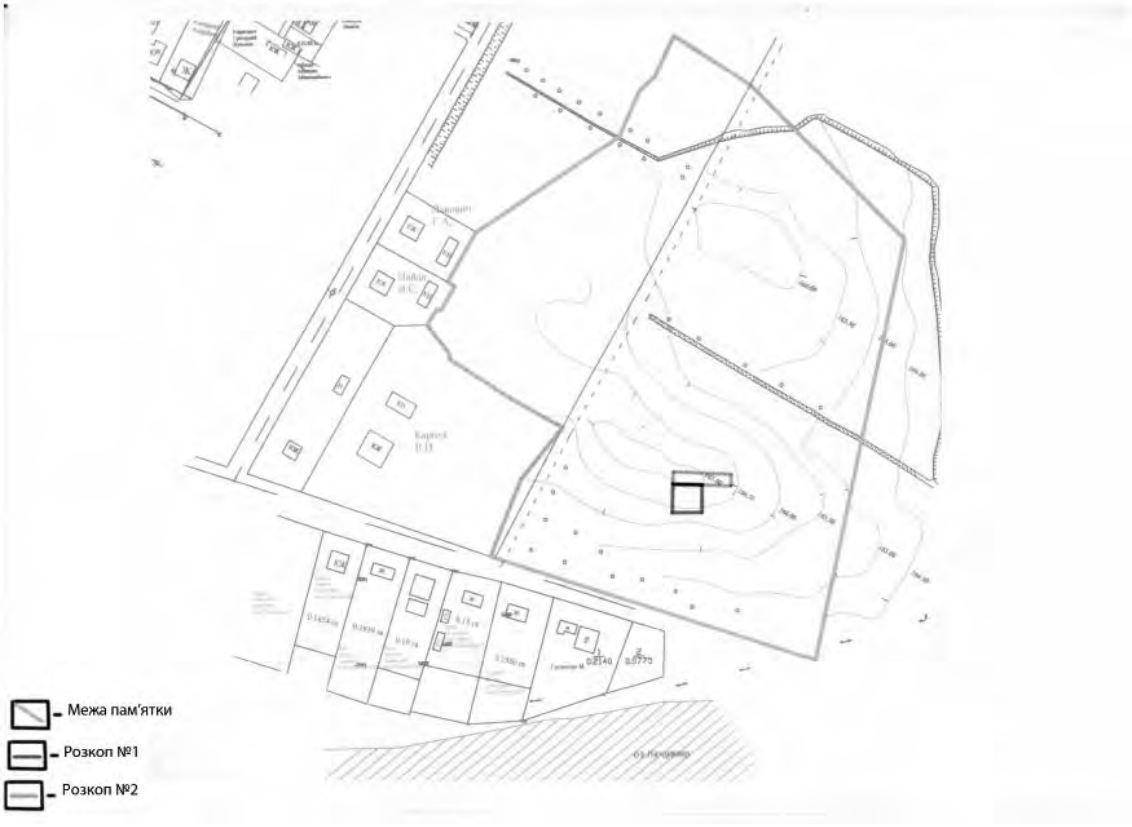

Рис. 1. План пам'ятки

Рис. 2. Герб Шацька, створений на основі князівський печаток, знайдених на розкопі

Розділ 2

ДАВНЯ ІСТОРІЯ ЛУЦЬКА

Віктор АТАМАНЕНКО (Острог)

ОПИСИ ВОЛИНСЬКИХ МАЄТКІВ КНЯЗІВ ЧОРТОРИЙСЬКИХ XVI ст.

Чорторийські належали до потужних волинських князівських родів Волині, відігравав помітну роль у політичному житті тих держав, до складу яких входили українські землі в XV – XIX ст. Їх місце в житті регіону та держави визначалася не тільки походженням, але й маєтковою потужністю. Перший період після Люблінської унії представники роду відходять на другий план, не посідаючи на Волині земських, а також сенаторських, урядів (ще до унії волинським воєводою став кн. О. Чорторийський і обіймав цю посаду до 1571 р., а у 1633–1655 рр. посаду волинського каштеляна обіймав кн. М. Чорторийський). При цьому вони продовжували відноситися до найзаможніших родин Волині, де серед князів вони за кількістю підданих на 1629 р. були шостими [1]. Основні володіння роду знаходилися в західній (Літовищ та юри дики у Володимира) та центральній (Клевань) частині Волині, а також на Поліссі (родове гніздо Чорторийськ). Крім того, кн. Чорторийські мали маєтності на території Білорусі

Описань маєтків кн. Чорторийських не збереглося, за винятком державних податкових документів, кількох заставних записів (стосуються тільки незначної частини маєтків) та опису Клеванського замку поч. XVII ст. Отже, в даному випадку для них вирішальною при дослідженні проблем соціально-економічної історії є група документів, породжених безпосередньо у сфері діяльності господарських структур, як державних, так і доменіальних – джерел облікового та фіскального характеру. Як і для більшості латифундій Волині зазначеного періоду можна говорити про переважання в структурі описово-статистичних джерел документів загальнодержавного фіскального обліку для другої половини XVI ст. Податкові документи характеризуються регулярністю створення, охопленням значних території, але вони значною мірою втрачені.

Для частини джерел описово-статистичного характеру можна говорити про високий рівень археографічного освоєння [2], наявність джерелознавчої характеристики та виявлення інформативних можливостей [3], що поклало початок і створило підстави широкого застосування методів статистики в історичних дослідженнях. В той же час, низка неопублікованих поборових реєстрів використовується лише епізодично. Причому, стосується це як сумарних реєстрів, так і первинних реєстрів, ряд яких знаходиться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [4]. В той же час, пртягом другої половини XVI ст. було створено ряд інвентарних описів латифундій. Стосувалися вони, перш за все, волинських королівщин, але також окремих приватних володінь [5]. Перші представлені описами Кре-

1 Яковенко Н. М. Українська шляхта. – К., 1993. – С. 118

2 Źródła dziejowe.-Warszawa, 1889.-T. XIX; Архив Юго-Западной России.- К., 1886.- Ч. VII.- Т. 1, 1890.- Т. 2; Баранович О. І.Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство.-К.,1930.

3 Źródła dziejowe.-Warszawa, 1889.- T. XIX.- S. 4–5; Баранович О. І. Вказ праця.- С. 5–11; Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело//Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни.- К., 1968.- С. 69–98; Його ж. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. //Проблемы историографии и источниковедения истории СССР.- Днепропетровск, 1979.- С. 126–137; Кіку І. О. Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст.//Історичні дослідження: Вітчизняна історія.-К., 1985.- С. 51–52.

4 Центральний державний історичний архів України в м. Києві.- Ф. 44 «Вінницький гродський суд».- Оп. 1.- Од. збер. 1.

5 Атаманенко В. Б. Волинські інвентарі другої половини XVI ст. як історичне джерело//Науко-

менецького (1548 та 1563 рр.) та Ковельського (1556 та 1590 рр.) староств, а другі переважно поліськими иаєтностями князівських родин Сангушків, Любецьких та Чорторийських. Незважаючи на видову і територіальну представницькість, ці джерела в сукупності не використовувалися істориками, а в дослідженнях переважає використання підсумкових податкових документів. Завданням даної статті є загальна характеристика різних категорій джерел статистичного характеру, які стосуються північно-західного волинського Полісся другої половини XVI ст., найбільш стабільної з точки зору зовнішніх втручань частини регіону.

Поліські маєтності Чорторийських концентрувалися навколо родового гнізда – Чорторийська, відомий ще з руських часів. Як місто вже наступного періоду він відомий з акту поділу маєтків між кн. Олександром та Іваном Чорторийськими від 1547 р.[6] Найчастіше дослідники використовують підсумкові поборові реєстри. Чорторийська волость представлена в усіх збережених насьогодні поборових сумаріях. Найдавніший зі збережених сумарій 1570 р. подає сумарні дані по волості. Згідно з його свідченнями населення міста було невеликим (116 будинків) і суттєво поступалося чисельності сільських мешканців (822 господарства)[7]. Ринкових будинків було 19, вуличних – 53, убогих – 9; проживали в місті 9 коморників та 21 ремісник[8]. Можна вважати, що переважну більшість населення міста складали торговці. Рівень аграризації міста на цей час не був значним, оскільки його мешканці користувалися всього 77 городами. На 1577 р. кількісні і якісні характеристики Чорторийська можна вважати скоріше сільськими – 27 димів та 30 убогих будиночків[9]. Така деградація міста могла бути пов'язана з якимись знищеннями (можливо, пожежа) або, що видається ймовірнішим – з реорганізацією міського простору. Побіжно про це може свідчити зростання кількісних параметрів на 1583 р. Порівняно з даними 1570 р. при зменшенні числа ринкових будинків до 12 кількість вуличних зросла до 85, убогих – до 26. В місті також проживало 4 священика, 11 ремісників та 2 рудних товаришів. Одночасно зросла вага сільськогосподарських занять чорторийських міщан – вони користувалися 85 півланками та 123 городами[10]. Таким чином, Чорторийськ не належав до значних міських поселень, але про його розбудову, окрім кількісних свідчень поборових реєстрів, може свідчити факт існування нового Чорторийська, як припускає А. Заєць, та наявність передмість (на 1602 р.)[11]. Чорторийська волость була значною за розмірами і питанням часу була поява тут нових міських поселень. Первісно вони з'являлися на базі самого Чорторийська – Нове місто, згадки про яке відносяться до дещо раніших згадок, ніж зазначено вище. Це – середина 90-х рр. XVI ст.[12] (див. додаток). Правда, воно називалося нове місто Заров'я паралельно з такою ж назвою (Заров'я) і для передмістя

ві записки: Острозька Академія.- Острог: Острозька Академія, 1998.- Т. 1.- Ч.ІІ.- С. 16–27; Його ж. Господарські документи волинських латифундій другої половини XVI – першої половини XVII як історичне джерело//П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів: Історія.- Чернівці: Рута, 2003.- Ч. 1.- С. 286–293; Його ж. Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст.//Наук. Праці Кам-Подільського державного університету.- С. 562–575; Його ж. Описово-статистичні джерела XVI- першої половини XVII ст. як джерело з історії населених пунктів волинського Полісся//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Істоія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина- Луцьк, 2004.-С. 7–11; Його ж. Описово-статистичні джерела XVI–XVII ст. з історії Ковельщини//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині.- Луцьк, 2003.- Ч. 1.-С. 44–46

6 Архив Юго-западной Росии. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 21; Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 48.

7 Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889.-T. XIX. – S. 8.

8 Там само.

9 Там само. – S. 45.

10 Там само. – S. 89.

11 Заєць А. Урбанізаційний процес… – С. 68, 127.

12 Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1.- Од. збер. 48. – Арк. 437–438.

(див. додаток). Але на той же час створюється ц такий міський осередок, як Володимирець[13], а в в подимному реєстрі згадується м. Перстин[14].

Південніше, на території частково Полісся та центральної Волині знаходилася Клеванська волость. Її центром було м. Клевань, але на середину 16 ст. тут існував це один міський центр – Білів. Дані поборового реєстру 1577 р. характеризують центр волості невелике і неструктуроване за міськими нормами поселення. Окрім 3 торговців та 14 ремісників в містечку мешкали 40 городників та 13 власників димових господарств[15]. Подібно виглядав і Білів – 39 димів та 21 городник[16]. На 1583 р. у Клевані проживали ремісники таких спеціальностей, як різники (6), пекарки (7), шевці (15), кушнірі (5), ковалі (5), римар, шаповал, а також 3 скоморохи. Торгівлею займалися 3 прасоли та, очевидно, мешканці 11 ринкових, 7 вуличних будинків та 3 убогих халуп. В місті перебували також 7 люзних. Міщани користувалися порівняно невеликою кількістю землі – 3 ланами та 24 півланками[17].

Розташована у Володимирському повіті Літовизька волость (до неї примикали маєтки Сілецького двору) була найменшою. Кількісні параметри Літовища також свідчать про те, що містечко було невеликим. Тільки наявність люзних могло свідчити про його статус, а складалося воно з 24 ланових, 1 півланового, 19 городницьких та 20 коморницьких господарств[18]. У 1583 р. в ньому знаходилося 8 ринкових, 6 вуличних, 20 передміських будинків, а також 12 затилкових, 4 убогих і 1 без уточнення халуп. В місті також проживали 4 коморника, 3 ремісника та 2 священика[19].

Найбільші показники по містах, які знаходилися у володіннях кн. Чорторийських, відображені у подимних реєстраї 1629 р. У Клевані знаходилося 306, у Чорторийську – 265, у Перстині – 239, у Володимирці (з нього подимне сплатив Я. К. Пац) – 220, у Білеві – 154, у Літовижі – 107 будинків[20]. Питома вага міського населення у всій колишній Чорторийській волості (Чорторийська та Володимирецька) становила біля третини всіх димів, у Клеванській волості – близько 25 % димів.

Волості, якими володіли князі Чорторийські були різними за розмірами. Найбільші їх маєтності розташовувалися на території волинського Полісся. Для 1577 р. на території Чорторийської волості знаходилося 35, на території Клеванської – 21, на території Літовизької та Сілецької – 16 сіл[21]. На цей час у Клеванській та Літовізькій волостях в ряді сі було проведено поміру, але в переважній більшості маєтків зберігалося дворищне господарство. Повністю реформу було проведено у маєтках Сілецького двору.

За свідченнями подимного реєстру 1629 р., Чорторийська волость мала у складі 38 сіл[22]. У Клеванській волості на цей час було 31 сільське поселення (не рахуючи сіл Дюк син і Жобрин, за які сплатив В. Монвид-Дорогостайський)[23]. Найменшим за розмірами був Сілецький двір, до складу якого входило 7 поселень, причому Сільце на 1629 р. було найменшим, просто малим – всього 4 дими[24]. Не можна назвати маєтковим комплексом через ізольованість поселень такі маєтності кн. Ю. Чорторийського, як Сарни та Кураш[25]. Колишня північно-східна частина Чорторийської волості – волость Володимирецька мала у своєму складі 14 сіл[26]. До Літовижа належало 3 села.

Джерела не містять згадок про наявність замку в Білеві, але в інших містах кн. Чорториських вони були[27]. Їх описання, якщо

13 Заєць А. Урбанізаційний процес… – С. 61.
14 Там само. – С. 67.
15 Źródła dziejowe… – S. 47.
16 Там само. – S. 48.
17 Там само. – S. 88.
18 Там само. – S. 67.
19 Там само. – S. 124.
20 Баранович О. І. Залюднення України… – С. 45, 48–49, 57, 78.
21 Źródła dziejowe… – S. 45–48, 67.
22 Баранович О. І. Залюднення України… – С. 48–49.
23 Баранович О. І. Залюднення України… – С. 45–46.
24 Там само. – С. 46, 57.
25 Там само.
26 Там само. – С. 57.
27 Заєць А. Урбанізаційний процес… – С. 129–134.

такі створювалися, не збереглися за винятком опублікованого в перекладі на російську мову Б. Стелецьким опису найпотужнішого з них – Клеванського замку – 1609 р. (див. додаток).

З крупних волинських латифундій від 70-х рр. XVI ст. до нас дійшли первинні поборові реєстри маєтностей Р. Сангушка (Чернечгородок, Турійськ, Несухоїжі, Звинигород[28]), В.-К. Острозького (Здовбиця, Дубно, Остріг, Дорогобуж, Полонне, Красилів[29]), М. Дзялинського (Жуків та ін.[30]), М. Чорторийського (Сыльце, Літовіж та ін.[31]), володимирького єпископства[32], Я. Монтовта (Коблин[33]), А. Головні-Острожецького[34], М. Сокольського[35], В. Гулевича[36], Г. Сенюти[37], Б. Гнівоша (Свинюхи[38]) та ін. Не всі вказані особи представляють волинську магнатерію, але всі вони володіли на 70-ті рр. XVI ст. більшими чи меншими земельними комплексами латифундіального (чи дуже близького до нього) типу.

Податкова документація як історичне джерело має свої інформативні переваги й недоліки. Останні певною мірою коригуються обліковими та маєтковими джерелами. До таких відносяться інвентарі чи реєстри. Для більшості випадків стосовно латифундій вони мають приватний, внутрішньогосподарський характер. І тільки у нечастих випадках такі описово-статистичні документи потрапляли да актоаих кних. У випадку з маєтками кн. Чорторийських подібна документація фіксувалася, зокрема, в матеріалах Луцького гродського уряду. Найраніші з них припадають на кінець XVI ст. і для окремих поселень містять виняткові свідчення. Це стосується й згаданих особливостей міської структури, й поіменного переліку підданих цілих поселень чи їх частин, і фіксації повинностей залежного населення, і описань господарських осередків та фортифікацій тощо.

В додатках до даної статті вміщено такі описання, які мають форму чи свідчень возних, чи інвентарів у тих же зізнаннях та приклад первинного поборового реєстра.

28 Центральний державний історичний архів… – Ф44…- Арк. 171–177, 301–309зв., 312–327зв., 339–359.

29 Там само.- Арк. 163–167зв., 529–535зв., 598–616.

30 Там само.- Арк. 150–159зв., 645–652.

31 Там само.- Арк. 709–724зв.

32 Там само.- Арк. 788–794,

33 Там само.- Арк. 181–184.

34 Там само.- Арк. 194–201зв.

35 Там само.- Арк. 2032–211.

36 Там само.- Арк. 215–222, 639–642зв.

37 Там само.- Арк. 247–251зв.

38 Там само.- Арк. 850–857.

Додатки:

ПЕРВИННИЙ ПОБОРОВИЙ РЕЄСТР ВИБИРАННЯ ПОБОРУ 1576 Р. З МІСТЕЧКА ЛІТОВИЖА, ВИБРАНИЙ ЛІТОВИЗЬКИМ УРЯДНИКОМ АНДРІЄМ КУ КОЛЬСЬКИМ

[…] Иван Лантвуитъ – с полуланку і (= 10) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Иванъ Рядскии – с полуланку і (= 10) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Яцко – с полуланку і (= 10) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Лучка – с полуланку і (= 10) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Супрун – с полуланку і (= 10) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Петрина – с полуланку і (= 10) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Василинка – с полуланку і (= 10) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Остапко – с четверти е (= 5) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Климко Швец – с полуланку і (= 10) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Федец Счерута (можливо, Скрута) – с четверти е (= 5) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Гаць – с полтрети четверти і (= 10) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Авдии – с полуланку і (= 10) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Тимушъ – с полуланку і (= 10) и з дому д (= 4) гр (о)ш (еи) дал
Кунашъ – с четверти и з дому д (= 4) гр (о) ш (еи) дал
Лучка – с четверти е (= 5) дал
Сенко – с четверти е (= 5) дал
Юрко – с четверти е (= 5) дал
Шимко – с четверти е (= 5) дал
Билдюковичи – с полуланку і (= 10) дали
Хома Ханкович – с четверти е (= 5) дал
Проскурниковичи – с полуланку і (= 10) дали
Ворон – с четверти е (= 5) дал
Федько – с четверти е (= 5) дал
Купъка – с четверти е (= 5) дал
Иван Степанович – с полуланку і (= 10) дал
Авдикъ – с полуланку і (= 10) дал
Дулич – с четверти е (= 5) дал
Гарасимец – с четверти е (= 5) дал
Троцкии – с полторы четверти пол и (=7,5) дал
Федько – с четверти е (= 5) дал
Юско Зенкович – с четверти е (= 5) дал
Стецко – с четверти е (= 5) дал
Лучка Бочич – с четверти е (= 5) дал
Роман – с четверти е (= 5) дал
Хресчикъ – с четверти е (= 5) дал
Микита – с четверти е (= 5) дал
Пигуля (можливо, Пичуля) – с четверти е (= 5) дал
Квакъ – с четверти е (= 5) дал
Юшкович – с четверти е (= 5) дал
Федюкъ – с четверти е (= 5) дал
Андрушко – с четверти е (= 5) дал
Левко Палюнчич – с четверти е (= 5) дал
Иван Соловевич – с полуланку і (= 10) дал
Кунчая – с полуланку і (= 10) дала
Молявчиная – с полуланку і (= 10) дала
Саць – с полуланку і (= 10) дал
Тарасъ – с полуланку і (= 10) дал
Михалко – с полуланку і (= 10) дал
Стелчич Сидорович – с четверти е (= 5) дал
Нашъ – с четверти е (= 5) дал
Левко – с четверти е (= 5) дал
Левко Проскурчич – с четверти е (= 5) дал
Упирко – с полуланку і (= 10) дал
Жуковскии – с четверти е (= 5) дал
Андреико – с полуланку і (= 10) дал
Адамович – с полуланку і (= 10) дал
Касица – с полуланку і (= 10) дала
Сенкувцы – с полуланку і (= 10) дали
Смычко (можливо, Салычко) – с четверти е (= 5) дал
Сидор – с полуланку і (= 10) дал
Шисчичъ – с четверти е (= 5) дал
Онацко – с четверти е (= 5) дал
Сергиевая – с четверти е (= 5) дала
Олексии – с четверти е (= 5) дал
Стецко Кравец – с полуланку і (= 10) дал
Трохимъ – с полуланку і (= 10) дал
Малко – с полуланку і (= 10) дал
Омелянец – с полуланку і (= 10) дал
Маркгула – с полуланку і (= 10) дал
Хомин Кузма – с полуланку і (= 10) дал
Васко Пигулич – с четверти е (= 5) дал
Ювко Козулич – с четверти е (= 5) дал
Миць – с четверти е (= 5) дал

Станюк – с четверти е (= 5) дал
Гацко – с четверти е (= 5) дал
Дидушченя Иван – с полуланку і (= 10) дал
Федко Конончик – с полуланку і (= 10) дал
Яцуковая – с полуланку і (= 10) дала
Шварль – с четверти е (= 5) дал
Грицыкович – с полуланку і (= 10) дал
Ляхъ Павел – с полуланку і (= 10) дал
Седелникъ – с четверти е (= 5) дал
Лантъвоитович – с полуланку і (= 10) дал
Хитренка – с полуланку і (= 10) дал
Никончая – с четверти е (= 5) дала
Земерзло – с четверти е (= 5) дал
Зинковичи – с полуланку і (= 10) дали
Костюк – с четверти е (= 5) дал
Ювко – с полуланку і (= 10) дал
Моисеи – с четверти е (= 5) дал
Ткачиха – с полуланку і (= 10) дала
Скиба – с четверти е (= 5) дал
Дьяконовичи – с четверти е (= 5) дали
Омелянец – с четверти е (= 5) дал
Юско – с трох четвертеи еі (= 15) дал
Иван Кочулкович – с полуланку і (= 10) дал
Гарасимец – с четверти е (= 5) дал
Борисовичи – с полуланку і (= 10) дали
Што халупки в мисте мають
Стас – в (= 2) гр (оша) дал
Иван – в (= 2) гр (оша) дал
Харко – в (= 2) гр (оша) дал
Дидушко – в (= 2) гр (оша) дал
Кузмица – в (= 2) гр (оша) дал
Пашковая – в (= 2) гр (оша) дала
Стецко – в (= 2) гр (оша) дал
Ивашко – в (= 2) гр (оша) дал
Яцко – в (= 2) гр (оша) дал
Дудчич – в (= 2) гр (оша) дал
Сушко – в (= 2) гр (оша) дал
Исаико – в (= 2) гр (оша) дал
Юско – в (= 2) гр (оша) дал
Данилъ – в (= 2) гр (оша) дал
Коморники
Прошко – д (= 4) гр (оша) дал
Иван – д (= 4) гр (оша) дал
Вовкун Коморник – д (= 4) гр (оша) дал
Костюк – д (= 4) гр (оша) дал
Волынцева Коморница – д (= 4) гр (оша) дала
Павел Голтяи – ві (= 12) гр (ошеи) дал
Сацько – д (= 4) гр (оша) дал
Теслич Коморник – д (= 4) гр (оша) дал
Заець Голтяи – ві (= 12) гр (ошеи) дал
Павелъ – д (= 4) гр (оша) дал
Кирило – д (= 4) гр (оша) дал
Марушка – д (= 4) гр (оша) дала дал
Ярошко – д (= 4) гр (оша) дал
Сенко – д (= 4) гр (оша) дал
Миско – д (= 4) гр (оша) дал
Пашко – д (= 4) гр (оша) дал
Процова Коморница – д (= 4) гр (оша) дала
Панко – д (= 4) гр (оша) дал
Грицко – д (= 4) гр (оша) дал
Левко – д (= 4) гр (оша) дал
Касица Голтяика – ві (= 12) гр (ошеи) дала
Логвин Голтяи – ві (= 12) гр (ошеи) дал
Игнать Сало – д (= 4) гр (оша) дал
Курилец – ві (= 12) гр (ошеи) дал
Кузма – д (= 4) гр (оша) дал
Кохан – д (= 4) гр (оша) дал
Ганица – д (= 4) гр (оша) дала

Центральний державний історичний архів України в м. Києві.-Ф. 44. – Арк.. 711–714 зв

.

ЗІЗНАННЯ ВОЗНОГО ПРО УВ'ЯЗАННЯ АДАМА БОГОВИТИНА У МАЄТОК КН. ЯНУША ЧОРТОРИЙСЬКОГО НОВИЙ СТАВ ЗА ЗАСТАВОЮ У 700 ЗОЛ. 11 ВЕРЕСНЯ 1580 р.

[…] Року Божого нароженя тисеча пятсот осмдесятого мсца сентебра первогонадцат дня.

Реестръ списаня именя Нового Ставу, которое я, Матыс Славокгурскии, возныи повету Луцкого, за позволенемъ и водлуг опису его млсти кнзя Януша Чорторыского и малжонки его млсти, Евы Борколабовны Корсаковны, его млсти пну Адаму Боговитину, подкоморому кремянецкому в держане и вживане подал и поступил и пна подкоморого в тое имене Новыи Став увязалъ.

То ест люди в том селе: Федор Евсеевич, отаман – полволоки держит, Степан Чигир – волоку держит, Ждан Евсиевич- волоку держить, Грицко Хрищоп – волоку, Тит Вараскович – волоку, Васил Наумчич – волоку, Кузма Масевич – волоку, Сарвленя Васил – полволоки, Томило Гудко – полволоки, Сенец Богданович – волоку держит, Еско Масеня –

полволоки, Андрушко Коваль – волоку, Михно Дашукович – волоку, Михно Андрушкович – волоку, Вако Пунцереня – волоку.

Повинност тых людеи. Робити в тыиден по три дни з волоки, а с полволоки – полтора дня. Подачки з волоки в рок по шестнадцати грошеи. А все село даеть в рокъ чотыри мацы овса а яловицу.

Огородники в том же селе: Белко Сарбаеня, Кондрат Богданович, Трохимец Леляченя, Павлюк Прихожии, Величко Булыженя, Евтух Жашеня, Ленец Кокорович, Трохим Хроболеня, Омелян Полозеня, Олехно Пунцареня, Миколаичик а Немко в однои хате живут.

Повинность тых людеи. Робити в тыиден по два дни а подачки в рок дають по два гроши.

Млын на гребли. В котором млыне чотыри кола мучных а пятое коло ступное.

Став спустныи.

А пустых неоселых волок полдесяты […]

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1.- Од. збер. 22. – Арк. 393–393зв.

ЗІЗНАННЯ ВОЗНОГО ПРО УВ'ЯЗАННЯ ПЕТРА УМЯСТОВСЬКОГО У МАЄТОК КН. ЯНУША ЧОРТОРИЙСЬКОГО МОСТ ЗА ЗАСТАВОЮ У 240 КОПАХ ГРОШІВ 12 ЖОВТНЯ 1586 р.

[…] Ермолъ Завадко – волока, Лукъян Коваль – волока, Ванко Курукъ – волока, Матко Жданчичъ а Иванко Сакович – волока, Ивашко Завадко а Данило Куяжичъ – волока, Антонецъ Болобановичъ а Кондратъ, зять его – волока, Мирко а Саико Петркиевичи – волока, Федко – волока, Денис Тереникович – волока, Ивашко Фост – волока, Грицко Манчич – полволоки, Полуянец – полволоки.

С тых одиннадцати волок в кождыи годъ платят по двадцат чотыри грошеи, овса по две мацы, по трое куръ, гуся одно, яецъ десеть. З волоки робота штодня, яловицу одну, бараны два в кождыи год.

Огородники: Ивашко Лукичъ, Денис Трушеня – огород, Харко Купленя – огород, Олешко Садовничии – огород, Тереш-ко Сташинич – огородъ, Ивашко Жученя – огородъ, Миско, Голубинин зят – огород, Захарко – огород, Евко – огород, Андреецъ Пастухъ – огород.

Стецко – убогии чоловек, огорода не мает.

А тые огородники в кождыи годъ платят по шести грошеи, куръ по двое, яецъ по пяти. А робота в тыи (денъ) по два дни […]

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1.- Од. збер.35. – Арк. 1066зв. – 1067.

ЗІЗНАННЯ ВОЗНОГО ПРО УВ'ЯЗАННЯ ЯНА ТРАЦЕЙСЬКОГО У МАЄТОК КН. ЮРІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЧОРТОРИЙСЬКОГО ОСТРІВ ЗА ЗАСТАВОЮ У 1000 ЗОЛ. 12 СІЧНЯ 1594 р.

[…] Инвенътар списанъя села, прозываемого Озера и подданых у нем мешкаючих.

То естъ напервеи у том селе двор, а в нем будованъе: светлица одна, сени напротивко светлицы, изба, клетеи три, пивницъ две, клуня одна, хлевы три. Все будованъе новое.

А подданые имены меновите в том селе: напервеи Сергеи Гриневичъ, Иванъ Шух, Санко Ненадовичъ, Микула Левонович, Санец Петрович, Гринецъ Петровичъ, Федор Жукъ, Логута Жукович, Евхим Пашковичъ, Андреи, Федор, Гринецъ Никипоровичи, Панас Лукъяновичъ, Антон Сухно, Федецъ Дужии, Пилипъ Теретуня, Грицына Нелеповичъ, Павелъ Чигир, Иванъ Мушичъ, Еско Хомичъ, антонъ Гуковичъ.

А при том селе дворище Соповское и млынок…

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1.- Од. збер.45. – Арк. 42зв. – 44

ПОСЄСИЯ ПАНУ БОГДАНУ КУКОЛСКОМУ ВО ИМЄНЕ О (Т) КНЯЖАТИ ЧОРТОРЫСКОГО

Року тисєча пятсот дєвєтдєсят пятого мсца июля двадцать пєрвого дня

На вряде кгродском в замку гсдръскомъ Луцком передо мною Юръемъ

Кошиковъскимъ, буркграбимъ и наместником подстароства луцкого будучи на тот час заставленым на местцу врядовомъ от пна Щасного Кгалезского, подстаростего луцкого, постановившися очевисто возныи енерал воеводства Волынского шляхетныи Даниел Пчицкии очевистое сознанье свое вделал ку записаню до книг кгродских луцких тыми словы, иж деи в року прошлом тисеча петисот деветдесят четвертом мсца августа осмого дня, будучи мне приданому з уряду кгродского Луцкого на справу пну Богдану Куколскому. А так я, возныи енерал, кгды есми приехал с пномъ Богданомъ Куколскимъ до именя велможъного пна его мл кнжати Юръя Чорторыиского до места Чорторыиска. Там же передо мною, возным, пнъ Богдан Кукольскии упоминался у его мл кнжати Юръя Чорторыиского оного долгу своего, тисечи золотых полскихъ, показавъши его мл лист, доброволныи запис, под печатю и с подписомъ власное руки его, его мл, и под печатми и с подписами рукъ людеи зацныхъ. До которого листу, власного опису своего, на тисечу золотыхъ пну Богдану Куколскому даного, кнже его мл признавшися заразомъ через мене, возного, того ж року и мсца выш помененого в тои суме пнзеи тисечи золотых польскихъ вы именю своем в Кошляхъ третюю часть из рудою, з ставомъ и в немъ ловеньемъ рыбъ, з млыномъ и з вымелъками, з будованемъ дворъным, с полми пашными и непашъными, зъ сеножатьми, з деревом борътнымъ, зъ лесами, гаями, дубровами, з ловами зверинъными, з реками и речищами и в них ловенья и гоненя бобров и к тому подданых дванадцат и половица дворища пустовского Шалъконова, а то ест меновите: Михна Шапурича, Пархома и Прица Величковичов, Грыца Борысовича, Сугака Яцъка а Труша Яцыничовъ, Мишъки Кривъчича и сна его мишину, Иваш [к]а Фалъковича, Михна Басалыковича, Лазка Новошеивича, Гацка Ивашъковича – пну Богдану Куколскому з данью медовою и грошовою, и зо вшелякими повинъностями и пожитками в моц, в держ [а]не и вшелякое уживане завел. Подал и поступил.

Которое очевистое сознане возного ест до книг кгродскихъ луцких записано.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1.- Од. збер. 48. Арк. 76–76 зв.

ЗІЗНАННЯ ВОЗНОГО ПРО УВ'ЯЗАННЯ У 1595 Р.П. КРИШТОФА КОТОВИЧА У ДВОРЕЦЬ КН. ЮРІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЧОРТОРИЙСЬКОГО ТА ЧАСТИНУ ПІДДАНИХ СТАРОГО ЧОРТОРИЙСЬКА ЗА ПОЗИЧКУ В СУМІ 300 ЗОЛ.

[…] дворец свои чорторыискии за брамою лежачии з будованем гуменным, с полями, с погноями, зъ запустами, з лесами и з сеножатми ку нему здавна належачими так, яко тот дворец перед тым сам в собе и в обыходех своих мел и тепер мает. Ку тому поступил теж его мл трынадцат чоловеков оселых, на Старом месте Чорторыском мешкаючих, то ест меновите: Парфена а Павла Бородичов, Мелешка Григоревича, Бориса Хлебка а Панаса, Чекова зятя, Микиту Третека, Ермака Солодуха, Карпа Клешнича, Сенка Клешнича, Тимоша Молявчича, Андрея Мысу, Жданца, Мартина Сироча – зо всими их повинностями, то ест з данью медовою и грошовою, и з их роботами и зо всим тым, яко перед тым на его мл самого повинност и плат плачивали […]

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1.- Од. збер. 48. – Арк. 78зв. – 79 зв.

ЗІЗНАННЯ ВОЗНОГО 6 ЛИПНЯ 1595 р. ПРО УВ'ЯЗАННЯ П. ЮРІЯ ВЕРБИЦЬКОГО У ПІДДАНИХ КН. ЮРІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЧОРТОРИЙСЬКОГО У НОВОМУ МІСТІ ЗАРОВ'Ї ЗА ПОЗИЧКУ В СУМІ 600 ЗОЛ.

[возний подав у держання] в месте Чорторыску на Новом месте на Заровю за броною [підданих] зо всими их роботами, подачками, з чиншами и зо всими их приналежностями… Першии подданыи на имя Миско Королец, другии – Хаско Харитоновичъ, третии – Васко Мисковичъ, четвертыи – Мартинъ Пинчукъ, пятыи –

Гаврилецъ, шостыи – Протас Янковичъ, семыи – Ониско Янковичъ, осмыи – Касин, девятыи – Тимошъ Драчичъ, десятыи – Каленикъ Побоевичъ, одиннадцатыи – Яцко Коваль, другииинадцат – Иван Коваль, третиинадцать – Мохначъ, четвертыинадцат – Черетникъ, пятыинадцат – Панас Молитвичъ, шостыинадцат – Павелъ Заболоцкии, семыинадцат – Горонко, осмыинадцать – Гриц Мохнатовичъ, девятыинадцать – Остапъ, Мохначовъ братъ. Остров тежъ Игуменскии, поле дворецкое, засеяное поле того ж жита на засевокъ озимыи за дворцемъ. Так же и озеро, которое называють за Бутою, до того ж острова належачое…

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1.- Од. збер. 48. – Арк. 437–438.

ЗІЗНАННЯ ВОЗНОГО ПРО УВ'ЯЗАННЯ 25 ЖОВТНЯ 1595 р. РОМАНА ВОЙНИ В МАЄТКИ КН. Ю.М. ЧОРТОРИЙСЬКОГО – ТРЕТЮ ЧАСТИНУ С. МЕДВЕЖЕ ТА ШІСТЬ ПІДДАНИХ НА ЧОРТОРИЙСЬКОМУ ПЕРЕДМІСТІ ЗАРОВ'Я, ПЕРЕЗАСТАВЛЕНІ ЙОМУ АБРАМОМ ПОПЛАВСЬКИМ В СУМІ 100 КІП ГРОШІВ.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1.- Од. збер.48. – Арк.. 658–658 зв.

ЗІЗНАННЯ ВОЗНОГО ПРО УВ'ЯЗАННЯ 15 ТРАВНЯ 1596 р. КАТЕРИНИ ЗАГОРОВСЬКОЇ З ЧОРТОРИЙСЬКИХ У НАЛЕЖАЧЕ ДО КЛЕВАНІ С. ВОЛИЦЯ ПІД ГРАБОВИМ ЗА ЗАПИСОМ КН. ЮРІЯ ІВАНОВИЧА ЧОРТОРИЙСЬКОГО НА 500 ЗОЛ.

[…] которую то Волицу первеи сего пан Ждан Броницкии, а по нем – малжонка его млсти до ласки княжати его млсти аж ждо смерти своеи держали, а по смерти пни броницкое княжа его млстъ детмъ се о выпроваженю их с тое Волицы ознаимити и час румацыи водлуг права имъ зложити был рачилъ и никог з детеи пна Броницког опроч дочки его небожчика пна Броницког удовы пни Рогозиное и врядника их там есми (возний – В.А.) не нашол… В котором селе Волицы толко один подданыи на име Иван Тырлюкъ… Двор, в которомъ двори будоване: изба чорная, против ее – светлица, межъ ими сен; за светлицею – комора. Тое все будоване вже старое и ни праве доброе. На том же дворы комора тыняная, соломою крытая, стаиня дылеваная, соломою крытая. При том же двори гумно, в которомъ толко одна клуня, а збожя нияког не было. Так же и загорода, в которои ниякого быдла нет. И никоторое маетъности тамъ есми не нашол…

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1.- Од. збер. 49. – Арк. 308 зв. – 309

ЗІЗНАННЯ ВОЗНОГО ПРО УВ'ЯЗАННЯ МИКОЛИ ЧЕРНЕВСЬКОГО У ПІДДАНИХ ЧОРТОРИЙСЬКОГО ПЕРЕДМІСТЯ 24 ВЕРЕСНЯ 1595 р.

[…] служебникъ вельможного его млсти княжати Юря Чоръторыского панъ Иванъ Мордвинъ, урядникъ чорторыскии водлугъ листу доброволъного запису княжати его млсти подалъ и поступилъ подъданые на передместъю Чорторыскомъ лежачие… Реестръ поданя подданых от княжати его млсти Чоръторыского через пана Ивана Мордвина пану Миколаеви Черневъскому дня двадцать четвертого сентебра року тисеча пятсетъ деветдесятъ пятого. Напередъ Юско Сивозка мает ланъ земли, Сидоръ – пуллану, Каленикъ Молитвичъ – пулълану, Богданъ – пулълану, Кондратъ – пуллану; панеи Маринины: Якимъ – пулълану, Кнышъ – ланъ, Хведко Мисковичъ – ланъ, а Дмитръ – тежъ пулълану, Гапон – ланъ, Хведецъ Яцуковичъ Ковалъ – ланъ, Левко Конончичъ – пуллану, Богдан Латичъ – пулълану, Хведко Дубасник – пуллану, Гарасимъ Мелъникъ – ланъ, Иван Илишъ – ланъ, Миско Анътоновичъ – ланъ, Радко Шкода – пуллану, Лучка Шаповал – пуллану, Иванъ Клишевичъ – лан, Сенъко Пытелъ – пулълану, Юско Швецъ – ланъ, Стецко Голузиевичъ – лан, Сенъко Ко-

рабичъ – ланъ, Иванъ Счербичъ – пуллану.

Тых ролных двадцатъ и пятъ.

Огородницы: Миско Клишевичъ, Яцко Беняшевичъ, Хома Шаповалъ, Васко, Радко Клишевич…

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1.- Од. збер. 49. – Арк. 593–594.

ЗІЗНАННЯ ВОЗНОГО ПРО УВ'ЯЗАННЯ СТЕФАНА СОЛОНЕВСЬКОГО У ГРУНТ КН. ЮРІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЧОРТОРИЙСЬКОГО ЄРМАКОВЩИНУ ЗА ЗАСТАВОЮ У 700 ЗОЛ. 5 ВЕРЕСНЯ 1596 р.

[…] въ подданые и в кгрунты Ермяковщину, в поля и в сеножати до того належачие, а меновите: въ сеножат, прозываемую Долгое, и в млын на реце Стыру на старом месте Чорторыску ис тыми двема днями, которые два дни в томъ млыне мел мещанин чорторыскии Петръ Икра – и вже до тых двух дни в том млыне не мают мети ничого. Которые то подданые и кгрунтъ зъ сеножатми и з млыномъ въ певнои суме пнзеи въ семисот золотых полских пну Солоневскому заставою его мл кнжа Чорторыскии поступил. А то ест меновите подданых тых подал и поступил: Петра Бузуна, Сидора Бузуна, Игната Клешънича, Архипа Клешнича, Селивона, Максима Сугаковича, Ювца Превцишъковича, Остапа Олизаровича, Костюка (можливо – Нестюка) Олизаровича, Грицка Олизаровича, Данила Кравца, Семъка Кобызевича, Юрка Скоринича, Анътона Сугаковича, Матфея Пастушка.

Которые то вси шестнадцат подданых з кгрунты до них належачими, с полми, сеножатми, з роботами, чиншами, платы и з данъю медовою и зо всякими их пожитками. Теж з сеножатъю, ппрозываемою Долгою, и эъ млыномъ у Старом месте на реце Стыру ис тыми двема днями, которые в том млыне мел Икра

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1.- Од. збер. 49. – Арк. 743 зв. – 744.

ОПИС КЛЕВАНСЬКОГО ЗАМКУ 1609 р.

Замок Клеванский, каменный, князя Юрия Чорторыйского. Ворота тоже каменные. В воротах сторожевая будка, имеющая двери на завесах. Окно съ железной решеткой.

Войдя в замокъ, по правой руке большие сени; двери в нихъ на завесах; окно с решеткой железною; сени.ведуть в большую избу; печь белая с комнатою; дверей двое на завесах; шибки в окнах стеклянные; оконницы на завесах, две шибки стеклянные, в комнате одно окно с железной решеткой; напротив изба большая, печь белая, двери на завесах; окон три с железными решетками; шибок стеклянных две, третья бумажная; большой погреб, двери на завесах; защепокъ две, колодок две; погреб другой не малый; двери на завесах, защепок две; окон двое с железными решетками. Изба, двери на завесах, печь белая, окон двое, шибки стеклянныя.

Большой каменный бастионъ; «отстав» для стрельбы; длинная каменная стена, при которой кухня деревянная, двери на завесах; из той кухни изба белая деревянная, двери на завесахъ, печь кафельная («поливяная»), окон двое, шибки стеклянные, оправленные в дерево; из той избы комната, окно одно, двери на завесах; перед кухнею деревянное крылечко.

Большой каменный погреб, двери на завесахъ, одно окно с железной решеткой; за тем погребом снова каменная стена до самого деревянного бастиона.

Бастион деревянный, высокий, двери на завесах, в том же бастионе на «чоръ» два чулана; опять стена каменная, двери на завесах, окно одно, шибка стеклянная, решетка железная, печь белая, три небольших погреба, двери на завесах, оконцы малые, решетки желзные.

Небольшой каменный бастион со стороны города: в нем погреб для ружей и пороха; двери на завесах, одно окно, железная решетка; на томъ бастионе часы; подле того же бастиона, входя в замок по левой сторон, изба сторожевая, двери на завесах, окно одно, большое.

По правой руке, войдя в замок большой подъем; на горе, прежде всего от каменного бастиона, что над ставом в покое; две деревянные избушки с комнатами, большие сени, двое дверей на завесах, в избушке одно (окно?) двери на завесах.

Внутренний замок; печь из разрисованных кафлей, три окна со стеклянными шибками, оконницы на завесах; три лавки, стол; из этой светлицы в комнату двери на завесах, два малых окна, шибки стеклянные; в противоположную избушку двери, лавок три, стол, четыре окна, шибки стеклянные; из этой избушки двери в комнату на завесах, одно окно, шибка стеклянная; около комнаты небольшие сени. В покое ее милости княгини её место изба каменная, двери с крыльца на завесах, печь кафельная, окониц три, шибки стеклянные, из той избы комната, двое дверей на завесах, двое окон, стеклянныя шибки, лавки вокруг, стол; на более высокой горе большие каменные сени двери на завесах, окониц три, стеклянные шибки; из техъ сеней большая каменная изба столовая, раскрашенная, двери на завесах, большая поливяная печь, кафли большие, раскрашенные, окон четыре, шибки стеклянные, оконицы двойные на завісах лавки кругом, столов больших три, зыдлов (?) четыре; двери в комнату на завесах, комната большая каменная, лавки вокруг окон больших трое, шибки стеклянные, оконницы двойные на завесах; из той комнаты небольшие двери, двойные, на завесах изба значительной величины под воротами, три оконницы, шибки стеклянные, не великие; двойные оконницы в двух окнах на завесах, печь зеленая, поливяная, лавки вокруг, столов два, зыдрёв (żydlów – В. А.) два, из той избы двери на завесах, замок внутренний: при этой избе сени, дверей двое на завесахъ, окно с решеткой, изба значительных размеров (не малая), двери на завесах, лавки вокруг, стол, окон двое, шибки стелянные, печь поливяная; из той избы двери на завесах в комнату, окно, шибка стеклянная; из той же избы светелка деревянная, и печь поливяная, лавки вокруг, два окна, оболоны шкипы, столы, двери на завесах; также две малых избушки каменных, с сенями, двери на завесах, печь поливяная, лавки вокруг ставок, окон двое, шибки стеклянные, оконницы на завесах; напротив другая избушка, двери на завесах, печь поливяная, лавки вокруг, стол, окон трое, стеклянные шибки, оконницы на завесах; комната, двери на завесах, окно одно, шибка стеклянная.

Весь этот замок, кроме стен, обит (побьяные) гонтой; пивныхъ погребов великих для питей каменных четыре; других погребов каменных в земле пустых и со спрятанным шляхетским добром, запертыхъ…

В том же замке деревянная церковь.

В томъ же замке в сундуке движимое имущество осталось; прежде всего столовое серебро (далее перечисляется: посуда, одежда и проч.).

Далее хутор Сморнев, хутор Олегоковский, село Кондырево, село Грушвица (с описанием старой и новой церкви); другие села: Грушвица, Мшинки, Корчин, Рушга, Заболотцы.

Стеллецкий Б. Клеванский замок: Историческая справка. – К., 1911. – С. 7–8.

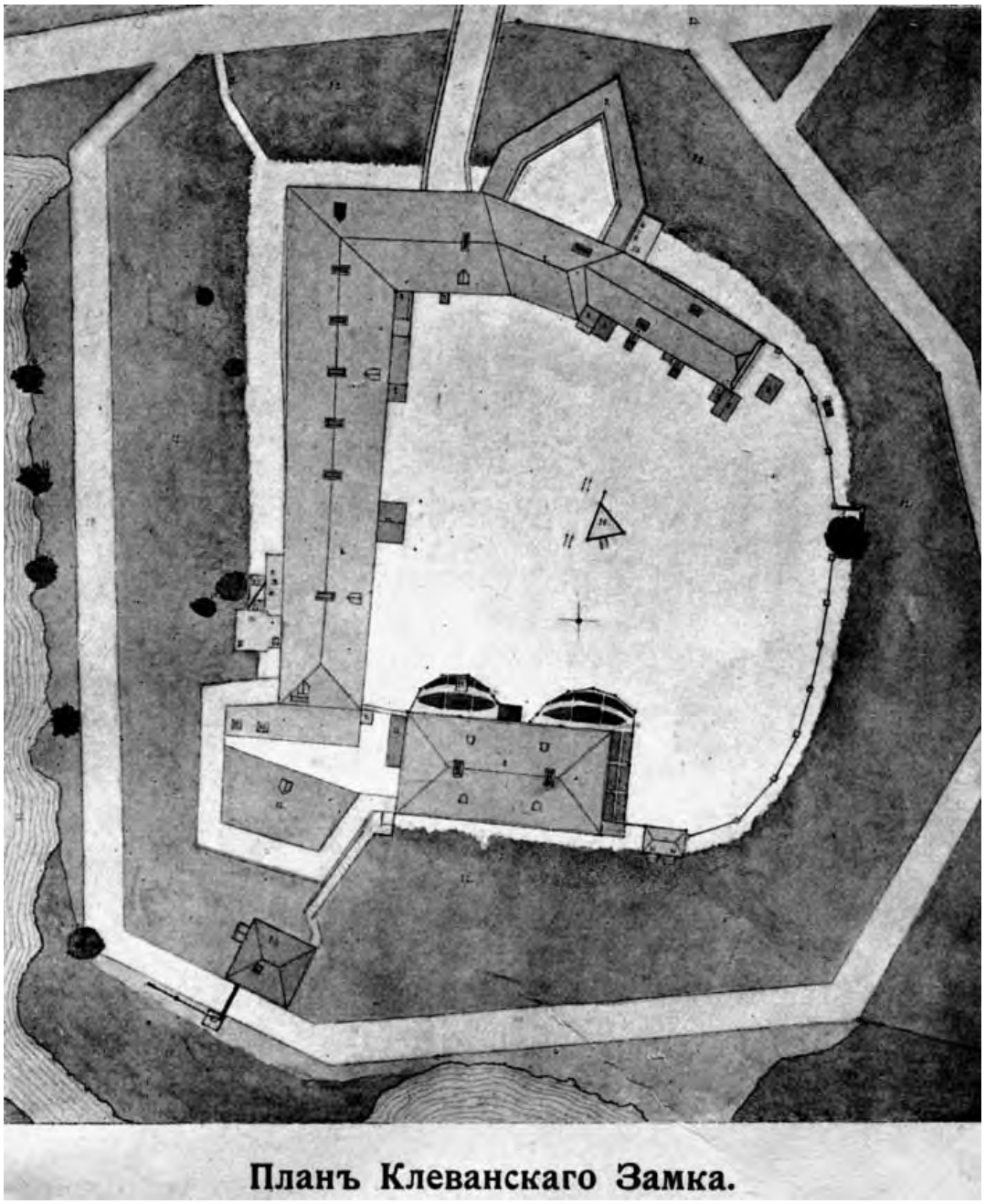

13. План Клеванського замку (з праці Б. Стелецького)

Вікторія БІЛИК (Луцьк)

ЛУЦЬКА ГРЕКО-УНІАТСЬКА ДУХОВНА КОНСИСТОРІЯ: СКЛАД І ФУНКЦІЇ

Укладення церковної унії на Берестейському соборі 1596 р. поклало початок виникненню, утвердженню і діяльності в українських землях Унійної церкви. Процес становлення цієї Церкви був довготривалим і не безболісним, розтягнувся на довгі роки, оскільки не все духовенство та вірні одразу прийняли перехід частини Православної церкви під юрисдикцію Риму.

Остаточно унія утвердилася на українських землях більш, ніж через сто років. Процес формування організаційної структури Греко-уніатської церкви, її органів управління, парафіяльної сітки завершився на рубежі XVII–XVIII ст., коли в усіх православних єпархіях на українській території Речі Посполитої була проголошена унія.

Приєднання до унії нових єпархій, з одного боку, означало об'єднання під покровом Унійної церкви» руської нації», а з іншого – вимагало кодифікації змін і визначення перспективи подальшого розвитку Унійної церкви. З цією метою у 1720 р. в місті Замості за ініціативою митрополита Лева Кишки відбувся церковний собор. На Замойському соборі чи не вперше були порушені питання про організацію Греко-уніатської церкви, що стосувалися її внутрішньої структури, обрядовості, богослужіння, положень щодо дотримання догм і таїнств [10, с. 141–142].

Після входження наприкінці XVIII ст. Правобережної України до складу Російської імперії перед владою постало завдання органічної та повної інкорпорації краю в систему єдиної імперської держави. Оскільки переважна більшість населення краю була вірними Греко-уніатської церкви, яка для царського уряду виявилася чужою, закономірно, що саме на цю церкву він звернув особливу увагу.

Катерина II видала низку указів, аналіз яких засвідчує, що влада прагнула в той час якнайбільше обмежити функціонування Греко-уніатської церкви і звести до мінімуму вплив василіанських монастирів у новоприєднаних землях. Розпочалось навернення вірних Унійної церкви на православ'я, яке визначалося як місіонерська діяльність.

На початку осені 1795 р. був зроблений вирішальний крок у процесі наступу влади на Унійну церкву: 6 вересня 1795 р. вийшов указ «Про приписання залишених у цих губерніях в унії монастирів і церков до єпархії Білоруської» [5, № 17 384]. В ньому йшлося про ліквідацію (серед інших) таких греко-уніатських єпархій: Луцької, Київської митрополичої і Володимирської. Унійні монастирі і церкви Волинської, Подільської і Брацлавської губерній приписувалися до Білоруської єпархії та переходили у віддання архієпископа Полоцького Іраклія Лісовського [9, с. 221].

З огляду на нову політичну ситуацію, яка склалася зі вступом на російський трон Павла I, 28 квітня 1798 р. появився імператорський указ «Про встановлення в приєднаних до Росії областях уніатських єпархій, архієпископства Полоцького, і єпископств Брестського і Луцького [6, № 18 503]. За цим указом унійні парафії Київської, Волинської та Подільської губерній були об'єднані в Луцьку греко-уніатську єпархію на чолі з єпископом Стефаном Левинським. За територіальними межами вона відрізнялася від «старої» Луцької єпархії, оскільки об'єднала всі унійні парафії у Правобережній Україні, які залишилися після масового «навернення на православ'я» у 1794–1796 рр., а у 1809–1815 рр. розширилась ще й за рахунок парафій Тернопільського округу, переданого Російській імперії у 1809 р.

З відновленням Луцької єпархії відновив свою роботу й орган церковного управління в єпархії – греко-уніатська духовна консисторія, яка розташовувалася в Луцьку.

Консисторія вела всі справи, здійснювала суд над духовенством, а в справах шлюбу,

розлучення, блюзнірства – і над мирянами [8, с. 323]. Луцька уніатська духовна консисторія розглядала також земельні тяжби між унійними священиками, справи про надання греко-уніатським духовенством треб православному населенню, про проведення богослужінь «за греко-уніатським обрядом» в церквах, «переосвячених на православ'я», про виселення унійних священиків православними з їхніх осель, про приватні конфлікти між греко-уніатським та православним духовенством, касаційні скарги на рішення Волинського губернського правління та інше [1, арк. 1 зв.; 2, арк. 34 зв.].

До складу консисторії входили єпископ, архімандрити, архіпресвітер та архідиякон, еклезіарх, кантор, крилошани та духовні депутати.

Канцелярія консисторії складалася з офіціала, який засідав в консисторії; вікарія – єпископа-помічника, заступника архієрея; трьох асесорів; двох секретарів; протоколіста; перекладача; губернського реєстратора; не більше шести інших канцелярських службовців; двох сторожів з відставних солдат [3, арк. 36].

Всі члени консисторії призначалися з крилошан – штатних священнослужителів єпархіального кафедрального собору, членів крилосу (колегіального дорадчого органу при єпархіальному єпископі, який відав всіма церковними справами, крім суду над духовенством), або з прелатів-крилошан, наділених правом духовного суду, терміном на три роки [8, с. 323–324]. Секретарів, протоколіста і перекладача призначала Римо-католицька духовна колегія, а решта – єпископ після узгодження їхніх кандидатур з Колегією. Звільнялися всі працівники за розпорядженням Колегії. Всі члени консисторії отримували платню з доходів єпархії [3, арк. 36 зв.].

У 1816 р. штат Луцької греко-уніатської духовної консисторії складався з 26 осіб. ЇЇ очолював єпископ Яків Мартусевич. До складу консисторії входили чотири архімандрити василіанських монастирів: Дубенського – Ієронім Скольпський, Дерманського – Феодосій Гойжевський, Канівського – Симеон Билинкевич, Милецького – Януарій Бистрий. Усі вони походили з шляхетських родин, освіту здобували у Володимирській василіанській семінаріїї, згодом продовжували навчання в Аннополі, Полоцьку, Вільно, Жировичах. Чернечий постриг ці архімандрити прийняли у 60–70-х рр. XVIII ст.

Архіпресвітером Луцького крилосу був Іоан Гачевський, архідияконом крилосу – Петро Ярмолинський, еклезіархом – Василій Собкевич, кантором – Федір Занозовський. Це були вихідці зі шляхетських або священицьких родин. Освіту здобували в Межиріччі в школі піарів, у василіанських семінаріях Луцька, Гощі, Острога, Житомира. Іоан Гачевський після закінчення Віленської головної семінаріїї продовжував навчання в папській колегії. Після рукопокладення був призначений офіціалом Клеванського василіанського монастиря. Петро Ярмолинський, Василій Собкевич і Федір Занозовський були настоятелями парафіяльних церков, після масового навернення уніатів на православ'я у 1794–1796 рр. стали «безмісними». З утворенням «нової» Луцької єпархії вони були введені до складу консисторії.

Членами консисторії було вісім крилошан: Василь Малевич, Микола Мержвинський, Федір Полюхович, Іоан Півницький, Данило Пришбитевич, Ієронім Бучинський, Кирило Сероцинський, Стефан Жирицький; чотири протопресвітери: Михайло Сущевський, Ігнатій Ненадкевич, Іоан Баржцинський та Федір Червінський. Завершують послужний список членів Луцької греко-уніатської духовної консисторії депутати від унійного духовенства в повітових судах губернії Антоній Дишковський і Василь Берегович – від Луцького повіту, Федір Земенський і Іоан Лихачевський – від Житомирського повіту та інші. Усі вони були настоятелями парафіяльних церков, деякі довший час виконували обов'язки деканів [4, л. 1–14]. (Див. додаток).

Як показують послужні списки, члени консисторії походили з двох станів – шляхетського і духовного. Освіту здобували переважно у василіанських школах і духовних семінаріях в Холмі, Житомирі та Олиці, дея-

кі навчалися в школі отців-піарів у Любешові або закінчили головну семінарію у Вільні. З фундушу консисторії вони отримували скромну платню, розміри якої дещо збільшувалося в тих випадках, коли член консисторії був «безмісним» священиком, тобто не мав парафії, і отримував ще пенсію.

Наприкінці 1820-х рр. змінився порядок призначення членів унійної консисторії: вони мали змінюватися почергово: по одному в рік, а не всі одразу через три роки. Кожен міг перебувати на посаді чотири роки. Членів консисторії затверджував єпископ щонайменше з двох кандидатів на місце [11, с. 44]. Такий порядок призначення членів консисторії був затверджений указом від 17 жовтня 1828 р. «Про порядок вибору членів в Греко-уніатські духовні консисторії і про склад їх засідань» [7, № 2354]. Однак на той час Луцька греко-уніатська єпархія була ліквідована і консисторія припинила свою діяльність.

Отже, органом церковного правління в Луцькій греко-уніатській єпархії була консисторія, яка розміщувалася в Луцьку. Вона виконувала адміністративні і судові функції щодо греко-уніатського духовенства та вірних Унійної церкви. До складу консисторії входили єпископ, архіпресвітер та архідиякон капітули, еклезіарх, кантор, каноніки та духовні депутати.

Додаток

ПОСЛУЖНІ СПИСКИ ЧЛЕНІВ ЛУЦЬКОЇ ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КОНСИСТОРІЇ НА 1816 РІК

1. Яків Адам Окелло Мартусевич – єпископ і адміністратор, Народився 1761 р. в шляхетській сім'ї в Могилівській губернії. До 1791 р. навчався у Вітебську та Полоцьку в школах єзуїтів, У 1814 р. в Полоцькій академії отримав ступінь доктора богослов'я і канонічного права. Висвячений у 1792 р. У 1794 р. – регент Віленської семінарії, візитатор монастирів. На посаді архиєрейського проповідника перебував до 1810 р. З 1812 р. – асесор Луцької уніатської духовної консисторії. З 28 липня 1811 р. – єпископ. Жалування – 6 000 рублів асигнаціями в рік, з яких утримував архиєрейський штат і консисторію.

2. Ієронім Скольпський – архімандрит Дубнівського василіанського монастиря. Народився у 1753 р. Походив з польської шляхетської родини. Закінчив Володимирську василіанську школу і духовну семінарію. У 1769 р. поступив в монахи. Монах Борунського монастиря. Був архимандритом Дорогобужського монастиря. З 1814 р. – архімандрит Дубнівського монастиря.

3. Феодосії Гойжевський – архімандрит Дерманського василіанського монастиря. Народився у 1750 р. Походив з шляхетської родини Волинської губернії. Здобував освіту у Володимирській василіанській школі. Вчився риторики та філософії в Аннополі, Полоцьку та Вітебську в школах єзуїтів. Основи богослов'я вивчав в Бранзбурзі Вармінського князівства. З 1763 р. – монах в Битенському монастирі, працював у Віленському папському алюмінаті, в Жировицях, Хелмському монастирі, суперіор Битенського монастиря. Був послом на польський сейм – двічі у Варшаву і один раз в Гродно.

4. Симеон Билинкевич – архімандрит Канівського василіанського монастиря. Народився у 1756 р. Походив з сім'ї священика з Галичини. Навчався: в Станіславові, у Львівській академії. З 1779 р. – монах По-

чаївського василіанського монастиря. Учитель в монастирських школах Бара, Острога, Любара. З 1803 р. – настоятель Любарського василіанського монастиря, з 1807 р. – адміністратор Канівського василіанського монастиря, з 1810 р. – його архімандрит.

5. Януарій Бистрий – архімандрит Милецького василіанського монастиря. Народився у 1763 р. Походив з шляхетської родини. До 1779 р. навчався в Аннополі, згодом у Вільно і Жировицях у василіанських школах. З 1779 р. – монах в Тороканському василіанському монастирі. З 1802 р. – вчитель у Володимирській василіанській школі, з 1807 р. – в Уманській василіанській школі, з 1809 р. – у Володимирській василіанській школі. З 1815 р. – архімандрит.

6. Іоан Гачевський – архіпресвітер Луцького крилосу. Народився у 1768 р. Походив з шляхетської родини. До 1785 р. навчався в Житомирі. Згодом (до 1790 р.) у Вільно в папському алюмінаті. З 1790 р. працював вчителем богослов'я у Житомирській семінарії. У 1792 р. рукопокладений, до 1805 р. – регент і офіціал Клеванського василіанського монастиря. До 1810 р. – засідатель Римо-католицької духовної колегії. У 1809 р. посвячений папою в кафедральні архіпресвітери. Отримував з фундуша крилосу 52 рублі сріблом в рік, а як безмісний священик – з державної казни 50 рублів асигнаціями в рік.

7. Петро Ярмолинський – архідиякон крилосу. Народився у 1753 р. Походив з родини священика. Навчався в Гощі у василіанській школі, в Межирічах в школі піарів, в єпархіальній семінарії. У 1816 р. отримав атестат Віленського університету «о весьма достойном его знании в богословских науках». У 1780 р. рукопокладений на парафію с. Мильська. Став безмісним священиком. З 1801 р. –протопресвітер Острозький, з 1803 р. – крилошан, з 1809 р. – кафедральний прелат. Упродовж 1805–1816 р. – асесор консисторії, вибраний засідателем Римо-католицької духовної колегії і на час складання послужного списку відправився до Петербурга. З 1816 р. – архідиякон. Жалування – 200 рублів сріблом щорічно і 50 рублів асигнаціями щорічно як безмісний священик.

8. Василій Собкевич – еклезіарх Луцького крилосу. Народився у 1757 р. Походив з шляхетської родини, син священика Волинської губернії. Навчався в Мнжирічах в школі піарів, в Луцькій семінарії. У 1780 р. рукопокладений на парафію в с. Головниці, згодом в Кременці. Став безмісним. З 1798 р. – протопресвітор Кременецький, тоді ж асесор консисторії. З 1800 р. – крилошан, з 1802 р. – кафедральний еклезіарх, з 1806 р. – капелан Кременецької гімназії. Отримував жалування 84 рублі сріблом щорічно і 300 рублів асигнаціями щорічно за капеланство.

9. Федір Занозовський – кантор. Народився у 1750 р. Походив з сім'ї священика Волинської губернії. Освіту здобував в школах василіан в Гощі, Острозі, Луцьку. У 1773 р. рукопокладений, був духівником при луцькому єпископі, згодом – крилошан і прокуратор єпархіальних справ. Дванадцять років займав парафію в Олиці. Упродовж 1798–1805 рр. – асесор консисторії. До 1814 р. – офіціал консисторії, крилошан кафедри. Отримував фундуш зі своєї парафії, а також 45 рублів сріблом щорічно як прелат з доходів крилосу.

10. Василь Малевич – луцький крилошан. Народився у 1750 р. Походив з шляхетської родини з Волинської губернії. Навчався у Володимирській василіанській школі, єпархіальній семінарії. Рукопокладений у 1776 р. на парафію в с. Битні. Став безмісним священиком. Двадцять років виконував функції Рожицького декана. З 1807 р. – крилошан. З 1816 р. – прокуратор справ Луцької уніатської єпархії. Отримував жалування 30 рублів сріблом в рік і 50 рублів асигнаціями в рік як безмісний священик.

11. Микола Мержвинський – крилошан. Народився у 1756 р. Походив з шляхетської родини з Волинської губернії. З 1765 до 1778 р. навчався в Луцьку, в Олицькій духовній колегіаті здобув ступінь богослов'я і права. У 1780 р. рукопокладений в ієреї. З 1802 р. – асесор консисторії, з 1803 р. – крилошан.

12. Федір Полухтович – крилошан. Походив з сім'ї священика. Навчався з 1769 р.

у Володимирській василіанській школі, згодом в Хелмській єпархіальній семінарії. У 1781 р. рукопокладений. З 1785 р. – ієрей, з 1798 р. – ратнівський протопресвітер, адміністратор Кашогрудського деканату. Упродовж 1801–1813 рр. – сурогат Ковельський і Володимирський. Три роки був засідателем Римо-католицької духовної колегії. З 1813 р. – крилошан. Прибуток отримував з фундуша парафії.

13. Іоан Півницький – крилошан. Народився у 1763 р. Походив з польської шляхетської родини. Навчався у Володимирській василіанській школі та єпархіальній семінарії. Рукопокладений у 1789 р. і був помічником настоятеля парафії м. Несухоїж. У 1799–1804 рр. – Камінь-Каширський декан, з 1813 р. – крилошан. Прибуток отримував з фундуша парафії.:

14. Данило Пришбитевич – крилошан. Народився у 1764 р. Походив з шляхетської родини з Київської губернії. Навчався в Вільно, Житомирі і в єпархіальній семінарії. У 1793 р. рукопокладений на парафію с. Горошків. Став безмісним священиком. Виконував функції Житомирського декана. Упродовж 1799–1815 рр. – вчитель школи в Немирові, її наглядач. З 1813 р. – крилошан. Отримував жалування 50 рублів асигнаціями в рік як безмісний священик і 300 рублів сріблом в рік як учитель.

15. Ієронім Бучинський – крилошан. Народився у 1789 р. Походив з шляхетської родини з Волинської губернії. До 1808 р. навчався в Луцьку, потім в головній семінарії при Віденському університеті. У 1815 р. отримав ступінь магістра богослов'я. У 1814 році рукопокладений в пресвітери, тоді ж призначений крилошаном, учителем Луцької уніатської семінарії. Отримував жалування 30 рублів сріблом в рік.

16. Кирило Сероцинський – крилошан. Народився у 1770 р. Походив з шляхетської родини з Київської губернії. Син священика. У 1780–1789 рр. навчався в Умані, у 1790–1794 рр. – в папському алюмінаті. Упродовж 1795–1799 рр. – учитель в Немирові, 1799–1813 рр. – секретар єпархії. З 1811 р. – титулярний радник. У 1816 р. рукопокладений в ієреї, тоді ж призначений засідателем консисторії. Отримував жалування 20 рублів сріблом і 100 рублів асигнаціями щорічно.

17. Стефан Жирицький – крилошан. Народився у 1770 р. Походив з сім'ї священика з Волинської губернії. Навчався у Володимирській василіанській школі, П'ять років виконував функції секретаря Брестської консисторії, сім років перебував на посаді секретаря Луцької консисторії. У 1800 р. рукопокладений на парафію с. Хотешів, згодом був на парафіях містечок Торговиця, Олика. З 1814 р. – асесор, крилошан.

18. Михайло Сущевський – асесор консисторії. Народився у 1752 р. Походив з сім'ї священика Волинської губернії, Навчався у Володимирській василіанській школі і семінарії. У 1787 р. рукопокладений. Став безмісним. З 1814 р. – асесор, з 1816 р. – Луцький протопресвітер.

19. Ігнатій Ненадкевич – Дубровицький протопресвітер. Народився у 1767 р. Походив із священицької сім'ї з Волинської губернії. Навчався в Любешівській школі піарів і Холмській семінарії. З 1791 р. рукопокладений в пресвітери. У 1802 р. отримав парафію в Дубровиці. З 1808 року – місцевий протопресвітер.

20. Антоній Дишковський – депутат Луцького повіту. Народився у 1772 р. Походив із сім'ї священика з Волинської губернії. Упродовж 1785 –1791 рр. навчався у Любешівській школі піарів, до 1798 р. навчався в папському алюмінаті у Вільно. У 1800 р. рукопокладений на парафію в Дубровиці. З 1810 р. – депутат.

21. Василь Берегович – депутат Луцького повіту. Походив з родини священика. Упродовж 1793–1806 рр. навчався в Олиці. У 1810 р. рукопокладений на парафію в с. Свищів. З 1814 р. – депутат.

22. Іоан Лихачевський – житомирський делегат. Народився у 1770 р. Походив з шляхетського роду з Волинської губернії. Навчався в Любарській школі, в семінарії. З 1794 р. рукопокладений, потім безмісний. З 1814 р. – делегат.

23. Іоан Баржцинський – Черняхівський протопресвітер. Народився у 1740 р.

Походив із сім'ї священика з Волинської губернії. Навчався в Житомирі. З 1768 р. рукопокладений на парафію в містечку Черняхів. З 1770 р. – протопресвітер. Безмісний. З 1812 р. – протопресвітер.

24. Федір Земенський – депутат Житомирського повіту. Народився у 1757 р. Походив з шляхетського роду з Київської губернії. Навчався в єпархіальній семінарії. У 1781 р. рукопокладений.

25. Федір Червінський – Дубнівський протопресвітер. Народився у 1765 р.

26. Григорій Криптогов (?) [4, арк. 1–14].

Література:

1. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. 382, оп. 1, спр. 1.

2. ДАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 33.

3. ДАВО, ф. 382, оп. 2, спр. 59.

4. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 797, оп. 6, ч. 2, д. 23 142.

5. Полное собрание законов Росийской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. XXIII: 1789–6 ноября 1796 г. – СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 975 с.

6. Полное собрание законов Росийской империи. Собрание Первое. 1649–1825 гг. (в 45 т.). Т. XXV: 1798–1799 гг. – СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 934 с.

7. Полное собрание законов Росийской империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825–28 февраля 1881 г. (в 55 т.). Т. III: 1828 г. – СПб: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – 1830. – 1648 с.

8. Крижанівський О.П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України/О.П. Крижанівський. – К.: Вища шк., 1991. – 127 с.

9. Осадчий В. Ілюзії чи відчай? Лист архієпископа полоцького Іраклія Лісовського на тлі історії унії в Російській імперії наприкінці XVIII ст./В. Осадчий//Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin. – Rok (5) 2007. – S. 218–225.

10. Скочиляс І. Біля джерел замойського тріюмфалізму: «Synodus Dioecesana Vladimiriensis» 1715 року та його релігійна програма/І. Скочиляс//Rocznik Instytutu Europy Srodkowo-Wschodniej. – Lublin, Rok (5), 2007. – S. 139–178.

11. Radwan M. Carat wobec kościoła greckokatolickiego w zaborze Rosyjskim. 1796–1839/M. Radwan. – Roma, Lublin: Polski Instytut Kultury Chrześcjáńskiej, 2001. – 504s.

Олена БІРЮЛІНА (Луцьк)

ЛУЦЬКИЙ ПЕРІОД ІВАНА ВИГОВСЬКОГО: РЕКОНСТРУКЦІЯ КЛІЄНТАРНИХ І РОДИННИХ ЗВ'ЯЗКІВ

В останній час лучани все більше виявляють інтерес до перебігу життя українського гетьмана Івана Виговського, справедливо вважаючи, що його ім'ям має поповнитись міський пантеон історичних знаменитостей. Цього року виникла ініціатива відкрити в Луцькому замку на його честь пропам'ятну дошку, на якій, як годиться, подати вичерпну інформацію про діяльність майбутнього гетьмана в Луцьку. Іван Остафієвич Виговський (р.н.н. – 1664) – вихідець з української шляхетської сім'ї, кваліфікований правник, досвічений політик, видатний український дипломат, відважний військовик, гетьман козацької України 1657–1659 рр., один з авторів унікальної Гадяцької угоди 1658 р., – і справді пов'язаний з Луцьком. Однак наші знання про луцький період в житті українського діяча ще далекі від повноти.

Молоді роки, а радше, усе життя Виговського-гетьмана аж до початку Хмельниччини досі вивчене недостатньо. Зрозуміло, що сталося так не через нехіть істориків, а через брак достатньої кількості джерельних свідчень. Свого часу В. Липинський, ведучи мову про вишкіл молодого Виговського, впевнено вказав на його службу при Луцькому ґродському суді[1]. Однак, щодо того, що «луцький» Іван Виговський це майбутній гетьман, сумнівався В. Модзалевський. Не були також впевнені в тотожності В. Сенютович-Бережний[2], В. Кривошея[3], Д. Фрік[4] та ін. Не виказує чіткої позиції в існуванні луцького періоду і сучасний біограф гетьмана Виговського о.Ю. Мицик[5]. Щоправда, в останньо виданій статті дослідник уже підтримує факт перебування І. Виговського в системі старостинської влади у воєводському Луцьку[6]. Впевненість у тому, що саме Іван Остафієвич Виговський провів свої молоді роки в здобуванні навичок юриспруденції при Луцькому ґроді висловлює Н. Яковенко, яка за публікованими та архівними документами з судових книг Луцької канцелярії окреслила хронологію перебування майбутнього гетьмана в Луцьку 1627–1640 рр.[7] Її думку підтримує Т. Яковлєва[8]. Завершуючи далеко не повну історіографію проблеми зазначимо, що сумніви і по цей день не розвіяні.

Зрозуміло, що матеріали луцького гродського суду, в яких з 1627 по 1640 р. (імовірно, з перервами) зафіксовано як урядовця якогось Івана Виговського[9], самі по собі не можуть запропонувати нам ближчого з ним знайомства. Тим більше, вказати на біографічні дані цієї особи. Бракує, так би мовити, документів зі сторони, які мали б відтворити якісь прояви його приватного і публічного життя. Частина істориків впевнена, що десь в 20–30-ті рр. XVII ст., тобто в роки гіпотетично проведені в Луцьку, Іван Остафієвич створив першу сім'ю, про яку немає достатньо переконливих даних. З іншого боку, займаючи уряд в Луцькому ґроді, цей Виговський мав би бути осілим на території підсудного округу – в даному випадку у Луцькому повіті, тобто володіти якоюсь маєтністю, дідичною чи заставною. Відсутність цих даних, а також інших прямих доказів на користь луцького періоду в житті гетьмана Виговського і привели до указаних вище сумнівів. Не полегшують справу і спроби

1 Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski: Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego /Z dziejów Ukrainy. Pod redakcyą W. Lipińskiego. – Krakow, 1920. – C. 301.

2 Брежний-Сенютович В. Рід і родина Виговських (історично – родовідна розвідка) /Український історик, №1-3 (25-27), рік VII. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1970. – С.152.

3 Див. Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С.9.

4 Див. Яковлєва Т. Іван Виговський: істина та вимисел / Київська старовина, №3, 1998. – С.144.

5 Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. - С.8-9.

6 Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський – борець проти Московії //Україна – козацька держава. Упоряд. Недяк В.В., наук. ред. Щербак В.О., Федорук О.К. – К., 2007. - С.312.

7 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. – Вид. друге, переглянуте і виправлене. – К., 2008. – С. 258; Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII століть) /До джерел. Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ-Львів, 2004. - С. 351.

8 Яковлєва Т. Іван Виговський: істина та вимисел / Київська старовина, №3, 1998. – С.144.

9 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1883. – Ч.І.– Т.VI. – С.582-645; Волинський краєзнавчий музей, інв.№ КДФ-17523 (1634 р.); Державний архів Волинської області. Ф.312, оп.2, спр.1. – Арк.15. (1638 р.).

ототожнення «луцького» Івана Виговського з особою гетьманового дядька Івана, про якого знаємо ще менше, ніж про самого гетьмана.

На наш погляд, недовіра до існування луцького періоду в житті гетьмана пов'язується з тим фактом, що той-таки «луцький» Іван Виговський поставив свій підпис під т. зв. декларацією Луцького братства від 1619 р.[10] (лист-повноваження «старших» братчиків «молодшим» братам, в якому Луцьке братство вперше публічно об'являє про свої наміри), а цей рік визнають надто раннім в його біографії. Звідси і висновок: це не міг бути Іван Остафієвич Виговський.

Нам уже доводилось говорити про те, що текст останньо згадуваного документу справді датований 1 IX 1619 р., але прихильники братства в Луцьку ставили свої підписи як того самого року, так і пізніше, а окремі – значно пізніше вказаної дати[11]. Наприклад, підписаний тут «Криштоф Кульчицький, скарбник воєводства Черніговського» займав цей уряд 1647-1673 рр. і, зрозуміло, міг обіймати його лише після формування земської урядницької структури Чернігівського воєводства щойно у 1633-35 рр.[12]. Поряд з Криштофом підписався його ймовірний родич Єжи Кульчицький без титулу. Обидва згадані автографи розміщені в центрі документа, написані просто по зруйнованих від часу неідентифікованих печатях. Також власноручно ці двоє написали свої імена (без дати) в братському реєстрі імен – т.зв. «Каталогосі», збереженому на сьогодні лише у кількох фрагментах[13]. Упис в братський «Каталог» якоїсь К. Ястрембської і решти братчиків, що вписалися наступними після братів Кульчицьких, датовані 1679 р.[14] Отже, можна припустити про вписування тих таки Кульчицьких у братство в 1670-х рр., або й у 1679 р., але аж ніяк у 1619 р.

Більшість підписів на братській декларації 1619 р. засвідчена власницькими печатями (45 підписів, 33 печаті), які розміщені у три горизонтальні ряди відразу після тексту. Автограф Виговського не супроводжений відтиском печаті, проставлений біля правого краю аркуша, між першим і другим рядом печаткових відтисків. Підписант розмістив його на вільному місці, і він ніби втиснутий між сусідніми підписами і печатями: ліворуч від нього – Криштофа (батька) і Філона (сина) Єловицьких, вгорі – Яна Марковського, знизу – Яна Банковського.

Отже, Іван Виговський – захисник Луцького братства, міг поставити підпис не у 1619 р., а, вірогідно, лише у кінці 20-х або на початку 30-х років, коли його присутність у Луцьку беззаперечна.

Але чи був цей Іван Виговський тим чоловіком, який у 1657 р. став українським гетьманом? Для проведення своєрідної експертизи пропонуємо залучити оригінальні автографи «луцького» Виговського і, власне, гетьмана Виговського. Для порівняння слід взяти (див. іл. «Автографи Івана Виговського») власноручний підпис, проставлений на луцькій братській декларації 1619 р. (№1), а також випис з луцької ґродської книги від 1634 р. (№ 2) і випис з луцької земської книги від 1638 р. (№3), на яких зазначено – «Корыкговал [Иван] Выговский», тобто у яких, в якості коректора, виступив ґродський і земський підписок луцького судово-адміністративного осередку Іван Виговський. Тоді співставити їх з підписами гетьмана (№ 3, 4). Не вдаючись у довгий опис особливостей каліграфії підписанта, слід визнати, що навіть побіжний погляд на різночасові автографи дає можливість твердити – вони належать одній і тій самій особі.

Вищенаведені аргументи неодмінно поставлять ще ряд інших нез'ясованих питань у біографії Івана Остафієвича. Які шляхи привели дрібного шляхтича з Овруччини на Волинь? Які фактори дозволили йому закріпитися? Чи справді він створив тут сім'ю і, зрештою, де саме і скільки часу провів на Волині? Спробуємо бодай частково відповісти на ці запитання.

Вперше в Луцьку І. Виговський документально «виявив» себе 14 VIII 1627 р.[15], коли він, як довірена особа Луцького братства, а найшвидше його адвокат, від імені братського ігумена Митрофана Дементіановича вніс протест до луцьких ґродських книг на протиправні дії якогось Войтеха Хелповського. В документі також зазначено, що «протестанс» (Виговський) був свідком злочинних

10 Центральний державний історичний архів України в м.Києві (Далі – ЦДІАУ в м.Києві). – Ф.220, оп.1, спр. 98. – Арк. 2.

11 Бірюліна О. Міщани з Луцька та «иных мест» на сторінках Луцького братського пом'яника //Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Наук. зб. Вип. 8. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, м.Луцьк, 13-14 грудня 2001 року. – Луцьк, 2001. – С.166.

12 Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618 – 1648. – К., 2006. – С.417.

13 ЦДІАУ в м.Києві. – Ф.220, оп.1, спр. 628. – Арк.1- 4 зв.

14 Там само. – Арк.4 зв.

15 Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1883. – Ч.І. – Т.VI. – С.582.

дій Хелповського особисто (12 VIII), і що вже про це свідчив – «протестанс повторе светчитсе и то до уряду доносит». Звідси дізнаємось про його якийсь попередній досвід судових практик. Власне з 1627 р., як вказує Н. Яковенко, від служив підписком Луцького ґродського суду. Як бачимо з братського документу, уже в той час був практикуючим адвокатом.

У даному випадку важливо відмітити тісне співробітництво молодого Виговського з найавторитетнішою у Волинському воєводстві православною громадсько–релігійною спілкою – Луцьким Хрестовоздвиженським братством. Не виключено, що майбутній гетьман потрапив на Волинь саме через зв'язки з котримсь із впливових луцьких братчиків, наприклад, Лаврентієм Древинським, у молоді роки слугою і клієнтом кн. Василя-Костянтина Острозького, ідеологом православного братського руху, активним сеймовим діячем, людиною з широким колом знайомств. Історики уже зафіксували факт протекції Лаврентієм Древинським на канцелярську службу Йоахима Єрлича, молодого шляхтича, що «умів по-руськи писати» [16]. Розмірковуючи гіпотетично, є підстави думати, що подібним чином міг потрапити в поле зору уважного Древинського і молодий Виговський. Забігаючи наперед, відмітимо, що подане нижче з'ясування сімейних і клієнтарних зв'язків самого Виговського вкаже на таку можливість.

У 1627 р., тобто на 10-й рік від часу створення, в Луцькому братстві відбувається кристалізація основних напрямків його діяльності: вже відбудований з попелища шпиталь, збудована Хрестовоздвиженська церква, запрошені до співпраці мандрівні друкарі, на пропозицію світських братчиків запрошене духовенство організовує братський монастир, який бере під опіку існуючу школу. В цей час помітно зростає освітній рівень братської школи (про це, між іншим, свідчить збірка поезій 1628 р. «Лямент» [17], в якій виявляють активність шкільні спудеї/студенти та їх учителі), яка саме тоді з початкової переростає у школу підвищеного типу. Зрозуміло, що зростаюча потуга школи вимагала укомплектування її вчителями відповідного рівня. Не знаємо напевне, але не виключено, що освічений Іван Виговський, який надавав Луцькому братству юридичні послуги, міг вчителювати в братській школі. Однак прямі докази цього відсутні.

Дослідники пишуть про перший шлюб І.О. Виговського з шляхтянкою Анною Яблонською гербу «Ясенчик», взятий ним, гіпотетично, в 30-х рр. XVII ст.[18] В названій сім'ї було семеро дітей: шестеро синів (Іван, Василь, Юрій, Ілля, Костянтин, Станіслав) і донька Марина[19]. Цю останню утотожнюють з пані Гунашевською[20], яка, як Маріанна з Вигова Виговська згадується під 1659 р. як дружина київського протопопа Міхала Гунашевського[21], імовірного автора Львівського літопису. Натомість, жодного з тих семи дітей не згадує Іван Остафієвич у передсмертному заповіті[22], в якому фігурує лише його неповнолітній син Євстахій (1653 - ?), спільна дитина в союзі з А. Яблонською і ще не народжена на той час дитина зі шлюбу з Оленою Стеткевич. В Заповіті Виговський чітко вказує на те, що Олена є для Євстахія нерідною матір'ю. Забезпечує спадком він і «потомка з теразнейшою малжонкою» (О. Стеткевичівною), ще не знаючи, якої статі народиться дитина. Того ж року, через кілька місяців після смерті Виговського, у нього народився син, який помер, як і його матір Олена, до листопада 1664 р.[23] Отже, вищеназвані семеро дітей Яблонської найшвидше були народжені в її попередньому шлюбі, т.б., ще до знайомства з І. Виговським. До слова, якийсь козак Станіслав Яблонський з козацьким писарем полковником Костянтином Волком під кінець 1627 р. їздив до Варшави в складі посольства від Михайла Дорошенка до короля Сигізмунда III[24]. Саме

16 Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569 – 1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог - Львів, 2002. - С.182.

17 Бірюліна О. Творці луцького першодруку /Лямент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628-го: фототипія, переклади, дослідження. Упоряд. О.Бірюліна, перекл. В.Александрович, В.Шевчук. – Луцьк, 2008. – 97.

18 Брежний-Сенютович В. Рід і родина Виговських (історично – родовідна розвідка)… - С. 154. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького //Україна модерна /За ред.: В.Верстюка, Я.Грицака, Л.Зашкільняка, В.Кравченка, М.Крикуна. – Львів, 2000. – Ч. 4-5. – С.443; Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський... – С.9;

19 Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський... – С.9

20 Там само.

21 Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652 – 1673 рр. / Підг. Петро Кулаковський. – Острог – Варшава – Москва, 1999 [Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV XVII ст. T.V] - С. 111-112.

22 Архив ЮЗР. – Ч.VIII. - Т. II. – К., 1884. – С. 116-123 (текст заповіту).

23 Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького… - С.443.

24 Жерела до історії України-Руси, видані археографічною комісією НТШ. Т. VIII: Матеріали до історії Української козаччини. Під ред. М.Грушевського. – Т.I: Документи по рік 1631 /Зібрав і видав І.Крип'якевич. – Львів, 1908. – С.327.

тоді, проїздом у столицю чи на звороті з неї запорозькі козаки спинялися в Луцьку, де власноручно записалися в каталог Луцького братства з обіцянками «готовыми ся быти при вhph и церкви святой восточной» [25].

У свою чергу пропонуємо поки що одиноку звістку зі ще неопублікованого документу[26], в якому йдеться про сім'ю майбутнього гетьмана, створену ним на Волині. Саме з нього, крім сімейного стану, з'ясовуємо ще і про волинську маєтність Виговського.

Документ, про який йдеться, це тестамент Анни Скірмонтівни з пожертвами на Троїцьку церкву в Козині та братські церкву і шпиталь в Луцьку; написаний 20 IX 1640 р. в Рудці[27] (нині с.Рудка Козинська Рожищенського р-ну Волинської обл. – О.Б.).

Із тестаменту дізнаємось про сім'ю Анни Скірмонтівни, яка була пошлюблена з Петром Хорошком та мала сина Костянтина Хорошка, котрий на час складання документу був уже покійним. З паралельних документів відомо, що заповідачка, як «*пані Хорошкова*», внесла своїх рідних (*Костянтина,* сина і *Марію,* сестру ?) в луцький братський пом'яник; упис без дати[28]. Костянтин Хорошко – луцький братчик, підпис якого є на декларації 1619 р. Між 1619 – 1627 рр. він – підписок при Луцькому ґроді, а між 1630 – 1633 рр. – там само старший підписок.

Заповітом тестаторка Анна скромно обдаровує рідного брата Федора Скірмонта та його дочок – Федору, Регіну і Касю та, імовірно, сестринців Олександра і Павла Копців (прізвище утворене від прізвиська пращура – *Копоть*). Шляхетські (боярські) роди Скірмонтів та Коптів/Копців, як відомо, походять з території Білорусії; з документу не зовсім зрозуміло, чи ці їх нащадки, з якими маємо справу, були оселені на Волині.

Називає тестаторка ще одну свою *сестреницю* (дочку сестри, племінницю) – Марину Мордвинівну, яка перебувала у шлюбі з Яном Виговським (*Marynie Mordwinownie Janowey Wyhowskiey)*. Схоже, що батьки Марини були уже покійними, тому її тітка, яка не мала власних дітей, відписує їй – своїй найближчій родичці – дім, домашнє начиння, худобу та інше рухоме майно в Рудці. Власне, все, чим володіла. Дочці Марини і Яна Виговських – Олександрі дарує золотий перстень із сапфіром. Олександра Виговська, – а заповідачка зве її цим повним ім'ям, – є ще молодою дівчиною-підлітком, тому що в заповіті названа «цуречкою».

Найбільші повноваження тестаторка Анна Скірмонтівна покладає на чоловіка своєї племінниці – Яна Виговського, названого в документі ще як *Joan*, тобто Іван. Саме він визначений виконувачем тестаменту. Йому довірено придбати за 100 злотих дзвін для козинської церкви, проконтролювати відправлення десяти заупокійних служб протягом року, передати заповідані кошти до козинського шпиталю і луцького братського шпиталю та братській церкві на сорокоуст. (Рівно через два місяці, 20 XI 1640 р., Луцьке братство квитує Івана Виговського про виконання тієї частини тестаменту, що стосувалася братства).

Більше того, заповідачка виявляє до Яна Виговського особливе ставлення і просить свого рідного брата не чинити Виговському перешкод стосовно її волі. Адже в заповіті йшлося іще про передачу Виговському всіх її прав на свою частку маєтку. Цей маєток – частина Рудки, яку тримали А. Скірмонтівна навпіл з І. Виговським в заставі за 1000 злотих від Павла Друцького-Любецького. Вказується також, що до Анни цією часткою нерухомості володів її син Костянтин Хорошко.

Серед підписантів передсмертного заповіту А. Скірмонтівни: Андрій Хоєцький, ґродський урядник, намісник луцького підстароства у 1633 р.[29] і Павло Друцький-Любецький.

Князь Павло Григорович Друцький-Любецький, захисник Луцького братства в 1619 р. (його підпис та відтиск печаті є на братській декларації), з 1616 по 1627 рр. луцький ґродський суддя, з 1630 по 1638 рр. луцький підстароста[30]. Саме він був безпосереднім керівником ґродського підписка Івана Виговського. З усього видно, що писар П. Друцький-Любецький, який віддав у заставу частину своєї дідичної Рудки Іванові Виговському, а також свояк останнього – Костянтин Хорошко, який в ґродській ієрархії «ходив» під писарем та який в 1627 р., підви-

25 Максимович М. Выписка дворянских русских фамилий на Волыни, принадлежавших в 17 веке к православной восточной церкви //Максимович М.А. Собр. соч.: В 2-х т. – Т.I – К., 1876. – С. 203.

26 Щира подяка Михайлові Довбищенку за дозвіл скористатися текстом вказаного документу, який щойно готується ним до публікації

27 ЦДІАУ в м.Києві. – Ф.25, оп.1, спр.221. – Арк.1172 зв. – 1175.

28 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.30, спр.50. Арк.25 зв.

29 Архив ЮЗР. – Ч.II. - Т.I. – К., 1861. – С. 223.

30 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.291.

щивши свій урядницький статус, полишив посаду підписка (перейшла Виговському?), і є безпосередніми луцькими протеже для майбутнього гетьмана. Що було первинним у кар'єрі підписка Виговського – шлюбні зв'язки чи урядницькі, які спричинилися до шлюбу із жінкою з клієнтарного кола, наразі невідомо.

Не завадить знати, що Павло Друцький-Любецький, коли дитиною залишився сиротою, то потрапив під опіку своїх старших двоюрідних братів Яна і Шимона Миколайовичів Харленських (синів тітки Г. Друцької-Любецької), які, як опікуни, ще довго володіли дідичними маєтками юного Павла й, у т.ч., Рудкою, Козином і Любчем. Власне кажучи, сином Яна Харленського і, отже, двоюрідним племінником П. Друцького-Любецького був Ієронім Харленський, луцький староста в 1622–1639 роках, який, звісно, впливав на підбір канцелярських кадрів. Відтак маємо яскраве свідчення родинно-свояцьких і одночасно патрональноклієнтарних пов'язань, яке демонструє нам один із можливих у тому часі варіантів вибудовування ієрархії владних структур.

Підсумовуючи сказане про першу сім'ю Івана Виговського на Волині, слід ще раз відзначити, що ця інформація є поки що єдиним свідченням про неї. Невідомою залишається подальша доля дружини Виговського Марини і їх дочки Олександри. Можна думати, що, створюючи в 40-х рр. наступну свою сім'ю, Виговський був уже вдівцем.

У пошуках шляху, що привів Івана Виговського на Волинь, пропонуємо ще кілька векторів. Спробуймо шукати через родину його першої дружини Марини Мордвинівни, дочки N. Мордвина. Поки що єдиним документально підтвердженим представником цього прізвища на тогочасній Волині є Ян Мордвин, посесор у 1629 р. с. Радежів Володимирецького повіту (дідичем села був Ян-Казимір Пац)[31]. Одразу вкажемо, що Мордвин, швидше за все, був прихильником Луцького братства, оскільки його дружина Ядвіга Валицька (*Ивановоє Мордвиновоє*) в 40-і рр. XVII ст. внесла свій рід у луцький братський пом'яник[32]. Схоже, що Я. Валицька була другою дружиною Я. Мордвина, а першою могла бути сестра нашої заповідачки Анни – N. Скірмонтівна (можливо – *Марія*, яку Анна внесла як покійну в братський пом'яник, про що йшлося вище). Таким чином, гіпотетично, батьки першої дружини І. Виговського Марини Мордвинівни реконструюються в пару Іван Мордвин та Марія Скірмонтівна.

В розв'язуванні нашої задачі ключовою виявилась фігура сюзерена Івана Мордвина – Яна-Казиміра Паца. Останній був сином мінського воєводи Яна Паца (1550–1610), який у 1603 р. придбав у князя Юрія Чорторийського Володимирецький ключ, й у т. ч. с.Радежів[33]. Слуга Чорторийського Іван Мордвин перейшов на службу спочатку до Паца-батька, а потім і до Паца-сина. Інтригуючим є ім'я дружини мінського воєводича Яна-Казиміра Паца – Єлена (Helena) Стецкевичівна. (Спільно з дружиною Ян-Казимір в 30-х рр. XVII ст. дарує луцькому католицькому шпиталю фундації Балтазара Тишки кілька сіл своєї Володимирецької волості[34]). Білоруські дослідники подають варіанти прізвища відомого роду з Білорусії, родоначальником якого був Стецко Петрович у XV ст. – *Статкевічы/ Сцянкевічы/ Сцянковічы/ Стацкевічы / Стацковічы*[35]. (До слова, остання дружина гетьмана в одному латиномовному документі від 5 V 1664 р. також названа як Helena Steckiewiczowna[36]). То хто ж ця жінка з роду Стеткевичів/Стецкевичів, що мала те саме ім'я і прізвище, що й дружина Івана Виговського? Це – її тітка, рідна сестра її батька Богдана Вільгельмовича Стеткевича. Білоруські дослідники знають її як непоіменовану дружину Яна-Казиміра Паца і як онуку Богдана Матвійовича Огінського. Отже, була ця Єлена дочкою Вільгельма Стеткевича і Анни Огінської, яка в свою чергу була дочкою того самого Богдана Матвійовича Огінського, старости православного Віленського братства і засновника братської школи, організатора відомої Єв'єнської друкарні. Відтак з'ясовуємо про можливість значно ранішого знайомства Івана Виговського з домом Стеткевичів, ніж ми досьогодні думали. Зрештою, тільки це родослівне розслідування може пояснити

31 Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. – Ч.1: Залюднення Волинського воєводства впершій половині XVII ст. – К., 1930. – С.57.

32 ІР НБУВ. – Ф.30, спр.50. Арк.26 зв.

33 Довбищенко М. Розгадані таємниці князів Чарторийських //Історичний журнал. – 2004. - №№15-16. – С.16.

34 Довбищенко М. Подвижник християнського милосердя: луцький канонік Балтазар Тишка // Просемінарій. Медієвістика, історія Церкви, науки і культури. – Вип.6. – К., 2007. – С.222.

35 Велікае княства Літовскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т.2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч /Рэдкал.: Г.П. Пашков (гал. рэд.) і інш.; Маст.З.Э. Герасімовіч. – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 2007. – С.630.

36 Архив ЮЗР. – Ч.VIII. – Т. II. – К., 1884. – С.126

факт обрання Іваном Виговським опікуном своєї родини[37] іншого Паца – Криштофа Зиґмунда (1621–1684), канцлера Великого князівства Литовського, інспіратора Андрусівського перемир'я 1667 р. Цей представник роду Паців був двоюрідним племінником воєводичу Яну-Казиміру. В тестаменті Виговський називає канцлера ВКЛ «братом моєї малжонки», тобто троюрідним братом Олени Виговської по чоловікові тітки Єлени.

У Луцьку, крім Виговського, добре знався з його майбутньою родиною ще й протектор Луцького братства князь Юрій Пузина (фундатор в 1625 р. братської церкви), який з рідним дядьком Олени Стеткевич/Виговської по матері – Богданом Соломирецьким провадив спільну освітню подорож до європейських університетів у 1603 р. Молодого тоді Богдана Богдановича Соломирецького супроводжував його учитель Максим (в майбутньому Мелетій) Смотрицький. Саме цей Богдан Соломирецький зі своєю рідною сестрою Оленою – матір'ю дружини гетьмана – був фундатором в 1626 р. відомого у Білорусії Баркулабівського монастиря[38]. Випускник Замойської академії, студент інших європейських університетів, фундатор православ'я на Волині Юрій Пузина звісно ж був знайомим і з фундатором (у 1631 р.) Києво-Могилянського колегіуму Богданом Стеткевичем, батьком Олени Стеткевичівни, яка вийшла заміж за Івана Виговського.

Має стосунок до нашої розвідки і батько Яна-Казиміра Паца, вже згадуваний вище мінський воєвода Ян Пац. Він виявився кровним родичем по лінії матері Діани Боговитинівної Шумбарської, другої дружини Лаврентія Древинського[39]. Щоб пошлюбити молоду Діану, яка рано залишилась сиротою і перебувала в люблінському монастирі, Лаврентію Древинському довелось вести переговори з її рідними, і в т. ч. з Яном Пацом, мінським воєводою. Таким чином, бачимо добре знайомство Лаврентія Древинського з воєводичем Яном-Казиміром Пацом, сином воєводи з Мінська. Чи справді «добрим» було це знайомство, чи ні, це ще питання, тому що у 1630 р. суд зобов'язав Яна-Казиміра сплатити Л. Древинському борг 12 тис. пол. зл. Між тим, логічним виглядає припущення про те, що в поле зору Древинського таки міг потрапити Виговський, який перебував у родинних зв'язках з дрібним шляхтичем Іваном Мордвиним – слугою воєводича Я.-К. Паца.

Окремою темою може бути з'ясування приятельських стосунків Івана Виговського під час його побуту на Волині, і зокрема в Луцьку. Сьогодні пропонуємо лише один з таких контактів. Йдеться про Данила з Морозович Голуба, рідного брата ротмістра Юрія Голуба, в козацькій хоругві якого в 40-х рр. служив Іван Виговський. 17 III 1644 р. Данило Голуб, перебуваючи в Луцьку, відписав грошову пожертву Луцькому братству[40]. Ситуація була такою. Перед 1638 р. Д. Голуб позичив суму грошей підкоморію київському Філону Вороничу, борг затягнувся, і суд змусив віддавати гроші спадкоємців, в т. ч. київського ротмістра Теодора Воронича. Врешті, коли оскаржена сума була відсуджена, частину з неї Данило віддав на ремонт мурів братської церкви, «щоб Хвала Божа не припинялась». Саме перед тим, у 1640 р., братські монастир і церква постраждали від чергової міської пожежі. Поки що це єдиний випадок контактів Д. Голуба з Луцьком, але він дає нам грунт для роздумів про його можливі стосунки з братчиком Іваном Виговським, який у ці роки є осілим на Волині.

Як вдалося встановити документально, І. Виговський згадується на Волині ще восени 1647 р. 18 IX 1647 р. волинський шляхтич Даніель Іваницький скаржився на князя Івана Павловича Друцького-Любецького про порушення останнім умов оренди сіл Залісці і Тихотин. Іван Друцький-Любецький був сином того самого князя Павла Григоровича, клієнтом якого і був Іван Виговський у 1630-х рр. Після смерті патрона стосунки Виговського з його сином напевне не склалися. Інакше як можна пояснити той факт, що свідком-приятелем Д. Іваницького в судовому спорі з І. Друцьким-Любецьким виступив колишній клієнт батька – Іван Виговський, той самий про якого написана ця розвідка[41].

Запропонована розповідь про період життя Івана Остафієвича Виговського в Луцьку ще містить багато нез'ясованих моментів. Насамперед не маємо документально підтвердженої версії про час і обставини його приїзду на Волинь. Безсумнівним є те, що майбутній гетьман кристалізув свої писарські, правничі і, зрештою, дипломатичні навички саме в Луцьку. Величезний вплив на майбутнього українського державника мали його стосунки з колегами по юридичній

37 Там само. – С.119.

38 Велікае княства Літовскае: Энцыклапедыя… - С.636.

39 Архив ЮЗР. – Ч.VIII. – Т. III. – К., 1909. – С.529.

40 ЦДІАУ в м.Києві. – Ф.25, оп.1, спр.222. – Арк.797-798 зв.

41 Україна перед визвольною війною 1648 – 1654 рр. Зб. документів. (1639 – 1648 рр.). – К.: Вид. Академії наук УРСР, 1946. – С.142.

практиці. На світоглядний вибір молодого Виговського впливали також і ті представники волинської еліти, що входили до кола прихильників Луцького православного братства.

Побутування на Волині родини гетьмана Івана Виговського в наступних поколіннях буде темою наступної нашої розвідки.

№ 1

Декларація Луцького братства 1619 р.
Підпис І.Виговського кін.20-х - поч.30-х рр. XVII ст.

№ 2

Випис з луцької гродської книги
від 1 XII 1634 р.
Підписок луцький гродський І.Виговський

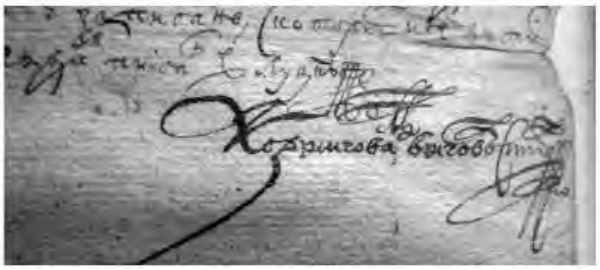

№ 3

Випис з луцької земської книги
від 19 I 1638 р.
Підписок луцький земський І.Виговський

№ 4

Чигирин.
Універсал гетьмана І.О.Виговського
від 26 VII 1658 р., імовірно
написаний І.Виговським власноручно.
Підпис гетьмана

№ 5

Підпис гетьмана І.О.Виговського на оригіна
Гадяцької угоди. 1658 р. Мова польська.
(В.Липинський, "З дзеюв...")

Микола БИРУК (Острог)

ОСТРОЗЬКА ВОЛОСТЬ В КІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

За життя родини князів Острозьких (остання представниця роду Анна-Алоїза Ходкевич померла у 1654 р.) серед їх волинських володінь Острозька волость була однією з найбільших. В Острозі знаходилась головна резиденція роду, що у свою чергу зумовлювало особливу увагу власників не лише до міста, а й до волості в цілому. За таких умов Острозька волость відігравала ключову роль в утриманні князівського двору, забезпеченні міста предметами першої необхідності, організації оборони та комплектування війська. Звичайно, повністю виконувати усі завдання одна волость не могла і залучались ресурси із інших володінь, проте, з точки зору значення і розташування, вона виконувала центральну роль.

Розташовувалась Острозька волость на кордонах Луцького та Кременецького повітів, які й були її південною межею. Її центр знаходився при злитті річок Горині, Вілії та Збитенки [1, 137; 14, 682–690].

Острозька волость не була постійною за територіальним складом одиницею. Тут, безперечно, відіграло роль «домоначальне» значення Острога, внаслідок чого він з околицями був поділений між нащадками кн. Василя-Костянтина Острозького у 1603 р. (володіння переходили до Януша та Олександра Острозьких). Таким чином, у 1603 р. волость було поділено на дві частини з межею по річках Вілія та Горинь. У володіння Януша відходила північно-західна частина, для Олександра – північно-східна та південна [8, 113–137].

Нові зміни в адміністративному плані у володіннях Острозьких відбулися у 1609 р., з утворенням так званої Острозької ординації. Кн. Януш Острозький, який довго не мав прямого спадкоємця і не хотів, щоби його володіння перейшли до нащадків брата Олександра, звернувся до короля з питанням про створення на його землях ординації (майорату) і отримав на це дозвіл сейму в 1609 р. Майже десять років по тому побачила світ устава цієї ординації, вписана 1618 р. до книг Люблінського трибуналу після смерті малолітнього сина Януша – Яна-Володимира. Коронний сейм затвердив цю ординацію 1624 р. Згідно із заповітом князя Януша Острозького (помер у 1620 р.), ці землі мали перейти до синів і дальших потомків по чоловічій лінії його дочки Єфросинії, дружини Олександра Заславського. Першим ординатом із Заславських став Владислав-Домінік. Після смерті Владислава-Домініка у 1655 р. ординатські володіння успадкував його єдиний син Олександр. Ординація включала 24 міста та 593 села. Державним обов'язком ординації було виставляти військо із 600 чоловік (300 піхотинців і стільки ж кінноти), утримувати в бойовому порядку острозький та інші замки на території майорату, використовувати як військові регалії герб кн. Острозьких [11, 127].

У кінці XVII – на початку XVIII ст. Острозька волость залишалась поділеною і перебувала у володінні різних власників. Що стосується ординатської частини, то після острозьких ординатів Владислава-Домініка та його сина Олександра чоловіча лінія кн. Заславських у 1673 р. перервалася. Знову постало питання про чергового ордината. Згідно з уставою ординації, після вигасання кн. Острозьких і кн. Заславських, вона мала дістатися кавалерові Мальтійського ордену, обраному на коронному сеймі більшістю голосів. Однак, оскільки сейм 1673 р. згоди у цьому питанні не дійшов, то ординація перейшла у власність кн. Любомирських. Найперше успадкувала її рідна сестра померлого кн. Олександра Заславського – Теофілія-Людвіка Любомирська (померла у 1710 р.). Вона була одружена (з 1682 р.) із Юзефом- Каролем Любомирським (помер у 1703 р.), великим коронним маршалком [5, 29]. Після смерті Теофілії ординатські володіння отримав її син Олександр-Домінік

Любомирський, староста сандомирський. 14 листопада 1720 р. він помер без нащадків і володіння ординації перейшли до його рідної сестри Юзефи-Марії, що вийшла заміж за кн. Павла-Кароля Сангушка, маршалка великого литовського [13, 225–226]. Таким чином, усі володіння перейшли до кн. Сангушків, які були останніми власниками цілісної Острозької ординації.

Іншою частиною міста та волості (що колись складали власність Олександра Острозького) після смерті Анни-Алоїзи Ходкевич володів Ян-Олександр Конецпольський, белзький воєвода. Я.-О. Конецпольський 20 лютого 1690 р. передав свою частку маєтностей великому коронному гетьману Станіславу-Яну Яблоновському. Після смерті С.-Я. Яблоновського у 1702 р. успадкував володіння його старший син Ян-Станіслав, воєвода руський [9, арк.. 1; 12, 232–238].

Певні труднощі виникають при окресленні території Острозької волості у досліджуваний період. Головним чином складність зумовлена тим, що обидві частини Острозької волості, які перебували у володінні різних родин не в однаковій мірі представлені у джерелах.

Для вивчення цілого комплексу соціально-економічних, історико-демографічних та історико-топографічних питань досліджуваного періоду важливими є документи описово-статистичного характеру, що містять інформацію про кількість будинків у містах та селах, про розміщення адміністративних та господарських споруд, про назви вулиць, про національний склад та соціальну структуру населення, про повинності міщан та селян. Серед таких документів, що стосуються Острозької волості кінця XVII – початку XVIII століть, є інвентарні описи володінь 1687 [10], 1690 [10] та 1708 [7] рр.

Інвентарі 1687 та 1690 рр. є описами частини волості, яка належала спершу Яну-Олександру Конецпольському, а пізніше – Станіславу-Яну Яблоновському. За структурою ці документи містять опис острозького замку, повуличний опис частини Острога та Нового міста, а також зазначаються села, що належали до цієї частини Острозької волості.

На відміну від двох попередніх документів, інвентар 1708 р. є описом іншої ординатської частини Острога, якою володіла у досліджуваний період Теофілія-Людвіка Любомирська. Крім опису частини міста, у джерелі міститься характеристика сільських поселень: Межиріч (в документі зазначається як місто), Бельмаж, Розваж, Хорів, Грем'яче, Білашів та Дерев'янче та представлено сумаріуші річних доходів на 1708 та 1714 рр. Описання лише цих сільських поселень зумовлене тим, що вони були замковими. Інші ж, напевне, знаходились у володінні посесорів і вони не зазначалися.

Таким чином, інформативні можливості аналізованих інвентарних описів дають змогу певною мірою окреслити територію Острозької волості на кінець XVII – початок XVIII століть. В інвентарях 1687 та 1690 рр. описані половина Острога, включаючи Нове місто, а також зазначаються села Вельбівно, Лисиче, Хомяків, Переволочна, Головлі, Хотичин, Понора, Хоросткі (Хоростів), Шатерники, Бєльце, Нараївка, Малий Скнит, Великий Скнит, Ровкі, Лідавка, Довжок, Клепачі, Плоска, Хоровець, Стовби, Мокре, Пашуки, Хижавка, Красносілка, Соснівка, Глинники, Коломль, Кривин, Крупець, Улашанівка, Закриниччя, Нетішин, Комарівка, Сільце, Білотин, Коритів, Борисів, Війтівці, Більчин, Калетинці, Гнойниця, Юсківці, Коритно, Шекеринці, М'якотин, Добрин, Жидівка, Радогоща, Вілія, Загірці, Мала Боровиця, Велика Боровиця, Долоче, Карпилівка, Плужне, Мощаниця, Кургани, Волосківці, Могиляни, Баранє [10, арк. 12–14зв., 48–58]. Не виключено, що до даного переліку увійшли не всі села, що були у власності князів Яблоновських.

Що стосується іншої частини волості, яка у досліджуваний період була у володінні князів Любомирських, то відомості інвентаря 1708 р. щодо сільських поселень є дуже скупими, за виключенням згаданих вище замкових сіл. Ординатську частину волості вдається локалізувати на основі значно пізнішого за часом документа, а саме рішення так званої Кольбушівської транзакції 7 грудня 1753 року [13, 270–280]. Можна лише при-

пустити, що зазначені у ній села вже існували у досліджуваний період. Таким чином, внаслідок поділу ординатських володінь у 1753 р. Янушом Сангушком, до Яна Малаховського, великого коронного канцлера, відійшли: половина міста Острога, місто Межиріч, села Бельмаж, Мехів, Бродів, Завидів, Дерев'янче, Білашів, Грозів, Грем'яче, Лебеді, Урвена, Лідава, Вєще, половина Малого Мізоча, Комахни, Новосілки, Новостав'я, Хорів, Розваж, Зозулинці, Точевикі, Пуцяти, Столпів, Верхів, Країв, Мізоч, Півче, Добрин, Далігова Воля, Делінівка, Соснівка, Даремниця, (два села важко ідентифікувати, можливо Гутка та Лойниця) [13, 270].

В досліджуваний період у розвитку Острозької волості, як і всієї Волині, простежується ряд негативних тенденцій, що відбилися на господарстві краю. В даний час спостерігався економічний занепад всієї Речі Посполитої. Скорочення кількості жителів призвели до спаду ремесла та торгівлі, зменшення кількості цехів.

Магнати і шляхта, доходи яких скоротилися у другій половині XVII ст., були зацікавлені у збільшенні прибутковості своїх володінь у досліджуваний період. Наслідком стало розширення фільваркових господарств, посилення експлуатації залежного населення за рахунок збільшення повинностей, відробіткових днів та грошового податку. Фільварки відігравали основну роль у забезпеченні панського двору сільськогосподарськими продуктами, виготовленні сировини для промислів (мукомельного, винокуріння) і вирощуванні зернових для експорту, що давало значні прибутки для власника. Організація фільварків в кінці XVII – в першій половині XVIII ст. була нелегкою справою. В селах населення було мало і воно ще не встигло придбати новий інвентар, тому нерідко фільварки утворювалися в містах (як правило на територіях передмість) із використанням праці міщан [3, 31–32].

Негативним чинником розвитку Волині на початку XVIII ст. стали події Північної війни (1700–1721 рр.). Через територію Волинського воєводства постійно проходили війська воюючих сторін, внаслідок чого було розорено і спустошено чимало міст і сіл регіону: Кременець, Острог, Заслав, Ляхівці, Лабунь, Кунів, Славута та інші [2, 12]. Постої військ розоряли місцеве населення. Селяни та міщани змушені були забезпечувати військових продуктами, фуражем, надавати для них житло.

Яскравим прикладом значного запустіння внаслідок подій Північної війни є територія Острозької волості. 26 серпня 1705 р. гетьман І. Мазепа й 40000 козаків та 15000 російських військ проходили поблизу Острога. В місті затрималось 8000 російської піхоти під командуванням С. Неплюя. Гетьман І. Мазепа тоді квартирувався у Дубні [13, 81]. Весною 1706 р. на Волині перебували шведи. В Острозі зупинився генерал І. Стембек, з міста було взято значну контрибуцію. Влітку 1707 р. в Острозі знову квартирувалась російська піхота під командуванням генерала Б. Шереметьєва [6, 28]. Щодо руйнувань, завданих місту і частині волості в даний період, то інвентар Острожчини 1708 зазначає: «за валом від Межиріча фільварок був, який Москва спалила» [7, арк. 49], село Грем'яче було повністю спустошене під час перебування тут російських військ [7, арк. 49], зазнало занепаду і село Хорів, де «фільварок від квартирування військ московських зруйнований в 1707 р.» [7, арк. 44]. На 1708 р. інвентар засвідчує наявність у місті 188 пустих будинків і пляців (місце під забудову), що цілком ймовірно могло бути наслідком військових подій. Крім того, населення волості також могло переселитися в іншу місцевість. Зокрема, згадуваний інвентарний опис 1708 р. містить відомості, що частина селян Грем'ячого «пішла у чужі маєтки до Кам'янця» [7, арк. 49].

На 1687 р. частина Острога, якою володів Я.-О. Конецпольський перебувала в оренді у пана Домєховського. Щодо осілості цієї частини Острога, то згідно з інвентарем в місті були вулиці: Рибна – 6 будинків [10, арк. 2 зв.], Під муром від Дубна – 14 [10, арк. 2 зв.], Мостова – 8 [10, арк. 3], Мокрої волі – 130 [10, арк. 3–5], Гарбарська – 38 [10, арк. 5–5 зв.], Каролінська – 51 [10, арк. 5–6 зв.], крім того 14 ринкових будинків [10, арк. 2]. На Новому місті згадуються 4 вулиці, на яких знаходилось в

сумі 129 будинків [10, арк. 9–11зв.]. Що стосується ординатської частини Острога, то на 1708 р. там було 193 будинки [4, 345].

Серед господарських споруд на обох частинах Острога документи вказують на 5 млинів [7, арк. 18; 10, арк. 7 зв.], дві кузні [7, арк. 10], винниці, броварні та солодовні [7, арк. 17–18; 10, арк. 7–7 зв.]. Основним місцем, де відбувалися торги була ринкова площа. У джерелах вказується, що на низу ратуші знаходилась вага, тут же концентрувались міські крамниці [7, арк. 5–6]. Принагідно варто зазначити, що острозька ратуша у досліджуваний період знаходилась у дуже занедбаному стані. Інвентар 1708 р. говорить: «майже вся ратуша зруйнована і розвалюється», а «судова ізба» на частині Яна-Станіслава Яблоновського у зв'язку з обваленням мурованої верхівки на розі ратуші до половини звалена, із-за чого жодні суди не могли там відбуватися. У дещо кращому стані перебувала частина Теофілії Любомирської, де ще продовжували відбуватися засідання міського суду [7, арк. 6–7].

Села Острозької волості у досліджуваний період були малолюдними. Зокрема, у 1708 р. у селі Хорів було 55 димів, у селі Розваж – 17, у селі Бельмаж – 16, у селі Білашів – 11, у селі Дерев'янче – 4. Разом нараховувалось 103 господарства [7, арк. 40–50]. Села волості, що належали до частини Я.-О. Конецпольського на 1687 р. знаходились у посесії шляхтичів [10, арк. 15–16зв.].

Серед описаних сіл ординатської частини на 1708 р., які, як зазначалось вище, були замковими, у селі Хорів знаходився фільварок. На подвір'ї хорівського фільварку ревізори фіксують новий дерев'яний будинок для орендарів, плетену із хмизу стодолу, хлів, винницю; при цьому зазначається, що майже усі хліви зруйновані російськими військами. До фільварку належали також «городи, поля, лани та обшари двірські із сіножатями». На жаль, не вказується кількість рогатої худоби та птиці у фільварку. Зазначається лише, що губернатор (очевидно управитель волості) «рекомендував вибраних курей, гусей згідно звичаю осадити на двір, а чого не вистачало – то докупити» [7, арк. 41]. У даній рекомендації йшлося про птицю, вилучену із селянських господарств в рахунок натуральної ренти. Функціонування замкового хорівського фільварку забезпечувалося за рахунок праці острозьких міщан та населення навколишніх сіл.

Варто звернути увагу на фільваркові землі. Опис 1708 р. дає змогу простежити, що до хорівського фільварку належали земельні угіддя не лише в даному селі, а й у сусідніх, зокрема у селі Розваж, оскільки в документі вказувалось на «засів озимого жита у селах Хорів та Розваж» [7, арк. 41]. Частину фільваркової землі складали луги. У Хорові із «двірських сіножатей» планували зібрати 6 скирд сіна [7, арк. 41].

Посів зернових у хорівському фільварку на 1708 р. складав: озимого жита – 53 осьмаки і 1 четверть, вівса – 43 осьмаки і 1 четверть, гречки – 32 осьмаки і 2 четверті. Значно менше сіяли ячменю – 10 осьмак, озимої пшениці – 12 осьмак, проса – 1 осьмака та 1,5 четверті. Дуже мало було гороху – 5 четвертей та конопель – 1 четверть [7, арк. 44].

Великі прибутки у фільварковому господарстві давали ставки та розташовані на них млини. В значній мірі ставки орієнтувалися на забезпечення панського двору, а окремі здавалися в оренду. У населених пунктах ординарської частини Острозької волості у досліджуваний період було: у місті Межирічі – 2 стави та 2 млини по три кола, у селі Хорів – 4 стави та 4 млини, по 1 ставу та 1 млину було у селах Грем'яче та Білашів. Значний прибуток приносив спуст одного ставу у Межирічі. Зокрема, у 1708 р. спуст дав 1000 злотих [7, арк. 52–56].

Отже, можна відзначити, що в кінці XVII – на початку XVIII ст. розвиток Острозької волості, як і Волині в цілому, проходив у вкрай несприятливих умовах. Для регіону були характерні зменшення чисельності населення, спад економічного життя, негативно відбилися на становищі населення квартирування та контрибуції військ в ході Північної війни. Острозька волость у досліджуваний період і надалі залишалась поділеною і перебувала у власності різних родин. Села волості були малолюдними, більшість з яких орендували шляхтичі.

Література:

1. Атаманенко В. Острозька волость у кінці XVI – першій половині XVII ст.//Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 137–144.

2. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – 182 с.

3. Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии)//Вопросы истории. – 1947. – № 8. – С. 30–49.

4. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст.//Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 343–357.

5. Вихованець Т. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста//Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Т. 2–3. – С. 28–33.

6. Гербільський Г. Петро Перший в Західній Україні (1706–1707 рр.). – Львів, 1948. – 80 с.

7. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів. – КН-23871/ІІІД 9250.

8. Ковальский Н. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник//Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 113–137.

9. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. 103. – Оп. 1. – Спр. 6820.

10. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. – Відділ рукописів. – Ф. Радзимінських. – № 130/І, 1.

11. Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання/Редкол. І. Пасічник, М. Ковальський, А. Атаманенко та ін. – Острог, 1997. – 201 с.

12. Jabłonowski S. J.//Polski słownik biograficzny/Pod. red. S. Iłowskiego, W. Jacniatkowskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963. – T. X/2. – S. 232–238.

13. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materyały do historyi Wołynia. – Warszwa; Kraków, 1913. – 186 s.

14. Ostróg//Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich/Pod. red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1886. – T. VII. – S. 682–690.

Дмитро ВОЮТА (Луцьк)

СИСТЕМА ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ЛУЦЬКОГО УДІЛУ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Етнічна Волинська земля залишила глибокий слід в історії давньоруської держави. У складі Київської Русі Волинь посідає помітне місце. У XI першій половині XII ст. вона належала до великокнязівських доменіальних володінь, але з другої половини XII ст. виділилась у напівсамостійну адміністративно-територіальну одиницю. У другій половині XII – першій половині XIII ст. Волинь була могутнім князівством, але при цьому не поривала тісних зв'язків з Києвом.

На цій території відомо близько 200 городищ, безпосередньо на території Волинської області більше 90. Що стосується міст, то в княжий період на території Волині їх нараховується понад 20.[1] Така кількість археологічних пам'яток пояснюється важливим геополітичним значенням тогочасної Волині. Її вигідне географічне розташування в західному регіоні Руської землі пояснювалось унікальною можливістю вузлового поєднання двох великих річкових систем, тобто Дніпра за посередництвом Прип'яті та її приток, і Вісли через Західний Буг. Таким чином Волинська земля віддавна лежала на великому річковому шляху між сточищами Чорного і Балтійського морів утворюючи балто-чорноморський транспортний коридор. Можна припустити, коли в силу історичних обставин занепав основний Дніпровський шлях славнозвісної путі із варяг у греки, власне другий варіант цього шляху: Балтика-Буг-Дністер, напевно, успішно вирішував цю важливу комунікаційну проблему, і був одним із суттєвих чинників політичного та економічного піднесення всієї Галицько-Волинської Русі. [2]

В 1150 році, внаслідок поділу Володимирського князівства на Володимирське і Луцьке князівства, з подальшим дробленням на Володимирський, Червенський (Забузький), Белзький, Луцький, Доргобузько-Пересопницький уділи засвідчив те, що і на південно-західних рубежах колись єдиної середньовічної патримоніальної монархії – Київської держави відбувався процес територіальної консолідації, відомий в історіографії під назвою феодальної роздробленості.[3] Луцьке князівство займало басейн р. Стиру; від сусідніх земель не відокремлювалося ніякими природними межами.

Луцьке князівство в складі централізованої Київської держави, а згодом Галицько-Волинського князівства XII-XIУ ст., було одним з найбільш розвинених і багатих районів. Тут існували численні селища й міста, укріпленні садиби бояр, проходили важливі шляхи сполучення. Великою перевагою Волині була її віддаленість від степу, а, відповідно, й кочівників. Хоча не можна заперечувати факту військової небезпеки, оскільки північними сусідами волинян були ворожі литовські племена. Русичі дивилися на них як на «дикі» племена, адже ті ще не прийняли християнство, а в плані соціального розвитку зберегли дуже багато архаїчних рис, притаманних первісному суспільству.[4] Крім того посилення феодальної роздробленості давньоруської держави підвищувало рівень військової готовності на всіх соціальних рівнях: від створення невеличких городищ-сховищ сільськими округами, до спорудження масштабних фортифікаційних споруд, призначених для загального захисту кордонів.

Перші відомості про міста і городища на

1 Кучинко М.М. Археологія Волині. – Луцьк: Вежа, 2005 – С.147

2 Грабовецький В., Пришляк В. Від Ільмень – озера до Дністра ріки. //Жовтень. – 1985. - №5. – С. 112

3 Літопис Руський / Пер. З давньоруськ. Л.Є. Махновця.; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 231

4 Кралюк П. Роман Мстиславич, князь Волинський і Галицький. – Луцьк: Надстир'я, 1999. – С.22

території Луцької округи є в джерелах XI-XIII ст., зокрема в Іпатіївському літописі. Таких пунктів, переважно городів,[5] нараховано 16. Проте чіткої та достовірної картини поки не має, оскільки існує ряд укріплень та поселень, що не згадуються в літописах, проте за своєю структурою (наявність дитинця та окольного града, а також іншим соціальним характеристиками[6]) цілком відповідають містам. До таких можна зарахувати городища в селі Коршів, Білосток, Жидичин.

Центром Луцького уділу був літописний Лучеськ. Столичний Лучеськ (Луцьк) був добре укріпленим містом. Луцьк – літописний стольний город 1095 р. Первісний осередок Луцька знаходився на острові з трьох пагорбів, оточеному Стиром і Глушцем. На найвищому, площею близько 1 га, був дитинець, до якого прилягав окольний град, площею 6 га. [7] Розрізняють 3 етапи спорудження укріплень. На першому, укріплення були деревяно-земляним, заввишки 0,5 м і завширшки 3-4 м., споруда перекрита горілим шаром з матеріалами X ст, над яким знаходився інший земляний вал завширшки 8 м при висоті 3. Останній етап був закладений у X ст, тричі досипався і був завершений в XI ст. Він оточував дитинець, площа якого відповідала природним обрисам пагорба. З південного заходу до нього примикало окольне місто, оточене з боків рукавами Стиру і болотами, а від центру валом. У XII ст укріплення Луцька охоплювали територію Верхнього і Нижнього замків, до яких підходила гребля. На другому етапі, наприкінці XIII ст, були зведені кам'яні мури завтовшки 1,5-3 м, викладені кладкою в романському стилі. Третій етап функціонування дитинця пов'язаний із спорудженням цегляного замку з трьома вежами в готичному стилі.[8]

До важливих стратиграфічних пам'яток того часу належить і Шеполь (Шепель), площа якого сягає 2,2 га, що за визначенням Кучинка М. є ознакою важливого геостратегічного міста.[9] Неподалеку знаходилась і Полонне (Гірка Полонка).[10] Хоча питання соціального статусу Полонки досі залишається актуальним, через брак речових матеріалів та проведених досліджень безпосередньо на території пам'ятки.

Шепель – городище літописного міста Шеполь. Вперше згадується у літописі в 1097 році.[11] Розташоване на північній околиці села, в урочищі «Вал», на високому мисі правого берега р. Серни, над заболоченою низовиною. Городище розміром 140х160 м, укріплене валом висотою 5-6 м і ровом глибиною 6 м. Культурний шар на городищі датується XI-XIII ст.[12] Обстеження городища і селища в кінці XIX ст. провів В. Б. Антонович, в 1933 р. — О.Цинкаловський, в 1955 р. — Є.І.Тимофеєв, в 1960 р. —П.Раппопорт.

Городища XII ст відрізняються більшою продуманістю схем планувань, та переважанням серед них городищ округлих форм, що використовують властивості рельєфу на рівні з технологічним розвитком.[13] До пам'яток цього періоду належить Усичі та Горзвин.

За 3,5 км від села Усичі знаходиться кругле городище , обведене валом і ровом, поруч розміщене синхронне йому селище XI-XIII ст. Розміри пам'ятки сягають 55 м в ширину та 70

5 Кучінко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'я. – Луцьк: Вежа, 1996. – С.7

6 Кучінко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст. Археологія та історія. – Луцьк: Вежа, 2002. – С.22

7 Прищепа Б., Прищепа О. Історичне краєзнавство Волині: Навч. посібник. – Рівне: ПП ДМ, 2008. –С. 195

8 Терський С.В. Про племінний етап в історії літописного Лучеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993б. – С. 25

9 Кучінко М.М. Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – С. 114

10 Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – С. 8.

11 Літопис Руський / Пер. З давньоруськ. Л.Є. Махновця.; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – С. 151

12 Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. – Л., 1967. – С. 55.

13 Прищепа Б., Прищепа О. Історичне краєзнавство Волині: Навч. посібник. – Рівне: ПП ДМ, 2008. –С. 189

м довжини. На півночі знаходиться в'їзд. Обстеження провів у 1956 році Тимофеєв Є., проте перша згадка про городище опублікована в роботі Антоновича В.[14]

Також відоме городище Горзвин, що розташоване на мисі високого берега р. Чорногузка. Має круглу форму, близько 55 м в діаметрі. З напільної сторони укріплене валом і ровом, поруч селище XI-XIII ст. внаслідок проведених археологічних робіт вдалось віднайти залишки вежі. Городище відоме з роботи Тимофєєва Є., проте суттєві дослідження проводились Раппопортом П., в середині 60-х рр.[15]

Максимальні масштаби фортифікаційного будівництва на Волині відносяться до другої половини XII – першої половини XIII ст., коли в регіоні масово з'являються нові міста, розширюється площа вже існуючих. У другій половині XII першій половині XIII ст., як і в попередній період, основою адміністративно-територіальної структури землі виступали феодальні міста.

Рубежі Волинської землі укріплювалися фортецями, які у багатьох випадках переростали у класичні феодальні міста. У такому випадку ми маємо справу з державним (феодальним) шляхом становлення міст.[16] Власне, «окняжіння» Полісся й привело до зростання ролі цього шляху в процес містоутворення.

В другій половині XII і в XIII ст. в розвитку планової структури оборонних споруд можна спостерігати дві тенденції. Перша – посилення штучних укріплень шляхом створення багаторядної системи оборони. Друга – початок будівництва фортець на високих важкодоступних вершинах – Данилів, Кременець, Стожок.

Проаналізувавши всі відомі пам'ятки військового зодчества Луцького уділу давньоруського часу можливо виокремити окремі етапи будівництва фортифікаційних споруд, спричинених або зміною в геополітичному становищі регіону, або ж розвитком та впровадженням нових технологій, чи можливо активної будівничої політики князів.

Аналіз зібраних даних дозволяє розділити Луцький уділ на кілька територіальних округів по басейнах річок Чорногузки, Серни, Конопельки, і , власне, Стиру. У межах цих районів городища концентруються по берегах самих річок.

Дослідники історії періоду Київської Русі за останні роки все частіше приділяють увагу розробці питань зародження та розвитку городищ. Особливе місце в цій проблематиці посідають монографічні праці, присвячені саме цим пам'яткам Західної Волині.[17] Це, у свою чергу дозволило визначити нові завдання у вивченні давньоруського міста та городища, що не тільки мали важливе значення у соціально-економічній структурі, а й в цілому визначало характер і темпи державного і суспільного розвитку. При аналізі городищ слід зосередити увагу на трьох основних аспектах: визначенні топографії, морфологічних і конструктивних ознак та соціальному статусі окремих городищ.[18] Продовження досліджень оборонних споруд Волинської землі дозволить простежити загальні закономірності розвитку і особливості планування укріплень різних періодів, достовірно встановити рівень розвитку виробничих і соціальних відносин.

14 Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии. – М., 1901. – Т.1. – С. 52.

15 Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. – Л., 1967. – С. 47.

16 Довженко В.І. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – 1975. – С. 3-44.

17 Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 187

18 Кучинко М.М. Археологія Волині. – Луцьк: Вежа, 2005 р. –С.148

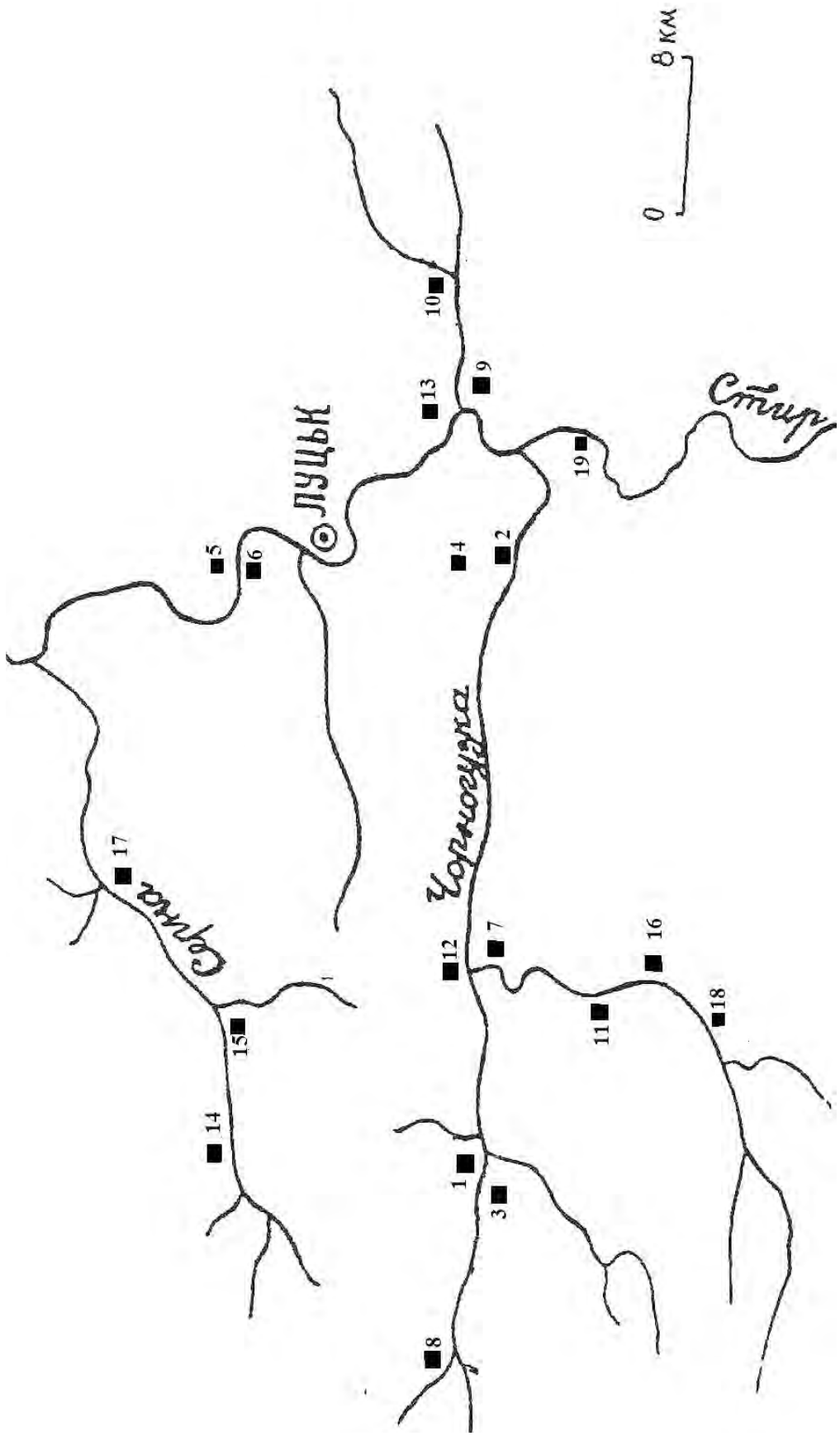
0
8 км
Стир
Чорногузка
Сапна
ЛУЦЬК
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

№	Місцезнаходження	Період	Тип та форма	Розміри	Дослідник та робота
Луцький район					
1.	Білосток	XI-XIII ст	городище	190x150	Розвідки Коноплі В. (1993 р)
2.	Гірка Полонка		трикутне городище острівного типу		Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – 8 с.
3.	Горзвин	XI-XIII ст	Мисове городище круглої форми	0,23 га	Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. – Л., 1967. – 47 с.
4.	Городище-2	X-XII ст	Складномисове городище	0,8 га	Кучинко М. Раскопки у с.Городище Волынской обл. – М.,1971. – 345 с.
5.	Жидичин	XII-XIII ст	городище	0,12 га	М.Н.Тихомиров Список руських городов дальних а ближних. — М., 1952. — Т. 40. — с.107
6.	Зміїнець	XII ст	Трикутне городище		Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии. – М., 1901. – Т.1. – 199 с.
7.	Коршів	X-XII ст	Підковоподібна форма	5 га	Панишко С. Давньоруській Коршів // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани з історії України та Волині. –Л., 2003. – 138с.
8.	Кошів	XI-XII ст	Овальна форма		Кучинко М., Козак Д. Разведка в басейне р.Стырь. – М.,1977. – 323 с.
9.	Крупа	XII-XIII ст	Мисове, овальне городище	0,05 га	Мельник Е. Расскопки в земле лучан (1897-98 гг). – М.,1901. – 562 с.
10.	Лище	XI-XII ст	Остівного типу городище	55x40 м	Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – 13 с.
11.	Несвіч	XII ст	Городище		Jakimowicz R. Zabytki Pzedhistoryczne w zbiorach rosyjskich . – 1924. – 187 s
12.	Одеради	XI ст	Городище	0,13 га	Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. – Л., 1967. – 53 с.
13.	Підгайці (Рай)	XII-XIII ст	городище	1,1 га	Кучинко М., Лукянчук К. Охранные работы в Луцке и его окрестностях. – М.,1978. – 347 с.
14.	Торчин	XII-XIII ст.	Городище	0,26 га	Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – 14 с.
15.	Усичі	XI-XIII ст	Кругле городище	55x70 м	Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии. – М., 1901. – Т.1. – 52 с.
16.	Чаруків	XI-XIII ст	городище		Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – 15 с.
17.	Шепель (Шеполь)	XI-XIII ст	Мисове городище, неправильної форми	150x170	Раппопорт П. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. – Л., 1967. – 55 с.
18.	Городище	X-XI ст	Городище		Кучінко М.М. Волинська земля X – середини XIV ст. Археологія та історія. – Луцьк: Вежа, 2002. – с. 195
19.	Новостав	X-XIII ст	Городище		Терський С. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986-91 рр. – Л.,1993. – с. 53

Сергій ГОРІН (Київ)

ЧЕРНЧИЦЬКИЙ МОНАСТИР ПРЕОБРАЖЕННЯ ГОСПОДНЬОГО (ДО СЕРЕДИНИ XVII СТОРІЧЧЯ)

У 1574 р. закінчилися успіхом тривалі намагання кн. Василя-Костянтина Острозького повернути під свою владу родинні маєтки (конфлікт з Беатою Костелецькою) і 3 серпня цього року князя з племінницею Галшкою (донька Беати) увязали у володіння ними, серед яких був манастыр над Стыром, недалеко Луцка, Светого Спаса, в село Доросын и Києж того манастыра [2, 410]. Є всі підстави вважати, що йдеться про Красносельску Спасо-Преображенську обитель1. Зазначимо, що за кілька місяців перед цим (7 квітня 1574 р.) відбулася «Угода пана Олбрыхта Лаского, воєводы сирацкого, с князем Костентином Острозским, воєводою києвским, з стороны сыновицы єго кнежны Галжки, о именя Острозскиє учыненоє и декретом короля єго млсти потвержоноє». У ній згадано манастыр при месте нашом Луцком, заложене [після цього залишене вільне місце для одного-двох слів.– С.Г.] над рекою Стыром (КМФ–36, спр.194, арк.9). У заповіті від 16 березня 1579 р. Галшка відписала 6000 кіп литовських грошів на шпитал и академию Острозскую, на манастыру святого Спаса не далеко Луцка, над рекою Стыром, и на сели Доросиню [12, спр. 4, арк. 38 зв.; 15, 128]. Зауважимо, що наведені свідчення не дають відповіді на питання щодо функціонування монастиря, можливо, тоді він уже спорожнів.

У 70-х рр. XVI ст. «з'являються» документальні свідчення про Чернчицький Спасо-Преображенський монастир. Найдавніше маємо під 1574 р. у скарзі полоцького воєводи Миколая Олехновича Дорогостайського на кн. Василя-Костянтина Острозького, який 21 липня, наславши моцно гвалтом врядника своего крупского [с. Крупа. – С.Г.] Яна Шадурського і пана Богдана Шашка з ыншими слугами на Чернчицький монастир, наданий позивачу в держане королем, відібрав його. Трохи пізніше Богдан Шашкович (упродовж 1565–1566 рр. він згадується як наречений ігумен Красносельської обителі), который в том манастыру мешкаєт, пояснював, що обитель разом з чернчицькими підданими мне дал пан мой кн. В.-К. Острозький і крупський урядник Я. Шадурський увязал його у володіння нею [2, 407–409]. Скоріш за все йдеться саме про ту обитель, яку невдовзі (3 серпня) офіційно передали під владу кн. Острозького.

Невідомо, як розгорталися події впродовж наступних двох років, а 31 липня 1576 р. возний передав кн. В.-К. Острозькому два королівські листы мандаты у зв'язку із скаргою М. Дорогостайського щодо захоплення Чернчицького монастиря з немалою маєтностю, підданими, влостного столу єго королевскоє милости (позивач отримав обитель у посесію від короля) [11, спр. 16, арк. 347 зв.; спр. 17, арк. 36 зв.]. 14 лютого 1577 р. Миколай Дорогостайський знову позивав князя, цього разу перерахувавши забране в нього майно [11, спр. 17, арк. 71 зв.]. Однак згадані спроби повернути монастир або отримати компенсацію були безрезультатними, а про інші нам невідомо.

Ми віднайшли кілька свідчень про обитель у документах останньої чверті XVI сторіччя. Крім заповіту (1579 р.) Галшки Острозької, у 1578 р. згадується монастирський підданий Іван Триль [11, спр. 18, арк. 117 зв.], а 18 квітня 1587 р. возний уткнул у ворота монастыра Чернчицкого позов за скаргою Романа Козинського на кн. В.-К. Острозького з приводу втечі підданої із села Огавчиці [12, спр. 6, арк. 687 зв.]. У серпні цього ж 1587 р. Дац Іванинич, дубен-

1 Докладніше про Красносельський монастир див.: Горін С.М. До історії волинських монастирів//Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Науковий збірник. – Луцьк, 2007. – Вип. 26. – С. 40–41.

ський підданий кн. Острозького, тримаючи в орендному володінні від отца Ивана Григоревича Миколского имене под Луцком на Черчичох манастыра Светого Спаса, позивав Івана Волинця, який здійснив напад на цей ґрунт і забрав 100 кіп жита [11, спр. 37, арк. 732–732 зв.]. Возний, який оглядав наслідки нападу, у своєму свідченні згадує збіжжя з грунту манастырского, жито власноє орендаря [11, спр. 37, арк. 733]. Під 1582 і 1599 рр. маємо свідчення про Спаську церкву в Чернчицях [11, спр. 26, арк. 489 зв.; спр. 55, арк. 210 зв.]. Відомо, що 4 липня 1598 р. возний був у манастыри святого Спаса на Чернчичах для обволаня тела забитого Яска, боярина красенского [в іншому місці красноселского. – С.Г.]. Його було поховано в манастыре святого Спаса (див. «Поховання»). Відзначимо справу про вбивство чернчицького священика. Так, 15 грудня 1597 р. Григорій Ужовський, урядник кн. Василя Острозького, свідчив, що свещенник княжати его милости Спаский с Чернчиц Стефан Добринський два дні тому разом з ковалчиком Павлом пішов з Луцька до дому своего, до манастыра на Чернчицы, але не повернувся і ніхто не знає, де вони [1, 200]. У подальшому справою займався брат священика – Миколай. Із судового позову від 28 серпня 1598 р. дізнаємося, що Стефана Добринського з Павлом схопили на шляху з Луцька місцевий унійний владика Кирило Терлецький з помічниками, вбили і кинули під лід у Стир. Лише навесні 1598 р. знайшли тіла. Під час судового розгляду 8 жовтня цього ж року уповноважений від єпископа заявив, що подібними справами має займатися не світський, а духовний суд, де відповідач готовий довести безпідставність цих звинувачень [1, 231–235]. Правда, дяк Дем'ян Васильович розповів, як він з наданими Кирилом Терлецьким людьми схопили С. Добринського з Павлом і привели до владики. Однак йому невідомо, що сталося потім і до вбивства він непричетний. Суд наказав дяку присегу учинит, яко того утопеня попа чернчицкого не ест причиною. Позивача такий розвиток подій не задовольнив і він апелював до Люблінського трибуналу [1, 235–239]. Відомо, що в грудні 1599 р. возний передав владиці позов у зв'язку із скаргою Миколая Добринського щодо утопеня його брата [11, спр. 56, арк. 412]. Інших свідчень про цю справу нами не віднайдено.

Наведені записи свідчать про те, що власником і патроном монастиря залишався кн. Василь-Костянтин Острозький. Однак, у документах не згадані ігумени, ченці й взагалі немає жодного доказу функціонування Чернчицької обителі в останній чверті XVI ст., хіба-що заповіт (1579 р.) Галшки Острозької, бо навряд чи вона відписала б гроші на порожню обитель. Хоча і в цьому випадку не все так однозначно і пожертва могла бути зроблена на користь діючої монастирської церкви. Лише під 1601 р. маємо документальне свідчення про ігумена [11, спр. 62, арк. 669 зв.], а у заповіті від 15 червня 1602 р. луцького мостовничого Івана Борзобогатого Красенського зазначено: а што се дотычет старшоє дочки моєє, панны Федоры, которая, уподобавши собе уставичне на молитвах живот свой кончити и в чернички до манастыра на Чернчичох заложеня церкви Преображеня Господня пострыгласе, той малжонка моя, а потом сынове моє до живота єє потребами вшелякими водлуг стану єє отправовати мают [11, спр. 65, арк. 269; 12, спр. 14, арк. 1389]. Після цього монастир неодноразово фіксується в документах, тобто, навіть якщо він якийсь час після 1574 р. не існував, то був відновлений, ймовірно, на переломі XVI століття. Так, ігумен Герасим скаржився на Адама Павловича Бранського, який 17 травня 1604 р. з кількома десятками озброєних помічників находечи моцна гвалтом на манастыр Чернчицкий и на килю мою, стрелял мене самого, не ведати для чого, хотечи мене подобно о горло приправити, вызывал […] местце светоє зневажил. Потім нападники рушили до Чернчиць, схопили монастирського тіуна і відвезли до Зміїнця (маєток А. Бранського), де його окрутне, нелитостиве кийми збили и змордовали [11, спр. 70, арк. 328 зв.–329]. Впродовж півтора року не маємо свідчень про цю справу, а в грудні 1606 р. відбувся судовий розгляд, коли позивачем виступає кн. Василь-Кос-

тянтин Острозький: в довоженю справедливости през повода, яко опекуна манастыра Чернчицкого, игуменови тамошнему чернчицкому отцу Гарасиму и подданому того ж манастыра, на име Ивану, тивону. Суд наказав Адаму Бранському скласти присягу на том, яко на манастыр не находил, игумена менованого на руку не вызывал и не стрелял [11, спр. 77, арк. 617 зв.–618]. Складно на підставі лише цих свідчень робити якісь твердження щодо причин нападу. Можливо, незадоволення А. Бранського викликав саме тіун, точніше монастирські піддані. Зазначимо, що в листопаді 1606 р. Богдан Омелянович, служебник кн. Острозького, у скарзі на Адама Бранського з приводу нападу на монастир у 1604 р., згадував пограбування зміїнецькими підданими (за власным росказанем пана Бранского) двох волів на ґрунті позивача [11, спр. 77, арк. 400]. Подальший розвиток подій у цій справі нам невідомий. Щодо інцидентів господарського характеру, то в 1606 р. брати Харленські (луцький підкоморій Ян, королівський ротмистр Шимон і Криштоф) скаржилися на ігумена Герасима, бо чернчицькі церковні піддані 20 липня ночю выкотили и выпровадили подданого поводового з села Любча, на име Курила Благуту, з жоною, з детми, з быдлом до Чернчиць, а звідти утікачі зникли в невідомому напрямі [11, спр. 77, арк. 492–492 зв.]. У серпні цього ж 1606 р. возний був на справе и потребе ігумена во именю кн. В.-К. Острозького Чернчицях, де за оказанем урядника настоятеля бачив сіножаті (на тридцат косаров) позивача на врочищу Орщов, выпасеныє и вытоптаныє худобою підданих з Вишкова, маєтку королівського секретаря Бартоломея Опралка [11, спр. 76, арк. 773–773 зв.].

Релігійний авторитет монастиря зростав. Під 1605 р. маємо найдавніше відоме нам бажання бути в ньому похованим (див. «Поховання»). До обителі передають на зберігання цінне майно (у 1606 р. ігумен Герасим у присутності возних віддав опікунам сина померлого Щасного Харленського скриню з речами, яку залишила в монастирі його дружина Гелена Дорогостайська [11, спр. 76, арк. 462 зв.–463]). Із скарги Льва Бабинського в 1609 р. дізнаємося про те, що 16 серпня, на день Святого Спаса, він приїхав до монастиря для набоженства, а ввечері зібрався додому (до Ольшан) і пішов через Чернчиці, взявши з собою лише одного хлопца, а челяді з возом наказав їхати за ними. Коли вже проїхали будинок монастирського підданого Васька Литки, з нього та інших місць, где на то были умыслне засили тесли, которыє церков в том манастыри Чернчинском робили, яких було кількадесят, разом з чернчицькими монастирськими підданими зо криком, з розным оружем, на тоє умислне приготованым, до него выпадши, почали бити позивача [11, спр. 84, арк. 423 зв.–424]. Отже, в цей час будували нову монастирську церкву або ремонтували стару. Що ж до нападу, то Богдан Омелянович (у нього мешкали теслі) у свою чергу позивав Л. Бабинського, який з своїми ольшанськими підданими, взявши перед себе злый умысл, приїхали до Чернчиць і впадши до господы єго мл пана Богдана, почали всіх бити, до того ж пошкодили будинок [11, спр. 84, арк. 429–429 зв.]. Усе завершилося не лише побиттям. Як свідчив возний, 18 серпня 1609 р. він був на справе и потребе Богдана Омеляновича у Чернчицях, де погреб тела чинел в манастыре при церкви светого Спаса небожчику Бартошу Святковскому, якого вбили під час нападу Льва Бабинського [11, спр. 84, арк. 432]. У цьому ж 1609 р. стався інший інцидент, скарга про який містить цікаву інформацію. Так, черниця Софія по дорозі до Луцького унійного Пречистенського монастиря, заїхала, збираючи милостиню для своєї чернечої спільноти, до Воротнева, маєтку кн. Юрія Юрійовича Пузини з дружиною Федорою Хрінницькою, розумеючы о них яко о людех побожных, же ничого противного отнести не мела там. Однак князь почав їй доводити, що в Луцькій обителі мешкають схизматыци и отступници. Не переконавши Софію навернутися до православної віри, подружжя удалися на инный способ, хотечы на ней то вымучити, в ланцух до везеня оную всадившы, одночасно пославши по старшую Чернчицького монастиря Христину. Впро-

довж трьох днів, поки та не приїхала, Софію тримали в ланцуху. Однак Христина також не змогла умовити Софію змінити конфесію. Тоді кн. Ю. Пузина з дружиною, противлячисе праву посполитому и констытуцый, в стыду єй паненском не пошановавшы, але на взгарду и обелжене з оденя мниского оную зволокшы, постронками при собе бити от головы аж до стопы казали, же ледве жива зостала. Після чого знову переконували Софію навернутися до православ'я, але вона жите єй непорядноє в Чернчичах зганившы, при предсевзятю своєм стала, же нигде инде, одно в монастыри Луцком, где господа Бога в єдности святой хвалят, а там у них проклинают, живот свой кончити и положити хочет. Князь наказав її бити, а потім наполы умерлую, ганебне, немилосердне збивши, змордовавшы, выпхнули и выгнали, відібравши коберець за 15 зол. і сукню расу, то єст чамару фалендышовую, яка також коштувала 15 золотих [11, спр. 84, арк. 652–652 зв.].

Обитель ставала дедалі більш відомою серед населення, про що, крім записів про пожертви вірних і поховання (див. далі), можуть свідчити передачі в ній возними судових позовов різним особам. Так, 12 березня 1616 р. Маранції Борзобогатій Красенській, вдові Льва Бабинського [11, спр. 103, арк. 320], 11 лютого 1621 р. – кн. Олександрі з Чорторийських Миколайовій Яловицькій (у зв'язку із скаргою Григорія Гавсовича Шостаковського щодо незаплаченя 100 золотих) [11, спр. 120, арк. 409] і 18 лютого 1627 р. – Христині Боговитинівні, дружині кн. Льва Воронецького (позивала Барбара Боговитинівна Криштофова Гораїнова о гвалтовноє и безправноє выбите с половици двору в замку околном Луцком) [11, спр. 153, арк. 307 зв.]. Усі справи не пов'язані з монастирем, а згадані відповідачі не були його власниками (патронами). Залишаються, на нашу думку, два найбільш вірогідних пояснення. Перше – возний заздалегідь домовлявся про зустріч в обителі, друге – зазначені особи постійно (можливо, йдеться про релігійні свята) відвідували церковні служби в монастирі, тому їх було нескладно знайти саме тут.

Траплялися й різноманітні інциденти, конфлікти, висвітлення яких допомагає краще зрозуміти життя обителі. Наприклад, у квітні 1616 р. при учиненю протестации през жидов луцких о побране маєтности их, товаров и пенезей готовых с крамници часу погореня места Луцка, з Луцького замку втекли звинувачені брати Адам та Іван Чуватови разом з Василем Шилневичем, дворником кн. Григорія Четвертенського. Впродовж року вони перебували в Чернчицях, де їх і знайшли. У квітні 1617 р. возний був у Чернчицькому монастирі, де перебував Шилневич, і урядовне питав про нього у черницы старшоє. Вона відповіла, що отец Гарасим уєднал того Василя Шилневича для спиваня у церкви и отправованя набоженства [11, спр. 106, арк. 551–552]. Щодо переховування в монастирі окремих осіб, то в липні 1632 р. Семен Вітонизький презентовал злочинцу свою, на имя Настю, прозываючуюсе козаком, служебницу кн. Катерини Курцевичівни Булижанки Олександрової Вонсовичової, яка свого часу була дана до везеня С. Вітонизьким, але в цьому ж 1632 р. утекла і тепер він її выйскал у Чернчицькій обителі [11, спр. 184, арк. 250]. Маємо також свідчення про конфлікт у 1634 р. між черницею Антонідою Калусовською і Настасією Киселівною, яка не виконала останньої волі свого чоловіка Петра Калусовського (брата позивача) й не віддала 150 золотих, відписані в заповіті. Тільки після рішення Люблінського трибуналу на користь Антоніди, вона в 1636 р. отримала гроші [11, спр. 198, арк. 400 зв.–401 зв.; 13, спр. 33, арк. 378, 519 зв.–520]. Ймовірно, це була приватна справа черниці й не пов'язана з монастирем. У 1635 р. ігуменя позивала Павла Дробота, який з шаблею добытою напав на слугу і дяка позивачів Філіпа Федоровича Жуковського (на цминтару подле церкви староє, по вечерни на село ку домови идучого) [11, спр. 197, арк. 600 зв.–601 зв.; 12, спр. 38, арк. 576–576 зв., 836 зв.–837]. Зазначимо, що в лютому 1637 р. черниці скаржилися на Павла Дробота, який розными часы самым их мл панном законным и подданым их, в том же селе Чернчичах будучих, в битю, гра-

бежах, выпасываню збож чинил. Крім того, коли в грудні 1636 р. монастирський підданий до Луцька на торг пришол и потребы своє справовал, відповідач наказав своїм челядникам схопити його і киями, обухами окрутне збити и змордовати [11, спр. 204, арк. 708–708 зв.].

Ми вже згадували, що власником монастиря в останній чверті XVI ст. був кн. Василь-Костянтин Острозький. Потім обитель успадкували його нащадки і спадкоємці. Так, при поділі маєтків у 1603 р. її отримав син Олександр (28 травня возний увязал його у володіння в Чернчицях) [11, спр. 67, арк. 737 зв.], у 1621 р. монастир перейшов до кн. Катерини Олександрівни з чоловіком Томашом Замойським [11, спр. 122, арк. 697]. У запису під 1637 р. Катарына з Острога Замойскоє, канцлериноє коронноє, з чоловіком названі протекторами монастиря [11, спр. 204, арк. 708]. Маємо одне свідчення про передачу обителі в посесію. Так, у 1625 р. черниці позивали Яна Цетіса у зв'язку з нападами, побиттям тощо (докладніше про цю скаргу див. далі) і в запису зазначено: панны законныє монастыра Чернчицкого заложеня Преображеня панского шляхетного Криштофа Миштура [1, 555].

Щодо дідичів і посесорів Чернчиць, то під 1578, 1580 і 1583–1585 рр. маємо свідчення про двір кн. Андрія Головні Острожецького на Чернчичох, куди возні відносили судові позови по нього [11, спр. 18, арк. 117 зв.; спр. 21, арк. 726 зв.; спр. 22, арк. 205 зв., 260; спр. 30, арк. 158; спр. 31, арк. 9 зв.; спр. 34, арк. 356 зв.]. У жовтні 1586 р. слонимський ґродський суддя Федір Богушевич Тушевицький (його дружиною була кн. Марина Федорівна Острожецька) свідчив, що він продав Івану Волинцю имене фолварк в Чернчичох, власную отчизну самоє пане Тушевицкоє [12, спр. 6, арк. 479, 487]. Це остання відома нам згадка про зв'язок представників кн. Острожецьких з Чернчицями. Що ж до Івана Волинця, то як дідич села в документах він уперше згадується в 1581 р., коли записом від 2 жовтня волинський войський Іван Чаплич Шпановський продав йому свою частину Чернчиць, яку свого часу купив у Андрія, Олександра, Михайла і Федора Загоровських (недалеко Луцка лежачоє […] дворец з людми, грунты, землями, полми, ролями, сеножатями, борты и огороды, з реками, з речками, з ставами оного дворца и части моєє) [11, спр. 27, арк. 22]. Відомо, що в липні 1598 р. возний увязал Адама Новоселецького у володіння во именю Чернчичох, у дворе єго млсти пана Бартоша Опрелка, секретара Єго Кр мслти, який тримав цей двір від Федора Волинця, а тепер передав його Новоселецькому [11, спр. 53, арк. 82 зв.]. Відзначимо, що записом від 14 червня 1599 р. Іван Волинець відписав Чернчиці своєму сину Олександру [12, спр. 13, арк. 883 зв.].

Маємо також свідчення про інших власників села. Так, у травні 1582 р. при церкви светого Спаса у Чернчицях возний передав позов луцькій земській судиній Марії Федорівні з Вагановських Гавриловій Бокійовій, на яку скаржився Іван Чаплич Шпановський, опікун князів Андрія і Федора Олександровичів Буремських, о три дворища чернчицкие [12, спр. 26, арк. 489 зв.]. Під 1585 р. згадано чернчицький власный грунт кн. Буремських [11, спр. 34, арк. 682 зв.–683]. Відомо, що в 1592 р. частину Чернчиць тримав од зошлых князів Федора і Андрія Буремських Матіяш Комнацький [11, спр. 40, арк. 226 зв.]. У серпні 1597 р. М. Комнацький передав чернчицький ґрунт, отриманий ним від кн. Андрія Андрійовича Буремського, в посесію Петру Хрінницькому [11, спр. 50, арк. 595]. Під 1598 р. маємо єдине свідчення про Станіслава Петровського, частей певных в Чернчичах дедича [11, спр. 53, арк. 521 зв.]. Однак повернемося до Волинців Чернчицьких. Так, у січні 1602 р. возний увязал Зиґмунта Щуцького у Чернчиці, передані йому Олександром Волинцем у заставне володіння за 380 золотих [11, спр. 66, арк. 62 зв.]. Під 1605 р. згадується маєтност у Чернчицях Семена Борщевського (його дружиною була Маруша Волинянка), яку він держит за презыском від Івана Волинця [11, спр. 73, арк. 260]. Відомо, що в минулому, 1604 р. це подружжя за 354 золотих і 18 грошів передало Чернчиці в посесію луцькому земському судді Івану Хрінницькому [11,

спр. 72, арк. 305]. Під 17 листопада 1617 р. маємо запис Олександра Волинця про те, що він позичив у своєї дружини Катерини Чапличівни 1000 кіп литовських грошів і передав їй у заставне володіння всю його дідичну частину в Чернчицях [11, спр. 60, арк. 445]. У червні 1619 р. луцький земський писар Войцех Станішевський за 900 золотих надав Матіяшу Комнацькому у річну посесію свою Буремську частину в Чернчицях [11, спр. 111, арк. 657], але в 1624 р. той ще тримав її [11, спр. 129, арк. 346]. Катерина Олександрова Волинцова, в квітні 1624 р. за 2000 золотих передала Яну Цетісу в посесію на рік част зуполную всю в селе Чернчичох [11, спр. 137, арк. 232 зв.]. У результаті Я. Цетіс володів частиною Чернчиць значно довше: як посесор згадується під 1626 і 1628 рр. [11, спр. 148, арк. 370 зв.; спр. 164, арк. 699 зв.], а в березні 1630 р. возний увязал Войцеха Каменського в чернчицьку частину Яна Цетіса з дружиною Марцібелою Волинянкою і Катерини Олександрової Волинцової (отримав на три роки за 1500 золотих) [11, спр. 172, арк. 520 зв.–521]. Згідно з тарифом подимного, в 1629 р. дідичами села були Потенція з Чернчиць Павацька (вісім димів), Ян Цетіс (п'ять димів), Ян Корбульт і якийсь Садовський (по чотири дими) [3, 88]. У 1633 р. після смерті Яна Цетіса возний передав Чернчиці у володіння Марцібели Волинянки (водлуг запису єго єй од него на суму 7000 золотих) [11, спр. 185, арк. 211 зв.]. Під 1635 р. згадується село Черчичи, маєтност державы Андрія Закревського [11, спр. 199, арк. 2 зв.]. У лютому 1637 р. возний увязал Павла Дробота з дружиною Марцібелою Волинянкою в селе и дворе Чернчичах, успадкованих Марцібелою правом дедичным по її зошлых родичах [11, спр. 204, арк. 705]. У травні 1643 р. Чернчиці до вечистоє посесії отримав від Яна Замойського кн. Григорій Четвертенський [11, спр. 234, арк. 660], а у серпні 1644 р. згадано кн. Г. Четвертенського яко держачого добр села Чернчич, а також Павла Дробота і дітей Яна Цетіса з Марцібелою Волинянкою (Андрія, Яна, Катерину) – потомков и сукцесоров частини цього села [11, спр. 159, арк. 1563 зв.].

Свідчень про стосунки дідичів і посесорів Чернчиць з монастирем маємо небагато. Відомо, що в 1616 р. сповідником Маруші із Шпаковських Іванової Чапличової Шпановської був ігумен Герасим (див. «Пожертви вірних»). У Чернчицькій обителі заповіли поховати себе Олександр Волинець і Матіяш Комнацький (див. «Поховання»). Траплялися й непорозуміння. Ми вже згадували напад у 1587 р. Івана Волинця на монастирський ґрунт, який орендував Дац Іванинич, а в 1606 р. піддані Бартоломея Опралка випасали худобу на церковних сіножатях. Додамо також скаргу в 1601 р. ігумена на Семена Борщевського з приводу пограбування коня у монастирського підданого [11, спр. 62, арк. 669 зв.]. Однак згадані свідчення не дають підстав казати про якісь серйозні конфлікти цих осіб з чернечою спільнотою (хоча категорично це заперечувати не варто). Більш напружені стосунки були з Павлом Дроботом (згадаємо звинувачення в його адресу від черниць про постійні кривди монастиреві та його підданим) і Яном Цетісом, на якого в 1625 р. скаржилися черниці у зв'язку з кривдами, деспектами нас самых законниц, битем, мордованем монастирських підданих, а також нападом 2 травня із своїми озброєними пахолками на будинок монастирського священика Йоана (при монастыре мешкаючого) і той ледь утік. До того ж відповідач 4 травня, коли есмо ютрню и набоженство нашое с тым же свесчеником и другими людми отправовали, тут под монастыр подшедши, килка раз умыслне, на зневагу Божую и нас законниц и релиеи нашои старожитнои грецкои, на церков, в которой есми ютрню отправовали, стрелил и галасовал [1, 555–556].

ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Володіння в Чернчицях. Ми вже зазначали, що найдавніше свідчення про місцевих монастирських підданих маємо під 1574 роком. Також наводили записи (останній під 1606 р.), в яких згадані церковні ґрунти з підданими. Додамо, що згідно віднайдених свідчень обитель володіла ними до кінця досліджуваного періоду. Так, у січні 1612 р. мо-

настирські піддані під Чернчицями побили і пограбували Адама Ольшамовського [11, спр. 93, арк. 189–189 зв.], а в 1622 р. якийсь Мартин украв монастирського коня [11, спр. 130, арк. 574–574 зв.]. У 1626 р. ректор Луцького єзуїтського колегіуму Ян Сечемський и всея братя скаржилися на монастирських підданих, які побили чернчицького підданого позивачів і той от так великого збитя на смертелной постели лежит [11, спр. 151, арк. 535 зв.]. У 1629 р. ігуменя Ірина Сузинівна позивала Потенцію з Курозвон Миколайову Свенціцьку, яка в травні наказала своїм підданим із Залісців пограбувати чернчицьких селян позивачів, які їхали через цей маєток; у результаті відібрали 14 мац жита [11, спр. 171, арк. 398; спр. 220, арк. 842].

Чисельність монастирських підданих нам невідома. Правда, в запису під 1629 р. згадані шість осіб [11, спр. 220, арк. 842 зв.]. Зауважимо, що наведеному матеріалу суперечить інформація про тариф подимного в цьому ж 1629 р., згідно з яким обитель була дідичем села Чернчиці, яке нараховувало 20 димів [3, 33].

ПОЖЕРТВИ ВІРНИХ

Нами віднайдені десять свідчень (усі в тестаментах). Так, Федора з Хрінницьких (1v. Монвид Дорогостайський Павло; 2v. Пузина Юрій, кн.) 14 лютого 1614 р. заповіла поховати її в Чернчицькому монастирі, якому відписала 100 золотих (ktore pieniędzy do rąk swiasczennoinoka Harasima, oyca mego duchownego, ma Jego Msc Pan małzonek moy oddac) [12, спр. 27, арк. 21 зв.–22]. Цьому Герасиму як споведникови моєму заповіла (16 квітня 1616 р.) десять кіп литовських грошів київська каштелянова Маруша з Шпаковських Іванова Чапличова Шпановська [11, спр. 103, арк. 436]. Чернчицький ігумен Герасим Микулич у духівниці від 23 серпня 1617 р. виявив бажання знайти вічний спочинок у цьому монастирі, залишивши 70 золотих на погреб і відписавши чернечій спільноті церковні книги, начиння [11, спр. 108, арк. 310 а–310 б зв.; 8, 88–92]. Луцький бурмистр Самійло Васильович Солтан також заповів (20 липня 1621 р.) поховати його в Чернчицькій обителі, відписавши 60 золотих на поховання і 15 золотих на сорокоуст [12, спр. 31, арк. 125 зв.]. Анна Михайлівна Гулевичівна Смолиговська, дружина кн. Криштофа Козеки, в тестаменті від 1 червня 1633 р. просила ті гроші, які залишаться після передачі 3000 золотих дітям її сестри, поділити на чотири частини і одну з них віддати Чернчицькому монастирю [14, спр. 68, арк. 541–544]. Маруша Павловичівна Михайлова Гулевичова Смолиговська 20 травня 1635 р. заповіла 100 золотих [14, спр. 72, арк. 274 зв.]. Дві духівниці маємо під 1641 р.: мозирська маршалкова Галшка Гулевичівна Стефанова Лозчина 2 квітня відписала 30 золотих на монастир і десять – чернчицькому священику [6, 72], а Барбара Лозчанка Олександрова Красенська – 300 золотих панном законным [11, спр. 225, арк. 370]. Дві пожертви зроблені в 1646 р.: волинська чашникова Анастасія із Зубцевських Лаврентійова Древинська 9 березня заповіла монастирю 300 золотих, крім того, ще 50 – на потребу и оправу монастирської церкви [11, спр. 245, арк. 575 зв.–577 зв.], а 1 серпня чернчицький священик Іван Городиський свідчив про отримання 50 золотих, які заповіла луцька земська писарова Олександра з Куликовських Семенова Гулевичова Воютинська (50 золотих – священикам на сорокоуст, ще стільких ж – черничкам, в том же монастыру мешкаючым) [11, спр. 251, арк. 355 зв.]. 12 липня 1652 р. Олександр Жабокрицький заповів 200 золотих монашкам і 100 – монастирському священику [9, 273].

ПОХОВАННЯ

Крім записів, які ми навели при розгляді пожертв, нами віднайдені такі свідчення. Возний 4 липня 1598 р. був у Чернчицькому монастирі для обволаня тела забитого красносельського боярина Єська Васильовича (напад здійснили Андрій, Григорій і Павло Котельницькі разом з Мартином Корсаком). Поховання відбулося тоді ж або через день-два [11, спр. 51, арк. 219 зв.–220; спр. 53, арк. 35 зв.]. 12 квітня 1605 р. тут заповіла поховати себе Раїна Гнівошівна із Стрижевки Якубова Страдовська [11, спр. 72, арк. 650; 12, спр. 15,

арк. 215]. Відомо, що 18 серпня 1609 р. возний був у монастирі при похованні Бартоша Святковського (ймовірно, був чернчицьким монастирським підданим), который забит и замордован Львом Бабинским [11, спр. 84, арк. 432]. Олександр Волинець у заповіті від 15 квітня 1619 р. просив, щоб його водле обрядов церкви Восточноє Греческоє, без великих церемоний тут, в Черчицах, перед манастыром, на горе, водле церкви малоє, учтиве поховано [12, спр. 26, арк. 62 зв.]. Аналогічне бажання зафіксоване в заповіті Матіяша Комнацького від 10 квітня 1620 року [11, спр. 112, арк. 808 зв.]. Луцький бурмистр Самійло Солтан у 1621 р. заповів поховати його в Чернчицькому монастирі при небожце малжонце моєй милой (див. «Пожертви вірних»). Під 10 грудня 1626 р. маємо духівницю Христини Загорської, инокини, игумении монастыра Чернчицкого, у якому вона просила поховати її тут і відзначала, що на погреб мой оставилам пару коней, которыє поручила до рук отца Иоана, свесченика чернчицкого, абы он, попрадавши, тило моє гришноє за тую суму погриб. Крім того, з суми, отриманої від продажу коней, мали повернути її борги і за душу мою на сорокоуст до трох церквий отдат [11, спр. 154, арк. 377]. Марцібела Волинянка Янова Цетісова в 1633 р. скаржилася на луцького лантвойта Миколая Лахновича, який, приїхавши до Чернчиць, побив підданого позивача і 20 серпня той помер. М. Лахнович, бажаючи приховати докази свого злочину, 22 серпня вночі з помічниками приїхав до будинку вбитого, де тело єго, котороє протестуючая мела была на уряд презентовати, гвалтовне взял и оноє до церкви Чернчицкоє Святого Спаса, хотечи поховати, занесл. Однак Марцібела Волинянка довідалася про це і покликала возного, який підтвердив, що бачив там забитого [11, спр. 189, арк. 156–157 зв.]. Де його поховали – нам невідомо, ймовірно, при згаданій церкві.

НАСТОЯТЕЛІ

Герасим Микулич (свещеноинок, у схимі – Григорій): найдавніше свідчення маємо під 17 травня 1604 р. [11, спр. 77, арк. 400], останнє – в його заповіті від 23 серпня 1617 року [11, спр. 108, арк. 310 а], невдовзі після цього він помер.

Ісакій Борискович (ієромонах): найранішу згадку знаходимо в реєстрі луцьких братчиків 1617 року. Відзначимо, що на тій самій сторінці чернчицьким настоятелем названо ктитора Братства Герасима Микулича. Можливо, Ісакій Борискович був нареченим ігуменом [7, 1–2]. Останнє свідчення датовано 20 червня 1620 року [7, 15]. В січні 1621 р. був висвячений на луцьку і острозьку кафедру [4, 253].

Йоїл: дослідник І. Мицько пише, що в інвентарі частини Острожчини 1620 р. зазначено: «Село Чернчичі під Луцьком в цей час монахині черниці тримають при монастирі св. Спаса […] Помешкання протопопа – живе ігумен Іоїль (Jeali) чернець» [5, 93]. Інших свідчень про цього настоятеля нами не віднайдено.

ІГУМЕНІ

Христина Загорська: згадується 28 жовтня 1609 р. як старшая з монастыра Чернчицкого [11, спр. 84, арк. 652], у запису від 26 липня 1622 р. її названо игумения [11, спр. 130, арк. 574], останнє свідчення маємо під 10 грудня 1626 р. (в її заповіті) [11, спр. 154, арк. 377–378].

Ірина Сузинівна: найдавніше свідчення датоване 22 вересня 1629 р. [11, спр. 220, арк. 842], остання – 4 лютого 1637 року [11, спр. 204, арк. 708].

Гелена Колодежанська: згадується 1 вересня і 11 жовтня 1651 року [11, спр. 270, арк. 425 зв.; 12, спр. 49, арк. 448 зв.].

Черниці

Федора Борзобогата Красенська: донька луцького мостовничого Івана, згадується 15 червня 1602 року [11, спр. 65, арк. 294; 12, спр. 14, арк. 1389].

Марія: у заповіті чернчицького ігумена Герасима Микулича від 23 серпня 1617 р. згадано черницю з таким ім'ям, ймовірно, вона мешкала в цьому ж монастирі [11, спр. 108, арк. 310 б].

Олександра: її також згадано у заповіті Герасима Микулича від 23 серпня 1617 р.

і так само, як у випадку з Марією, можна припустити, що Олександра була черницею Чернчицької обителі [11, спр. 108, арк. 310 б].

Полонія Калусовська: згадується 13 березня 1636 року [14, спр. 71, арк. 294–294 зв.].

Антоніда Калусовська: згадується 26 березня 1636 року [11, спр. 198, арк. 400 зв.]. Ймовірно, Антоніда і Полонія Калусовські – одна особа.

Олександра Гулевичівна Дрозденська: донька Андрія, згадується 1 вересня 1651 року [11, спр. 270, арк. 424 зв.]. Під 11 жовтня 1651 р. маємо свідчення про велебную в Богу панну Анну Гулевичовну, зошлых урожоных панов Андрея и Филонии з Свисчова Гулевичов Дрозденских, малжонков, цоркою, а монастыра Руского Черчицкого Промененя Паненского законница [12, спр. 49, арк. 448 зв.].

СВЯЩЕНИКИ

Стефан Добринський: найдавніше свідчення датоване 10 жовтня 1596 р. [11, спр. 47, арк. 93], був убитий у середині грудня 1597 року [1, 200].

Йоан Городиський: найраніша згадка під 10 грудня 1626 р. [11, спр. 154, арк. 377], під 3 листопада 1635 р. згадується як свесченник церкви заложеня Салватора манастыра паненского Чернчыцкого тут за Стыром, под Луцком будучого [11, спр. 197, арк. 600 зв.], останнє свідчення (свесченик черчыцкий, протопопа луцкий) – 1 серпня 1646 року [11, спр. 251, арк. 355 зв.].

Таким чином, найдавніше свідчення про Чернчицький монастир маємо під 1574 роком. Ймовірно, якийсь час упродовж останньої чверті XVI ст. він був спорожнілий, але в 1601 р. бачимо ігумена обителі, яка функціонувала до кінця досліджуваного періоду, залишаючись православною. Монастир був жіночим (найдавніше документальне свідчення про це маємо під 1602 р.). Про досить високий релігійний авторитет обителі серед населення свідчать приклади пожертв від вірних і бажання бути похованим у ньому. В останній чверті XVI ст. власником монастиря був кн. Василь-Костянтин Острозький, потім його нащадки і спадкоємці.

Щодо безперервного функціонування обителі в першій половині XVII ст., то дослідниця Софія Сеник відзначає у заповіті (1774 р.) київського унійного митрополита Феліціяна Володковича згадку про зруйнування Чернчицької обителі в результаті татарського нападу та її відновлення в 1640 р. луцьким православним владикою Атанасієм Пузиною [16, 17]. Цілком ймовірно, що напад був, але питання в тому, чи призвело це до тимчасового припинення функціонування монастиря. Жодні документальні свідчення про якісь надзвичайні ситуації нам невідомі. Хоча звернемо увагу на той факт, що після 1637 р. кількість свідчень про монастир в актових книгах зменшується: маємо чотири згадки про пожертви в заповітах (під 1641 і 1646 рр.) і під 1651 р. – про ігумену. Однак, чи це пов'язано з тимчасовим занепадом обителі наприкінці 30-х рр. XVII ст., чи з якимись іншими обставинами – тут можна лише робити припущення. Під 1 вересня маємо свідчення про чернчицьку монашку Олександру Гулевичівну Дрозденську. Зазначимо, що за рік перед цим, у вересні 1650, вона входила до складу чернечої спільноти православного монастиря в селі Попів Млин [11, спр. 267, арк. 497 зв.]. Це дозволяє з великою долею вірогідності казати, що в 1651 р. Чернчицька обитель була православною.

Література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [далі – АЮЗР]. – К., 1883.–Ч. I, т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России (1322–1648 гг.). – 939 с.;

2. АЮЗР. – К., 1911.–Ч. VIII, т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII ст. – 621 с.

3. Баранович Ол. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII століття. – К., 1930. – 155 с.

4. Великий А. Г., ЧСВВ. З літопису християнської України. – Рим–Львів, 1999. – 2-е видання. – Кн. IV (XVI–XVII ст.). – 278 с.

5. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – 192 с.

6. Пам'ятники, издаваемые Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1892. – Т. 1–2.

7. Пам'ятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1845. – Т. 1. – Отд. 1. – 881 с. разд. паг.

8. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1919. – Вып. 2.

9. Фотинский О. Материалы для истории монастырей и церквей Волынских//Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып. 2. – С. 196–280.

10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві [далі – ЦДІАК України]. – КМФ-36 (Волинська метрика). – оп. 1.

11. ЦДІАК України. – ф. 25 (Луцький ґродський суд). – оп. 1.

12. ЦДІАК України. – ф. 26 (Луцький земський суд). – оп. 1.

13. ЦДІАК України. – ф. 27 (Володимирський земський суд). – оп. 1.

14. ЦДІАК України. – ф. 28 (Володимирський ґродський суд). – оп. 1.

15. Яковенко Н. Цікавий документ//Жовтень, 1985. – № 2. – С. 128–129.

16. Senyk S. Women's monasteries in Ukraine and Belorussia to the period of suppressions/S. Senyk. – Romae, 1983. – 235 p. – Бібліогр. в підрядк. прим.

Володимир ГИКА (Луцьк)

УНІКАЛЬНІ ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В державному архіві Волинської області зберігається чимало унікальних документів, які заслуговують на детальне вивчення. Але найбільше їх у фонді «**Волинського товариства приятелів наук**». Це **виписки із гродських книг** Володимирського, Кременецького, Люблінського, Варшавського повітів (**документ № 1**), а також Луцького замку. Листи з архіву Радзівілів за 1564-1648 роки (**документ № 2**), а також **листування про передачу власності та поділ великих маєтків** графів Красицьких, канцлера Литовського Сапеги, князів Сосновського, Лубанського, Четвертинського, Малинського Карвицького, поміщиків Биковської, Котельницького (**документи № 3, 4**). **Є книги обліку майна і доходів** Олицького князівства за 1681, 1736-1738 роки (**документ № 5**), описи Кременецького, Луцького та Олицького замків (**документ № 6**), плани і списки книг Острожського монастиря, декрет Луцького земського суду за 1634 рік (**документ № 7**), списки монахів колегіату Олицького монастиря за 1767 рік, щоденник князя Хаєцького за 1759-1760 роки (**документ № 8**), а також заповіти (**документ № 9**), судові акти та списки осіб, які займали відповідальні посади в містах Луцьку, Володимирі та Кременці.

У 2005 році фонд поповнився новою колекцією документів на пергаменті XVI-XX ст., які довгий час знаходились в науково-довідковій бібліотеці архіву. Це листи і дипломи римських пап Бенедикта та Григорія, документи з історії Краківського братства Пресвятої Богородиці з філією в Луцьку за 21 травня 1641 року, підтвердження польським королем Сигізмундом I про надання маєтків на користь Луцького війтівства литовським князем Олександром за 1511 рік (**документ № 10**). Всі вищевказані документи латинською, польською або російською мовами. Пропонуємо копії деяких з них:

Документ № 1

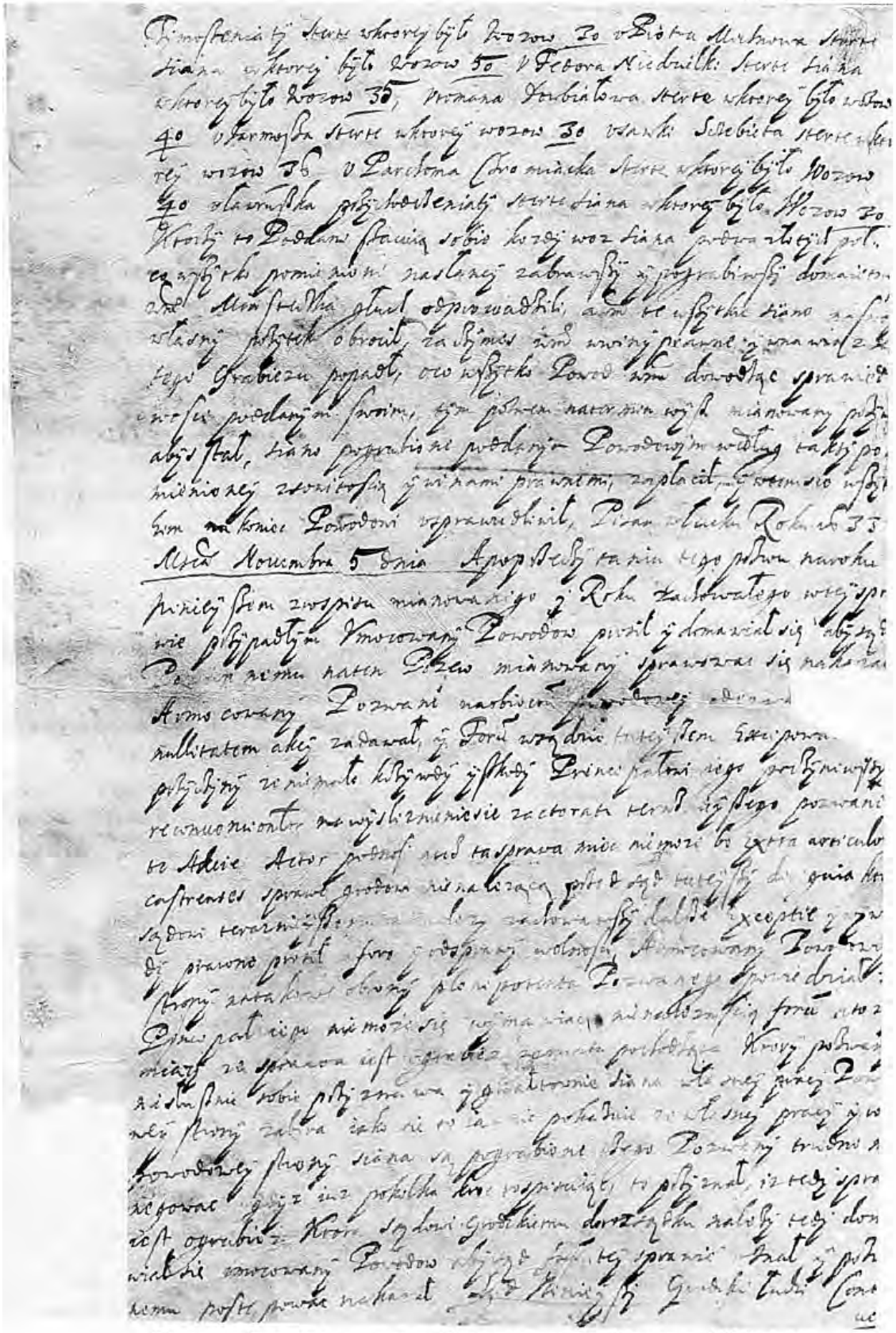

Виписки із гродських книг Луцького замку. 1 грудня 1634 року.
(Ф-312, оп.1, спр.30, арк.5)

Документ № 2

52

i pytasz się WMść u mnie o miescu gdzie bych się z Wana Kśa
widzieć mogł. Jakoż WM rac wiedzieć ze mnie tego tak wielka
potrzeba jest i takem tego jako i WM abych się z Wana
widzieć mogł. A jeśli kiedy prawie oka rad bych
się z WMcią widział tedy pogotowiu teraz z przyczyny tej
zwłaszcza iż prawie propediem do Krola do Knyszyna wia-
dać certis magnisq de causis musze. A inter cetera ta
jest zem przed Zyhoroskim i Drzeminskim nie przyciągł u-
lem się złąz przyciąg odezwat na przyszły Sjem koronny
abych a standibus populis to co uczynić mam uczynił na
sejmie. A co widzę szkodliwego tego przeciwnego naprzed
sumieniu swemu panskiemu i cum detrimento rei publice
korony i Litwy przed wszyckimi tak polaki jako Litwa
z siebie złożył Panu i wszyckim opowiedział dotoczywszy tego
gdzieto będzie in futuro wszyckim złym pachnęło tak ko-
ronie jako Litwie zeby to na mnie nie zostawało i na fa-
milii naszej Radziwiłowskiej azeby wiedzieli omnes co gania
a co też chwale. A iż dla bych przyczyn o wtorku tym
przyszłym wsiadaciem chciał do Knyszyna już zadzierzę
się w Zblanach folwarku swym dobrze ku wieczorowi we
przodu też przyszła blisko. Więc Ko panie chorszatku tak
rozumiem że WM mając co sobą na ten czas czynić około
tej Wrocławskiej drogi trudno się tak spiesznie ze mną
widzieć masz. abo mozesz czemu bych ja był barzo rad i
poczekał bych na WKść do czwartku rano. A i powtóre
iż widzę to być z trudnością WM. proszę a pilnie prosze
gdyż tam jade gdziem wyżej na tym liście oznajmił WKści
a gdzie cavendum est mihi ex omni parte prosze a pilnie
prosze to co byś WM rozumiał za tę przejażdżkę moję do
Knyszyna

Knyszyna potrzebnego mnie ku wiadomości być racz to
WM ku mnie ręką swą na papierz włożyć i mnie w tym
radę i zdanie swe oznajmił. A ja certo to WM bona fide o-
biecuję że to abo vortam in cineres abo jeśli mi WM raczysz
przezetoczy tylko a dobrze zapieczętowawszy zasiu przez tegoż
posłańca WKści zoddam cało i zarazem do WKści rak nazad
Tylko prosze abych we wtorek od WM mogł mieć wiadomość
chacia noca jeśliże na WM poczekać mam czyli na po-
słańca WKści w tych rzeczach ku mnie. Bo gdzieby dla
posłańca tedy bych się ponykał po mili podwie ku Rozan
ce ku Mostom aby mię o srzedzie abo o czwartku tam
ten dojechał od WKści kogo WM poszlesz ku mnie.
Zatym życząc WKści od Pana Boga dobrego zdrowia pilnie
się poruczam powinnej łasce i miłości WMści. Dat. Zbu-
lice Septembris 15 69.

WMści życzliwy servitor i Stryj

Ni. Radi ehl
mam propria

Лист воєводи віленського Миколи Радзивіла про події в Литві за 1569 рік
(Ф-312, оп.1, спр.3, арк.51-52)

Документ № 2

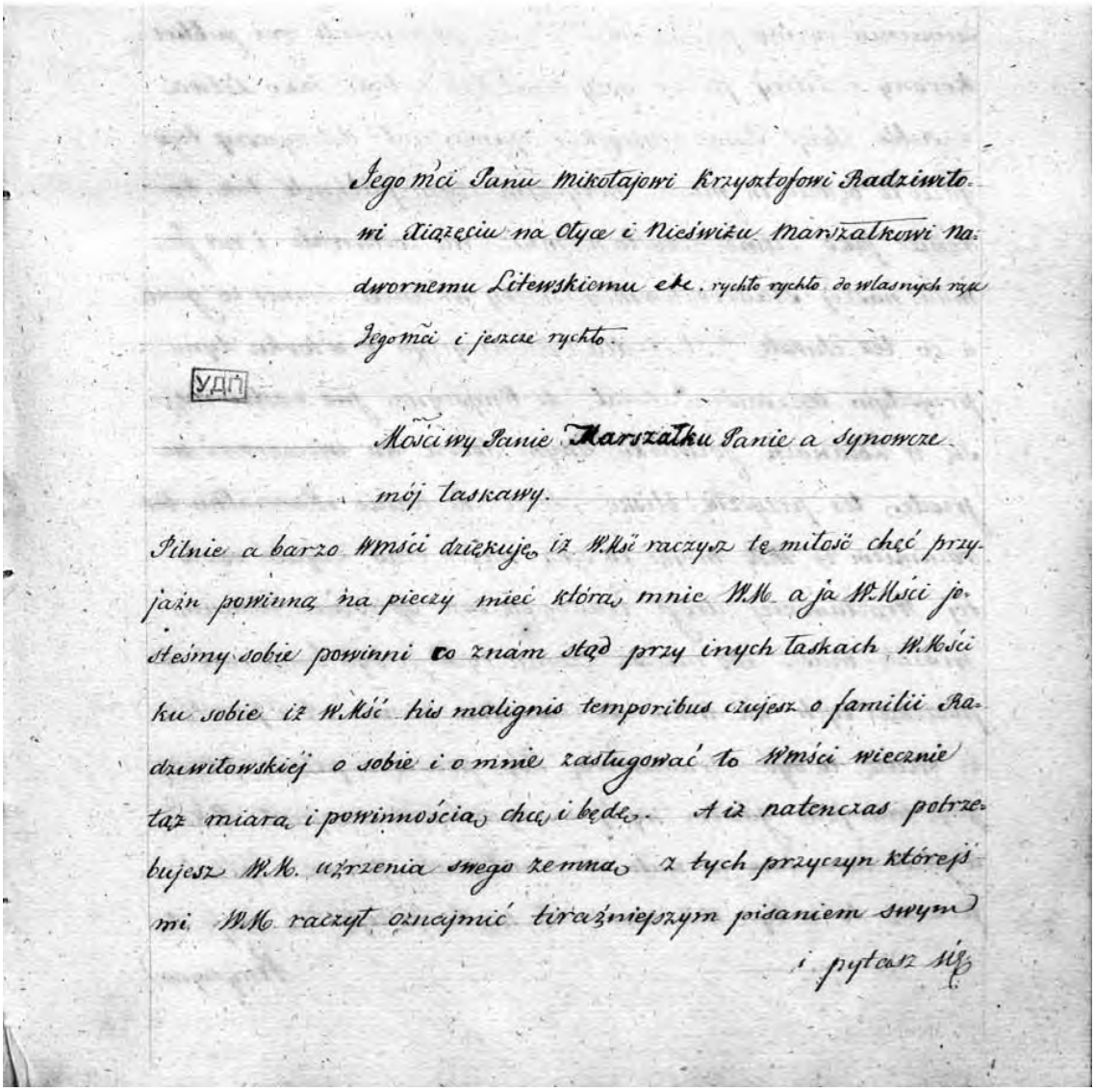

Jego mci Panu Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi ciążeciu na Olyce i Nieświżu Marszałkowi Nadwornemu Litewskiemu etc. rychło rychło do własnych rąk Jego mci i jeszcze rychło.

УДП

Mościwy Panie Marszałku Panie a Synowcze mój łaskawy.

Pilnie a barzo Wmści dziękuję, iż Wksć raczysz tę miłość chęć przyjaźń powinną na pieczy mieć która mnie Wm a ja Wksci jesteśmy sobie powinni co znam skąd przy inych łaskach Wksci ku sobie iż Wksć his malignis temporibus czujesz o familii Radziwiłowskiej o sobie i o mnie zasługować to Wmści wiecznie taż miarą i powinnością chcą i będę. A iż natenczas potrzebujesz Wm. użrzenia swego zemną z tych przyczyn któreję mi Wm raczył oznajmić tiraźniejszym pisaniem swym i pytasz się

Документ № 3

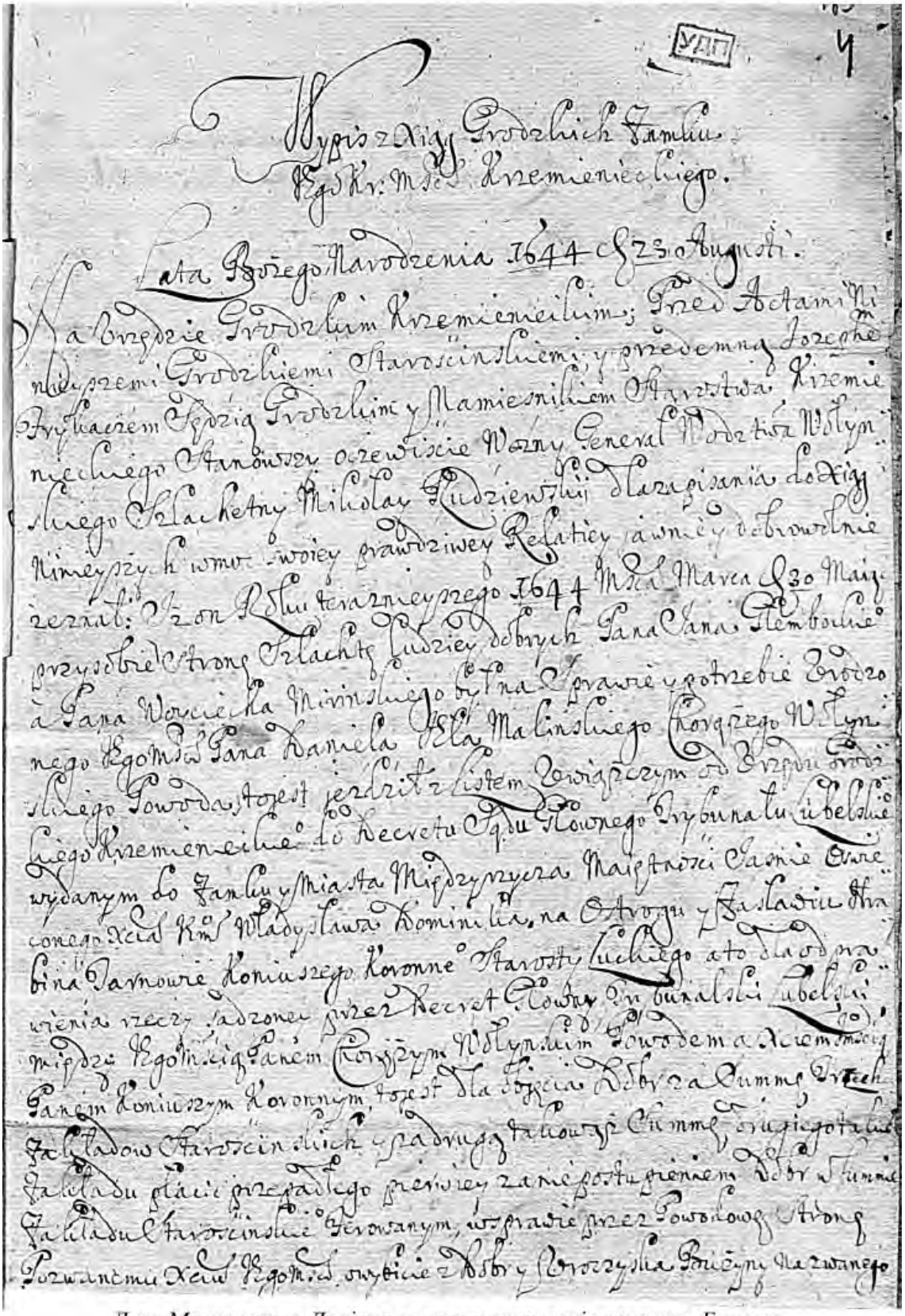

Лист Малинського Даніеля на право власності урочищем Бужини.
9 березня 1644 року. (Ф-312, оп.1, спр.65, арк.4)

Документ № 4

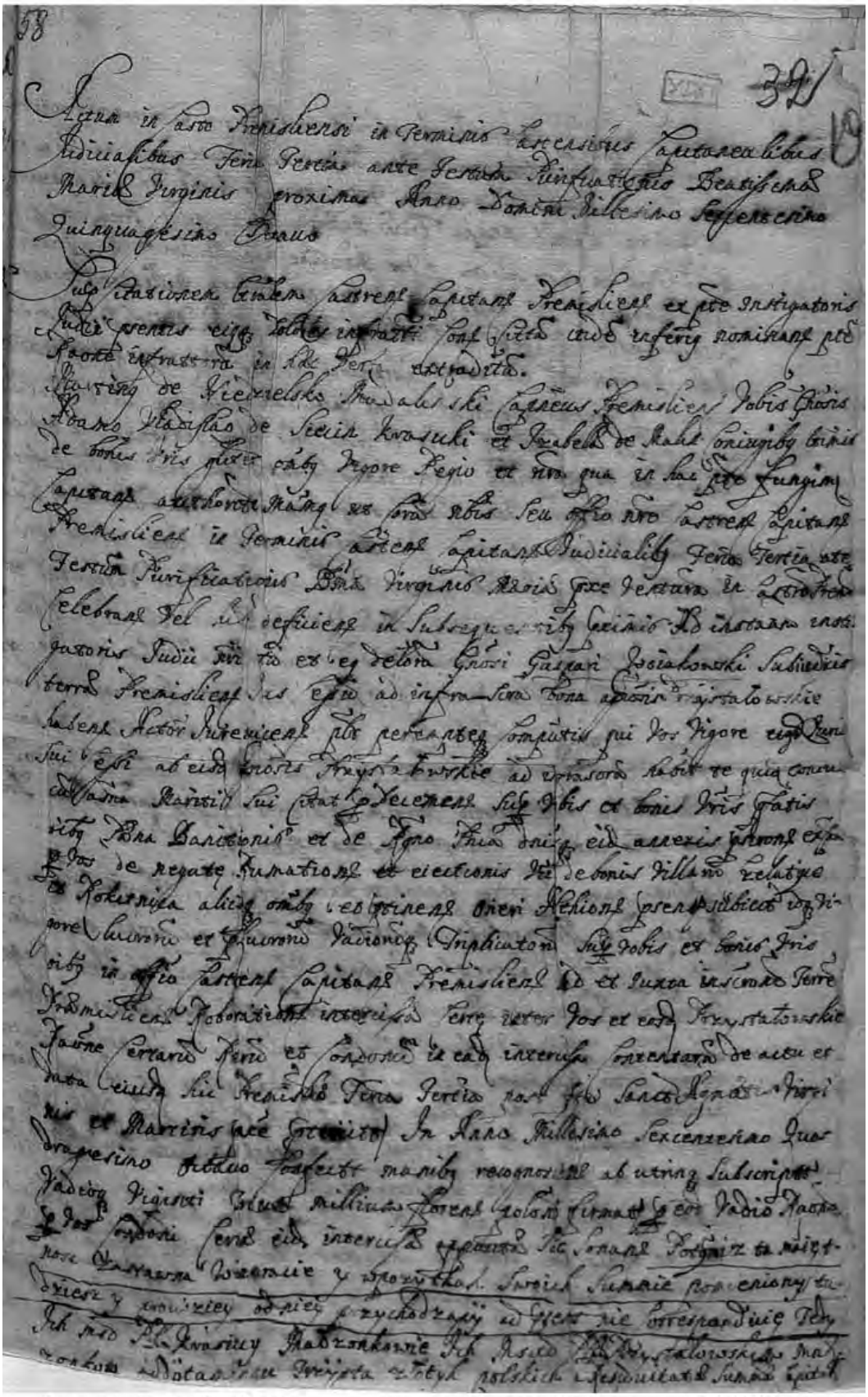

Листування графа Красицького про продаж села Борятин за 1650-1696 роки (Ф-312, оп.1, спр.71, арк.19)

Документ № 5

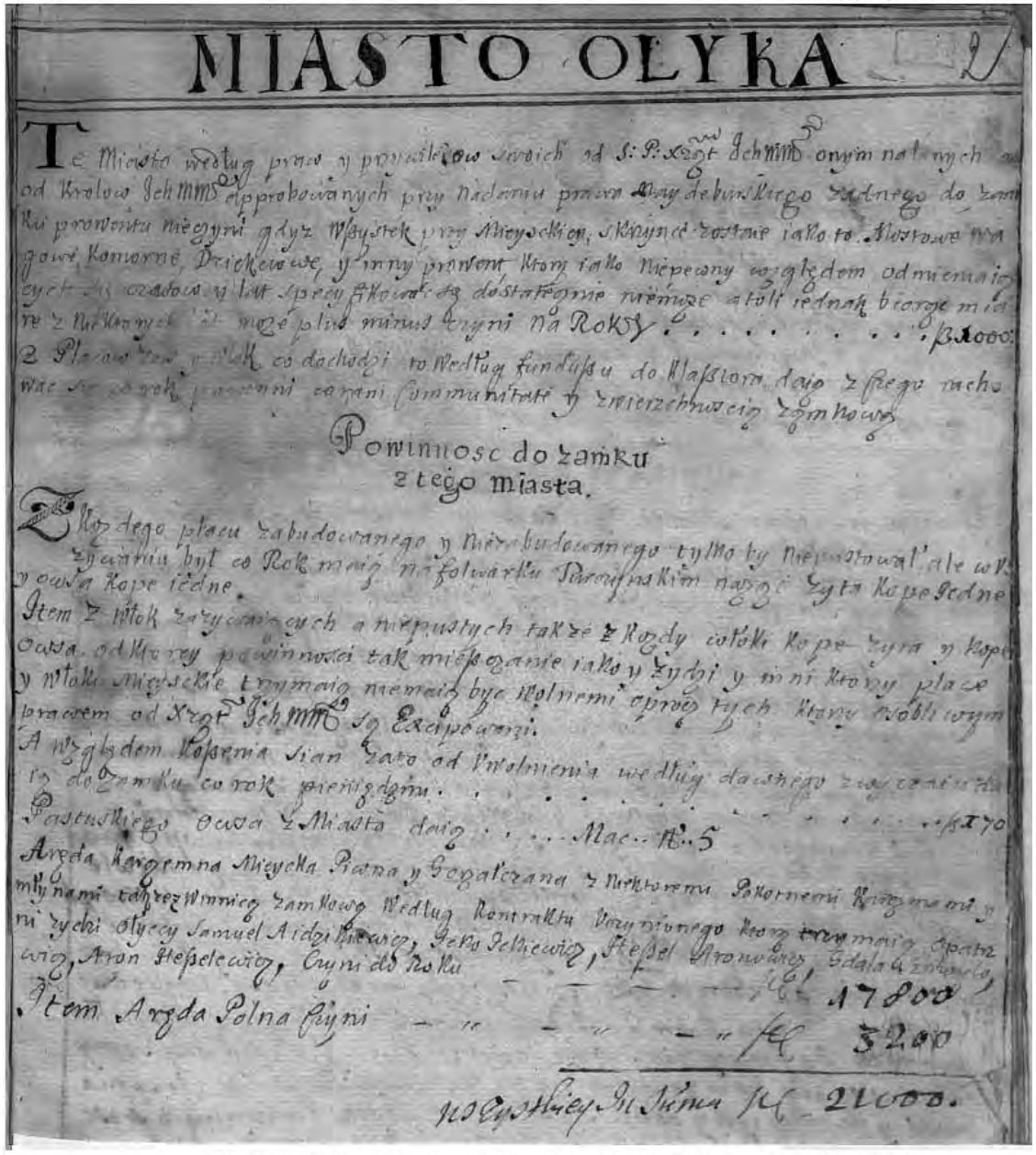

MIASTO OŁYKA

Te Miasto według praw y przywileiow swoich od S: P: Xżąt Ich MMC onym nadanych
od Krolow Ich MMC approbowanych przy Nadaniu prawa Magdeburskiego żadnego do zam
ku prowentu niegdyni gdyż Wszystek przy Mieyscku, Skipyne zostaie iako to Mlynowe na
gowe Komorne, Drickewowe, y inny prowent ktory iako niepewny względem odniemaio
cych się czadow y lat sprzy Skowa się dostatecznie niemuże atoli iednak biorąc mie
re z niektorych [illegible] może plus minus czyni na Roky . . . . . ß 1000:
z Placow [illegible] co dochodzi to według funduszu do Wassiora daio z tego racho
wac się co rok powinni cząsni Communitate y zwierzchnwcią zamkowy

Powinnosc do zamku
z tego miasta.

Z każdego placu zabudowanego y niezabudowanego tylko ty niepustowal' ale w
zyczaiu był co Rok maią na folwarku Parczynskim nazyć Zyta Kopę Iedne
y owsa Kopę iedne.
Item z włok zaycowych a niepustych także z Rogdy cotoki Kopę Zyta y Kopę
Owsa. od Morey powinnosci tak mieszczanie iako y Zydzi y inni ktory place
y włoki Mieyskie trzymaią niemaią być wolnemi oprzecz tych ktory robi wzym
pracem od Xżąt Ich MMC są Excipowani.
A względem Kopania Sian zato od Vwolnienia według dawnego zwyczaiu
się do zamku co rok pieniądzmi . . . . . ß 170
Pastuszego Owsa z Miasta daią . . . . Mac. ß. 5
Arenda Karczemna Mieycka Piwna y Szopalczana z niektoremi Poborami Karczemnemi y
Mlynami także Winnicą zamkowo Według Kontraktu Czynionego ktory trzymaią Sprawa
mi zydki Olycy Samuel Aidzikiewicz, Jeko Jelicewicz, Szepsel Aronowicz, Sdala Szmulo
wicz, Aron Szepelewicz, Czyni do Roku . . . . . ß 17800
Item Arenda Polna Czyni . . . . . ß 3200

Wszystkiego Summa ß 21000.

Облік маєтків князя Радзівіла. 1686 рік (Ф-312, оп.1, спр.82, арк.2)

Документ № 6

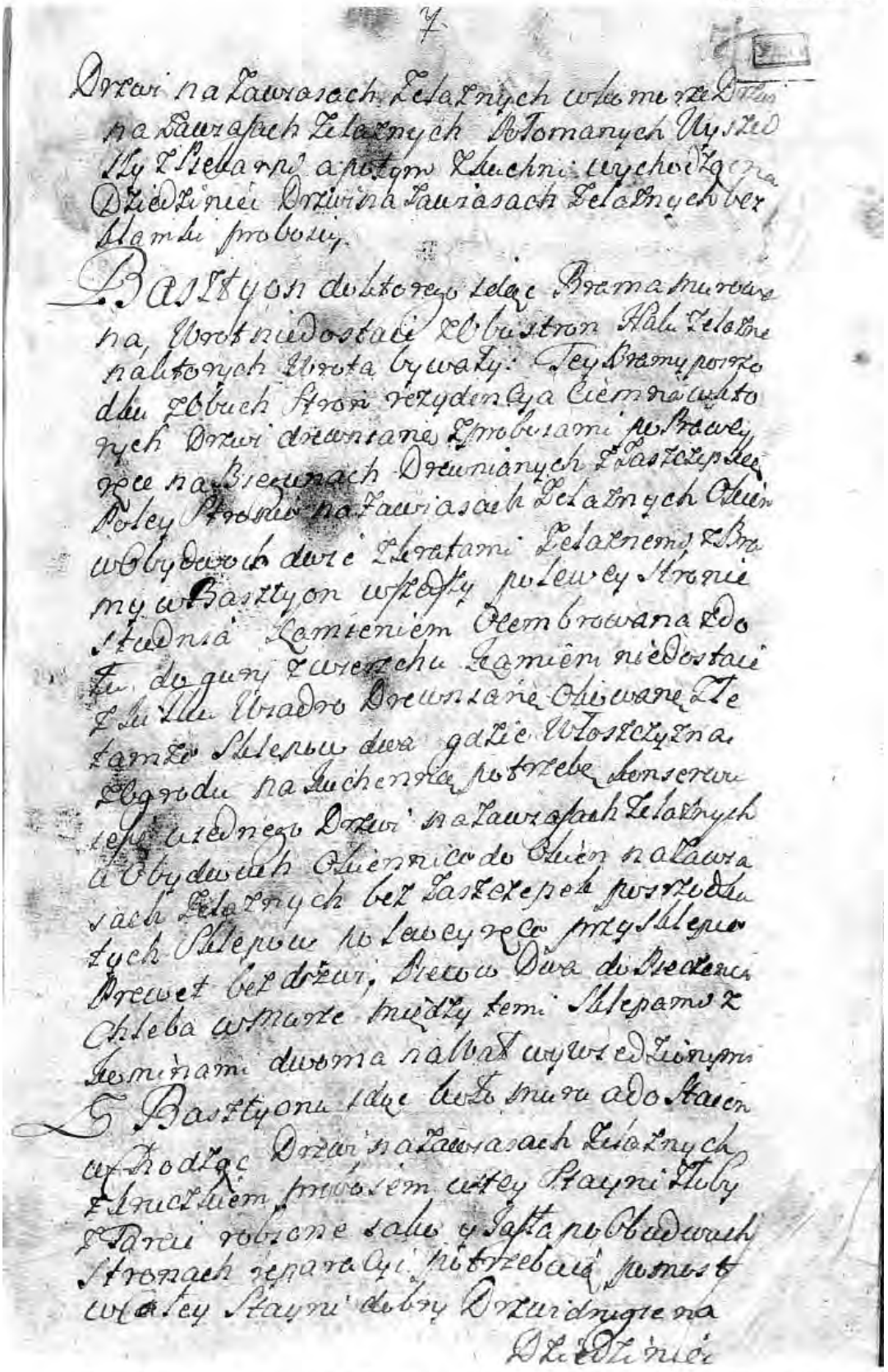

Опис Олицького замку князя Радзивіла. 1737 рік (Ф-312, оп.1, спр.97, арк.7)

Документ № 7

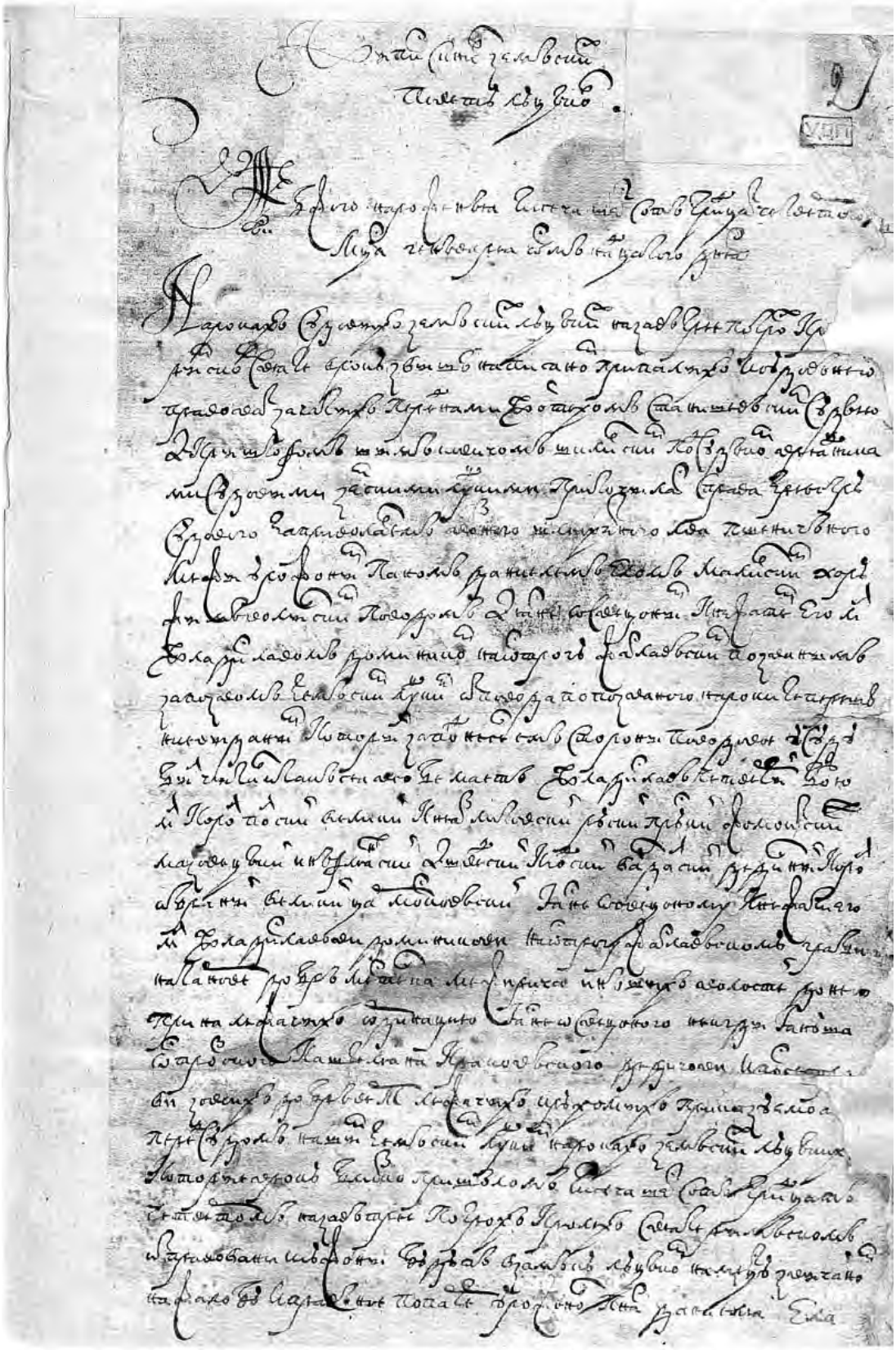

Декрет Луцького земського суду. 1634 рік (Ф-312, оп.1, спр.28, арк.2)

Документ № 8

Rok 1759.

acrzliśmy z ukochaną żoną moją[2] w Samorykach[2]. Ad M.D.G. B.V.M. et oo. S.t. cultum.
1-ma. W Konstantynowie zastałem Jm księdza Spendowskiego[3], prowincjała
O. Dominikanów, na noc do Samczyków.
2-da. Rozkrajano postaw sukna niebieskiego, ukrajono stangrytom dwom i fory-
owi żupany, bekieszę mamie, bekieszkę Baranowskiemu i z ostatniego ka-
ałka spodnie Szymonowi stangretowi. Tad. die pojechał Jmp Micha-
wski pod. bracł.[4] do Zasławia z którym posłałem Baranowskiego chłopca.
2-da januarii. W Samorykach zapłaciłem zł. pol. 60, dico sześćdziesiąt Jm
mu Maciejowi Wiszniewskiemu in vim procentu od sumy 3000 zł. u mnie będącej
3-tia et 4-ta januar.. W Samorykach zapłaciłem Jankielowi kupcowi zł. 597
uko zostałem zł. 59 g. 29 (2) reszty.
5-ta poiyczyłem temuż Jankielowi 1034, tysiąc trzydzieści cztery. Że odebrałem.
6 et 7-ma. Był u nas Jm ksiądz Spendowski prowincjał OO. Dominikanów z Kon-
stantynowa, który bawił do dnia 9 praesentis i dał dyspozycję Jm księdzu Sie-
ierzyńskiemu przeorowi konstantynowskiemu, ażeby względem fundacji w Sam-
orykach konkludował.
6-a. wyprawiliśmy dzieci do Policzyniec.[5]
~~10 porachowaliśmy się z Dawidkiem kupcem konstantynowskim, któremu~~
10 porachowaliśmy się z arendarzem samorykowskim, który aż dotąd w Sam-
orykach zapłacił zł. pol. 1170 gr. 15. Pod actu porachowałem się z Dawidkiem
upcem konstantynowskim, któremu aż do dzisiaj tak za mój dług jako i
o Jmp. Wirskiego[6] dałem asekuracyę na zł. pol. 516 gr. 20, ... (Były) karty
Jmp. Wirskiego tak Jankielowi jako i Dawidkowi dane w sepecikach. Ten dług
arendarz samorykowski z raty wypłaci.
1759 d. 25 januarii. Sądy w Chrucie determinowane przez innotescentię, które,
odpisawszy przez umyślnego człeka Ciel. Jmp. sędziego[7] kolegi mego, odesłałem.

Щоденик князя Хаєцького Францішка-Казіміра за 1759-1760 роки
(Ф-312, оп.1, спр. 110, арк.1)

Документ № 9

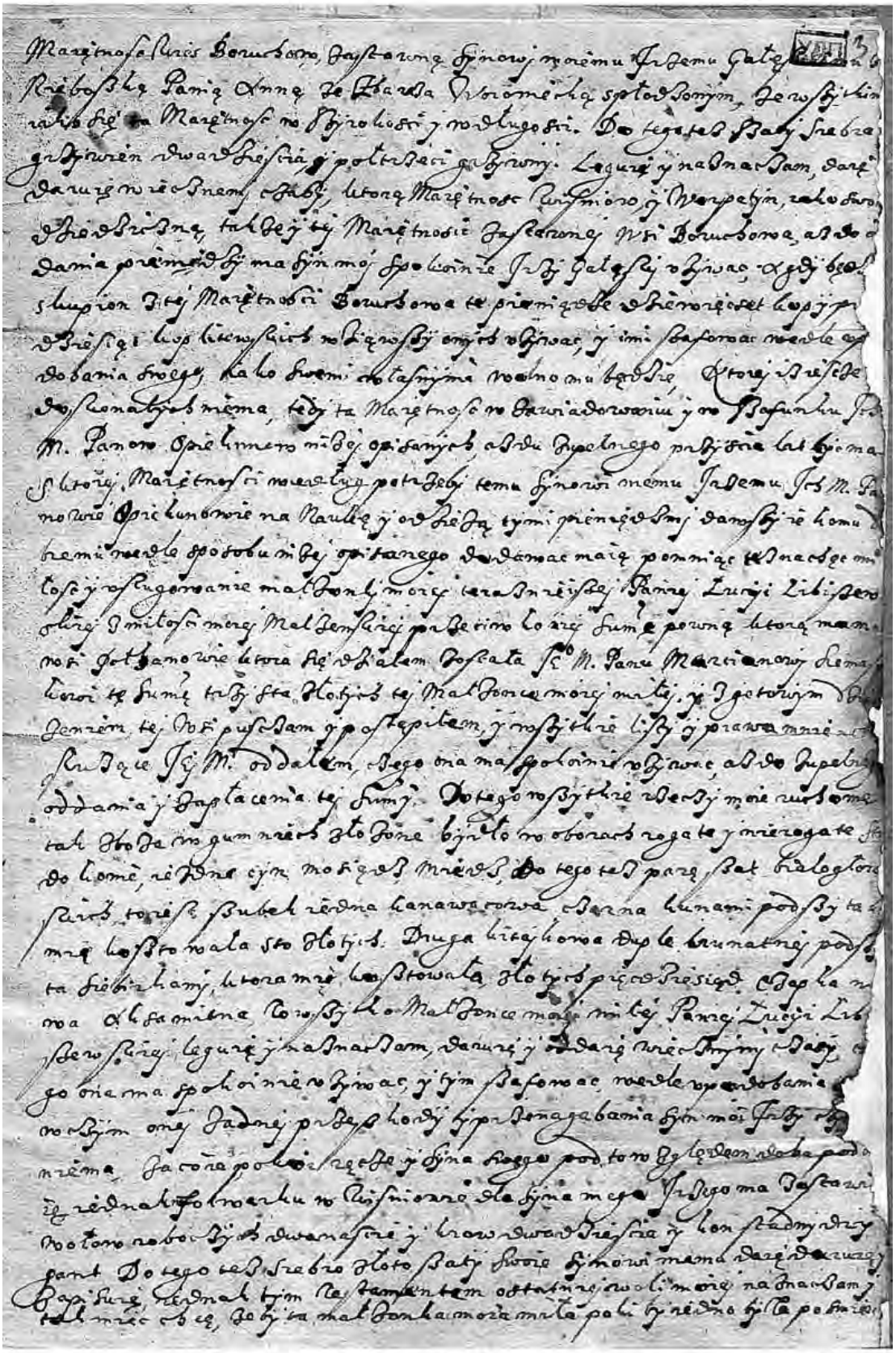

Заповіт Галонського Чеслава на власність в селі Вишнівець Кременецького повіту. 1598 рік (Ф-312, оп.1, спр.12, арк.3)

Документ № 10

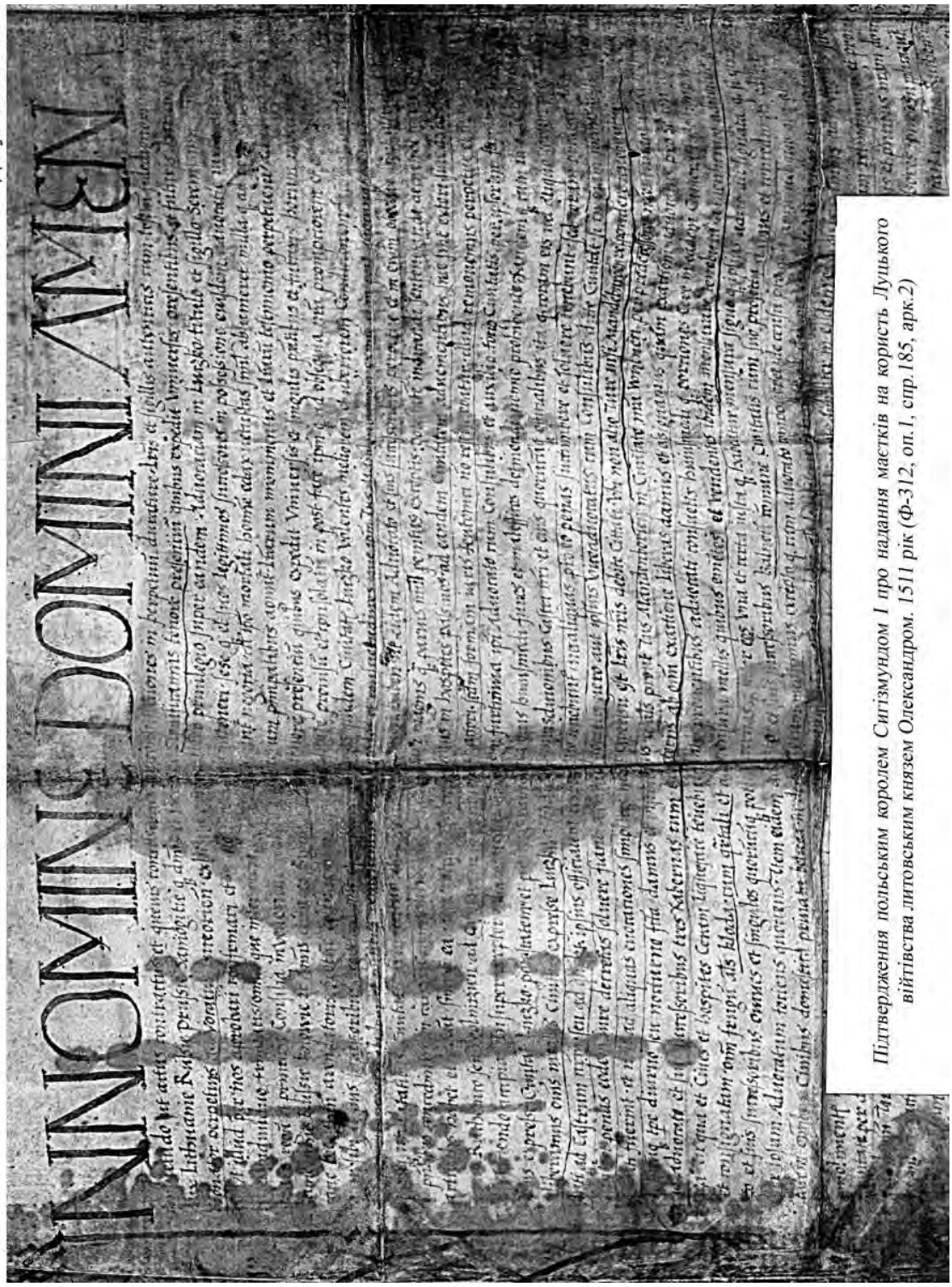

Підтвердження польським королем Сигізмундом I про надання маєтків на користь Луцького війтівства литовським князем Олександром. 1511 рік (Ф-312, оп.1, спр.185, арк.2)

Оксана КАРЛІНА (Луцьк)

СТАН БУДІВЕЛЬ ТА КОСТЕЛІВ ЛУЦЬКИХ МОНАСТИРІВ ДОМІНІКАНЦІВ І ТРИНІТАРІЇВ У 1850 р.: ПУБЛІКАЦІЯ АКТІВ ОПИСУ

Луцьк називали колись «Римом Сходу», адже над містом височіли вежі понад дванадцяти церков і костелів. Тут також була синагога і караїмська кенаса. На початку XVIII ст. у місті налічувалося сім римо-католицьких монастирів: боніфратів, єзуїтів, домініканців, тринітаріїв, бернардинів, кармелітів і сестер-бригідок (про чисельний склад чоловічих монастирів див. таблицю 1)[1].

На березі Стиру, що дугою омиває Старе місто, знаходиться одна з будівель найдавнішого католицького монастиря у Луцьку – монастиря домініканців. Початки його історії можуть сягати XIII ст., коли домініканці розгорнули актину місіонерську діяльність на Русі. Однак перша письмова згадка про цей монастир у місті над Стиром відноситься до часу правління Владислава Ягайла У 1390 році він надав луцьким домініканцям село Городниця в Луцькому повіті. Припускають, що перші монастирські будівлі й костел знаходились на тому ж місці, що й нині, тобто в межах Нижнього замку.

Уже в XVI ст. домініканський монастир у Луцьку належав до найбагатших монастирів у Речі Посполитій[2]. У наступних двох століттях він продовжував успішно розвиватись. У 1684 році луцький монастир став центром волинської «контрати» – округу в межах польської провінції. У 1787 році монастир отримав право на друкарню.

Під час пожежі 1793 року костел монастиря згорів, з нього залишились лише стіни і висока вежа, але найбільше домініканський монастир постраждав під час пожежі 30 липня 1803 року, яка почалася саме в цьому монастирі о 23-й год.[3]

У наступні роки за кошти Вавжинця Радецького, підкоморого белзького, монастир домініканців реставрували, однак остаточно відбудова монастиря закінчилась у 1817 році за пріора Мисловського[4].

Притік нових членів до монастиря у перших десятиліттях XIX ст. і достатнє матеріальне забезпечення гарантували йому збереження та розвиток в умовах Російської імперії: якщо у 1825 році в монастирі було 22, то в 1839 – 35 ченців. До кінця існування домініканського монастиря при ньому існувала школа, де духовні особи вивчали теологію[5].

Значних збитків домініканський монастир зазнав під час пожежі, що сталася в Луцьку 17 травня 1845 року, внаслідок якої згоріло близько 300 житлових і громадських будівель. У вцілілі будівлі монастиря переселився повітовий стряпчий і аптекар Гуклер разом зі своєю аптекою[6].

Тоді ж луцький монастир домініканців опинився серед так званих заштатних монастирів. За розпорядженням вищої державної влади його закрили, нечисельну чернечу братію переселили в інші монастирі, а майно перейшло у власність казни. Багата бібліотека, чудотворний образ Діви Марії та твори Смуглевича були передані Луцькому кафедральному собору.

До великих монастирів, які у XVIII ст. утвердились у Луцьку, точніше, на його передмісті, відноситься монастир тринітаріїв. Богдан Колосок вважає, що будівлі цього монастиря були зведені у 1723 – 1729 рр.[7] У 90-х роках XVIII ст. талановитий художник Ян Прехтель (1737 – 1799) прикрасив зали і коридори монастиря настінним живописом.

Ще на початку XIX ст. монастирю тринітаріїв належало декілька навколишніх сіл та відсотки з капітальних сум, записаних на с.

Кашовка Ковельського повіту, с. Бодячів Володимирського повіту, м. Янушполь Житомирського повіту, с. Кам'яниця Рівненського повіту і кагалі м. Берестечка Дубнівського повіту[8].

З розвитком міста на майдан перед монастирем перемістися недільні торги, а у 1837-1838 рр. вздовж однієї стіни монастирського комплексу на відстані однієї сажні мешканці міста збудували дев'ять мурованих крамниць під одним дахом для продажу продуктів харчування[9].

Після пожежі в місті 1845 року деякі приміщення у монастирі зайняли повітовий предводитель дворянства з канцелярією, повітовий землемір, міський магістрат, повітовий лікар і військовий госпіталь[10].

Уже після Листопадового повстання 1830-1831 рр. костели монастирів домініканців і тринітаріїв стали розглядатися місцевою світською владою як такі, що можуть бути передані православному духовенству.

Обговорення питання про православну соборну церкву в Луцьку розпочалося з ініціативи фельдмаршала Ф.В. Остен-Сакена, командувача 1-ої армії, яка придушувала Листопадове повстання у трьох правобережних губерніях: Волинській, Подільській та Київській. Побувавши в Луцьку, він подав імператорові Миколі I записку, в якій «описал, как бедно православие в г. Луцке, где существует одна только церковь и то самая бедная, тесная и безобразная, по построению похожая на деревянную католическую каплицу» [11]. Маючи таку підтримку, з 1832 року Волинське єпархіальне правління почало добиватися будівництва нової церкви в місті за державні кошти [12] або передачі православним одного з костелів ліквідованих католицьких монастирів з метою переобладнання його під церкву. За деякий час з Петербурга надійшла відповідь, що передача костелу для облаштування соборної церкви не на часі, оскільки й так багато монастирських костелів перетворені на православні.

У Волинській єпархії хотіли, щоб їй передати монастир тринітаріїв, а ченців переселити в інший монастир. Синод, не погодившись з цією пропозицією, просив надіслати йому необхідні відомості для складання проекту будівництва мурованої соборної церкви в Луцьку. Підготовлений проект у 1850 році був направлений єпархіальному архітекторові для складання кошторису[13]. Однак в єпархії не спішили цього робити, а «ввиду сбережения расходов на постройку новой церкви» знову повернулися до ідеї перебудови у православну церкву костелу монастирів домініканців або тринітаріїв, які в цьому ж році були передані «у відання цивільного начальства». Єпархіальне начальство направило відповідні прохання до губернатора, генерал-губернатора і в Синод.

Волинський губернатор А.Д. Кривцов вважав, що костел монастиря тринітаріїв, який знаходиться на головній вулиці міста, може бути перебудований на соборну церкву. У будівлях самого монастиря вже в 1852 р. розмістились дворянське повітове училище, а на верхньому поверсі – повітові органи влади («присудственные места»). Натомість домініканський монастир «по своей структуре мало соответствует православным храмам», до того ж він був розташований у глухому місці і значно постраждав під час пожежі 1848 року[14]. Губернатор пропонував перевести повітове училище в домініканський монастир, щоб звільнені кімнати передати у користування церковному притчу, а також добудувати необхідні господарські приміщення[15].

Тоді пропозиції губернатора не знайшли підтримки. У будинку монастиря розмістився полковий лазарет, а в 1856 році увесь монастирський комплекс був переданий військовому відомству разом з будівлями домініканського і кармелітського монастирів, однак всі вони потребували ремонту, на що вказував волинський губернатор у поданні на ім'я генерал-губернатора[16]. На початку 60-х років ішлося про переобладнання приміщень монастиря тринітаріїв для потреб штабу дивізії: тут мали бути канцелярія та приймальня, слюсарна, теслярська, ковальська і швейна майстерні, цегхауз, школа горністів, кухня і пекарня, кімнати для караулу та арештантів. Планувалось відремонтувати дах, для чого в 1863 р. було виділено із зем-

ського збору 3562 руб. 15 коп.[17] Під час Січневого повстання монастир перетворили на в'язницю для полонених повстанців, згодом в ньому розміщувалось казино. У 1880 році монастирський комплекс зазначав чергової перебудови для потреб окружного суду, в якому той знаходився до 1939 року. Костел монастиря був розібраний у 1869 році, а на його місці в 1894 році збудована каплиця Іверської Богородиці[18].

Збережені архівні документи дають можливість представити, у якому стані були корпуси та костели монастирів домініканців і тринітарії у рік передачі їх «у відання цивільного начальства» [19].

«***Копия. Акт***.

1850 года сентября 6 дня. Визитатор монастырей каноник Хорошинский и житомирский декан каноник Беневский вследствие указа Луцко-Житомирской римско-католической духовной консистории от 26 июля сего 1850 года за № 3 769, основанного на таковом же римско-католической духовной коллегии от 10 того же июля за № 2 494, переданном в оную консисторию преосвященным епископом, по предмету закрытия заштатных монастырей, состоящих в г. Луцке, орденов: доминиканского, тринитарного и кармелитанского, прибыв в г. Луцк и пригласив луцкого уездного декана каноника Рошковского вместе с командированным со стороны гражданского ведомства луцким квартальным надзирателем Ярнутовским, нашли: во-первых, заштатный монастырь доминиканского [підкреслено олівцем] ордена. Самая церковь в 1817 году приведена в совершенное окончание, а после случившегося в 1848 году (!) пожара покрыта новою гонтою, на четырех каменных столбах в аркады, со стрельчатым каменным сводом и железною наверху связею по 7 саженей укрепленную, устроена олтарем к западу, в которою фронтовой вход от севера, заключает длины 85, ширины 30 погонных аршин, а в пространстве своём 283 // квадратных саженей. В оной окованных окон 25, пол деревянный, первые наружные от фронта двери деревянные двуствольные с прочною железною оковкою и внутренним соответственным французским замком. При входе в церковь направо устроена колокольня, винтообразная лестница, при оной двери с железною оковкою и внутренним замком. Над предхрамием и притвором взнесенный церковный каменный крылец, называемый хоры, при коем тоже двери с оковкою и замком, пол деревянный; около главного престола находится кладовая длиною 7, шириною 5 аршин, в ней с оковкою и внутренними замками дверей двое, окошко одно с железною решеткою; налево же сказанного главного престола ризница длиною 4, шириною 3 сажени, в коей тоже с оковкою и внутренними замками двуствольных дверей двое, окошек с железными решетками 3. Подвалов внутри сей церкви не имеется, а таковые находятся с одной только стороны около фундаментов от севера, в которые вход с подвального монастырского коридора; в них окошек 4 с железными решетками и продолжаются от сего последнего к главным фронтовым дверям церкви; с противной же стороны около ризницы находится погреб с двумя окнами // с фундаментом с железными решетками, к нему двери с церкви. Монастырь каменный направо от главного олтаря в одной прямой линии устроен и там же соединен с церковью, выведен фронтом к летнему западу и к реке Стыру; имеет два верхних этажа и третий нижний подвальный с [с]квозным коридором, в коем от входа находится каменный погреб и жилых комнат 8 вместе с кухнею, каждая в пространстве содержит 35 квадратных аршин; в них окон со стеклом, оковкою и железными решетками 8; по коридору такое же число полуокон с решетками и одно с противной стороны без решетки в малом коридорчике от кухни; в сих поясненных комнатах печек русских с полными приборами 3 и одна с очагом в кухни, дверей с оковкою и внутренними замками 6, с задвижками тоже железными 9; из коих в конце сего коридора двуствольные двери, проходящие в пристроенный малый деревянный сарай. В среднем этаже комнат тоже 9, каждая в пространстве [содержит] 35 квадратных аршин; окошек в комнатах 9, по коридору полуокон тоже самое число, коих нижняя половина закрывается деревянными

ставнями; печей голландских по комнатам со всеми приборами // 5, русских 1, дверей с оковкою и французскими замками 9, при входе в коридор этот – двери с оковкою. В верхнее этаже сего монастыря комнат такого же рода и пространства 9, окошек и дверей с оковкою и внутренними замками 9, печей голландских со всеми приборами 6, по коридору полуокон таковых же, как в среднем этаже 9; каждый их сих этажей отделен коридором, заключающим длины 25 погонных саженей, ширины 4 аршина; и тут же от входа в монастырь налево деревянные требы для сообщения этажей, в коих как по комнатах, как равно и по коридорах каменные своды, полы деревянные с досок; и в конце сих коридоров устроены по флангам три отхожих мест; трубы каменные выведены на верх крыши, новою гонтою покрытой. Приходя же налево от сей церкви и главного ей олтаря, встречается к востоку каменное здание давнего доминиканского монастыря об одном этаже с погребами и несколькими подвальными комнатам (но во время случившегося в г. Луцке в 1848 году (!) пожара сие здание до крайности истреблено так, что в некоторых только оного частях остались каменные своды, но те и главные стены сего здания без крыши приходят в совершенное разрушение), [которое] заключает в себе длины 20, ширины 10 погонных саженей, в пространстве же 200 квадратных саженей; в одной комнате сего здания, где помещалась аптека, а ныне цехауз, окон с оковкою и железными решетками 3, в прочих же некоторых местах сего здания таких же железных решеток 5, в подвальной части малых тоже железных решеток 5 и трое окованных дверей. Сие пожаром разрешенное здание с новым вышеописанным монастырем соединяет полуциркулярный с каменною оградою без крыши на аркадах коридор, проходящий снаружи около главного олтаря, имеющий двое дверей с оковкою и деревянный пол. Сей монастырь и поясненное каменное здание, равно как и погост, собственно занимаемый выше сказанною церковью, окружен от города в неровной линии каменною оградою, сопредельною и проходящею по обеим сторонам общего сего монастырского здания до реки Стыра на пространстве всего 116 погонных саженей.

Между сказанною оградою расположены два фруктовых сада и огороды для овощей, но как и сия ограда во время последнего и прежних сильных пожаров немало повреждена и с сего поводу в некоторых местах совершенно разрушилась и имеет значительные прорывы. Прочих строений, кроме вышеописанных, сей монастырь не имеет, // а только принадлежат к оному по фундушовым записям некоторые каменные и деревянные домы, равно земли, на которых таковые по сему городу построены, а именно: 1) каменный двухэтажный дом на большой Лавочной улице по правой руке состоящий и так называемая Томашевская каменица, состоящая в арендном владении луцкого 3-й гильдии купца еврея Дувида Гершковича Вайнтроба по договору 31 декабря 1848 года на актовой гербовой 80-к[опеечного] достоинства бумаге, заключенному за подписями бывшего настоятеля Якова Пуликовского и викарного того ж монастыря Цирилия Ягалковского да сказанного купца Вайнтроба; 2) каменный дом, Пеклом называемый, с двумя лавками и погребами об одном этаже на той же Лавочной улице по левой стороне построенный, состоящий в арендном владении 3-й гильдии купчихи вдовы Идли Еленевой по контракту 1849 года декабря 30, совершенному и выше прописанными лицами духовного ведомства да купчихою Еленевою подписанному; наконец, из визитных описей видно, что сей монастырь имеет за каменною оградою от севера два деревянные домики, из коих в одном помещалась церковная прислуга, а другой дарственным образом отдан луцкому мещанину Вишневскому. За сею оградою от востока имеется земля, на //которой до времени случившегося последнего пожара находились строения и жилые домы: 1) Климковича, 2) полковницы Марковой, 3) луцких монахинь сестер милосердия, 4) еврея Йодки, 5) плотника Доминика Вишневского. К западу же за оною оградою принадлежат земли: 1) на которой построен дом с пивоварнею луцкого еврея Дувида Авербуха и 2) позади еврейской

школы, где состоят тоже за уговором чинша домы трех евреев: 1) сапожника Майорки, 2) Мошка и 3) Юдка; аккуратного же пространства и количества сих выше поясненных земель означит невозможно, так как плана сего монастыря не имеется.

Постановили [виділено великими літерами]: оказавшись по поверке монастырское и церковное имущество Луцкого доминиканского монастыря, [то есть] различные вещи и церковную утварь, равно все без исключения движимости передать и передается по описи под наблюдение и бережение впредь до особого распоряжения епархиального начальства луцкому уездному декану канонику Рошковскому, а самое монастырское и церковное здание со всеми к оному принадлежащими строениями во ведение командированного со стороны гражданского ведомства луцким городничим луцкого же квартального надзирателя Ярнутовского и опись всему принятому и сданному за надлежащими подписями всех участвовавших от лица визитатора монастырей каноника // Хорошинского вместе с настоящим актом и точными копиями договора с купцом Дувидом Вайнтробом 1848 декабря 31 дня и контракта 1849 годов декабря 30 дня с купчихою Идлею Еленевою заключенных представить в Луцко-Житомирскую римско-католическую духовную консисторию. Подлинный подписали: визитатор каноник Хорошинский и луцкий квартальный надзиратель подпоручик Ярнутовский.

Верно. Правитель дел комиссии народного продовольствия [подпись]» [20].

«***Копия. Акт.***

1850 года октября 13 дня. Визитатор монастырей каноник Хорошинский и житомирский декан каноник Беневский вследствие указа Луцко-Житомирской римско-католической духовной консистории от 26 июля сего 1850 года за № 3 769, основанного на таковом же римско-католической духовной коллегии от 10 того же июля за № 2 494, переданном в оную консисторию преосвященным епископом по предмету закрытия заштатных монастырей, состоящих в г. Луцке, орденов: доминиканского, тринитарного и кармелитанского, прибыв в г. Луцк и пригласив луцкого уездного декана каноника Рошковского вместе с командированным со стороны гражданского ведомства луцким квартальным надзирателем Ярнутовским нашли каменное здание луцких тринитаров [підкреслено олівцем], именно: церковное [здание] устроено в 1720 году главным олтарем к западу, на четырех каменных столбах с аркадами, по обеим сторонам соединенными с возведенными сводами каменными стрельчатыми, содержит длиною 53, шириною 29 ¼ погонных аршин; фронтовой фасад сего храма снаружи окрашивают две вознесенные башни по обеим сторонам сего церковного фасада, на котором, равно и на // башнях, осажены железные кресты, и таковой же наверху крыши над великим престолом; от входа в сию церковь имеются деревянные тропы и тут же двуствольные фронтовые двери с железною оковкою соответственно к сему внутренним запором и французским замком; предхрамие, или хоры, сей церкви каменные, к коим вход налево чрез двери закрыто досками с двумя одинокими дверьми с оковкою; в высшем составе сей церкви окон с прочною оковкою 8, по бокам ей внизу полуциркулярных 6 и от фронта церкви 2. Пол церкви деревянный и внизу подвалы, к коим два входа с внутри церкви, а в них два окна с железными решетками. Около главного престола встречается направо церковная кладовая длиною 11, шириною 8 аршин и двери двуствольные с оковкою и французским замком, окно с железною решеткою 1, налево же сего престола такие же двери с оковкою и замком в ризницу, состоящуюсь с трех комнат, из которых две первые равны длиною и шириною с сказанною кладовою; в них по одному окну с оковкою и решетками, третья же за ними следует комната, положенная прямо противу главного олтаря длиною 11. шириною 9 аршин, в ней с оковкою и внутренними замками дверей двуствольных к шкафам // 2, к выходу в монастырь с оковкою и французским соответственным замком 1; окон в ней великих 2 с оковкою и железными решетками. Сия церковь покрыта гонтою и всреди сей крыши имеется возне-

сенный деревянный копул с железным наверху крестом. Погост, к сему храму принадлежащий, обведен каменною оградою на пространстве 37 квадратных саженей, к которому вход из главной улицы, ведущей к центру города, имеются деревянные двуствольные двери с железною оковкою и направо над стеною каменной ограды выведена каменная колокольня. Что же относится монастырского здания, то сие устроено немного в продолговатом квадрате и состоит вблизи реки Глушца фронтом к югу и главной улицы города Луцка. Сие здание имеет два этажа и подвальные погреба; вход к нему с церковного погоста и тут же встречается возвышенная фронтовая часть в ряде церковного фасада с железным наверху крестом. Первые двери на крыльце в прихожей двуствольные с нужною к сему оковкою и соответственною запорою; миновавши же прихожую, имеются другие двери с оковкою и французским замком; из сих, приходя налево от востока к западу, имеется коридор длиною 51 ¼ , шириною 4 аршина, на нем жилых комнат и никакого помещения не находится, так как сей коридор присоединен к правой // стене церкви, имеет окон с оковкою от севера без решеток 8, отпочасти с железною решеткою 1 и такова же от запада на скрепах; он проводит в прямой линии к черной лестнице, или к тропам, ведущим на верхний этаж монастыря, тут налево имеется праздничная стена и над сказанными тропами кладовая от запада; к ним дверей с оковкою и замками 2, окно с решеткою 1 и таковое же на тропах; по другому же коридору, от юга к северу длиною 67 ½, шириною 4 аршина, имеется по обеим его сторонам жилых комнат 13, холодная 1 и две ж к западу на отхожие места; все длиною в 6 ½ и шириною столько же аршин; к ним дверей с оковкою и внутренними замками 12, с железными задвижками 3, печей голландских с приборами 6, с очагами 3, окон от запада с оковкою и решетками 12, от востока без решеток 8; приходя направо по третьему коридору от запада к востоку (длина и ширина соответственна параллельной линии коридора с противной стороны квадрата положенного) находится только с одной стороны его от севера комнат 5, из коих 2 первые по сему коридору имеют длины 8 ¾ аршин и столько же ширины, третья средняя комната, занимаемая было монастырскою кухнею, содержит длины 7 ¼ аршин, две же последние заключают каждая из них длины 7 ¼ , ширины, как и первые комнаты, 8 ¾ аршин; // в сих комнатах дверей с оковкою и французскими замками 8, с задвижкою 1, окон от севера с решетками 11, от юга по коридору без решеток 6, печей голландских с приборами 4; тут среди сего коридора направо помещены с оковкою двери, ведущие на черный двор, положенный среди квадрата и главного сего монастырского корпуса, в нем устроенный выгодный колодец; на пространстве всего 687 квадратных аршин. Возвращаясь от севера к югу на главное крыльцо и почасть церкви, открывается 4-й последний в сем этаже коридор, длиною и шириною соответственно параллельно лежащему с другой стороны квадрата коридору; в нем считается по обеим сторонам комнат 11, имеющих то же длиною и шириною 6 ½ аршин, из коих от востока состоит 7, а от запада 5; в них дверей с надлежащею оковкою и замками 11, окон от востока с решетками 7, от юга без решеток 8, печей голландских с приборами 6, на том же коридоре имеются двери с оковкою и замком в фруктовый огород от восточной стороны и другие таковые ж двери, ведущие на черный двор и к реке Глушцу; при оных последних дверях по правой стороне от главного входа имеются с коридора двери с оковкою в кладовую и тут же возле них одни трепы в подвальные погреба, а другие парадные // шириною 3 аршина, ведущие на верхний этаж сего здания. В сем верхнем коридоре налево устроены тоже трепы на чердак для очистки печных труб; и в продолжении сего первого коридора от севера к югу по обеим сторонам имеется комнат 13 и одна холодная, длиною и шириною каждая из них по 6 ½ аршин; к ним дверей 14 с оковкою и замками, печей голландских с приборами 5 и с очагом 1, окон по комнатам и по коридору 19, на трепах 4 и одно в холодной [комнате] с железною решеткою; во втором коридоре

направо от востока к западу не имеется жилых помещений для причин, поясненных по описи такого же коридора в нижнем этаже находящегося, однако же в конце сей линии налево имеются две комнаты, или же две монашеские аратории, смежные по обеим сторонам со стенами церкви около главного престола; из них одна длиною 11, шириною 8 аршин, другая же над церковною ризницею от запада длиною 16, шириною 9 аршин, и в сей только последней окованных окон 2, дверей с оковкою и замками к сим упомянутым комнатам 2; и по сему коридору от севера таких окон с оковкою 8; в третьем, смежном с сим коридоре направо от юга к северу по обеим сторонам жилых комнат 12, на отхожее место две и одна холодная от монастырского квадрата; в них дверей с оковкою // и замками 7, с засувками 6, окон в комнатах и по коридору 20, печей голландских с приборами 6. В четвертом последнем коридоре направо от запада к востоку находится по одной только стороне от севера 2 залы и в средине их одна комната с огревательною голландскою печкою; залы от по флангам сего коридора устроены были собственно для монастырской библиотеки, из коих первый 38, другой же зал 34 квадратных саженей содержит; комната же, среди оных помещенная, заключает 14 [и] 2/3 квадратных саженей; меньший их сих упомянутых залов имеет паркет; на всех же прочих комнатах, как равно и на коридорах, уложен прочный деревянный пол. В подвальной части сего здания расположены погреба; к ним от востока дверей с оковкою 3, окон с железными решетками под целым монастырским зданием 20. Приходя из монастыря на черный двор, положенный над рекою Глушцем, от севера находятся среди каменной ограды хозяйственные монастырские строения на пространстве квадратных саженей 394; тут возле сказанной ограды налево от запада построены каменные конюшни и к сему нужные сараи в пространстве квадратных саженей 61; сие здание имеет 3 дверей с оковкою; и возле оного налево монастырская, тоже каменная, пральня, в пространстве 9 1/3 квадратных саженей; в ней дверей 2 и два окна с оковкою; вблизи его главные // двуствольные с железною оковкою ворота, ведущие в ныне отписанный черный двор. Таковые все здания, как равно и главный корпус монастыря с церковью окружен каменою оградою на протяжении 430 погонных саженей; и между сею оградою с востока понад рекою Глушцем расположен фруктовый сад, в котором пространство 1 десятина и 35 квадратных саженей; в этому саду устроена каменная оранжерея длиною 19 ½ , шириною 5 аршин, в ней дверей 3 и окошек 2 с оковкою. Возле же монастырской стены от черного двора находятся одни двуствольные, а другие одинокие двери с надлежащею железною оковкою. Что же относится принадлежащей сему монастырю чиншовой по городу земли, то об этом по визитным описям полного и достаточного представления не открывается, а видно только из инвентарной книги, за 1799 год представленной, что сей тринитарный монастырь владеет малою частью земли; против сего же монастыря в г. Луцке состоящей [земле] было к сему монашеству каноником Луцкой кафедры Кнегининским по совершенному 6 августа 1717 года договору и того же числа в луцких гродских актах явленному переуступленный, на которой земле были построены 4 домы луцкими жителями евреями и сию монастырю чинш уплачивали, а именно: 1) Гершко Вольф Либерман вместе с Аврумом Мойшею, 2) Гдаль Борух Беренштейн вместе с Йосем Нутою, 3) Аврум Йоселийович Перельмутер, 4) Ушер Алкунович Кауфман, 5) вдова Бейла Вайнштейнова и) Хаим Щербатый, которого дом сгорел во время последнего пожара, случившегося в 1848 году (!). План и фасад сего тринирарного здания при сем полагается.

Почему постановили: оказавшись по поверке монастырское имущество и все без исключения движимости передать и передаются по описи под наблюдение и сбережение впредь до особого распоряжения епархиального начальства луцкому уездному декану канонику Рошковскому, ризничные же вещи, церковную утварь и все прочее, в церкви находящееся, хотя и принято деканом каноником Рошковским во свое ведение, но как

на доставление таковых в Луцкую кафедру требуется значительных издержек да при том по случаю нынешней ненастной погоды при // перенесении и перевозке может подвергнуться немалой порче, то посему все находящееся в церкви Луцкого тринитарного ордена оставить на прежнем месте под замком и печатью впредь до особого распоряжения епархиального начальства, и ключи от оной церкви вручить луцкому декану канонику Рошковскому. Самое монастырское здание со всеми к оному принадлежащими строениями сдать (и сдается) в ведение командированного со стороны гражданского ведомства луцким городничим луцкого же квартального надзирателя Ярнутовского; настоящий же акт за надлежащим подписом с прочими таковыми же подлинными составленными о равномерном закрытии заштатных монастырей доминиканского и кармелитанского, равно [с] планом и фасадом тринитарного монастыря, а также [с] другими документами вручить означенному гражданского ведомства чиновнику Ярнутовскому, копии же с настоящего акта и прочих равно документов представить посредством визитатора монастырей каноника Хорошинского в Луцко-Житомирскую римско-католическую духовную консисторию. Подлинный подписали визитатор каноник Хорошинский и луцкий квартальный надзиратель порутчик Ярнутовский.

Верно. Правитель дел комиссии народного продовольствия [подпись]» [21].

Примітки

1 Складено за: Zakony męskie w Polsce 1772 roku /Kom. redakcyjny L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski. – Lublin, 1972. – S. 193, 199, 209, 229, 256, 286; Sznarbachowski F., ks. Początek i dzieje rzymsko-katolickiej diecezyji Łucko-Żytomierskiej, obecnie Łuckiej, w zarysie. – Warszawa, 1926. – S.225-227, 230.

2 Kłoczowski J. Zakon braci kaznodziejów w Polsce. 1222 – 1972. Zarys dziejów //Studia nad historią dominikanów w Polsce. 1222 – 1972 /Pod red. J. Kłoczowskiego. – Warszawa, 1975. – S.59 -60.

3 Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1, спр 16, арк. 36.

4 Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. - Warszawa, 1884. – T. 5. - S. 788.

5 У 1838 р. таких було 7 осіб (дияконі, субдияконі і один клірик) (див.: Центральний державний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України),ф. 442, оп.788 «а», спр. 233 «а», арк. 84).

6 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 6403, арк. 52 зв.

7 Kołosok B.W. Kościoł i klasztor trynitarzy w Łucku // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1989. – T. XXXIV. – Z. 3/4. – S. 180.

8 Державний архів Рівненської області, ф. 384, оп.5, спр. 469, арк. 27.

9 ЦДІАУК, ф. 442, оп. 71, спр. 178.

10 Там само, оп. 1, спр. 6403, арк. 52 зв.

11 Там само, оп. 290, спр.139 «б», арк. 68; оп. 291, спр. 33, арк. 1.

12 Навіть у 1852 р. православна парафія у місті налічувала всього 130 корінних мешканців (див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 291, спр. 33, арк. 3 зв.).

13 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 290, спр.139 «б», арк.56, 68 зв.

14 Там само, оп. 290, спр.139 «б», арк. 57 – 59, 69: оп. 291. спр. 33. арк. 2 -3.

15 Там само, оп. 291, спр. 33, арк. 17 зв. 18.

16 Там само, оп. 86, спр. 296.

17 Там само, оп. 91, спр. 364, арк. 11, 22.

18 Kołosok B.W. Kościoł i klasztor trynitarzy w Łucku // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. – 1989. – T. XXXIV. – Z. 3/4. – S. 181.

19 ЦДІАК України, ф. 442, оп. 291, спр. 33; пор.: Колосок Б.В. Римо-католицькі святині Луцька. – К.: Техніка, 2004. – С.115-129, 190-211.

20 Там само, арк. 5-8 зв.

21 Там само, арк. 9-13 зв.

Таблиця 1.
Чоловічі римо-католицькі монастирі у Луцьку в 1772 р.

Монастир	Рік заснування	Чисельний склад			Всього
		Ченці	Семінаристи	Світські особи	
Бернардинів	1643	8	2	-	10
Боніфратів	1629	1	-	4	5
Домініканців	1390	16	14	5	35
Єзуїтів	1604	22	28	7	57
Кармелітів	1740	10	2	3	15
Тринітаріїв	1717	14	15	5	34

Вадим КУДЬ (Луцьк)

ЛУЦЬКА ВІЙНА 1431 р.

Протягом XIV століття внаслідок польсько-литовської експансії колишні самостійні князівства на західноукраїнських землях остаточно втратили свою незалежність.

Але хоч якими значними були завоювання литовців в Україні, проте більш тривалий і всеохоплюючий вплив на долю українців мала експансія польської держави. У тривалій боротьбі між Польщею і Литвою за українські землі ряд важливих історичних подій: воєнних зіткнень, дипломатичних переговорів, політичних інтриг відбулося саме на Волині, зокрема у місті Луцьку.

Після Кревської унії 1385 року у Великому князівстві Литовському посилився процес ліквідації колишніх удільних князівств. У 1387 році польський король Ягайло вилучив Луцьку землю зі складу Волинського князівства, де з 1386 року княжив Федір Любартович, і передав її у тимчасове володіння литовському князю Вітовту Кейстутовичу.

Незважаючи на умови Кревської унії, Вітовт прагнув до широкої автономії аж до самостійності Великого князівства Литовського. В 1392 році він домігся від Ягайла фактично визнання його великим князем литовським. Іншому претендентові на великокнязівський стіл – Скригайлу Ольгердовичу як компенсацію пообіцяли Київщину, а також із складу Луцької волості – Крем'янець і Стожок. Наступного року Вітовт остаточно усунув Федора Любартовича з Волинського князівства, а після смерті Скригайла (1397р.) знову прилучив Крем'янеччину до Волині, що стала частиною його особистого наділу (7, ст. 63).

Зміцнюючи свої позиції Вітовт налагоджує відносини з німецькими рицарями, віддає свою дочку Софію за московського князя Василя. У 1398 році українські та литовські князі і бояри проголосили його королем Литовським і Руським (10, ст. 317). Складаються передумови для коронації Вітовта. Але політичні плани великого князя підірвала невдала війна з татарами. В битві на Ворсклі 12 серпня 1399 року хан Тимур Котлук завдав нищівної поразки литовсько-руському війську. Татари переслідували переможених аж до Луцька, який захопили і страшенно спустошили (5, ст. 138). Поразка Вітовта у війні з татарами і загострення відносин з хрестоносцями змусили його прийти до згоди з Ягайлом, який із свого боку запропонував компроміс. Угоду було досягнуто у 1401 році в місті Вільно і закріплено у 1413 році в Городлі над Бугом, де відбувався з'їзд Ягайла, Вітовта та польських і литовських магнатів. За складеною тут так званою Городельською унією Велике князівство Литовське визнавалося суверенною державою під управлінням Великого князя Вітовта, але він і його нащадки залишалися під зверхництвом короля Ягайла і його нащадків. Проте, визнаючи Велике князівство, як державне утворення, Городельська унія вносила в його структуру розлам на релігійному ґрунті: вона забезпечувала права, рівні з правами польських панів, тільки литовським і українським панам католицької віри (1, с. 137).

За часів Вітовта зростає роль Луцька як адміністративного центру. Місто стає фактично другою столицею Великого князівства. У Луцьку Вітовт заснував свою резиденцію, другу після Вільна, де поперемінно подовгу проживав. Тут розбудовується поставлений Любартом оборонний замок, відбувається розвиток ремесла, торгівлі, культури. В місті оселяються литовці, євреї, караїми, навіть татари. Караїми, зокрема, дістали у 1408 році привілей що забезпечив їм права в міському житті. У львівських міських книгах 1406 року згадуються також окремі вірменські поселенці, що мешкали у Луцьку (4, ст. 137). Крім того, є свідчення, що за часів Вітовта у Луцьку вже були представники вірменського і єврейського духовенства (8, с. 30.) У 1427 році з Володимира до Луцька було перенесено кафедру римсько-католицького єпископа, а орден домініканців отримав тут значні надання. Разом з тим за ініціативою Вітовта Ягайло видав Луцькій землі грамоту, в якій підтверджувалися права мешканців всіх ві-

росповідань і обіцялося не чинити утисків православним у землі Луцькій (2, с. 80).

Про значення Луцька як південної столиці Великого князівства Литовського свідчить факт проведення тут на початку 1429 року з'їзду європейських монархів. Крім Вітовта до Луцька прибули польський король Ягайло, імператор Священної Римської імперії Сигізмунд, великий князь московський Василь II, датський король Ерік VII, волоський воєвода, посол візантійського імператора, папський легат, магістр і командор від німецького рицарства. З кожним можновладцем прибуло багато васалів і обслуги. Всього, як свідчать джерела, зібралося близько 15 тисяч чоловік, яких Луцьк не міг вмістити, і частину з них довелося розквартирувати у навколишніх приміських селах – Жидичині, Ківерцях, Гнідаві, Красному (12, с. 17–18). Очікуючи імператора Сигізмунда, який затримався з приїздом, прибулі розважалися, бенкетували, куштували смачні страви й вина. В той час місто Луцьк стало свідком розкішних королівських трапез. Щодня дорогами Волині тягнулися до Луцька санні валки із запасами борошна, бочками меду, тушами свійських тварин або впольованих у пущах лосів, диких кабанів.

Вітовт приймав високих гостей у верхньому замку в своїй резиденції. На з'їзді обговорювалася пропозиція про об'єднання християнських держав перед лицем турецької загрози. Обговорювалися також деякі політичні і економічні проблеми міждержавних відносин. Нарешті, головним питанням була підтримана імператором Сигізмундом ідея надання королівського титулу господареві з'їзду – Вітовту. Проте через суперечки і розбіжності конкретних рішень не було прийнято і поступово делегації роз'їхалися . (9, с. 11). Невдовзі, в жовтні 1430 року, у віці 80 років Вітовт помер.

Після смерті Вітовта на скликаному у місті Вільно сеймі великим князем литовським обрано було Свидригайла Ольгердовича, який в попередні роки боровся проти Вітовта і внаслідок цього, був ув'язнений в кременецькій фортеці у 1409 році. Лише через дев'ять років (1418 р.) прихильникам Свидригайла вдалося визволити його з в'язниці.

Хоча в свій час Свидригайло перейшов у католицьку віру, в своїх зазіханнях на великокнязівський престол він спирався переважно на православних прихильників, які симпатизували йому і підтримували його «Русини цінували в Свидригайлі свого вірного прихильника й союзника – пише М.С.Грушевський, – його перемога мала бути перемогою руського елементу у великому князівстві. За це йшли українські й білоруські князі й бояри за Свидригайлом за весь час його політичної кар'єри». (13, с. 187).

Політичний курс Свидригайла викликав невдоволення правлячих кіл Польщі. Польські магнати, докоряючи Ягайлові за затвердження Свидригайла великим князем литовським, зібралися на з'їзді в Сандомирі і вирішити направити послів до Свидригайла у Вільно.

Зміст вимог, які висунули посли, зводився до того, що Свидригайло повинний був визнати недостатню легітимність своєї влади і згідно з постановами городельської унії (1413 р.) заново отримати свої повноваження «від короля, Королівства і Великого Князівства». Крім цього, Свидригайло мав відступити Польщі Волинь з Луцьком та Поділля (7, с. 66). Свидригайло відкинув ці тверді умови, за ціну яких польські пани готові були визнати його великим князем литовським, та став готуватися до війни.

Насамперед він намагався знайти союзників. Зокрема, можна було розраховувати на підтримку імператора, який був зацікавлений у відокремленні Великого князівства Литовського від Польщі. Мав також Свидригайло попередню угоду з ханом татарської орди та й волоським господарем. Складно відбувалися переговори з німецькими рицарями, які побоювалися ризику війни з Польщею. Тільки під сильним тиском Свидригайла, який загрожував помиритися з поляками, а також за умовлянням імператора у червні 1431 року було підписано угоду про воєнний союз рицарів із Свидригайлом та іншими русько-литовськими князями (3, с.194). На цьому етапі не лише литовські , але й українські пани підтримували Свидригайла, осо-

бливо князь Федько Несвіцький і галицький пан, Богдан Рогатинський (6, с.125).

Переговори між Свидригайлом і польською стороною, що тривали всю першу половину 1431 року, скінчилися тим, що Свидригайло розлючений чи то вимогами посла, чи його поведінкою, вдарив його у обличчя і наказав кинути до в'язниці. Взагалі джерела характеризують Свидригайла, як енергійного, невтомного діяча, який проте розумом великим не відзначався, схильний був до сліпих поривів несамовитої люті. Неврівноваженість князя, можливо в якійсь мірі й пояснює причину його численних поразок навіть за дуже сприятливих умов (11, с. 68)

25 червня 1431 року польський король Ягайло рушив з Перемишля, а 9 липня зупинився в Городлі над Бугом, на кордоні з Волинню. Звідти він відправив листи до пруських рицарів і до цісаря сповіщаючи про війну із Свидригайлом. Король простояв тут без малого два тижні, чекаючи підходу поляків з Польщі.

Звістка про війну застала Свидригайла у Вільно і, здається, він був не готовий, навіть твердив, що поляки підступно під час переговорів напали на його землі. Він закликав своїх союзників – німців до відкриття воєнних дій, а сам рушив на Волинь. З наближенням польського війська Свидригайлові залоги покинули Збараж і Володимир, польські авангарди попрямували до Луцька.

Між тим, король Ягайло не поспішав. Цьому давалися різні пояснення. Польський хроніст Ян Длугош повідомляє, що після оголошення війни Ягайло вислав ще раз послів до Свидригайла, закликаючи до згоди і покори. Переказує також Длугош і закиди на адресу Ягайла, що він нібито з особливих симпатій до Свидригайла відтягав початок воєнних дій. Подібні закиди М. С. Грушевський вважав несерйозними. Але те, що кривавий конфлікт між Польщею і Литвою не був бажаним Ягайлові, цілком можливо припустити. Війна породжувала жорстокість і жертви з обох боків. Польські війська спалили і розграбували Володимир та деякі інші міста. Із свого боку православні прихильники Свидригайла знищували католицьких противників, вбили п'ятьох домініканців, спалили католицькі храми в Луцьку й інших місцевостях Волині (2, ст. 83). Але основною причиною зволікання з боку Ягайла скоріше за все була повільність, з якою збиралося польські полки. Саме це і дозволило Свидригайлові в якійсь мірі підготуватися до боротьби.

Дочекавшись підходу малопольських полків, Ягайло рушив на схід. Зайняту Володимирщину він віддав колишньому володареві Федорові Любартовичу, але той незабаром помер. Нарешті, після підходу великопольських полків, ще продовжуючи переговори із Свидригайлом, наблизився до Луцька. Свидригайло, що перебував на півночі Волині, також поспішив туди. Велика битва відбулася 31 липня 1931 року недалеко від Луцька на переправі через річку Стир під Кобілками (13, с. 29).

Польські полки відкинули русько-литовське військо, що боронило перехід через Стир, а Свидригайло залишивши залогу в луцькому замку, відступив.

Кожна сторона оцінювала наслідки битви по-своєму. В польських донесеннях повідомлялося про значну перемогу і про втечу Свидригайла. Свидригайло навпаки доносив своїм союзникам, що він не зазнав особливої шкоди, а завдав втрат противнику. Причому він знов твердив про підступність поляків, які напали, коли він нібито їхав на переговори з Ягайлом.

Центральною подією війни стала боротьба за Луцьк. В ході бойових дій місто було спалене, розпочалася облога замку. Королівське військо блокувало замок, за мурами якого укріпилося чотиритисячне військо на чолі з одним з найкращих свидригайлових воєвод Юршею. Пруський хроніст Петро з Дусбурга зазначав, що «... замок був боронений значнішою шляхтою та рицарством литовським». З обох сторін широко застосовувалася вогнепальна зброя. (13, с. 29).

13 серпня 1431 року розпочався штурм фортеці. Зробивши в стінах проломи, поляки почали пробиратися в замок. Зав'язалася рукопашна битва, але через великі втрати король наказав військам відійти. Юрша попро-

сив перемир'я, але отримавши перепочинок, укріпив замок і продовжив його оборону. У польському таборі почали звинувачувати Ягайла в невдалій облозі, що він насправді не прагне захопити замок. Через те Ягайло доручив керівництво облогою белзькому князю Земовиту Мазовецькому з комісією польських панів. Але облога після цього не стала більш успішною, тим більше, що Свидригайло розпочав переговори. Було укладено перемир'я на кілька днів, потім ще одне. Сам Свидригайло перебував у цей час в Степані над Горинню, і практично нічого не робив, щоб звільнити Луцьк від облоги. Можливо тому, що не мав достатньо організованої і боєздатної військової сили. Поляки спробували під час перемир'я захопити замок зненацька, але це їм не вдалося. Потім поставили потужний порок , який мав зруйнувати укріплення. Але й ця справа не вдалася, бо Юрша знов попросив перемир'я, а Ягайло погодився.

Під час облоги Луцька відбувалися дрібні збройні сутички в сусідніх землях. У Белзькій землі руські загони спалили Бужськ і пограбували поляків. Висланий туди з під Володимира шеститисячний польський полк розгромив ці загони. Але спроба полку здобути Олеськ не мала успіху. Власник замку Богдан Рогатинський (русин з Галиччини) ще з початку війни перейшов на бік Свидригайла і тепер не зважаючи на загрозу конфіскації, не хотів підкоритися. Поляки мусили задовольнитися обіцянкою Богдана, що він віддасть замок тільки після падіння Луцька (3, с. 197). Подібний рух був також і в Холмщині. Почалося із спалення Ратненського замку, потім з'явилися українські загони, але були розгромлені польською залогою.

Тим часом в польському війську під Луцьком посилювалися настрої втоми і роздратування. Було загальне невдоволення, підозри в зраді. До того ж прилучилася масова загибель коней. Тому вісті про те, що переговори із Свидригайлом можуть нарешті завершитися реальною згодою, викликали в польському таборі задоволення.

Для Польщі така угода, тим більше, була вчасною, що становище Свидригайла почало зміцнюватися. Хоча йому самому не вдалося зібрати сильного війська, зате його союзники почали діяти. Воєвода волоський Олександр вислав війська, які спустошували зайняте поляками Поділля та сусідні галицькі землі. Татари, які перед тим вислали якусь незначну допомогу (вони згадуються в битві над Стиром), тепер наближалися з новими силами. А найважливіше – рицарі-хрестоносці, на нейтралітет яких розраховували поляки, несподівано в 20-х числах серпня розпочали воєнні дії.

За таких, надзвичайно сприятливих для нього, обставин, Свидригайло укладає з Ягайлом перемир'я на два роки, поширюючи його умови і на союзників – німців і волохів. Акт угоди був підписаний 26 серпня 1431 року, коли вісті про німецький напад, ще не могли прийти. Але ратифікація угоди розтягнулася до 2 вересня, коли про виступ рицарів уже повинно було бути відомо. За угодою Волинь з Луцьком залишалася за Свидригайлом. Поляки мовчки зняли свої претензії на цю територію.

В подіях, пов'язаних з Луцькою війною, Свидригайло не відзначився ні як талановитий дипломат, ні як воєначальник. З цього приводу М.С. Грушевський відмічав: «...навіть припускаючи, що Свидригайло укладав угоду ще не знаючи про німецькі плани, його роль у Луцькій війні дуже непоказна. Він не показав здібностей ані організатора, ані політика» (3, с. 199). Як керівник і організатор оборони Луцька відзначився, безперечно, воєвода Юрша.

Підписане перемир'я не усунуло джерел конфлікту. Польські магнати, не подолавши Свидригайла воєнною силою, висунули йому суперником молодшого брата Вітовта – Сигізмунда Кейстутовича. Разом з тим невдалі дії Свидригайла та його орієнтація на руських православних феодалів викликали невдоволення і литовських магнатів і вони в 1432 році обрали великим князем литовським Сигізмунда. Почався новий етап феодальної міжусобиці між Сигізмундом і Свидригайлом.

Література

1. Аркас М. Історія України-Русі. – Одеса, 1994.

2. Батюшков П.Н. Волинь. – СПб, 1888

3. Грушевський М.С. Історія України-Русі.–Т.4-К., 1993.

4. Дубінецька С.К. Вірмени в Луцьку XIV–XVIII ст.//Минуле і сучасне Волині (тези доп.і повід.2-ої історико-краєзнавчої конф.26–28 травня 1988 р.), ч.1 – Луцьк, 1988.

5. Киричук М.Волинь – земля українська. – Т.1. – Луцьк, 1997.

6. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992.

7. Левкович і. Нарис історії волинської землі. – Луцьк, 1992.

8. Луцьку 900 років. – К., 1985.

9. Михайлюк О.Г., Кічий І.В. Історія Луцька. – Львів, 1991

10. Полонська – Василенко. Історія України. – Т.1. – К., 1992.

11. Поперецька Л. Свидригайло та його боротьба // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. – Луцьк. 2009.

12. Садовнік Т., Бірюліна О., Баран В. Європейський з'їзд 1429 року в Луцьку. – Луцьк, 2005.

13. Терський С. Історія Луцька. – Т.1. – Львів, 2007.

Богдан КОЛОСОК (Київ)

ДОЛЯ ЛУЦЬКОГО ВІРМЕНСЬКОГО КОСТЬОЛУ СВЯТОГО СТЕПАНА

Роль вірменських колоній, зокрема в Луцьку, продовжує викликати значний інтерес. Частково її можна простежити і оцінити досліджуючи залишки її матеріальної культури, в тому числі нерухомої культурної спадщини.

О. Х. Халпахчьян вважав, що задовго до хрещення в 988 році Русі в її південно-західних районах, тобто на Волині та Прикарпатті, існували торгові резиденції вірмен, які грали важливу роль в міжнародній торгівлі[1]. Вірогідність торгової резиденції у Луцьку висока. Луцьк був центром удільного князівства, з 981 року до середини XII століття входив до складу Київської Русі, а після її розпаду – до Володимиро-Волинського, з 1199 року – Галицько-Волинського князівства.

Чільне місце в князівстві займав Луцьк. Зростанню Луцька, як і ряду інших міст Волині, сприяло розміщення їх на найважливіших загальноєвропейських торгових шляхах. Серед них – один з шляхів «з варяг у греки», найдавніша дорога з Києва в німецькі землі (через Луцьк, Володимир та Польщу)[2]. Сухопутні зв'язки доповнювалися розвинутою річковою мережею. На Волині починаються річки Балтійського та Чорного морів, які пов'язують її з іншими землями за багатьма напрямками. Важливу роль з розвитку Луцька зіграла левантська торгівля, яка з XII–XIV століть зосередилася в руках вірмен[3]. Поступово до XIV–XV століть Луцьк став одним із центрів міжнародної торгівлі в Україні[4].

Галицько-Волинське князівство займало особливе місце серед давньоруських князівств періоду монголо-татарської навали. Воно було одним з найбільш могутніх періоду феодального роздрібнення Русі й мало значний політичних вплив у Європі.

Найбільш давні відомості про вірмен в Україні містяться в «Києво-Печерському патерику» і стосуються Києва кінця XI– початку XII століття. Я. Р. Дашкевич вважає, що «…в XIII столітті вірменські колонії вже були в таких економічних центрах, як Київ, Львів, Луцьк, Володимир, Сочава, можливо, Белз, Кременець». За переказами, вірменська колонія, що виникла в XIII ст., мала до 300 будинків.

Найдавнішими парафіями, відомими за документами, є луцька і володимирська. Луцька згадується в кондаках католикосів Месропа, Костянтина IV і Теодорова II 1364, 1375, 1384 і 1390 років, володимирський – Месропа 1364 року і Яковбоса III 1410 року. Інші давні приходи – Кам'янця, Серета, Сочави – відомі з 1390 року[5].

За дослідженнями М. Бжишкяна, «…в 1060 році, коли Ані перейшов під владу чужоземців, безліч анійців і навколишніх вірмен, з'єднавшись, вийшли з Вірменії і почали переселятися в Польщу і Молдавію… через Крим… і Валахію» [6]. Серед переселенців значним було число вихідців з Кафи, що покинули свою другу батьківщину після загарбання міста турками в 1475 році[7].

До Луцька вірмени переселилися з Валахії, на що вказує грамота польського короля Сигізмунда Августа, якою звільнялися вірмени міста Луцька, «вихідці з Валахії», від платежів серебщизни[8] та інших королівських і міських повинностей на десять років[9].

Крім вірмен, в Луцьку здавна існували німецька[10] і польська колонії. Великий литовський князь Вітовт, для якого Луцьк був другою столицею Литви після Вільна, спровадив до Луцька євреїв, караїмів, татар і надав їм широкі права.

Вважають, що на острові за литовських часів мешкали лише християни[11]. Однак відомо, що поруч з монастирем домініканців в 1375 році, в XVI столітті і пізніше, існувала вулиця Татарська[12] – свідчення проживання на ній татар. Досить давно поселилися на острові Луцьк і євреї з караїмами. Все ж при Вітовті існував розподіл земель за національною ознакою. Так караїмам були виді-

лені землі на Красному і Омелянику, євреям – на Вульці і далі в бік Жидичина, а вірменам – на острові Луцьк[13].

Локалізацію вірмен на острові на якийсь період їх перебування в Луцьку наближено можна визначити по розміщенню вірменської церкви св. Степана, яка збереглася в перебудованому вигляді на вулиці Паші Савельєвої (з 1916 – вулиця Хлібна, 1958 – Мачтета, з 1959 – Паші Савельєвої)[14], що в північно-західній частині території Луцького державного історико-архітектурного заповідника. У деяких документах XVI-XVIII ст. називаються володіння луцьких вірмен.

Самий древній з таких документів – це опис луцького замку, що відноситься до 1552 р. Крім стану замку, люстраторів цікавило, чи може місто, розташоване поруч із замком, самостійно захищатися. Ними також вивчалися можливості збору податків і підтримки міських укріплень в порядку. В описі зазначено незадовільний стан укріплень навколо міста. «Деякі князі і пани і поміщики будинки себе в стіні паркановій побудували, а інші ділянки лежать порожніми». Одна з найбільших по довжині ділянок укріплень (25 сажнів), що була порожньою, призначалась для забудови «вірменським попом» [15]. Це свідчить про його порівняно великі доходи. Двір вірменського священика був розташований у місті, але його житло належало до будинків, що «ні в чому не залежали від міста». Вірменський костьол знаходився на Жидівській вулиці[16]. За люстраціями луцького староства 1661 і 1663 (?) років, вулиця ця поєднувала Вірменський костьол з ринком. Підтвердженням того, що мова йде про відому нам церкву св. Степана, є вказівка на сусідство її з церквою св. Якова[17], яка після 1793 р. була зайнята боніфратрами, які розмістили поруч свій монастир[18]. На планах Луцька кінця XVIII – початку XIX ст. монастир знаходиться в північному від Вірменського костьолу кварталі. На деяких планах виразно видно план церкви[19].

В люстрації 1765 року не вдалося знайти згадки про вірмен[20].

Вірменський костьол св. Степана показаний під номером 13. Автори проект

В люстрації 1789 р. окремо описана Вірменська юридика:

«Jurydyka Ormiańska.

328. Domek Szlachetnego Błażeja Korzeniowskiego.

329. Dworek W° Matczyńskiego.

330. Dworek W° Buchowieckiego.

331. Dworek W° Rożańskiego.

332. Dworek Szlachetnego Andrzeja Szczuckiego.

333. Dworek W° Traczewskiego.

334. Dworek W° Dziufu.

335. Dworek Urodzonego Sikorskiego.

336. Dworek W° Zborowskiego.

337. Dworek W° Zagurskiego.

338. Probostwo Ormiańskie.

339. Dworek W° Niklewskiego.

340. Domek Antoniego Barowskiego.

341. Domek Pawła Tworzeniewskiego» [21].

При загальній кількості володінь в місті в 466 одиниць[22] вона складалась з вірменського приходу[23] та 13 приватних володінь, з яких 10 були садибного типу[24]. Ймовірно, юридика і становила згадувану Жидівську вулицю. А. Перштейн, який добре знав архівні матеріали, на «Чертеже Луцка в древнем виде» називає вулицю Вірменською[25]. Серед 12 названих в люстрації луцьких костьолів і церков Вірменський костьол записаний сьомим після костьолу кармелітів.[26]

Вже півторастоліття костьол і колонія вірмен залишається предметом цікавості науковців. Їх дослідження, а також іконографія за цей же період дають змогу простежити долю луцького вірменського костьолу. З приблизно півсотні авторів, які наводили уривчасті факти про луцьку колонію, близько 20 згадували про приміщенні вірменської церкви (з них 7 писали на російській і українській мовах: О. Левицький, А. Дублянський, Л. Маслов, Я. Дашкевич, Б. Колосок, О.

Халпахчьян, О. П. Олійник). Деякі давали короткий опис руїн церкви і намагалися визначити час її будівництва. Найбільш багаті фактичним матеріалом про перебування вірмен в Луцьку праці С. Баронча (1856, І869). Він же наводить найбільш давній опис будівлі вірменської церкви. Він стосується інтер'єру: «Тоді костел був дуже убогим. У великому вівтарі було зображення св. Степана, в трьох бокових – Божа Матір чудотворна з дарами, Матір скорботна і святий Каетан. На кожному вівтарі було тільки по дві свічки, одна чаша з написом Гуго Ованес, дві альби[27] та дві ризи, а більше нічого». Відомості він запозичив з давнього джерела – у попередньому реченні мова йде про дату 10 травня І584 р. Тоді «ксьондз Василь Вартикович придбав ґрунт біля вулиці вірменської, тягнеться з давнього дворища при вірменській церкві». Довгий час усі наведені наступними авторами відомості про будівлі Луцької вірменської церкви зводилися до того, що вказувалося розташування згорілої церкви, наприклад – «в кінці вулиці над Стиром» [28]. Так вчинили: Т. Стецький, О. Левицький, А. Дублянський[29]. Стиль споруди першим спробував визначити М. Орлович[30]. Він назвав його ренесансним і датував будинок XVI або XVII століттями. З. Ревський відносив час будівництва до першої половини XVIII ст.[31] А. Маслов дав узагальнене уявлення про будівлі, включивши в опис думки попередніх авторів та доповнивши їх об'ємно-просторової характеристикою: «Була це невелика прямокутна будівля з високим двосхилим дахом без бані і башти» [32]. Повторюючи А. Войнича[33], він називає лише три вівтаря. Про місце Луцької церкви у вірменській архітектурі в 1957 р. висловився О. Х. Халпахчьян, стверджуючи, що вона в основному носила риси місцевої архітектури[34]. В даний час значний внесок у вивчення історії вірменської колонії в Луцьку вніс Я. Р. Дашкевич. Спеціальні дослідження Луцької вірменської церкви провів Б. В. Колосок[35].

Заслуговує на увагу оцінка вірменського костьолу Збігнєвом Ревським в приватному листі від 2 лютого 1987 року до Б. В. Колоска: «Армянской церкви каменные стены с треугольным высоким верхом, запомнил хорошенько. Верх северо-итальянского типа архитектора-теоретика Serlio (Серлио) XVI века, которых у нас довольно много ибо в XVI – XVIII в. пришли оттуда сотни особенно мастеров-проектировщиков. Хорошо сохраненные четыре стены прямоугольника были окружены деревянными пристройками жалких хлевов и курятников жильцов соседнего дома. Я неоднократно говорил и писал к владельцу, чтобы он убрал из-под стены церкви эти вредные для стен хлевы, но наша администрация была слаба, а полицейские не хотели вмешиваться. Я не слышал ничего об каких-то «не кирпичных фундаментах армянской церкви». Они были, вероятно, прикрыты землей или пристройками. Если бы это были кирпичные фундаменты, можно было бы подумать, что это были фундаменты ризницы, которая быть может была уничтожена? Средств на новую крышу не было, хотя я старался и писал в Варшаву к главному консерватору проф. Георгию Ремеру, который один раз приехал ко мне на контроль. За моих времен армянская церковь не разбиралась. Спрашиваете: «где искать изображенные на фотографии фундаменты?». Прямо не знаю. Не хватает ситуационного плана. Думаю, что можно было бы перекопать вдоль стен – траншеи. А может это были закладные брусы приходского дома священника, которые взяли за фундаменты церкви. Такие дома стояли обычно отдельно.». В листуванні мова йшла про опубліковану тут фотографію фундаментів з каменю.

Звісно, що колонія, яка складалася з близько 300 сімей, вже в XIII столітті повинна була збудувати собі храм. Найдавнішу згадку про вірменську церкву в Луцьку віднайшов Я. Шашкевич – це 1378 рік. Можливо, що фундаменти з каменю належать саме цій церкві. Іншу дату будівництва 1427 рік оголосив Т. Свіщовський, який мав можли-

вість ознайомитися з архівами вірменської общини, що зберігалися в бібліотеці костьолу Петра і Павла[36]. Засновані на аналізі стилістичних особливостей будівлі датування коливаються в межах XVI– першої половини XVIII ст[37].

XVI століття, як і часи Вітовта, було сприятливим для будівництва храму. А. Яблоновський вказує на значну кількість вірменів в 1585 р. у Луцьку та їх багатство: «хто з купців багатший, ті вірмени».[38] Навіть у кінці XVIII століття, коли вони вже не мали колишніх привілеїв і коли в Польщі взагалі спостерігався занепад міського життя, багаті вірмени продовжували одягатися з таким шиком, що в 1862 році польська влада почала судовий процес з цієї причини[39]. У першій половині XVI ст. в Луцьку щорічно проходили три ярмарки, кожна тривала тиждень[40]. В XIV і XV століттях ярмарки в українських містах проходили зазвичай раз на рік. У 1497 р. право проводити дві ярмарки отримав Луцьк[41]. Це було рятівним засобом від важкої розрухи, що сталася в результаті боротьби Польщі за Волинь, яка загострилася після смерті Вітовта і набігів татар[42].

У бібліотеці костелу єзуїтів зберігалися документи луцької вірменської громади. Деякі з них, що стосуються заснування церкви, наближають нас до дати 1427 р. Серед документів була грамота короля Олександра з підтвердженням прав вірменської церкви і народності, датована 1503 р., і список священиків луцької вірменської церкви «з 1554 р.» [43] З тексту О. Левицького, автора цих відомостей, не ясно, відноситься число 1554 до часу складання документа або до початку діяльності першого з перерахованих у ньому священиків. 1445 роком датована грамота князя Свидригайла, якою він дарував луцькій вірменській церкві село Цеперів. Вона підтверджувалася в наступні століття і втратила силу лише в кінці XVIII ст.[44]

Вірогідність надання Вірменській церкві ренесансного вигляду в другій половині XVI ст. велика. У середині XVI ст. такі роботи велися в Луцькому замку[45]. Це повинно було послужити прикладом і для реконструкції інших споруд міста. Обмір цеглин фундаментів, східної стіни і фронтонів, а також стін на рівні карнизів вказують на два будівельних етапи. Фундаменти (товщина 1,70 м) і стіни (товщина 1,38 м) складені з цегли розміром 27х12, 5х8,5 см. На одній з його постелей є поздовжні борозни від пальців рук. Фронтон і кладка на рівні карниза з боку горища складені з цегли розміром 30х16х6,5 см.

Порівняння цих цеглин з цеглою датованих споруд дозволяє стверджувати, що перші належать XV ст. З цегли першого типу побудована башта Чарторийских і стіни з готичним орнаментом Окольного замку. Орнамент дозволяє датувати будівництво XV–XVI ст.[46] Є пряма документальна вказівка на завершення будівництва кам'яної частини Окольного замку князем Свидригайлом (час князювання на Волині 1430–1452 рр.). В описі Луцького замку 1545 р. зі слів місцевих князів, панів та поміщиків записано «иж на первей Великий Княз Люборт начал был тыи обыдва Замки муровати, а на ним Князь Свитригайло доконывал» [47]. Г. Н. Логвин датував будівництво Окольного замку другою половиною XIV– першою половиною XV ст.[48]

Малюнок кладки Вірменської церкви не готичний, для якого характерне чергування поперечників і ложків в кожному рядку і по вертикалі. Доступні для обстеження нижні ділянки східної стіни складаються з поперечників. На південний фасад виходять ряди поперечників і ложків.

Недотримання готичного малюнка спостерігаємо також на Стировій вежі Верхнього замку, званій ще вежею Свидригайла, та інших спорудах, виконаних з цегли 27х12,5х8,5 см. Зараз важко сказати, викликані відмінності в малюнку кладки різним часом будівництва чи тільки виконанням різними бригадами мулярів.

З цегли другого типу (30х16х6,5 см) побудовані колегіум єзуїтів (1616-1642 р.)[49] і дзвіниця, що стоїть навпроти костелу єзуїтів . Згідно з паспортом пам'ятки архітектури, остання датується 1539 р., але реконструкція траси Окольного замку показує, що будувалася вона після 1552 р[50]. Отже, між 1427 р. – датою, вказаною Т. Свіщовським, – і 1445 р.,

коли церква святого Степана вже, безумовно, існувала, проміжок всього в 18 років. У нас немає підстав недовіряти Т. Свіщовському, у якого ще була можливість ознайомитися з документами вірменської громади, що зберігалися в бібліотеці костелу єзуїтів.

XVII і перша половина XVIII ст. оцінюються як період занепаду вірменських колоній в Україні, викликаний переміщенням торгових шляхів, насильницьким підкоренням вірменської церкви в Луцьку Римом, занепадом господарського розвитку міста в зв'язку з національно-визвольною боротьбою українського народу[51]. Т. Громницький, А. Войнич, Л. Маслов, Я. Дашкевич на 1620 рік налічували в Луцьку тільки дві вірменських сім'ї,[52] а О. Баранович на 1629 рік – «23 дими в Луцькому повіті», «Церква вірменська. 23 особи» [53]. Документ 1651 – 1652 років згадує про костьол вірменський святого Степана як такий, що вже стояв, і засвідчує присутність двох вірменських львівських міщан Кшиштофа Аведика і Кгабриеля Капрусевича, «яко провизоров очевисто будучых робот, яко панов дозираючих… роботи робячих, заставши, в шести тисячей гривен польских» [54]. Можливо, що в цей час здійснювалася перебудова костьолу з набуттям нової стилістики.

Через відсутність парафіян у 1820 році храм забрали під військові склади[55]. 1845 року вона горіла, а 1852 року складається проект пристосування її мурів під ротний екзерциргауз[56].

У березні 1860 року споруди вірмен передали в цивільне відомство[57]. В додатках до генерального плану міста Луцька 1864 року є запис: «163. Ормянский упраздненный костел и дома Кришталки» [58]. В літературі побутує думка, що в «В 1865 році уряд Росії продав руїни костьолу жидові Кришталці» [59]. В «Инвентаре уездного города Луцка 1895 года» знаходимо запис: «Развалины бывшой армянской церкви в первой части города, по армянскому проулку, у набережной Стыри, подаренные городу по Высочайшему повелению 15 июня 1887 и сохраняемые для отделки под общественные заведения» [60]. «Каменное здание бывшего армянского костела» було оцінено в 500 рублів[61].

Російська влада за весь час володіння відібраними в католицької церкви спорудами не могла дати їм ради і при нагоді передавала їх для розбирання на цеглу. На початку 1890-х років така доля разом з іще не розібраними спорудами чекала на вірменську церкву. Ось витяг з документу від 23 січня 1892 року: «Господин Генерал Губернатор просил доставить ближайшие сведения по делу о продаже переданных костелов Кармелитского и Армянского и монастрыря Бернардинов, с показанием суммы вырученой за материалы от разборки зданий, употребления сих сумм, наличных остатков, если таковые ныне имеются и равно сведений, в каком положении находится разборка сих зданий, если последние еще не вполне разобраны» [62].

В січні 1921 року луцький магістрат дарує руїни церкви львівському вірменському Архибіскупу ксьондзу Я. Теодоровичу[63]. 1932 року існувала загроза знищення пам'ятки[64]. Волинський воєводський консерватор 1936–1939 років в приватному листі повідомив, що перед війною мурами володів Кришталика, який бажав розібрати їх, але З. Ревський[65] не дозволив йому це зробити. Л. Маслов в 1939 році написав: «мури, що раніше були власністю жида Кришталика, а потім луцького магістрату, доховались до наших часів» [66].

В часи З. Ревського пам'ятка знаходилася під охороною польської держави. Після Великої вітчизняної війни вона також увійшла до списку пам'яток, що охороняються державою. Спочатку він мав юридичну силу місцевого нормативного документу[67], а в 1956 році був затверджений постановою Кабінету Міністрів УРСР. До нього увійшли пам'ятки, взяті на облік до 1955 року. Вірменська церква XV ст. по вулиці Хлібній отримала охоронний номер 9[68]. Незважаючи на статус пам'ятки в 1955–1956 роках залишки храму були перебудовані під житло. Проект виконував Укржитлоремпроект, а будівництво здійснювало Рембудуправління для власних потреб.

В наступних списках пам'яток, що перебувають під державною охороною держави, 1963, 1979, 1999 років[69] і в Державному реє-

стрі нерухомих пам'яток України національного значення, що готується до затвердження зараз, цієї пам'ятки вже нема.

Вже півстоліття рідкісна пам'ятка вірменської архітектури, матеріальна частка однієї з найбільших в Україні вірменських колоній, єдиний ідентифікований фрагмент луцької колонії – костьол святого Степана – ховається під образом банальної житлової споруди за адресою місто Луцьк, вулиця Паші Савельєвої, 12.

Наявні зображення Вірменського костьолу дають змогу простежити деякі зміни, що сталися з ним за останні півтора століття. Зміни стосуються оточуючої костьол забудови, або наявності телефонної чи електричної стовбової мережі, стану віконних і дверних прорізів, їх кількості.

Значний інтерес мають зображення будівлі костьолу до його перебудови у 50-х роках XX століття під житло. Між 1837 і 1852 роками був складений «~~Генеральный~~ План части города Луцка с показанием ~~на оном~~ зданий Упраздненных Римско-католических монастырей ~~и костелов~~, предполагаемых к приспособлению ~~занятию~~ под воинское помещение». Під літерою F значився: «Упраздненный Армянский костел предполагаемый для ротного экзерциргауза» [70].

Згідно з генеральним планом в 1852 році були виготовлені «Разрез, фасад и план сгоревшего Армянского костела в Луцке, предполагаемого к приспособлению для ротного Экзерциргауза» [71]. На кресленику старі стіни споруди пофарбовані аквареллю бузковим кольором, ті, що підлягають розбиранню – сірою, нові мури – червоною вохрою. На звороті оригіналу напис: «Архив Инжен. Д-та город: Луцка № 6/5 описи 1852 года 26449».

Можливо, цей проект пристосування мурів вірменського костьолу під ротний екзерциргауз, виконаний інженером підполковником Єжиковим[72] є найдавнішим зі збережених донині зображень Вірменського костьолу.

Згідно з документом, Вірменський костьол чотирикутний в плані. В східній частині внутрішнього простору перегородками утворено два приміщення обабіч вівтарного об'єму. Зовні вівтар відмічено виступом східної стіни на третину її товщини. Проектом передбачалося пробити по три вікна в південній і північній стінах, одне вікно – в апсиду і двері в протилежній західній стіні. В північній стіні два західніших вікна мали співпадати з існуючими нішами, а в південній – з дверними прорізами. Причому середнє вікно заради рівних простінків співпадало лише наполовину. Пропонувалося значно зменшити висоту приміщення, розмістивши стелю посеред існуючих вікон. Фронтони костьолу підлягали розбиранню. На щастя, проект не здійснили, і перебудова костьолу сталася лише в повоєнний час за радянської влади.

В нашому розпорядженні крім проекту 1852 року є кілька зображень костьолу на гравюрі, фотографіях XIX і XX століть, а також обмір, імовірно, 30-х років XX століття.

Гравюра і панорамні фотографії міста дають уявлення про значимість костьолу у формуванні загального обрису міста та його силуету, а іноді навіть про стан руїн костьолу, як це бачимо на відомому рисунку з натури О.Лещинського середини XIX ст. На ній це паралелепіпед з двома трикутними фронтонами на торцях споруди, що не має даху. На західному фасаді чітко видно віконце на горище і в наву[73].

До найдавніших фотографій Вірменського костьолу відноситься виконана К. Тележинським і опублікована А. Войничем 1922 року. З заходу від костьолу бачимо залишки дерев'яної хвіртки і брами, біля якої стоять, імовірно, військові в уніформі царської армії. Зі сходу на деякій відстані стоїть будинок з димарем. Видимий фрагмент гребеня даху горизонтальний. Лівий дверний проріз заставлений щитом з дощок. Видно сліди замуровки верхньої половини прорізу. Центральний проріз з лучковою перемичкою обрамлений прямокутною лиштвою з виступаючого цегляного профілю. Двері з дощок. На південному фасаді знаходиться два лучкових вікна і одне на західному. Вікна розташовані вище дверних прорізів, утворюючи другий композиційний ярус фасадів. Віконний проріз західного фасаду не заму-

рований.

За ознакою стану пам'ятки наступним фіксаційним її зображенням є обміри («інвентаризація з субсидії фундушу праці»), виконані за завданням Товариства опіки над пам'ятками минулого інженером-архітектором Костянтином Кокозовим. Це – південний, західний і східний фасади, план, поздовжній і поперечний перерізи[74].

Згідно з обмірами та фотографіями костьол являв собою паралелепіпед з розмірами в плані 22,85х10,65 м, перекритий високим двосхилим дахом без вежі. Висота будинку до гребеня даху становила близько 14 м. Оригінальним було влаштування вівтарної апсиди. Традиційною для зодчества переважної більшості церков вірменських колоній була виступаюча зовні півциркульна апсида. У луцькому храмі апсида зовні утворена малопомітним 60-сантиметровим прямокутним виступом східної стіни, а всередині – невеликим поглибленням по циліндричної поверхні. Стіни завершувались профільованим карнизом. Один з двох входів південного фасаду від вулиці мав ренесансні лиштви, що дало привід датувати будівництво споруди періодом Ренесансу на Україні.

У К. Кокозова чомусь не показаний профіль порталу лівого входу. В той же час на західному фасаді костьолу він показує скоси віконного прорізу, які на кліше IS PAN є замурованими. На обмірних кресленниках зафіксовано пониження підлоги у вівтарній частині церкви, що поки не знайшло пояснення.

На кліше IS PAN ще є вільною ділянка, що безпосередньо прилягає до східного фасаду костьолу. За нею стоїть мурований будинок з чотирисхилим дахом і комином на його верхівці. Цей будинок зберігся і відомий як дім, в якому мешкала підпільниця Паша Савельєва.

На фотографії зображено головний південний і західний фасади. Головний фасад мав два дверних прорізи – один приблизно посередині фасаду, інший в лівій його частині. Прорізи обох дверей без заповнення. Лівий вхід до храму вищий. Має перспективний портал лише з одним уступом і з півциркульним завершенням. Дивує те, що ніяких слідів замуровки, що є на світлині К. Тележинського, на профілі порталу лівого дверного прорізу непомітно.

Правий дверний проріз має портал з виступаючим цегляним профілем з подвійним уступом, імітував півколонки з капітелями. Капітелі з'єднував подвійного уступу поясок над лучковою аркою прорізу. Помітні втрати нижньої частини лиштви. На головному фасаді було два вікна і одне замуроване вікно на західному, усі на рівні другого ярусу. Вікна мали лучкове завершення.

Багату інформацію про об'ємно-просторову структуру костьолу, його конструкції та архітектурні деталі несе світлина інтер'єру. Вона виконана зимою, як і кліше IS PAN, тому, можливо, вони робились одночасно. До таких висновків схиляє форма даху, що проглядається крізь вікна.

Судячи з наявних на фотографії інтер'єру фрагментів цегляних перекриттів, центральна апсида і бічні приміщення мали хрестові склепіння, а молитовний зал, імовірніше за все, – плоске дерев'яне перекриття. У стінах усіх приміщень були різні за величиною і призначенням ніші з півциркульними завершеннями. Для зміцнення цегляної кладки практикувалися дубові перев'язі, одна з яких була виявлена на рівні склепіння східної стіни.

Внутрішній простір костьолу було поділено на чотири об'єми: молитовний зал (15,15х8,00х7,50 м), центральний вівтар (5,15х3,52 м) і два, що примикали до нього, бічних приміщення – ризницю і паламарню (3,80х1,75 м), над якими знаходилися такі ж за площею, але нижчі приміщення. Вхід в них здійснювався через отвори в західних стінах приставними дерев'яними сходами. На думку Л. Маслова, у церкві було не чотири вівтаря, а три: святого Степана, Божої Матері та святого Каетана.[75] Оскільки церква була присвячена св. Степану, його вівтар знаходився в центрі східної частини інтер'єру. Де були інші вівтарі невідомо.

Наступною за часом світлиною, схоже, є опублікована Л. Масловим у 1939 році[76]. Фотограф стояв на нетрадиційному місці – з

південного сходу. На першому плані поруч зі східною стіною храму зображена тинькована, побілена хата-мазанка з прибудованими дерев'яними сіньми. Мабуть, ґонтовий дах був орієнтований вздовж вулиці, як в костьолі. Прорізи південної стіни ще не замуровані. Низька якість наявного відбитку не дає змоги проаналізувати стан центрального порталу. Проте добре видно верхню широку поличку карнизу, значно пошкодженого лише в одному місці.

На фотографії зі збірки НДІТІАМ перед храмом з'явилася зовнішня електрична чи телефонна мережа. За храмом вздовж північної стіни виріс житловий 2,5-поверховий цегляний будинок, який нині в руїнах. У костьолі замурованими є не лише вікно на західному фасаді, але й лівий дверний проріз. Портал центрального входу зруйнований на 2/3 висоти. Над порталом з'явився католицький хрест, прикріплений до стіни кимось з віруючих в пам'ять про святість споруди. Карниз в гіршому стані, ніж на фото у Л. Маслова.

Значні зміни зафіксувала камера І. О. Левчанівської. На місці мазанки, що була між будинком Паші Савельєвої і східним фасадом костьолу стоїть зовсім інший будинок. На вулицю виходить його торець, про що свідчить витягнутий вздовж костьолу бляшаний дах. Він вже встиг проіржавіти. Значні зміни сталися зі стінами храму. В західній стіні з'явився дверний проріз, поруч – замурований невідомий нам нижчий. На південному фасаді пробиті три вікна. Лівий дверний проріз розширили, але зробили його нижчим. Замуровку верхньої частини колишнього прорізу тримає залізобетонна перемичка. Так починалася перебудова пам'ятки під житловий будинок.

Наступні світлини характеризують стан мурів костьолу після перебудови в 1955–1956 роках. На них з'явилися кілька нових віконних прорізів, щипець над прорізами сходової клітки.

2,5-поверховий будинок, що стоїть поруч північного фасаду костьолу мешканці покинули напризволяще, а на тротуарі (!) поруч з південно-східним кутом колишнього костьолу, мабуть, у 2008 році влаштували муровану житлову 2-поверхову прибудову.

Існує думка, що вірмени могли приїхати на Волинь і сусідню Галичину з кримської Кафи. На це вказував, зокрема Т. Маньковський. Він пропонував шукати зразки архітектури львівської кафедри (фундаторами її були обивателі Кафи, син Шахиншаха Яків і син Абрахама – Панос) в Кафі та інших торгових генуезьких колоніях Криму. На його думку, там в XIII–XIV століттях утворився окремий тип костьольних вірменських будівель, що опирався на давньовірменські зразки, винесені з корінної Вірменії. Характеризуючи костьоли корінної Вірменії Т. Майковський писав: «апсида була зовні не видима і ховалася за рівною стіною муру, в якому зсередини становила подобу ніші». На відміну від цих костьолів «В збережених вірменських костьолах Кафи апсида на взірець візантійських святинь виступає зовні» [77]. За наведеними ознаками луцький костьол є прямим нащадком взірців архітектури корінної Вірменії.

Протилежної думки дотримується О. П. Олійник. Луцька церква – «прямий аналог кафської церкви того ж святого» і «використана за взірець при будівництві головного вірменського храму Волині», – пише вона. До відмінностей вона відносить те, що «луцька церква вдвоє більша», «в Луцьку для перекриття використовували дерев'яні крокви, замість склепінь». Відсутність у луцької церкви виступаючої апсиди, яка є в кафській, вона несподівано пояснює необхідністю збільшити внутрішній простір храму для потреб єпископського престолу. На її думку, серед інших церков Кафи «церква св. Степана – найпростіша, проте дуже гармонійна своїми пропорціями споруда» [78]. Порівняння пропорцій обох споруд показує їх неподібність. Так при розмірах луцької 22,85х10,65х14 м, а кафської – 12х7,5х6,75 м співвідношення довжин буде 1,9, ширин 1,42, висот 2,07. Розбіжність пропорцій очевидна.

Серед споруд Луцька та краю не виявлено аналогів такого планувального рішення. Коріння його знаходимо в культових спорудах Вірменії IV–V століть і більш пізніх

часів. Храми в Діракларі (IV в.), Двині (V ст.), Ширванджузі (V ст.), Гаяне в Ечміадзіні (VII в.), Акванка в Вайоцдзорі (XII–XIII ст.), палацові церкви в Ані (X–XIII ст.) при зовнішніх прямокутних обрисах планів мають циркульне поглиблення апсид. У Діракларі та Двині при вівтарній апсиді є, по одному бічному вівтарю, в Ечміадзині, Вайоцдзорі, як і в Луцьку – два. У Вірменії знаходимо також аналогічні Луцькій церкві приклади прямокутних апсидних виступів. Так вирішені стіни триконхової церкви Аракелоц на озері Севан (кінець IX ст.), храму над поминальним склепом Аствацацин в Нораванці (1339 р.). В принципі є дуже близьким луцькій церкві планове рішення вівтарної частини з бічними вівтарями церкви Ріпсіме в Ечміадзіні (618 р.), яка стала еталоном у вірменській архітектурі. Наведені приклади показують, що Луцька вірменська церква св. Степана належить до архітектурного типу храмів, що зародився у Вірменії.

Все менше людей згадує про рідкісний об'єкт культурної спадщини[79]. Його оточення не дає підстав для оптимістичних прогнозів на збереження залишків храму у майбутньому. Затверджений у 1970 році з високою оцінкою проект Луцького державного історико-культурного заповідника[80] залишився не здійсненим. Виношується ідея обмежити територію заповідника лише Верхнім і Окольним замками.

Будівля колишньої вірменської церкви в Луцьку – цінний об'єкт культурної спадщини вірменського й українського народів. Він являє значний інтерес для досліджень українсько-вірменських взаємин XI–XVIII ст., взаємовідносин, що заклали міцний фундамент дружби двох народів.

Уявляється, що наступними завданнями у вивченні вірменської архітектури в Луцьку є:

1. Археологічне обстеження будівлі колишньої вірменської церкви.

2. Розгадка фотографії з кам'яними фундаментами вірменського храму.

3. Пошук житлових будівель, що належали вірменам.

4. Взяття залишків церкви святого Степана на державний облік і під охорону.

Примітки:

1 Халпахчьян О. Х. Культурные связи Древней Руси и Армении. – В кн.: Проблемы истории архитектуры народов СССР. – М., 1975. – С. 5.

2 Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 166—174; Пашуто В. Т. Галицко-Волынское княжество времен Даниила Романовича.— Ученые записки, сер. Исторические науки. Л., 1941, вып. 7; Радянська енциклопедія історії України, ; Київ, т. 2, с. 336.

3 Украинско-армянские связи в XVII веке. Указ. соч., с. 5.

4 Волинська область. — Історія міст и сіл Української РСР. – Київ, 1970. – с. 55.

5 Дашкевич Я. Р. Розселення вірменів на Україні в XI – XVШ ст. – // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип.1. – С. 158, 162, 164-166, 170, 171, 180.

6 Мандрівка в Польщу… (вірменською мовою). – Венеція, 1830. – С.83.

7 Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Подолии (армяне в Подолии). – Єреван: Изд-во Академии наук Армянской ССР, 1980. – С. 51.

8 Серебщизна – загальнодержавний грошовий податок у Великому князівстві Литовському.

9 Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1865. – Т.11. – С.155.

10 Костюк М. П. Німецькі колонії на Волині (XI– початок XX ст.). – Тернопіль: Підручники&Посібники, 2003. – 381 с.; Костюк М. П., Колосок Б. В. Пам'ятка протестантської архітектури старого Луцька (До 100-річчя Луцької євангелічно-лютеранської кірхи) // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. – Вип. 4. – Луцьк, 2005. – С. 157-168.

11 Дублянський А. Луцьк: Історичний нарис. – Луцьк, 1934. – С. 17.

12 Перштейн А. Луцк и его древности // Временник императорского Московского общества истории и древностей Российских. – М., 1851. – Кн.10. – С. 31; Barącz S. Rys dziejów zakonu kaznodzejskiego w Polsce, ułożył Sadok Barącz. – Lwów,1861. – T.2. – S. 315; Позов на рочки гродские // Волыский историко-археологический сборник. – Почаев-Житомир, 1896. – С. 13; Giżycki J. M. Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. – Kraków, 1923. – S. 134.

13 Колосок Б. В. Дисерт. Градостроительное наследие Луцка (Развитие древнего города и проблема преемственности): Дис. На соискание ученой степени кандидата архитектуры. – К., 1979. – 319 с.: ил. и табл. – Библиогр.: с.196-232.

14 Пясецький В. Е., Мандзюк Ф. Г. Вулиці і майдани Луцька: Історико-краєзнавчий довідник. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 55.

15 АЮЗР. – 1886. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 174–175.

16 Там же, с. 175.

17 ЛНБ. – Ф. Люба-Радзиминских. – № 117/1–2. – К. 9 об.; AGAD. – ASK-XLVI-17. – S. 29.

18 Левицкий О. Луцкая старина. — В кн.: Чтения в историческом обществе Нестора летописца. Киев, 1891, кн. V, с. 89–90; Орда Л. Краткий исторический очерк г. Луцка и пам'ятники старины, поныне в нем сохранившиеся. Луцк, 1897, с. 15.

19 ЦГВИА. – Ф. ВУА. – Спр. 22130; ЦГВИА. – Ф. ВУА. – Спр. 21551. – Л. 48; ЦГВИА. – Ф. 349. – Оп. 19. – Спр. 1399.

20 Lustracya starostw w województwie Wołyńskim powiatach Łuckim...1765. – AGAD. – ASK-XLVI-18.

21 Lustracya wojewodstwa Wołyńskiego t. j. powiatów Łuckiego, Włodzimierskiego i Krzemienieckiego przez lustratorów powiatowych r. 1789 expediowana. – AGAD. – ASK-XLVI-20. – S. 13–14.

22 AGAD. – ASK-XLVI-20. – S. 18.

23 Очевидно, Я.Р. Дашкевич ошибался, когда утверждал, что в 1783 г. и позже в Луцке прихода не было. См.: Дашкевич Я.Р. Указ. соч., с. 166.

24 AGAD. – ASK-XLVI-20. – S. 13–14.

25 Перштейн А. Луцк и его древности. // Временник императорского московского общества истории и древности Российской. – М.: 1851. – С. 30–45.

26 AGAD, ASK-XLVI-20, s. 18.

27 Альба – Біла одежа католицького священика.

28 Barącz S. Barącz S. Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869. – S. 152–154.

29 Stecki T.J. Łuck starożytny i dzisiejszy. – Kraków, 1876. – S. 211; Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1884. – T.5. – S.790; Левицкий О. Луцкая старина // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1891. – Кн.5. – С.63; Дублянський А. Луцьк: Історичний нарис. – Луцьк, 1934. – С. 31.

30 Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck: Nakładem Wołyńskiego tow. krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości w Łucku za subwencją ministerstwa Robót publicznych, 1929. – S. 120–121.

31 Rewski Z. Zabytki artystyczne Łucka // Ziemia. – 1937. – № 11-12. – S. 244.

32 Маслов Л. Архітектура старого Луцька. — Львів: Наша Батьківщина, 1939. – С. 34.

33 Wojnicz A. Łuck na Wołyniu: opis historyczno-fizjograficzny. – Łuck, 1922. – S. 32.

34 Халпахчьян О.Х. Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре. – Ереван: Академия наук Армянской ССР, 1957. – С. 24.

35 Колосок Б.В. Пам'ятка вірменської архітектури в Луцьку // Тези доповідей Другої республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К.: Інститут історії АН УРСР, Вінницький педагогічний інститут, 1982. – С. 259–260; Колосок Б.В. К истории армянского строительства в Луцке // Архитектурное наследство. – М., 1984. – № 32. – С.119–124; Б.В.Колосок. Армянская архитектура в Луцке. Тезисы докладов. // Четвертый международный симпозиум по армянскому искусству. Ереван, 11–17 сентября 1985. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1986. – С.151–152.

36 Świszczowski T. Miasta Wołyńskie. Łuck, 1937, s. 52.

37 Дублянський А. Луцьк. – Луцьк, 1934. – С. 31; Маслов Л. Архітектура старого Луцька. – Львів, 1939. – С. 34; Rewski Z. Zabytki artystyczne Łucka. // Ziemia. – 1937. – № 11–12. – S. 244.

38 Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa, 1910. t. 2, s. 272.

39 Григорян В. Р. История армянских колоний Украины и Подолии (армяне в Подолии). – Єреван: Изд-во Академии наук Армянской ССР, 1980. – С. 227–228.

40 Волинська область. Указ. соч., с. 55.

41 Нариси Історії України, Київ, 1939, с. 49.

42 Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1884. – T. V. – S. 779.

43 Левицкий О. Указ. соч., с. 64.

44 Stecki T. J. Łuck starożytny i dzisiejszy. Kraków, 1876, s. 211; Słownik geograficzny... s. 790; Wojnicz A. Указ, соч., с. 32; Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S. 121; Świszczowski T. Указ. соч., с. 52; Gromnicki T. Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje. – Warszawa, 1889. – S. 69.

45 Ґрунтуючись на описі Луцього замку Г. Н. Логвин відносив до 1545 року влаштування білокам'яних лиштв і нового в'їзного прорізу. Див.: Логвин Г. Н. Луцкий замок // Культура и искусство Древней Руси. – Л., 1967.– С. 104.

46 Jankiawiczienie A. Wschodni obszar występowania gotyki i niektóre specyficzne cechy litewskiej architektury XV–XVI wieku. — Kwartalnik architectury i urbanistyki. Warszawa, 1974, t. XIX, z.3, s. 238.

47 Пам'ятники, изданные Временною Комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденных при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. IV. – Отд. 2. Киев, 1859. – С. 66.

48 Логвин Г. Н. Указ. соч., с. 106 — 107.

49 Колосок Б. В. Римо-католицькі святині Луцька. – К.: Техніка, 2004. – С. 20–104.

50 Колосок Б. В. Луцькі Верхній та Окольний замки // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С.217–228; Колосок Б. В. Ecclesia cathedralis Luceoriensis – Кафедральні споруди Луцька: Історико-архітектурне дослідження. – Білий Дунаєць – Острог: Волання з Волині, 2002. – С. 1163–168.

51 Дашкевич Я. Р. Указ. соч., с. 180–181.

52 Gromnicki T. Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje. – Warszawa, 1889. – S. 69; Дашкевич Я.Р. Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. – // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип.1. – С. 166; Wojnicz A., с. 33; Маслов Л. Архітектура старого Луцька. — Львів: Наша Батьківщина, 1939. – С. 34.

53 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С. 23, 141.

54 АЮЗР. – Ч.3. – Т.4. – С.730.

55 Głos Wołyński. – Łuck, 1922. – № 5; Дублянський А. Луцьк: Історичний нарис. – Луцьк, 1934. – С.31; Маслов Л. Архітектура старого Луцька. – Львів, 1939. – С.34.

56 Російський державний військово-історичний архів у Москві (РДВІА). – Ф. 349. – Оп. 19. – Спр. 1448.

57 Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (РДІА). – Ф. 821. – Оп. 125. – Спр. 1895.

58 РДІА. – Ф. 1287. – Оп. 39. – Спр. 2261. – Арк. 112.

59 Prusiewicz A. Klasztory katolickie w diecezji Łuckiej. – Łuck, 1922. – S. 19; Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck: Nakładem Wołyńskiego tow. krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości w Łucku za subwencją ministerstwa Robót publicznych, 1929. – S.121.

60 ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 7 зв.

61 ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 17.

62 ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 5.

63 Uchwała Magistratu z dnia 17 stycznia 1921 r. za № 247/90.

64 Повідомлення Л. М. Крощенка.

65 Збігнєв Ревський був Волинським консерватором з 12 квітня 1936 по вересень 1939 року.

66 Маслов Л. Архітектура старого Луцька. – Львів, 1939. – С.34.

67 Колосок Б. В. До історії складання реєстрів пам'яток архітектури Волинської області // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть. Науковий збірник: Матеріали XXVIII Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 17 річниці Незалежності України та 500 річчю першої писемної згадки про Стару Вижівку та Нову Вижівку, 20–21 червня 2008 року. – Вип. 28. – Луцьк, 2008. – С.284-301.

68 Пам'ятники архітектури Української РСР, що перебувають під державною охороною. Список затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1956 р. № 320.

69 Список пам'ятників архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави. Затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. № 970 // Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів. – К., 1970. – С. 246–298; Доповнення до списку пам'яток архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави. Затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 6 вересня 1979 р. № 442. – С.16. – 65 с.; Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України). Наказ Держбуду 2 червня 1999 року № 128.

70 Російський державний військово-історичний архів у Москві (РДВІА). – Ф. 349. – Оп. 19. – Спр. 1422. Проект виконав інженер підполковник Єжиков. Слова в назві закреслені кимось з керівництва.

71 Російський державний військово-історичний архів у Москві (РДВІА). – Ф. 349. – Оп. 19. – Спр. 1448.

72 Єжиковим того ж 1852 р. було складено «Генеральный План Общаго расположения зданий Упраздненного Кармелитскаго Монастыря в Г. Луцке» та інші обміри і проекти.

73 Ossowski G. Łuck // Tygodnik ilustrowany. – Warszawa, 1865. – N 289. – S.124-126. А. Лещинський малював з натури, А. Козарський виконав рисунок на дереві, а К. Крижанівський вигравіював його.

74 Warszawa. Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Inw. 1713.

75 Маслов Л. Архітектура старого Луцька. — Львів: Наша Батьківщина, 1939. – С. 34.

76 Маслов Л. Архітектура старого Луцька. — Львів: Наша Батьківщина, 1939. – С. 33.

77 Mańkowski T. Dawny Lwów. Jego sztuka i kultura artystyczna. – Londyn: nakładem Fundacji Lanckorońskich i polskiej Fundacji kulturalnej, 1974. – S. 47.

78 Олійник О. П. Церква св. Степана в Луцьку // Пам'ятки України. – Київ, 1993. – С. 33-34.

79 За Законом України «Про охорону культурної спадщини» пам'яткою є об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

80 Автори проекту Б. В. Колосок, Л. П. Санжаров, Р. Г. Метельницький. Головний архітектор проекту Б. В. Колосок.

Рис. 1. Агломерація поселень, в яких у другій половині першого тисячоліття нашої ери зародилося місто Луцьк. Розробив Б. В. Колосок.

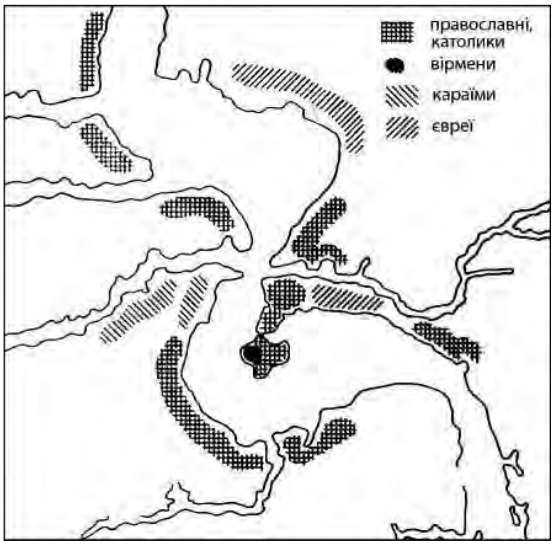

Рис. 2. Розселення в Луцьку та околицях в XIV – на початку XV ст. за національною ознакою. Розробив Б .В. Колосок.

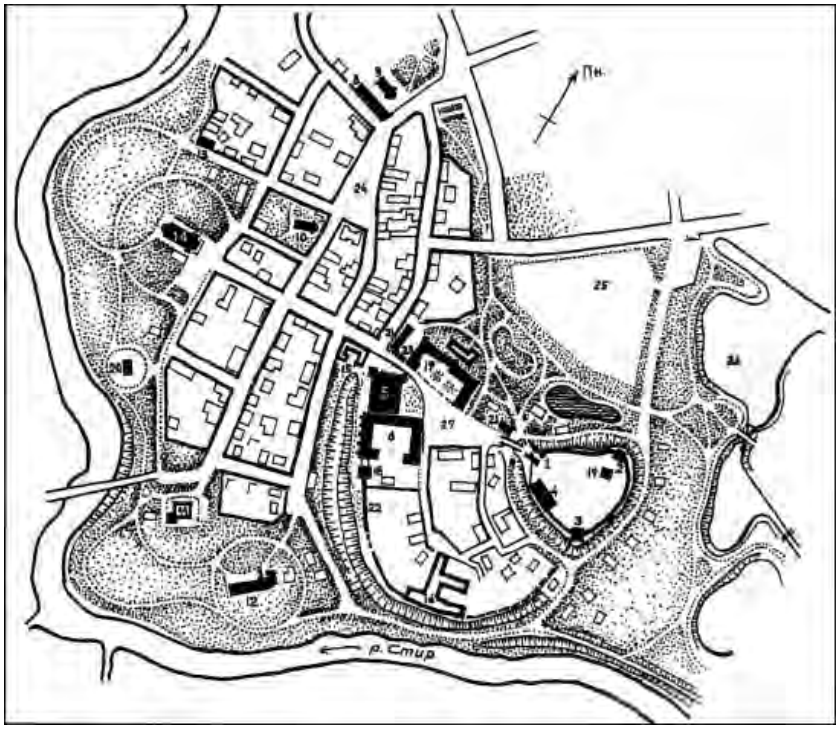

Рис. 3. Генеральний план Луцького державного історико-культурного заповідника.у Б. В. Колосок, Л. П. Санжаров, Р. Г. Метельницький. Головний архітектор проекту Б. В. Колосок. Розробив Б. В.Колосок.

Рис. 4. Руїни Вірменського костьолу. Кам'яні фундаменти. Архів кліше відділу мистецтва Волинського округу. Фото 1930-х років

Рис. 5. Східна стіна. Фото Б. В. Колоска 1980 року.

Рис. 6. Східна стіна. Фото Б. В. Колоска 1980 року.

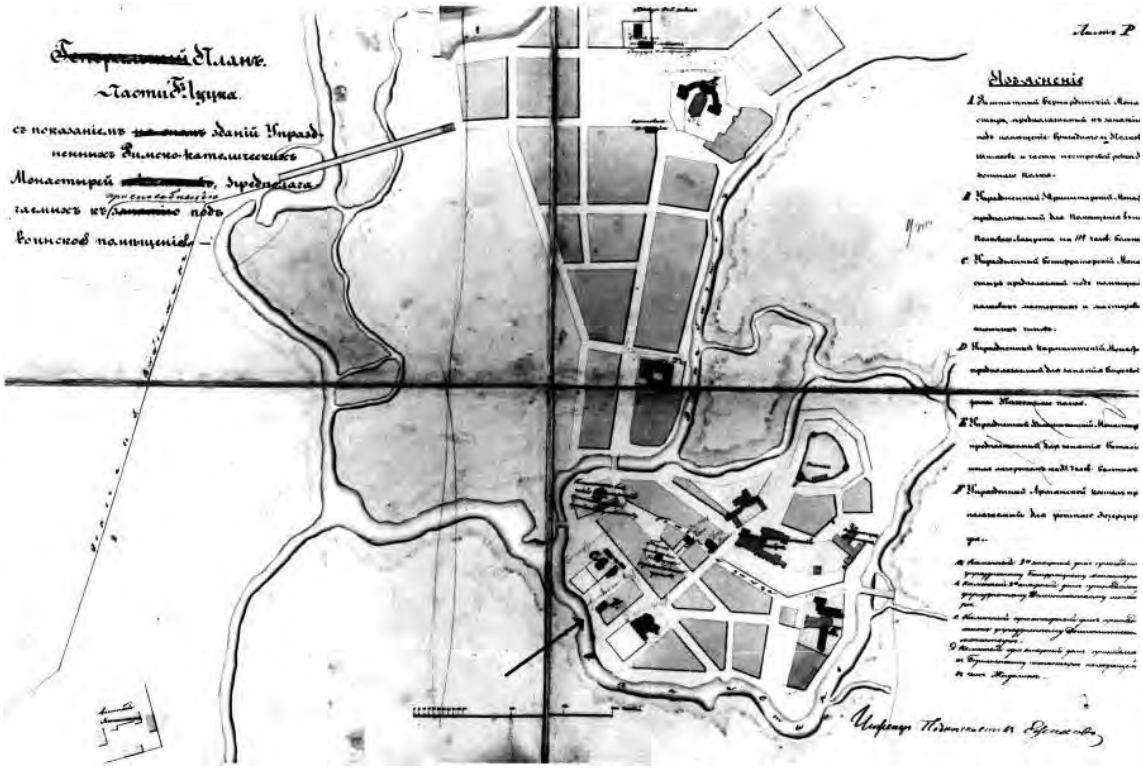

Рис. 7. План частини міста Луцька з показом скасованих римо-католицьких монастирів і костьолів. Чорною стрілкою вказано на Вірменський костьол. Російський державний військово-історичний архів у Москві (РДВІА). – Ф. 349. – Оп. 19. – Спр. 1422.

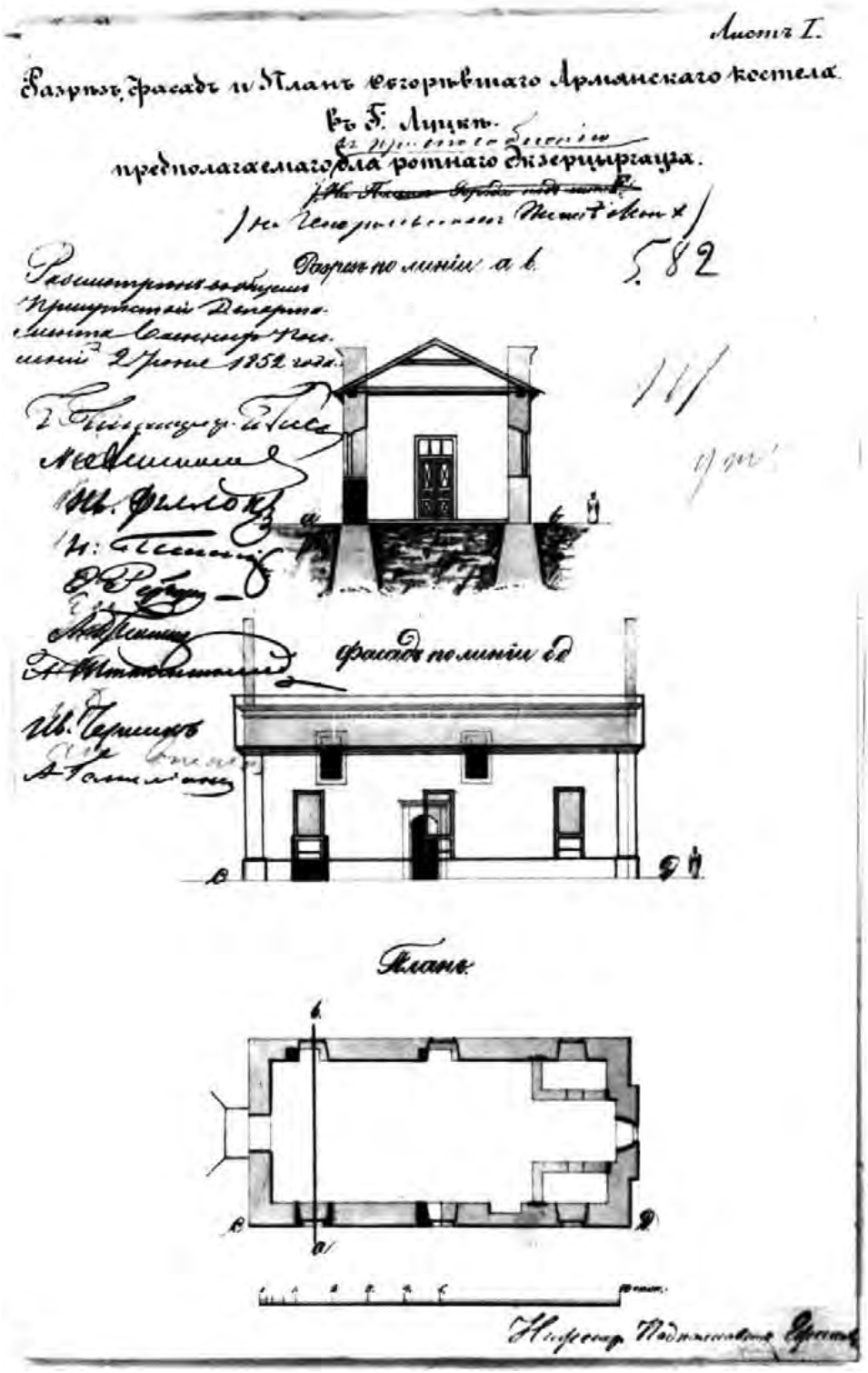

Рис. 8. Проект пристосування мурів вірменського костьолу під ротний екзерциргауз. 1852 рік. Російський державний військово-історичний архів у Москві (РДВІА). – Ф. 349. – Оп. 19. – Спр. 1448

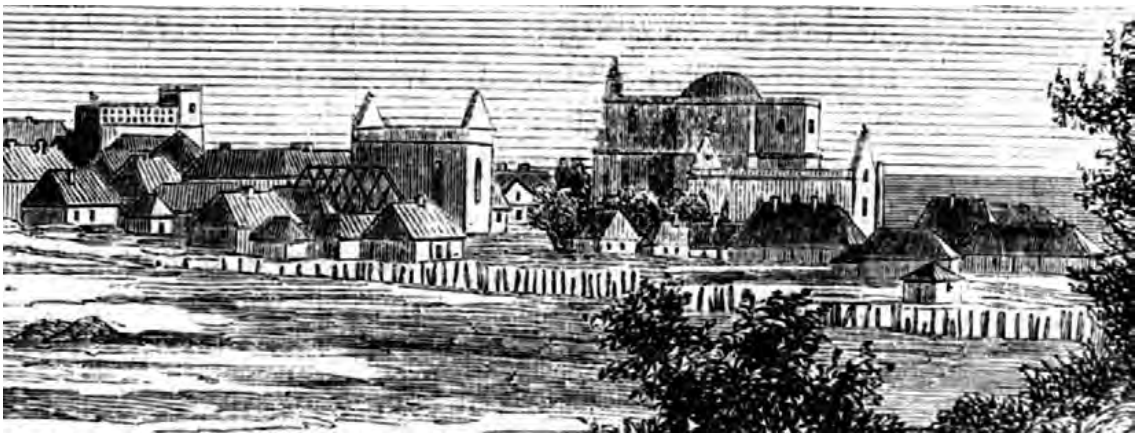

Рис. 9. Зліва направо: синагога, костел св. Якова, костел кармелітів, вірменський костел св. Степана. Малюнок з натури О. Лещинського, опублікований 1865 року.

Рис. 10. Схема зонування острова Луцьк в XVII – XVIII ст. після спорудження на ньому монастирів. Розробив Б. В. Колосок.

Рис. 11. Луцьк. Вірменський костьол св. Степана. Фото К. Тележинського. Публікація А. Войнича 1922 р.

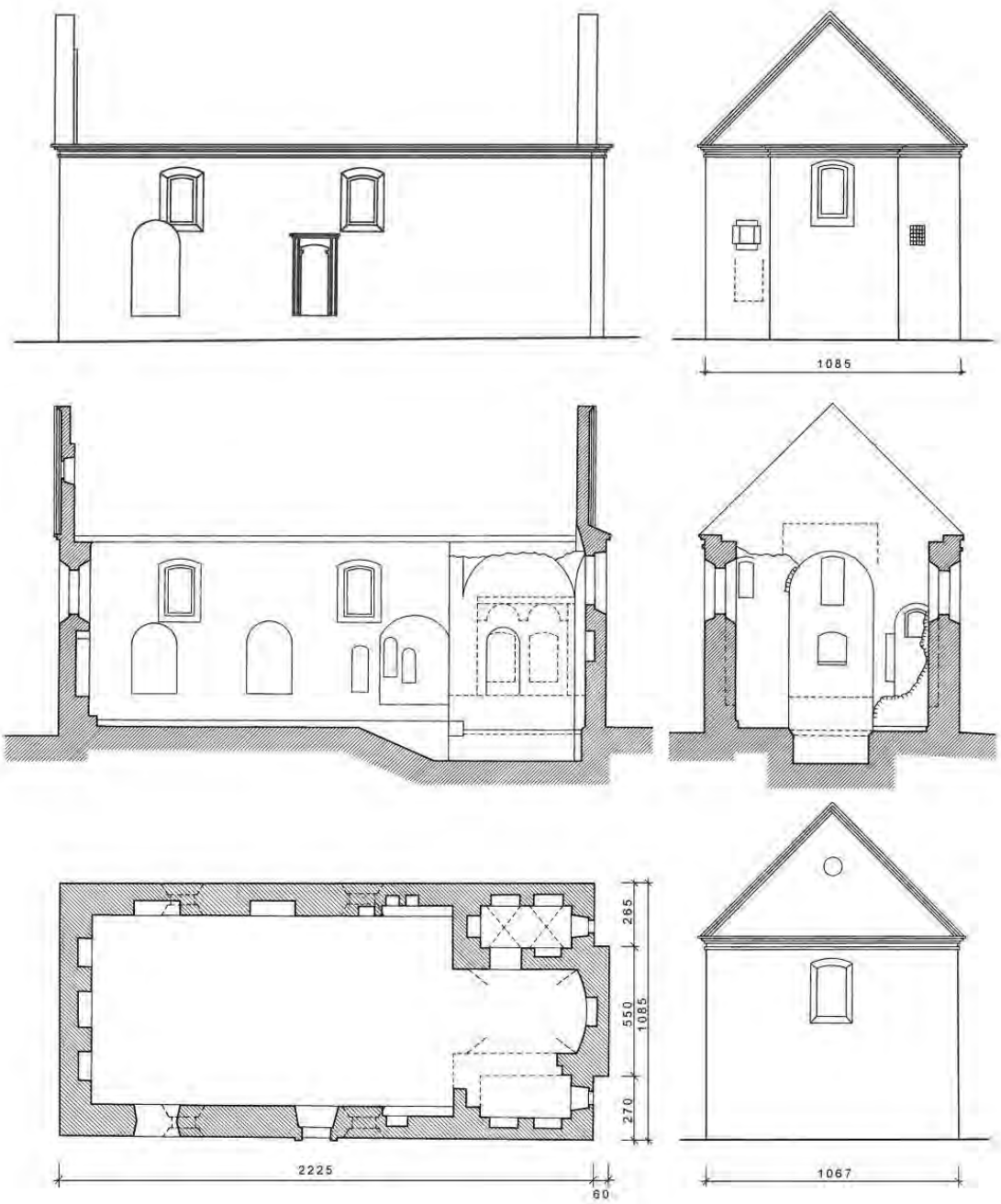

Рис. 12 Луцьк. Вірменський костьол св. Степана за обмірами К. Кокозова

Рис. 13. Луцьк. Вірменський костьол св. Степана. Фонди IS PAN.

Рис. 14. Луцьк. Вірменський костьол св. Степана. Фонди НДІТІАМ.

Рис. 15. Луцьк. Вірменський костьол св. Степана. Публікація Л. Маслова 1939 р.

Рис. 16. Луцьк. Вірменський костьол св. Степана. Фонди НДІТІАМ.

Рис. 17. Луцьк. Вірменський костьол. Фото І. О. Левчанівської. 1950-ті роки.

Рис. 18. Луцьк. Вірменський костьол св. Степана. Фото Б. В. Колоска. 1969 р.

Рис. 19. Луцьк. Вірменський костьол св. Степана. Північний фасад. Фото Б.В. Колоска. 2009 р.

Рис. 20. Луцьк. Вірменський костьол св. Степана. Західний фасад з апсидним виступом. Фото Б.В. Колоска. 1977 р.

Рис. 21. Луцьк. Сусідня з Вірменським костьолом (зліва) забудова. Фото Б. В. Колоска. 2009 р.

Рис. 22. Луцьк. Сусідня з Вірменським костьолом св. Степана забудова. Справа дім Паші Савельєвої. Фото Б.В. Колоска. 2009 р.

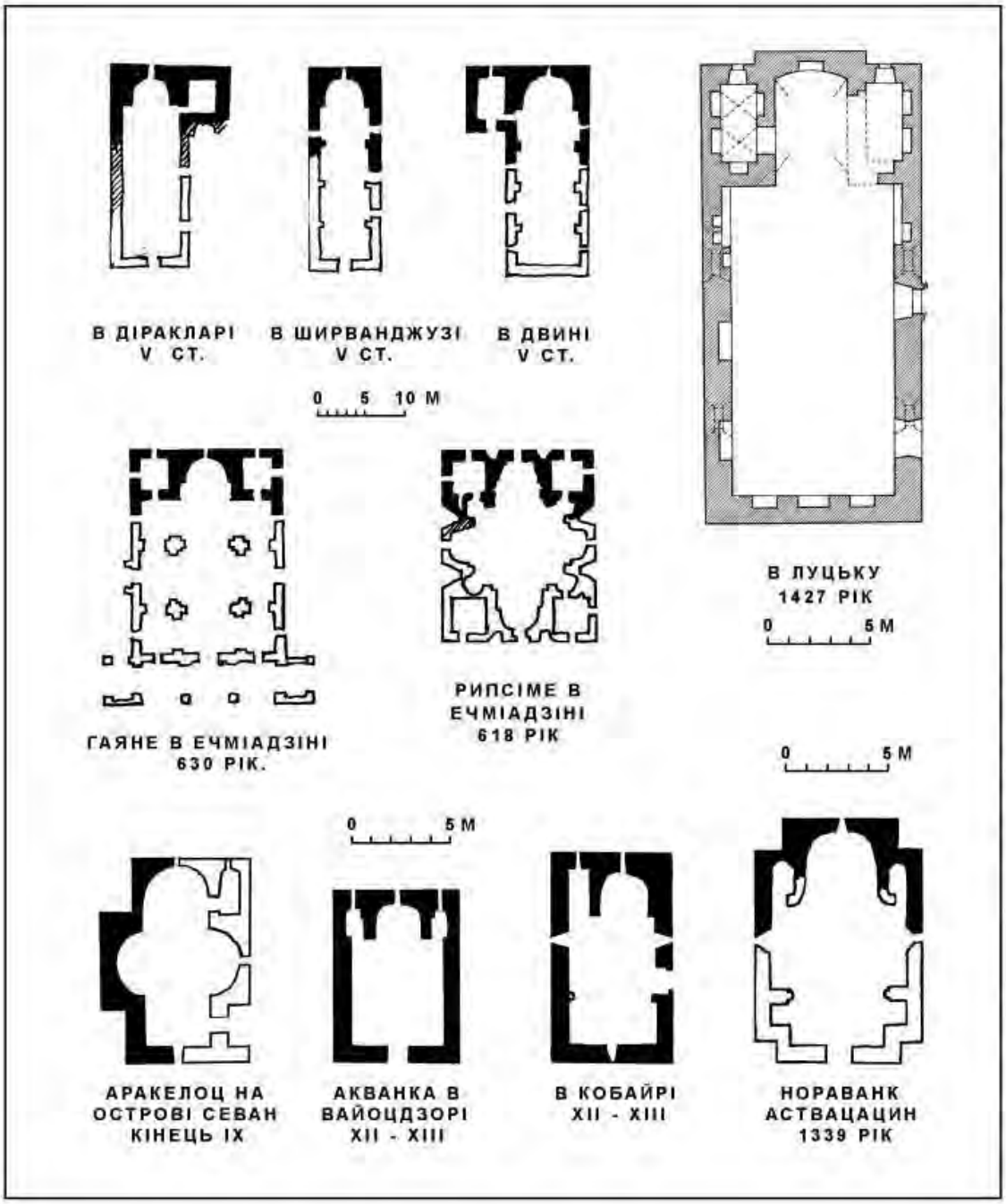

Рис. 23 Аналоги костьолу святого Степана у Луцьку. Склав Б .В. Колосок.

Архимандрит Онуфрій (КУЦ) (Луцьк)

ІЗ ГЛИБИН ДУХОВНОЇ СКАРБНИЦІ

Луцьке Євангеліє – одна з найдавніших богослужбових книг України, що збереглася до наших днів.

Рукопис належить до пам'яток галицько-волинської книгописної школи. Він якнайкраще репрезентує характерні для цієї школи графічні та мовні особливості. Маргінальні[1] записи, а також мовні і палеографічні ознаки свідчать про те, що місцем написання книги був Спаський Красносельський монастир поблизу Луцька.

Досліджуючи свого часу історію нині неіснуючої православної обителі, настоятель храму святої великомучениці Параскеви УПЦ с. Ратнів Луцького району архімандрит Онуфрій (Куц) зацікавився долею рукописної святині. З'ясувалося, що книга зберігається в Російській державній бібліотеці (Москва). Митрополит Луцький і Волинський Української Православної Церкви Ніфонт і генеральний директор зазначеної бібліотеки Олександр Віслий дійшли згоди стосовно того, щоб відтворити Луцьке Євангеліє у вигляді видання факсимільного типу[2].

Порівняно з оригіналом, формат видання 2011 року факсимільного типу зменшений на 5 відсотків. Через технічну неможливість не відтворені деталі кромки сторінок, певні надірваності, отвори та пом'ятості. Сторінки передані в оригінальному вигляді, кольорі, без ретушування. Тиснення на оправі відновлене за збереженими залишками. Видання заплановане у двох частинах: перша – факсимільна копія з описом книги в буклеті, друга – дослідження.

[1] *Маргіналії – покрайні записи на аркушах книги.*

[2] *Видання факсимільного типу (лат. fac simile – «зроби подібне») – твір друку, що графічно точно повторює раніше випущене оригінальне видання або рукопис, але, на відміну від факсимільного видання, без відтворення оригінальних матеріалів, обкладинки та інших особливостей оригіналу.*

ШТРИХИ РУКОПИСНОЇ ІСТОРІЇ

Пам'ятки рукописного мистецтва репрезентують рукописну творчість на різних історичних відрізках упродовж більш ніж вісімсотрічного періоду її розвитку. Рукописів найдавнішого, так званого «пергаментного» часу, збереглося дуже мало. Вони мають велику цінність не лише як твори книжкового мистецтва, а й як джерела з історії писемності, мови, літератури.

Серед вітчизняних пам'яток, які сягають корінням у глибину віків, чільне місце посідає рукописна книга. Її роль і вага в історичному плині часу виходить далеко за межі того призначення, яке їй відводять, називаючи попередницею книги друкованої. Так, вона вочевидь передувала тиражованому витворові друкарського верстата, потім співіснувала з ним. Але за своєю сутністю це є самостійний, великий пласт духовної культури, в якому, немов самоцвіти, вияскравлюються добірні перли народної мови, красного письменства, давнього малярства. Кожен витвір рукописної творчості – неповторний, має лише йому притаманне художнє обличчя, і в цьому невідворотна, притягальна сила цього мистецтва.

Предтечею і безпосереднім джерелом розвитку мистецтва рукописної книги були багаті художні набутки княжої доби, що вже в XI – XIII століттях відзначилися своєрідними рисами. Визначні пам'ятки тогочасної писемності – Остромирове, Мстиславове, Добрилове, Юріївське, Волинське Євангелія, Ізборник Святослава, низка скромніше оздоблених манускриптів, створених у Києві, Володимирі-Волинському, Галичі, Холмі та інших осередках книжкової культури.

Доба XIV – XVIII століть обіймає пам'ятки рукописного мистецтва трьох основних періодів, що характеризуються певними стильовими особливостями.

XIV – перша третина XVI ст.: продовження в основному (з певними, інколи й суттєвими відхиленнями) традиційної умовно-площинної манери. Середина XVI – перша половина XVII ст.: поява і утвердження в книзі нового ренесансного стилю. Друга половина XVII – XVIII ст.: період бароко, завер-

шальний етап у розвитку рукописної книги. Ці періоди представлені низкою пам'яток рукописної творчості, зокрема, таких унікальних як Луцьке Євангеліє XIV ст., Київський Псалтир 1397 р., Служебник і Євангеліє середини XVI ст. з мініатюрами Андрійчини, Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр., Служебник і Требник 1632 р. [Запаско, с. 12,50].

ЛУЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ[3] (ПОВНИЙ АПРАКОС[4])

Свято –Преображенський або Спаський Красносельський монастир біля Луцька широко відомий історичній науці завдяки його рукописному Євангелію, названому Луцьким [Сайчук, Троневич, Хилько, с. 38]. На жаль, повна історія монастиря та книги нам невідома. Не збереглося відомостей і про переписчика. Г. Н. Логвин вважав очевидним написання Луцького Євангелія в першій чверті XIV ст. [Логвин, с. 151], В. В. Німчук допускає, що Євангеліє могло бути переписане у середині XIV ст. [ЕІУ, с. 312,313], Я. П. Запаско датував другою половиною XIV ст. [Запаско, с. 264]. Луцьке Євангеліє, за Я. П. Запаском, належить до 128 найбільш унікальних рукописних пам'яток України [Запаско, с. 10].

Символами Луцька і Волині є Луцький замок XIV ст., ікона Богоматері Волинська XIII – XIV ст., Луцьке Євангеліє XIV ст. Не кожна столиця і місто мають подібні історико-культурні однойменні святині.

Кульмінацією православного богослужіння є читання Євангелія. Епоха Луцького Євангелія – це час життя і подвигів святих: митрополита Петра Ратенського (+1326), митрополита Феогноста (+1353), митрополита Кипріана (+1406), які відіграли важливу роль як в житті князя Любарта, в хрещенні Дмитрія (+1383), так і в історії Волині та Русі. Свого часу ці люди могли відвідувати Луцьк та бути за богослужінням в Спаському Красносельському монастирі, де читалось та виносилось для цілування монастирське Євангеліє. Цілком можливо, що благочестиві люди присягали на цій святій книзі. На півночі Русі це був час молитви і трудів святих: преподобного Сергія Радонезького (+1392), воїнів схимонахів Олександра (Пересвєта) та Андрія (Ослябі) (+1380), Дмитрія Донського (+1389). Луцьке Євангеліє і сьогодні, при певній підготовці, є зрозумілим і доступним для прочитання.

Визначною подією для української культури і для культур російського, білоруського та інших слов'янських народів є видання 2011 р. Луцького Євангелія XIV ст. Наявність копій книги, виготовлених на папері, який імітує пергамент, повноколірний друк кожного аркуша, відтворена оправа – все це ставить книгу в розряд особливих книголюбних та колекційних видань. Від нині багато славістів, мистецтвознавців, мовознавців та інших дослідників отримають можливість здійснювати наукову працю над Луцьким Євангелієм, користуючись факсимільною копією.

Ми вчимося виготовленню подібних книг, вивчаємо досвід. До прикладу, в Ісландії, де проживає близько 200 тисяч населення (майже населення м. Луцька), щороку перевидається 42-томний корпус староісландської літератури до XV ст. з тим, щоб цей багатотомник був у кожній сім'ї [ПВЛ, 1990, – К, с. 476]. Подібно як передавали ікони від одного покоління до іншого зі словами благословіння, так і святі книги – Євангеліє чи Біблію передавали як сімейні реліквії в благословіння, для пам'яті, вивчення і зберігання.

З ласки Божої Луцьке Євангеліє збережене стараннями багатьох поколінь. Скопійоване, підготовлене та надруковане зусиллями та засобами небайдужих людей до духовно-культурного відродження нашого народу.

[3] *Євангеліє (від грец. – «блага вість»). Так, згідно Біблії, Ісус Христос називав Своє вчення. Тому й біблійні книги, що подають життя та викладають вчення Ісуса Христа, називають Євангеліями. Церква визнає чотири Євангелія: від Матфея, від Марка, від Луки та від Іоанна.*

[4] *Апракос (від грец. – «недільний», «святковий») – «Недільне Євангеліє» чи інакше «Богослужбове Євангеліє», в якому текст поданий календарно, згідно з недільними церковними читаннями, починаючи з Пасхальної неділі.*

Колектив, який працював над виданням 2011 р. Луцького Євангелія XIV ст. вдячний Богу за честь і справу та всім, хто допоміг у підготовці видання.

ЗМІСТ

Євангельські читання на недільні, святкові та звичайні дні року. У місяцеслові[5] подано слов'янські назви місяців.

З ІСТОРІЇ

Як уже зазначалося, палеографічні[6] та мовні ознаки, маргіналії доводять той факт, що місцем написання книги був Спаський Красносельський монастир поблизу Луцька.

Щодо місця розташування згаданого православного монастиря (лівий берег річки Стир), дослідники пропонують дві версії. Перша – розвилка доріг на Горохів і Володимир-Волинський: район Красне м. Луцька [Мердер, с. 8]. Друга – близько сучасної вулиці Чернишевського: район Чернчиці (або Черчиці) м. Луцька [Сайчук, с. 38].

Час написання Луцького Євангелія – друга половина XIV століття.

Місце зберігання – Російська державна бібліотека в Москві, (зібрання М. П. Рум'янцева, ф. 256, № 112).

Розміри книги в оправі – 324х254х75 мм.

Розміри внутрішнього блоку аркушів – 300х245х60 мм.

Рядків на сторінці – 21, стовпців – 2.

Матеріал для написання тексту – пергамент.

Оправа – XVI–XVII ст. – дошки, обтягнуті шкірою.

ПИСЬМО

Устав[7], одного почерку, прямий, широкий; проміжки між літерами в рядку значні; досить помітна різниця в товщині між основними і допоміжними лініями букв.

Накреслення літер характерне для другої половини XIV ст.: з'єднувальні риски в йотованих голосних **Ѥ**, **Ю**, **Ꙗ**, а також **И** злегка скошені, ідуть знизу догори, розміщені у верхній частині букв; літера **З** має тонку голівку і різко відкинутий вправо товстий, майже без вигину, хвіст; у **М** – тонка перемичка з плавним заокругленням, нижче рядка не провисає; перекладинка в **Н** розміщена у верхній частині, скісна, іде зверху вниз; **Ч** – у вигляді трикутної чаші, розміщеної на високій ніжці [Запаско, с. 262].

МОВНІ ОСОБЛИВОСТІ

У церковно-слов'янському тексті пам'ятки відобразилася низка фонетичних рис української мови, зокрема вторинний (т. зв. «новий») «ѣ» («корѣнья»), збіг давніх «ы» та «і» («съ нымъ», «тисячѣ»), «ѣ» > «і» («въ синѣ смертьнѣи»), чергування «у» –в» («услѣдъ мене», «вчителю», «Вліты» («Улити»), «дѣла Аурамля»), «в» протетичний («къ вовьцямъ», «вученици») і вставний інтервокальний («легивонъ», «Фавуста»), приголосний «дж» («рожчьє», «дожчь»), «х» на місці «ф» («Хрола»), асимілятивні та дисимілятивні зміни приголосних («зборѣ» », «што»), збіг форм прийменників «съ» та «изъ» («ис нимъ», «иствори», «не изблазниться» та ін.) [ЕІУ, с. 313].

ОЗДОБЛЕННЯ

Заставки: тератологічні[8] (арк. 1, 43, 89,

[5] Місяцеслов – церковний календар свят та пам'ятних дат святих.

[6] Палеографія (з грец.) – наука про історію письма, закономірності розвитку його графічних форм, а також про пам'ятки древньої писемності з метою їх прочитання, визначення автора, часу і місця створення.

7 Устав (чи уставне письмо) – почерк з чітким геометричним малюнком, при якому літери пишуться в рядку з малим числом виступаючих донизу та догори елементів, здебільшого – роздільно одна від одної. Повільне та урочисте письмо ретельного каліграфічного виконання з малим числом скорочень.

[8] У східнослов'янських рукописах другої половини XIII – XIV ст. переважає тератологічний орнамент, майже невідомий у візантійському мистецтві. Особливо цікаві виконані в цьому стилі заставки та ініціали: мальовані великі заголовні літери. Тератологічні заставки мають форму чотирикутника, всередині якого зображені перевиті стрічками і гілками фантастичні звірі, птахи або ж людина, у плетиві із стрічок і віття. Ініціали складаються переважно з фантастичних тварин, рідше із

108, 154); плетінчасті (арк. 205, зворот; 228).

Ініціали– за Я. П. Запаском: тератологічні (184), плетінчасті (139), геометричні (із візантійських скобок, 46).

МАРГІНАЛЬНІ ЗАПИСИ

На сторінках книги збереглися записи, зроблені особами, причетними до історії монастиря, в якому вона перебувала.

На звороті арк. 42 зберігся опис церковного майна монастиря, складений Луцьким єпископом Олексієм 1429 р.

На звороті арк. 153 є два маргінальні записи. В одному з них (початку XV ст.) згадується «Порфирій, син Іванов, онук Васьков, Кирдієвич зі своєю дружиною Настасією», що вони дарують монастирю св. Спаса на вічні часи землю Кудрявчицьку; в іншому – пан Олізар Кирдієвич, маршалок Волинської землі, староста Луцький, з дружиною своєю Феодосією записали 1483 року на вічні часи село Доросинь на монастир Красносельський під Луцьком.

На арк. 205 той самий Олізар Кирдієвич 1486 року записав монастирю десятину від своїх маєтностей.

На арк. 262 – запис, в якому князь Михайло Костянтинович Пінський, староста Володимирський, дав десятину із свого маєтку на монастир, імовірно, при єпископі Луцькому Євфимії.

На звороті останнього аркуша[9]– Феодосій, ігумен Спаський Красносельський, колишній протопоп Кременецький, отримавши монастир на Красному, робить приймальний опис майна.

ЛУЦЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ МАЄ ВЕЛИКУ ЦІННІСТЬ НЕ ЛИШЕ ЯК ТВІР КНИЖКОВОГО МИСТЕЦТВА, А Й ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПИСЕМНОСТІ, МОВИ, ЛІТЕРАТУРИ ТА ДУХОВНОЇ СПАДЩИНИ.

людських фігур, також дивно переплетених стрічками і гіллям. Тератологія в давньоруських рукописах XIV ст., насичена народними мотивами і фантастикою, стала справжнім національним стилем.

9 Останній запис зберігся дуже погано. Завдяки опису «Волинских епархиальных ведомостей» (1867, № 4, ч. неофіц., стор. 64–65) ми змогли передати зміст.

Джерела:

1. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга.- Львів: Світ, 1995.- С. 10,12,50,262,263.

2. Троневич П. О., Хілько М. В., Сайчук Б. Т. Втрачені християнські храми Луцька.- Луцьк: Діксон, 2001. – С. 38.

3. Логвин Г. Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – Київ: Мистецтво, 1968. – С. 151.

4. Енциклопедія історії України. Т. 6. – Київ: Наукова думка, 2009. – С. 312,313.

5. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком)/Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – Київ: Радянський письменник, 1990. – С. 476.

6. Сакральне мистецтво Волині. Науковий збірник, вип..9. – Луцьк, 2002. – С. 65.

7. Мердер А. Древности Луцка и его прошлое: Справка. Издано при Киевском отделе Императорского Русского Военно-исторического Общества. – Киев,1910. – С. 8.

Ірина РИБАЧОК (Острог)

МІСТЕЧКО СУЛЬЖИН У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Абсолютна більшість міських поселень у кінці XVI – XVII ст. відносились до категорії малих приватновласницьких міст. Дослідження з історії міст та міського життя у різні історичні періоди досить широко представлені в українській історіографії. Здебільшого це узагальнюючі праці присвячені загальним тенденціям з історії українського містобудування як радянських, так і сучасних українських істориків[1]. Історію малих міст в нашій історіографії досліджено недостатньо, на відміну від, наприклад, історіографії польської чи російської[2]. Відтак важливим є вивчення історії та становища саме малих міст та їх мешканців, оскільки вони можуть виступати індикатором процесів та явищ, що відбувались в середовищі переважної більшості суспільства. Крім того, значна частина населених пунктів, що у XVI–XVII ст. були містами чи містечками, на сьогодні перетворились у сільські поселення, історія яких є маловивченою. Метою статті є проаналізувати основні тенденції соціально-економічного розвитку Сульжина[3] в кінці XVI – першій половині XVII ст.

Головними джерелами до вивчення соціально-економічного розвитку містечка Сульжина в кінці XVI – першій половині XVII ст. є описово-статистичні джерела (поборові, подимні реєстри та інвентарі). Зокрема, місто Сульжин представлено в поборових реєстрах 1570, 1577, 1583, 1589 та 1590 рр. та подимному реєстрі 1629 р. Особливе місце серед джерельної бази, в силу своїх інформативних можливостей, займають інвентарі. Інвентарні описи міста Сульжина та волості збереглися за 1615 та 1632 рр. Інвентарі складались при житті або по смерті власника на користь одного або декількох спадкоємців з вказівкою на все рухоме і нерухоме майно. Причини складання інвентарів були різними, іноді у випадку купівлі чи продажу, укладання договору оренди, при переході майна у спадщину, при його розподілі між спадкоємцями чи при з'ясуванні господарського потенціалу володінь. Інвентар подільських маєтностей Януша Острозького 1615 р. було складено з метою з'ясування стану південноволинських володінь князя, його соціально-економічного, військового потенціалу. Власне унікальність цього джерела зумовлюється в першу чергу двома обставинами: по-перше часом складання документу і по-друге – обмеженою кількістю подібних джерел для даної території. Відзначимо, що порівняно з центральною, південно-східна Волинь слабше забезпечена такого роду документами. Крім того південно-східноволинські маєтності часто потерпали від татарських нападів, останній такий спустошливий напад відбувся на ці території в другій половині 90-х рр. XVI ст. (1595, 1597 рр.), тобто час складання інвентаря – 1615 р. є підсумком майже двадцятирічного спокою в регіоні. Відомості, що подає інвентар володінь князя Януша Острозького 1615 р., є певною мірою показовими, в тому сенсі, що представлені дані відображають економічний, демографічний та військовий потенціал в більш-менш стабільний період. Оскільки вже з наступного 1616 р. напади кочовиків знову почастішали, цінність відомостей даного джерела ще більше зростає. В територіальному відношенні інвентар подільських володінь Януша Острозького 1615 р. є досить репрезентативним, в ньому представлена значна частина волинських володінь, в тому числі місто Сульжин та волость. Ще одним важливим джерелом з історії міста є опис Сульжинської волості 1632 р., здійснений з наказу власника чи адміністрації, ймовірно, для встановлення реального стану господарства, оскільки він відбувся після одного з татарських нападів на цю територію. Цей факт підтверджує і те, що значна увага в описі присвячена саме оборонній системі міста, встановленні його обороноздатності, стану замку, збройних запасів та військових зобов'язань і повинностей.

До володінь князів Острозьких маєток Сульжин перейшов згідно привілею Жиги-

монта I від 4 травня 1518 р., яким було затверджено К.І. Острозькому посідання спадщини Марії Семенівни Ровенської та Семена Васильовича Несвіцького[4]. Після смерті своєї дружини Тетяни Гольшанської ці маєтки Костянтин Острозький записав своєму старшому синові Іллі[5]. По смерті Іллі Острозького Сульжин переходить до його дружини Беати, а після її другого одруження – до Ольбрахта Ласького[6] (поборовий реєстр 1570 р. власником міста фіксує саме його). У другій половині 1570 р. серадський воєвода Ольбрахт Ласький переказав маєтки своєї дружини Жигимонту Августу і лише після конвокаційного сейму 7 квітня 1574 р. Генріх Валуа скасував записи Беати Костелецької на користь О. Ласького, а також останнього на користь Жигимонта Августа і присудив спірні маєтки Гальшці Острозькій[7], яка передала свої маєтки своєму дядькові В.-К. Острозькому, серед яких і містечко Сульжин. Після 1603 р., внаслідок поділу між Янушем та Олександром Острозькими, володіння були розділені між двома братами. Януш Острозький отримав місто Костянтинів з 2 фільварками і 66 селами, містечко Кузьмин з фільварком і селом, місто Красилів з 20 селами, місто Базалію з 4 фільварками та 28 селами, Сульжин з замком і фільварком[8]. Пізніше після створення Острозької ординації містечко ввійшло до її складу, а власником цих маєтностей після смерті Януша Острозького став Владислав-Домінік Заславський.

Сульжин у першій половині XVI ст. був укріпленим поселенням, в ньому існував замок[9]. Ймовірно, що саме за Іллі Острозького в Сульжині почалось чи активно велось будівництво замку. Так, 28 квітня 1534 р. Кузьма Заславський скаржився на Іллю Острозького в тому, що його піддані рубали дерево в Вербовецькій пущі на будівництво сульжинецького замку[10]. Інвентар «подільських» володінь Януша Острозького подає детальний опис замку в Сульжині[11]. Як і переважна більшість волинських замків він був дерев'яним, тому абсолютно не зберігся до нашого часу. Система укріплень містечка складалася з «пригородку» і дитинця. Пригородок від міста був оточений дубовими палями, до нього вів звідний міст та ворота з двоповерховою баштою[12]. В пригородку містились дві дубові наріжні башти, що були вкриті гонтою. Саме в передгородді розташовувався будинок старости та чимало інших господарських споруд: пекарня, спіжарня, пивниця, 2 стайні, маштарня[13]. Пригородок та дитинець були роз'єднані ровом і сполучались за допомогою мосту. На території дитинця теж розміщувалось чимало будівель: кухня, пивниця, панський будинок (палац)[14]. У 1615 р. сульжинецький замок був у досить хорошому стані. Хоча збройних запасів була невелика кількість, зокрема, 1 залізна гармата на колесах, 2 гарматки обшитих шкірою, 26 гаківниць, 18 залізних куль до рушниць, 86 кам'яних куль, 600 куль до гаківниць облитих свинцем, 30 свинцевих куль до рушниць, 117 насипаних ладунків, 6 каменів пороху[15]. Звичайно, що за своєю потужністю він значно поступався острозькому, костянтинівському, полонському чи остропільському замку, але в часи постійних татарських нападів він все-таки виконував покладені на нього функції. Так, після татарського набігу в Сульжині, згідно з інвентарем 1617 р., зазначено, що там замок залишився, унаслідок чого місто знову будується[16]. Ймовірно, саме про це спалення йдеться в Острозькому літописці: «… того року (1617) перед Стрітенням Господнім калга-мурза з татарами в землю нашу ввійшли через Любартів та Полонне, під Шульжинцями кошем стояли, Шульжинці спалили…» [17]. Із опису міста та волості 1632 р. дізнаємося, що зовнішній вигляд замку майже не змінився в порівнянні з 1615 р. У замковому цейхгаузі в Сульжині спостерігаємо незначне збільшення збройних припасів порівняно з 1615 р. Так, у ньому знаходилось 40 гаківниць, до яких було 4 копи куль, 2 копи кам'яних куль до гармат, а також 3 барилки пороху, камінь селітри, півкаменю свинцю, 5 старошведських шишаків. Біля воріт з правої сторони були залізні гармати на колесах, що оковані шинами[18], а з лівої сторони – невеликі гарматки (działka parzyste)[19].

Варто відзначити, що значення замку та міських укріплень для південно-східної Волині важко переоцінити, оскільки регіон зазнавав частих татарських нападів. Обов'язок

їх підтримки в належному стані покладався саме на мешканців міст. Міщани платили сторожовий податок, який сплачувався грошима замість власного виконання сторожі та пороховий, тобто податок на зброю і порох для оборони від нападів. В Сульжині тяглі піддані окрім інших податків сплачували пороховий і сторожовий податок по 2 гроші литовських[20], підсусідки, замкові слуги давали лише «порохове» по 2 гроші литовських. В цілому, у 1615 р. у Сульжині 57 будинків були звільнені від податків, але «порохове» і «сторожове» сплачували. У 1632 р. у містечку розмір порохового податку залишився 2 гроші, а «сторожове», що сплачували замковим сторожам становило 3 гроші польських[21].

До замку належали і частина сіл сульжинської волості, зокрема, у 1615 р. с. Ленківці, с. Миче, с. Медведівці, с. Драче, с. Бовкуни, с. Безими (Безимівці). У них проживало чимало бояр, які виставляли до почту сульжинецького замку відповідну кількість споряджених вершників (по-козацьки, по-гусарськи чи попятигорськи) та по гайдуку. Крім того села, що знаходились в посесії у слуг Я. Острозького теж повинні були виставляти озброєних вершників та гайдука, зокрема, з сіл Дининці, Лашківці, Кременчуки, Опехтії, Улашківці, Лавринівці. З них виставлялось: 11 споряджених «по-гусарськи», 11 «по-пятигорськи», 8 листових бояр, 12 побережників, 26 чемерисів, 14 гайдуків[22]. Порівнюючи, наприклад, з Костянтиновом, який був одним із найпотужніших оборонних пунктів в регіоні ця кількість була досить незначною. Зокрема, з костянтинівської волості виставлялось 54 споряджених «по-гусарськи», 106 «по-п'ятигорськи», 20 татар, 7 листових татар, 26 побережників, 32 путніх служок (бояр), 20 гайдуків з міста і 14 з сіл, 26 гайдуків, що знаходились на службі (всього гайдуків – 60)[23]; у красилівській волості – 15 споряджених «по-гусарськи», 14 «по-п'ятигорськи», 3 побережники, 9 чемерисів, 24 замкових слуг, 27 гайдуків[24]; у базалійській волості загальна сума почту становила: 35 споряджених «по-гусарськи», 5 «по-п'ятигорськи», 15 чемерисів з міста, 20 гайдуків (з міста і сіл разом)[25]. Основу збройних сил складали шляхтичі-державці маєтків у складі латифундій, посесори та залежне служиле населення. Бачимо, що серед збройних загонів значне число становили панцирні і путні (листові) бояри, гайдуки, лісові стрільці, гайові, побережники тощо.

Ймовірно, що містечко Сульжин не володіло магдебурзьким правом. Зокрема, не маємо відомостей про надання цього містечку такого привілею. В інвентарі «подільських» володінь Януша Острозького 1615 р. міститься згадка про сульжинського війта Івана Пантелейню (Iwan Panteleienia)[26]. Проте існування війта ще не було свідченням привілейованості міста, оскільки посада війта могла існувати в непривілейованих містах[27]. Війт згадується і в описі Сульжина 1632 р., коли йдеться про те, що саме він мав дбати, щоб зібраний пороховий податок використовували на забезпечення замкового цейхгаузу порохом, свинцем та селітрою[28]. Проте в більшості міст це було компетенцією старости. Оскільки саме старости в маєтках, що резидували в центрах волостей кн. Острозьких, а також їхні помічники, виконували за наказом власника наглядові, фіскальні та інші функції. Найчастіше старостою був один із місцевих зем'ян. У його руках зосереджувалася судово-адміністративна влада, яка поширювалася також на замкові села. У Сульжині діяв уряд старости. У містах південно-східної Волині, що не володіли магдебурзьким правом, зберігався інститут сотників і десятників, наприклад, у Лабуні. Проте інвентарні описи Сульжина 1615 та 1632 рр. не згадують жодного десятника чи сотника.

Перші загальні уявлення про кількість населення міста дають поборові реєстри 70–80 рр. XVI ст. Вони містять досить узагальнюючі дані. У 1577 р. у Сульжині було 24 ринкові будинки, що сплачували податку по 4 гр., 19 вуличних будинків, господарі яких тільки городи мали – по 2 гр. з будинку та по 1 гр. з городу, 24 півдворищних будинки, з поля сплачували по 10 гр., а з будинку по 2, ремісників, що городи мали 14, вони з ремесла давали по 4 гр., з дому – по 1, з городу – по 1 гр., 5 перекупників, що будинки та городи мали, з них – по 7 гр., з будинку – по 1 гр., з

городу – по 1 гр.[29] У 1583 р. в Сульжині було 12 ринкових будинків, що сплачували побору по 6 гр., 29 вуличних домів, 36 нижніх халуп, а також податок зібрано з 28 димів, 5 ремісників, 1 різника, 1 мельника, 1 священика[30]. Як бачимо, за незначний період часу на половину зменшилась кількість ринкових будинків та майже в троє зменшилась кількість ремісників в місті.

Ще менше відомостей про містечко в поборовому реєстрі 1589 р. Зокрема, зазначається лише, що побору волинським воєводою з Сульжина та Полонного сплачено 80 флоринів[31].

Інвентарні описи першої половини XVII ст. дають можливість більш детально розглянути чисельну, соціальну та етнічну структуру міщан.

Кількість житлових будинків в Сульжині		
1615 р.	**1629 р.**	**1632 р.**
136 димів	168 димів	177 димів

Чисельність населення була досить незначною. Якщо помножити кількість житлових будинків на середній коефіцієнт заселення одного диму (7), то отримаємо приблизну чисельність населення міста. Так, станом на 1615 р. вона становила близько 952 осіб, у 1629 р. – 1176 осіб, 1632 р. – 1239 осіб.

В історичній літературі існує досить різноманітна класифікація міських поселень, переважна більшість яких ґрунтується саме на чисельності міських будинків чи кількості мешканців міста. Згідно деяких із них: найбільші, великі міста (понад 500 будинків), менші міста (понад 300 будинків) та містечка (до 300 будинків); поселення – до 150 будинків, міста – понад 250, а від 150 до 250 – перехідна форма; малі міста – до 200 будинків, середні міста – 200–700 будинків, великі – більше 700 будинків; поселення, які налічували до 500 будинків – містечка, понад 500 – міста[32]. Як бачимо, Сульжин в кінці XVI – першій половині XVII ст. був малим містом чи містечком.

Одним із важливих факторів, що мав надзвичайно потужний вплив на чисельність населення міста були татарські напади. Іноді під час татарських нападів страждали села волості, околиці міста, а іноді й все місто. Так, у 1593 р. сульжинська волость постраждала від татарського нападу, наслідки якого навіть через майже 10 років давалися взнаки[33]. Руйнівними виявилися для міста Сульжина та волості напади 1617–1618 рр. У 1618 р. сульжинська волость повторно була спустошена татарами, зокрема, села Коськів, Дининці, Лисинці, Лашки, Нападівці (Нападівка), Миче, Кременчуки, Опехтії, Медведівка, Марківці, Бейзими, Улашанівка, Лавринівці, Ланківці, Драчі, Бовкуни[34]. Зокрема, возний повідомляв про стан волості: «… ті всі фільварки і осілості з фільварками, млинами, корчмами, аж до грунту попалено, підданих з дружинами, дітьми і зі всіма їх маєтностями до орди погнано, майже вся та волость знесена і спустошена…» [35]. Проте вже через 10 років волость була відбудована, а чисельність населення навіть перевищувала 1615 р. У подимному реєстрі 1629 р. зазначено, що в Сульжині було 168 димів, а у волості – 431 дим[36]. Як бачимо, питома вага населення міста становила майже 39 % серед всієї людності сульжинецької волості. Станом на 1629 р. у волості було 16 сіл (Коськів (99 димів), Ленківці (44 дими), Дининці (3 дими), Лашки (8 димів), Нападівка (8 димів), Миці (3 дими), Кременчуки (4 дими), Опехтії (3 дими), Бовкуни (12 димів), Драчі (12 димів), Медведівка (5 димів), Марківці (9 димів), Улашинівка (10 димів), Бейзими (16 димів), Лавринівці (15 димів), Лисинці (12 димів))[37]. Волость була однією з найменших у південно волинських маєтностях Я. Острозького.

Міста південно-східної Волині залюднювались за рахунок новоприбулого населення. В описово-статистичних джерелах кінця XVI – першої половини XVII ст. новоприбулі фіксуються як «новики». Зважаючи на те, що регіон систематично страждав від нападів татар, і як наслідок людські втрати були значними, саме за рахунок новоприбулих чисельність населення була більш-менш сталою. Розуміли це і власники міст, таким чином, всіляко сприяючи прийшлому населенню. Це виявлялося в першу чергу в пільгах в оподаткуванні, зокрема, надання т. зв.

«волі». Сприяючи залюдненню південно-східної Волині, князь Костянтин Острозький навіть видав лист утікачам, у якому закликав усіх шляхтичів, через маєтки яких вони мали проходити, вільно пропускати їх до м. Старокостянтинова[38]. Як свідчать матеріали реєстрів, у міста південно-східної Волині (Базалію, Костянтинів, Красилів, Полонне, Сульжин тощо) часто втікали селяни. Так, у серпні 1584 р. піддані луцького мостовничого Івана Борзобагатого-Красенського з сіл Зборишів, Галичани, Пальга, Рикани, Тополлє Луцького повіту до маєтків кн. Костянтина Острозького і Януша Острозького у любартівській, базалійській та Сульжинській волості Кременецького повіту[39]; у 1590–1591 рр. 13 родин підданих Яна Бавора-Пилятовського з сіл Григоровичі, Прахи Луцького повіту втекли до маєтків Киндина Хом'яка-Смордовського с. Городище Кременецького повіту та краківського каштеляна кн. Януша Острозького м. Сульжин Кременецького повіту[40]; у 1594 р. 25 родин підданих Юзефа Шистовського з маєтку у Волинському воєводство втекли до маєтків: кн. Костянтина Острозького с. Дубівці Кременецького повіту, с. Плеча Луцького повіту, краківського каштеляна кн. Януша Острозького м. Сульжинці Кременецького повіту, волинського воєводи кн. Олександра Острозького м. Остропольь Кременецького повіту[41]. Інвентарні описи міста Сульжина 1615 та 1632 рр. теж містять згадки про новоприбулих. Таким чином, як свідчать джерела, чисельність населення містечка Сульжин досить швидко відновлювалась після татарських нападів, чому, ймовірно, в першу чергу сприяли власники міста, проводячи досить лояльну та протекціоністську політику із залюднення та загосподарення регіону, яка була вигідної як для них самих, так і для жителів міст.

Як свідчать джерела, місто мало цілком аграрний характер, а його мешканці здебільшого займались землеробством. Так, у інвентарі 1632 р. населення Сульжина подається в залежності від розміру володіння землі. Зокрема, в інвентарі зафіксовано 55 осіб, що мали по волоці і більше землі; 53 особи володіли півволокою; 13 осіб – четвертинною волоки; 25 осіб – не мали полів. Окрім того в місті було 15 коморників, що працювали у міських фільварках[42]. Соціальна структура населення міста більше нагадувала сільське населення. Так, інвентар 1615 р. зафіксував 35 підданих тяглих, 15 підсусідків, 3 побережники, 3 гайдуки, 2 стадники, 2 мельники, 3 рибалки, 2 пасічники. У Сульжині піддані тяглі давали чиншу по одному злотому, а також 2 каплуни, гусака, по 10 яєць з будинку[43]. Підсусідки платили чиншу по 12 грошей, давали каплуна, з двох давали гусака[44]. Мельників в місті зафіксовано двоє, один з них сплачував податку по 4 злотих польських[45]. Окрім грошових та натуральних податків, міщани зобов'язувались допомагати при ремонті гребель[46]. А у 1632 р. мешканці Сульжина з однієї волоки сплачували по 10 злотих та давали по мірці вівса та каплуна[47], півволочні – по 5 злотих, вівса по півмірки, двоє давали каплуна[48], а коморники окрім сплати чиншу повинні були відпрацьовувати один день в тиждень[49]. Таким чином, значною була частина натуральних повинностей, а крім того з'являється відробіток, як і в сільських поселеннях.

Матеріали поіменного переліку населення міста Сульжин першої половини XVII ст. переконливо свідчать, що більшість населення за етнічною приналежністю було українцями. Майже не зафіксовано інших етнічних груп, рідко зустрічаються поляки і євреї. Ймовірно, що останніх, окрім того, що тримав в оренді млини та мостове, майже не було. Аграрний характер містечка не приваблював єврейське населення, яке здебільшого було задіяно в економічній сфері та сфері обміну.

Сприятливі природні умови дозволяли міщанам займатись різними видами промислів, зокрема, млинарством, бджільництвом, рибальством. Наявність річок, озер та ставків сприяла поширенню борошномельного виробництва на Волині. Найбільш поширеними були млини на одне-два жорна[50]. У Сульжині в першій половині XVII ст. було три ставки, а на кожному ставі знаходився млин. Два млини мали по три мучних кола, одне ступне і т. зв. фолюші, що використовувались для виготовлення сукна, а третій – новий млин, у ньому було одне мучне коло і одне ступне[51]. Більшість млинів у Волинському воєводстві в

другій половині XVI – першій половині XVII ст. знаходились в оренді і, як правило, орендарями виступали євреї. У 1615 р. сульжинецькі млини знаходились у оренді разом з мостовим митом та шинком у єврея Слома[52]. Сума всієї оренди в рік становила 928 злотих[53]. У описі міста 1632 р. зазначається, що один із млинів не функціонував, оскільки в полі від Костянтинова став спустошений, а греблі зірвано[54]. У млині біля замку сульжинецький священик мав право користуватися кожного тижня одним колом вдень і вночі кожну неділю[55]. Схожі надання для настоятелів храмів були і в інших містах південно-східної Волині, зокрема, Костянтинові[56]. Крім того в сульжинецьких млинах повинні годувати вепрів на замок і кожні чверть року давати по 2 вепри з кожного млина[57]. Обов'язок млинарів відгодовувати вепрів існував і в інших містах південно-східної Волині, зокрема, в Полонному[58].

Стави використовували не лише для приведення в рух водяних млинів, але й у цілях вилову риби. В умовах постійної небезпеки нападу татар і, як наслідок, можливості знищення чи спалення врожаю, риба в ставках та в річках завжди могла прогодувати населення. Крім того риба, як товар, досить дорого цінувалась на ринках. Її з території південно-східної Волині відвозили на далекі відстані, наприклад, з містечка Лабунь до Любліну[59]. У 1615 р. в Сульжині було 3 рибалки, котрі сплачували лише сторожовий податок[60]. Власники міст отримували прибутки і від спускання ставів. Так, у 1632 р. спуск ставка у Сульжині під замком становив 250 злотих, ставка від Вербовець – 150 злотих, ставка в полі від Костянтинова – 30 злотих[61].

У Сульжині існувала пасіка, а серед переліку міщан згадуються два пасічники[62]. В інвентарі 1615 р. містяться відомості про те, що з міста возили мед до Дубна. Так, 4 півбочки меду було відвезено до Дубна і одну залишено для бджіл[63]. Здебільшого в містечку були поширені ті промисли, що були пов'язані із переробкою сільськогосподарської продукції або ж сприятливими природними умовами.

Таким чином, описово-статистичні джерела другої половини XVI – першої половини XVII ст. містять надзвичайно багатий матеріал з соціально-економічної історії містечка Сульжина. Відомості цих документів дозволяють проаналізувати соціально-економічний розвиток міста та порівняти його з іншими південно-східноволинськими маєтностями Острозьких, встановити його роль і місце у господарській структурі регіону. Варто відзначити, що Сульжинська волость була однією із найменших у південно-східній Волині. Зважаючи на чисельність населення Сульжина, його не просто можна віднести до категорії малих міст, воно згідно категорій населення, було близьким до сільських поселень, подібно, як Кузьмин. «Сільські» категорії мешканців наявні в досить значній кількості міст, проте лише із них, як свідчать джерела, складалося населення Кузьмина й Сульжина, що безпосередньо впливало на їх рід занять.

Примітки:

1 Швидько А. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVIII вв./А. Швидько. –Днепропетровск: ДГУ, 1979; Михайлина П. Міста України в період феодалізму (до питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI – першої половини XVII ст./П. Михайлина. – Чернівці, 1971; Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст./О. С. Компан. – К., 1963; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття/А. Заяць. –Львів, 2003.

2 Wyrobisz A. Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku/A. Wyrobisz//Przegląd Historzcyny. –1974. – T. LXV. – Zesz.1; Szczygieł R. Rola handlowa placów miejskich w średnich i małych miastach Rzeczypospolitej w XVI – XVIII wieku/R. Szczygieł//Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1993. – T. XLI. – Zesz.2.; Opas T. Miasta prywatne a Rzeczypospolita//Kwartalnik Historyczny. – 1971. – T.78. – Z. 1.; Alexandrowicz S. Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w 1 poł. XVII w.//Rocznik Białostocki. – Rok 1. – 1961; Ястребицкая А. Л. Малые города как проблема сравнительно-исторического изучения европейского средневекового города/А. Л. Ястребицкая//Средние века. – М., 1988. – Вып. 51;

3 Зустрічаються назви Шульжин, Шульжинці.

4 Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie (далі – AS). – Lwow, 1890. – T.3. – S.166.

5 AS. – T.3. – S. 236–238.

6 Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. XIX. – S.15.

7 Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл.1524/1525–1608) воєвода київський і маршалок землі волинської/Т. Кемпа. – Хмельницький, 2009. – С. 75.

8 Ковальский Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник//Вопросы отечественной историографии и источниковедения/Н. П. Ковальский. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 126.

9 AS. – T.3. – S. 456.

10 AS. – T.3. – S. 465.

11 Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛНБ). – Ф. 91 «Радзимінського». – Оп. 1. – Спр. 39/І-1. – Арк.2–7.

12 ЛНБ… – Ф. 91. – Спр. 39/І-1. – Арк.2.

13 Там само.

14 ЛНБ… – Ф. 91. – Спр. 39/І-1. – Арк.2зв.

15 Там само. – Арк.3.

16 Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття/А. Заяць. – Львів, 2003. – С. 128.

17 Бевзо О. А. Львівський літопис і острозький літописець/О. А. Бевзо. – К., 1971. – С. 134.

18 Archiwum Państwowym m. Krakowa (далі – APK). Archiwum Sanguszków (далі – AS). Sygn. № 99. – Арк. 2.

19 APK. AS. – Sygn. № 99. – Арк.2.

20 ЛНБ… – Ф. 91. – Спр. 39/І-1. – Арк. 4.

21 APK. AS. – Sygn. № 99. – S. 3.

22 ЛНБ… – Ф. 91. – Спр. 39/І-1. – Арк.14.

23 Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року/Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 183.

24 Опис володінь… – С. 202.

25 Опис володінь… – С. 250.

26 ЛНБ… – Ф. 91. – Спр. 39/І-1. – Арк.4.

27 Кулаковський П. Заяць Андрій. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Львів: Вид-во «Добра справа», 2003. – 206 с. (Серія: Моно-

графії/Інститут історичних досліджень Львівського Національного університету ім. Івана Франка) [рецензія]//Український археографічний щорічник. – Київ; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8–9. – С. 718.

28 APK. AS. – Sygn. № 99. – S. 13.

29 ZD… – T. XIX. – S. 43.

30 ZD. – T. XIX. – S. 146.

31 ZD. – T. XIX. – S.156.

32 Заяць А. Класифікація та термінологія міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. у світлі джерел/А. Заяць//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 22–23.

33 Архив Юго-Западной России. – Ч. 6: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVII веке (1498–1795). – Т. 1. – К., 1876. – С. 290.

34 Пероговський В. Із історії міста Старокостянтинова//Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року/Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 26.

35 Пероговський В. Із історії міста Старокостянтинова… – С. 26.

36 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст./О. Баранович. – К., 1930. – С. 92.

37 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства … – С. 92.

38 Заяць А. Міщани поміж Литовськими статутами і практикою життя/Андрій Заяць//Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 11.

39 Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Збірник документів і матеріалів/Упор. Г. В. Боряк, К. А. Віслобоков та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 382.

40 Селянський рух… – С. 389.

41 Селянський рух… – С. 399.

42 APK.AS. – Sygn. № 99. – S.6.

43 ЛНБ… – Ф. 91. – Спр. 39/І-1. – Арк.4.

44 Там само.

45 Там само.

46 Там само. – Арк. 5.

47 APK. AS. – Sygn. № 99. – S.3.

48 APK. AS. – Sygn. № 99. – S.4.

49 APK. AS. – Sygn. № 99. – S. 6

50 Стрішенець М. М. Водяні борошномельні млини Волині в другій половині XVI – середині XVII ст./М. М. Стрішенець//Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової знаєзнавчої конференції, жовтень 1994 року. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка. – С. 75.

51 Опис володінь князя… – С. 102;

52 Там само.

53 Там само.

54 APK. AS. – Sygn. № 99. – S. 7.

55 APK. AS. – Sygn. № 99. – S. 7.

56 Пероговський В. Із історії міста Старокостянтинова… – С. 30–31.

57 APK. AS. – Sygn. № 99. – S. 7.

58 Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)/Упор. І. Ворончук. – Київ; Старокостянтинів, 2001. – С. 263.

59 Володіння князів Острозьких… – С. 381.

60 ЛНБ… – Ф. 91. – Спр. 39/І-1. – Арк. 4зв.

61 APK.AS. – Sygn. № 99. – S. 13.

62 Опис володінь князя… – С. 101.

63 Опис володінь князя… – С. 102.

Павло РУДЕЦЬКИЙ (Луцьк)

ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ЛУЦЬКА XVI–XVII СТ.

Серед джерел дослідження релігійно-культурного життя Луцька XVI – XVII ст. помітне місце займають пам'ятки культурної спадщини міста. З-поміж широкого спектру об'єктів на особливу увагу заслуговують історичні, архітектури та містобудування.

Найвизначнішою пам'яткою міста є безперечно Луцький замок (Верхній) (XIII ст, охорон. №75 згідно Переліку пам'яток містобудування та архітектури Волинської області внесених до Державного реєстру національного культурного надбання (далі Перелік), розташований за адресою: вул. Кафедральна, 1[а]. Замок Любарта є чи не єдиною оборонною спорудою України, де збереглось близько вісімдесяти відсотків автентичної забудови.

Досліджуючи оборонні мури, відомості про які маємо фактично з часу першої літописної згадки про Луцьк (1085 р.) [20; с. 25], науковці встановили, що одна із замкових веж має назву Владичої. Її утримання та обороноздатність забезпечувалась коштами Луцьких владик. Духовенство також підтримувало в порядку дві із восьми башт Окольного замку: дерев'яну – Владик волинських, і муровану Архімандричу. [31; с. 60].

На території Верхнього замку знаходилась церква Іоана Богослова. Вона належить до найдавніших пам'яток сакральної архітектури Луцька. Місцезнаходження храму на його території було не випадковим. Майже завжди, протягом свого існування, церква була кафедральною. До XVI ст., як зазначав дослідник минувшини Луцька Орест Левицький, храм виконував роль головної святині Волинської землі [18; с. 71]. Певною традицією було розташування головної церкви в адміністративному центрі міста під захистом замкових мурів. Дослідниця церкви Іоана Богослова Мар'яна Малевська встановила, що святиня була побудована в другій половині XII ст. [22; с. 108–124].

Досліджуючи історію кам'яного храму, дослідники отримують живу ілюстрацією православ'я на Волині [12, с. 72]. Запис в Іпатіївському літописі про пожертву 1288 р. Володимиром Васильковичем на церкву Іоана Богослова хреста срібного позолоченого з Чесним Древом [34, s. 153] є підставою думати, що це будова великокняжої доби. На це також вказують акти кінця XVI ст., де неодноразово згадується, що в храмі «тела змерлых господарей христианских, великих князей русских лежат и гробы их суть» [3, с. 291, 321]. Вивчаючи зазначені документи, зустрічаємо відомості про фундатора храму. Зокрема, до 1585 р. зберігався істинний «привилей головний великого князя Любарта на церковь соборную Св. Иоана Богослова, который ту церковь фундовал, где ж и гроб его в той церкви теперь есть» [3; с. 206–207].

Правдоподібним є припущення, що князь, розширивши укріплення в своєму стольному граді та збудувавши на місці дерев'яного острога кам'яну твердиню на кшалт тодішніх європейських замків, побудував і кам'яний храм Іоана Богослова на місці дерев'яного. І зробив це таким чином, що древні кам'яні гробниці залишились недоторканими, так як їх ще можна було бачити в XVI–XVII ст. Хоча не можна відкидати версії про існування камінного Іона Богослова ще до Любарта [13; с. 73]. Археологічні дослідження стосувались дати побудови мурованого храму. Вона могла б бути встановлена під час археологічних розкопок в його підземеллях у 1855–1856 рр. На жаль експертиза не була проведена і в 1903 р., коли ще фундаменти церкви не були знищені і нічим

не забудовані. Під склепінням кафедрального храму, ймовірно, був похоронений і син Любарта Федір. Він служив в молодості при дворі візантійського імператора і вивіз з Греції частину Животворящого древа Хреста господнього і мощей великомученика Пантелеймона, які зберігались в церкві майже два століття і зникли в 1647 р. [4; с. 255].

Джерела XV–XVI ст. вказують, що храм Іоана Богослова відіграв роль крайової святині і притягував масу пожертвувань. Як приклад можна навести духовний заповіт волинського воєводи Богуша Корецького (1572) [3; с. 95].

Значні церковні багатства, які подавали великі князі і шляхта, часто служили не на користь храмові та єпархії, а ставали метою боротьби за єпископську посаду. Це також створювало передумови для втручання у власницькі справи єпископств і монастирів, що часто підривало економічну силу православної церкви, особливо в випадках релігійної конверсії представників шляхетства та їх переходу в католицтво чи протестантизм [6; с. 57]. На сьогодні збережені і музеєфіковані фундаменти храму є об'єктом туристичного показу і належать до пам'яток місцевого значення (охорон. № 22-мз).

Вагоме місце в релігійному житті Луцька другої половини XVI– першої половини XVII ст. належало церкві Св. Покрови (пам'ятка нац. значення XV ст. охорон. № 78), що знаходиться на вул. Д. Галицького, 14. В 1583 р., коли в місті були закриті єпископом всі православні церкви, настоятель Покровського храму разом з іншими священиками записав протест у луцькі гродські книги [3; с. 33]. Церква належала до найбагатших храмів Луцька. Про це свідчать її володіння грунтами у місті та за його межами [25, спр.13, арк. 403–404 зв.]. На старість храму вказують його фундаменти, заглиблені у грунт більш як на чотири метри. Розташована у зручному місці, поблизу Ринкового майдану, у перебудованому вигляді церква збереглась до сьогодні. Для краєзнавців церква є відомою ще й тим, що у ній збереглась ікона Волинської Богородиці XIII – XIV ст., сьогодні експонується в Національному художньому музеї м. Києва. Вона є найдавнішим із діючих православних храмів міста.

До Переліку пам'яток національного значення внесено монастир василіан (1647 р., охорн. № 83), що знаходиться по вул. Кондзелевича, 5. Дослідження цього об'єкта, а також Хрестовоздвиженської церки (1619–1887 рр. охорон. № 79), розташованої на вул. Д. Галицького, 2, дає можливість віднайти важливу інформацію для висвітлення релігійно-культурного життя Луцька, пов'язаного з діяльністю Луцького православного Хрестовоздвиженського братства. Зокрема, було встановлено, що 20 червня 1620 р. Луцьке братство отримало грамоту східного патріарха Феофана на спорудження в місті Хрестовоздвиженської церкви з правом ставропігії, тобто незалежної від влади місцевих єпископів. [14; с. 38]. Здобувши офіційне визнання братської інституції вищою духовною владою, її члени почали будівництво дерев'яної церкви на грунті «Кандибівському». Його придбав Юрій Пузина у сім'ї Фірлеїв і подарував братству [3; с. 63–64; 15; с. 27–28]. Ймовірно, що згаданий дерев'яний храм був попередником майбутнього (можливо, навіть тимчасового). Вже в документах 1621 р., зокрема в заповітах братчиків Криштофа Єловицького [5; с. 512] і Миколи Боговітина [27; с. 19], прослідковується потреба в будівництві братської церкви. Про плани на муровану церкву є згадки в грамоті Східного патріарха Кирила від 1623 р. [27; с. 29–35]. Мурований храм зберігся до наших днів у вигляді вівтарної частини.

Значна частина діяльності братського комплексу припадала на монастир. Відомості про його функціонування маємо вже за 1621 р., законники монастиря згадуються в духовному заповіті міщанина Самуїла Солтана [32; оп. 1.спр.8, арк. 1–3] та 1622 р. [5; с. 521–522]. Перший фіксований документ про організацію братського монастиря датується 1624 роком. В ньому також йшлося про створення при братстві «киновіону законників», тобто такого монастиря, в якому ченці влаштовують своє спільне життя згідно закону (правил, чину; в оригіналі – «регулы») святого Василія Великого.

[8; с. 36] Значну суму коштів на монастир надали міщани з-поза Луцька. [7; с. 166–167].

Монастир поряд з іншими братськими інституціями складав комплекс братських будівель, що знаходились в одному місці [5; с. 592–596].

До складових братського комплексу належав шпиталь. Заснування братства в Луцьку було неможливим, власне, як відбудова старого руського шпиталю. За грамотою польського короля Сигізмунда III Вази 1619 р. братчики отримали дозвіл своїм коштом змурувати або збудувати шпиталь [27; с. 4–6]. Ймовірно, в тому ж році братство почало відбудовувати шпиталь, що стояв на березі р.Глушець. На 1627 р. шпиталь розташовувався поряд з цвинтарем і був з'єднаний фірткою [5; с. 592–596]. Лише на 40 рр. XVII ст. маємо відомості про будівництво приміщення для богодільні [27; с. 80–81].

Функціональне призначення середньовічного шпиталю не завжди було однаковим. Крім надання притулку бідним та обездоленим, їх моральної і матеріальної підтримки ці установи мали і медичне спрямування. окремі медичні заклади виникли в містах України – Києві, Львові, Борисполі, Луцьку, – вже в кінці XVI- поч.XVII ст. [9; с. 17]. Лікарські послуги надавали працівники руського шпиталю в Луцьку у 1578 р. Виконував їх «балбер» Павло [33; Ф.25, оп. 1, спр.18, арк..48]. Можна припустити, що при шпиталі в Луцьку перебували і цирульники, які пускали кров. Так як є документальні свідчення, що в XVI–XVII ст. по містах і містечках України існували цехи цирульників, яким належав привілей робити кровопускання [10; с. 137]. З огляду на те, що конкретних документів про діяльність братського шпиталю не виявлено, рідкісними видаються поминальні записи жінок – «стариць» і «бабок» шпитальних, які впродовж тривалого часу фіксуються в Пом'янику. Упис 1645 р. «стариці шпитальної Мартинової» свідчить про діяльність шпиталю в період, коли братство ще не збудувало власного шпиталю (дім Музелі, зведений у 1647 р.; зберігся до наших днів). З 80-х рр. і до 1748 р. працівники шпиталю іменуються вже по-іншому «бабка шпитальна». Ймовірно, «бабка» не просто жінка, яка доживала віку в притулку, а його працівниця. У період 1645–1748 рр., коли зустрічаємо уписи шпитальних «стариць» і «бабок» свідчить про діяльність шпиталю як однієї з найстабільніших братських організацій [7; с. 166–167].

В 20–30-х рр. XVII ст. Луцьке православне Хрестовоздвиженське братство успішно діє, як суспільно-політична та культурна інституція.

Пам'яткою містобудування та архітектури є Мурована дзвіниця (1539 р., охорн. № 77/2), що знаходиться на вул.Кафедральній,17. Досліджуючи цей об'єкт, науковці встановили, що вона є складовою частиною римо-католицького комплесу збудованого луцьким бискупом Юрієм (Георгієм) Фальчевським (1536–1549) [16; с. 1]. Він відбудував вздовж дерев'яних замкових укріплень понад Глушцем кафедральний костел Св. Трійці, замість згорілого під час пожежі 1538 р., що був освячений в 1544 р. [16; с. 29]. Комплексно були зведені бискупський дім, резиденція капітули (дім каноніків) і кляштор (дім для ксьондзів з колегією вікаріїв) [28; 220–221]. Ця П-подібна споруда з кількох будинків, відома як пам'ятник архітектури Монастир Шариток (XV–XVII ст. охорн. № 1006) розташована по вул. Кафедральній, 17, 19. Сьогодні тут розміщена резиденція Луцького бискупа й дієцезія.

В останній чверті XVI ст. в Луцьку осідають єзуїти. Вивчення пам'яток представників цього ордену значно доповнює інформацію про функціонування релігійних громад у місті. У 1616 році в розриві оборонної стіни Нижнього замку вони закладають костел Петра і Павла. Споруда постала на місці оборонної стіни з восьми дерев'яних городень і восьми городень на мурі, що підходила до вежі Чарторийських. Цим було зміцнено обороноздатність міста, так як замкова стіна на тій ділянці була знищена, та вибудовано величний храм, який майже 300 років був найвищим в Луцьку [24; с. 47–93]. Костел став центром всього єзуїтського комплексу, корпус колегіуму якого продовжив оборон-

ну стіну Окольника від храму до вежі Чарторийських. На оборонні властивості будівлі крім розташування архітектурних особливостей вказує наявність у троьох'ярусних підвалах костелу склепінчастого приміщення, що, ймовірно, могло використовуватись для релігійних відправ під час зовнішньої небезпеки чи стихійного лиха. Нині монастир єзуїтів перебуває в переліку об'єктів національної культурної спадщини як комплекс трьох пам'яток: костелу Петра й Павла, келій монастиря (вул. Кафедральна, 6) та вищезгаданої мурованої дзвіниці (1606–1610 рр., охорон. № 77/1, № 77/3 відповідно).

Дослідження комплексу Святої Бригіти, що знаходиться в південно-східній частині Нижнього замку, в стіні між мурованими вежами Свинюських і Четвертинських дає можливість встановити, що представники ордену відзначалися особливим благочестям і високим рівнем забезпечення. Заснування монастиря пов'язане з іменами великого литовського канцлера Альбрехта Радзивіла та хорунжою волинською п. Ізабелою Семашко. [23; с. 32], Завершення будівництва нових корпусів монастиря та активність діяльності його мешканців розпочалась, ймовірно, в 40 рр. XVIIст. Вивчення функціонування монастирського комплексу дає можливість прослідкувати його роль і місце як релігійному так суспільному житті міста. Об'єкт, згідно Переліку, датується 1624 р. (охорон. №.1005) і знаходиться на вул.Кафедральній, 16.

Важливу роль в релігійно-культурному житті Луцька окресленого періоду відігравав домініканський монастир з костелом Успіння Богородиці Діви Марії. Досліджеючи функціонування цього історико-архітектурного крмплексу, науковці встановили, що представники ордену домініканців, які утверджувались в Луцьку з кінця XIVст. осіли над Стиром при кінці Домініканської вулиці, за межами Окольного замку. Розташування домініканського комплексу при в'їзді до Луцька, спричинило фортечний стиль його будівель та окремі види діяльності, наприклад збір мита з заїзджих купців. На думку дослідників історії Луцька це найдавніший костел в місті, що збудований у 1380 р. за Володимира Ягайловича. (У XVIIст. костел перебудований у бароковому стилі. По пожежі 1781 р. його реставрували в класичному стилі, а після пожежі 1845 р., приміщення вже не відбудовувалось [16; с. 30]. До Переліку внесені монастир домініканів та келії монастиря (1752 р. охорон. № 80, № 80/1), вул.Драгоманова, 26.

Поруч з домініканцями розташована луцька Старожитна синагога, яку ще називали Мурованою або Головною. Її монументальний вигляд і оборонний стиль спонукав науковців думати, що це залишки оборонного комплексу литовських часів. Називали її «Малий замок Любарта Гедиміновича» або» частина Вишнього замку, тепер зайнята єврейською синагогою ». Вважали, якщо не вся синагога, то її вежа побудована в XIVст. Нинішня синагога побудована в ренесансному стилі, а в XIV ст.на Волині побутувала готика.

Сигізмунд III у 1626 році дозволив луцьким євреям побудувати нову синагогу на місці старої із вимогою фортечного стилю. Луцькі домініканки перешкодили євреям збудувати божницю бажаної висоти, так як не хотіли бачити поряд себе споруду іновірців, вищу за будови свого комплексу про що скаржились польському королю у 1628 р.

Наявність підвалів під синагогою, відкритих у 30-х рр. XX ст., особливості фрагментів стін, елементи недоречні в синагозі, нетрадиційна орієнтація божниці в просторі вказують на можливість існування і використання попередньої будівлі (ймовірно, міфічного арсеналу Вітовта). Синагога, збудована в XVII ст. носила оборонний характер, який визначався: розташуванням при в'їзді до міста, біля Глущцького мосту, та будівельним стилем. Її оборонний характер мав сою особливість – спосіб з'єднання оборонної вежі з колишнім підземним поверхом. В інших синагогах з оборонною баштою такого конструктивного сміливого прийому не відомо. [24; с. 47–93]

Синагога, фактично, становила оборонний форт, у якому євреї були зобов'язані

утримувати в порядку зброю та боєприпаси [26; с. 118]. Божниці разом з монастирем домініканців складали, по суті, оборонний комплекс, винесений за межі Окольного замку, для оборони і контролю мосту через Глушець зі сторони Гнідави. Нині вона є пам'яткою національного значення. Знаходиться на вул. Д. Галицького, 19. (кін. XIV ст.- 1629 р. охорон. № 1008).

Вірменська церква (XV ст. охорон. № 277-м) колишій храм св. Степана, який сьогодні перебудований під житловий будинок об'єднувала навколо себе представників вірменської громади. Досліджуючи історію побудови храму науковці встановили.

Найбільш вірогідно, що вірменська колонія в Луцьку з'явилась в XIV ст. Такий висновок можна зробити, спираючись на думку дослідника українсько-вірменських зв'язків Я. Дашкевича. Він зазначає, що через велику міграцію, викликану монголо-татарським наступом на Закавказзя, дуже зросла мережа вірменських єпископств у Кафі, Тані, Сараї, Києві, Львові. Мабуть були вони і в Луцьку [11; с. 78].

Вірменська громада мала чітко окреслене місце осідку в Луцьку. За кн. Вітовта у місті будується храм та формується вулиця, що мала назву Вірменська. У 1427 році польський хроніст Ян Длугош згадує вірменського владику, який, ймовірно, мав представити незалежну позицію Вітовта в Луцьку, так само як переведений з Володимира католицький бискуп [30, с. 15]. Гостей Луцького з'їзду монархів 1429 р. зустрічало католицьке, православне і вірменське духовенство [21, с. 30].

Ймовірно найранішим документом, що має безпосереднє відношення до луцьких вірменів в окреслений період, є грамота Жигимонта I (1506–1548), що підтверджує продаж луцьким вірменином двору п.Василю Патрикієвичу [19; с. 64].

В описі Луцького замку 1552 р. відзначено, що одна ділянка укріплень мала бути побудована» армянским попом». Враховуючи довжину стіни (25 сажнів), Б. Колосок робить висновок про значну заможність священика [17; с. 119], а це могло бути як від великої кількості прихожан, так і від їх фінансових можливостей.

На приблизну кількість вірменів у Луцьку 1569–1570 рр. вказує реєстр мешканців обкладених податком [32, арк.328–338, 369–370]. Під 1569 р. в документах зафіксовано 7 вірменських домів [32, арк. 328–338], у 1570 – лише 3 [32, арк.369–379].

Врахувавши, що вірмени – мешканці українських міст XIV – XVII ст. носили українські прізвища та розуміючи, що до реєстру оподаткованих мешканців Луцька увійшли не всі представники вірменської общини міста, не має можливості зазначити більш-менш конкретну цифру вірмен у Луцьку XVI – першої третини XVII ст.

Загалом, пам'ятки культурної спадщини Луцька, збережені до сьогодні, дають можливість встановити багато сторінок релігійно-культурного життя Луцька зазнначеного періоду. Найвагомішими є, безперечно, об'єкти сакральної архітектури. Культові споруди, акумулюють інформацію про становлення, розвиток та занепад етно-конфесійних громад, їх розселення, зв'язки тощо.

Література

1. Акта unji Polski z Litwa. 1385–1791. Wydali Stanislaw Kutrzeba I Wladyslaw Semkowicz. – Krakow, 1932.

2. Аркас М. Історія України-Русі.- К., 1990.- С. 82.

3. Архив ЮЗР. – К., 1869. – Ч. 5, т. 1. Акты, относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России (1432–1798 гг.)/Под ред. В. Антоновича. – 575 с.

4. Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч. 6, т. 1. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в Юго-Западной России в XVI – XVIII ст. (1498–1795)/Под ред. К. Е. Козловского. – 775 с.

5. Арх..ЮЗР. Ч. 1.-Т. 6. С. 512.

6. Атаманенко В. Б. Маєткове забезпечення православної церкви на Волині в другій половині XVI – першій половині XVII ст.//Минуле і сучасне Волині та Полісся. Свято-Троїцький собор в історії Луцька та Волині. Матеріали XVII Волинської обласної наукової конференції. Науковий збірник. – Луцьк, 2005. – С. 57–68.

7. Бірюліна О. Міщани з Луцька та «иных мест» на сторінках Луцького братського пом'яника//Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Матеріали VIII міжнародної наукової конференції. Луцьк, 2001.-С. 166–167]

8. Бірюліна О. Бірюліна О. А. Реєстр духовних осіб Луцького братського Пом'яника.//Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Матеріали VII міжнародної наукової конференції з волинського іконопису. – Луцьк, 2000. -С. 34–38.

9. Болтарович З. Народна медицина українців. – К., 1990. – С. 17

10. Бородій М. Архівні джерела з Істрії медицини на Лівобережній Україні у XVIII ст.//Український історичний журнал. – 1981. – № 9. – С. 137]

11. Дашкевич Я. Р. Русь і Вірменія. Конфесійні та культурні контакти IX – першої половини XIII ст.//Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Т. CCXXV. – Праці історично-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 167–184.

12. Древняя Жыдыченская архимандрия на Волыни//Волынские епархиальные ведомости. 1900. № 28, ч. неоф. – С. 323. (ВЄВ).

13. Древняя Жыдыченская архимандрия на Волыни//ВЄВ. 1901. № 10. ч. неоф. – С. 323

14. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVII століття. – К.: Наукова думка. – 1996. – 248 с.

15. Католог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369–1899/Під ред. І.Гуржія. – К.: Наукова думка, 1971.

16. Колосок Б. Кафедрральні споруди Луцька. Білий – Дунаєць – Остріг, 2002.

17. Колосок Б. В. К истории армянского строительства в Луцке//Архитектурное наследие. – М., 1984. – С. 119–124.

18. Левицкий О. И. История одного древнего Волынского храма.//Киевская старина.- Киев, 1903.-С. 71

19. Левицкий О. И. Луцкая старина//Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1891. – Кн.5.

20. Літопис Руський/За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець.- Київ, 1990.

21. Луцьку 900 років. 1085–1985. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1985. – 303 с.

22. Малевська М. Церковь Иоана Богослова в Луцке – вновь открытый памятник архитектуры XII века//Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Матеріали VI міжнародної конференції по волинському іконопису.- Луцьк, 1999.- С. 108–124

23. Маслов Л. Архітектура старого Луцька.- Львів, 1939.

24. Метельницький Р. Загадки Старого Луцька. //Волинь. Всеукраїнський, суспільно-політичний, літературно-мистецький часопис. Ч. 5.-Луцьк, 2003.- С.-47–93

25. Описание документов архива западно–русских униатских митрополитов.– СПб., 1897.

26. Orlowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wolyniu. – Luck, 1929. –118.

27. Пам'ятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов.- К., 1859.- Т. 4, – Отд.2. – С. 68–69.

28. Перлштейн А. Луцк и его древности. – М., 1851.

29. Polski Slownik biograficzny. T.5. – Krakow, 1939–1946.

30. Сайчук Б. Т. Топографія церковних погостів на обширі луцьких замків та їх забудова//Архітектура Волині: історія та сучасність. (Тези наукової конференції в Луцьку.) – К., 1992.

31. Троневичом П. Луцький замок.- Луцьк, 2003.

32. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України) ф.2073, оп. 1. спр. 8, арк. 1–3.

33. ЦДІАК, Ф.25, оп. 1, спр.18, арк..48.

34.Zródła dziejowe.– T.VI: Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w polowie XVI wieku (1545 r.)/Wyd. A. Jabłonowski.- Warszawa, 1877. – CIX, 153 s.

Валентина ПЕТРОВИЧ,
Людмила СТРІЛЬЧУК (Луцьк)

РЕВІЗІЯ ЗАМКІВ 1545 р. – ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЛУЦЬКОГО ЗАМКУ

Ревізії належать до групи документальних джерел, які за подібністю зовнішніх ознак, походженням, змістом і формою можна віднесені одночасно до кількох видів: до описово-статистичних, реєстраційно-облікових, інформаційно-звітних, економіко-статистичних, економіко-географічних та інших. Крім ревізій, до цих груп належать люстрації, інвентарні описи, податкові реєстри, реєстри доходів із королівщин. Оскільки ці джерела відображають однотипні, одноструктурні явища, що часто повторювалися, їх можна віднести також і до категорії масових [5, с. 11].

Книга ревізій 1545 р. є комплексом документів, що входять до Литовської метрики (№ 561). Вони викладені у хронологічній послідовності згідно з проходженням ревізійної акції та складені королівським ревізором на основі королівських листів, привілеїв, різноманітних реєстрів, свідчень, скарг, заяв, описів, переліків, власноручно записаних і зібраних ним у ході ревізійної перевірки обороноздатності шести українських замків: Володимирського, Луцького, Кременецького, Вінницького, Брацлавського і Житомирського. Джерело містить докладні описи місць розташування замків, стану збереженості їхніх веж, городень, мостів та інших замкових споруд, забезпеченості озброєнням та провіантом.

Дослідники, які вивчали соціально-економічний розвиток українських земель XVI ст., матеріали книги Литовської метрики № 561 трактували по-різному: А. Яблоновський вважав їх ревізією, К. Пуласький – люстрацією, М. Любавський – ревізією або протоколами ревізії, М. Довнар-Запольський називав це джерело як ревізією, так і люстрацією, М. Володимирський-Буданов – люстрацією, П. Клепатський – також люстрацією, М. Грушевський – ревізією, рідше люстрацією і переписами [2, с. 17 –18].

Отже, виникає потреба з'ясувати зміст поняття «люстрація», яке дослідники ототожнювали з поняттям «ревізія». Люстрація – описи державних маєтків. Їх метою було встановлення складу податного населення, його грошових і натуральних повинностей, доходів королівських економій.

Люстрація як акція включала, по-перше, обстеження (ревізію) господарсько-фінансового стану державних маєтностей (міст, містечок, сіл), адміністративно-територіально об'єднаних у староства; по-друге, детальну реєстрацію прибутків з тих маєтностей і, по-третє, обрахування на підставі даних про прибутки і витрати розміру державного податку – кварти, або четвертого гроша [4, с. 6–7, 11].

У ході ревізійної акції 1545 р. мав бути перевірений загальний стан замкових споруд, озброєння замків, запасів продовольства. Тоді ж ревізори мали провести реєстрацію повинностей, пов'язаних із ремонтом державних замків, забезпеченням їх охороною, поставками продовольства, а також були зобов'язані перевірити у князів, панів і зем'ян привілеї на маєтки й мита. Такі дії великокнязівських посланців можуть бути охарактеризовані терміном «ревізія» [1, с. 145–154.].

На вальному литовському сеймі, що проходив у Бересті з середини червня до середини жовтня 1544 р. король польський і великий князь литовський Сигізмунд I, його наступник Сигізмунд Авґуст та Пани Ради (установа центрального державного управління у Великому князівстві Литовському в період до Люблінської унії (1569 р.) запропонували провести ревізії замків з метою перевірки їх обороноздатності. Проте рішення про проведення ревізій замків було прийнято під час проведення наступного сейму Панів Рад у Вільні, що розпочався в день свята Трьох Королів (6 січня) 1545 року. Сигізмунд Август, що успадкував владу у

Великому князівстві Литовському від свого батька Сиґізмунда І на основі угоди підписаної 6 грудня 1544 р., із Панами Радами, обговорював і узгоджував свій намір щодо приведення в нормальний стан усіх прикордонних замків Великого князівства Литовського. Зокрема, йшлося про замки Волині та Поділля, які на той час уже значно занепали й потребували особливої уваги. В обговоренні цієї проблеми та затвердженні плану й завдань ревізії разом із великим князем брали участь біскупи віленський, луцький, жмудський і київський, воєвода віленський (він же канцлер ВКЛ), каштелян віленський, воєвода троцький, каштелян троцький, староста жмудський, воєводи інших земель, маршалки земський і дворний та підскарбій земський, а також писарі й секретарі. Обговорення таких питань господарем та його радою завжди узгоджувалося з фінансовою ситуацією в державі та можливостями державного казначейства – Скарбу господарського. Обліком доходів і видатків, а також звітуванням перед великим князем і Панами Радами займався державний казначей – підскарбій. Від нього значною мірою залежала безпека краю й уся справа оборони, він же видавав кошти на різноманітні військові потреби. Веденням касових відомостей Скарбу займався особливий скарбовий писар (дяк) [3, с. 136]

Після прийняття рішення щодо проведення ревізії замків було призначено ревізора – дяка Льва Фотійовича Тишкевича (батько майбутнього єпископа Адама-Іпатія Потія) [7, с. 95]. Його повноваження підтверджували підготовлені господарським писарем Валеріаном Протасовичем Сушковським, який з 1545 р. мав повноваження готувати документи від імені великого князя Литовського, «наука» (ревізорська інструкція) та «листи господарські». Згідно цих документів дяк повинен був виконувати свої головні ревізорських функцій: після особистого обстеження замків та опитування місцевих урядників і свідків, письмово фіксувати всю інформацію.

Як представник Скарбу, він був зобов'язаний ознайомитися з фінансово-звітною документацією, пред'явленою місцевими урядниками, які стояли на чолі старостів – старостами замків. Тому ревізор одночасно мав перевірити джерела й систему грошових надходжень зі старостів до Скарбу, а також використання на місцях коштів, наданих Скарбом на будівництво й ремонт замкових веж, городень та на озброєння замків і оплату праці замкових пушкарів [2, с. 22].

Для проведення ревізії Луцького замку Сиґізмунд Авґуст надіслав окрім дяка Льва Тишкевича ще й комісара – луцького й берестейського біскупа, радника великого князя з політичних та економічних справ Юрія Фальчевського. Вони прибули до королівського палацу Луцького замку 15 червня 1545 р., де їх чекали єпископи володимирський і луцький, старости Володимирського й Луцького замків, князі Чарторийські, Острозькі, Заславський, Вишневецький, Корецький, Курцевич та інші поважні особи. Вони вручили біскупові листа, в якому одностайно відмовилися пред'явити будь-які документи, що засвідчували б їхні привілеї на маєтки-вислуги й мита ревізорам, пообіцявши пред'явити свої привілеї на черговому вальному сеймі.

Ревізори зрозуміли, що оглянути привілеї їм все одно не вдасться, а тому зосередили свою увагу на Луцькому замку. Вони описали три вежі «верхнього» замку (Воротну, Владичу, «Вежу за доми королівськими»), два дерев'яні будинки, замковий міст, узвід. В «окольному» замку оглянули міст, узвід до воріт, описали Воротну вежу та укріплення його лівої сторони: три вежі (Перемильську, Пінську та «Остаточну») і 24 дерев'яні городні. З правого боку від Воротної вежі до початку мурованої частини укріплень було 8 дерев'яних городень. Окремо, на мурованій частині правої сторони «окольного» замку, вони описали 37 городень та 4 вежі (князів Чорторийських, Свинюську, князів Четвертенських і Архімандричу). Тож в «окольному» замку було 69 городень та 8 веж.

Далі ревізори оглянули замкові рови й вали і висловили свої критичні зауваження про їхній стан, підрахували й описали все

замкове озброєння (гаківниці, киї, гармати та боєприпаси до них), відзначили повну відсутність продовольчих запасів у замку; докладно описали Великий земський міст, в якому нарахували 165 городень, поіменно вказавши осіб (загальною кількістю 327), зобов'язаних утримувати й ремонтувати кожну з них.

Потім ревізори склали перелік замкових і ключових сіл (нараховано 30), в якому вказали кількість дворищ, служб, данин і грошових податків на замок і на ключ (арк. 69зв.-73). Реєстр доходів ключницького уряду підготував для ревізорів луцький ключник Загоровський. Старости володимирський та луцький вручили переліки волостей і сіл, розданих від обох замків: всього 105 сіл, 6 замків, 4 двори, 2 волості, 16 дворищ. На завершення було проведено огляд міських укріплень і озброєння, після чого ревізори виклали свої міркування щодо причин занедбаності замку та міських укріплень [2, с. 25; 27].

Можна припустити, що в перші десятиріччя XVI ст. Луцький державний замок в цілому міг виконувати оборонну функцію. Проте, ревізія 1545 р. виявила значне зниження обороноздатності Луцького замку. Замок втрачає значення важливого воєнно-стратегічного об'єкту, перш за все, у зв'язку із зміною внутрішньо-політичної ситуації в державі. Якщо в XIV ст. Замок, як столична резиденція, розбудовувався в умовах русько-польської війни за панування в Західній Волині і Галичині і в першій пол. XV ст., перебувала в центрі боротьби Свидригайла за віленський престол та самостійність руських земель, то із втратою значення урядової резиденції автономного Волинського (руського) князівства, ставши провінційним державним замком в глибині території Великого князівства, він опиняється поза межами важливих подій воєнно-політичного життя держави. Інші причини, що безпосередньо спонукали до втрати у XVI ст. Луцьким феодальним замком оборонної функції, були викликані масовою роздачею державних земель у спадкове користування приватним власникам. Побудувавши приватні замки для управління і захисту своїх земельних володінь, волинські феодали першочергово дбають про зміцнення їх боєздатності [6].

По завершенні ревізії Лев Тишкевич сам, без біскупа Юрія Фальчевського (за станом здоров'я був змушений залишити його) привіз усі зібрані матеріали до Вільна, де на їх основі склав звіт королю й Панам Радам – книгу ревізій 1545 р. Вона знаходилася серед інших документів та книг Литовської Метрики – архіву канцелярії Великого князівства Литовського, для зберігання якого використовувалося приміщення Скарбу у Віденському замку[42].

Переписування оригінальних книг Литовської Метрики було розпочато 1594 р. згідно розпорядження канцлера литовського Льва Сапєги. У 1939 р. у Центральному державному архіві давніх актів у Москві (ЦДАДА СРСР) було взято на облік ф. 389 «Литовська метрика», серед якого книга № 561 – ревізій українських замків 1545 р. Власне вона є джерелом для вивчення соціально-економічної історії українських міста XVI ст. й, зокрема Луцька.

Публікацію ревізій українських замків 1545 р. було започатковано виданням текстів ревізій Володимирського, Луцького і Кременецького замків у Відділі другому IV тому «Пам'ятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов», що вийшов у світ 1859 р.

Література

1. Боряк Г. В. Ревізії та люстрації українських староств кінця XV – середини XVI ст. (В аспекті історико-географічної джерельної цінності)//Географічний фактор в історичному процесі. – К., 1990. – С. 145–154.

2. Кравченко В. Книга Литовської метрики № 561: історія створення, зберігання й публікації//Український археографічний щорічник. Збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 10–11. – С. 17–50.

3. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.

4. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів/ НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Уклала Р. Майборода. – К., 1999. – 312 с. – (Науково-довідкові видання з історії України; Вип. 49).

5. Макарчук С. Джерела до історії України. – С. 11.

6. Троневич П. Луцький замок//Наша Віра, січень 2008 р.

7. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. – Кн. 1 Середина XV – кінець XVI ст. – К.: Либідь, 1994. – 252 с.

Борис САЙЧУК (м. Луцьк)

КЛЯШТОР СВ. БРИГІТИ В ЛУЦЬКУ

Чи не кожен знає про трагічну долю бранців луцької тюрми. Не вщухає полеміка навколо музичного училища, класи якого посіли місце камер. Але історична постать цієї споруди набагато складніша, і на тлі нашої минувшини сягає до початку XVII ст. Саме тут, на терені Окольного замку, знаходилось старостинське дворище, згадку про яке маєм від 1618 р. Литовський канцлер Альбрехт Радзивіл дарує цей двір з кам'яницею черничкам Ордена Христа Спасителя (Сальватора), що 1624 р. прибули з Галичини. Фундаторка цього Закону, Свята Бригіта, покровителька Швеції, походила з королівської династії і прославилась своїми пророцтвами і духовним писаннями. У 1334 р. вона заснувала перший кляштор Найсвятішого Сальватора. Своїми проповідями з осудом хрестоносців, Св. Бригіта заслужила пошану слов'янських народів. Люблінський костел фундації Ягелло, поставлений на честь Грюнвальдської перемоги, не випадково був презентований сестрам-бригіткам. Орден особливо шанувався знатними католичками, ща забеспечувало «Шлюб з Богом» досить високим рівнем. Отримавши радзивілівську садибу, законниці освячують в її башті каплицю з образом Петра Апостола в кайданах. Не виключено, що джерела мають на увазі Свинюську вежу Окольного замку, яка височіла на офірованому бригіткам дворі. Обдарований фундушами, за сприяням королівських і духовних властей, луцький конент бригіток розбудовує дворище, де невдовзі підноситься кляштор, південною стіною якого послужив оборонний мур XIV–XV ст. В замковій стіні пробивається хвіртка до води, а згодом віконні отвори. Зрозуміло, що на це було отримано королівський дозвіл. Близько 1642 р. кляшторний комплекс завершено, а в його келії переведено брестький конвент Св. Бригіти. Історичні відомості щодо др.пол.XVIIст. досить мізерні: в 1673 р. кляштор звільняється від оподаткування, в 1680 згадується Абатиса Теофілія – особа, вельми помітна в житті Ордену. Брак інформації не є дивною. Адже крім того у роки війни загубився слід нерозібраного архіву князів Корецьких, що містив дарчі акти і судові справи бригіток до половини XVIII ст. Пожежа 1724 р. завдає значної шкоди архітектуроному ансамблю. В люстрації 1765 р. згадується вже відновлений костел Св. Бригіти біля окольного муру. 1781 р.кляштор згорів вдруге. Досить швидко зібрано чимало грошей призначених на ремонт. Мурується висока огорожа з дзвіницею, яка щільно блокує дівочу обітель. 17 травня 1845 р. вогонь нищить більшу половину Старого міста із урядовими установами, храмами, міщанськими домами. Провину поклали на бригіток, які не пустили пожежників в кляштор, на якому зайнявся гонтовий дах. Це прискорило розв'язку в контексті протипольської імперської політики. Декретом Сенату конфіксуються багаті фундуші на відшкодування збитків, а невдовзі ліквідується і сам кляштор, споруди якого під поліцейську управу і поштову контору з квартирами для службовців. Більша ж частина стояла пусткою, але обговорювалось питання передачі приміщень чоловічій гімназії. З Бригітської вулиці, через увесь будинок до хвіртки на березі Стиру, вів крізний коридор, яким цілий квартал ходив по воду. В кляшторних «казьонках» панувала цвіль, урядовці постійно скаржились на вологість і сутінки.

Починаючи з 1890 р. споруда зазнає істотних змін: знищується фасадний декор, зводиться третій поверх – в затишку віковічних склепінь повстає окружна в'язниця. Красень костел Св. Бригіти зберігся до сьогодення. Це незначний луцький храм. І хоча живописний колись інтер'єр з трьома навами, двохколонним притвором та прямокутним вівтарем спотворено перегородками, костел справляє достатньо враження. В майбутньому відновлена пам'ятка займе місце на панорамі Старого Луцька.

Ігор ПАСЮК (Луцьк)

ВОЄННА ІСТОРІЯ ВОЛИНІ У XIV–XVI СТОЛІТТЯХ

На початку XIII століття Володимирсько-Галицькою Руссю, яку в народі називали Волинню правив внук Данила Романовича, «короля Русі і князя Ладимерії» (1228–1263), король Юрій I Львович, котрий проводив миролюбну політику користуючись тим, що з Польщею було укладено династійні шлюби – він одружився з Єфимією, сестрою мазовецького князя Владислава Локетка (1306–1333), котрий у 1320 році став королем Польщі, а свою сестру Анастасію видав заміж за брата Владислава добжинського князя Земовита; Литва була зайнята постійними конфліктами з Лівонським та Тевтонським орденами, а Золота Орда вступила у період дроблення на окремі орди і задовільнялась лише сплатою данини [1, 10].

Після його смерті володарями «з Божої ласки князі всієї Руської землі, Галичини і Володимирії» стали його сини Андрій та Лев, які правили до 1323 року, коли були отруєні за намовою хана Узбека (1313–1342), що, після перемоги над опозицією, прийшов у 1313 році до влади в Орді. Андрій мав свою резиденцію у Володимирі, а Лев у Галичі [2, 88]. Політика Андрія та Лева була спрямована проти татар і для військового союзу проти них у 1316 році був підписаний договір з Тевтонським орденом. У цей же рік литовський князь Гедимін (1315–1341) здійснює похід на Берестейщину та відлучає її від Волині. Скориставшись військовими діями Литви з Тевтонським орденом волинські князі відвойовують Берестейську землю назад, та Гедимін здійснює новий похід, що закінчується, не лише переходом Берестейщини під управління Литви, але й династичною угодою про шлюб сина Гедиміна Любарта з дочкою Андрія Агрипиною і виділенням для них у віно Луцького князівства.

У 1323 році хан Узбек здійснює похід на Київ, Волинсько-Галицьку Русь та Литву і «много зла сотвориша Литве и со многим полоном приидоша в Орду».

Цього ж року, після смерті Андрія та Лева, котрі не мали наступників, Владислав I Локеток у союзі з угорським королем Карлом Робертом (1308–1342) захоплює Галичину. Внаслідок воєнних дій Владислава I Локетка та Гедиміна у 1325 році виникає новий «шлюбний» розподіл Волині: волинсько-галицьким князем стає Болеслав-Юрій II (1325–1340), син мазовецького князя Тройдена та волинської княжни Марії, дочки Юрія Львовича; Любарт (1323–1386) (при хрещенні прийняв ім'я Дмитро) у 1331 році одружується і стає князем у Луцьку, а сестра Любарта – Анна виходить заміж за королевича Казиміра, котрий після смерті батька Владислава I Локетка в 1333 році стає королем Польщі Казиміром III (1330–1370). Відносини між Польщею, що проводить політику централізації, та Литвою і Волинсько-Галицькою Руссю набувають нової форми. У 1337 році Болеслав Юрій II в союзі з ханом Узбеком, тримає в облозі польське місто Люблін.

Проте Болеслав Юрій II проводить економічну, соціальну та релігійну (надає перевагу католикам) політику, яку не підтримують бояри. У день святого Юра 7 квітня 1340 року його отруюють. Волинські бояри, користуючись ситуацією, обирають собі князем Дмитра-Любарта [3, 73]. Ще не встиг Любарт перенести свій двір у Володимир, як невеликий загін Казиміра III нападає на Львів, проте місцеве населення витісняє його, при підтримці татар. Через місяць Казимір III в союзі з угорським військом робить напад на Галичину та Надсяння. Для боротьби проти загарбників у середині літа 1340 року, волинський воєвода князь Данило Острозький та староста Галицької землі Дмитро Детько запрошують хана Узбека, і в союзі з ним доходять до Вісли та беруть в облогу Люблін. Після короткочасної облоги поляки відмовляються від земель Волинсько-Галицької Русі.

У 1343–1344 році Казимір III здійснює напад на Сяноцьку та Перемишлянську зем-

лі. Після звільнення цих земель Любарт проводить централізацію влади і ліквідує правління боярства на чолі з Дмитром Детьком. В 1345 році Казимір III бере під своє володіння західну Галицьку окраїну – Сяноцьку землю.

В цей час відбувається експансія хрестоносців, що об'єднуються, на Литву. Любарт шле на допомогу брату – великому князю литовському Ольгерду (1345–1377) свої війська. Та на свято, в день святого Стрітення 2 лютого 1348 року об'єднане литовсько-руське військо Ольгерда зазнає поразки від 40-тисячної армії хрестоносців (німецьких, французьких та англійських) на річці Стреве. Загинув там і брат Любарта Наримунт. Цим скористався Казимір III і в 1349 році, при нейтралітеті Орди, де вже правив новий хан Джанібек (1342–1357), який отримав данину наперед, захоплює частину Волині з містами Холм та Берестє, що належало братові Любарта Кейстуту а також Львів і Белз. В цей час Любарт споряджає посольство до московського князя Семена Гордого (1340–1353) з пропозицією видати за нього племінницю ростовську княжну Ольгу, оскільки дружина Любарта Агрипина померла. В складі посольства був племінник Любарта Дмитро Коріятович (майбутній воєвода московський Боброк Волинський).

Після весілля Любарта в 1350 році був здійснений переможний похід об'єднаного війська Любарта та литовських князів Ольгерда, Кейстута, Явнута, Коріята з синами та Наримунтових синів Юрія і Патрикія на Казиміра III [1, 66]. В ході воєнних дій Белзька земля, Холмщина та Берестейщина були звільнені від польських військ. Львів та Галицька земля залишились за Казиміром III, завдяки заступництву Орди. Однак в 1351 році після дипломатичних переговорів з Казиміром III Тевтонський орден наносить удар по Литві, одночасно Казимір III в союзі з угорцями здійснює напад на землю Кейстута – Берестейщину. Кейстут змушений був поспішати до себе з Литви. В цей час польсько-угорське військо бере в облогу Володимир, ставши на берегах річок Луга та Смоч. Кейстут на чолі невеликого загону підійшов на поміч брату, та потрапив у полон. На переговори вийшов Любарт, та був також полонений. Кейстута відпустили, оскільки він запевнив, що перейде у католицьку віру. Згодом і Любарту вдалось утекти з допомогою боярина Богдана з Іванич [1, 65]. Звільнившись, князі зібрали свої полки та витіснили Казиміра з Волині. У 1352 році відбувається осада Белза польсько-угорськими військами. Попри велику перевагу в силі, війська так і не змогли взяти укріплене місто через великий супротив та героїзм гарнізона. (У 1377 році відбулась друга облога Белза польсько-угорськими військами. Та, так як і в 1352 році гарнізон міста стійко витримав цю осаду [4, 100]).

У 1352 році було підписане перемир'я на два роки між Польщею та Литвою і Волинню. Однак у 1354–1356 роках відбуваються воєнні походи один проти одного, причому Казимір III отримує грошову допомогу від папи Інокентія XI.

У 1357 році хан Джанібек гине від рук сина Бердибека. Влада в Орді послаблюється і цим скористався Ольгерд при допомозі волинських полків Любарта. У 1361 році відбувся перший похід на пограничних татар до Подніпрів'я. У 1362 році великий князь Ольгерд розбив подільських ханів Кутлубугу, Хаджибея і Дмитрія на Синіх Водах. Оволодівши Київщиною та Поділлям він посадив на княжий стіл своїх племінників синів Коріята Гедиміновича на Поділлі та Володимира Ольгердовича на Київщині (до якої ввійшли Житомир та Овруч).

В 1365 році після ослаблення сил коаліції Гедиміновичів, Казимір здійснює похід на Волинь. Любарт не може протистояти великій силі та втрачає Холмську, Белзьку та Володимирську землі (Городельнською, Любомльською, Турійською, Ратненською, Кошерською і Влучимською округами та містами Кременець, Перемишль і Олесько), які король віддає Юрію Наримунтовичу та Олександру Коріянтовичу. За цим же договором 1366 року йому зостається лише Луцький уділ (з пригородами Стожком, Даниловим, Закамним, Шумськом, Острогом, Полонним і Мижибір'ям) та невеличку частину Володи-

мирівського уділу (містечка Ветли, Любязь, Чорний Городок, Камінь і Мельниця) [5, 69]. Тоді ж і племінник Любарта князь Дмитро Коріянтович Боброк (прізвисько отримав внаслідок володіння землями по річці Боброк), втративши землі іде на службу до московського князя, де проявляє себе талановитим воєначальником у походах на татар та у Куликовській битві 1380 року.

Після смерті Казиміра III в 1370 році, володарем Польщі став Людовик Угорський (1370–1382), який, як і Казимір III не мав спадкоємця чоловічої статі. Галичина у 1372 році знаходиться у володінні ставленика Людовіка – сілезького князя Владислава Опольського, як угорський лен. А в 1379 році стає угорською провінцією під управління угорського намісника. За час правління Людовіка Угорського відновлюється війна за галицько-волинські землі. У 1370 році блискавичною атакою Любарт відвойовує Володимир та руйнує недобудований намісником Олександром Коріатовичем польський замок [6, 50]. Війна закінчується мирною угодою 1377 року. За нею Володимирський та Луцький уділи переходять до Любарта, а Холмський та Белзький остаточно приєднуються до Польщі. Після смерті Людовіка Угорського міста Кременець, Олесько і Лопатин були викуплені Любартом у воєвод та приєднані до Волині [5, 70]. У 1374 році литовські війська, при участі військ Любарта, ведуть військові дії з Мамаєм.

Смерть Великого князя Ольгерда в 1377 році привела до чвар між князями. За заповітом великокняжий трон передавався наймолодшому сину – Ягайлу від другого шлюбу Ольгерда з тверською княжною Уляною. З цим не погодились старші Ольгердовичі від першого шлюбу з вітебською княжною Марією та старші Гедиміновичі. Почалось протистояння його владі. У 1381 році його дядько князь Кейстута захоплює Ягайла у Вільні та позбавляє його влади. Ягайло, заручившись підтримкою німецьких рицарів, поновлює свої права і навіть полонить Кейстута [7, 107].

У 1382 році Ягайло наказав убити князя Кейстута, а згодом заточив в Кревському замку його сина – Вітовта, котрому вдалось утекти до Марієнбурга – столиці Прусії, звідки, при підтримці лицарів ордену, він почав наступ на Ягайла.

Після смерті Людовіка Угорського відбувається об'єднання двох держав Польщі та Литви. Так, 15 серпня 1385 року в містечку Креві великим литовським князем Яковом Ягайлом (1377–1386) була підписана грамота (так звана Кревська унія), а в 1386 році відбувся його шлюб з наступницею Людовіка королевою Польщі Ядвигою. Ягайло приймає хрещення і під іменем Володислав II стає королем Польщі (1386–1434).

У 1387 році відбувається похід польсько-литовського війська на Галичину, що закінчується остаточним приєднанням її до Польщі.

1390 року Вітовт невдало бере в облогу Віленський замок. У 1392 році Вітовт і Ягайло підписують мирну угоду за якою Вітовт (1392–1430) стає Великим князем Литовським. Починається новий етап централізації влади, та створення міцного Литовського князівства. Упродовж 1393–1395 рр. Вітовт позбавляє влади своїх основних суперників: Федора, сина Любарта – Волині; Володимира Ольгердовича – Київської землі; Дмитра-Корибута Ольгердовича – Чернгово-Сіверського князівства; Федора Коріатовича – Поділля. [6, 166–184].

Весною 1393 року князь Вітовт здійснює перший похід на київського князя Володимира Ольгердовича, згідно умови 1391 року з Скиргайлом Ольгердовичем, за яким останній мав стати київським правителем. Однак, заволодівши Овручем Вітовт був змушений повернути війська на Поділля, де спалахнув визвольний рух. Лише після ліквідації Подільського князівства, восени 1393 року Вітовт знову підступив до Києва. Від імені Ягайла він зажадав передачі влади Скиргайлу (що був його володарем до смерті в 1396 р.). Володимиру дістався лише невеличкий наділ на р. Случ з центром в замку Копиль, де він і помер [8, 65–72].

У 1395 році князь Вітовт зав'язує дружні відносини з ханом Орди Тохтамишем, що змушений був втікати до Литовського кня-

зівства після невдалої спроби завоювати незалежність від Тамерлана. У особі Тохтамиша Вітовт бачив свого союзника, оскільки офіційний ярлик на незалежність Великого князівства Литовського він міг отримати лише від останнього. Вітовт підтримує Тохтамиша та вирушає з Києва на татар, яким завдає нищівної поразки на р. Дон весною 1397 року, а осінню завдає поразки кримським татарам. У 1398 році литовсько-руська армія оволоділа подніпрянщиною, де в гирлі річки було побудовано фортецю Тамань, що стала форпостом Литви на півдні України. В цьому ж році Вітовта проголошують «королем Литви і Русі» [9, 813]. На 1399 рік Вітовт, зібравши в «великикой зело» армії до півсотні князів із своїми полками, татар Тохтамиша, 400 поляків та біля сотні хрестоносців, вирушив назустріч армії Золотої Орди, яку очолював Тимур-Кутлук. Наприкінці липня 1399 обидві армії зустрілись на берегах Ворскли.Побачивши велику армію Вітовта з великою кількістю вогнепальної зброї, що стоїть «на другой стране реки Ворсклы, во обозе, в кованых телегах на чепех железных со многими пищалми и пушками и самострелы» [8. Т. 11, 173] Тимур-Кутлук починає переговори з надією виграти час до підходу кримських орд на чолі з відомим воєнначальником Едигеєм. 12 серпня починається бій, спочатку на користь Вітовта, та згодом Тимур-Кутлук вдаряє в тил військ, розгромлюючи Тохтамиша. Захопивши табір Вітовта, він довершує розгром його війська. Після цього татарські орди спустошують Київщину та Волинь, дійшовши до Луцька. В 1403 році у відповідь на два вторгнення рицарів у Литву, Вітовт спустошив Прусію [9, 814]. У 1404 році між супротивниками підписано перемир'я.

У 1406 рік відбулась війна Литви та Москви, та після допомоги татар Шадібека литовці відступили. В 1408 році підписано договір про кордони між двома державами.

В цей же час відновлюється експансія лівонського ордену на Східну Європу. 15 липня 1410 року Вітовт та Ягайло біля Грюнвальда (Дубровна) та Танненберзі розбили Тевтонський орден. Було взято в полон 15 тисяч бранців та увесь їх табір. Фактично після цього наступ німецьких рицарів було припинено.

1422 року Зигмунт Корибутович та князь Федір Данилович Острозький (1360–1446) здійснюють похід в Чехію на допомогу гуситам від німецьких рицарів, причому рицарів було вигнано з Праги. З цією ж метою був зроблений похід у 1430 році [10, 25].

Після смерті Вітовта в 1430 році на Віленському сеймі Великим князем стає молодший брат Ягайла Свидригайло (1430–1440). Хоча у 1386 році Свидригайло й перейшов з православ'я у католицьку віру, він не піддавав утиску православне населення Литовської держави від чого і отримав його підтримку у війні з Польщею, що розпочалась за Поділля, яке Ягайло прагнув приєднати. 23 липня 1431 року почалась жорстока війна, в ході якої поляками було спалено Володимир та інші міста [11, 356–357]. З своєї сторони православне населення почало нищити католиків на Волині. 30 липня польське військо підійшло до Луцька, міст до якого було розібрано за наказом Свидригайла. Почались обстріл та облога Луцького замку, котрий захищав воєвода Юрша Русин з 4-х тисячним гарнізоном, оскільки Свидригайло, втративши частину ар'єгарду, відступив у північне Полісся. Під час відступу поляки кинулись навздогін татарській кінноті. Проте татари перейшли у контратаку та повністю винищили польський загін, з числа якого врятувався лише один воїн. Польське військо відійшло від замку в район костелу Святого Петра (нині Свято-Троїцький собор) та, посилене двома полками з Мазовії та Галичини, почали переправу через відновлені мости і 4 серпня перейшли до облоги міста. У цей час, 7 серпня, надійшло повідомлення, що Свидригайло, котрий укріпився у Степані, готується до наступу на Луцьк. Крім того під його владою зоставались Кременецький та Олеський замки, а також залога у Ратному. Розпочались антипольські виступи у Белзькій землі та напади на Холмщину [12, 44]. Галицький та Мазовецький коронні полки змушені були повернутись на Белзьку землю. Облога та штурми замку тривали й

далі до 13 серпня, коли Юрша пішов на тритижневе перемир'я, зголосившись на те, що коли Свидригайло не прийде йому на допомогу він здасть замок полякам. Проте, поповнивши запаси провіантом та зброєю, Юрша знову починає військові дії, що визвало розбрат серед польського війська. Дійшло навіть до сутичок між поляками, що звинувачували один одного у зраді (зокрема, лучани спостерігали за поєдинком між Станіславом Цвіклою та Ваврінцем Зарембою). До того ж бойовий дух було деморалізовано чутками про те, що у замку, за порадою жирівки, було вбито полоненого шляхтича, його серце було спалено, а з кадильниць цим димом було окурено замкові стіни, щоб зробити їх неприступними для поляків. Почались грабежі околиць Луцька, вбивства полонених з обох боків. Навіть католицького біскупа Андрія Сплавського, що вийшов із замку, щоб скласти честь королю, поляки обдерли до нитки так, що він стояв голим перед польським маршалком [12, 45]. У цей час союзники Свидригайла молдавський господар та магістр німецького ордену оголошують війну Польщі, що зумовило відтік певних сил з польського війська. Ягайло, звинувачений у нерішучості, передає командування князю Зимовиту Мазовецькому. Та численні штурми не привели до зламу супротиву захисників Луцька. 5 вересня було підписано мирну угоду, за якою Волинь зоставалась під владою Свидригайла і Луцька війна завершилась. Деякі розрізнені загони поляків, що займались грабунками в околицях Луцька, було розбито волинянами. Ці полонені були продані татарам у неволю [11, 56–364].

Внаслідок договору Свидригайло втримав за собою Волинь та південну частину Поділля. У 1432 році, підбурений поляками, брат Ягайла Сигізмунд Кейстутович нападає на Свидригайла, що приводить до розколу у Литві. За Сигізмундом стоять корінні литовці, а за Свидригайлом – населення руських земель: воєвода Михайло обороняє Київщину, Федір Острозький – Поділля, Олександр Ніс – Волинь. Військові дії мали затяжний характер, та після того як Свидригало почав перемовини з папою від нього відійшла значна частина місцевого населення. Навіть Федір Острозький на деякий час зоставив Свидригайла після його жорстоких репресій, а саме вбивства князя Ольшанського, якого у Вітебську втопили у мішку та спалення митрополита Герасима, ніби за зв'язок із Сигізмундом [5, 84]. У 1435 році в битві на річці Святій під Вилькомиром Свидригайло зазнає поразки, та змушений тікати із своїх земель. У цій битві загинуло 13 руських князів, а 42 було полонено. Про те боротьба продовжується і поляки так і не можуть взяти Київ, що обороняє воєвода Юрша. П'ять років Волинь та Київщина не визнають над собою влади Сигізмунда. У 1440 році волинський князь Чарторийський з загоном, проникають в замок Сигізмунда в Троках, де його вбивають. Після смерті Великим князем литовський стає Казимир Ягайлович (1440–1492), брат польського короля Владислава Ягайловича.

В цей же час активно проходять військові дії проти татар, що почали постійно спустошувати волинські землі. У 1453 рік татарська орда нападає на Волинь та полонить 9 тисяч бранців, з полоном від Олеська вирушає у степ та 1454 року князь Іван Острозький, завдавши поразки татарам, звільняє полон. Залишки татарського війська Сет Ахмета остаточно знищені під Брацлавом [11, 439–441].

1469 року заволзькі татари під керівництвом Мамака опустошили волинські землі біля Житомира, Кременця, Кузьмина і Володимира та забрали у неволю більше 10 тисяч невільників.

1482 року кримський хан Менглі-Гірей, союзник московського царя Івана III, після навали на Київ пішов на Волинь (спустошено Житомир). У 1484 та 1489 також відбуваються напади татар на Волинь.

1491 року заволзькі татари кількістю більше 10 тисяч нападають на Волинь, проникаючи навіть у Польщу. Зруйновано Володимир (в т. ч. кам'яну церкву Богоматері) їх переслідує луцький староста князь Симеон Юрійович Гольштанський та розбиває перед Заславлем.

1493 року знову повторюється напад та-

тар на Волинь. У 1494 році вони спустошили Поділля і розбили військо поляків під Вишневцем.

1495 року було сплюндровано Володимир татарами, а сином Менглі-Гірея взято в облогу Корець та князь С. Ю. Гольштанський дає відсіч татарам і виганяє їх з Волині. У 1496 році татари спалили церкву і монастир св. Миколи в Жидичині та взяли полон відігнавши війська князя Костянтина Острозького, князя Семена Юрійовича Ольшанського та Василя Хребтовича у Рівне.

2 березня 1497 татари з турками біля Кременця полонили 400 волинян. Та князь Михайло Острозький наздогнав і розбив супротивника біля Полонного. Тоді ж Олевська і Мозирська волості зазнали навали татар. Але на на Сороці-ріці князь Острозький розбив супротивника вбивши 341 чоловік (при чому було вбито татарського царевича Акманлу, Улана Мамищю та Бірю Уланового сина) [13, 85–86].

1498 року напад татар навів страх на всю Польщу, напад продовжувався до 1499 року.

1500 року 15-тисячне військо татар здійснює напад на волинські землі.

1502 року татари спустошують землі довкола Брацлава і Хмельника, Вишневця і Кременця, Володимира і Луцька, Турова і Береста, Львова і Любліна, Белза і Кракова [14, 58–59]. У 1506, 1507 знову напад татар на Волинь [15, 30–32].

У 1508 році під час вторгнення татар на Волинь вони зазнають поразки під Луцьком від піхотинців Лукаша Моравця з втратами у півтисяччі забитих, інші міста Волині захищаэ князь К. І. Острозький [12, 74].

28 квітня 1512 року за дві милі від родового гнізда кн. Вишневецьких – м. Вишнівця, під селом Лопушнею, 24 тисячна татарська орда була розбита 6-тисячним литовським військом К. Острозького та Миколая Камерецького, при чому було звільнено 16 тисяч ув'язнений полон та забрано 10 тис коней. 1516 року князь Острозький розбив татар на Волині та на Поділлі двічі 1517 року. У 1518 році було розбито загони татар князем Остозьким (800 чоловік вбито) та О. Дашкевичем (300 чол.) [16, 23].

1519 року 80 тисячне військо татар здійснює напад на Волинь. Князь Острозький з 5-тисячним військом зазнав поразки під Сокалем.

У 1526–1527 роках відбулось вторгнення татар в Польшу, з подальшим поверненням через Полісся і Волинь на Київщину. Князь Острозький з волинською шляхтою, очоленою Федором Сангушком, наздогнали загарбників на р. Ольшанці, між Білою Церквою та Каневом, де було розгромлено 40 тисяч татар, звільнено 40 тисяч бранців та полонили 700 татар [17, 61]. За цю перемогу Острозького прозвали руським Ганнібалом, а у Кракові влаштували тріумфальний в'їзд під колонами, як римським імператорам.

1534, 1549 знову зафіксовано напад татар. У 1577 двічі здійснюють похід на Волинь. У лютому 1578 року татари нападають на воєводський Луцьк. У 1589,1593 роках луцький повіт зазнав нападу на 265 сіл і 11 містечок [18, 289–292]. 1494 року татари спустошили Волинь. Король Ян Казимір надсилаэ у погоню загін жовнірів, яких було розбито піл Вишневцем. [19, 38–39].

Отже, хроніка подій боротьби з татарськими нападами свідчить про те, що волинським князям доводилося постійно бути готовими до захисту населення і до відсічі татарам. В цілому воєнна історія краю насичена багатьма епізодами збройних сутичок та конфліктів, які змушували людей бути готовими до того, щоб захищати свої домівки як від зовнішніх ворогів, так і сусідів.

Література

1. Троневич П. О. Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010.

2. Аркас М. М. Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1990.

3. Субтельний Орест. Україна: історія. –2-вид. – К.: Либідь, 1992.

4. Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1991.

5. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПБ, 1888.

6. Грушевський М. С. Історія України-Русі. Т. 6., – К., 1992–195.

7. Литвин В. Історія України. Підручник – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2009.

8. ПСРЛ, Т. 35.

9. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степ. – М.: «Издательство АСТ», 2002.

10. Гуртовий Г. О. Волинь – край козацький: Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк: «Надстир'я», 2009.

11. Шараневич И. История Галицко-Володимировской Руси. – Львов, 1863.

12. Троневич П. О. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI століть. – Луцьк: Місійна книжкова фабрика «Християнське життя», 2003.

13. Краткая Кіевская летопись. От начала земли Русской до 1516 года.//Українська література XIV –XVI ст. – К.: Наукова думка, 1988.

14. Д. Бантиш-Каменський. История Малой Росии. – К.,1993.

15. Олег Мазур. Жидичинська драма 1496 року.//Історія і сучасність Волині. Жидичин крізь віки. Наук збірник Випуск 32. – Луцьк,2007.

16. Бойко М. Стратег Остап Дашкович з Овруча.//«Літопис. Волині». Т. 9 – Вінніпег, 1970.

17. Панашенко В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVIII ст.//Феодалізм на Україні. – К.,1990.

18. АЮЗР, ч. 6. Т. 1. – К., 1890.

19. АЮЗР, ч. 4. Т. 2. – К., 1890.

Розділ 3

ЛУЦЬК У XIX – XX ст.

Андрій БОНДАРЧУК (Луцьк)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛУЦЬКОГО БРАТСТВА ПО ВІДРОДЖЕННЮ ВЛАСНОЇ ІСТОРІЇ

Історія Луцького Хрестовоздвиженського братства – яскрава сторінка в історії древнього Лучеська і Волині. Вдумаймося – через сім років йому буде рівно чотири віки. Час і причини зародження Братства не були випадковими. Це диктувалось інтересами роздертої надвоє України, яку поділили між собою після зрадницького Андрусівського договору два тодішніх загарбники: Росія і Польща. Правобережжя, в тому числі Волинь, опинились у сфері володінь останньої. Польська влада разом з своєю церквою взяли жорсткий курс на ліквідацію православної віри, спольщення українського етносу.

Передові люди, патріоти України – українські шляхтичі і простолюдини розуміли, що єдиний шлях для спротиву насиллю є їхня згуртованість. Отже, створення Братства і стало цією легальною можливістю. У 1617 році воно сформувалось організаційно, а через два роки, 20 лютого 1619 року з неймовірними труднощами у польського короля Сигізмунда III, противника православної віри, вдалося добитися офіційного визнання Братства. Воно одержало Грамоту і мало опікуватись справами милосердя. Дозволялось мати притулок для бідних, церкву, школу.

Першими братчиками стали ігумен Чернчицького монастиря Герасим Микулич, священик Дмитрівської церкви Моісей Соловицький, волинський чашник, сенатор Михайло Древинський, мостовничий Луцький Олександр Зубцевський, підсудок луцький Михайло Гулевич-Воютинський, фундатор Братства князь Юрій Пузина, вікарій єпархії, лікар, грек Олександр Музеллі та інші. Був ухвалений Статут Братства.

Братство розгорнуло активну діяльність. Стрижнем його стала українська шляхта, яка не спольщилась, і мала певні статки. Братчиками, окрім засновників, стали визначні особистості того часу: майбутній гетьман Іван Виговський, іконописець Йов Кондзелевич, поет, шляхтич Данило Братковський, Галшка Гулевичівна, мати І. Мазепи та інші авторитетні люди. Братство зайнялось будівництвом своєї церкви, культурноосвітньою, пам'яткоохоронною, благодійною діяльністю. Діяла братська школа, притулок для бідних, друкарня, бібліотека. Вівтарна частина великої Братської Хрестовоздвиженської церкви з криптом збереглась дотепер. На той час Братство було потужною організацією з солідними фінансовими можливостями.

Зрозуміло, активність Братства не могла не стурбувати тодішню владу, її прихильників, католицьку Церкву. Документи донесли до нас свідчення про бурхливі події, навіть криваві сутички з противниками православ'я. А Данило Братковський привселюдно на майдані Ринок у Луцьку, неподалік Братської церкви був скараний лютою смертю. Амплітуда діяльності Братства, напрям і зміст роботи вирішальною мірою залежали від історичних реалій, які складалися, особливо стосунків між Росією і Польщею. Періоди активності чергувались з часами занепаду, відродження.

Після входження Волині знов у склад Росії діяльність Братства помітно пожвавилась. Значною мірою це зумовлювалося тим, що багато його членів займали високі державні, виборні, армійські, юридичні, релігійні посади, володіли значними фінансовими, майновими статками, були впливовими людьми. Досить сказати, що у свій час Братство очолював генерал-лейтенант В. Панютін, а братчиками були генерал-губернатори, генерали, полковники, графи, судді, прокурори, ієрархи, нижче духовенство тощо. Період до Першої світової війни позначений високою активністю Братства. Діяло воно і під час перебування Волині під владою Польщі, до 1939 року, хоч цей період вивчений недостатньо. А от про якусь діяль-

ність його в часи більшовицького атеїзму, говорити не доводиться. Братську церкву переобладнали під атеїстичний планетарій.

Проте намір відродити Братство не полишав волинян. Його пов'язували з надією на відродження справжньої Української Помісної православної Церкви, яка була поглинута московською. То ж в часи всенародного підйому національного духу, ще до проголошення незалежності України, 23 вересня 1990 року в обласному театрі ляльок відбулась установча конференція, на яку прибуло понад сто делегатів з різних кінців Волині. Вона й проголосила відродження Братства, як правонаступника і продовжувача справ Луцького Хрестовоздвиженського братства. Зміна назви мотивувалась розширенням сфери діяльності Братства, його завдань щодо відродження Церкви. Головою його було обрано Богдана Самохваленка. Спочатку воно діяло як громадська організація. А вже 23 жовтня 1993 року Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України (голова Арсен Зінченко) зареєструвала Статут Братства як релігійної, благодійно-просвітницької організації.

Першом його реальним кроком стало повернення в лоно УАПЦ Київського Патріархату братської Хрестовоздвиженської церкви. Старостою церкви було обрано одного із засновників Братства Євгена Симоновича. Наступним важливим завданням було повернення головної святині українського православ'я у Луцьку – Свято-Троїцького кафедрального собору. Братчики взяли в цьому процесі найактивнішу участь аби унеможливити захоплення храму московськими прихильниками. У часи гострих міжконфесійних протистоянь члени Братства виїжджали в села Луцького, Горохівського, Рожищенського, Маневицького, Ковельського, Ківерцівського районів як місіонери, розповідали про обставини, причини, які призвели до втрати української Церкви і держави, виступали в пресі. Гострі конфліктні ситуації, спровоковані представниками московської церкви, стались у селах Уляники, Копачівка Рожищенського, Козлиничі і Старий Чорторийськ Маневицького, Маяки Луцького, Колодяжне Ковельського районів та інших.

Доносити до людей історичну правду – чи не найголовніший із напрямків роботи Братства. Воно випускало газети «На варті», «Єдина Церква», його члени виступають у ЗМІ, розповсюджують літературу. Досить активною є діяльність, спрямована на дослідження минулого Братства, повернення історії імен славних братчиків. Ця робота йде у тісній співдружності з Волинським краєзнавчим музеєм. Так, у 2000 році було перевидано «Помяник» Братства, що вівся з 1618 року і довгий час вважався втраченим. Щороку в храмі поминаються імена тих, хто внесений туди. Там започаткований і новий розділ – від 1990 року, коли відродилось Братство.

Дуже довгий час у забутті було ім'я братчика, поета, громадського діяча, високоосвітченої людини, українського шляхтича, нашого земляка Данила Братковського. Два роки тривала робота для підготовки до повного факсимільного видання його творів «Світ, по частинах розглянутий». Для збору коштів довелось зробити понад тисячу звернень до людей різних політичних, релігійних поглядів, національностей, посад, статків. І книга справді стала народною, як вдячність поету, який все життя відстоював інтереси простолюдинів. Вона пройшла кілька презентацій в Києві, Луцьку, стала помітною подією в культурному житті України і Польщі. Адже книга була написана старопольською, на українську було перекладено лише кілька віршів. Тепер видання вийшло з паралельним перекладом у авторстві відомого письменника, публіциста, історика, лауреата Шевченківської премії Валерія Шевчука. Він та братчики, які брали найактивнішу участь у підготовці видання – Олена Бірюліна та автор цих рядків, удостоєні обласної літературної премії ім. Агатангела Кримського. Кіностудія «Волинь» (Б. Ревенко, В. Бєлов) за сценарієм А. Бондарчука зняла фільм «Волинська Голгофа Братковського», який удостоївся високої нагороди на Всеукраїнському фестивалі «Кінотур-2006», інших фестивалях.

У 2008 році вийшло факсимільне видання книги «Лямент» – кириличний першодрук у Луцьку, що побачив світ у друкарні Братства у 1628 році. Єдиний примірник оригіналу зберігся у фондах Національного музею Львова. Книга теж видана з паралельними перекладами: авторським – Валерій Шевчук (Київ), підрядковим – Володимир Александрович (Львів) та науковими дослідженнями. Готується до друку збірник архівних матеріалів з історії Братства 1617–1648 рр., що ще не були оприлюднені. Перевидані й деякі інші книги, зокрема «Нищення церков на Холмщині у 1938 р.» Б. Жуківа, «Україна і Росія» М. Демковича-Добрянського, «Історія кілка у плоті» Ю. Крашевського. Два роки тому ми відкрили експозицію майбутнього музею історії Братства «Книги, видані Братством і література про нього». Тут експонуються книги нинішніх братчиків: Миколи Жулинського, Валерія Шевчука, Петра Боярчука, подружжя Євгена і Серафими Симоновичів, Сіми Кордунової, Андрія Бондарчука, Петра Вінцукевича, Федора Швеця. Спільно з Волинським краєзнавчим музеєм проведено наукові історико-краєзнавчі конференції у Луцьку, Ковелі, Старій Вижівці і Сереховичах. Встановлено горельєф Д. Братковського біля місця його страти, меморіальні дошки навпроти вівтарної частини братської церкви, де у підземеллі покояться останки перших братчиків, на братському будинку. Займається Братство благодійною діяльністю. Щороку «від Миколая» одержують подарунки 350–400 дітей.

Нині найважливішим об'єктом роботи є створення музею історії Братства. В приміщенні братського будинку (вул.Кондзелевича,5) виконано капітальний ремонт, збираються експонати. Це нелегко, оскільки ні держава, ні місцева влада не виділила для цього ні копійки. Придбано картини художників В. Жупанюка «Історія Братства в особах і подіях», О. Дишка «Страта Д. Братковського». Останній завершує роботу над серією портретів знаменитих братчиків. Продовженням експозиції стане братський некрополь, що в підземеллі Братської Хрестовоздвиженської церкви.

Колишні поховання мали дуже занедбаний вигляд, останки братчиків були завалені будівельним і побутовим сміттям, перемішані з землею. Вони давно були розграбовані, адже більше двох віків церква згоріла, від недогляду і байдужості обвалилась. Ще в позаминулому столітті священик А. Сендульський, торкаючись історії братської церкви писав, що у 1649 році вона була «доведена до совершенного боголепія», а Братство володіло неабиякими статками, маючи 150 тисяч польських злотих – сума на той час величезна. Згодом, відмічає він, вороги православ'я намагались перетворити церкву і крипт в пустку, поглумитись над прахом. «Там и до сих пор в олтарной части въ подвалах находятся останки важнейших православных лиц, сдесь погребённых» [11].

В часи атеїзму туди скидали й побутове сміття, різний мотлох. У такому забутому і занедбаному, зневаженому стані й знаходились останки захисників православ'я. А нагорі, у церкві йшла Божа служба. Так було після багатьох безрезультатних звернень до влади до позаминулого року. Після благословіння владики Михаїла, о.Василя невеликими силами братчиків, настоятеля і старости церкви розпочалась робота в підземеллі. Значну допомогу надав військовий ліцей з посиленою фізичною підготовкою. Вручну з підземелля було вийнято десятки тонн землі, будівельного, побутового сміття. Останки складено в чотири великих труни.

Нині проводяться роботи з впорядкування крипту. Виготовлено 12 трун з вологостійкої деревини. Обладнується вхід знадвору, як це було колись. Після закінчення робіт крипт стане оновленим Братським некрополем, експозиційним продовженням музею історії Братства, там можна буде відправляти і службу Божу.

1 Волынские епархиальные ведомости. № 1, 1872 г., с. 505–510.

Оксана ВАЖАТКО (Луцьк)

ІСТОРІЯ, ЯКА ЗНИКАЄ (НАЙДАВНІШІ ПАМ'ЯТНИКИ ЛУЦЬКА)

Пам'ятники є уособленням нашого минулого. Вони є індикаторами ставлення сучасників до своєї історії. В той же час вони ілюструють суб'єктивність кожної епохи, є невід'ємною частиною життя будь-якого міста. Вони слугують і окрасою, і місцем різноманітних зібрань, і історичною пам'яттю, втіленою у камені. Пам'ятники, як частина матеріальної культури народу, є важливим джерелом для кращого пізнання історичного процесу, тому їх втрата надзвичайно негативно впливає на можливість цілісного уявлення про ту чи іншу епоху.

В нашій державі існує програма охорони культурної спадщини. Базується вона на Законі України «Про охорону культурної спадщини», який був прийнятий 8 червня 2000 року. Цей закон передбачає дослідження, облік та охорону об'єктів культурної спадщини. До об'єктів культурної спадщини відносяться визначні місця, споруди, комплекси, їх частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створенні людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. За видами об'єкти культурної спадщини поділяють на археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки та техніки. На сьогоднішній день на Волині під охороною держави перебуває 1045 пам'яток. В Луцьку занесеними до реєстру є 39 пам'яток, багато з них – монументи.

Такою є картина пам'ятників Луцька сьогодні. Найстаріший з цих пам'ятників – це пам'ятник Тарасу Шевченку, що розташований на вул. Корольова та встановлений у 1964 році. Але ж, звичайно, були пам'ятники в Луцьку і до того часу.

Якими ж вони були, неіснуючі тепер, пам'ятники Луцька?

Про найдавніший пам'ятник Луцька ми дізнаємося із акварелі Казимира Войняківського датованої 1797 р., на якій зображено каплицю Скорботного Христа. Саме її і можна вважати найдавнішим нам відомим пам'ятником (фото 1).

Історія будівництва каплиці цікава. Куплена для бернардинців у костьолу св. Якова в 1646 р. земельна ділянка стала предметом трагічної суперечки. Вона точилася з колишнім власником ділянки – каноніком і настоятелем костьолу св. Якова ксьондзом М. Поплавським. Ось як це описує бернардинський літописець: «Року 1646 найперша фундаторка [бернардинців] дружина луцького судді А. Станішевська прикупила плац до того фундуша, а плац, який тягнеться від мурованої півфігури аж до ріки Глушця, приналежний до костьолу святого Якова, за що дала 400 польських злотих. Але канонік і пробощ св. Якова ксьондз Мацей Поплавський, коли не збирав 40 злотих процентів від Луцького Кагалу, а деякі наші виставили хати на тому плацу, року 1646 дня 5-го травня, вчинив наїзд, зібравши людей зі свого Німецького фільварку, хотів розрушити ті будинки – коли наші бернардинці боронились, скалічено двох отців, а брата Капанара забито на смерть. Через це ксьондз Поплавський став звільнений єпископом луцьким його величністю Андрієм Гембицьким, а процес розпочався в Гродні, де той плац нам став присуджений, а ксьондзу Поплавському за покуту наказано поставити мурований стовп з кам'яною фігурою сидячого і плачучого Пана Ісуса на тому місці, де стояв дерев'яний костьольчик при колишньому цвинтарі, де зараз знаходиться фруктовий садок Пані Ринської».

Згідно з середньовічним правом суд накладав на вбивцю зобов'язання відшкодувати витрати на поховання жертви, забезпечи-

ти церкву певною кількістю воску, замовити служби тощо, а крім того, встановити каплицю або хрест.

Поставлена у Луцьку за рішенням суду каплиця з фігурою Скорботного Христа привертала увагу багатьох художників, завдяки чому ми маємо уявлення не лише про неї, але й про її оточення. Окрім вищезгаданої акварелі К. Войняківського, відомі також гравюри Фурмана і Вагнера з малюнків Анни Потоцької з Тишкевичів. За малюнками каплиця була мурованою, чотириярусною і нагадувала дзвіницю. Два нижніх яруси були восьмигранними в плані, верхні – чотиригранними. Дах та покриття між'ярусних карнизів – ґонтові. Прикрашалась каплиця тосканськими колонками, лопатками та нішами зі скульптурами святих. В одній з ніш містилося різьблення Божої Матері з дитям. Фігура Скорботного Христа знаходилася між колонками четвертого ярусу.

Зображення дають можливість з допомогою сучасної топооснови визначити місцезнаходження каплиці. Виходячи із взаєморозташування на малюнках Верхнього замку і Домініканського костьолу, художники малювали з надзаплавної тераси Стиру на південний захід від Бернардинського кляштору.

На одному з кращих давніх планів Луцька – «План города Луцка с означением вновь прожектируемой крепости. 1807 г.» – перед Бернардинським костьолом (сучасний собор Св. Трійці), за огорожею кляштору, над яром показано центричну споруду, що відповідає за характером зображення даній каплиці з фігурою Христа.

Після руйнування каплиці скульптуру Скорботного Христа використали для надгробного пам'ятника на католицькому цвинтарі. Далі відомо, що скульптура до кінця 70-х років XX ст. розташовувалася в дворі собору Св. Трійці. Подальша доля пам'ятника, який витримав перипетії трьох століть невідома.

Наступний пам'ятник, єдиний з усіх, про які буде йти мова нижче, зберігся до сьогодення. Це пам'ятник на честь перемоги у Вітчизняній війні 1812 року. Ще до Великої вітчизняної війни пам'ятник потрапив до музею, і до тепер є експонатом відділу давньої історії Волинського краєзнавчого музею (фото 2).

Історія пам'ятника така. Споруджений він у першій чверті XIX століття луцьким дворянином Нарушевичем і встановлений на власній садибі. Ймовірно сам Нарушевич був учасником війни і встановив його на честь загиблих товаришів. Пам'ятник доволі простий, вирізаний із сірого каменю-пісковика, без будь-яких прикрас. Лише верхні кутики зрізані і на їх місці зроблені напівкруглі заглиблення. На лицевому боці пам'ятника зроблений напис: «Во славу и память Россійскимъ Героямъ, положившимъ жизнь свою во брани за Отечество въ 1812, 1813 и 1814 годахъ». На тильному боці напис «Победы Русскихъ», з вказаними місцями та датами перемог російської армії.

Монумент спочатку стояв на досить високому постаменті, який знищили роки. На фото 1937 року пам'ятник стоїть просто на землі, зарослий травою.

Так як пам'ятник стояв на приватній садибі, то і мало хто з лучан його бачив. Архівні джерела повідомляють, що під час підготовки святкувань до 100-річчя Вітчизняної війни 1812 року камінь оглянув тодішній луцький голова і визнав його не придатним до помпезної дати через простоту виконання. «У повітовому місті Луцьку пам'ятників Вітчизняної війни 1812 року нема; камінь з написами, що у помісті С. Добровольського, не є пам'ятником. Міський голова – Г. Скарлов.» – такий запис читаємо у матеріалах Волинського обласного архіву.

Наступним в часі відомим пам'ятником є хрест, встановлений членами Луцького православного Хрестовоздвиженського братства у 1890 р. на гіпотетичній могилі князя Любарта і його родини на території Луцького замку (фото 3).

В XIX ст. замок Любарта більше нагадував мальовничу руїну, аніж неприступну фортецю, якою він був у XIV – XVI ст. В середині XIX ст. в Російській імперії прослідковується загальна зацікавленість пам'ятками старовини з боку науковців, художників, журналістів і впливових шану-

вальників старовини з широким висвітленням у періодичних виданнях відомостей про пам'ятки. Луцький замок, як один з небагатьох збережених аналогів, користувався особливою увагою. Така зацікавленість приводить до початку наукового дослідження замку. У 1855 р. відомий археолог, професор Київського університету М. Д. Іванішев провів перші археологічні розкопки у замку з метою виявлення поховання давньоруських князів на погості соборної церкви Івана Богослова. Проте йому вдалося виявити лише крипту новозакладеного у 1776 р. храму. Під час розкопок наступного року, проведених завідуючим музеєм мистецтв і старовини Київського університету Я. Волошинським, вдалося віднайти поховання в давній мурованій гробниці, яке, за припущеннями вченого, могло належати князю Любарту.

У 1871 р. у Луцьку відновлює свою діяльність Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Головними завданнями братства була благодійницька, освітянська та культурно-просвітницька діяльність, та займалося воно також і вшануванням пам'яток старовини. Ними були встановлені пам'ятні знаки на місцях, де колись розташовувалися давні православні церкви Волині. На місці церкви Св. Параскеви-П'ятниці була споруджена каплиця, на місці церкви Св. Дмитрія – хрест. Звичайно, братчики не могли не увінчати пам'ять давнього кафедрального собору Св. Івана Богослова з гіпотетичним похованням князя Любарта. Ними був встановлений чавунний хрест на цегляному постаменті, обнесений дерев'яною загорожею. На постаменті була прикріплена меморіальна дошка з написом:

«Мъсто храма Св. Іоана Богослова
и тутъ погребены:
Любартъ Гедеминовичъ 1324–1386 г.
сын Любарта
Дмитрій Любартовичъ 1383 г.
и Свидригайло Ольгердовичъ 1452 г.»

Дослідження у замку проведені у 1989 р. Б. Сайчуком показали, що поховання відноситься до першої чверті XIII ст. і, ймовірно, належить Ізяславу Інгваровичу. До того ж у Любарта не було сина Дмитра, а сам Любарт, одружившись з дочкою одного з останніх Рюриковичів, прийняв православну віру й ім'я Дмитро. Згаданий на плиті Свидригайло взагалі не був похований у Луцьку. Ці встановлені часом деталі, які свідчать про символічність пам'ятника, не применшують його значення, адже його встановлення свідчить про прагнення збереження пам'яток минулого.

Доля пам'ятника достеменно не відома. На фото 1920-х років ми бачимо його у відмінному стані (фото 3). Мабуть, поступово цегляний фундамент та дерев'яна огорожа були зруйновані часом. Металева плита занесена землею. Її знайшли під час розкопок церкви Св. Іоана Богослова, які проводилися ленінградським археологом М. В. Малевською протягом 1983–1987 рр. і у 1985 році вона була передана до фондів Волинського краєзнавчого музею. Тепер плита експонується у вітрині залу давньої історії.

Перший справді мистецький пам'ятник у Луцьку з'явився у 1913 р. Це був пам'ятник російському царю Олександру III (фото 4). Встановлений він був у дворі окружного суду, який розташовувався в приміщені колишнього монастиря тринітаріїв по вулиці Імператора Миколи II (тепер вулиця Лесі Українки).

Сучасна вулиця Лесі Українки є однією із найдавніших вулиць міста[1]. Сформувалася вона на рубежі XV – XVI ст. У XIX ст. вулиця стала відігравати роль головної. У 1860-х р. вулиця стає чи не першою замощеною Перемістився на Шосейну і окружний суд. У 1880-х рр. цій установі було передане при-

1 Сучасна вулиця Лесі Українки багато разів міняла назву. У другій половині XIX ст. носила назву Шосейної, на початку XX – Миколи II. В роки Першої світової війни вулицю називали Головною, за Польщі – Ягеллонською. З 1939 р. була названа вулицею Сталіна. Під час Другої світової війни два місяці називалася вулицею Тараса Шевченка, а потім – Головною. В післявоєнний час була знов перейменована у вулицю Сталіна.

Після розвінчання культу останнього отримала назву Радянської. З початку 1990-х носить сучасну назву – вулиця Лесі Українки.

міщення спустілого монастиря тринітаріїв (тепер військовий госпіталь по вулиці Сенаторки Левчанівської, 4).

У 1890 р. у Луцьку сталася видатна подія: 27 вересня імпнратор Олександр III з імператрицею та спадкоємцем престолу Миколою II прибули до Луцька. Причиною візиту були військові маневри Варшавського і Київського округів. Навчання охопило велику частину Волинської губернії, у ньому були задіяні 6 армійських корпусів, третя гвардійська дивізія і бригада кавалерії – всього більше як стотисячне військо. До Луцька імператорська родина прибула із Ківерець новозбудованою гілкою залізниці. Гілка Ківерці – Луцьк була збудована навмисне до приїзду Олександра III силами залізничних батальйонів лише за три тижні. Та не лише збудованою залізницею запам'ятався Олександр III лучанам. У звітах Луцького братства читаємо: «… Милость Царя, оказаная Братству пожертвованіемъ 3000 руб., поддержка и покровительство его стремленіямъ со стороны высшего правительства – ободрили и оживили духъ Братства и тѣмъ посодѣйствовало ему довести до конца задуманое дѣло возстановления храма (Хресто-воздвиженської церкви – автор)». Завдяки сприянню та підтримці імператора, Хрестовоздвиженському братству вдалося відновити давню церкву братства. Станом на 1890 р. Хрестовоздвиженське братство складалося із 79 чоловік. В основному це були представники міської управи, окружного суду, військові, духовенство. Тож, не випадковим було те, що саме серед судових службовців після смерті Олександра III у 1894 р. виникло бажання увіковічнити пам'ять про імператора встановивши пам'ятник. У «Волинських єпархіальних відомостях» № 17 за червень 1895 р. читаємо: «В кругу лиц судебного ведомства Луцкого округа возникла мысль о сооружении в сквере при здании местного окружного суда бюста в Бозе почившего Государя Императора Александра III. 13 мая товарищ министра юстиции известил г. председателя Луцкого окружного суда, что Его Императорское Величество Государь Император по всеподданейшому его превосходительства докладу в день 10 мая Высочайше соизволил удовлетворить ходатайство Луцкого окружного суда: участвуют все чины магистратуры, прокурорского и следственного надзора, мировые судьи, адвокатура». Відкриття пам'ятника відбулося лише 22 жовтня 1913 року, в рік святкування 300-річчя царювання дому Романових. Він був виконаний у бронзі і граніті. Погруддя імператора стояло на високому постаменті, спираючись на чотиригранну звужену догори колону з кулястим завершенням (символ держави), на якому розпростер крила коронований двоголовий орел. Лицевий бік колони прикрашав іменний вензель Олександра III під короною і пальмова гілка (символ миру). Під погруддям на табличці був напис: «Царю-Миротворцу судебное відомство Луцкого округа». Простояв пам'ятник недовго: на поштовій листівці, виданій Бекером 1916 року в Луцьку, його уже нема. 1914 року розпочалася Перша світова війна і в 1915 році всі судові установи Луцька евакуювалися в Ставрополь. Евакуація проводилась неспішно, планово: вивозилися архіви, майно, родини чиновників з усім майном на заздалегідь підготовлені місця проживання і функціонування установ. Пам'ятник Олександру III був приватною власністю Луцького окружного суду. Тож, можливо, пам'ятник був вивезений до Ставрополя разом із іншим майном суду. А, можливо, і був десь закопаний, щоб запобігти можливому руйнування під час військових дій, а після повернення до Луцька відновити все як було. Проте революція, відречення царя від престолу, перехід Луцька під владу Польщі змінили хід історії. Нова влада принесла із собою і нові пам'ятники.

В 1921 році Ризьким мирним договором закінчилася Перша світова війна. За цим договором Волинь відійшла до складу Польщі, де перебувала до 1939 року. Цей недовгий період залишив яскравий слід в архітектурі Луцька. До сьогоднішніх днів зберігся цілий ряд будівель. А от пам'ятники встановлені в період 1921–1939 року не збереглися.

Сьогодні, прогулюючись до Старого міс-

та, ми неодмінно пройдемо через Братський міст, який дав назву майдану біля нього. На майдан виходить п'ять вулиць: три магістральних – Ковельська, Богдана Хмельницького, Данила Галицького, проїзна Глушець і пішохідна Лесі Українки.

У древні часи тут була гребля і дерев'яний міст через старе русло Стиру Глушець, які з'єднували місто, що розташувалося на острові, з поселеннями на передмісті. Після влаштування у XV ст. на Глушецькому мосту виїзних міських воріт, а вздовж русла Глушця – укріплень, перед ними виникла торгова площа. Сюди гирлом Глушця допливали ком'яги (плоскодонні човни), з яких товар перевантажувався на підводи. Глушецький міст довгий час був місцем прощання приїжджих з Луцьком. Ритуал був традиційним: той, хто покидав місто, кидав з моста у воду якусь річ, щоб знову повернутися сюди. Згодом під час розчищення русла Глушця на тому місці знайшли багато керамічних люльок, монет.На початку XVIII ст., коли монастир Хрестовоздвиженського братства, розташований поблизу, перейшов під опіку чернечого ордену василіан, міст стали називати Василіанським, у польському звучанні Базиліанським. Наприкінці століття, після входження Волині до складу Російської імперії, його вже називали Братським. Саме з цього мосту, як писав у своїх спогадах польський письменник Юзеф Крашевський, відкривався найкращий вид на Луцький замок.

У XIX ст. площа була забудована, на її місці залишилася невеличка вулиця Братський міст. 1920 р. частину цієї вулички з мостом приєднано до Ринкової площі Старого міста під назвою Базиліанська. У 1924 р. магістрат збудував на його місці залізобетонний міст. Назвали його в честь польського короля Казиміра Великого. Лучани ж традиційно називали міст Базиліанським, Братським чи просто Глушецьким.

У 1926 р. на мосту поставили погруддя чотирьох відомих польських діячів: поета Юліуша Словацького, ученого і культурно-освітнього діяча Тадеуша Чацького, письменника і художника Юзефа Ігнація Крашевського та письменника, лауреата Нобелівської премії Генріха Сенкевича. Погруддя були встановлені на кошти від видавничої діяльності міського статистичного бюро. У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається книга «Луцьк у світлі цифр і фактів на 1926 р.», видана в Луцьку 1925 року. На титульній сторінці книга має штамп (мова польська): «Чистий прибуток від продажу нинішнього збірника призначений на покриття коштів на будівництво погрудь пам'ятників на мості Казиміра Великого». З цією ж метою продавалися і поштові листівки з видами Луцька, видані на кошти того ж статистичного бюро. Ці погруддя на замовлення Луцького магістрату виготовив скульптор з Варшави Аполінарій Гловінський.

Під час реконструкції мосту в 60-х роках XX ст. погруддя були демонтовані. Їхня подальша доля невідома. Розповідають, що довгий час ці погруддя лежали у подвір'ї лялькового театру, а потім, нібито, були закопані на території хлібокомбінату по вул. Франка. На межі тисячоліть на мосту були проведені розкопки з частковою реконструкцією. Під час цих робіт були знайдені постаменти погрудь. Відновлена частина мосту повністю відтворює фото 1930-х років. Є лише одна суттєва відмінність: на 4 колонах мосту розмістилися вишукані ліхтарі, а колись їх місце займали погруддя (фото 5).

Ще одним пам'ятником, встановленим поляками у Луцьку, був бронзовий бюст польському маршалу Юзефу Пілсудському. Встановили його в 1925 р. в центрі міського парку.

Наприкінці XVIII ст. на цьому місці на перехресті поштових доріг було облаштоване так зване Марсове поле, де проводили військову муштру солдат. Поряд було зведено казарми для одного з кінних полків Литовського корпусу Луцького гарнізону. На місці, де зараз універмаг, стояв критий манеж. Згодом, коли солдатську муштру почали проводити на полігоні за містом, Марсове поле перетворили в Парадну площу, де проводився огляд військ, які стягувалися під Луцьк для маневрів.

До середини XIX ст. міська забудова перейшла за Парадну площу, що призвело

до ліквідації казарм і перенесення їх на Яровицький вигін. Парадна площа деякий час пустувала, а згодом наповнилася ярмарковим гомоном. Сюди було перенесено ярмарки і торги з П'ятницької гірки. На майдані з'явилися конов'язі, загони для худоби, в центрі дерев'яна споруда мірниці, а збоку була споруджена гауптвахта. У святкові дні тут влаштовувалися народні гуляння, виступали бродячі артисти, встановлювалися каруселі та інші атракціони, організовувалися виставки.

Парадний ярмарковий майдан опиняється майже в центрі міста. Проведення на ньому ярмарків викликає протести громадськості. Йдуть скарги губернатору, в сенат. З протестом виступає начальник гарнізону, міський лікар, директор прогімназії. Саме він запропонував привести ярмарковий майдан в належний вигляд або влаштувати замість нього бульвар. Ідея бульвару знайшла підтримку лучан. Почався збір коштів. Міська управа стала шукати місце для перенесення ярмарків. За два роки ярмарки проводили в різних місцях, зупинилися на Гнідаві. Серед власників крамничок, що були розташовані в околицях Парадної площі, це викликало шалений протест. Все заспокоїлося, коли торги перенесли на Мокрий Луг недалеко від місця теперішнього Центрального ринку (зараз тут загальноосвітня школа № 8).

А на Парадній площі вирішили облаштувати міський публічний сад (парк). Міська дума 1907 р. створила спеціальну комісію, яка взяла до уваги пропозиції ландшафтного пейзажиста з Києва Рудольфа Троцке і садовода з села Боратина Чеського Всеволода Влка. До 1910 р. міський сад було засаджено по зовнішньому периметру. В центрі планувалися острівці дерев рідкісних порід. Саме тут з'явилися так звані іменні саджанці. Це коли окремі лучани самі закупляли саджанці рідкісних дерев, а потім доглядали їх. Крім того, були заплановані місця для різних кіосків і естрада для виступів полкових оркестрів. Незабаром в парку почали організовувати культурно-масові заходи, відзначати святкові дні.

Вздовж алей стояли лавки. Для відвідування саду публікою було встановлено плату за сезонний квиток з родини 1 крб. З осіб, які не мали такого квитка, брали по 5 коп. за вхід. Планувалося розширити парк, проте Перша світова війна зупинила ці плани і принесла в парк тимчасове поховання своїх жертв.

У 1925 р. парк заново впорядкували, висадили нові дерева, посипали доріжки, розбили квітники. Посередині зробили велику клумбу. Перед садом було влаштовано невелику площу, яка носила ім'я Габріеля Нарутовича – першого президента Речі Посполитої. Парк займав площу від сучасної вулиці Словацького до середини театрального майдану в ширину, від будинку Просвіти до готелю «Україна» в довжину). Посеред влаштованої клумби і встановили пам'ятник польського маршала Юзефа Пілсудського. Пам'ятник став окрасою парку, утвердив його як центр міста. Та простояв він не довго. З приходом Червоної Армії в 1939 р. погруддя було демонтоване і закопане. Виявили його на початку 1980-х років під час одного з суботників працівники обласної прокуратури, копаючи траншею на своєму подвір'ї. Пам'ятник був доставлений у Волинський краєзнавчий музей, де провів ніч. Наступного дня головний прокурор виніс вирок: зберігати в музеї Пілсудського все одно що Гітлера. Приїхали працівники прокуратури і погруддя забрали. Подальша доля пам'ятника невідома.

Ще про один пам'ятник того часу дізнаємося із статті краєзнавця Сергія Лиса. Базуючись на спогадах старожилів, він пише, що біля входу в Луцький кафедральний Свято-Троїцький собор була могила поляків, які загинули від рук будьонівців у 1920 р. На могилі був пам'ятник із написом польською мовою. Ірина Левчанівська, донька сенаторки Олени Левчанівської, згадує, що напис містив такі слова: «… від рук червоної дичини…». А Мирослава Савицька, донька відомого діяча луцької «Просвіти», згадує, що під час великих свят запалювали вогні на могилах пантеону біля собору, а також на братській могилі праворуч від брами до собору.

Могила простояла до кінця Другої світової війни, а потім враз зникла. На пам'ять про неї залишилися лише дві сходинки, що вели до могили. Їх ми бачимо і зараз, але навіть не здогадуємося, що вони є своєрідним надгробком на могилі.

Тож бачимо, що за недовгий польський період у Луцьку з'явився цілий ряд пам'ятників, які вшановували видатних польських діячів того часу, внесок яких в історичний розвиток України був великим. Пам'ятник Пілсудському, погруддя на братському мості були дійсно мистецькими витворами і Луцьк лише втратив від того, що вони були зруйновані.

1 вересня 1939 р. окупацією Польщі розпочалася Друга світова війна. В той час, як німецькі війська здійснили напад і просувалися територією Польщі із заходу, радянські війська ввійшли зі сходу. Це передбачалося таємною домовленістю між двома державами – СРСР і Німеччиною, яка отримала в історичній літературі назву «Пакт Молотова – Ріббентропа». Згідно з нею Радянський Союз отримував західноукраїнські території та Прибалтику і не вступав у війну проти Німеччини. Таким чином Волинь опинилася у складі вже Радянської України. Комуністична епоха була дуже щедрою на пам'ятники. Уособлені у камені, бетоні чи металі «вожді» росли як гриби під дощем. Станом на 1985 р. на обліку відділу охорони пам'ятників історії та культури при Волинському краєзнавчому музеї на Волині було 64 пам'ятники Леніну. В той час як Лесі Українці – 6. Встановлення пам'ятників комуністичним лідерам було частиною ідеології, тож перші такі пам'ятники з'явилися одразу у повоєнний час.

Друга світова війна 1941–1945 рр. принесла Луцьку жахливі людські та матеріальні втрати. Двічі проходила через місто лінія фронту, 944 дні окупації, бомбардування – все це привело до знищення багатьох кварталів і навіть вулиць. Повністю зруйновано 1145 будинків, які становили третю частину довоєнного міста. На фотографії, що збереглася з повоєнних років (приблизно 1947 рік), добре видно, що являла собою вул. 17-го Вересня (тепер Волі): на ділянці від Театральної пл. до вул. Шопена, де раніше був густо-заселений район в центрі міста, з 36 будинків залишилось лише три. Міський парк перетворився на кладовище, на якому у 1944–1945 рр. ховали загиблих воїнів Радянської армії (пізніше їхні останки були звідти перенесені). Зрозуміло, що в умовах розрухи, коли всі матеріальні і духовні сили народу були спрямовані на закінчення війни, а після Перемоги – на відновлення втраченого, не могло бути й мови про нове широке будівництво та облаштування міста. Із надзвичайним напруженням ліквідовувалися прямі наслідки війни: розчистка завалів, розбирання руїн, ремонтні роботи, невеликі обсяги нового будівництва. Повільно мінявся вигляд міста.

Та не дивлячись на вищезгаданий стан вже в кінці 40-х на початку 50-х років у Луцьку було 3 пам'ятники Сталіну.

На той час колишня вулиця Шосейна залишалася центральною вулицею міста. По завершенню війни отримала назву вул. Сталіна. Саме по цій вулиці проходили народні демонстрації у післявоєнні роки. Колони демонстрантів рухалися з півдня на північ, а трибуна для керівництва встановлювалась на розі теперішнього пр. Волі та вул. Винниченка (де зараз універмаг «Луцьк»). Рухаючись, колони демонстрантів мали змогу тричі побачити «батька всіх народів». Культ Йосипа Сталіна в післявоєнні роки був розвинений надзвичайно потужно. Сталін сприймався як визволитель, переможець окупантів. Саме йому відводилася головна роль у перемозі над фашизмом. Встановлення пам'ятників мало стати наочною агітацією культу.

Перший пам'ятник (фото 6) стояв перед будинком нинішнього військового госпіталю, приблизно там, де тепер стоїть пам'ятник членові Комуністичної партії Західної України Степанові Бойку.

Наступний був встановлений в 1949 р. у міському парку, серед тієї клумби, і чи не на тому ж постаменті, де до 1939 року стояв пам'ятник Юзефу Пілсудському. Цьому пам'ятнику відводилася роль головного. 3 березня 1953 р., коли Йосип Сталін помер,

біля цього пам'ятника відбувся траурний мітинг. Оркестр грав траурну музику, колони школярів, представників різних організацій з вінками ходили навколо пам'ятника. Всі плакали. Це був дійсно всенародний траур. На фото того часу бачимо цей пам'ятник обкладений вінками (фото 7).

Третій пам'ятник розмістився фактично навпроти другого. У 1949 р. на місці сучасного універмагу, на розі вулиці Винниченка та проспекту Волі, був закладений сквер. Саме в ньому росташувався пам'ятник Сталіну. Але не одному, а в компанії з Леніним. Два вожді сиділи на лавці і доброзичливо про щось розмовляли. Все як у класика: «*Они сидят плечом к плечу, у них спокойный вид, и Сталин что-то Ильичу с улыбкой говорит…*» (фото 8). Планувалося встановити і ще один пам'ятник.

Враховуючи необхідність не тільки відбудови втраченого під час війни, а й перетворення міста в обласний центр, у 1952 р. київський Діпроміст розробив генеральний план відбудови та реконструкції м. Луцька під назвою «Генеральний проект планування» (автор архітектор Е. Теплицький), за яким протягом 20–25 років передбачалось, як значилося в пояснювальній записці, усунути недоліки в забудові міста, а саме: провести впорядкування архітектурно-планувальної організації, збільшити питому вагу багатоповерхової забудови, створити адміністративно-громадський центр та повноцінні архітектурні ансамблі, організувати зелені насадження громадського користування і, нарешті, поліпшити комунальне обладнання і благоустрій міста. Все це були дійсно першочергові завдання, без вирішення яких подальший розвиток міста уявлявся неможливим. В генеральному плані 1952 р. особливу увагу приділено формуванню нового центру міста, якого в Луцьку не було взагалі. На головній тоді вулиці Сталіна місця для організації такого центру не було, і тому для формування центральної площі проектом запропоновано ділянку по вул. 17 Вересня (зараз пр. Волі) недалеко від центрального скверу.

Прийняте рішення описувалось у проекті так: «… Відрізок вул. 17 Вересня від вул. Сталіна до вул. Шопена і схил до р. Стир використовується для створення тут цілком нового архітектурного ансамблю, органічно зв'язаного з живописним характером цієї частини міста. Центром ансамблю стане центральна адміністративно-громадська площа, головна композиційна вісь якої спрямована в бік вул. 17 Вересня. На цій осі розташовується Будинок Рад, а по боках – громадські будинки. Перед Будинком Рад передбачається спорудження монументу вождя народів товариша Й. В. Сталіна і трибун…»

Та цьому пам'ятнику не судилося бути встановленим. На XX з'їзді КПРС 1956 р. М. С. Хрущов виступив з доповіддю, в якій розвінчав культ Сталіна, засудив його політику, як таку, що суперечила головним комуністичним засадам та курсу партії Леніна. Відтепер про встановлення пам'ятників Сталіну не могло й бути мови, а старі пам'ятники були знесені.

На місці пам'ятника, що стояв посеред клумби міського парку встановили пам'ятник Леніну, який простояв до середини 1960-х років. Тоді розпочалось будівництво обласного драмтеатру і міський парк був знищений. Тож, клумба міського парку за 40 років була обрамленням до 3 пам'ятників: Юзефу Пілсудському, Йосипу Сталіну і, наостанку, Володимиру Леніну.

Дещо довше простояв пам'ятник у сквері, де Сталін був у компанії з Леніним. Останній виступав ніби охоронцем пам'ятника: ніхто не наважувався дати наказ про знищення пам'ятника, який зображував шанованого ідеолога радянського комунізму, фактично творця Радянської держави. Все вирішив час: у 1965 р. був затверджений план будівництва універмагу на місці скверу і пам'ятник був демонтований.

З фотографій 1950–60-х років дізнаємося і про інші, менш ідеологічні пам'ятники Луцька того часу. У 1950-х роках, тоді ще далеко від Луцька, на розі дороги, що повертала в с. Теремно (тепер ріг вул. Рівненської та Теремнівської) стояв пам'ятник Богдану Хмельницькому (фото 9). А в самому місті

на розвилці де розходилися дороги на Рівне і Дубно, стояв пам'ятник Валерію Чкалову, російському льотчику-випробувачу (фото 10), а в 1960-х роках на його місці стояв пам'ятник «Робітник і колгоспниця» (фото 11).

Луцьк, звичайно ж, без пам'ятників вождям не залишився. Місце розвінчаного Сталіна в радянській ідеології швидко замінили Леніним. Протягом 1960-х років в місті встановили 4 пам'ятники Володимиру Леніну та погруддя Карлу Марксу.

У 1962 році з нагоди 45-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції на вулиці 50-річчя Жовтня (тепер вул. Потебні) був встановлений пам'ятник В. І. Леніну. Виготовлена на Львівському художньо-виробничому комбінаті художнього фонду УРСР скульптура зображала Леніна у повний зріст (фото 12).

У 1963 році по вулиці Ленінградській (тепер Привокзальна) встановили ще один пам'ятник Леніну (фото 13). Він один в один копіював попередній. Та не дивлячись на простоту і масовість таких пам'ятників він, як і перший, за паспортом пам'ятки історії та культури був мистецьким витвором. Нагодою для встановлення стала 93 річниця від дня народження вождя.

У цьому ж році відмічали 80 років від дня смерті ідеолога комунізму, німецького вченого Карла Маркса. Пам'ять про нього увінчали пам'ятником, встановленим по вул. Заводській (з 1972 р. і до тепер вул. Ранкова, житловий район Луцька – Вересневе), на території цукрового заводу, побудованого у 1958 році (фото 14). Це було залізобетонне погруддя встановлене на постаменті, виготовлене на Львівському художньо-виробничому комбінаті художнього фонду УРСР.

У 1964 році неподалік від погруддя Марксу на території того ж заводу встановили ще й пам'ятник Леніну (фото 15).

Головний пам'ятник Леніну з'явився у Луцьку у 1967 році з нагоди 50-річчя Великої Жовтневої революції. Відбулося це в результаті втілення в життя «Генерального проекту планування» 1952 р. В Луцьку була створена Центральна площа, на якій відтоді проходили всі масові заходи міста. Площа розташувалася на тому місці, що й передбачав план. Вулиця 17 Вересня, як і належало центральній вулиці міста, була перейменована на вулицю Леніна. На площі був зведений будинок Обласного Комітету Комуністичної Партії України (тепер головний корпус Волинського національного університету), а навпроти встановили пам'ятник В. І. Леніну. Відкриття пам'ятника було помпезним. У газеті «Молодий ленінець» від 7 листопада 1967 р. читаємо: «6 листопада 1967 року… Дорогий кожному серцю пам'ятник прикрасив сьогодні древній і вічно молодий Луцьк. Цей день… золотими літерами буде вписаний у літопис рідного краю». На мітинг, присвячений відкриттю пам'ятника, людей звозили зі всієї Волині. Під звуки державного гімну перший секретар обкому КПУ Ф. І. Калита стягнув полотнище з монумента. Присутнім відкрилася 12 метрова скульптура із сірого граніту – творіння київського скульптора, народного художника України О. П. Олійника та архітектора І.С Ланька (фото 16). На мітингу лунали палкі промови. Представники старої комуністичної гвардії, робітничого класу, селянства, піонерії і комсомолу висловлювали «глибоку вдячність і щиру любов» вождю революції, запевняли, що пам'ятник «завжди буде символом відданості трудящих священним заповітам великого Леніна» і тому подібні речі.

Завершився мітинг комсомольською клятвою «на вірність партії і народу», виконанням пісні «Ленін завжди живий», покладанням квітів до підніжжя та військовим парадом.

Простояв пам'ятник до 1991 р. Епоха радянських ідолів була довгою, однак, розпад Радянського Союзу, утворення суверенних держав призвело до традиційного бездумного нищення всього створеного в попередній історичний період. Це стосувалося і пам'ятників. В газеті «Народна трибуна» від 28 серпня 1991 р. читаємо: «Цей день навіки закарбувався в серцях лучан, він буде вписаний у всі літописи рідного краю. День звільнення від кривавого ідола, день волі і надії.»

Це з розповіді про демонтаж пам'ятника Леніну на Центральній площі. Червоною ниткою прослідковується категоричність, як і в публікації 23-х річної давнини, але діаметрально протилежна. Луцьк, як і інші міста України, на початку 90-х років XX ст. переживав хвилю національного піднесення. Все, що асоціювалося з комуністичним режимом, підлягало руйнуванню. Пам'ятники вождям були чи не найяскравішим втіленням того режиму. 25 серпня 1991 р. (на наступний день після проголошення незалежності України) Виконавчий комітет Луцької міської ради народних депутатів приймає рішення № 44 «Про долю пам'ятників В.І. Леніну, які розміщені на території міста Луцька». Згідно з цим рішенням 4 пам'ятники Леніну мали бути демонтовані до 1 вересня 1991 р. Демонтаж пам'ятника на Центральній площі мав бути проведений 26 серпня 1991 р. о 17.00 годині. Пам'ятники мали бути передані на збереження міському управлінню автомобільних шляхів.

Пам'ятник Леніну на Центральній площі був зруйнований під час мітингу 25 серпня 1991 р. Інші пам'ятники Леніну та іншим комуністичним діячам в Луцьку та по всій Волині були поступово демонтовані (єдиний пам'ятник В.І. Леніну, який ще стоїть розташований в смт Маневичі). Рішенням № 31 Виконавчого комітету Волинської обласної ради народних депутатів від 19.02.1992 р. всі пам'ятники комуністичної епохи були зняті з-під охорони, як такі, що не містять історичної та мистецької цінності.

Серед демонтованих пам'ятників Луцька радянської епохи бачимо і три пам'ятники мілітаристського спрямування. Ще до початку 1990-х років головні перехрестя нашого міста прикрашали гармата, танк та літак. Вони стали своєрідними орієнтирами для тогочасних жителів міста. Ще й тепер, почувши розмову людей, які жили у Луцьку у 80-х роках XX ст. ми можемо почути: «… біля танка; біля літака; біля «пушки». Де ж розташовувалися ці орієнтири і з якої нагоди були встановлені?

Встановили їх у 1975 році з нагоди 30-ти річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Гармата була встановлена на перехресті вулиць Набережної і Шевченка (тепер її місце займає величезний рекламний щит). Це була справжня протитанкова гармата періоду Другої світової війни, встановлена на цегляному постаменті (фото 17). Присвячувався пам'ятник радянським артилеристам, які тримали оборону радянських кордонів у перші дні війни.

Перехрестя вулиць Гордіюк, Карбишева та проспекту Карла Маркс (тепер пр. Відродження) прикрасив пам'ятник на честь танкістів – визволителів Волині. Це був танк Т-34, встановлений на залізобетонному постаменті (його місце теж зайняв рекламний щит) (фото 18).

При в'їзді до Луцька з боку Рівного розташувався пам'ятник на честь радянських льотчиків. На фото ми бачимо літак МіГ-17, розміщений на металевій конструкції, обшитій титановими пластинами, який ніби злітає у небо (фото 19). Тепер на його місці – стела з датою першої згадки про Луцьку у Іпатіївському літописі.

Всі три пам'ятника були зняті з-під охорони держави згідно з рішенням № 31 від 19.02.1992 р. з тією ж мотивацією, що й інші пам'ятники комуністичної епохи та демонтовані.

Тепер, оцінивши ці події в часі, ми розуміємо, що знищення пам'ятників певної епохи не звільняє суспільство від впливу на сучасність, та й пам'ятники не є тим, що конче варто було б знищити для успішної побудови нової епохи. Адже нищити легше, ніж будувати. Особливо прикрим є те, що ми не вміємо вчитися на досвіді попередників, а з покоління в покоління повторюємо одні і ті ж помилки.

Література

1. Бірюліна О. Про пам'яткоохоронну і будівельну діяльність Луцького братства//Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. II – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 92–96.

2. Волинь: 90-ті роки XX століття. Ілюстрований літопис політичних подій. – Луцьк, 1998.

3. Колосок Б. В. Римо-католицькі святині Луцька. – Київ, 2004.

4. Колосок Б. В., Метельницький Р. Г. Луцьк: Архітектурно-історичний нарис. – Київ, 1990.

5. Лис С. Троянди чи виноград лежатимуть на могилі біля собору?//Вісник. – 1999.

6. Отчет о деятельности Луцкого Право-славного Крестовоздвиженского братства за 1889–90 братский год//Волынскія епархіальныя вѣдомости, 1891. – Ч. н. – № 7. – С. 239–260.

7. Пушкар Н. Найстаріший монумент.//Вісник. –1999 р.– № 4 – С. 12.

8. Пушкар Наталія, Златогорський Олексій. Історія родини, закарбована у камені.//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Збірник наукових праць. У 2-х частинах. Ч. 2. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – С. 51–52.

9. Пушкар Н. «Царю Миротворцю – судове відомство…» //Вісник. – 1999 р. – № 9 – С. 12.

10. Сайчук Б. Храми і цвинтарі старожитнього Луцька//Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. II – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 5–40.

11. Троневич П. Луцький замок. – Луцьк, 1998.

12. Перебываніе Ихъ Императорскихъ Величествъ на Волыни//Волынскія епархіальныя вѣдомости, 1890. – Ч. н. – № 26. – С. 826–835.

13. Ричук Ю. Оманлива твердиня граніту.//Аверс-прес. – 2002 р. – № 34..

Фото 1. Каплиця Скорботного Христа

Фото 2. Пам'ятник Вітчизняній війні 1812

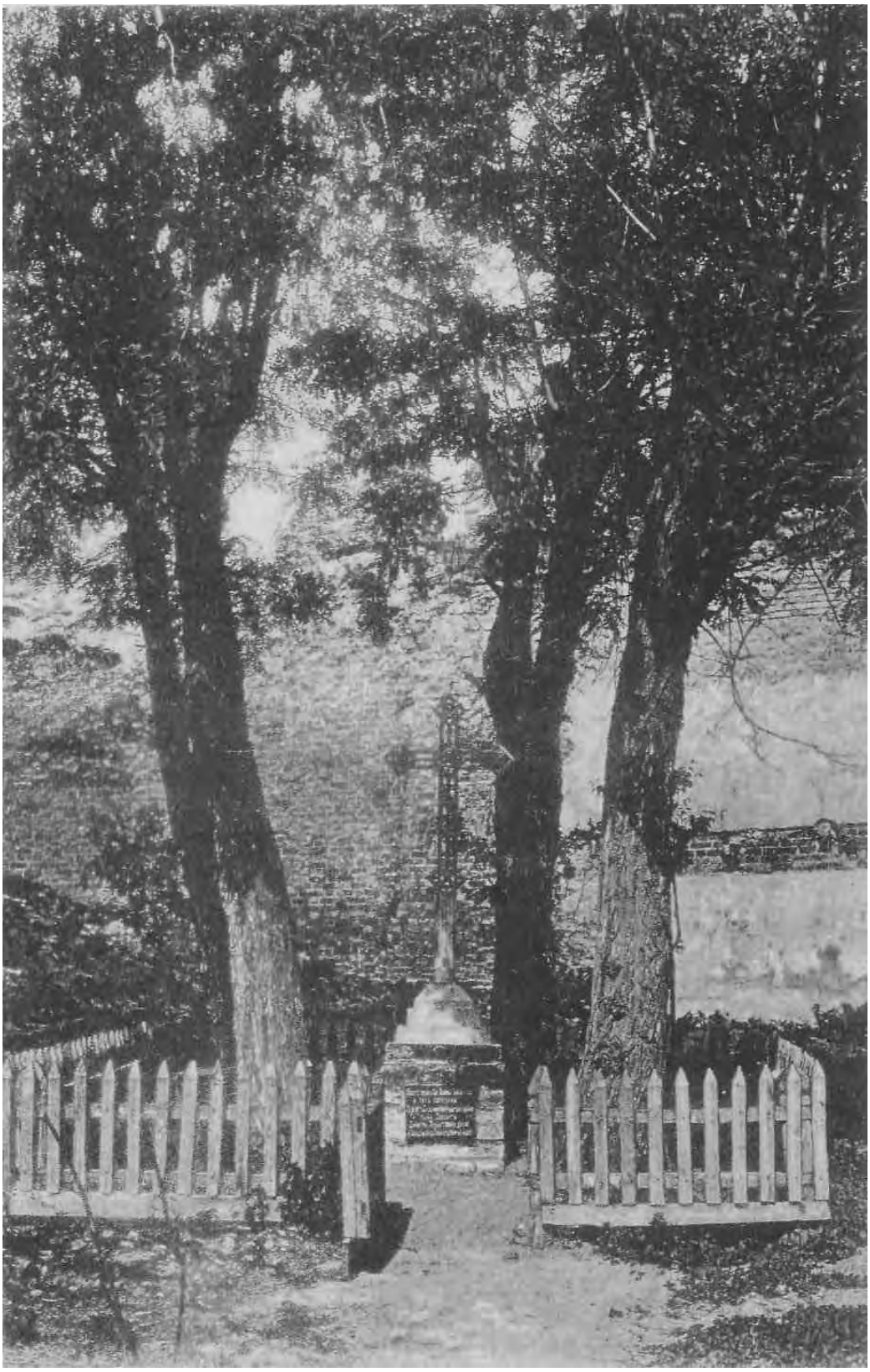

Фото 3. Хрест на гіпотетичній могилі Любарта

Фото 4. Пам'ятник Олександру III

Фото 5. Братський міст з погруддями в 1920-ті роки

Фото 6. Пам'ятник Й. Сталіну

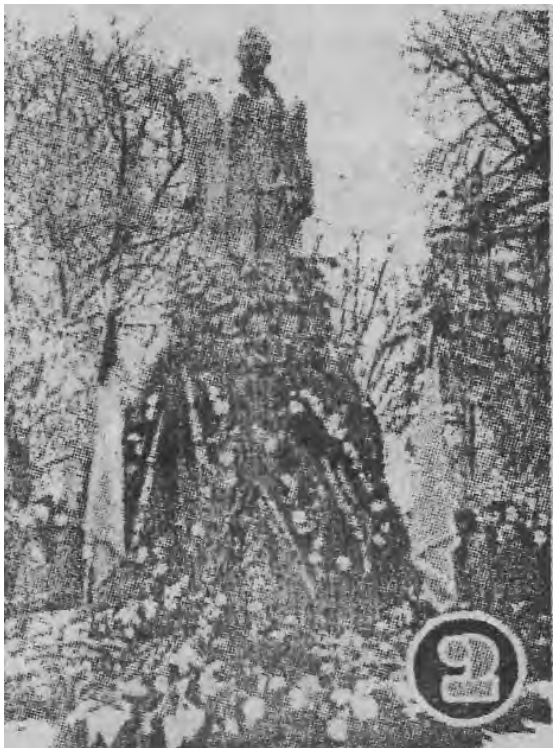

Фото 7. Пам'ятник Й. Сталіну в міському парку

Фото 8. Пам'ятник Й. Сталіну і В. Леніну в сквері

Фото 9. Пам'ятник Б. Хмельницькому

Фото 10. Пам'ятник В. Чкалову

Фото 11. Пам'ятник «Робітник і селянка»

Фото 12. Пам'ятник В. І. Леніну на вул. 50-річчя Жовтня

Фото 13. Пам'ятник В. І. Леніну на вул. Ленінградській

Фото 14. Погруддя К. Маркса на вул. Ранковій

Фото 15. Пам'ятник В. Леніну н а вул. Ранковій

Фото 16. Пам'ятник В. Леніну на вул. Леніна

Фото 17. Гармата

Фото 18. Танк

Фото 19. Літак

Тетяна ДАНИЛЮК-ТЕРЕЩУК
(Луцьк)

МУЗЕЙ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ВОЛИНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Музей Лесі Українки Волинського національного університету відкрито 11 вересня 1985 року. Його створенню передувала велика праця викладачів і студентів тодішнього Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки.

За ініціативи ректора ЛДПІ – Нестора Бурчака, який мріяв про створення Музею Лесі Українки та родини Косачів у Луцьку, викладачі кафедри української літератури – Г. Мудрик, Т. Борисюк, А. Омельковець, М. Боженко, О. Марковська започаткували комплектування фондів та представили першу музейну експозицію. Її основою стали документи та матеріали, що висвітлювали волинські витоки таланту Лесі Українки. Зібрання прикрасили перші поезії Лариси Косач, написані на Волині та опубліковані в журналі «Зоря» (1884), її прижиттєві збірки «На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902), унікальна колекція поштових листівок кінця XIX – початку XX століття з краєвидами тих міст, де жила й творила письменниця, «Українські узори» Олени Пчілки, фольклористичні матеріали з особистого архіву К. Квітки та ін.

Урочистості з нагоди відкриття Музею Лесі Українки зібрали на Волині чимало гостей. І. Денисюк, М. Жулинський, Ю. Щербак, М. Грицюта, Л. Скупейко, І. Вєрємєєва, В. Римська, Л. Іванова, В. Іваненко залишили в книзі відгуків такі слова: «День відкриття Музею Лесі Українки в Луцьку – світлий, незабутній день. Адже Волинь відіграла вирішальну роль у духовному зростанні Лесі. Саме тут народився її знаменитий девіз – надія! Сподіватись! Тут, у Луцьку, в Колодяжному, вона сформувалася як письменниця, як мислитель всесвітнього культурного діапазону. Волинь у часи Лесі Українки була однією зі столиць української літератури, нашого мистецтва. Музей у Луцьку – один із променів всенародної любові й шани, якою освітлена постать Лесі Українки. Дякуємо організаторам музею, всім тим, хто доклав свою працю і свої таланти до святого діла – звеличення дочки українського народу».

Прагнення документально підтвердити біографічні факти волинського періоду життя Лесі Українки спонукало працівників музею до наукової роботи. Архівні та джерелознавчі пошуки скеровувалися ідеєю зібрати якнайповніше інформацію про найближчих родичів та знайомих письменниці. В 1989 році Т. Скрипці та О. Марковській пощастило зустрітися з старшим сином О. Косач-Кривинюк – М. В. Кривинюком (1905–1993), який мешкав у м. Свердловську. З розповідей Михайла Васильовича, дослідниці довідалися про обставини життя сім'ї Кривинюків у 20–40-ві роки XX ст., з'ясували важливі моменти з біографії О. Косач-Кривинюк, а також отримали дозвіл на перевидання її праці «Хронологія життя та творчости Лесі Українки». Того ж року Т. Скрипка і О. Марковська вирушили до м. Кисловодська на зустріч із М. М. Собіневською-Бешкуровою (1897–1993) – вихованкою родини Карпових (названих батьків К. Квітки). Від Марії Миколаївни дослідниці записали надзвичайно цінні й зворушливі спогади про Лесю Українку, про життя подружжя Квіток на Кавказі. Переповідаючи історію свого життя, М. Собіневська з вдячністю згадувала, що «Лариса Петровна Косач-Квитка любила меня как мать, уважала как человека, хотя и маленького, в 1902 роду и следующие годы до памятного 1913 года. Я помню свою тетю Лесю, которая своей добротой, сердечным отношением и материнской любовью помогла мне стать человеком» [5].

1988 року до музею надійшли перші меморіальні речі родини Косачів: план земельних маєтків Мглинського ключа на

Чернігівщині за 1917 рік; меблі (шафа для посуду, письмовий стіл, крісло); малюнки племінника Лесі Українки – Юрія Косача. Ці унікальні експонати передала Валентина Болдирєва (1910–2000), бабуся якої – Марія Іванівна Косач приходилася сестрою в четвертих П. А. Косачу. Наступного року Олександр Петров, зять Ізидори Косач-Борисової, передав до музею меблі, які залишила родина Косачів, виїжджаючи на Захід.

Співпраця з дослідниками життя та творчості Лесі Українки дарувала працівникам музею нові відкриття. До таких належить історія проживання родини Косачів у с. Запруддя Камінь-Каширського району Волинської області. Ідея пошуків зародилася в товаристві відомих літературознавців – М. С. Возняка та М. Д. Деркач. Вони й зорієнтували свого аспіранта, уродженця Волині, І. О. Денисюка на пошуки загадкового «Запруддя на Поліссі біля Ратна, де бувала Леся Українка» [2, с. 193]. Через тридцять років по тому, Іван Овксентійович згадував: « Шукав! Шукав на своїй рідній Ратнівщині. Запруддя там немає, лише село Забріддя. Відкриття таємниці Запруддя – майже детектив. Було свято Лесі Українки в Луцьку. В своєму виступі перед колегами я відзначив, що академік Возняк мені заповідав знайти архів письменниці, а тому звертаюся за допомогою до всіх. Після виступу до мене підійшла директор музею Лесі Українки в Колодяжному, і мовила, що у неї є стаття, де йдеться про архів нашої землячки. Кинулися ми у розшуки того Запруддя …На підмогу прийшла Тамара Олексіївна Борисюк, яка багато попрацювала з архівними документами й чимало познаходила» [2, с. 194]. Відтак, історія косачівського Запруддя, завдяки спільній праці І.Денисюка, В. Комзюк і Т. Скрипки стала важливим фактом у життєписі Лесі Українки, Олени Пчілки, Петра Косача, Олени Тесленко-Приходько, Юрія Тесленка-Приходька та ін.

Своєрідні повороти родинної історії Косачів, привели працівників музею до Ольги Борисової-Сергіїв (1914–2001). Вона, донька Ізидори Косач-Борисової, залишилася чи не єдиною з тих, хто міг наблизити до родового «простору» Косачів, а ще була свідком і учасником подій, що спонукали рідних Лесі Українки в 1943 р. назавжди залишити Батьківщину. Олеся, так у сім'ї називали Ольгу Юріївну, разом з дітьми та мамою пережила лихоліття Другої світової війни, і через табори ДіПі емігрувала в 1949 р. до США. Жила в м. Піскатавей штат Нью-Джерсі.

1988 р. розпочалося листування між О. Сергіїв і Т. Скрипкою. Кожен лист від Ольги Юріївни переконував дослідницю в тому, що існує майже не знаний архів родини Косачів. Його впродовж десятиліть на чужині берегла І. Косач-Борисова, а по її смерті в травні 1980 р. хранителькою цього національного скарбу стала О. Сергіїв. «Все, що у мене є, що мама зберегла, – все належить Україні», – писала в одному зі своїх листів до Т. Скрипки й запрошувала до себе у гості [6].

Через тогочасні радянські реалії про поїздку у США не можна було й мріяти. Але така нагода трапилася М. Г. Жулинському, який 1989 р. перебував у науковому відрядженні в США. «За рекомендацією Тамари Скрипки, – згадує Микола Григорович, – я відвідав 1989 року Ольгу Сергіїв у її будинку в м. Піскатавей неподалік Нью-Йорка. Невеличкого зросту, сухенька, швидка, гостра на слово, з чудовою пам'яттю, ця жіночка 75 років зберегла все, що лишилося від її тітки Ольги Петрівни і матері, та радо передала мною до Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України унікальну збірку фотооригіналів і меморіальних речей Лесі Українки та її родини» [3, с. 474–475].

В листопаді 1989 р. у музеї Лесі Українки Луцького державного педагогічного інституту відбулася знакова для України подія. Вперше 74 світлини з архіву родини Косачів були представлені на виставці «Повернення… Леся Українка та її родина в унікальному зібранні фотооригіналів середини XIX – початку XX ст., подарованому Ольгою Сергіїв із США», кураторами якої були Т. Скрипка та О. Марковська.

Час вимагав розповісти правду про долю рідних Лесі Українки, про їх життя у радянському «раю». Виставка «Повернення…» відкрила інформаційний простір для дослі-

джень про трагедію родини. Завдяки публікаціям Т. Скрипки волиняни зачитувалися фрагментами з «Хронології життя та творчости Лесі Українки» О. Косач-Кривинюк; знайомилися зі спогадами Ізидори Косач-Борисової та ін.

Наукова і пошукова робота дарувала цікаві зустрічі з дослідниками життя і творчості Лесі Українки. Щороку фонди музею поповнювалися новими розвідками, статтями, монографіями про письменницю. Окрім наукового значення, ці матеріали мали ще одну особливість – дарчі підписи авторів. Так формувався науково-допоміжний фонд музею, що нині нараховує більше сотні видань.

З лютого 1981 року традиційними для Луцького державного педагогічного інституту стали конференції, присвячені письменниці. Наукове зібрання в 1986 р. з нагоди 115-ої річниці від дня народження Лесі Українки, об'єднане темою «Співець мужності й краси», дозволило фахівцям з'ясувати ряд важливих літературознавчих проблем і окреслити перспективи майбутніх досліджень. Пам'ятним для Волині став 1991 рік – у лютому, з нагоди 120-ліття від дня народження Лесі Українки, відбулася міжвузівська науково-теоретична конференція «Леся Українка. Особистість. Творчість. Доля», а вересень цього ж року зібрав у Луцьку учасників Міжнародного симпозіуму «Леся Українка і світова культура». Зарубіжні україністи – Лариса Онишкевич (США), Ліда Терзійська (Болгарія), Мікулаш Нервли (Словаччина), Ярослав Розумний (Канада), Степан Козак (Польща), Тарас Гунчак (США) та інші, відвідавши музей Лесі Українки, написали у книзі відгуків: «Хай музей стане Центром Волинського Лесезнавства». Про неперервність традицій спілкування науковців свідчать започатковані в 1996 р. щорічні наукові читання та семінари, міжнародні конференції «Леся Українка і сучасність» (2001), «Леся Українка і європейська культура» (2006).

Незмінний інтерес відвідувачів до життя та творчості Лесі Українки, історії родини Косачів сприяли оновленню музею письменниці у Волинському державному університеті. Робота над цим проектом розпочалася за ініціативи Н. Г. Сташенко в червні 2003 р., а 23 лютого 2004 р. відбулася презентація оновленої експозиції, представленої розділами:

I. «Працівники на ниві українства»: історія роду Драгоманових-Косачів.

II. «Надія – їй же першу пісню я співала»: Леся Українка та родина Косачів у Луцьку.

III. Волинські дороги Косачів.

IV. Леся Українка та її доба.

V. «Пісні коханого волинського краю»: український фольклор у записах і дослідженнях Лесі Українки, Олени Пчілки, Ольги Косач-Кривинюк, Климента Квітки.

VI. Дивоцвіт «Лісової пісні».

VII. Наука про Лесю Українку: становлення, розвиток, перспективи.

VIII. Рідні «по крові і духові»: історія та трагедія родини Косачів.

Мистецькі свята й художні виставки стали невід'ємною складовою музейної роботи. Надбання власного художнього фонду музей представляв у своє двадцятиліття в 2005 р. На виставці експонувалися малюнки племінника Лесі Українки – Юрія Косача; живописні полотна сучасника письменниці, ілюстратора журналів «Рідний край» і «Молода Україна», які видавала Олена Пчілка – Андроника Лазарчука; мистецькі роботи сучасних українських художників – О. Байдукова, К. Борисюка, Л. Медвідя, Л. Іванової, С. Байдукової, В. Жупанюка, Л. Хведчука, М. Шамрили, В. Литвина, В. Кирилкова, А. Клімова, К. Якубека та ін. Чимало картин із колекції присвячені Лесі Українці або її творчості. Загалом, у художньому фонді музею зібрано понад п'ятдесят різножанрових мистецьких творів графіки, живопису, скульптури.

Впродовж останніх років музейне зібрання збагатилося новими експонатами, кожен з яких зберігає свою пам'ятну історію, пов'язану з іменем Лесі Українки. В грудні 2002 р. науковець зі Львова Марія Вальо подарувала музеєві першодрук збірки «Відгуки» Лесі Українки з особистої бібліотеки Марії Дем'янівни Деркач (1896–1972) із підписом власниці – «Марійка Фуртак». Це їй

у далекому 1943 році О. Косач-Кривинюк залишила частину безцінного архіву письменниці, а вже через три роки вийшли друком «Неопубліковані твори Лесі Українки» з передмовою упорядниці. Разом зі збіркою до музею надійшли рукописні матеріали відомої дослідниці.

В 2004 р. професор ВНУ Мирослав Кратко передав до музею поетичну антологію «Українська муза», що вийшла друком у Києві 1908 р. заходами та за редакцією О. Коваленка. Це рідкісне видання представляє українську поезію початку XX ст. Вміщено тут і твори Лесі Українки та Олени Пчілки з короткими довідково-біографічними матеріалами про письменниць. Книга цікава й тим, що в ній уперше в царській Росії опубліковано гімн «Ще не вмерла України…» П. Чубинського.

«Літературно-науковий вістник» та «Стародавня історія східних народів» Лесі Українки поповнили музейну колекцію раритетів завдяки Євгенові Сверстюку в 2008 р. Як відомо, підручник з історії стародавнього Сходу, Лариса Косач писала живучи в Луцьку та Колодяжному впродовж 1890–1891 рр. Рукопис книги довгі роки зберігала Ольга Косач-Кривинюк, яка й видала її у Катеринославі в 1918 р. Особливим є видання «Літературно-наукового вістника» за 1913 р. Це число має посвяту: «Незабутній пам'яти Лесі Українки присвячує Редакція «Літературно-Наукового Вістника», котрий вона стільки літ прикрашувала своїми творами».

Окрасою експозиції стала прижиттєва збірка Лесі Українки «Думи і мрії» (Львів,1899) та шість чисел «Літературно-наукового вістника» з першодруками творів Лесі Українки та Олени Пчілки. Такий щедрий дарунок музей отримав від ректора Волинського національного університету, професора Ігоря Коцана.

У 2008–2009 рр. понад 20 книг передала до музею Лесі Українки ВНУ його організатор і перша завідувачка Тамара Скрипка. Більшість видань з'явилися в діаспорі, серед них: «Леся Українка. Твори в 12-ти томах» (Нью-Йорк,1953–1954), «Леся Українка. Вибрані твори» (Регенсбург, 1946), «Леся Українка. Бояриня» (Торонто, 1971), «Задеснянський Р. Леся Українка» (Б.м., 1945), «Леся Українка (1871–1971): збірник праць на 100-річчя поетки» (Філадельфія, 1971–1980), «Five Russian plays.With one from the Ukrainian» (New-York, 1977), «Spirit of flame.A Collection of the works of Lesya Ukrainka» (New-York, 1950) та інші.

Звичайно, найцінніше у фондах музею – рукописи й меморіальні речі Лесі Українки та її близького оточення. В 2007 р. Волинський національний університет за ініціативи І. Коцана й І. Констанкевич та посередництвом М. Жулинського, С. Гальченка, Л. Скупейка придбав для музею письменниці п'ять автографів Лесі Українки. Це її листи на поштових картках, надіслані в 1911–1913 рр. з Єгипту в Кутаїсі до рідних. Три з них адресовано Феоктисті Карповій (названій матері Климента Квітки), яка проживала на Кавказі з подружжям Квіток, два листи написано до Марусі Собіневської.

Разом з автографами письменниці до музею надійшли 20 листів-листівок близького оточення письменниці, що датуються 1904–1915 рр. Серед них поштові картки від знайомих до Лариси Косач та Климента Квітки, поштівки до М. Собіневської, що адресувалися на ім'я К. Квітки. Всі ці меморії стали справжньою знахідкою, адже про них не згадувалося ні в родинному архіві, ні в дослідницьких студіях про письменницю.

Вперше рукописні джерела були представлені відвідувачам музею 27 квітня 2007 р. на виставці: «… Може то тільки легенда, край той осяяний сонцем»: невідомі автографи Лесі Українки та її близького оточення». Експозиція висвітлювала історію подорожей Лариси Косач до Єгипту в 1909–1913 рр., її творчі пошуки і мистецькі шедеври написані в той час.

Архіви як і люди мають свої долі. Цю істину вкотре підтвердила подія, що відбулася 2 квітня 2009 р. у Волинському національному університеті. Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України в особі голови Юрія Савчука передала на постійне збереження Науково-дослідному інституту-

ту Лесі Українки ВНУ архівні документи та меморіальні речі Лесі Українки та родини Косачів, які повернулися в Україну завдяки Тамарі Скрипці. Власне, це ще одна частина архіву Косачів, що її довгі роки берегли Ізидора Косач-Борисова та Ольга Сергіїв. Серед оригіналів – дві фотокартки, що належали Лесі Українці. На одній із них, Леся Українка разом із Ольгою Кобилянською. Це фото зроблене в Чернівцях у 1901 р. Другий знімок, мить життя Лариси Косач вихоплена Юрієм Тесленком-Приходьком, зроблений в Києві у травні 1913 р. Отож, це одне із останніх фото письменниці. За спогадами Ізидори Косач-Борисової, обидві світлини стояли на письмовому столі Лесі Українки.

Особливий інтерес становлять меморії родини Косачів: полтавська плахта XIX століття, що належала Олені Пчілці; шовкові стрічки Лариси, Ольги, Оксани, Ізидори; авторизовані машинописи Ольги Косач-Кривинюк; спогади та матеріали Ізидори Косач-Борисової, рідкісні фото Оксани Косач-Шимановської, Юрія Косача, Ольги Сергіїв; документи за підписом К. Квітки; матеріали до біографії Оксани Драгоманової та ін.

25 лютого 2010 р. музей отримав ще один унікальний експонат. М. Жулинський на прохання Ярослава Лешка, голови Управи Українського музею в Нью-Йорку, передав комірець Олени Пчілки. Отож, повернення родинних реліквій триває, завжди були і будуть люди – ентузіасти музейництва, меценати і щедрі дарувальники, зусилля яких і творять історію музею, визначають його майбутнє.

Суспільне завдання, яким музей керується у своїй роботі, найточніше можна висловити словами найавторитетнішого біографа Лесі Українки, її сестри Ольги Косач-Кривинюк: «Найкращою шаною для пам'яті Лесі Українки, цього втілення благородства, лагідності, доброcті, а разом з тим незламної сили й мужності, буде те, коли її юні земляки з незламною надією в серці будуть так само напосідливо, як вона, працювати над собою, щоб стати гідними громадянами її укоханої України» [4, с. 44].

Література

1. Борисюк Т., Денисюк І. Таємниці Запруддя//Жовтень. – 1987. – № 6. – С. 85–91.

2. Денисюк І. Жриця доброти//Вальо М. Марія Деркач (1896–1972). Бібліографічний покажчик. Спогади. Розвідки. Листи. – Львів: Наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 1999. – С. 187–202.

3. Жулинський М. Г. «Тут – правда про Лесю, про її родину і ближче оточення» //Леся Українка і сучасність: Зб. наук. пр. – Т. 4. Кн. 2. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 599.

4. Косач-Кривинюк О. З дитячих років Лесі Українки//Спогади про Лесю Українку. – К.: Дніпро, 1971. – С. 41–44.

5. Лист Марії Собіневської-Бешкурової до Тамари Скрипки та Оксани Марковської з м. Кисловодська від 6 лютого 1987 р. – Музей Лесі Українки ВНУ, інв. №ОФ – 1032.

6. Лист Ольги Сергіїв до Тамари Борисюк з м. Піскатавей (США) від 16 травня 1990 р. – Архів Науково-дослідного інституту Лесі Українки. – Фонд 3. – № 55.

7. Скрипка Т. Рід Драгоманових-Косачів: долі й архіви//Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. – Нью-Йорк – Київ: Факт, 2004. – С. 26–27.

Богдан КОЛОСОК (Київ)

ЛУЦЬКІ МОСТИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У істориків та пам'яткознавців історія луцьких мостів належить до найбільш інтригуючих. Досі нема одностайної думки щодо розташування деяких з них. Перш за все це стосується першого літописного мосту та Великого земського мосту, відомого з опису Луцького замку 1545 року, відомого з опису Луцького замку 1545 року.

Згадки в писемних джерелах про луцькі мости починаються з 1259 року, а з 1795 року ми маємо можливість бачити луцькі мости на картах міста і мапах місцевості. Дослідження цієї іконографії полегшує використання ретроспективного аналізу для вирішення вказаної проблеми, а також дає змогу уявити, якими були мости в кінці XVIII – XIX століть та які проблеми виникали про їх експлуатації.

Приєднання в 1795 році Луцька до Росії спричинило пожвавлення проектної діяльності з метою пристосування його для потреб як одного з форпостів на західних рубежах імперії. Його життєдайність мала забезпечувати розвинута система шляхів. *(Рис. 1)*

На плані Луцька 1795 року фіксується острівне положення міста на заплаві річки Стир при впадіння в неї одного з її рукавів, названого Стирцем. З півночі, за Стирцем до острова наближається праве надзаплавне плато, на мисі якого знаходиться передмістя. Забудова на острові найбільш щільна, вулична мережа спрямована на міст через Стирець, що веде до передмістя і далі до сусідніх поселень. На сході острова знаходяться «Замок на горе, обнесенный каменною стеною и в оном через ров деревянный королевский мост внутри», який перетинав уже не заповнюваний водою рів. Між цим замком і містом розташована забудова Окольного замку, що теж оточена муром і ровом. Передмістя займало урочище Хмільник і частково наступне за ним урочище Юриздика. Ці урочища розділялися не заповнюваним водою ровом.

Тоді Луцьк з'єднувався з зовнішнім світом чотирма дорогами. З півдня від острова, за перевозом по заплаві вздовж головного русла Стиру йшов шлях «de Dubno». Інші три шляхи йшли по правому надзаплавному плато від передмістя: на північ – «de Zydyczyn», на схід – «de Jarowica», на південний схід – «le chemain d'Olyka». Крім королівського мосту, що вів до Верхнього замку, і згадуваного мосту через Стирець на плані показаний ще один міст. До нього була спрямована вулиця передмістя, якою воно сполучалось з західними територіями і поселеннями – на протилежній Луцьку лівій надзаплавній терасі знаходилося село Красне, від якого йшов шлях до міста Володимира. Міст був орієнтований на церкву Чесного Хреста, що знаходилася поруч із мостом через Стирець, і пролягав паралельно головному руслу Стиру, перетинаючи один з його невеликих рукавів. Про важливість мосту може свідчити його довжина, яка в півтора рази перевищувала довжину мосту через Стирець. У південній частині острова, західніше Домініканського монастиря діяв перевіз, від якого по заплаві вздовж головного русла Стиру можна було дістатися до міста Дубна.[1] На усіх наступних планах Луцька

1 Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Фонд ВУА. – Спр. 22130. – «План Городу Луцку снят и сочинен 1795 года августа месяца». Як свідчить примітка на плані – «Копировал Професор Математики Училищ Луцких Михаил Сциборский», це – копія більш давнього плану, який був використаний новою владою після приєднання Луцька до Росії в 1795 році. План містить експлікацію російською мовою, але з використанням латиниці для позначення об'єктів. Назви доріг свідчать про те, що оригінальний план, мабуть, був зроблений французом на замовлення попередньої польської влади. Назви місцевості написані за польською фонетикою. В післявоєнному описі документів Державного архіву Волинської області містився запис про наявність Плану Луцька середини XVIII століття. Ніби цей план взяв один з головних архітекторів міста і не повернув.

перевіз відмічали лише поруч із східною межею ділянки Домініканського монастиря.

Відмічені на плані мости і перевіз були базовими для Луцька і фіксували на плані основні напрями комунікацій, в яких було зацікавлене місто. *(Рис. 2, 3)*

Через три роки було виготовлено два нових плани міста, які своєю назвою вже відобразили приналежність Луцька до Волинської губернії російської імперії. Перший з них є, по суті, копією плану 1795 року, але з характерними для того часу художніми прикрасами і відмовою від латинських ознак. Змінилося відношення авторів до зовнішніх сухопутних комунікацій. Зовсім не показані південний шлях до Дубна і перевіз до нього, а також шлях на Олику. Напрям на сусідню Яровицю показаний широкою смугою. Від його початку на північ такою ж широкою смугою вказана «Дорога в гор. Ковель». Акцентація засобами графіки двох останніх напрямів свідчить про намір їх подальшого розвитку. Мости залишилися такими ж, як на плані 1795 року.[2]

1798 року виготовлений ще один план міста. До відмінностей, які нас зараз цікавлять, слід віднести поступ в плануванні доріг з міста. З півдня знову з'являється перевіз і перпендикулярна до річки Стир «дор. из города Дубна», зображена темною смугою реальної вуличної ширини. Такими ж смугами показані догоги на сході Луцька, які на попередньому плані зображувалися широкими смугами. Це «Дорога в город Ковель» і «Д. в город Дубно». Таким чином напрям на Дубно був продубльований, що викликає подив. В північно-західній частині міста, від відомого з попередніх планів мосту, що проходив паралельно головному руслу Стиру, з'явилася дорога під назвою «Д. в город Владимир». «Река Стырец» отримує назву «Речка Глушец».[3]

Орієнтовно датований 1798 роком «План Города Луцка» вказує на певну незалежність його автора. План має вертикальну композицію, зумовлену орієнтацією зображення по осі північ-південь, і, зокрема, новими акцентами щодо зв'язків міста з навколишніми поселеннями. На плані акцентовані три пріоритетних напрямки сполучень, за якими мали будуватися дороги: вздовж Стиру на північний захід – «Большая дорога в город Владимир», на сході передмістя в північному напрямку – «Большая дорога в город Ковель», на південь від острова, через заплаву і сусіднє село Гнідава – «Большая дорога из города Дубна». На плані кожна дорога накреслена трьома смугами загальною шириною близько 75 м, крайні з яких, що накреслені більш темними, є, мабуть, ровами. Інші напрями не показані. Кількість мостів і перевіз відповідає попереднім планам 1798 року. Глушець знову став Стирцем.[4]

Усі розглянуті плани міста Луцька виконували свою основну функцію – фіксаційну. Вони графічними засобами фіксували основні параметри міст. Проте, як ми бачимо на прикладі доріг, плани були використані також для демонстрації проектних задумів з будівництва.

1807 року були створені спеціальні проекти докорінної перебудови міста Луцька, основані на двох різних концепціях. Розроблений волинським губернським землеміром надвірним радником Кудрявцевим «Проект Города Луцка з Прожектом Сочинен 1807 Года Декабря дня» [5] пропонував замість гармонійної з рельєфом історично сформованої мережі вулиць збудувати нову з прямолінійними вулицями і переважно прямокутними кварталами. Головною зовнішньою артерією мала бути «Большая Столбовая[6] Дорога в Г. Владимир». В межах заплави вона зображена суцільним дерев'яним мостом завдовжки близько 300 і завширшки 8 сажнів. Замість перевозу в південній частині острівного Луцька пропонувалося збудувати міст.

2 Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 1293. – Оп. 166. – Спр. 43. – «План Волынской Губернии Города Луцка». – 1798.

3 РДІА. – Ф. 1293. – Оп. 166. – Спр. 44. – «План Волынской Губернии Города Луцка». – 1798.

4 РДІА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – Спр. 9. – Арк. 34. – «План Города Луцка». – 1798.

5 РДІА. – Ф. 1293. – Оп. 166. – Спр. 45. – «Проект Города Луцка з Прожектом Сочинен 1807 Года Декабря дня».

6 Столбовая дорога – большая, почтовая, с верстовыми столбами. – Даль В. Толковый словарь живого русского языка. – Т. 4. – С. 328.

Але будівництва ніякої дороги по заплаві від нього не передбачалось.

Ще більш грандіозним був задум перебудови міста відомим фортифікатором інженером-генералом П. К. Сухтеленом. Він хотів перетворити місто в могутню бастіонну фортецю – один з оборонних пунктів нових західних рубежів Російської імперії. При цьому нехтувалося не лише існуючою планувальною структурою та історичною забудовою, але й природною підосновою, яка мала змінитися внаслідок величезних земляних робіт по спорудженню фортифікаційних споруд певного геометричного профілю.

Для вирішення військових завдань через Луцьк мали пройти надійні дороги зі сходу на захід, від Дубна до Володимира. Як видно з кресленика «План Города Луцка с означением вновь прожектируемой Крепости. 1807 года» [7], це мала бути дорога на південь від острова через заплаву до села Гнідава, що на протилежному лівобережному надзаплавному плато, як це було показано на двох планах 1798 років[8], а також дорога на Володимир від устя Стирця-Глушця через заплаву теж на лівий надзаплавний берег. Місто на острові мало перетинатися дорогою з півдня на північ. Щоб перетнути заплаву, треба було збудувати щонайменше мости через основне русло Стиру і стариці, що траплялися на шляху.

Інженерні питання спорудження дороги планом були пророблені ще детальніше, ніж це робилося раніше. Шляхопровід через заплаву на Володимир мав бути суцільним мостом, що зв'язував передмістя з високим протилежним берегом долини Стиру. Південний же шляхопровід проектувався за комбінованою конструкцією. Між мостами через русла проектувалися греблі з бічними канавами. Перед мостом до острова на двох прямокутних плацах обабіч дороги мали будуватися казарми для охорони. По периметру цих плаців і з обох боків греблі насаджувалися дерева.

Дороги через заплаву на планах не отримали назв. Єдиною дорогою з назвою залишилася «Дорога в Дубно» на правобережному надзаплавному плато зі сходу від передмістя.

На річці Сапалаївці, що протікала паралельно Глушцю з півночі від передмістя, кресленик відмітив дві утворені греблями запруди, які фіксуються також іншими планами XIX століття і про які відомо з документів XIV століття. По цих греблях здійснювалося сполучення з північними передмістями та містом Ковель. *(Рис. 4, 5)*

Проект мосту через усю заплаву по «Большой столбовой дороге в город Владимир» і греблі з мостами з півдня від острова були здійснені, що підтверджують наступні плани міста. Проте долі їх різні.

Лише на підставі планів міста не вдається конкретизувати дати спорудження цих шляхопроводів. На жаль, навіть фіксаційні плани міста іноді містять елементи проектних пропозицій, самі ж плани іноді доводиться датувати по збірках планів. Кожен з авторів плану мав власні пріоритети в фіксації об'єктів. Тому поза їх увагою могло залишитись те, що приваблювало когось іншого.

Так в атласі волинських міст 1810 року[9] суцільний міст «Большая дорога в Владимир» через усю заплаву Стиру і міст через Стир в південній частині острова (без профілю дороги) показані як існуючі, збудовані за проектом 1807 року П. К. Сухтелена. На плані же з атласу 1811 року[10] південний міст продовжується прямолінійною профільованою дорогою, але не позначений суцільний міст через заплаву на Володимир, а є лише міст через притоку Стиру.

Влітку 1812 року усі мости і переправи Луцька спалили за наказом командуючого Третьою російською армією генерала О. П. Тормасова.[11] *(Рис. 6)*

7 РДВІА. – Фонд 349. – Оп. 19. – Спр.1399. – «План Города Луцка с означением вновь прожектируемой Крепости. 1807 года».

8 РДІА. – Ф. 1293. – Оп. 166. – Спр. 44. – «План Волынской Губернии Города Луцка». – 1798;– Ф. 1350. – Оп. 312. – Спр. 9. – Арк. 34. – «План Города Луцка». – 1798.

9 РДВІА. – Спр.21551. – Арк. 48. – «План Города Луцка». – 1810.

10 РГПБ ім. Салтикова-Щедрина. – Рукописний відділ. – Ф. 608. – 1811.

11 Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1884. –

Плани міста 1837,[12] 1839[13] і 1844[14] років, імовірно, відобразили процес спорудження «Большой Столбовой дороги в Город Владимир». Поруч із суцільним мостом через заплаву показані чотири коротких мости через головне русло Стиру, його притоку, ще через дві не позначені перешкоди. Ці чотири мости передували суцільному.

Наявність на планах масштабних лінійок дає змогу встановити розміри мостів. Суцільний міст через заплаву Стиру на Володимир був завдовжки 290 сажнів (619 м), завширшки 7 сажнів (15 м), а міст через Глушець відповідно – 13,9 х 4,4 сажнів, або 29,7 х 9,4 м. Поруч з обома мостами розташовувалися ятки.[15]

У 1837 і наступні роки міст на Володимир називали Красенським від назви села Красне на лівому високому березі долини Стиру, а міст через Глушець – Базилянським за латинською транскрипцією назви сусіднього з мостом монастиря василіанів. Красний міст тоді починався поруч з Базилянським. При в'їзді на ці мости розташовувалися ряди торгових яток.[16] *(Рис. 7)*

1840 року дійшли висновку про необхідність складання нового генерального плану розвитку Луцька, що пожвавило підготовку матеріалів про різні сторони економічного життя міста і спонукало до активнішої проектної діяльності.

Плани міста з його околицями середини XIX століття підтверджують існування лише трьох доріг, що вели до Луцька: з Володимира через суцільний міст по заплаві, Ковель і Дубно – по правій надзаплавній терасі. Південного мосту тоді не існувало. Крім відомого вже нам мосту через Глушець, що з'єднував острів з передмістям, нижче по течії Глушця відмічався ще один міст на утворений Стиром і Глушцем мис, де існувала забудова. Бачимо також на кресленику греблю з острова через Стир на заплаву перед устям Глушця.[17] *(Рис. 8)*

Основною транспортною артерією, що з'єднувала Луцьк з іншими територіями, була траса схід-захід, або Дубно-Володимир. В межах міста Луцька вона проходила поза межами його острівної частини, а саме по колишньому передмістю, яке росло і перебирало на себе основні міські функції.

Згідно з донесенням штатного наглядача Луцького Повітового училища Київського учбового округа від 14 квітня 1845 року «по вскрытии речки Стыри, окружающей город Луцк, с 29 числа истекшего месяца вода в ней стала возвышаться, покрыла сперва низменные части города, потом возвысилась в уровень с мостами и подняла более ста домов, в том числе: дом Приходского училища… Хотя после разрыва накопившимся льдом большого Красного моста вода со второго числа апреля начала спадать, прочие части моста, еще уцелевшие занесены льдом, камышом, крестьянскими из окружающих деревень досками и мельницами. Через такое наводнение прекратилось сообщение города по трактам на Владимир в Ковель. По собранным штатным смотрителем сведениям, никто из жителей столь большого размытия реки Стыри не помнит…».[18]

1845 року заходилися відбудовувати Базилянський міст, який, мабуть, постраждав разом з багатьма іншими мостами в долині Стиру. Його визнали таким, що необхідний «для внутрішнього сполучення міських частин», а тому витрати на його будівництво не

Т.5. – S.59; Історія міст і сіл: Волинська область. – К.: УРЕ, 1970. – С. 59.

12 РДВІА. – Фонд 349. – Оп. 19. – Спр.1401. – «План Города Луцка». – 1837.

13 РДВІА. – Фонд 349. – Оп. 19. – Спр. 1406. – «План Города Луцка». – 1839.

14 РДВІА. – Фонд 349. – Оп. 19. – Спр. 1407. – Арк. 108. – «План части Г. Луцка с показанием общего расположения строений военного госпиталя 2 го класса». – 1844.

15 РДВІА. – Фонд 349. – Оп. 19. – Спр. 1401, 1406; РДВІА. – Фонд 1488. – Оп. 1. – Спр. 675. – «План части города Луцка с означением на оном места избранного под постройку сарая на пожарные инструменты с теплою трубною».

16 РДВІА. – Фонд 1488. – Оп. 1. – Спр. 675; РДІА. – Ф. 442. – Оп. 78. – Спр. 89.

17 Перштейн А. Луцк и его древности//Временник императорского Московского общества истории и древностей Российских. – М., 1851. – Кн.10. – С. 30–37; РДІА. – Ф. 1399. – Оп. 1. – Спр. 307. – 1850 рік.

18 РДІА. – Ф. 433. – Оп. 70. – Спр. 66. – Арк. 1–2.

могли віднести на рахунок Земства.[19] Його зовнішній вигляд станом на середину XIX століття бачимо на рисунку О. Лещинського. *(Рис. 9)*

Судячи з наведеного Адамом Войничем плану міста 1848 року тоді планувались меліоративні роботи на заплаві Стиру між селом Красним і передмістям, розташованим на урочищі Хмільник. Вони свідчать про наміри освоювати заплаву під забудову, в тому числі із спорудженням шляхопроводів. Користуючись цим планом слід враховувати, що він має значні для нашої теми огріхи. На ньому обриси мережі русел Стиру західніше урочищ Хмільник з Юриздикою виконані в значно меншому масштабі, ніж права сторона зображення. Тому накреслена на ньому канава від Красного спрямована на сучасну вулицю Кривий Вал, а мала б проходити вздовж траси сучасної вулиці Шевченка і орієнтуватись на Центральну площу з Бернардинським монастирем.[20]

Періодичні руйнування луцьких мостів, а також інтенсивний ріст передмістя спонукав до будівництва нового шляхопроводу, який з'єднував би лівий берег долини Стиру з новим центром міста, що планувався на найбільш високій і просторій частині надзаплавного мису, утвореного долинами Стиру і його притоки Сапалаївки. Саме там височів славетний архітектурний комплекс монастиря бернардинців.

30 жовтня 1847 року «Строительного отряда Путей сообщения Штабс Капитаном Проскуряковым» був складений, а 15 липня 1849 року затверджений «Проект мостов и дамб чрез реку Стырь в городе Луцке Волынской области». Ним передбачалося спорудження двох мостів через русла Стиру і двох гребель по заплаві нижче по течії Стиру, напроти нової центральної площі Луцька. Загальна довжина шляхопроводу становила 198 сажнів (422,5 м). Ширина конструкцій мосту по відмітках проїжджої частини 3 сажні. При глибині основного русла Стиру майже близько 4 м висота конструкцій мосту від дна русла сягала близько 7,6 м.[21] *(Рис. 10)*

Під час будівництва в проект внесли зміни, зробивши над фарватером проїжджу частину підйомною. 5 вересня 1850 року вона впала, призвівши до жертв. До весни 1851 року міст мали відбудувати за попереднім проектом.[22] *(Рис. 11)*

Мапа Луцька з околицями 1850 року по трасі сучасної вулиці Шевченка ще фіксує греблю з двома мостами: через головне русло Стиру поблизу високого лівого берегу долини і посередині заплави. По трасі сучасної вулиці Ковельської, або колишнього мосту Красного зображений лише один короткий міст через русло Стиру під лівим берегом долини, який продовжувався дорогою по заплаві до Глушецького мосту. Від острова в бік Гнідави ніяких шляхових споруд не відмічено. Зберігалися два вже відомих моста через Глушець з острова на передмістя.[23] *(Рис. 12)*

Близько 1852–1853 років підполковником Єжиковим складено «Генеральный План Части Г. Луцка с показанием на оном зданий Упраздненных Римско-католических Монастырей и костелов, предполагаемых к занятию под воинское помещение» [24] з метою демонстрації місць розташування ліквідованих католицьких монастирів для узгодження рішень по використанню їх військом. Для кресленика використано не фіксаційну топооснову міста, а проект впорядкування вуличної мережі на території острова та передмістя з великою новою парадною площею в місці з'єднання доріг на

19 РДІА. – Ф. 442. – Оп. 78. – Спр. 89.

20 Wojnicz A. Łuck na Wołyniu: opis historyczno-fizjograficzny. – Łuck, 1922. – S. 89.

21 Російський державний архів військово-морського флоту (РДАВМФ). – Ф. 218. – Оп. 2. – Спр. 546. – Арк. 18. – «Проект мостов и дамб чрез реку Стырь в городе Луцке Волынской области».

22 РДАВМФ. – Ф. 218. – Оп. 2. – Спр. 546. – Арк.1 зв.

23 РДІА. – Ф. 1399. – Оп. 1. – Спр. 307. 1850.

24 РДВІА. – Фонд 349. – Оп. 19. – Спр. 1422. – «Генеральный План Части Г. Луцка с показанием на оном зданий Упраздненных Римско-католических Монастырей и костелов, предполагаемых к занятию под воинское помещение».

Дубно і до нового мосту на Володимир. Для нас цікаво, що автор кресленика показав цей новий міст, але зовсім проігнорував південний старіший міст до Володимира. На плані також показаний міст через Стир в південній частині острова, але без дороги, яка на попередніх планах називалася Дубенською. Із старих мостів зображені Базилянський та через Глушець у самого його устя, а також колишній «королівський міст» до Верхнього замку, який бачимо на усіх планах кінця XVIII – XIX століть. *(Рис. 13)*

Подібним чином щодо зображень мостів поводили себе автори планів міста Луцька 1854–1855 років, що займалися питаннями його підготовки до воєнних дій. На одному з планів 1854 року з показом тимчасових укріплень[25] існує лише відтинок нової греблі між руслами Стиру, що проектувалась на володимирський напрямок. Давній міст на Володимир від передмістя до русла Стиру отримав нову назву – «Красный мост». Показані також два мости через Глушець, а на місці південного мосту, схоже,– водяний млин. Річку Сапалаївку, як і раніше, перетинають дві греблі, що використовуються, зокрема, з транспортною метою. *(Рис. 14)*

Отже, між 1852 і 1854 роками північний шляхопровід від нового центру міста до Красного не витримав випробування стихією і був знищений. Від усього шляхопроводу в останній чверті XIX ст. залишилися лише відтинки греблі біля правого і лівого берегів долини Стиру. Мости і греблю між двома руслами змила вода.

На іншому плані того ж 1854 року, призначеному для врахування під час оборони «жилых и не жилых строений, огородов и полей» є північна суцільна нова гребля, що перетинає заплаву, та старіший міст через заплаву на Володимир, але немає жодного моста через Глушець, як і через Стир на південь від острова, хоча приділена увага млинам на Стиру, а на заплаві паралельними пунктирними лініями показана «Большая почтовая дорога» по тій же трасі, що була прокладена згідно з проектом 1807 року П. К. Сухтелена.[26]

На варіанті попереднього плану, виготовленому вже 1855 року, підтверджується існування гребель і мостів 1854 року.[27] *(Рис. 15)*

Важливим для фіксування тогочасної мережі вулиць і мостів мав би бути «План Волынской губернии города Луцка настоящего положения оного съемки 1862 года». Широкою трьохстрічковою смугою на ньому виділене «Киево-Брестское шоссе», що в межах забудови Луцька проходило головною вулицею передмістя, а від Базилянського мосту – старішим мостом через заплаву на Володимир. Північний шляхопровід з двох мостів і гребель через заплаву Стиру показаний як існуючий і другорядний. Зберігались два мости через Глушець біля Базилянського монастиря. Дуже чітко видно, що південна, так звана «дорога на Дубно», є канавою, з'єднаною з усіма руслами, які зустрічаються на її прямолінійному шляху. Ця канава – це все, що залишилося від шляхопроводу, який намагалися збудувати за проектом 1807 року П. К. Сухтелена.[28] *(Рис. 16)*

Відомий дослідник історії міста Луцька Тадеуш Стецький в опублікованій 1876 року праці вбачав, що прямолінійна канава від острова Луцьк до Гнідави є слідом другого найдавнішого мосту, який «примикав до міста поблизу сьогоднішнього Домініканського кляштору», а «сьогодні перетворений в канал».[29] *(Рис. 17)*

Як більшість планів XIX століття,

25 РДВІА. – Фонд 349. – Оп. 19. – Спр. 1470. – «План города Луцка с показанием предположения на проведение оного в оборонительное положение временными укреплениями». – 1854.

26 РДВІА. – Фонд 349. – Оп. 19. – Спр. 1473. – «План Города Луцка с подробным показанием жилых и не жилых и не жилых строений, огородов и полей подошедших под укрепления и иных строений, которые могут мешать обороне». – 1854.

27 РДВІА. – Фонд 349. – Оп. 19. – Спр. 1460. – «План Города Луцка с оказанием произведенных работ по насыпке полевых укреплений и постройке блокгаузов». – 1855.

28 РДІА. – Ф. 1293. – Оп. 166. – Спр. 46. – «План Волынской губернии города Луцка настоящего положения оного съемки 1862 года».

29 Stecki T. J. Łuck starożytny i dzisiejszy. – Kraków, 1876. – S. 91.

«план… настоящего положения» містить, крім існуючих об'єктів місцевості, також проектні пропозиції. До них відносяться вкраплення груп прямолінійних кварталів обсаджених по периметру деревами. Графічна акцентація «Киево-Брестское шоссе» також свідчить про задуми щодо його вдосконалення.

Дещо інші, більше пристосовані до тодішніх реалій, пропозиції містить проектний план міста 1864–1865 років під назвою «План Волынской губернии города Луцка для правильного устройства оного». На ньому зображені усі мости і греблі попереднього плану 1862 року, але також південний міст з острова на Дубно. Поруч з канавою, що пролягала через заплаву, пропонувалося прокласти «зимнюю дорогу».[30]

В одному з письмових пояснень до плану – «Описание Волынской Губернии Г. Луцка. К плану составленному в 1864 году» – сповіщалося, що «через город Луцк проходят: Киево-Брестское шоссе, почтовая дорога из Уездного города Владимира Волынского и до Уездного города Дубна и военные дороги до М. Колок Луцкого Уезда и до М. Кисилина Владимирского Уезда. Уездный город Луцк расположен у сплавной реки Стыря на двух островах, как показано на плане. 1-й_остров называемый предместьем несколько возвышен и покат к реке Стырю и его притоку Глушцу, а тоже несколько возвышен и покат к реке Стырю и его притоку Глушцу… Главные улицы в Луцке шоссейная до 10 сажен и Доминиканская до 8 сажень ширины».[31] *(Рис. 18)*

Варто зазначити, що посилання авторів «Описания…» на план 1864 року щодо розташування Луцька в середині XIX століття на двох островах не є коректним. Лише «2-й остров», на якому знаходилася давніша частина міста, омивалася з усіх боків рукавами Стиру. Сусіднє передмістя – «1-й_остров» – розташовувалося на вістрі надзаплавного миса, утвореного руслом Стиру Глушцем і притоком Стиру Сапалаївкою. Справедливим є те спостереження, що обидві території сприймалися пагорбами на площині болотистої заплави. На планах середини XIX століття ще важче побачити передмістя островом, ніж на більш ранніх, зокрема 1795 року. За півстоліття інтенсивного освоєння забудовою урочищ Хмільник і Юриздики рів між ними став майже не помітним і перетворився в звичайну вулицю. Взагалі не відомо навіть про потребу будь-коли споруджувати міст через цей рів, що теж не підтверджує тезу про розташування Луцька на двох островах.

Оригінальної думки стосовно проблеми островів дотримується один із сучасних дослідників. В дисертаційному дослідженні він пише про існування на кінець XVIII століття «замкового та міського островів»,[32] ґрунтуючи на цьому свої теоретичні висновки. Розуміння природних існування тогочасного, як і більш раннього, Луцька ілюструється схемами, на яких одним однакової ширини водяним кільцем охоплена територія Верхнього замку, другим теж однакової ширини – територія Окольного замку і сусідньої, так званої третьої площадки, де формувалося місто Великого литовського князя Вітовта. Заплавні луки показані лише між руслами Глушця і головним руслом Стиру, тобто лише зі сходу від Верхнього замку. *(Рис. 19)*

В 1869 році імператором Олександром був затверджений «План вновь проектированного расположения Г. Луцка Волынской губернии». На ньому зовсім відсутні сліди південної дороги на Дубно, але залишився міст через Стир до неї. Нема також Базилянського мосту, хоча залишився сусідній міст через Глушець ближче до його устя.[33] *(Рис. 20).*

Детальний «План части уездного горо-

30 РДІА. – Ф. 1293. – Оп. 166. – Спр. 47. – «План Волынской губернии города Луцка для правильного устройства оного». – 1864–1865.

31 РДІА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – Спр. 68. – Арк. 117–117 зв.

32 Потапчик Ірина Володимирівна. Природно-ландщафтні фактори архітектурно-просторової еволюції історичних міст Волині: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. – Рівне, 2008. – С. 149, 89.

33 РДІА. – Ф. 1293. – Оп. 166. – Спр. 48. – «План вновь проектированного расположения Г. Луцка Волынской губернии». – 1869.

да Луцка Волынской губернии земель быв. Луцкого Греко-Унитского Капитула, а ныне Православного Духовного Ведомства» пояснює ситуацію з мостами біля устя Глушця. Кресленик складений з натури землеміром І. Сколпським 1886 року і юридично підтверджений документами і свідками. Між Києво-Брестським шоссе і утвореним річною Стир і Глушцем мисом існувала Афанасіївська (Опанасіївська) юридика з церквою і забудовою навколо неї. Саме для обслуговування цієї юридики і був споруджений міст в усті Глушця з острова. На самому вістрі мису знаходився водяний млин, до якого з протилежного берега Стиру підходила гребелька, що регулювала рівень води в річці.

В південній частині острова, біля вже ліквідованого Домініканського монастиря, там, де іноді на планах показували перевіз або міст, кресленик не фіксує ніяких споруд.[34]

Дуже близькими за змістом є складені в 1876–1890 роках два плани Луцька з околицями, призначені показати розташування нових укріплень. В цей час продовжують існувати два мости через Глушець з острова і старий міст на Красне з продовженням дорогою на Володимир. Сталися помітні зміни в конструкції цього шляхопроводу. Якщо на попередніх планах весь шляхопровід через заплаву і русло Стиру зображувався єдиним мостом, то на цих двох планах по заплаві намальований насип, а через русло Стиру – міст.[35] *(Рис. 21, 22)*

В літературі є вказівка на «страшну повінь», яка сталася 1880 року.[36]

На одному з планів є начерк олівцем нової транспортної траси через заплаву Стиру з острова. Вона починалась від мурованої синагоги і проходила по нинішній вулиці Гнідавській. По цій трасі тоді передбачалося спорудження двох мостів через русла Стиру – біля острова і протилежного берега долини. Олівцем же поруч з греблею проставлена дата – 1903 рік, яку можна розуміти як дату спорудження дороги.

Ніяких слідів зимової дороги на Дубно від острова не показано, як відсутній міст до неї, який замінений перевозом на сусідні заплавні луки.[37]

6 червня 1890 року були виділені кошти на перебудову Глушецького (Базилянського, Василянського) мосту, і незабаром розпочали будівництво.[38] Того ж року було прийнято рішення про зміну його назви на Братський.[39] В 1895 році його оцінили в 500 рублів, так само як Вірменську церкву, що стояла в руїнах.[40] Дерев'яним міст проіснував до 20-х років XX століття.[41] *(Рис. 23, 24)*

Зйомка травня 1893 року східної частини передмістя Вульки Підлуцької, що знаходилася між Глушцем і притокою Стиру Сапалаївкою, приділила увагу греблі на Сапалаївці і створеному нею ставку. По греблі проходила Ковельська вулиця, яка перетинала стік зі ставка.[42]

«Чертеж улиц и базарных площадей, состоящих в г. Луцке» 1899 року мосту на Опанасіївську (Афанасіївську) юридику не показує.[43]

Олексій Мердер на плані, що додав до виданої 1910 року праці, показав лише Братський міст без вказівки на його назву.[44]

План Луцька 1912 року основною транспортною артерією відмічає Києво-Брест-

34 Волинський краєзнавчий музей. – Ф. КДФ-6186/КВ-14742. – «План части уездного города Луцка Волынской губернии земель быв. Луцкого Греко-Унитского Капитула, а ныне Православного Духовного Ведомства». – 1886.

35 РДВІА. – Фонд 349. – Оп. 19. – Спр. 1518. – Раніше 1887 року; РДВІА. – Фонд 349. – Оп. 19. – Спр. 1547. – 1876–1890.

36 Левчанівська І. Ще не збулося… – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006.

37 РДВІА. – Ф. 349. – Оп. 19. – Спр. 1547.

38 ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 127.

39 ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 89 зв.

40 ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 18.

41 Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S.122.

42 Фонди ВКМ. – 1893.

43 РДІА. – Фонд 1287. – Оп. 35. – Спр. 2132. – 1899.

44 Мердер А. Древности Луцка и его прошлое: Справка. (С планом Луцка и 6 иллюстрациями)/Издано при Киевском Отделе Императорского Русского Военно-Исторического Общества. – К., 1910. – 16 с.

ську з перетином через заплаву Стиру по старій Володимирській дорозі. Залишки греблі по трасі сучасної вулиці Шевченка були включені до мережі вулиць вздовж Хмільника і Юриздики. Від греблі 1849–1850 років залишався лише відтинок поруч з передмістям. В цей час існував транспортний зв'язок по шляхопроводу через заплаву на Гнідаву, спорудженому 1903 року.[45] *(Рис. 25–30)*

Таким чином, перегляд планів Луцька та мап дав нам змогу уявити, які завдання ставилися перед проектувальниками мостів та гребель, з якими труднощами вони стикалися, в що втілювалися плани, як вирішувалися питання перетину водних перешкод дорогами та вулицями, що обслуговували місто. Серед висновків є такі:

1. Розташування Луцька в кінці XVIII – XIX століттях Луцьк на заплаві річки Стир в оточенні її рукавів обумовлювало життєву необхідність створення шляхопроводів з гребель і мостів для сполучення з навколишніми поселеннями.

2. В досліджуваний період острів, на якому знаходилася найдавніша і основна частина міста, з'єднувався з материковим передмістям за допомогою одного, часом двох мостів через один з рукавів Стиру, який мав назву спочатку Стирець, а потім Глушець.

3. В кінці XVIII – XIX століттях основні сухопутні шляхи йшли по материку, що з півночі наближався до острова і на мисі якого розташовувалося передмістя, від передмістя в північному і східному напрямках. Заплавою здійснювався зв'язок в двох напрямах: на захід (до міста Володимира) і південний схід (до міста Дубна).

4. Нова російська влада, яка з'явилася в 1795 році внаслідок третього переділу Польщі і для якої Луцьк був важливим воєнним західним рубежем, пріоритетним напрямком зовнішнього сполучення вважала шлях схід-захід. Спочатку перспективним вважалося спорудження шляхопроводу через заплаву від острова до протилежного села Гнідава, звідки існувала дорога до Дубна. Шляхопровід був збудований згідно з проектом 1807 року військового інженера П. К. Сухтелена, але не витримав поверхневих вод. Повторні проекти цього шляхопроводу не отримали схвалення.

5. Західний напрямок забезпечувався існуючою, але в кінці XVIII століття не облаштованою дорогою по заплаві від Глушецького мосту до села Красне, а звідти до Володимира. Згодом за проектом П. К. Сухтелена був збудований суцільний міст через заплаву, який лише в останній чверті XIX століття частково замінили греблею. Спроба продублювати в середині XIX століття цю споруду у зв'язку з перенесенням центру міста на північ передмістя не увінчалася успіхом – збудовані мости через русла ріки і більшу частину греблі було знесено водою. Спроб відновлення дублюючого шляхопроводу в XIX столітті російська влада не чинила.

6. Проект 1849–1850 років з будівництва дублюючого шляхопроводу західного напрямку сполучення дає уявлення про конструкції луцьких мостів і гребель XIX століття і про деякі чинники, які враховувалися при їх проектуванні.

7. Враховуючи досвід XIX століття у створенні шляхопроводів через заплаву Стиру можна стверджувати, що найбільш надійним у попередні періоди розвитку Луцька був перетин заплави від Глушецького мосту на лівобережне Красне. У східному напрямку сполучення протягом усього року було, мабуть, можливим лише по правобережній надзаплавній терасі, що наближалася з півночі до острова і Глушецького мосту.

45 Wojnicz A. Łuck na Wołyniu: opis historyczno-fizjograficzny. – Łuck, 1922. – 96 s.

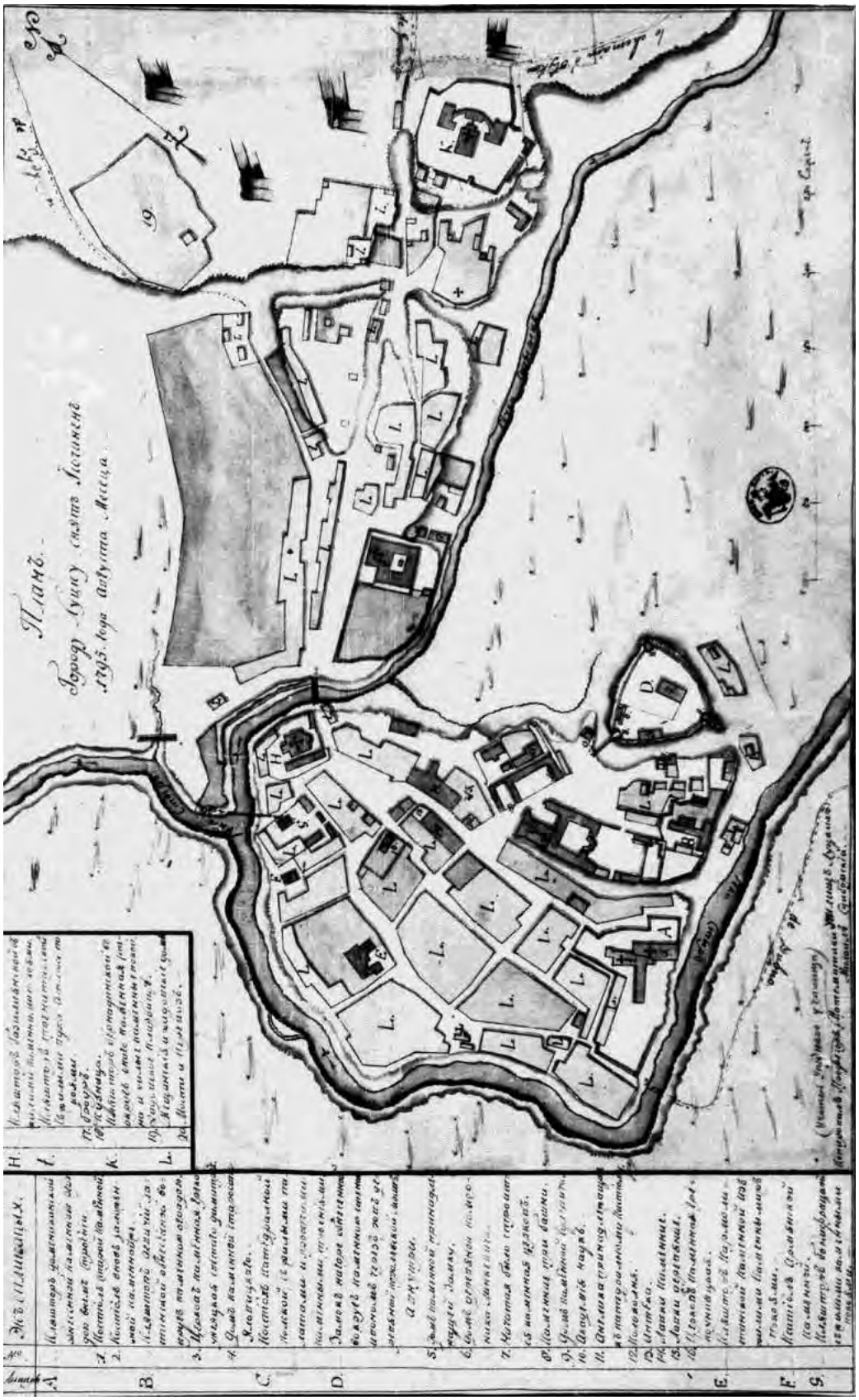

Рис. 1. План Луцька 1795 року

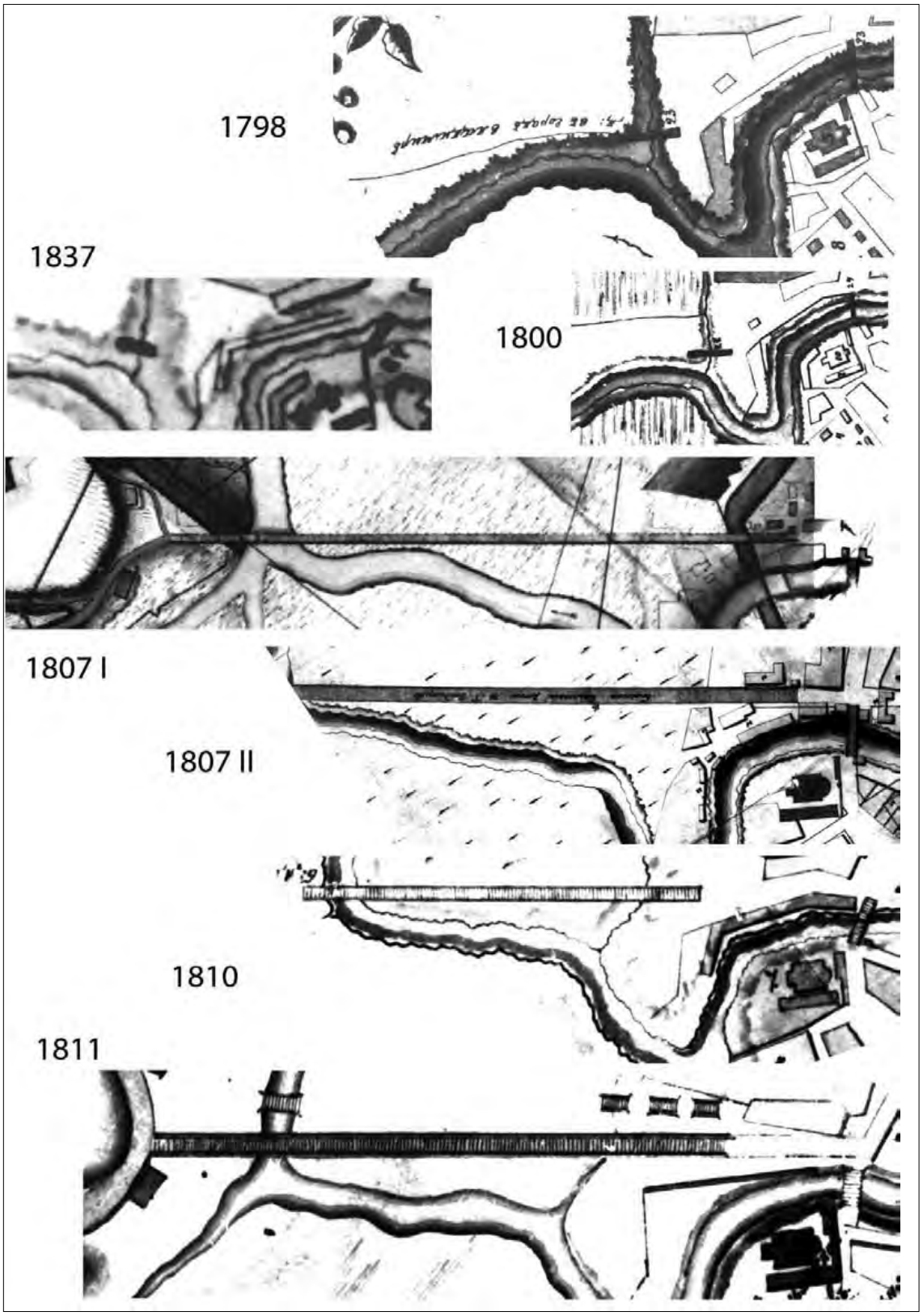

Рис. 2. Красний (Красенський, Красненський) міст. 1798-1811 роки.
За фрагментами планів XIX ст. склав Б.В.Колосок

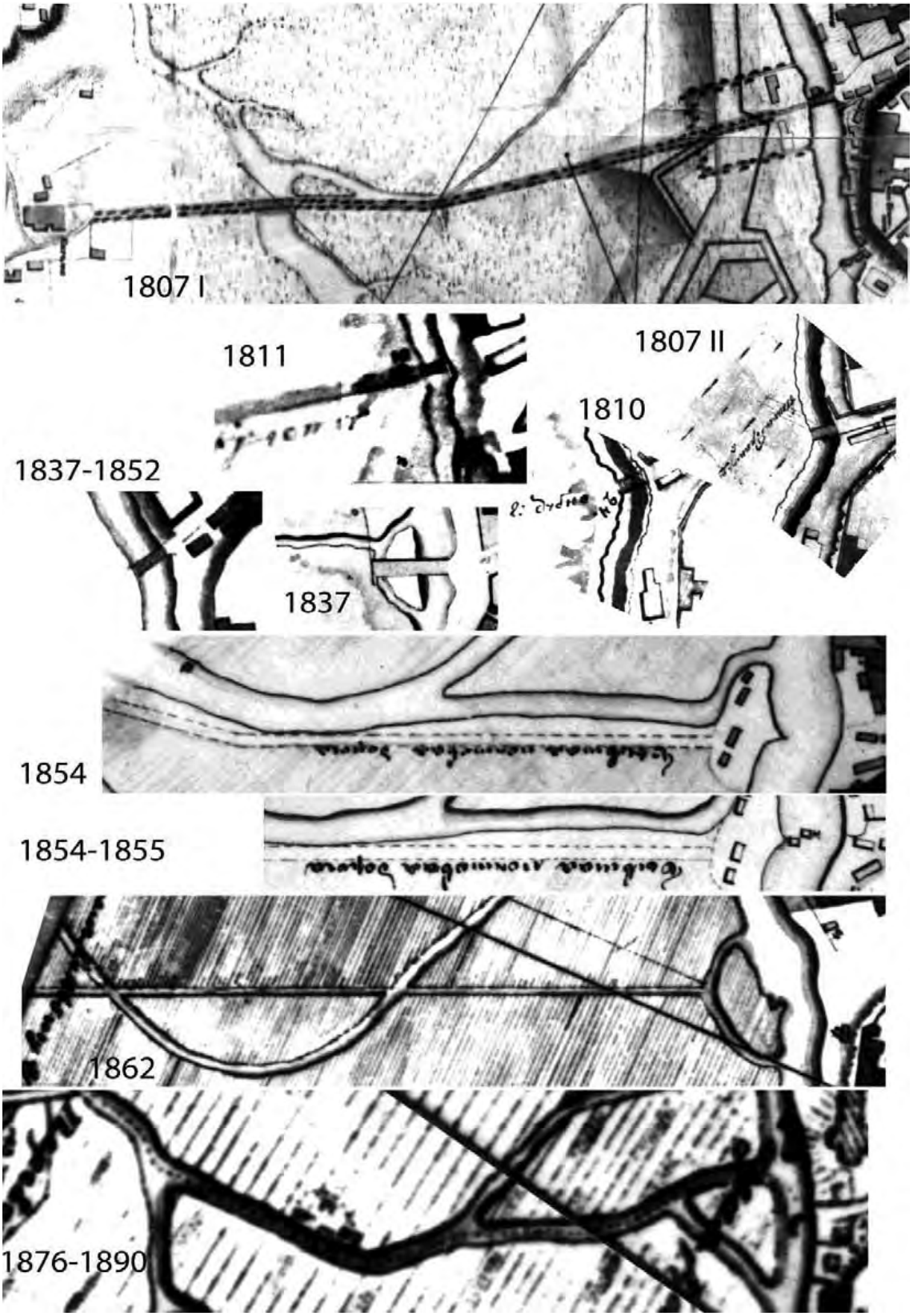

Рис. 3. Південний міст (від острова Луцьк до Гнідави). 1807-1890 роки.
За фрагментами планів XIX ст. склав Б.В.Колосок

Рис. 4. Греблі на р. Яровиці і на сучасній вулиці Винниченка. 1807 рік.
РДВІА. – Фонд 349. – Оп.19. – Спр.1399

Рис. 5. Греблі на Яровиці і по сучасній вулиці Винниченка. 1854 рік.
РДВІА. – Фонд 349. – Оп.19. – Спр.1473

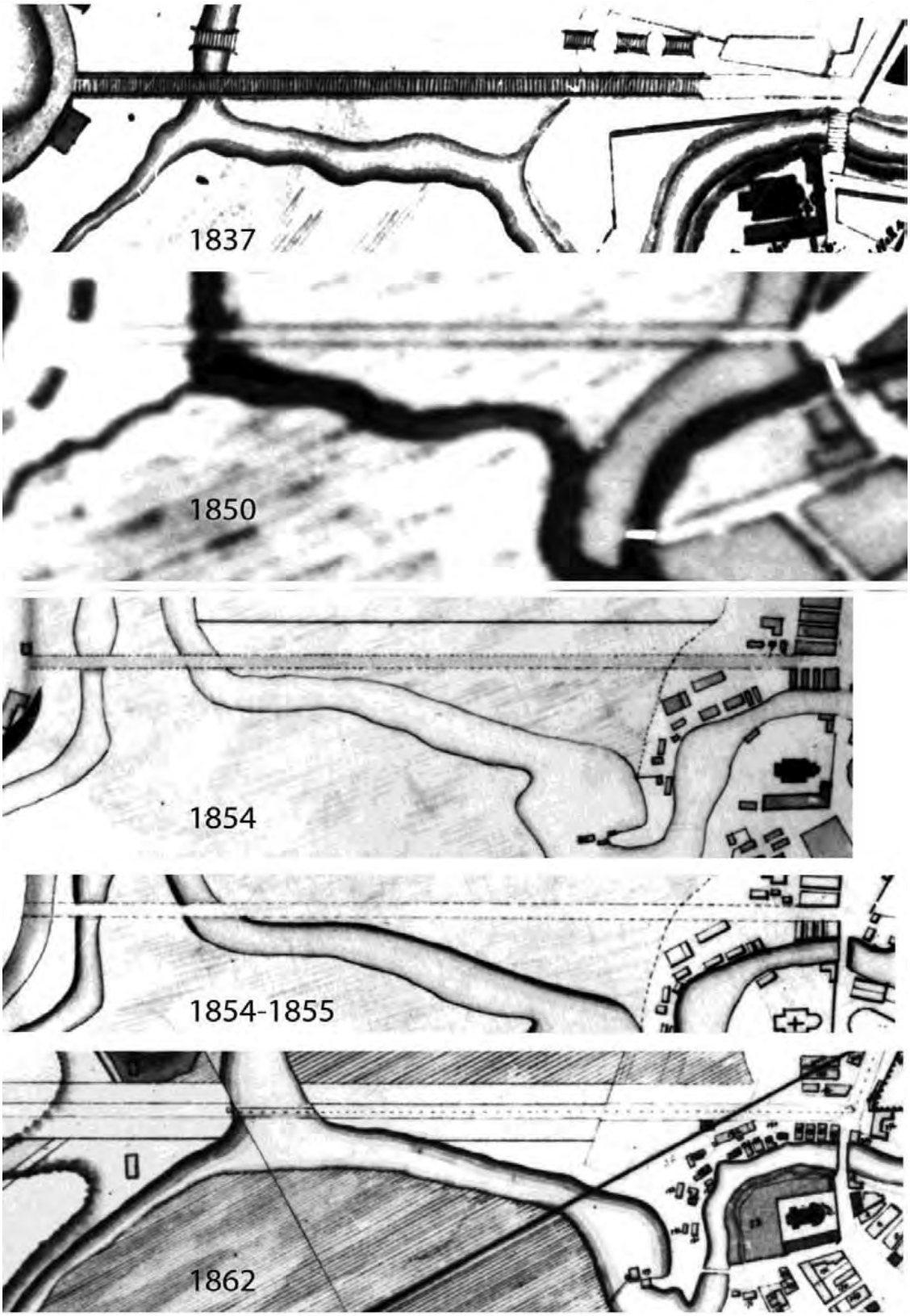

Рис.6. Красний (Красенський, Красненський) міст. 1837-1862 роки.
За фрагментами планів XIX ст. склав Б.В.Колосок

Рис. 7. Зображення мосту через Глушець і початку мосту Красного на фрагменті плану 1837 року. РДВІА. – Ф. 1488. – Оп. 1. – Спр. 675

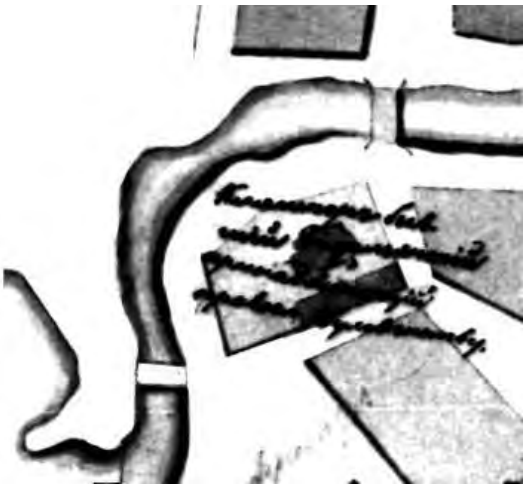

Рис. 8. Міст на Опанасіївську юриздику (зліва внизу) і на передмістя (Базилянський – зверху). Фрагмент плану 1852-1853 років. РДВІА. – Ф.349. – Оп.19. – Спр.1422

Рис. 9.. Базилянський міст серед забудови (знаходиться між дзвіницями комплексу Василіанського монастиря і Петропавлівським костьолом). Фрагмент панорами міста Луцька середини XIX століття. Рисунок з натури О.Лещинського

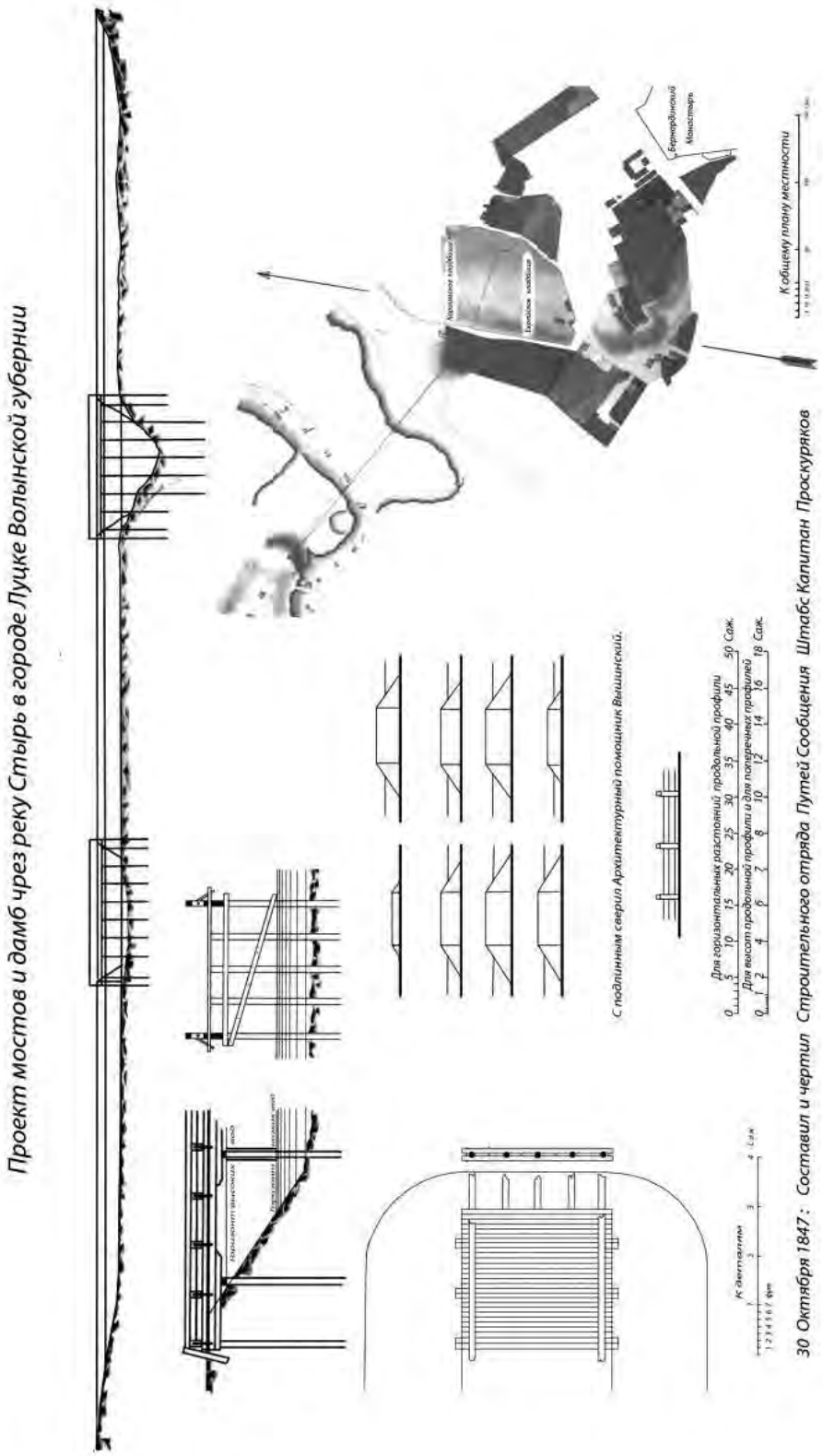

Рис. 10. Проект шляхопроводу через заплаву річки Стир по трасі сучасної вулиці Шевченка. 1847 рік. Російський державний архів військово-морського флоту (РДАВМФ). – Ф. 218. – Оп. 2. – Спр. 546. – Арк. 18. – «Проект мостов и дамб чрез реку Стырь в городе Луцке Волынской области». Прорис і композицію фрагментів з оригіналу проекта Проскурякова виконав Б.В.Колосок

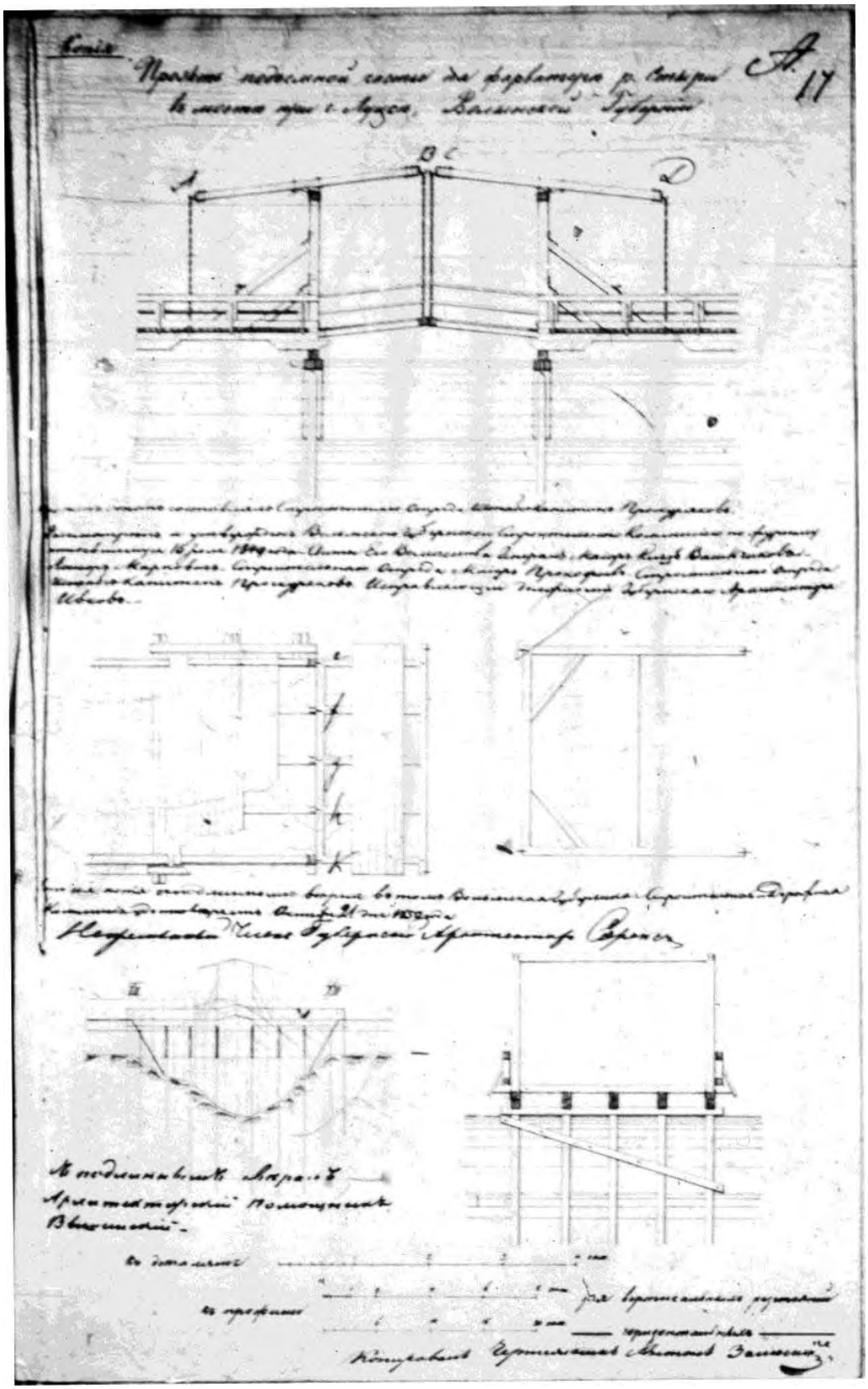

Рис. 11. Проект подъемной части на фарватере р. Стыри в мосте при г. Луцке Волынской губ. 1849 рік. РДАВМФ. – Ф. 218. – Оп. 2. – Спр. 546. – Арк. 17

Рис. 12. Шляхопровід через заплаву по трасі сучасної вулиці Шевченка. Фрагмент мапи 1850 року

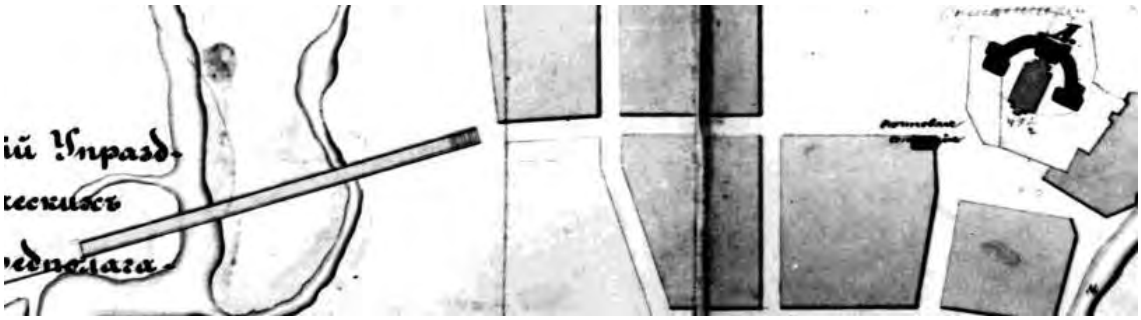

Рис. 13. Проект шляхопроводу через заплаву Стиру між Красним і новим центром на передмісті. Фрагмент плану Єжикова. РДВІА. – Ф.349. – Оп.19. – Спр.1422

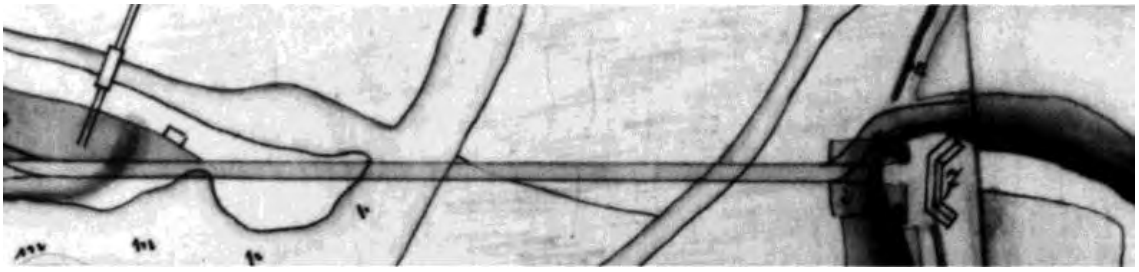

Рис. 14. Шляхопровід через заплаву по трасі сучасної вулиці Шевченка на плані 1854 року. РДВІА. – Ф.349. – Оп.19. – Спр.1473

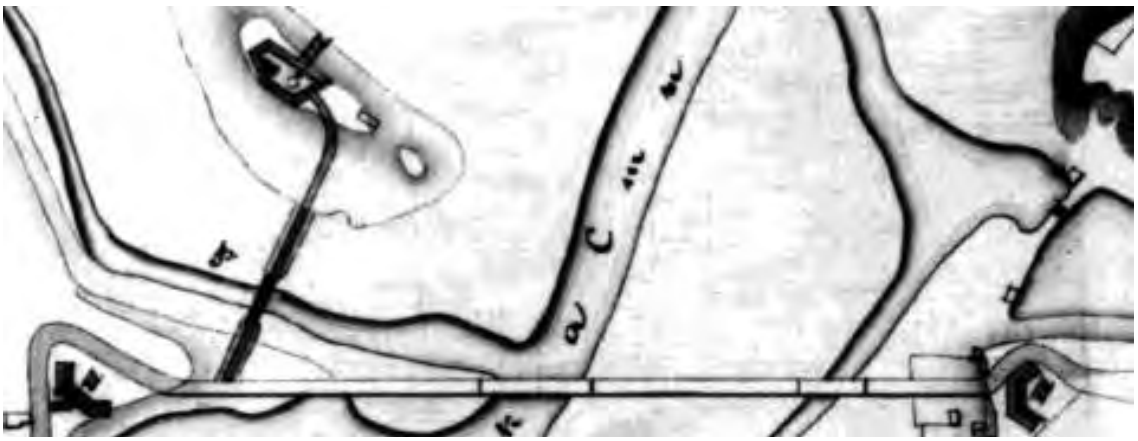

Рис. 15. Шляхопровід через заплаву по трасі сучасної вулиці Шевченка на плані 1855 року. РДВІА. – Ф.349. – Оп.19. – Спр.1460

Рис. 16. Шляхопровід через заплаву по трасі сучасної вулиці Шевченка на плані 1862 року. РДІА. – Ф.1293. – Оп.166. – Спр. 46

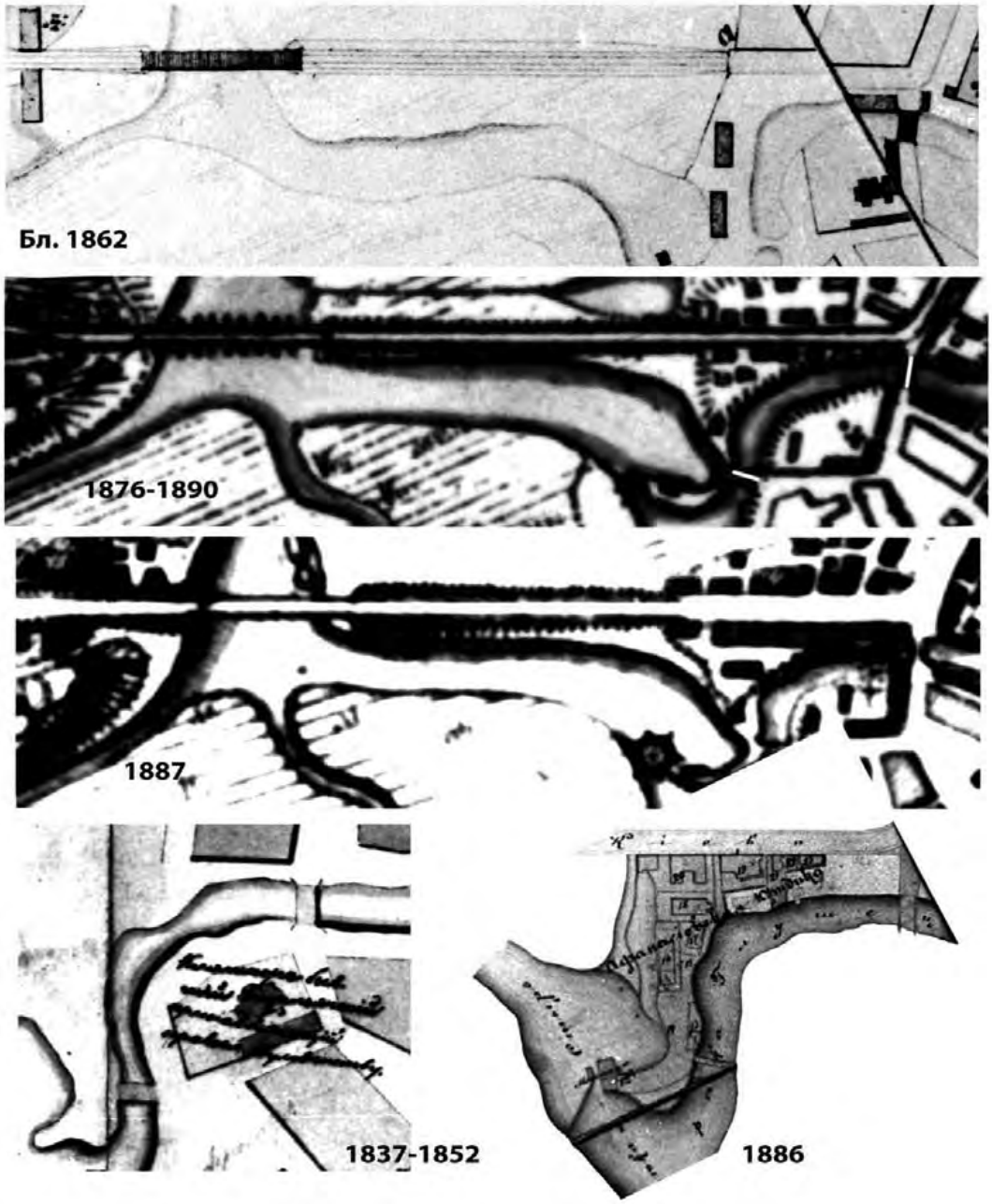

Рис. 17. Красний (Красенський, Красненський) міст. Близько 1862-1886 роки. За фрагментами планів XIX ст. склав Б.В.Колосок

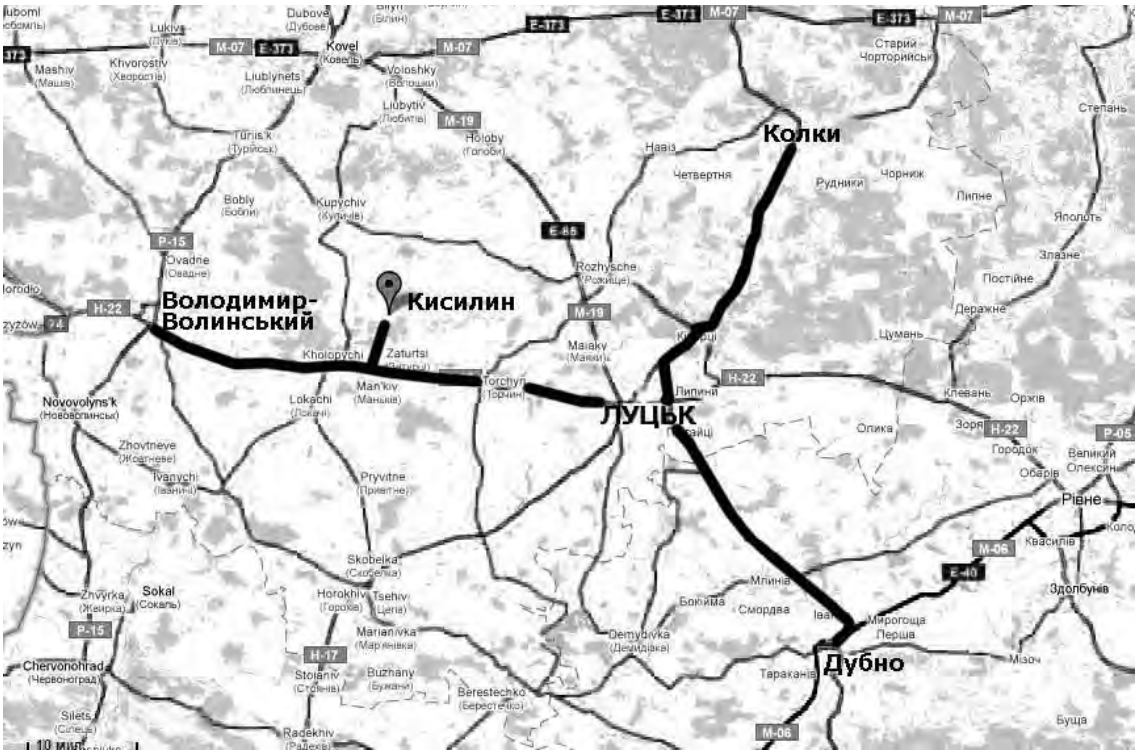

Рис. 18. Поштова дорога між Володимир-Волинським і Дубном, військові дороги між Кисилином і Колками, що проходили через Луцьк у середині XIX століття

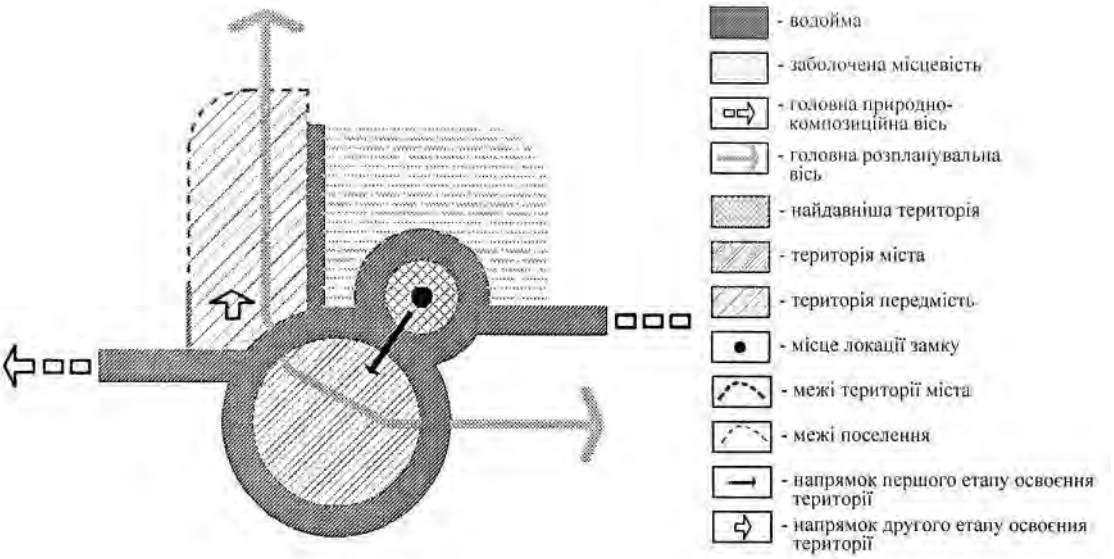

Рис. 19. Гідрографія, основні композиційні осі Луцька кінця XVIII століття. За І.В. Потапчук

Рис. 20. Панорама Луцька з Красним мостом між 1870 і 1890 роками. Фото IS PAN

Рис. 21. Шляхопровід через заплаву по трасі сучасної вулиці Шевченка. Топографічна зйомка 1876 року з корективами 1890 року. РДВІА. – Ф. 349. – Оп.19. – Спр. 1547

Рис. 22. Шляхопровід через заплаву по трасі сучасної вулиці Шевченка. План 1887 року. РДВІА. – Ф. 349. – Оп.19. – Спр. 1518

Рис. 23. Базилянський або Братський міст через рукав Стиру Глушець. Листівка за малюнком австрійського художника Я.Леймана, виконаного між вереснем 1915 і травнем 1916 року

Рис. 24. Базилянський міст під час повені. (Датування повені за Левчанівською – квітень 1932 року, за Г.В.Бородіном – 1930 рік)

Рис. 25. Гнідавська гребля, збудована після 1903 року. На першому плані міст через старицю Стиру. Листівка за малюнком австрійського художника Я.Леймана, виконаного між вереснем 1915 і травнем 1916 року

Рис. 26. Будівництво Красненського мосту через Стир. Поч. XX ст. Листівка

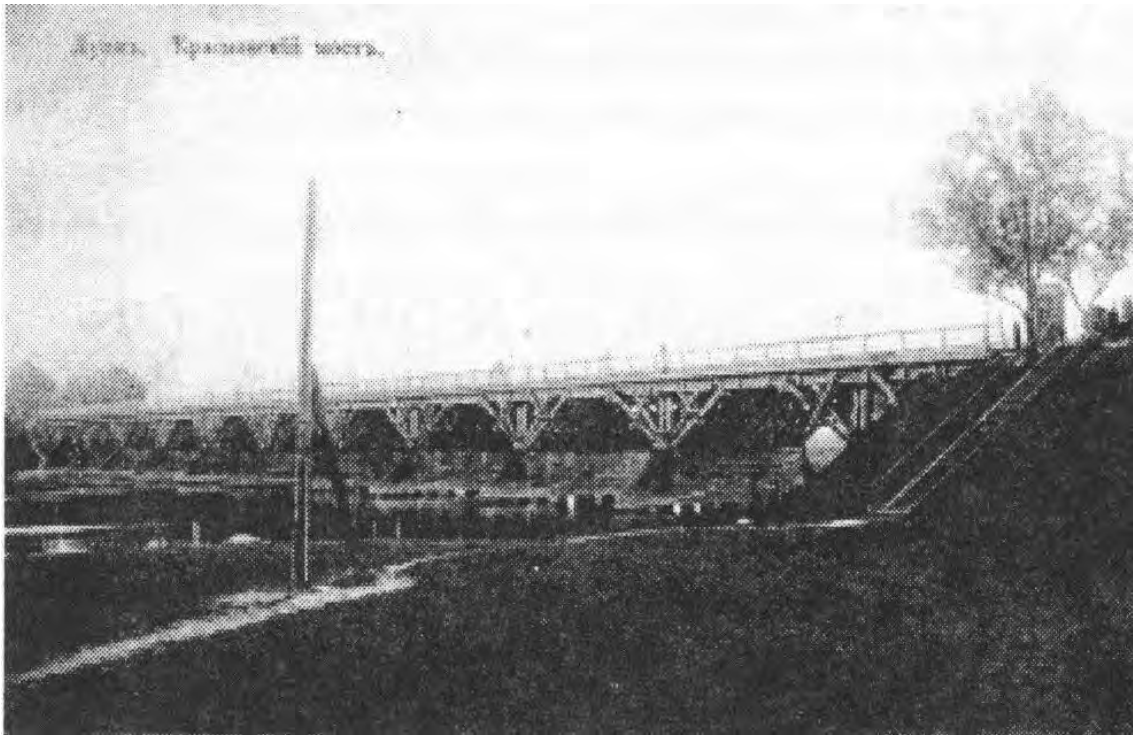

Рис. 27. Красненський міст. Поч. XX ст. Листівка

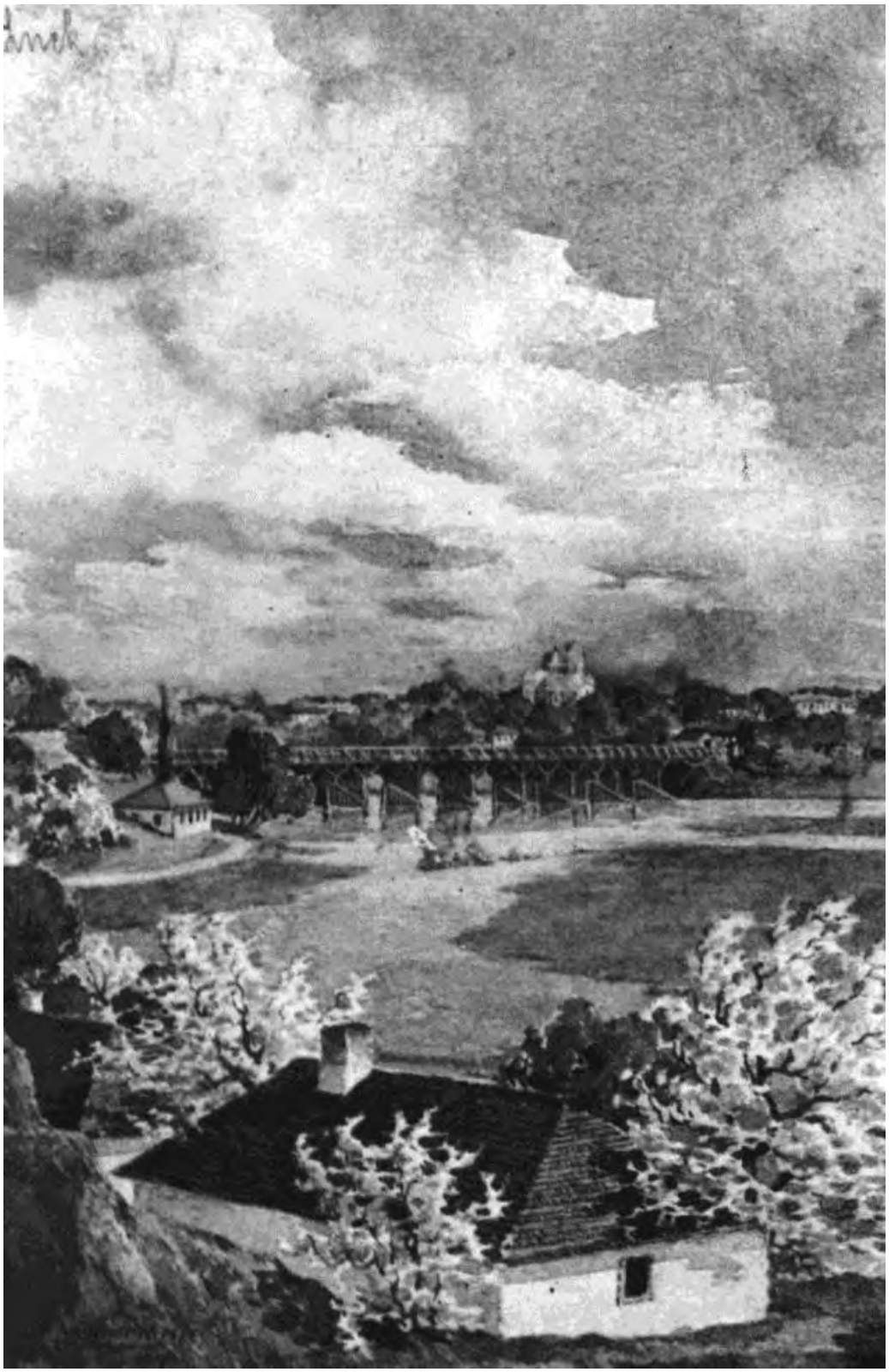

Рис. 28. Красний (Красненський) міст по трасі сучасної Ковельської вулиці. Вдалині колишній Бернардинський монастир. Листівка за малюнком австрійського художника Я.Леймана, виконаного між вереснем 1915 і травнем 1916 року

Рис. 29. Міст через рукав Стиру, що огинав острів Луцьк зі сходу і півночі. Листівка за малюнком австрійського художника Я.Леймана, виконаного між вереснем 1915 і травнем 1916 року

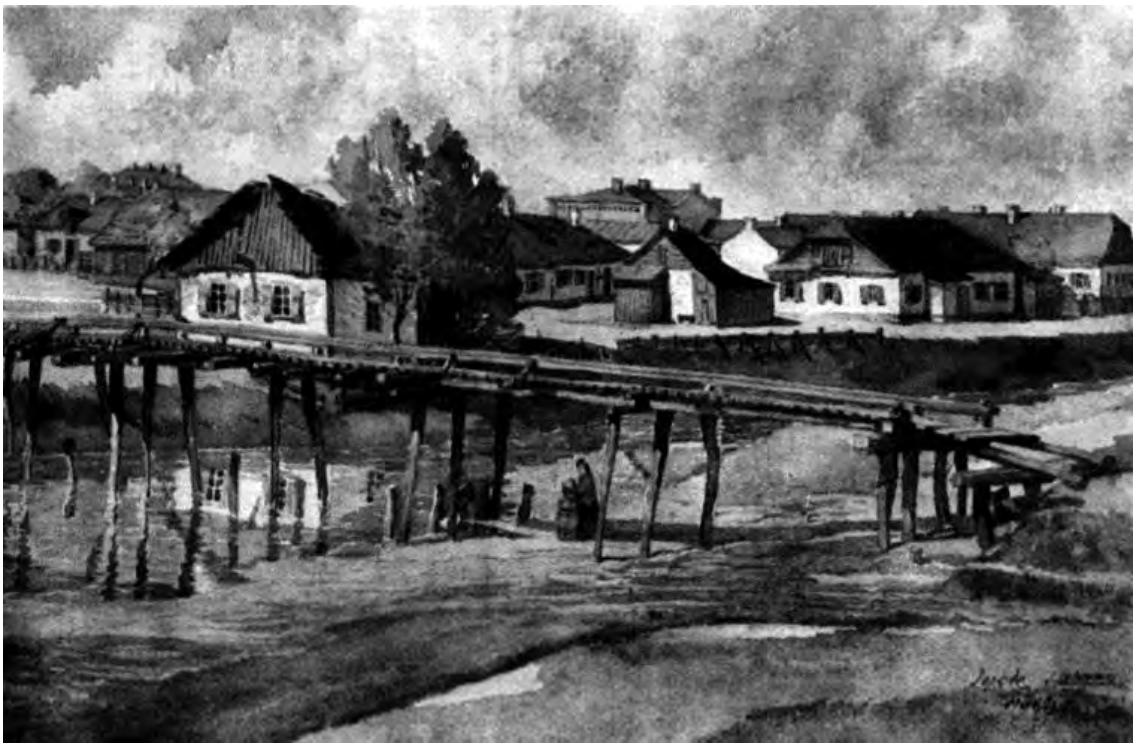

Рис. 30. Міст через рукав Стиру. Листівка за малюнком австрійського художника Я.Леймана, виконаного між вереснем 1915 і травнем 1916 року

Валентин ЛЮПА (м. Луцьк)

ДО ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО РІЧКОВОГО ПОРТУ В ЛУЦЬКУ

Згідно українських, російських, польських та радянських енциклопедичних довідників Луцьк значиться як місто і пристань на річці Стир. Термін «річковий порт» зустрічається з рішенням місцевої влади про утворення ТзОВ «Волинський річковий порт». Згідно з тлумачень довідників порт – це комплекс споруд, призначених для стоянки суден, складських і ремонтних приміщень тощо.

Про діяльність луцької пристані є повідомлення в українських та польських виданнях «Волинське слово», «Голос», «Громада», «Наш голос» та інших, які зберігаються у Волинському ДА. З них дізнаємося, що пристань слугувала для пасажирських, вантажних перевезень та при організації народних гулянь і відпочинку городян, які організовувала міська влада. Зустрічається повідомлення про візити в Луцьк делегацій іноземних держав, що засвідчують розвиток добросусідства та співробітництва між державами.

Незважаючи на функціонування пристані, у Луцьку знаходилася приватна організація, яка здійснювала перевезення баржою, де за тяглову силу використовували бурлаків, спеціально підготовлених робітників. Житель Луцька Костянтин Синельников, 1925 р.н., розповідає, що у місцині, яка знаходиться біля адмінкорпусу держадміністрації стояла баржа, яку завантажували цеглою та іншими будматеріалами. Робоча команда впрягалася у спеціальні шлеї і тягнула вантаж у напрямку села Боратин, де місцеві колоністи використовували її на будівництві. Назад вони поверталися з вантажем муки, цукру та іншого продовольства. Команда бурлаків рухалася берегом, а на баржі знаходився стерновий, який подавав команди.

У 1939 році рухомий склад, пристань і механічні майстерні були націоналізовані, що засвідчують документи з постановами обласної та міської влад. Пристань і механічні майстерні проіснували до 1993 року.

На той час налічувалося 119 вимпелів (суден), 335 чоловік особового складу і ремонтна база. У Луцьку знаходилося управління Стир – Горинського регіону та технічна дільниця, яка обслуговувала Стир, Горинь, Дністер. В часи роздержавлення «Укррічфлот» безкоштовно передав майновий комплекс пристані міській владі, а Постановою Кабміну № 640 від 12.06. Стир підтвердила судноплавною річкою, яка має 260 км судноплавного ходу за лоцманськими картами. Водозабір річки становить 50 тис. кв.км.

В даний час ТзОВ «Волинський річковий порт» включений до переліку об'єктів, що підлягають приватизації шляхом викупу і відданий у приватний сектор.

1

Получено ____ 19 г.
Сх. ____

ПОСТАНОВА № 137

Волинського Обласного Виконавчого Комітету

від 15 лютого 1940 р.

м. ЛУЦЬК

" ПРО НАЦІОНАЛІЗАЦІЮ МЕХАНІЧНОЇ МАЙСТЕРНІ ПО ВУЛ. КОСТЮШКО № 131 ТА ПЕРЕДАЧІ ЇЇ ЛУЦЬКОМУ ТЕХУЧАСТКУ ЗАХ. РІЧНОГО ПАРОПЛАВСТВА НАРКОМРІЧФЛОТУ СРСР."

1. На підставі рішення Народних Зборів націоналізувати механічну майстерню, яка належить приватнику гр-ну ШПАЧКУ Твефу по вул. Костюшко № 131 зі всіма будівлями, устаткуванням та струментом.

2. Націоналізовану механічну майстерню передати Луцькому Техучастку Західного Річного Пароплавства Наркомріфлота СРСР.

3. Для приймому націоналізованого майна скласти комісію з представників Техучастку, Міськради та робітному під головуванням тов. ДЕРЕВЯНКО.

4. Просити Радкарком УРСР затвердити цю постанову.-

ГОЛОВА ВОЛИНСЬКОГО ОБЛАСНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ / Г. ГРИЛЮК /

СЕКРЕТАР ВОЛИНСЬКОГО ОБЛАСНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ / І. КОНОНЕНКО /

Оригіналові відповідає:

СТ. РЕФЕРЕНТ ПРОТОКОЛЬНОЇ ЧАСТИНИ /МАКСТЕРА/

5
ЛП

Ф/01 КЗ-43-44.

2

КОПИЯ

16

П О С Т А Н О В А № 239

ЛУЦЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ ВІД 24 ВЕРЕСНЯ 1940 РОКУ

"ПРО ДОДАТКОВУ ОПИСЬ НАЦІОНАЛІЗОВА-НОГО МАЙНА ВЛАСНИКА ШПАЧЕКА ДЛЯ ПЕРЕДАЧИ ЙОГО УПРАВЛІННЮ ЗАХІДНОГО РІЧНОГО ПАРОПЛАВСТВА".

На підставі вказівок Волинського Облас-ного Виконавчого Комітету від 9.IX.1940 року за № 7/3088 Міськрада постановляє:

1/ Затвердити додаткову опись націоналізованого майна та будівель гр. Шпачека, складеного Коісією представників від Міськкомунгоспа та Упр. Річного Пароплавства.

2/ Все перелічено майно, склепи та жилий будинок - передати Управлінню Західного Річного Пароплавства, на підставі постанови Облвиконкому від 15.II.1940 року за № 137.

ГОЛОВА
Міськради м. Луцька: /Обелець

СЕКРЕТАР
Міськради м. Луцька /Баранова

З оригіналом згідно:

Зав. Протокольною Частиною: /Шаповалова

З оригіналом згідно:

6 Прил. к 6

31

А К Т

30го апреля 1941 г. Гор. Луцк

Настоящий акт составлен в том, что при передаче судоремонтных мастерских Луцкой пристани, - переданы нижеследующие, незаконченные заказы:

№№ пп	Название организации	Содержание ремонта	Стоимость заказа	% готовности	Причит. за исполн. часть работы	Получено в счет выполн. работы	Следует доплатить
		А. Судоремонт:					
I	Дистанция Пути	Смена обшивки корпуса брандвахты "Западн.5"	11327	23,7	2684	2803	Перебор 119р
2	" "	Ремонт м/к "Щука"	6272	70	4390	3963	427
	Итого:		17599		7074	6766	308
		Б. Сторонние заказы:					
I	Облпромсовет	Ремонт автомашины "Фиат 508"	950	30	285	-	285
2	"Харчевик"	Ремонт мотора "Фиат 520"	1900	80	1520	-	1520
3	Военчасть	Ремонт мотора автомаш. "Бюик"	2000	15	300	-	300
4	Райдоротдел	Ремонт автомаш. "Крислер"	2500	25	625	-	625
5	Облторгсоюз	Ремонт автомаш. "Фоксаль"	1250	95	1187	-	1187
6	Мельница "Озеро" Киверецкого Райпромкомбин.	Изготовление частей и сборка машины	900	60	540	-	540
7	Военстрой	Переточка вальцев по дереву	471	30	141	-	141
8	Военчасть 21	Изготовление приборов для двер. автомаш.	140	50	70	-	70
9	Мельница "Небушка Киверецк. Райпромкомбин.	Ремонт двигат.	1400	10	140	-	140
10	Мельница "5 Декабря"	Шлифовка и нарезка 2х вальцев	500	50	250	-	250
	Итого:		12011	-	5058	-	5.058
	Всего:		29.610	-	12132	6766	5.366

Примечание: Стоимость ремонта по сторонним заказам показана по предварительной калькуляции.-

Сдал: /Шевченко/
Директор Мастерских

Принял: /Нохин/
Начальник Пристани

7

Прил № 1

21

Опись

Строений судоремонтных мастерских Луцкой Пристани по состоянию на 1 мая 1941 г.

№ пп.	Наименование строений.	Размер в метр	% износа	Оценочная сумма		Примечание
1	Досчатый гараж, крытый толью	6×3,1×2,5		100	"	
2	Досчатый сарай под складом крытый толью	6×3,5×3		150	"	
3	Сарай досчатый, старый, с пристройкою во всю длину, на погребе, крытый толью	11,5×6×3		300	"	
4	Досчатая уборная на 3 отделения, старая	2,7×1×2		25	"	
5	Колодец с металлическими трубами, 2 цилиндровыми насосами и 2 маховыми колесами			300	"	
6	Маленький ветхий сарайчик при слесарной мастерской	3,4×2×2		15	"	
7	Мастерская деревянная из дубовых брусьев и сосновых досок, крытая толью, очень дрянная	12×4×2,5				
8	Пристройка чугунно-литейного цеха, крытая толью, в восточном очень плохой	7×4×2				
9	Пристройка слесарного цеха, крытая толью старая	2,5×3×2				
10	Ограда двора усадьбы мастерских			265	51	

Волосно настоящей описи здания мастерских принял

Нач. Снабжения Бабицкий

30 апреля 1941 г. Луцк

15

33

ПОСТАНОВА

Виконком Луцької Міськради депутатів трудящихся

від 7-го вересня 1944 року

ПРО РОЗМІЩЕННЯ СКЛАДСЬКОГО ПРИМІЩЕННЯ ТА ПЛЯЦУ ПІД ЗБУДОВАННЯ СУДРЕМОНТНИХ МАЙСТЕРНЬ ДЛЯ ВВО №19 ДДВВУ НКРЕ в м.ЛУЦЬКУ

Виконком Луцької Міськради депутатів трудящихся

ПОСТАНОВЛЯЄ:

Надати в користування ВВО №19 ДДВВУ НКРЕ СССР складське приміщення та прилеглий плац до р.Стир для збудовання ремонтних майстерень, що розташовані по вул.Костюшко №31 бувш.до націоналізації Бергера.

Міськкомунгоспу скласти умову з ВВО №19 на користування приміщенням складу.

Голова Виконкому Луцької Міськради депутатів трудящихся.- /Прокопенко/

Секретар Виконкому Луцької Міськради депутатів трудящихся.- /Редькіна/

Оригіналові відповідає секретар Редькіна

16

8-1-

НАЧАЛЬНИК ВВО-19
МАЙОР А/С ГУГАЛО Ф.Д.
гор.Луцк

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ВОЛЫНСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА ДЕПУТАТОВ ТРУДЯЩИХСЯ ТОВ. РЕШЕТНЯКУ П.Н.

КОПИЯ СЕКРЕТАРЮ ОБЛКОМА КП/б/У
ТОВ. ПРОХВАТИЛОВУ И.И.

РАПОРТ

Днепро-Двинское Военно-Восстановительное Управление НКРФ СССР уполномочило меня организовать и восстановить разрушенные немецкими захватчиками судоремонтные мастерские в г.Луцке для обеспечения ремонта и восстановления разрушенного и потопленного флота на р.Стырь.

С первых дней моего прибытия в г.Луцк в первых числах сентября, а потом в октябре месяцах с/г.я обратился с просьбой к Вам об оказании соответствующей помощи, которая выражалась в следующем:

1. Издать постановление о возврате станочного оборудования,которое до оккупации принадлежало НКРФ.
2. Издать постановление на выделение территории /по Ковельской ул.№ 31/ прилегающей к р.Стырь,а также передачу одного складского помещения на этой же территории для организации и постройки судоремонтных мастерских.
3. Дать соответствующее указание Облплану об отпуске из имеющегося в его распоряжении 150000 шт.кирпича и 5 тонн извести для постройки судорем.мастерских, в чем соответствующей помощи не получил, а все мои просьбы были направлены на разрешение Гор-Исполкома Депутатов Трудящихся, где я тоже абсолютно ничего добиться не смог, как то ни отказа ни разрешения в пользу ВВО. Зима подходит и входит в свои права,а Отряд абсолютно не подготовлен выполнять поставленные перед ним задачи Наркомречфлота

В летнее время Отряд все же без соответствующей мастерской, а прямо на берегу реки Стырь кой какую работу проделал, а именно:

I. Поднял с реки и восстановил 4 барж по 75 т., барж 3 50 т., а также и построил 2 новых баржи по 50 т.

2. Поднял с реки 2 парохода и ведет подготовительные работы к под"ему 3-го парохода и из 2-х поднятых один пароход отремонтирован и сдан в эксплоатацию.

3. Поднята с реки одна Земмашина /Землечерпалка/, которая ремонтируется и имеет до 80% готовности.

4. Начата работа по постройке брандвахты для обслуживания и жилищ команды Земмашины "Западная 5".

5. Построен дом для обслуживания и организации пристанского хозяйства в г.Луцке.

6. Восстановлен жилой дом в р-не Колки для организации хозяйства по восстановлению флота и в этом же районе поставлена кузница и складское помещение.

7. Заготовлено до 1000 м³ лесострой материала для постройки стол. цеха в р-не Колки.

8. Отремонтировано /восстановлено из троф./ 4 автомашины.

9. Проведена большая работа по очистке р.Стырь.

10. Изготовлено обстановочное оборудование / реки Стырь.

II. Заготовлено чурок куб.мет.как топливо для газогенераторо

I2. Организованы складские помещения в г.Луцке для нужд ВВО-I9.

I3. Отремонтировано 2 жилых дома для размещения части рабочих и служащих ВВО и 2 дома для штабов Пристани и ВВО.

I4. Отремонтировано 2 понтона, а также проделан ряд работ по организации ремонтных средств и инструментов, которые будут обеспечивать все те работы в деле восстановления водного хозяйства Волынской Области.

При наличии всех тех возможностей и задач, что Отряд имеет, а также

- 2 -

соответствующей Вашей помощи, которая будет выражаться в выше наведенных вопросах даст возможность в осень этого года построить и организовать судоремонтные мастерские, в которых можно было бы обеспечить выполнения производственного плана /постройка нового судостроения и восстановление разрушенного/ поставленного в данном случае перед ВВО-19 НКРФ СССР.

Прошу еще раз окажите помощь в выше наведенных вопросах, чем окажете большую помощь в деле организации судоремастерских в г.Луцке и Отряд сможет выполнить все поставленные перед ним задачи Наркомречфлота.

Начальник ВВО-19
ДДВВУ НКРФ СССР
М А Й О Р А/С /Г У Г А Л О/

27 октября 1944 года
гор. Л у ц к .

20

ЛУЦЬКА МІСЬКА РАДА

РІШЕННЯ

від 10.06.04 № 17/15.38
м. Луцьк

Про надання гр. Крачковському М.С. дозволу на складання проекту відведення земельної ділянки для обслуговування річкового порту на вул. Шевченка, 22

Розглянувши клопотання громадянина Крачковського Миколи Сергійовича, керуючись Земельним кодексом України та Законом України „Про місцеве самоврядування в Україні", міська рада

ВИРІШИЛА:

Надати громадянину Крачковському Миколі Сергійовичу дозвіл на складання проекту відведення земельної ділянки для обслуговування річкового порту на вул.Шевченка, 22 загальною площею 3 га за рахунок земель комунальної власності при виконанні умов, визначених власником землі або землекористувачем, державним інспектором по використанню і охороні земель міста та іншими державними виконавчими органами при погодженні місця розташування об'єкта.

Проект відведення земельної ділянки подати для розгляду та затвердження у встановленому порядку.

Міський голова А.Ф.Кривицький

Луцька міська рада Волинської області * Україна *

Довгополюк, 724013
Присяжнюк

21

ЛУЦЬКА МІСЬКА РАДА

РІШЕННЯ

від 10.10.03 № 12/5

м.Луцьк

Про включення нежитлових приміщень та групи інвентарних об"єктів колишнього ТзОВ "Волинський річковий порт" до переліку об"єктів ,що підлягають приватизації шляхом викупу

Відповідно до Законів України "Про приватизацію державного майна", "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про приватизацію невеликих державних підприємств(малу приватизацію), "Про місцеве самоврядування в Україні ", "Про власність", розпоряджень міського голови від 05.08.2003р.№463-рр "Про надання приміщень в оренду" та від 13.08.2003р. № 474-рр "Про передачу в оренду групи інвентарних об"єктів", міська рада

ВИРІШИЛА :

1. Затвердити перелік нежитлових приміщень, розташованих за адресою м.Луцьк,вул.Шевченка,22,що підлягають приватизації шляхом викупу згідно з додатком №1.
2. Оформити право власності на об"єкти зазначені в додатку №1 за Луцькою міською радою.
3. Затвердити перелік групи інвентарних об"єктів,що знаходяться за адресою м.Луцьк,вул.Шевченка,22 та підлягають приватизації шляхом викупу згідно з додатком №2.
4. Затвердити перелік групи інвентарних об"єктів,що знаходяться за адресою с.Кураш Дубровицького району Рівненської області, що підлягають приватизації шляхом викупу згідно з додатком №3.
5. Контроль за виконанням даного рішення покласти на контрольну комісію з питань приватизації.

Секретар міської ради С.Є.Кравчук

Костенюк 724501

Друк МП "Зоря", тел.3-40-88, 4-60-38

Олег РАЗИГРАЄВ (Луцьк)

АПОЛІТИЧНІСТЬ І РЕПРЕСІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІЦІЇ У ЛУЦЬКУ ТА НА ВОЛИНІ У СВІТЛІ ІНТЕРПЕЛЯЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЛАМЕНТАРІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1921–1926 роки)

Головне завдання польської державної поліції полягало в охороні законних прав та інтересів громадян, суспільства й держави від протиправних посягань. Вагому їх частину складали кримінальні злочини. Основним методом боротьби проти кримінальної злочинності стала превентивно-репресивна діяльність. На зниження рівня кримінальних злочинів поліція спрямовувала заходи профілактики (превенції). Нажаль, правоохоронна профілактика на Волині не виправдала сподівань окружного поліцейського керівництва й створила цим підґрунтя для застосування репресивних дій [1, 321–326].

Репресії поліції на Волині були не чим іншим, як виявом відвертого поліцейського тиску на населення, що було законодавчо заборонено. Вже з перших років незалежності Другої Речі Посполитої укорінилось переконання, що поліція «б'є злочинців і за допомогою застосування фізичної сили вимагає зізнання» [2, 19]. Це підтверджує й прокурор К. Рудницький, відомий, як обвинувач, на судовому процесі з приводу вбивства президента Г. Нарутовича (1922 року). У своїх спогадах писав: «Відомо, що поліція била… Била з метою отримання зізнання у скоєнні злочину… З метою з'ясування обставин скоєння злочину та причетних до його виконання осіб…» [3, 57]. К. Рудницький зауважував, що прокуратура неохоче займалась розслідуванням випадків перевищення поліцейськими власних професійних повноважень.

Тогочасна регіональна періодика повідомляла, що головне місце катувань на Волині – Луцьк: «Поліція обходиться із заарештованими по-звірячому – б'є на вулицях на очах у перехожих прикладами в спину. У тюрмі виривають нігті, закладають руки під двері, заковують у залізні кільця, домагаючись визнань» [4, 24]. Один із в'язнів Луцької тюрми згадував: «Спочатку били головою об муровані стіни…, піднімали за волосся і кидали на підлогу, били палицями "по чому попало». Коли те все не допомагало, поміж руки і ноги просували палицю так, що людина не могла поворухнутись…, по босих ногах били гумовими палицями» [4, 24]. Питання необґрунтованих поліційних репресій розглядалось на засіданні Луцького магістрату у квітні 1921 року. Депутати скаржились не тільки на бездіяльність правоохоронців щодо злодійства та бандитизму, а й повідомили повітове староство про численні факти фізичного побиття місцевого населення та безпідставну реквізицію особистого майна [5, 5].

На думку посла Б. Тарашкевича з Білоруського сеймового клубу (фракції – О.Р.), на західноукраїнських та західнобілоруських землях панувала «поліцейська система» з метою утримання в покорі осіб непольської національності [2, 23]. Посол до сейму від Українського парламентського клубу С. Козицький під час засідання сейму 19 лютого 1924 року наголосив на необхідності проведення детального розслідування зловживань поліції не тільки у місцях відбування покарань, а й стосовно вільних громадян. Польський науковець М. Соколовський стверджує, що до травня 1926 року не було

жодного засідання сейму, на якому б не порушувалося питання зловживань органів внутрішніх справ. Лише за 1923 рік парламентарі виголосили 217 публічних звернень (з них 150 було визнано безпідставними) щодо неправомірних дій поліції [2, 21]. Слід пам'ятати й те, що звернення (інтерпеляції, запити) парламентарів не завжди були об'єктивними, а тому цим видом джерел варто послуговуватись з обережністю.

Водночас, помилково вважати, що поліція застосовувала репресивні заходи лише на Волині і лише проти конкретної національної групи. Люблінський воєвода 9 грудня 1925 року звернувся до окружного коменданта з вимогою вияснення і розслідування фактів побиття місцевого населення правоохоронцями. Воєвода також звернув увагу на необ'єктивне проведення слідства і зазначив, що за такі зловживання керівництво поліції буде притягнено до відповідальності [6, 33].

До обов'язків, що їх мала неухильно дотримуватись поліція у власній повсякденній діяльності, належала засада аполітичності, закріплена на законодавчому рівні [7]. Визначення «аполітичності» містив наказ № 282, що з'явився у 1925 року і був підписаний головним комендантом поліції М. Божецьким. Згідно цього нормативно-правового акту усі службовці поліції повинні були однаково ставитись до усіх громадян держави незалежно від їхнього соціального походження, національності, віросповідання та політичних переконань. Крім того, поліцейським заборонялося поводитись так, «щоб могло комусь здатись підозрілим, що правоохоронні органи діють на користь або шкоду того чи іншого політичного угрупування» [8, 80–84]. Поліцейські не мали права перебувати в тій чи іншій політичній партії чи організації. Наказ зобов'язував поліцейський корпус дотримуватись аполітичності як під час виконання службових обов'язків, так і у приватному житті. Службовцям поліції заборонялось брати участь у суспільному житті через вступ до громадської організації. Їм за жодних обставин не дозволялось бути учасником будь-яких зібрань громадян та публічних демонстрацій, окрім присутності під час виконання професійних обов'язків [9, 56].

На практиці ці положення регулярно порушувалися тому, що у повсякденному політичному житті польської держави панував підхід щодо включення поліції до інтриг у вищих ешелонах влади, який робив її залежною від тієї чи іншої політичної коаліції. Дійсність парламентських виборів 1922 року засвідчила, що не усі політичні сили мали однакові права на агітацію та поширення власної передвиборчої програми. Так, на Волині «Український національний виборчий комітет Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся» (УНВК) разом з іншими політичними утвореннями національних меншин став об'єктом переслідування поліції та влади [10, **177–207**]**.** Під час виборчої кампанії державною поліцією був затриманий член УНВК, кандидат у посли до сейму М. Луцкевич. Затримання мотивувалося ніби-то поширенням останнім відозв із закликами до населення взяти участь у передвиборчому віче. Напередодні дня виборів ковельська поліція заарештувала М. Луцкевича та ув'язнила його [11, 11]. 22 жовтня 1922 року без жодних підстав був заарештований один з українських активістів села Жидичин Луцького повіту Я. Бондарук. Під арештом опинилися й інші українські сільські активісти – К. Куделя, Г. Близнюк, А. Блишчук, Т. Тендрик. Вони потрапили до Луцької міської в'язниці [12, 75–84].

На запит воєводи про проведені арешти поліція надала наступні пояснення. Зазначалося, що арешт Я. Бондарука взагалі не мав місця, а мешканець села Торчин К. Куделя дійсно був затриманий «за ворожу агітацію проти Польської держави». Факт арешту мешканця села Сільне Г. Близнюка встановлений не був. У поясненнях поліції повідомлялось, що А. Блишчук та Т. Тендрик опинились під арештом згідно наказу слідчого суду ІІ-го округу Луцького повіту «за агітацію та ознайомлення виборців з їхнім правом вільного волевиявлення під час виборів до сейму та сенату», а також «за тиск на виборців з метою схилити останніх до го-

лосування за лист № 16 («Блок національних меншин») [11, 12].

Правляча еліта Другої Речі Посполитої була переконана, що одну з найбільших загроз для польської державності на «східних кресах» становлять національні амбіції українців. Згідно офіційної статистики на теренах Волині вони складали близько 69 % загальної кількості населення [13, 50]. Саме тому проти них та їх кандидатів на виборах були застосовані репресії. Використання поліцейського тиску протягом 1922–1923 років з метою придушення антидержавних виступів, масові арешти поліції (в тому числі й відомих політичних діячів) під час виборчої кампанії до сейму та сенату ґрунтовно описала М. Папєжинська-Турек [14, 134–135].

Поліцейські зловживання, допущені на Волині, були документально зафіксовані й подані волинському воєводі у вигляді численних інтерпеляцій українських послів до парламенту. Вони головним чином торкалися побиття виборців української національності силами державної поліції, перешкоджання вільному волевиявленню, тиску на виборців шляхом застосування фізичної сили, методів психологічного впливу [11, 1–16]. За кожною скаргою проводилося слідство: але у переважній більшості випадків результат був не на користь потерпілої сторони [12, 75–84]. 23 січня 1923 року представники Українського та Білоруського парламентських клубів звернулись до уряду з вимогою амністувати українців та білорусів засуджених «за злочини здійснені на політичному ґрунті». У їхньому спільному поданні було записано: «… Багато справ заведено на Східних Кресах і у Східній Галичині проти українців та білорусів за політичні злочини… На Східних Кресах спостерігаємо ненормальні умови… там панує терор і свавілля державної адміністрації» [15, 5].

23 березня 1924 року «Робітнича трибуна» повідомляла, що під час розгляду питання фінансування державної поліції на засіданні сеймової бюджетної комісії, посол А. Васиньчук вніс подання про скорочення видатків скерованих на придбання кайданів. «Знаю згори, що мій внесок не перейде, але зголошую його, щоб запротестувати проти катування політичних в'язнів, бо для них передовсім призначені ці кайдани, як ми це бачили під час січневих політичних арештів серед українців… Говоримо багато про насильства явної поліції, але це з нічим у порівнянні з насильством «дефензиви», котрі переходять всяку уяву. Я відчув це на власній шкірі…» – зазначив А. Васиньчук [16, 94]. Станом на 25 травня 1924 року у ковельській в'язниці перебувало 5 осіб звинувачених у політичних злочинах. Джерела свідчать про незадовільні умови їх утримання та харчування [16, 85].

Таким чином, поліції відводилась роль превентивно-репресивної одиниці. Практична діяльність органів внутрішніх справ на Волині в період виборчої кампанії 1922 року повністю заперечувала засаду «аполітичності» поліції. 1 вересня 1922 року керівник Волинського окружного управління державної поліції В. Гуджевський звернувся до поліцейського корпусу з листом, який санкціонував перехід службовців загального корпусу поліції у розпорядження місцевої влади на виборчий період. Використання поліції представниками державної адміністрації з метою тиску на виборців, а також інші зловживання працівників органів внутрішніх справ засвідчили численні скарги українських та білоруських депутатів у польському парламенті (Див. документи № 1–3).

Документ № 1

ІНТЕРПЕЛЯЦІЯ

посла В. Комаревича і товаришів з Українського клубу до пана Міністра внутрішніх справ у справі фізичного насилля (ґвалту), допущеного державною поліцією на ґрунті релігійної нетолерантності щодо православних українців

25 грудня 1922 року комендант постерунку в містечку Колки, Луцького повіту на Волині, здійснив фізичне насилля над селянами за те, що українці православного віросповідання працювали в день католицького Різдва.

Крім того, у місті Холм 6 січня 1923 року (теж на католицьке релігійне свято) поліція заарештувала трьох місцевих жителів… за те, що в той день вони перевозили вугілля. Поліцейські погрожували їм… розправою. Селян було звільнено після втручання єврея, для якого вони здійснювали згадане перевезення.

З огляду на вище подані факти особи, які підписались, запитують пана Міністра:

1. Чи знає пан Міністр про факти фізичного насилля зі сторони коменданта постерунку у містечку Колки?

2. Які заходи планує провести пан Міністр для покарання винних?

Варшава, 26 січня 1923 року

Інтерпелянти

Комаревич, Дмитрійчук, Чучмай, Тимощук, Павлюк, Войтюк, Васиньчук, Маківка, Козицький, Луцкевич, Козубський.

Оригінал польською мовою. Переклад українською мовою О. Разиграєва.

Подано за: ДАВО.– Ф.46.– Оп. 9.– Спр.52.– Арк.18.

Документ № 2

ВИТЯГ З ЛИСТА ЛУЦЬКОГО ПОВІТОВОГО УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІЦІЇ ДО СТАРОСТВА У М. ЛУЦЬКУ

Повітова команда державної поліції у Луцьку

до староства у Луцьку

Луцьк, 23 листопада 1923 р.

Надсилаємо акт у справі релігійної нетолерантності, допущеної ніби-то комендантом постерунку у м. Колки, а також протокол розслідування.

Як показало слідство, справа мала наступний перебіг:

В перший день Різдва Христового, тобто 25 грудня 1922 року в Колках під час релігійної служби в костелі, комендант міського постерунку пшодовник К. Ковальчук був проінформований місцевим столяром М. Білоусом про те, що українське населення провокаційно займається фізичною працею, більше того, підвозить до костелу різні вантажі, а особливо гній. Такі дії занепокоїли польську громадськість, викликали в неї невдоволення і обурення.

З метою забезпечення громадського спокою пшодовник К. Ковальчук направився до костелу, по дорозі він зустрів І. Рейкіна, який віз гній на поле, й сказав йому, що з метою запобігання ексцесів гній потрібно возити бічними вулицями. Натомість І. Рейкін заявив, що буде возити гній так, як йому подобається.

В той самий день пшодовник К. Ковальчук зауважив відчинену крамницю Маєра Лейби. Всередині перебували місцеві кравці М. Мамотюк та Л. Кушман. Поліцейський порадив власнику крамниці зачинити її у святковий день, що останній і зробив.

Слідство з'ясувало, що зізнання І. Рейкіна, М. Мамотюка та Л. Кушмана про ніби-то побиття останніх комендантом, не відповідають дійсності.

Незалежні свідки можуть свідчити під присягою про те, що службовець поліції не здійснював протиправних дій.

Повітовий комендант

(підпис, печатка)

Оригінал польською мовою. Переклад українською мовою О. Разиграєва.

Подано за: ДАВО.– Ф.46.– Оп. 9.– Спр.52.– Арк.19.

Документ № 3

ІНТЕРПЕЛЯЦІЯ

послів Українського клубу до пана Міністра внутрішніх справ у справі тероризування населення волинською дефензивою

У населення Волині склалось враження, що у Польській державі домінуюча роль в суспільно-політичній сфері належить дефензиві. Дефензива є дуже розгалуженим інститутом, особливо це знаходить свої прояви на Волині, Поліссі, Підляшші, Холмщині та Східній Галичині. На вказаних територіях даний підрозділ внутрішніх справ має багато відділів та тисячі агентів, рекрутованих з жертв суспільства. Держава видає мільярди злотих на утримання дефензиви. Діяль-

ність вказаного підрозділу, в тому числі і військового, котрий включений до відання Міністерства внутрішніх справ, є цілком конфіденційною. Зі сторони дефензиви та її агентів прослідковуються чималі перевищення службових повноважень.

Дефензива проводить облік населення, політичних, економічних, культурно-освітніх і навіть релігійних організацій. Для отримання польського громадянства або закордонного паспорту необхідна спеціальна рекомендація, видача якої також входить до відання дефензиви… Немає жодної суспільно-політичної сфери, в яку не була б задіяна дана структура.

Завдяки діяльності дефензиви тисячі справ щодо надання польського громадянства лежать у волинських чиновників по два роки, а багатьом громадянам завдяки дефензиві взагалі відмовлено. Діяльність даної структури схожа на масштабну провокацію. Агенти згаданого підрозділу присутні на різноманітних громадських зібраннях, концертах, спектаклях, релігійних богослужіннях, у закладах громадського харчування.

У Луцьку на вулиці Ягеллонській, 93, розташована їдальня, в якій свій час проводять агенти дефензиви та службовці поліції, граючи в азартні ігри, порушуючи громадський спокій та тероризуючи мирне населення.

Зафіксований випадок, коли під час такої «оргії» один поліцейський застрелився; його було знайдено на підлозі вищезгаданої їдальні у калюжі крові поряд із пляшкою горілки. Схожих випадків можна нарахувати безліч, однак мирне населення нікому не скаржиться, знаючи про безрезультатність таких дій.

Часто читаємо у польських газетах, що на Волині постійний неспокій, проводиться антидержавна агітація, готуються повстання і таке інше. Насправді все це є провокацією агентів дефензиви.

3 травня 1923 року у селі Воротнів Луцького повіту депутатський мітинг провели посли до Сейму Приступа та Пащук. Через кілька днів після вказаної події прибули до села агенти дефензиви, зібрали віче й виголосили: «Ми знаємо, що посли Приступа та Пащук намовляли вас не платити податків, ігнорувати владу, вважаючи її ворожою». На даному віче були присутні службовці поліції та солтис. Згодом голова волинської дефензиви скерував розслідування щодо візиту Приступи та Пащука до прокуратури. На цій підставі прокурор Барановський сфабрикував звинувачення згаданим послам, заявивши: «Не буде відповідальності за спокій у краю, доки сеймові посли українці будуть на волі!».

Аналогічно були сфабриковані звинувачення на адресу послів Луцкевича та Чучмая. Якщо таким чином поводяться з послами до сейму, то як бути мирному населенню?

Варшава, 5 червня 1924 р.

Інтерпелянти: Приступа, Пащук, Чучмай, Васиньчук, Любарський, Козицький, Скрипа, Братунь, Станкевич, Коханович, Дмитрук, Яков'юк.

Оригінал польською мовою. Переклад українською мовою О. Разиграєва

Подано за: ДАВО.– Ф.46.– Оп. 9.– Спр.99.– Арк. 1.

Джерела та література:

1. *Разиграєв О. В. Превентивно-репресивна діяльність польської державної поліції в Західній Волині (1921–1926)//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XXIX всеукр. наук. іст-краєзн. конф. – Луцьк, 2008.*
2. *Sokołowski M. Nadużycia Policji Państwowej w świetle wystąpień poselskich w Sejmie II RP//Przegląd Policyjny. – 2003. – № 3–4.*
3. *Rudnicki K. Wspomnienia prokuratora. – Warszawa, 1956.*
4. *Ходирєв В. А. Нарис історії органів внутрішніх справ Волині. – Луцьк, 2000.*
5. *Наш голос (Луцьк). – 1921. – ч. 16.*
6. *Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. 448. – Sygn.108.*
7. *Majer P. Prawo policyjne do zrzeszania się i zasada apolityczności w polskich formacjach policyjnych w latach 1918–2002//Przegląd Policyjny. – 2009. – № 1.*
8. *Разиграєв О. В. Польська державна поліція Західної Волині в суспільно-політичному житті регіону (1919–1926 рр.)//Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – Вип. 13. – С. 80–84.*
9. *Litwiński R. Apolityczność policji w II Rzeczypospolitej. Założenia i realizacja.//Res Historica. – 2004. – z. 16.*
10. *Kuprianowicz G. Policja Państwowa województwa lubelskiego wobec kwestii ukraińskiej w latach 1919–1926//**Res Historica. – 2000. – № 11***
11. *Державний архів Волинської області. – Ф.46. – Оп. 9. – Спр.51.*
12. *Разиграєв О. В. Діяльність поліції Волинського воєводства під час виборів до сейму та сенату Польщі міжвоєнного періоду//Ucrainica Polonica. – 2006. – Т III.*
13. *Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. – Warszawa, 1985.*
14. *Papierzyńska-Turek M. Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej.– Kraków, 1979.*
15. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 5.*
16. *ЦДАГОУ.– Ф. 6.– Оп. 2.– Спр. 8.– Арк.* 94.

Тамара САДОВНИК (Луцьк)

МИНУВШИНА ВОЛИНІ І УКРАЇНИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ОРЕСТА ЛЕВИЦЬКОГО

На сьогодні, на жаль, попри значний розвиток української історичної науки є ще багато забутих імен. Серед них Орест Левицький – історик, археограф, археолог, один із фундаторів Всеукраїнської Академії Наук, її третій президент. Серед плеяди класиків археографічної науки, таких як Михайло Максимович, Микола Костомаров, Олександр Лазаревський, Михайло Грушевський, Володимир Антонович Орест Левицький займає гідне місце. Адже він не тільки вивчив і опублікував багато документів, будучи членом Тимчасової комісії для розбору древніх актів, але і дослідив значний масив історичної минувшини України, зокрема Волині.

Біографічних відомостей про Ореста Левицького маємо небагато. Відомо, що він з родини потомственних священників Левицьких, народився в 1848 році в містечку Маячці Кобеляцького повіту на Полтавщині. Освіту спочатку здобував приватно і першим учителем був батько, потім навчався у Полтавському духовному училищі. В 1870 році Левицький вступив на навчання до Київського університету Святого Володимира, де вивчав історію. Після університетського навчання Левицький при підтримці свого вчителя Володимира Антоновича влаштовується секретарем-діловодом Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів, де пропрацював 40 років. Одночасно він працює викладачем латинської та російської мов в гімназії, отримуючи додаткову платню за «обрусение Юго-Западного края».

В 1873 році при Київському університеті було створене історичне товариство Нестора-літописця, основним напрямком діяльності якого було вивчення і розвиток історії, археології, нумізматики. Його активним членом став Орест Левицький, який за дорученням товариства вивчав старожитності Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської і Полтавської губерній.

У 1903 році вчений був присутній серед української інтелігенції у Полтаві на відкритті пам'ятника Іванові Котляревському. Серед присутніх в Полтаві була наша славна землячка Леся Українка, а тому, ймовірно, тут відбулась їх зустріч в колі інтелігенції.

На схилі літ Орест Левицький працює у Всеукраїнській Академії Наук України. 27 березня 1922 року його було обрано третім президентом Академії. Як свідчить документ «з двох балотованих кандидатів О. І. Левицького та П. А. Тутковського обрано О. І.Левицького більшістю всіх голосів проти чотирьох».

Орест Левицький помер 9 травня 1922 р. на станції Драбів на Черкащині, проживаючи у свого сина Миколи Орестовича Левицького, похований у сусідньому селі Митлашівка.

«Його одпівали не в Софійському соборі, як він бажав, а в бідній сільській церкві. Але сталося так, що одпівання було українською мовою і над ним востаннє по рідному читали Святе Письмо, яке він свого часу перекладав. Перед смертю Орест Іванович дуже хотів повернутися до Києва, чекав тільки теплих днів. Отже, не судилося».

Той же академік М. П. Василенко в 1923 р. писав «Любов до Києва у О. І.Левицького не була явище випадкове, вона виходила з історичного світогляду, де Київ в українському культурному житті посідав завжди центральне місце…, через те О. І. був органічно зв'язаний з Києвом своїм життям і вихованням. Я чув трьох видатних керівників наукових екскурсій по Києву – В. Б. Антоновича, П. Г. Житецького і О. І. Левицького».

Наукова спадщина Ореста Левицького велика – понад 200 праць. Тематика різноманітна: історія українських братств XVII–XVIII ст., зокрема, Київського Богоявленського, національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 років, релігійні рухи на Україні в XVI–XVII століттях,

родинний побут і шлюбне право високого українського шляхетства.

В 1883 році Левицький підготував і видав першу частину четвертого тому «Архива Юго-Западной России», де поміщені акти про церковно-культурні відносини XIV – середини XVI століття. Вчений прослідковує історію церковно-культурних рухів, побут і майнове становище церкви, культурно-освітню діяльність церковних братств, їх боротьбу з католиками і уніатами, появу і діяльність социніан на Україні. По цій темі було досліджено 326 документів латинською, польською і українською мовами з актових книг Люблінського трибуналу, Волинського воєводства, збірки документів Печерської Лаври. Підсумками цих досліджень стали роботи: «О социнианстве в Польше и Юго-Западной Руси» (1882), «Внутреннее состояние Западно-Русской Церкви в Польсько-Литовском государстве в конце XVI ст. и Уния» (1884), «Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.» (1874–1875).

Проте чи не найбільшу увагу автор присв'ятив звичаєвому праву і родинно-побутовим відносинам в шляхетських верствах суспільства України, зокрема Волині, в XV–XVII століттях, використавши актові книги Правобережної України, де проживало багато шляхетських родин. Цій темі присвячені праці: «Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII в.» (1909), «Очерки народной жизни в Малороссии XVII в.», «Ганна Монтовт (Историко-бытовой очерк из жизни волынского дворянства XVI в.), «Превелюбний сват. Нарис з стародавнього побуту Волині і України» (1895).

Острозькі, Гойські, Чарторийські, Жоравницькі, Древинські, Гулевичі, Воронецькі, Заславські… На основі вивчення життя і побуту цих відомих волинських родин Левицький показує як наприкінці XVI століття особливо після Люблінської унії 1569 року, заможне українське панство, прибираючи на польський манер слово «шляхта» як визначення свого суспільного стану, засвоює іхні польські звичаї, норми поведінки, освіту, мову, манери «розкоші і славолюбство»

Вчений в вищеназваних працях показує приклади суспільного, а також родинного становища жінок: Олени Горностай і Ганни Гойської, Раіни Ярмолинської, Софії Чорторийської, Раіни Могилянки Вишневецької… Імена цих жінок відомі не тільки як активних членів тогочасного суспільного життя, але і як дружин, матерів, сестер. Як пише Левицький, українській шляхтанці могла позаздрити люба заміжня жінка інших країн. Вони вільно вибирали собі нареченого, відкривали школи, монастирі.

Збереглось багато фактів, за свідченням вченого, які свідчили про існування міцних «малжонських зв'язків». Головне місце в шлюбові належало не церковному вінчанню, а договорам при вступі в стан «малжонський» – «інтерцизам», за якими встановлювалися посаг нареченої та «віно», що повинен був давати то чоловік – «малжонок». Посаг переходив у володіння родини, але «віно» завжди залишалось власністю дружини. Розмір посагу та віна записувався до книг гродських. Обов'язкове віно робило жінку матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечувало на час вдовування. А тому часто заможні жінки Волині, про яких згадує Орест Левицький, робили великі вклади на фундацію і оздоблення церков, монастирів. Вчений показує цікаві приклади суспільного і родинного становища жінки-шляхтанки.

Серед них Олена Іванівна Горностай, уроджена Чарторийська, дружина Остафія Горностая. Будучи матеріально незалежною, Олена Горностаєва в 1595 році заснувала при Пересопницькому монастирі школу, для якої написала статут. В 1602 році на користь монастиря в Зимному вона пожертвувала 10 кіп литовських грошей.

Інша шляхтанка, яку згадує Орест Левицький, Ганна Гойська, в дівичистві Козинська, після Брестської унії в 1597 році заснувала у своєму родинному маєтку Почаїв монастир при церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Монастир отримав значні багатства – близько 210 гектарів орної землі, ліс і сінокоси. Ганна Гойська, будучи жінкою освіченою, сприяла перетворенню монас-

тиря з суто релігійної обителі на духовний і освітній центр православ'я. Фінансовими жертводавцями монастиря були представники відомих волинських родин: Вишневецьких, Єловицьких, Єло-Малинських, Пузин, Урсул-Рудецьких та інших.

Згадує Орест Левицький і Софію Михайлівну Чарторийську, сестру Юрія Чарторийського, яка разом з своєю сестрою Катериною проживала у Пересопницькому монастирі, де і відійшла у Вічність. Духовенству Пересопницького монастиря вона пожертвувала по 1 копі грошей, на монастир в Зимному – 10 кіп грошей.

Раїна Ярмолинська заснувала Загаєцький монастир.

В своїх дослідженнях Орест Левицький згадує Раїну Могилянку Вишневецьку, матір князя Івана і дружину Михайла Вишневецького. Разом з Михайлом Вишневецьким вона приймає активну участь у заснуванні Густинського і Ладинського монастирів; останній в 1618 році згідно з привілеєм Раїни Вишневецької стає жіночим. На кошти княгині був також заснований Мгарський монастир. За духівника Вишневецька мала Ісаю Копинського, ігумена Густинського монастиря.

Окрім вищеназваних шляхтанок Левицький згадує Софію Ружинську, Галшку Гулевичівну.

Тій же проблемі – становищу жінки-шляхтанки – вчений присвячує твір «Пашквіль», надрукований в 1913 році в Літературно-Науковому віснику. Минуле Волині XVI–XVII ст. бачимо крізь призму взаємовідносин двох сімей: Жоравницьких і Борзобогатих – Красенських, а також іхніх представниць: Олени і Ганни. Події, описані в «Пашквілі», (XVI ст.) набули розголосу в Луцьку і далеко за його межами. Дослідник детально описує життя Луцька цього періоду, зупиняється на історії обох родів: Жоравницьких і Борзобогатих, які були переплетені родинними зв'язками. Представники роду Жоравницьких – батько Марко, владика Луцький наречений, брати Олександр, Михайло, Іван і молодша сестра Катерина були людьми освіченими, духовними, займали гідне місце серед волинської шляхти. На противагу їм рід Борзобогатих був іншого штибу – спочатку Іона Борзобогатий був міщанином з Красностава, потім «цельником» волинським.

Проте, без сумніву, головним героєм «Пашквілю» є Іван (Ян) Жоравницький, волинський шляхтич, мешканець Луцька, поет-сатирик. Вчений прослідковує життєвий шлях свого героя, його навчання в Жидичинському монастирі, подальші кроки, цитує знаменитий вірш-сатиру «Хто йдеш мимо» … (1575 р.), складений Іваном та його дружиною Оленою Копоть, який власне і привів до судової тяганини, що наробила розголосу на весь Луцьк. Фігурантка вірша княгиня Ганна Сокольська дочка Івана Борзобогатого і дружина Олександра, брата Івана, жінка зарозуміла, пихата, своєю поведінкою до Олени викликала помсту – віршований твір.

Левицький детально змальовує життя волинської шляхти XVI ст., показуючи на прикладі взаємовідносин двох родин, як в ті часи характерними були судові справи і тяганини, наїзди на маєтки сусідів-шляхтичів, грабунки.

Вчений підсумовує, що результатом «віршованої війни» був розгляд справ у гродському суді Луцька. Згідно вироку суду луцький поет Іван Жоравницький мусив на «широкому люді» принести вибачення Ганні Борзобогатій-Красенській (Сокольській). Доля основних дійових осіб «Пашквілю» прослідковується автором аж до смерті.

Історія Волині, волинського жіноцтва висвітлена ще в одній роботі Левицького – «Єзуїтська преподобниця», яка була надрукована в Літературно-Науковому Віснику у 1913 році.

Героїня «Преподобниці» – Ганна Алоїза Острозька, внучка князя Костянтина Острозького.

Насамперед, вчений звертає увагу на типи жінок, засвідчуючи, що їм притаманні такі риси, як освіченість, духовність, покровительство школам, монастирям, участь у суспільному житті. На волинських шляхтанок він дивиться крізь призму конфесійності.

Так, серед жінок, які були прихильниця-

ми радикального крила протестантського руху – аріанства – він згадує представниць з родин Сенют, Пронських, Чапличів-Шпановських. Інша шляхтанка – Ганна Корецька – перебрала кілька протестантських течій, а потім знову повернулась в лоно православної віри. Як негативну постать Левицький виставляє вже вищезгадану Ганну Борзобогату-Красенську.

Портрет Ганни-Алоїзи Острозької змальований на фоні суспільного життя Волині XVII століття, часу занепаду славетного роду Острозьких. Автор досліджує дитячі та юнацькі роки Ганни-Алоїзи, великий вплив матері, ревної католички, на формування світогляду і життєвих позицій молодої княгині. В цей час в Острозі єзуїти знаходять свій прихисток, що було документально зафіксовано в липні 1624 році в Луцькому гродському суді. Ганна-Алоїза зробила дарчий запис на зведення і будівництво в Острозі єзуїтського костелу і колегіуму при ньому. На їх будівництво вона відвела частину міської території між вулицями Гнилою і Звягельською та надала ректорові колегіуму Яну Бартинському 30 тис. польських злотих. На утримання єзуїтів вона подарувала родові маєтки: Княгинінок, села Мартинець, Білобережже, Заруддя, Острів, Замлинне і Волицю. В 1630 році до цих маєтків вона долучила ще чотири села.

Донька князя Острозького була типовою дамою бароккової доби. Орест Левицький, вибудовуючи портрет шляхтанки, зауважив одну цікаву деталь. Так, отці-єзуїти, показували свою палку прихильницю і покровительку Ганну-Алоїзу як ідеал доброти і самопожертви. Проте цій тезі вчений заперечує і підкреслює, що «ті чесноти мали занадто тісний круг приложення», а її характеристика як людини, сповнена контрастів і протиріч. На його думку, княгиня була ворогом до православної віри, якої тримались її праді-ди, і батько.

З Ганною-Алоїзою пов'язані трагічні події 1636 року – «Острозька трагедія», яку детально описує Орест Левицький в «Єзуїтський преподобниці». Оскільки пліткували, що її батько незадовго до смерті перейшов в католицизм, молода княгиня за намовою єзуїтів вирішила перенести останки батька з православної Богоявленської церкви до католицького костелу. Така наруга над покійним князем, котрий залишився в народній пам'яті захисником православної віри, викликала обурення місцевого населення. В православних колах у відповідь на ці ганебні події був написаний «Лямент о утрапенню мещан Острозьких».

Левицький згадує тестамент Ганни-Алоїзи, де вона заповідає поховати її в костелі Святого Мацея в Кракові, а опісля втихомирення українських земель перепоховати в Острозькому єзуїтському костелі. Проте життя утяло з княгинею кепський жарт. Остання воля княгині не була виконана. Ганна-Алоїза була похована 17 лютого 1655 року, тобто через рік після смерті у м. Ярославі в гробниці своєї матері.

Згідно тестаменту княгиня розписує передачу майна своїм одновірцям-єзуїтам острозьким, луцьким, вінницьким, ярославським. Всі вони були обдаровані. Так, на потребу костелу в Острозі та його служителів вона виділила фантастичну суму – 150 тисяч злотих, на завершення будівництва – 20 тисяч злотих.

Фактом смерті Ганни-Алоїзи «Ієзуїтську преподобницю» Левицький не завершує.

Окрім вищеназваних, історію Волині, зокрема міжконфесійних відносин, висвітлює праця Ореста Левицького «Кирило Терлецький, єпископ Луцький і Острозький», надрукована в 1885 році. Всебічно оцінюючи постать луцького владики, вчений прослідковує його життєвий шлях від самого народження, подає родовід Терлецьких, який носить герб «Сас», його рівень освіти, родинні статки. До постаті Терлецького як особи духовної, що займала високе місце в духовній ієрархії, Левицький підійшов індиферентно. Так, на його думку до 1594 року Терлецький мав заслуги на службі православній вірі, як аргумент він згадує записи в актових книгах Луцька і Володимира, де український шляхтич Іван Жоравницький, головний герой вищезгаданого твору «Пашквіль» в опікуни своїй дружині і дітям записав єпископа Ки-

рила Терлецького.

Вчений, аналізуючи різні історичні джерела, припускає, що від отця Терлецького прихожани відвернулись, коли він підтримав Унію і публічно оголосив себе уніатом. А тому повністю засуджує діяльність луцького владики по підтримці Унії 1596 року.

Окрім вищеназваних праць, історія Волині висвітлюється ще в таких роботах Ореста Левицького: «Ганна-Монтовт (Историко-бытовой очерк из жизни волынского дворянства XVI в.) «Превелюбний сват. Нарис з стародавнього побуту Волині і України», «Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.», «Історичні оповідання».

Орест Левицький залишив українській історичній науці велику наукову і рукописну спадщину. Саме в його дослідженнях вперше було показано життєвий шлях Івана Жоравницького – волиняки, відомого українського шляхтича, одного з перших українських поетів-сатириків, людини духовної і глибоко освіченої.

Варто було б частіше науковцям звертатись до праць Левицького, які незаслужено забуті, особливо в наш час.

Література

1. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. XIV–XVII віки. – Київ, 1995.

2. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук Київ-Старокостянтинівськ, 2001.

3. Дзира Я. Третій президент/Наука і культура/Вип. 23, Київ 1989.

4. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першій половині XVII ст. – Київ, 2008.

5. Енциклопедія українознавства. Том 4. – Львів, 1994

6. Левицький О. Пашквіль/Літературно-Науковий Вісник – Кн.І – Київ, 1913.

7.Левицький О. Єзуїтська преподобниця/Літературно-Науковий Вісник – Т. 64, кн.12. – Київ, 1913.

8. Нудьга І. Не бійся смерті. К. 1991

9. Садовник Т. Сім'я Журавницьких в Луцьку. Старий Луцьк. – Луцьк, 2005.

10. Садовник Т. Журавницькі – представники середньовічної еліти Луцька. Минуле і сучасне Волині і Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Науковий збірник – Луцьк, 2007.

11. Черкаський край – земля Богдана і Тараса. Культурологічний збірник. – Київ, 2003.

12. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. – Київ, 1963.

13. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIIст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993.

Олена МАЛАНІЙ (Луцьк)

ПЕДАГОГ, ВЧЕНИЙ, ПИСЬМЕННИК ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ РИСАК

Волинська земля стала другою батьківщиною для багатьох вчених, письменників, обдарованих і талановитих людей. Саме тут, на Волині, у Луцьку формувався світогляд, кристалізувалися принципи, здійснювалися плани не одного десятка тих, чиїми іменами тепер гордиться наша земля.

Один із сузір'я одержимих – Олександр Рисак – відомий український вчений, літературознавець, письменник, педагог. Доктор філологічних наук, професор Волинського національного університету імені Лесі Українки, Відмінник освіти України, Лауреат обласної літературно-мистецької премії імені Агатангела Кримського за монографію «Лесин дивосвіт». Член Національної спілки письменників України (з 1999 року), член Волинського академічного Дому. Автор майже 200 наукових праць, в тому числі 5 монографій («Животворный источник духовного вдохновения» (1981), «Лесин дивосвіт» (1992), «Найперше – музика у Слові» (1999), «Мелодії і барви Слова» (1996), «У вимірах самотності і спокуси владою: Три драматичні поеми Лесі Українки – «У пущі», «Кассандра», «Камінний господар» (1999)), 7 методичних посібників, двох поетичних збірок («Не сотвори собі кумира» (1996), «Сьома нота печалі» (2003)).

Народився 11 травня 1939 року у с. Вишнів на Холмщині. Закінчив Сокальське педучилище (шкільний відділ), Львівський державний університет імені Івана Франка (філологічний факультет), Вищу партійну школу (відділення журналістики). Працював на педагогічній ниві – шкільним учителем у Млинові на Ратнівщині, Заячицькій та Старозагорівській школах Локачинського району на Волині.

Від лютого 1976 року О. О. Рисак працював у Луцькому державному педагогічному інституті імені Лесі Українки, Волинському державному університеті імені Лесі Українки (нині – Волинському національному університеті). Пройшов шлях від асистента до професора. Двічі обирався деканом факультету: спочатку філологічного (1985–1988), потому україністики (1994–1997), тривалий час очолював кафедру української літератури (1980–1988; 1990–1994).

О. Рисак неодноразово був запрошений для читання спецкурсів, лекцій на методичних семінарах, курсах підвищення кваліфікації вчителів, у гімназіях, училищах м. Луцька та області, обирався головою журі конкурсів «Кращий учитель року», а також творчих конкурсів молодих літераторів, декламаторів поезії Лесі Українки. У 2002 році О. Рисак був членом журі III Міжнародного конкурсу з української мови імені Петра Яцика у м. Нововолинську (Волинь) разом з М. Слабошпицьким та А. Погрібним. Його авторитет і талант вчителя, педагога, філолога, науковця був відзначений високою урядовою нагородою «Відмінник освіти України». Дописував у авторитетний журнал педагогічного профілю «Українська література в школах, ліцеях, гімназіях», інші фахові видання для вчителів. На Волині немає такої школи, де б не працювали вихованці О. Рисака, які передають тепер уже своїм учням знання, посіяні колись професором у їхні душі.

Олександр Рисак залишив по собі не лише наукові праці, поетичні збірки, розвідки, він лишив по собі пам'ять, що бережуть покоління вдячних студентів-філологів, випускників Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки а потому й Волинського державного (нині – національного) університету ім. Лесі Українки. Його педагогічний талант, вміння розповідати, запалювати в серцях студентів живу іскру художнього слова, любов до науки, книги, літератури – це факт незаперечний. Тисячі студентів, що мали щастя слухати лекції професора з курсу «Українська дитяча

література», «Історія української літератури кінця XIX – початку XX століття», спецкурсу з проблем синтезу мистецтв та особливо-життєтворчості Лесі Українки, назавжди запам'ятають своєрідну манеру викладу, енергійність, емоційність, надзвичайну ерудованість, освіченість людини, яка хотіла передати свої знання, любов, життєлюбство усім, хто його оточував.

Був вимогливим, але справедливим викладачем, прагнув, аби студенти не лише поважали предмет, який він викладав, але й мали глибокі знання з літератури, мистецтва, історії, філософії, естетики.

Як науковець – створив лесезнавчу школу на Волині, став організатором лесезнавчої лабораторії на базі Луцького державного педагогічного інституту, яка згодом мала перерости у солідну наукову структуру. Фонди лабораторії налічували сотні експонатів – книг, матеріалів, фотографій, листів, творів мистецтва, пов'язаних з життям та творчістю Лесі Українки. Майже 30 років збирав професор по крихтам те, що стало основою для чисельних досліджень сотень студентів (курсові, дипломні роботи), викладачів (виступи на конференціях, публікації).

Мрією Олександра Опанасовича Рисака був науково-дослідний інститут Лесі Українки. На превеликий жаль, професор Рисак не дожив до відкриття в Луцьку, на базі Волинського, тепер уже національного університету Інституту Лесі Українки якихось три роки. З ініціативи кафедри української літератури лабораторії лесезнавства, яку в новоствореній інституції було реорганізовано в біобібліографічний відділ, було присвоєно ім'я професора О. О. Рисака.

Любов'ю всього наукового життя О. Рисака була жінка. Жінка, ім'я якій Леся Українка. Саме їй він присвятив найбільше своїх наукових праць, статей, розвідок, книг. Листувався з перекладачами творів Лесі Українки мовами народів світу, зібрав чималу колекцію перекладів, серед яких є й автографи. Виступав на міжнародних конференціях, семінарах. У 1991 році був одним із організаторів Міжнародного симпозіуму, присвяченого 120-річчю від дня народження Лесі Українки. Наукова праця професора Олександра Рисака отримала визнання серед провідних науковців не лише України, Росії, а й за кордоном (Польща, Словаччина, Болгарія, США). А у 2004 році Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє» та вчена рада Волинського державного університету ім. Лесі Українки нагородили О. Рисака «за видатні наукові здобутки в дослідженні творчості Лесі Українки та вагомий внесок у справу збереження і поширення спадщини великої письменниці» премією імені Лесі Українки (посмертно).

У вінок світлої пам'яті О. О. Рисака у луцькому видавництві «Надстир'я» у 2004 році вийшла книга «Олександр Рисак – педагог, науковець, письменник». А видавництво Волинського національного університету імені Лесі Українки «Вежа» здійснило великий проект – «Високе світло імені та слова…» (Леся Українка в дослідженнях Олександра Рисака)» (2007).

Його педагогічний талант проявився і в чудових творах для дітей, яких міг створювати безліч. З народженням онуки Олександри, О. Рисак захопився написанням казок, віршів. Встиг видати книжку-розмальовку з власною інтерпретацією народної казки «Рукавичка – хатка лісовим звіряткам» (Луцьк, 2003), в рукописах ще чекають видання його чудесні дитячі вірші. До речі, ілюстрації до цієї нереалізованої книги робив учень гімназії № 14 м. Луцька Олександр Кравчук. Ось така співпраця дорослого педагога і учня. Творчість поєднала покоління.

Він майстерно володів словом. Його поетичні експромти, присвяти, виступи на різноманітних імпрезах – справжні витвори мистецтва. Його любов до мистецтва, особливо до музики – нарівні з одержимістю. Навчаючись у Сокальському педучилищі, грав у духовому оркестрі на корнеті. Пізніше цю любов до музики, до інструменту передав синові Олександру.

Музика звучить у його поезіях. Синтез Слова та Музики О. Рисак досліджував на науковому рівні. Тема його докторського дослідження – «Проблема синтезу мистецтв в українській літературі кінця XIX – по-

чатку XX століття». В пам'ять про відомого науковця, педагога, кафедрою української літератури та філологічним факультетом ВНУ ім. Лесі Українки започатковано Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Явище синтезу мистецтв в українській літературі», яка планується проводитись що два роки у Луцьку. Друга, ювілейна – до 70-річчя професора Олександра Опанасовича Рисака відбудеться у травні 2009 року.

Професійні літератори Волині поважали О. Рисака за майстерне володіння словом, порядність, чесність, надзвичайну працездатність. О. Рисак охоче підтримував видавничі плани та їх реалізацію, зокрема видання альманаху «Світязь» (був членом його редколегії), збірників, присвячених Лесі Українці та родині Косачів. Був постійним учасником поетичного свята «Лісова пісня» в урочищі Нечимному. Представляв літературну Волинь на Шевченкових святах. Жодне масштабне літературно-мистецьке свято не пройшло повз увагу О. Рисака. На них він виступав пристрасно, неординарно, запам'ятовуюче.

Він намагався і своїм студентам, і колегам прищепити любов до прекрасного, любов до життя. Бо справді любив життя у всіх його проявах. Любив і спішив жити. Лишив безліч нереалізованих планів, задумів, недописаних наукових розвідок, художніх творів.

Важка хвороба забрала О. Рисака на 63 році життя. Помер 28 жовтня 2003 року. Похований у Луцьку.

Наталія ПУШКАР (Луцьк)

ЛУЦЬКА ГРОШОВА ЕМІСІЯ 1919 РОКУ

Наприкінці літа 2005 року до Волинського краєзнавчого музею завітала громадянка Ізраїлю Фріда Плебан (з дому Варковицьких), колишня жителька Луцька, внучка луцького міського голови (на сучасний лад – мера) у квітні– листопаді 1917 року Абрама Самуїловича Варковицького. Дещо незвичним було її прохання: вона хотіла побачити автографи свого дідуся на паперових грошах, що виходили в Луцьку з березня 1919 до січня 1920 року номіналом 2, 6, 10 і 20 гривень.

Так, справді, міською управою Луцька в березні 1919 року було випущено в обіг паперові гроші вартістю 2, 6, 10 і 20 гривень [1, 39], – цей доконаний факт підтверджений і примірниками бон із фондів Волинського краєзнавчого музею [2].

Перша світова війна, лютнева буржуазно-демократична революція і жовтневий переворот, а слідом за ними громадянська війна внесли величезне сум'яття в господарське життя Російської імперії, в складі якої була й Волинь. Дезорганізація виробництва, дефіцит продуктів харчування і предметів найпершої необхідності, безробіття, девальвація цінностей і обвальна інфляція – далеко не повний перелік реалій тодішнього життя. Як у калейдоскопі мінялися уряди, влада переходила з рук до рук. Деякими урядами робилися спроби якось унормувати ситуацію, що склалася. Цій меті був підпорядкований і випуск локальних короткотермінових грошових розрахункових знаків. Зокрема, в Луцьку 1918 року міське самоуправління випустило бони вартістю 1 і 3 рублі, 1919-го Міська управа – розмінні знаки номіналом 2, 6, 10, 20 гривень.

Оформлення усіх купюр – розмінних знаків Луцького міського самоврядування було одностильовим. Вони друкувалися кольоровими фарбами на рожевому тлі не найкращої якості паперу з водяним знаком (центральна фігура філіграні – шестикутна зірка); папір мав раппортний орнамент, схожий на меандр (двадцятигривневі купюри друковані на яскравішому папері з меандром з обох боків). Лицевий бік купюр номіналом 6 гривень виконаний зеленою, зворотний – синьою фарбою; 10 гривень відповідно – синьою і коричневою; 20 гривень – синьою і чорною; бони вартістю 2 гривні у фондах музею немає. Основні написи і зображення окантовані рамочками; характер рисунка і написів на рамочках має спільні основні елементи, але різниться дрібними деталями. Лицева сторона (аверс): півколом позначення емітента: «Луцька мій-ська управа» ; під короною герб Луцька типу «Ратник» (на печатках Луцької міської управи він присутній з 1911 до 1919 року); зліва, справа і внизу герба позначення дати: «19–19 року» ; від герба в різні боки розходяться промені; нижче схематичне зображення руїн замку Любарта (В'їзна вежа); зліва і справа позначення номіналу: в орнаментованому квадраті цифра, під ним в орнаментованому прямокутнику назва купюри (гривня; ця назва корінням сягає ще часів Київської Русі); внизу застереження: «Фальшування карається законом». По зовнішньому периметру рамочки буквенне позначення номіналу. На звороті (реверсі) під орнаментованими рамочками (однаковими на купюрах у 10 і 20 гривень) двічі – вгорі і внизу, повторено назву грошового знака: «Розмінний знак Луцького мійського самоврядування» ; двічі – зліва і справа, повторено номінал (для прикладу: «Шесть гривень»). Основні написи окантовані суцільною рамочкою з одинарної лінії; всередині написи зліва і справа теж окантовані.

Напис зліва стосується терміну дії купюр: «Згідно постанови Мійської Думи від 11 березня 1919 р. останній срок дійсности знака 1 січня 1920 року» ; справа – порядку їх обміну: «Каса Мійської Управи обмінює знаки, коли буде доставлено їх не менше, як на сто гривень». Посередині – окантований двома лініями (зовнішня – товща) круг діаметром 34 мм – місце для печатки; під лівим

застереженням кругла тиснена печатка (конгрев) з ініціалами «ЛМУ» (Луцька Міська Управа)[1]; під місцем для печатки – зазначено посади трьох відповідальних осіб, що мали право підпису купюр: «Тов. Мійського Голови», «Член Управи», «Гласний Думи». Зліва внизу номер (число) купюри. Розміри розмінних знаків Луцької міської управи: 6 гривень – 127 х 74 мм; 10 гривень – 127 х 85 мм; 20 гривень – 143 х 85 і 145 х 88 мм. Відомо два різновиди купюр номіналом 6 гривень – звичайна і з перевернутим реверсом.

Найбільшою кількістю різновидів характеризувалися двадцятигривневі купюри: з текстом в рамці на реверсі; без тексту в рамці; без водяного знака; з перевернутим реверсом [1, 39].

Особливістю луцьких паперових грошей було те, що кожну купюру треба було вручну завірити печаткою Луцької Міської Управи, проставити шифратором порядкове число (теж вручну!), та ще й підписати власноручно кожну купюру кожного номіналу усієї емісії. А без тих засвідчень банкнота, треба думати, була нечинною.

У жодному з підписів пані Фріда не впізнала руки свого дідуся, мера Луцька Варковицького, – за майже дев'яносто років чорнило частково вицвіло, та й порівняти автографи їй не було з чим.

У вересні 2005 року історія набула продовження: на адресу музею прийшов пакет з Ізраїлю від пані Фріди Плебан-Варковицької, в якому, крім листа, була ксерокопія статті її батька, Самуїла Абрамовича Варковицького, про свого батька, а її дідуся, Абрама Самуїловича Варковицького, луцького міського голову від 22 квітня до листопада 1917 року, до 31 серпня 1918 – товариша (заступника) міського голови, до 1922 року – члена управи.

Отже, його підпис таки міг бути на паперових грошах Луцької Міської Управи, принаймні, на якійсь частині з них: їх випуск і його посада, що давала право підпису, співпадали у часі.

Стаття С. Варковицького, перекладена Фрідою Плебан (як зазначила пані Фріда, переклад російською здійснений з Sefer Lutzk Published by Irgun Yotzey Lutzk Be Israel Tel-Aviv 1961), видається цікавою.

На мові пані Фріди позначилося багаторічне її проживання в іншій країні, іншому мовному середовищі, тому її переклад, у свою чергу, викладено українською.

САМУЇЛ АБРАМОВИЧ ВАРКОВИЦЬКИЙ ЄВРЕЙСЬКИЙ МІСЬКИЙ ГОЛОВА МІСТА ЛУЦЬКА

У квітні місяці 1917 року хвилі російської революції докотилися до Луцька. В місті відбувалися масові демонстрації. Одна з таких демонстрацій місцевих жителів, робітників, військових тощо, яка проходила по вулиці Шосейній (Ягелонській) [Нині вулиця Лесі Українки. – Н. П.], зупинилася перед будинком Нахума Варковицького, в якому містилася міська управа. На балкон вийшов міський голова Малавчик і привітав демонстрантів. Але несподівано з юрби виступив лікар [Ім'я не вказане. – Н. П.] і від імені демонстрантів поставив вимогу, щоб Малавчик, як представник старого режиму, пішов у відставку. Малавчик, схвильований, повернувся в управу і подав у відставку.

22 квітня 1917 року відбулося засідання міської управи під головуванням заступника Малавчика Стесюка, на якому вперше в історії Луцька одноголосно було вибрано міським головою єврея Абрама Самуїловича Варковицького. Наступного дня після вступу на посаду, проглядаючи кореспонденцію, він наказав негайно відповісти на всі листи і папери. Секретарі були вражені: як це негайно? У нас щонайменша справа займала тижні.

У перші місяці Варковицький вирішив важливу на той час проблему: він дозволив розширити в напрямку шосе єврейський цвинтар, збільшуючи, таким чином, його територію [Йдеться про давній, не існуючий нині єврейський цвинтар в районі вулиці Чехова. – Н. П.].

Міським головою Варковицький був шість місяців, до листопада 1917 року, коли управління містом перейняла новообрана

1 Купюра номіналом 20 гривень тисненої печатки не має

соціалістична дума; там Варковицький займав пост заступника міського голови, тому що він не належав до жодної партії.

У цей час був момент, коли центральна влада вирішила перевести окружний суд з Луцька до Рівного, що було б для Луцька значною втратою. Після оперативного втручання Варковицького, який спеціально поїхав з делегацією разом з Зайковським і Саракіним (колишнім заступником окружного судді) до міністра у Київ, окружний суд залишився у Луцьку.

В ті роки працювати у міському управлінні було дуже важко. То були повоєнні неспокійні роки. Росія пережила жахливу громадянську війну. Українці боролися за власну країну, а польський маршалок Пілсудський креслив вогнем і мечем нові кордони Польської Республіки. В 1917–1919 рр. влада переходила з рук в руки кілька разів. Кожна нова влада вимагала продуктів, житла й податків, а бідні громадяни вимагали хліба, палива й одягу. Неодноразово водили А. С. Варковицького під багнетами від одного будинку до іншого, неодноразово міське управління було окуповане військовими, які робили Варковицького особисто відповідальним за доставку всіх необхідних продуктів і матеріалів. Неодноразово виводили його з дому юрби голодних безробітних, які вимагали хліба й палива. І все необхідно було знайти, всі вимоги повинні були бути виконані, хоча в місті не було нормальних заробітків, і гроші мінялися з кожною новою владою.

З кожною новою владою мінялися також чиновники, бо багато з них «терміново виїздили за сімейними обставинами», а Варковицький залишався і повинен був про все турбуватися. Подібного листа такого ж змісту залишив колишній польський міський голова Сушинський, а коли польські солдати повернулися до Луцька, польський комендант Луцька висловив велике здивування з приводу того, що Варковицький «сміливо діяв у часи, пов'язані з небезпекою для життя». Варковицького це не обтяжувало, бо він завжди вважав себе Лучанином, яка б влада не була в Луцьку. На спеціальному засіданні міського управління 31 серпня 1918 року доктор Регнус від імені правління висловив Варковицькому довір'я і подяку за його службу місту Луцьку.

Роботу в міському управлінні залишив Варковицький 1922 року, коли він повернувся до своєї попередньої банківської служби, на якій залишався до 1939 року як член правління і касир кооперативного банку в Луцьку.

* * *

То хто ж підписував луцькі гроші, чи не єдині паперові гроші за всю історію їх випуску, що завірялися вручну «мокрою» печаткою і підписом (чорнилом, ручкою з пером) трьох посадовців? Невідомий тираж кожного номіналу, але в колекції Волинського краєзнавчого музею є купюра вартістю 6 гривень числом 12960. Коментарі, як кажуть, зайві.

Склад Луцької Міської Управи змінювався часто, – як і влада в місті. Так, 16 січня 1918 року мером міста був С. Р. Спектарев, членами управи – А. С. Варковицький, Е. Н. Бетлінг, З.-І. Гітерман, секретарем – М. М. Гринюк. У кінці 1918 року Луцька Міська Управа оголосила своїм громадянам, що, згідно з розпорядженням німецького коменданта їм дозволено ходити вулицями міста лише до 8-ої години вечора за німецьким часом; винним у порушенні розпорядження обіцяно сувору кару. Під оголошенням підписи міського голови С. Р. Спектарева, члена управи А. С. Варковицького і секретаря В. Ф. Мартинського [3].

У середині вересня (17.09.) 1918 року міським головою став Є. А. Ясинський, членами – Д. І. Ільїн і В. Ф. Прайзлер, секретарем В. Ф. Мартинський.

У лютому 1919-го склад Управи знову змінився: головою став Г. І. Дерев'янко, членами – А. С. Варковицький, М. М. Інгберг і К. М. Герман, секретарем – той же Мартинський. В Журналі Луцької Міської Управи фіксуються не лише їхні прізвища, а й підписи під протоколами засідань. 11 березня того ж року змінився не лише склад Управи, а й її назва: віднині на короткий час вона стала називатись Міською Думою, її головою обрано Н. І. Пінеса, товаришами голови (заступниками) – П. І. Голубовича та І. Я. Мінінзона,

одним з членів Думи – Г. І. Дерев'янка, секретарем лишався В. Ф. Мартинський, а у списку гласних значиться 37 прізвищ.

Співставлення підписів під протоколами з автографами на бонах, детальне вивчення списку гласних Думи дозволило встановити прізвища підписантів на купюрах, принаймні на тих, що зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею. Отже, на бонах вартістю 6 гривень зустрічаються підписи А. С. Варковицького та Г. І. Дерев'янка (Тов. Мійського Голови), М. М. Інгберга, Ш. З. Фінкельштейна (члени Управи), М. І. Димента, І. Ш. Житина (Гласні Думи). Розмінні знаки номіналом 10 і 20 гривень підписали відповідно – Г. І. Дерев'янко, М. М. Інгберг та І. Ш. Житин. Можливо, були й інші варіанти. Кожному з перерахованих посадовців довелося підписати по кілька десятків тисяч купюр і таким чином залишитися в історії.

* * *

Стаття С. А. Варковицького починається з опису демонстрації в місті Луцьку у квітні 1917 року, «яка проходила по вул. Шосейній (Ягеллонській), зупинилася перед будинком Нахума Варковицького, в якому містилася міська управа». Захотілося дізнатися: де ж був той будинок, чи зберігся він до наших днів?

Відправним моментом пошуків стало прізвище Варковицький. Статистичний збірник («Luck w świtle cyfr i faktow na rok 1926» ; Luck 1925; s. 160) називає Абрама Варковицького директором Народного Банку (знаходився по вул. 3 Травня, 22; нині вул. Кривий Вал); у цьому ж збірнику зафіксовано телефон Банку – № 177 (стор. 164). Цей факт – доповнення до відомостей про мера Луцька, першого з євреїв, – все ж не давав відповіді на запитання: де ж був будинок Управи. Той же збірник фіксує ще одного Варковицького – Нахума, який у будинку по вулиці Ягеллонській, 48, мав крамничку гасу і мастил (стор. 144). Взагалі ж той будинок станом на кінець 1925 року був як дідова рукавичка з відомої казки: у ньому містився Польський Банк (директор Станіслав Бачинський; стор. 160), тут же знаходилася бібліотека (стор. 117) і книгарня Феліціана Барановського (стор. 135); мали прийомні кабінети лікар-дантист Лейба Хазанов (стор. 115), акушерка Рухля Літвак (стор. 116–117), лікар-терапевт і венеролог Пемов Фрідман (стор. 114) і тут же була гуртівня солі «Nuza» (стор. 150).

Вольдемар Едвардович Пясецький підказав, що будинок по колишній Ягеллонській, 48, був побудований Янкелем Варковицьким; він (будинок) зберігся досі, його адреса – вул. Лесі Українки, 32. Старожилам Луцька він відомий ще й за такою прикметою: в радянські часи в ньому містилась ощадна каса, а до війни – банк, у якому працювала Паша Савельєва, одна з активних учасниць Луцького підпілля у роки війни 1941–44 рр. Очевидно, то і є той будинок, у якому в 1917 р. містилася Луцька Міська Управа.

Джерела:

1. Рябченко П., Бутко В. Полный каталог бумажных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–1999 гг.). Т. 2. Боны Украины; 3-е переизд., доп. и перераб. –Киев: «Логос», 1999. –416 с.

2. Фонди Волинського краєзнавчого музею, група зберігання «Нумізматика», інв.№№ Н-1985, 2349, 2344, 2346/1–2 та ін.

3. ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 1787, арк. 509.

Фаїна РЯБЧИКОВА (Луцьк)

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ АНАТОЛІЄМ ДУБЛЯНСЬКИМ КРАЄЗНАВСТВА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС» (1941–1944 рр.)

Захопивши територію Волині, нацисти майже одразу почали насаджувати на окупованих землях «новий порядок», одним із чинників якого стала масована пропаганда. Причому на той момент схему організації різного роду агітаційних засобів вже було напрацьовано. Це підтверджує вислів Герінга, який завіряє, що нацистська влада вже володіла добре налагодженим пропагандистським апаратом, який «мав наймодерніші засоби техніки, всі організаційні умови, людей та матеріал» [21, 2]. Це стало основною причиною появи на захоплених українських територіях україномовних газет, як наймасовішого, а тому найефективнішого способу поширення пропагандистської інформації, а також різного роду розпоряджень та звернень окупаційної влади до місцевого населення. З іншого боку, необхідно було привернути на свою сторону українців, заохотити їх до політики «нового порядку».

З цією метою в Луцьку у вересні 1941 р. почала виходити газета «Український голос», першим редактором якої міська управа призначила Володимира Постригача. Видання, з огляду на цензуру, носило виразно пронімецьке та антирадянське спрямування, чимало його статей було присвячено антисемітській тематиці. Окрім масиву матеріалів ідеологічного спрямування, які надходили до редакцій з пресової агенції ДНБ (Дойче Нахріхтен Бюро) [19, 430], окупаційна преса насичувалася публікаціями місцевого походження, що було заслугою самих журналістів та редакторів газет.

Одним із співробітників редакції часопису «Український голос» (а згодом і його редактором) був Анатолій Захарович Дублянський,[1] котрого після закриття української гімназії, де він вчителював, запросив редактор видання Володимир Постригач [19, 429]. Будучи за фахом істориком та маючи досвід роботи в музеї, Анатолій Дублянський поміщав на сторінках газети публікації на історичну тематику, дописи з культурного життя краю, огляди тогочасного становища українських земель та ін. Відзначимо, що історичні розвідки та статті Анатолія Дублянського в «Українському голосі» адресувалися широкому колу читачів і мали радше популярний характер. Сам автор пізніше в переписці з директором Волинського краєзнавчого музею А. Силюком писав: «Я себе не вважаю якимсь науковцем, бо мої краєзнавчі статті – це компіляція і популярні» [19, 433].

Дане дослідження присвячене аналізу публікацій А. Дублянського на історичну тематику, що були надруковані в часописі «Український голос» в 1941–1944 рр. Нами були розглянуті лише статті з підписом автора, або ж його скороченнями – А.Д., А. Д-ський. Припускаємо також існування не підписаних публікацій, які належать авторству А. Дублянського, проте їх ідентифікація на даний момент є неможливою. Відзначимо ще, що з другої половини 1942 р. матеріалів місцевої тематики в пресі стає менше, і, відповідно, рідше з'являються на сторінках газети статті А. Дублянського. З другої половини 1943 р. більшість матеріалів видання вже становлять військові огляди, пропагандистські замітки тощо. Така різниця в ха-

1 Детальніше про біографію А. З. Дублянського див: Рожко. В. Є. Волинські владики – видатні ієрархи Української Автокефальної православної церкви//«Роде наш красний…» /Волинь у долях краян і людських документах./Упор. Оляндер Л. К. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 413; Рожко В. З Богом і Україною в серці//Народна трибуна. – 1994. – 11 листопада.

рактері інформаційного насичення «Українського голосу» підтверджує запропоновану А. Жив'юком періодизацію функціонування легальної преси на окупованих територіях на два основних періоди: перший: з кінця літа – початку осені 1941 до весни 1942 р. (відносно безцензурний); другий – з весни 1942 до початку 1944 р. (повної залежності від німецьких офіційних чинників) [20, 15].

Вже в перших числах газети з'явилася стаття Анатолія Захаровича «Охороняймо пам'ятники старовини» [16, 5]. В часі воєнного хаосу публікація була досить актуальною і значущою. В ній міститься не тільки заклик до збереження визначних пам'яток волинської минувшини, але й коротко подається їх опис, історія і сучасний стан. Найбільшу увагу автор приділяє пам'яткам міста Луцька, в якому, власне, навчався і працював. Серед старожитностей виділені замок Любарта-Димитрія, Братська церква XII ст., руїни вірменської церкви з XV–XVI ст., житлові будинки XVII–XVIII ст. на ринку і Троїцькій вулиці, тощо. В описі Володимира, котрий п. Дублянський величає «княжою столицею», привернуто увагу читачів до собору, збудованого князем Мстиславом у XII ст., церкви Св. Василія XV ст., Зимненського монастиря. Не обійшов увагою автор і руїни замку з XVII ст. у Любешеві та князів Острозьких у Дубному, муровані будинки XVII–XVIII ст. в Берестечку, пам'ятки Острога та Олики, помешкання, в якому жила Леся Українка в с. Колодяжному. В статті високо оцінено церковну архітектуру Волині, відзначені церкви в селах Суходоли на Володимирщині, Машові на Любомельщині, Смирині на Ковельщині та ін. Підкреслено велику історичну роль церкви на Козацьких Могилах в с. Пляшевій під Берестечком, в якій, як зазначає автор, посилаючись на перекази, «молився Богдан Хмельницький перед битвою». А. Дублянський звертає увагу і на багатство Волині на археологічні пам'ятки: городища, старі оборонні вали, кладовища, кургани, а також на пам'ятки війни 1914–1918 рр., визвольних змагань 1917–1920 рр. та ін.

Зауважимо, що публікація «Охороняймо пам'ятники старовини» – результат копіткої праці А. Дублянського, як історика та музейного працівника. Про це свідчать листи автора до директора Волинського краєзнавчого музею Анатолія Михайловича Силюка. Зокрема, в одному із них Анатолій Захарович згадує про експедиції до Олики, до замку Радзивілів, пізньої осені 1940 р. та до Берестечка [19, 423]. Очевидно, ознайомлення з пам'ятками волинської старовини, їх занедбаний в часи лихоліття стан і спонукали автора до написання статті-заклику.

Ще навчаючись у гімназії А. Дублянський виявляв інтерес до минулого м. Луцька [19, 421]. В 1934 р. він підготував і видав невелику брошуру «Луцьк. Історичний нарис» [17, 415]. Працюючи журналістом «Українського голосу» дослідник неодноразово знайомив читачів з історією та пам'ятками міста. У статті «Дещо про нові назви вулиць у Луцьку» [9, 2] він розповідає про походження назв вулиць міста. (Під час роботи в музеї А. Дублянського було запрошено до комісії, що займалася роботою по перейменуванню вулиць, тому обізнаність автора у цій сфері не викликає сумніву [19, 424]). Іншу публікацію – «Замок Любарта в Луцьку» [15, 3] – присвячено найвизначнішій пам'ятці міста. Автор подає історію закладення споруди, характеризує її оборонне значення і архітектурний стиль, помічає значні події з «життя» замку. Привертає до себе увагу і розвідка «Коли засновано Луцьк» [3, 7], в якій розкрито історію міста. А. Дублянський вказує на археологічні матеріали, що засвідчують заселення цієї території з прадавніх часів, на знахідки з VIII–X ст. між Красним і Гнідавою. Зазначено, що за княжих часів Луцьк був другим за значенням містом після Володимира. Подаючи літописну згадку – 1085 рік, А. Дублянський припускає, що в X ст. Луцьк вже міг існувати як місто. Не оминув автор і питання про походження назви населеного пункту, подаючи з цього приводу кілька версій.

Стаття «Модест Левицький» [4, 4] присвячена визначній постаті волинського краю, письменнику, професору української мови і відомому лікарю. В публікації автор не приховує свого захоплення роботою і

життям М. Левицького, який, переїхавши на Волинь до Луцька у 1927 р., до самої смерті пропрацював вчителем в українській гімназії. Писати М. Левицький почав ще в 90-ті рр. XIX ст. Його твори, наповнені людськими сердечними почуттями, вирізнялися неабиякою лагідністю та м'якістю. Чимало книг було ним написано для дітей. Досить вдалими є також переклади з французької. Дізнаються читачі газети і про те, що Модест Левицький заснував у Луцьку гурток бандуристів, що свідчило про неабияку винятковість і всебічну розвиненість цієї особистості.

Працюючи журналістом «Українського голосу», як справжній поціновувач минулого Волині, А. Дублянський возвеличував багату історію рідного краю. У номері часопису від 12 березня 1942 р. виходить стаття історика «До перебування Тараса Шевченка на Волині» [2, 4]. Дослідник життєвого та творчого шляху Анатолія Захаровича, історик-архівіст Володимир Рожко зазначає, що любов молодого А. Дублянського до Великого Кобзаря була така безмежна, що в сім'ї глибоко шанували безсмертного поета, справедливо вважаючи його національним пророком [24, 6]. Очевидно, стаття була покликана пробудити серед волинян подібну шану, а також гордість за рідну землю особливо в часі нацистського панування, коли місцеве населення сприймалося окупаційною владою як щось меншовартісне. З публікації читачі дізнаються, що 10 грудня 1845 р. Тарас Шевченко став членом археографічної комісії, під час експедицій якої відвідав міста Почаїв, Дубно. А. Дублянський припускає, що можливо звідти поет поїхав до Ковеля саме через Луцьк. В с. Вербці біля Ковеля Тарас Григорович замалював малу старовинну церкву, під якою поховано московського емігранта А. Курбського. Іншу церкву поет намалював в с. Секунь. В статті вказано, що з цієї експедиції збереглися рисунки Почаївської Лаври, церкви з с. Вербці, альбом з піснями та ін. У листуванні з А. М. Силюком Анатолій Захарович згадує, що ще перед війною (ймовірно наприкінці 1939 – на початку 1940 р.) працівник музею археолог Лєскі передав йому кілька рисунків олівцем Тараса Шевченка. А. Дублянський в свою чергу віддав їх новопризначеному директору В. Смовжу. У 1941 р. під час переходу на посаду директора Тернопільського музею В. Смовж заперечив існування будь-яких рисунків Т. Шевченка [19, 424]. Можливо, саме цей випадок послужив пізніше матеріалом для написання статті в «Українському голосі».

В 1938–1941 рр. А. Дублянський працював у Волинському краєзнавчому музеї і, як зазначає В. Рожко, спрямовував його діяльність в національне русло до вивчення джерел в галузі релігії та культури [23, 413]. Пізніше Анатолій Захарович згадував, що праця в музеї була для нього цікавою, і він радо її виконував [19, 421]. З приходом нацистів роботу музею було призупинено, А. Дублянський почав вчителювати в українській гімназії, проте вже 6 листопада 1941 р. газета «Український голос» повідомила читачів про відкриття «після проведеної реорганізації» 2 листопада Волинського краєзнавчого музею [8, 6]. З огляду на те, що повідомлення про відкриття музею містило заклик до українського громадянства «підтримати добровільними датками цю наукову інституцію на Волині», а також передавати пам'ятки старовини, на початку 1942 р. Анатолій Захарович поміщає в часописі статтю «Волинський музей в Луцьку» [11, 4], в якій розповідає про роботу та фонди закладу, які, безумовно, були йому добре знайомі. З публікації читачі газети дізнаються, що музей володіє прекрасними етнологічними колекціями, багаті на матеріали відділи археології та історико-мистецький, а ось відділ природи помітно бідніший від інших. Скарбом відділу рукописів стали два зшитки з українськими народними піснями, записаними Лесею Українкою та її сестрою Ольгою. Серед наболілих проблем музею автор виділяє мале приміщення, яке не дозволяє експонувати більшість предметів. В публікації простежується тепле ставлення автора до музею, робота в якому, вочевидь, була для нього цікавою і залишила чимало хороших споминів.

Значний інтерес у сучасних дослідників викликає публікація на сторінках газети «Український голос» в грудні 1942 р. спогадів Ольги Косач-Кривинюк «Перебування Лесі Українки в Луцьку» [18, 3]. Публікації часопису, а також листи А. Дублянського до А. Силюка та листи О. Косач-Кривинюк до А. Дублянського, які зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею, дають можливість відтворити історію написання вищевказаних мемуарів. Досить детально ця проблема була досліджена працівником музею Н. Ю. Пушкар. Проаналізувавши зазначені епістолярні документи, вона зробила висновок про те, що саме А. Дублянський ініціював листування і був замовником спогадів «Перебування Лесі Українки в Луцьку». Саме завдяки йому спогади були вперше надруковані в газеті «Український голос» [22, 28–29].

8 жовтня 1942 р. часопис надрукував повідомлення за підписом А. Д. «Дім, в якому жила Леся Українка в Луцьку» [1, 4]. В ньому йшлося про те, що за допомогою сестри поетеси Ольги Петрівни Косач-Кривинюк вдалося точно встановити дім, в якому зимою 1890–1891 рр. жила родина Косачів разом з Лесею Українкою. Питання місця розташування будинку Косачів у Луцьку зацікавило Анатолія Захаровича ще до початку німецько-радянської війни. Про це свідчить його листування з А. Силюком, в якому він згадує, що на прохання однієї вчительки директор музею дав завдання розшукати місце помешкання Лесі Українки в Луцьку. Тоді А. Дублянському вдалося відшукати далеких родичів родини Косачів та одного єврея, який постачав батьку Лесі Українки різні товари. Цей єврей на той час вже був досить похилого віку, тому лише повідомив, що у Косача були діти, але він про них нічого не знає. Більше нічого довідатись не вдалося [19, 423]. Ймовірно, вже тоді А. Дублянський поставив перед собою завдання розшукати сестер Лесі Українки і з'ясувати історію її перебування в Луцьку. Вже працюючи редактором «Українського голосу» Анатолій Захарович, звернувся з листом до Ольги Косач-Кривинюк за київською адресою, в якому висловив прохання написати спогади про перебування Лесі Українки в Луцьку [19, 425]. У відповідь на це, Ольга Петрівна в листі від 18 вересня 1942 р. пише: «З найбільшою охотою зроблю і одно й друге, о що ви просите» (Н. Пушкар вважає, що «друге», ймовірно, плани помешкань родини Косачів у Луцьку [22, 28–29]). Також сестра поетеси повідомляла, що саме працює над «Хронологією життя та творчості Лесі Українки і споминами про неї та її оточення» і, вибравши з написаного найважливіше і найцікавіше на коротку часописну замітку, перешле до надрукування в «Українському голосі» [7]. Як зазначає Наталія Пушкар, у жовтні 1942 р. О. Косач-Кривинюк виконала обіцянку, надіславши рукопис до Луцька Анатолію Дублянському разом зі своїм листом. В кінці рукопису поставлена дата: «X. 1942 р.» [22, 28–29].

Однак спогади було надруковано лише в грудні 1942 р. Справа в тому, що на заваді публікації спогадів стояла німецька цензура. У листі до А. Силюка Анатолій Захарович зазначає, що «… з Цуппігерем (цензор відділу пропаганди – ***Ф. Р.***) мав не раз сутички за небажання … друкувати щось з ДНБ і за відмову його пропустити наш матеріял. Зокрема, за статтю Ольги Косач-Кривинюк про перебування Лесі Українки в Луцьку, яку, нарешті, по моїх довших намаганнях, дозволив друкувати» [19 430]. Таким чином, спогади про волинську поетесу вперше побачили світ саме на сторінках часопису «Український голос» за неабиякої наполегливості редактора газети А. Дублянського. Тетяна Андреєва зазначає, що це була остання прижиттєва публікація Ольги Петрівни Косач-Кривинюк [6, 158], що надає їй ще більшого історичного значення.

Чимало статей А. Дублянського, надрукованих в «Українському голосі», торкаються власне української історії. Це загально-пізнавальні, популярні нариси, в яких автор доводить до широкого кола читачів окремі факти з історії українського народу, його культури, звичаїв. В статті «Назви «Русь» і «Україна» », детально розкриваючи тему, А. Дублянський висловлює і свою

думку щодо правонаступництва Київської Русі: «Ніяких прав до Київської держави чи Галицько-Волинської вони (росіяни – ***Ф. Р.***) не мають і не можуть мати, бо творцем цих держав були предки сучасних українців» [5, 2]. Таким чином, публікації «Українського голосу» дають змогу охарактеризувати позиції автора, як історика.

Досить велика, на цілу сторінку, стаття «Київ» із зображенням Софіївського собору була вміщена у номері часопису від 22 січня 1942 р. У ній Анатолій Захарович висвітлює історію столиці від закладення міста до 1941 р. [12, 4] «Українськими Термопілями» (мається на увазі Фермопіли – ***Ф. Р.***) називає А. Дублянський бій під Крутами в статті «Крути – символ боротьби з большевизмом» [10, 1–2]. У публікації виразно простежуються антирадянські погляди журналіста. Оцінюючи значення бою, автор зазначає, що це «один з перших боїв між відродженою нацією й темними силами, ім'я яким большевизм».

Під час різдвяних свят 1942 р. виходить стаття «Українські колядки» [13, 3–4], в якій А. Дублянський знайомить читачів з походженням звичаю та назви обрядових співанок, описує дохристиянське значення обряду, вказує на традиції, пов'язані з Різдвом, що збереглися в українській обрядовості ще з прадавніх часів: сніп-дідух у кутку, сіно, кутя тощо. Своєрідним лейтмотивом публікації служать слова автора: «Народ, що не шанує своїх традицій, не вартий нічого». Досить пізнавальною для читачів є також стаття «Як творились українські прізвища» [14, 2], яка розповідає про історію виникнення прізвищ на українських землях, дає характеристику трьом основним групам, на які вони поділяються: утворені від власних імен; від назв місцевостей; від інших слів.

Проаналізувавши публікації Анатолія Захаровича Дублянського в «Українському голосі», можемо твердити, що майже усі вони – підсумок плідної діяльності автора як історика, музейного працівника та громадського діяча. І хоч сам Анатолій Захарович заявляв, що усі його статті – це компіляції, проте вивчення життєвого та творчого шляху журналіста вказує на те, що більшість матеріалів історичних статей «пройшла» крізь його наукову діяльність в музеї чи під час роботи в редакції. Окупаційна періодика привертає увагу багатьох дослідників. Не слід забувати, що вона була потужним засобом нацистської пропаганди, участь в якій, хоч і опосередковано, брали працівники редакцій газет. Саме тому дана проблема потребує ґрунтовного, всебічного дослідження. З цього приводу сам А. Дублянський заявляв: «Не був зрадником свого народу, не мав нічого спільного з гестапом і не мав ніколи зброї в руках та нікому особисто жодної шкоди не заподіяв. А німецька пропаганда, що друкувалася в газеті, нікому не шкодила, бо всі ми побачили, що Гітлер і Сталін однакові злочинці зі своїм комунізмом і гітлеризмом…» [19, 431]

Джерела та література:

1. А. Д. Дім, в якому жила Леся Українка в Луцьку//Український голос. – 1942. – 8 жовтня. – Ч. 41 (56). – С. 4.

2. А. Д. До перебування Тараса Шевченка на Волині//Там само. – 1942. – 12 березня. – Ч. 11 (26). – С. 4.

3. А. Д. Коли засновано Луцьк//Там само. – 1944. – 7 січня. – Ч. 2 (139). – С. 7.

4. А. Д. Модест Левицький//Там само. – 1943. – 18 червня. – Ч. 26 (93). – С. 4.

5. А. Д. Назви «Русь» і «Україна» //Там само. – 1941. – 11 грудня. – Ч. 13. – С. 2.

6. Андреєва Тетяна. Ольга Петрівна Косач-Кривинюк: сторінки біографії//Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Збірник наукових праць. У 2-х частинах. Ч. 1. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – С. 158.

7. ВКМ, інв. № ДМ – 30907/2.

8. Відкриття Волинського Краєзнавчого Музею в Луцьку//Український голос. – 1941. – 6 листопада. – Ч. 8. – С. 6.

9. Д. Дещо про нові назви вулиць у Луцьку//Там само. – 1941. – 23 жовтня. – Ч. 6. – С. 2.

10. Д-ий. Крути – символ боротьби з большевизмом//Там само. – 1942. – 29 січня. – Ч. 5 (20). – С. 1–2.

11. Д-ський. А. Волинський музей в Луцьку//Там само. – 1942. – 1 січня. – Ч. 1 (16). – С. 4.

12. Д-ський. А. Київ//Там само. – 1942. – 22 січня. – Ч. 4 (19). – С. 4.

13. Д-ський. А. Українські колядки//Там само. – 1942. – 7 січня. – Ч. 2 (17). – С. 3–4.

14. Д-ський. А. Як творились українські прізвища//Там само. – 1942. – 5 лютого. – Ч. 6 (21). – С. 2 (продовження: 12 лютого. – Ч. 7 (22). – С. 2.).

15. Дублянський. А. Замок Любарта в Луцьку//Там само. – 1942. – 7 травня. – Ч. 19 (34). – С. 3.

16. Дублянський. А. Охороняймо пам'ятники старовини//Там само. – 1941. – 9 жовтня. – Ч. 4. – С. 5.

17. З листів Митрополита Анатолія до Володимира Рожка//«Роде наш красний…» /Волинь у долях краян і людських документах./Упор. Оляндер Л. К. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 415.

18. Косач-Кривинюк Ольга. Перебування Лесі Українки в Луцьку//Український голос. – 1942. – 11 грудня. – Ч. 50 (65) – С. 3. (продовження: 18 грудня. – Ч. 51 (66). – С. 3; 25 грудня – Ч. 52 (67). – С. 3).

19. Листи Анатолія Дублянського до Анатолія Силюка//«Роде наш красний…» /Волинь у долях краян і людських документах./Упор. Оляндер Л. К. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 430.

20. Павлюк І. З. Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. – Львів: Каменяр, 2001. – С. 15.

21. Пропаганда – вірний помічник//Ковельські вісті. – 1942. – 16 липня. – С. 2.

22. Пушкар Н. Істина через півстоліття. Листування Анатолія Дублянського та Ольги Косач-Кривинюк//Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури. Тези та матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 24–25 лютого 1996 р., с. Колодязне на Волині. – Луцьк: Ініціал, 1996. – С. 28–29.

23. Рожко. В. Є. Волинські владики – видатні ієрархи Української Автокефальної православної церкви//«Роде наш красний…» /Волинь у долях краян і людських документах./Упор. Оляндер Л. К. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 413.

24. Рожко В. З Богом і Україною в серці//Народна трибуна. – 1994. – 11 листопада.

Анатолій ТРЕМБІЦЬКИЙ
(Хмельницький)

ОЛЕНА АПАНОВИЧ – КОЗАЦЬКА БЕРЕГИНЯ (ДО 10-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ СМЕРТІ)

«Козацька мати», «поет козацької Січі», «козацька берегиня», «єдиний козак в українській історичній науці», – так сучасники називали Олену Михайлівну Апанович, знану дослідницю історії України козацької доби, козацького літописання, джерелознавця, археографа, історіографа, книгознавця, фахівця у галузі рукописної книги, марґіналістики, історіософа, журналістку, просвітянку, лауреата Державної премії України ім. Т. Шевченка автора 250 друкованих праць, найкращого дослідника і популяризатора унікального явища в історії України – Запорозької Січі.

Загалом же про Олену Михайлівну подали коротку інформацію Інтернет-сайт [1], «Українська газета» (1994) [2], «Енциклопедія сучасної України» (2001) [3], Вікіпедія [4]. Про неї писали А. Сєріков (1989) [5], Н. Миронец, А. Слюсаренко (1996) [6], Ю. Мицик (1997, 1999, 2000) [7; 8; 9], М. Біляшівський (2000) [10], В. Овсієнко (2000, 2002, 2005) [11; 12; 13]. На її пошану як лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка було видано збірники наукових праць (Дніпропетровськ, Київ, 1995) [14; 15]. До 80-річчя від дня її народження і 55-річчя її наукової діяльності С. Даневич упорядкував бібліографічний покажчик (1999) [16].

На превеликий жаль, сучасна наукова громадськість, про владу вже й нічого і казати, влада ніколи не приділяла їй уваги, а лише переслідувала, з невідомих причин «забула» про ювілейну дату 2009 року – 90-річчя від дня народження «козацької берегині» – Олени Апанович. Забули й про те, що в 2010 – чергова ювілейна, але сумна, дата – 10 років від дня її смерті. Можливо, що цю дату замітять теперішні чиновники від історії, в т. ч. й історії українського козацтва. З нагоди цієї дати нами зібрано, упорядковано та видано окремою книгою її публікації в «Голосі України» «Козацтво – збройні сили України», з урахуванням усіх тих репродукцій, що супроводжували статті.

Видатна українська дослідниця історії козацтва Апанович Олена Михайлівна народилася 9 вересня 1919 року в містечку Мелекес Симбірської губернії (нині Димитровград, Ульяновська обл.) в багатодітній родині залізничника. Олена була п'ятою дитиною з десятьох, більшість яких померли в дитинстві. Її батько за національністю білорус, а мати походила із польського шляхетського роду. Дитячі роки провела у вагоні. Сім'я часто переїжджала: Бєлгород, Суми, Харків, Харбін (*Манчжурія*) [1], де батько працював на Китайсько-Східній залізниці. В 1933 році родина повертається до Харкова, де бачила жахливі картини Голодомоу. Невдовзі батько покинув сім'ю, а в 1935 р. померла мама [1; 9].

В 1936 – на «відмінно» закінчила середню школу в Харкові, 1937–1938 – навчалася в Комуністичному інституті журналістики при ЦК ВКП (б) в Москві, проте його викладачі були репресовані, а інститут ліквідовано. Олену Михайлівну перевели до Харківського педінституту, де в 1939–1941 – навчалась на факультеті російської мови і літератури. В 1939 – за сфабрикованим звинуваченням репресували батька [9]. Закінчення педінституту збіглося з початком Другої світової війни і вона змушена була евакуюватися до південного Казахстану, а потім – до Башкирії, де працювала в Держнаркомздраві, Башрадіокомітеті [1; 9].

Весною 1944 – О. М. Апанович повернулася в Харків, та оскільки їхнє помешкання було зруйноване, в травні переїхала до Києва, працювала науковим, старшим науковим співробітником, начальником відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву УРСР, де «просто закохалася в українське козацтво» [1]. Бере участь у підготовці збірника документів з історії «золотого спокою» України (1639–1647),

який вийшов друком у 1946 р. [9]. Опрацювавши величезну кількість архівних матеріалів XVI – XVIII ст. у 1948 (*за іншими даними – 1950* [7]) – отримала вчену ступень кандидата історичних наук [1], успішно захистивши дисертацію на тему «Запорозьке Військо, його устрій і бойові дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 років» (*керівник відомий історик Кость Гуслистий*).

В 1950–1972 – працювала науковим, старшим науковим співробітником Інституту історії України, де невдовзі стає провідним спеціалістом у галузі козакознавства [9]. Бере активну участь в археологічних експедиціх на місцях чотирьох Запорозьких Січей, які невдовзі були затоплені водами Каховської ГЕС (1951). О. Апанович відроджує історико-краєзнавчі дослідження стосовно козацької доби і видає важливі праці «Історичні місця Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.», «Запорозька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу», «Переяслав-Хмельницький та його пам'ятники», монографію «Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70 роки XVII ст.» (1961) [1]. Підготувала близько 80 статей-гасел до «Української Радянської Енциклопедії», «Українського Радянського Енциклопедичного Словника», «Радянської енциклопедії історії України», «Советской исторической энциклопедии». Прийняла участь у підготовці путівника по ЦДІАУ (1958) [9].

У 1965 – у зв'язку з оголошенням острова Хортиця Державним історико-культурним заповідником приділяє велику увагу опису та збереженню історичних пам'яток, пов'язаних з історією козацтва. Уклала список пам'ятних місць запорозького козацтва, який опублікував часопис «Україна» (1967–1968); 1966 – стала членом Правління новоствореного Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Брала активну участь у наукових форумах різного рівня, виступала з блискучими публічними лекціями з історії козацтва, спілкувалася з «українськими буржуазними націоналістами» – Борисом Антоненком-Давидовичем, Михайлом Брайчевським, Ярославом Дзирою, Іваном Дзюбою, Віктором Іванисенком, Оленою Компан, Григорієм Кочуром, Михайлиною Коцюбинською, Надією Суровцевою та ін. Читала «самвидав», слухала зарубіжні радіостанції [1].

Наприкінці 1969 – за сприяння тодішнього Першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста видала ґрунтовну монографію «Збройні сили України першої половини XVIII ст.», у якій показала, що запорозьке козацтво було прогресивним історичним явищем. Ця праця стала хрестоматійною для військових істориків. Це була справді резонансна наукова праця, що стала надбанням всієї української інтелігенції. Вона була і залишилась явищем доби, коли фактом масової свідомості міг ще стати твір високої наукової культури. Україножери та шовіністи його ненавиділи, незважаючи на те, що Олена Михайлівна зовсім не ідеалізувала українське козацтво, і особливо ненавиділи за те, що, як справжній дипломат, котрий діє у ворожому оточенні, вчений зуміла обґрунтувати потребу вивчати українську історію думками особи, правоту якої не сміли тоді заперечувати, принаймні, публічно, – Карла Маркса [10. с. 12]. Проте погляди О. Апанович, її активна громадська діяльність не вписувалися в прокрустове ложе компартійної ідеології і тому комуністичним режимом була заборонена, а після арештів кращих представників української інтелігенції в 1972 р. та ідеологічного погрому, коли козацтво стало «ідеологічним криміналом», її взагалі вилучили з усіх бібліотек, на неї було заборонено посилатися, адже комуністичні цербери Щербицького вбачали в історичній правді про українське військо прояви «українського буржуазного націоналізму» [1]. Вони добре розуміли, що народ, який знає свою правдиву історію, швидко змете їх на задвірки історії. У зв'язку з посиленням великодержавної шовіністичної політики Москви в Україні почалися переслідування української інтелігенції. Слава козацької берегині, «єдиного козака в українській історичній науці», 12 вересня 1972 р. обернулася наказом № 152 директора Інсти-

туту історії УРСР про звільнення О. Апанович з роботи, їй заборонили будь-яку громадську роботу, її ім'я було вилучено з історіографії, їй не дозволяли публікуватися [9]. Перед тим голова профспілки інституту на зборах сказав про О. Апанович та О. Компан, що це «сорняк, який треба виривати з корінням». Ідеологічний, на угоду чиновникам Москви, погром (*за словами російського президента Путіна «зачистка» українського елемента з науки* [12]) у гуманітарних академічних інститутів зачепив десятки вчених-істориків, переважно спеціалістів з історії України козацької доби [1]. Хоча її й звільнили з Інституту історії АН УРСР, але виключити з членів КПРС не змогли – довелося б спростовувати К. Маркса. Можливо, що це врятувало її від арешту [10. с. 13].

Майже рік «одіозна» Олена Михайлівна була безробітна, проте вона не впала духом, а навпаки проявивши твердість та життєздатність свого характеру, стала символом стійкості та незламності українського вченого та інтелігента. З великими труднощами наприкінці 1973 – влаштувалась науковим співробітником відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (нині НБУ НАНУ). У цей час вона написала історію створення Академії наук України в 1918 р., хоча при цьому академік Бабій намагався викреслити її ім'я як співавтора [1].

У 1983 (*за іншими даними – 1984* [9]) видрукувала в Москві на російській мові (*на українській не дозволяли публікувати*) цінну монографію «Рукописная светская книга XVIII века на Украине. Исторические сборники». З 1972 – до середини 1987 – її не випускали на наукові конференції за межі СРСР, а коли до Центральної наукової бібліотеки приїздили іноземці, її куди-небудь посилали. У цей же період у Москві та Ленінграді (*на Україні їй було заборонено друкуватись*) публікувалися її поодинокі статті, досить часто лише за підписом співавторів. Про це свідчить аналіз її публікацій, так, до 1972 року в неї щороку було по десятку-два публікацій, 1973 – жодної, 1974 – одна в Москві, 1975 – одна в газеті «Молодь України», 1976 – по одній у Москві і Ленінграді, 1977 – одна в Ленінграді… І так аж до «перебудови». А з 1988 – їх уже по декілька десятків щороку [12]. «*Це не арешт,* – казала О. Апанович, – *але, по суті, заборона на професію! Це був просто розбій у науці*», який підтримували українські історики, що творили свій імідж на марксистко-ленінській методології… На жаль, вони й досі у руля і «творять», вірніше переписують, історію українського народу.

Олена Михайлівна захопилася постаттю вченого із світовим ім'ям В. Вернадського і в 1984–1988 – упорядковуючи його архів, видрукувала понад 20 праць. У співавторстві з К.М. Ситником та С.М. Стойком з підготувала до друку його щоденники та працю «В.И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине» (*на російській мові, на українській її не дозволяли друкувати*). Апанович була згідна з тим, щоб книжка виходила і без її імені – аби тільки вийшла.

Починаючи з 1988 – уперше діставши можливість говорити вільно, завдяки літературній обдарованості, поєднаній з науковою скрупульозністю, написала й опублікувала значну кількість статей про українське козацтво як феномен світової історії та культури («Голос України», «Народна Армія» та інші). Особливу увагу присвячує популяризації історії запорозького козацтва: виступає науковим консультантом художніх та документальних кінофільмів, написала сценарії театралізованих вистав про В. Вернадського та П. Конашевича-Сагайдачного. Відроджує археологічні дослідження козацтва, в 1989 – стає науковим керівником першої комплексної експедиції «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле» [1].

В 1991 – стала членом Спілки письменників України, а у видавництві «Дніпро» вийшли «Розповіді про запорізьких козаків», де подано надзвичайно цікаві і тривалий час замовчувані матеріали з історії запорозького лицарства. Тематику визвольної боротьби українського народу, що була тісно пов'язана з найважливішими подіями і процесами загальноєвропейської історії й мала на них великий вплив, продовжила О.М. Апанович і в історичному нарисі «Козацтво – збройні сили України», оприлюдненому в «Голос

України» (1991). Ці нариси, в яких розкрито проблеми козацької республіки, формування її збройних сил, організаційна структура і командний склад збройних сил, питання реєстрового козацького війська, сторожової служби, козацького воєнного мистецтва, родів військ і зброї, бойових порядків, стратегії і тактики, а також національно-визвольних війн та Азовського сидіння, так і не були виданні окремою книгою.

В 1992 – О. М. Апанович виступила на міжнародній конференції з доповіддю «Переяславська Рада: міфи і реальність», в якій розкрила гірку правду про політику Російської імперії супроти українського народу та української державности. Також розкритикувала фальшиву ідею, нав'язану і сповідувану більшовицьким режимом (*на жаль, і досі*) у 1953 р. в «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією» та у збірнику «Воссоединение Украины с Россией» до рівня ідеологічної догми, що віковічною мрією українського народу було «возз'єднання з братнім російським народом», а вершиною української історії була «Переяславська Рада» (1654). «*Виходило, що український народ був єдиним народом на планеті, який боровся проти своєї незалежності і мріяв тільки про те, як би влізти в імперський зашморг*», – писала О. Апанович [1]. Взагалі то Богдан Хмельницький, як свідчать архівні документи, не просився під «високу царську руку», а, навпаки, були неодноразові безуспішні спроби схилити гетьмана і козаків до союзу з Московією. Непоступливого гетьмана пригостили трунком, від якого він довго й важко хворів, і «москалі», зважаючи на його хворобу, оголосили про нібито підписану ним у Переяславі угоду. Була здійснена одна з найбільших в історії людства містифікація, результатом якої стало рабство українців на майже цілих 350 років – і досі ми не можемо від нього звільнитись. У цій ганебній справі немалу роль відіграли потурнаки, – їх завжди немало знаходилось на українській землі, завдяки їм Україна й досі не може твердо стати на ноги, бо вони всіма силами перешкоджають їй відродитися духовно. Ці потурнаки історії й досі вимагають різних переписувань та корегувань підручників з історії України, в яких, на їх думку, має бути толерантне ставлення до тих, хто віками грабував і ґвалтував український народ, до тих, хто і досі нехтує історією українського народу:

На причілку батьківської хати,
Розпустились мальви повесні.
Тут мене учили батько й мати:
– Ти не зраджуй рідної землі!
Той, хто рідну мову зрадив,
Й ніжні квіти мальви потоптав.
Той, навіки має пам'ятати,
Він не Українець, а – варнак!
І таких в Україні, сотні тисяч,
Що за шурхіт паперового рубля.
Ладні розтерзати Україну,
Догоджаючи чиновникам Кремля.
Хоча вони й родились в Україні,
Й тут вони навчались і росли.
Ви не вірте, люди-українці!!!
Перевертням-яничарам із Москви!..

(«Батьківський наказ»
А. М. Трембіцький)

В 1994 – Олена Михайлівна за історико-художні (науково-літературні) праці «Розповіді про запорозьких козаків» (1991), «Гетьмани України і кошові Запорозької Січі» (1993), «Українсько-російський договір 1654 року. Міфи і реальність» (1994) удостоєна Державної премії ім. Т. Шевченка; в 1995 – стала лауреатом премії Фундації Омеляна та Тетяни Антоновичів (США) і була поновлена на роботі в Інституті історії України НАН України [1; 9].

В 1999 – видрукувала працю «За плугом Господь іде. Агрокультура українського селянства і козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського», в якій довела українську ментальність нащадка козаків В. Вернадського. Взяла участь у створенні Наукового товариства ім. С. Подолинського. Захоплена впровадженням правди в історичну науку, Олена Михайлівна пошкодувала дорогоцінного часу на захист докторської дисертації, та в свідомості української наукової громадськості вона давно була академіком [1], відіграючи видатну роль у формуванні національної самосвідомості українців, поверненні історичної

пам'яті українського народу.

Відомий український історик, письменниця, журналістка, просвітянка, визнана дослідниця історії козацької доби і козацького літописання Олена Апанович померла 21 лютого 2000 р. Панахида відбулася у Благовіщенському храмі УПЦ Київського патріархату при Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» [9]. Похована на Байковому кладовищі в Києві [1; 9].

«Нам лишається в пам'ять про небіжчицю і далі працювати для слави України та не втрачати надії, що козацькому роду не буде переводу і хоч у наступних поколіннях мрії Олени Михайлівни про щасливе майбуття України здійсняться. Щоб могли ми читати у книжках, у музеях, краєвидах власну історію без брому…» [10, с. 13].

Список використаної літератури та джерел:

1. Апанович Олена Михайлівна//archive.khpg.org/index.php?id=1120722646 –

2. Козацька слава Олени Апанович//Українська газета. – 1994. – № 6. – 17–30 березня.

3. Овсієнко В. В. Апанович Олена Михайлівна//Енциклопедія сучасної України. – К., 2001. – Т. 1. – С. 607–608.

4. Апанович Олена Михайлівна//Вікіпедія – вільна енциклопедія

5. Сєріков А. Січ уціліла?!//Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 6–10.

6. Миронец Н., Слюсаренко А. На пошану Олени Апанович//Бібліотечний вісник. – 1996. – № 3.

7. Мицик Ю. А. Олена Апанович про українське козацтво//Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – Запоріжжя, 1997. – Вип. 1. – С. 191–195.

8. Мицик Ю. А. Козацька мати//Слово «Просвіти». – 1999. – № 9. – вересень, № 10. – жовтень.

9. Мицик Ю. А. Апанович Олена Михайлівна (1919–2000)//ukrainaforever.narod.ru/opanovych.html

10. Біляшівський Микола. Козацька мати. Світлої пам'яті Олени Михайлівни Апанович.//Українська культура. – 2000. – № 5–6. – С. 12–13.

11. Овсієнко В. Коли козацтво стало ідеологічним криміналом… Фрагменти неопублікованих спогадів Олени Апанович//Політика і культура. – 2000. – № 10. – 17 березня. – С. 41–43. – Фот.

12. Овсієнко Василь. Свідчить Олена Апанович//Матеріали 10-х липневих академічних читань (5 липня 2002 р.). – К.: Центр духовної культури. 2002. – Випуск 1. – С. 48–57.

13. Овсієнко Василь. Свідчить Олена Апанович//В кн. Овсієнко Василь. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн./Упорядкував автор; Худож.-оформлювач Б. Є. Захаров. – Харків: Харківська правозахисна група; К.: Смолоскип, 2005. – Кн. 2 – С. 181–189.

14. Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. Збірник статей.– Дніпропетровськ: МП «Промінь», 1995.

15. Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірник наукових праць (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2 ч. – К.: 1995.

16. Олена Михайлівна Апанович: Бібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності)/Упорядн. С. Даневич. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 79 с.

Наталія ХОМЯК (Луцьк)

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ МІСТА ЛУЦЬКА (1991–2010 рр.)

Луцьк – старовинне і водночас сучасне місто, що поєднало в собі європейську вишуканість і щиру українську гостинність. Сьогодні Луцьк відіграє помітну роль у політичному та економічному житті країни, є важливим промисловим центром. Завдяки прикордонному розташуванню на Північному Заході держави, набуває дедалі більшого значення у європейському виборі України. Тут гармонійно поєднуються історія і сучасність. Казкова країна старого міста і вируюче життя сучасних масивів завжди поруч – це додає Луцьку особливої чарівності. І щоб зрозуміти її, необхідно зазирнути до скарбниць історії древнього міста. Для цього може слугувати література, яка відображає історію міста Луцька. У повідомленні будуть розглянуті видання 1991–2010 рр. (книги та збірники) з фондів Волинської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Олени Пчілки.

Луцьк – одне з найдавніших міст України. Роком його заснування вважається 1085 – рік першої писемної згадки про місто. Про походження назви міста та його заснування дізнаємось із праць А. Коваля [35], П. Троневича [75]. Також М. Кучинко у «Нарисах стародавньої та середньовічної історії Волині» [44] розповідає про першу писемну згадку, про основні етапи розвитку міста в давнину.

Історії м. Луцька присвячувалися окремі наукові історико-краєзнавчі конференції [52, 53]. Луцький державний історико-культурний заповідник видав науково-інформаційний збірник «Старий Луцьк» [69, 70].

Цінними виданнями, що відображають історію міста, є праці А. Дублянського [23], В. Денисюка [21], М. Киричука [32], О. Михайлюка та І. Кічия [55]. У 1996 р. у світ вийшов друком нарис владики Анатолія Дублянського «Луцьк» [23]. Видання, що вперше побачило світ в 1934 р., й до сьогодні не втратило свого історичного значення. Адже воно чи не найперше подає хоча й короткі, але змістовні відомості з історії Луцька українською мовою. У монографії О. Михайлюка та І. Кічия «Історія Луцька» [55] ґрунтовно досліджується історія міста від першої писемної згадки до середини XX ст. Видання містить багато ілюстрацій та фотографій. В. Денисюк у своїй праці «Луцьку – 920 років» [21] систематизує історичні, довідкові матеріали про місто, широко використовує архівні та статистичні дані, подає характеристики установ та організацій. Книга М. Г. Киричука «Волинь – земля українська» [32] широко висвітлює події та явища з життя міста, його культури й побуту від найдавніших часів, охоплює події Першої світової війни, визвольних змагань 1917–1921 рр.

Про Луцьк в давні князівські часи та часи козацтва свідчать праці та окремі публікації таких відомих дослідників і краєзнавців, як М. Кучинко [43, 44], Б. Колосок [36, 38], Г. Гуртовий [18]. Середньовічний Луцьк став об'єктом досліджень П. Троневича [72, 73, 74], С. Терського [70], В. Барана [2], В. Атаманенка [1], А. Заяця [29], О. Карліної [31], Р. Метельницького [51], Р. Михайлової [54], О. Златогорського [30], О. Жук [26]. О. Жук є також автором статей про інші періоди історичного розвитку міста [24, 25, 27].

Монографія П. Троневича «Луцький замок» [73] по новому висвітлює історію замку Любарта, періоди його будівництва, реконструкцій та добудов, в результаті яких він набув сучасного вигляду. Простежує роль і місце замку в історії міста, краю та держави впродовж всього періоду його існування. Висвітлює питання реставрації замку як архітектурного пам'ятника і використання його в сучасному житті.

Монографію про історію Луцька X – XV століття видав С. В. Терський: «Лучеськ у X–XV ст.» [70]. Праця є цінною, оскільки містить посилання на рукописні та опублі-

ковані документи та джерела, плани міста, ілюстрована репродукціями гравюр, архівних і сучасних фотографій та малюнків будівель, ремісничих виробів.

Побачили світ публікації зі спеціальних історичних дисциплін. Зокрема, багато уваги надається геральдиці. Значний внесок у дослідження гербів Луцька зробили Г. Бондаренко [11], О. Огнєва [56, 57], О. Бірюліна [7, 9]. Ці праці відіграли важливу роль у прийнятті в 2007 році нового герба і прапора міста, затверджених міською радою.

Про політичну історію міста, розвиток самоврядування, його зв'язки з іншими державами, значення на міжнародній арені розповідають дослідження А. Заяця [98], О. Златогорського [30], Т. Садовнік [67], П. Рудецького [65, 66]. Варте уваги видання «Європейський з'їзд 1429 року в Луцьку» [67], в основу якого покладено матеріали виставки Волинського краєзнавчого музею «Луцький з'їзд 1429 р.». Один з найбільших представницьких форумів тогочасної Європи дослідники реконструюють за допомогою писемних та образотворчих джерел, оригінальних експонатів із колекції Волинського музею, окремі з яких публікуються вперше.

Інформаційно-довідковим виданням з історії міста Луцька є путівник «У Луцькому замку» Ф. Мандзюка та В. Окуневич [49], де міститься цікава та корисна інформація про історію та сучасність Луцького замку, свята, які відбуваються тут, про рідкісні музейні заклади та їхні унікальні експонати, про давні будівлі у Старому місті, які збереглися до нашого часу.

Багатьох зацікавить книга В. Пясецького та Ф. Мандзюка «Вулиці і майдани Луцька» [62], що має довідково-інформаційний та краєзнавчий характер. Адже автори вперше систематизували та підготували розповідь про історію та сучасність проспектів, вулиць, вуличок та провулків нашого міста. Останнім часом посилився інтерес до історії Луцького Хрестовоздвиженського братства. З'являються публікації на цю тему в О. Бірюліної [5, 8], О. Огнєвої [59], Ю. Герасимчук [16]. Вагомою є праця П. Кралюка «Луцьке Хрестовоздвиженське братство» [39]. Автор – один із перших волинських дослідників, який узагальнив наявні відомості на цю тему. Розкрив питання виникнення, соціальний склад та особливості функціонування братства.

Про Луцьк в період Першої світової війни, національно-визвольних змагань 1918–1920-х рр. розповідають у своїх публікаціях В. Дмитрук [22], В. Пясецький [63], Л. Осауленко [59], Б. Бернадський [4]. Грунтовні статті про Луцьк періоду Першої світової війни містять тези наукової конференції «Документально-художня проза про Першу світову війну» [63]. Охоплює різні події Української революції 1918–1920 рр. та, зокрема, розповідає про сірожупанну дивізію, яка певний час знаходилася у Луцьку, перший том книги В. Г. Дмитрука «Вони боролися за волю України» [22]. У книзі Л. Осауленка «Гетьман України Павло Скоропадський» є чимало розділів, які відтворюють життя українців на Волині та в Луцьку часів Гетьманату та польської окупації [59]. Про організацію органів правопорядку у м. Луцьку доби Гетьманату можна дізнатися з публікації І. Гуцалюк [19]

Важливе значення у дослідженнях історії Луцька, починаючи з 1917 р., має науковий збірник ««Просвіта» на Волині: минуле і сучасне» [61], який висвітлює історичний шлях товариства «Просвіта» на Волині, його роль у розвитку політичного, культурного життя краю, в тому числі Луцька. Про Луцьку повітову «Просвіту» можна дізнатися з публікацій Я. Мартинюк [50], Л. Понєдєльнік [60].

Книга М. Кучерепи та В. Вісина «Волинь. 1939–1941 рр.», започаткована В. Вісином та М. Кучерепою [42] видана на основі архівних матеріалів та документів, а також інших джерел, що висвітлюють процеси становлення і функціонування радянських державно-політичних структур та зміни в різних сферах життя на території Волині, зокрема і Луцька, у 1939–1941 рр.

Історію Луцька періоду Другої світової війни висвітлили такі дослідники, як В. Дмитрук [22], О. Жук [24], В. Кудь [40, 41]. «Книга скорботи України. Волинська область» [34] та «Книга пам'яті України» [33] зібрали

тисячі імен осіб, які проживали в області та загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Про післявоєнний Луцьк можна дізнатися зі спогадів І. Левчанівської, яка до того ж опублікувала два фотоальбоми світлин про місто 50-х рр. XX ст., його вулиці, будівлі, пам'ятки архітектури, які давно змінили свій вигляд або ж і зовсім зникли [45, 46, 48]. У фотоальбомах – справжній портрет нашого Луцька, на якому уважний глядач зможе роздивитися не тільки його обличчя, а й душу.

Про Волинь на шляху незалежності та про сучасний етап розвитку Луцька у своїх книгах розповідають О. Головій [17], М. Тиский [71], В. Бортніков [12]. У книзі О. Головій «Шляхами української оксамитової революції. Волинь» [17] описано події становлення та формування Волинської організації Народного Руху України. Видання серед інших вирізняється тим, що містить розповіді активістів та керівників регіональних осередків НРУ, в тому числі Луцького міського, багато архівних матеріалів. У праці М. Тиского «Весна тривог» [71] розкриваються події кінця 80-х – початку 90-х, коли український народ здобував незалежність. Видання цінне тим, що автор був очевидцем тих подій та безпосереднім учасником як перший голова крайової організації Народного Руху України. Десятій річниці незалежності України присвячене видання «Волинь на зламі століть: історія краю» [13], в якій досліджуються події, які відбувалися на Волині у 1989–2000 рр., зокрема і в Луцьку.

Інформацію довідкового характеру про історію Луцька можна віднайти у таких довідково-інформаційних виданнях, як «Все про Луцьк» [15], «Луцьк: для Вас!» [47], путівниках «Волинь туристична» [14], «Волинь. Події, Факти. Цифри» [20] та багатьох інших.

Ознайомитися з цікавою древньою та сучасною історією обласного центру Волині можна, відвідавши обласну універсальну наукову бібліотеку ім. Олени Пчілки. Крім книг та публікацій у збірниках, в краєзнавчому каталозі бібліотеки відображені також численні статті в періодичних виданнях, тобто вся наявна література про м. Луцьк.

Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI-першій половині XVII ст./В. Атаманенко//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцьк. православ. братства. – Луцьк, 2007. – С. 48–66.

Баран В. Луцький трибунал 1578 р. в дослідженні Г. Л. Попова/В. Баран//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: матеріали XIV Волин. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимиру-Волинському Магдебурзького права. – Луцьк, 2004. – С. 413–415.

Безсмертя: Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К.: «Книга Пам'яті», 2000. – 944 с.

Бернадський Б. В. Бої за Луцьк влітку – восени 1915 р./Б. В. Бернадський//Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура: матеріали VIII Волин. обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1998. – С. 44–46.

Бірюліна О. А. Братське древньосховище – перший громадський музейний заклад в Луцьку/О. А. Бірюліна//Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матеріали IX наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1998. – С. 198.

Бірюліна О. А. Дещо із життя Луцького судово-адміністративного осередку XVII ст./О. А. Бірюліна//«Роде наш красний…»: Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1996. – Т. 2. – С. 165–175.

Бірюліна О. Луцька Домініканська Богородиця – праобраз міського гербу «Найсвятіша панна» /О. Бірюліна//Волинська ікона: дослідження та реставрація: матеріали XIV між нар. конф. – Луцьк, 2007. – С. 129–131.

Бірюліна О. Про памяткоохоронну і будівельну діяльність Луцького братства/О. Бірюліна//Старий Луцьк. – Луцьк, 2005. – Вип. 2. – С. 92–96.

Бірюліна О. Реконструкція історичного герба міста Луцька/О. Бірюліна, О. Огнєва, П. Рудецький//П'ята наукова геральдична

конференція. – Львів, 1995. – С. 6–7.

Бондаренко Г. Дослідження з історії міст і сіл Волинської області/Г. Бондаренко//Бондаренко Г. Історичне краєзнавство Волині/Г. Бондаренко. – Луцьк, 2003. – Кн. 2. – С. 3–23.

Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни/Г. Бондаренко. – Луцьк, 1997. – 222 с.

Бортніков В. І. «Помаранчева революція» на Волині: історія. Факти. Документи/В. І. Бортніков. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. – 224 с.

Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000). – Луцьк: Вежа, 2001. – 682 с.

Волинь туристична: путівник. – Луцьк: Світ успіху, 2008. – 264 с.

Все про Луцьк: інформ. довід. – Луцьк, 1995. – 192 с.

Герасимчук Ю. В. Луцьке братство кінця XIX – початку XX століть/Ю. В. Герасимчук//Велика Волинь: минуле і сучасне: тези міжнар. наук. краєзн. конф. – Житомир, 1993. – С. 88–89.

Головій О. Шляхами української оксамитової революції: Волинь/О. Головій. – Луцьк: Твердиня, 2009. – 100 с.

Гуртовий Г. Волинь – край козацький: іст.-краєзн. нарис/Г. Гуртовий. – Луцьк: Надстир'я, 2009. – 386 с.

Гуцалюк І. Охоронні підрозділи м. Луцька доби Гетьманату/І. Гуцалюк//Минуле і сучасне Волині та Полісся: сторінки воєнної історії краю: матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2009. – С. 344–347.

Денисюк В. Волинь: події, Факти. Цифри. Туристичні маршрути/В. Денисюк. – Луцьк, 2003. – 122 с.

Денисюк В. Луцьку – 910 років: іст.-краєзн. нарис/В. Денисюк. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 64 с.

Дмитрук В. Вони боролися за волю України/В. Дмитрук. – Луцьк: Волин. обл. друк, 2007. – 1072 с.

Дублянський А. Луцьк: іст. нарис з передм. авт. та ілюстр./А. Дублянський. – Луцьк: ІНІЦІАЛ, 1996. – 32 с.

Жук О. Єврейське гетто в окупованому Луцьку/О. Жук//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Горохівщина в історії України та Волині: матеріали XXXI Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2009. – С. 48–66.

Жук О. Історико-культурний розвиток Луцька в XIX ст./О. Жук//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцьк. православ. братства. – Луцьк, 2007. – С. 48–66.

Жук О. М. Національні меншини середньовічного Луцька/О. М. Жук//Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI ст.: шості читання пам'яті В. Липинського: матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. – Луцьк, 2003. – С. 34–37.

Жук О. Урочища стародавнього Луцька (X–XVII ст.)/О. Жук//Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матеріали IX наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1998. – С. 142–144.

Заяць А. Рецепція Магдебурзького права на Волині до кінця XV ст./А. Заяць//Осягнення історії. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 272–286.

Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття/А. Заяць. – Львів, 2003. – 206 с.

Златогорський О. Інститути Луцької магдебурії: становлення і розвиток в умовах «шляхетської демократії XV–XVIII ст.» /О. Златогорський, П. Рудецький//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцьк. православ. братства. – Луцьк, 2007. – С. 43–46.

Карліна О. Міське управління в Луцьку наприкінці XVIII – середині XIX ст./О. Карліна//Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура: матеріали VIII Волин. обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1998. – С. 61–65.

Киричук М. Г. Волинь – земля українська: навч. посіб.: нариси історії Волині/М. Г. Киричук. – Луцьк: Волин. обл. друк, 2000. – 532 с.

Книга пам'яті України: Волинська область: у 3 т. Т. 1. – Львів: Каменяр, 1995. – 567 с.

Книга скорботи України: Волинська область: у 3 т. Т. 1./ред. І. О. Герасимов. – Луцьк: Надстир'я, 2006. – 636 с.

Коваль А. П. Знайомі незнайомці: походження назв поселень України/А. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 302 с.

Колосок Б. Історіографія укріплень Луцька/Б. Колосок//Архітектурна спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. Ч. І. – С. 36–60.

Колосок Б. В. Маловідомий герб міста Луцька/Б. В. Колосок//Велика Волинь: минуле й сучасне: матеріали міжнар. наук. краєзн. конф. – Хмельницький, 1994. – С. 384–387.

Колосок Б. В. Про доісторично-історичні луцькі події/Б. В. Колосок//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Старовижівщина з глибини століть: матеріали XXVIII Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 17-й річниці Незалежності України, 500 річчю першої писемної згадки про Стару Вижівку та Нову Вижівку. – Луцьк, 2008. – С. 109–111.

Кралюк П. Луцьке Хрестовоздвиженське братство/П. Кралюк. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 53 с.

Кудь В. Бойові операції 13-ї армії по визволенню Луцька і Луцького району від німецько-фашистської окупації/В. Кудь//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи: матеріали XXI обл. наук-практ. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2007. – С. 65–67.

Кудь В. Фронтові рубежі Луцька 1941 і 1944 рр./В. Кудь//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцьк. православ. братства. – Луцьк, 2007. – С. 109–111.

Кучерепа М. М. Волинь: 1939–1943 рр.: навч. посіб./М. М. Кучерепа, В. В. Вісин. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. – 486 с.

Кучинко М. До питання про оборонні укріплення середньовічного Луцька/М. Кучинко//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцьк. православ. братства. – Луцьк, 2007. – С. 29–32.

Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині: від палеоліту до середини XIV ст. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 207 с.

Левчанівська І. О. Згадалось мені/І. О. Левчанівська. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 94 с.

Левчанівська І. О. Мій кольоровий Луцьк/І. О. Левчанівська. – Луцьк: Волин. обл. друк, 2004. – 60 с.

Луцьк: для Вас!: інформ. путів. – Луцьк: Християн. життя, 2004. – 36 с.

Луцьк у 50-х рр. XX ст. на світлинах Ірини Левчанівської. – Луцьк: Волин. обл. друк, 2003. – 106 с.

Мандзюк Ф. У Луцькому замку: путівник/Ф. Мандзюк, В. Окуневич. – Луцьк: Волинянин, 2008. – 176 с.

Мартинюк Я. Товариство «Луцька повітова Просвіта» та українська книга/Я. Мартинюк//Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: матеріали IX наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1998. – С. 221–222.

Метельницький Р. На перетині топографічних та історичних свідчень/Р. Метельницький//Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура: матеріали VIII Волин. обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1998. – С. 23–25.

Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура: матеріали VIII Волин. обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1998. – 134 с.

Минуле і сучасне Волині: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцьк. православ. братства. – Луцьк, 2007. – 254 с.

Михайлова Р. Давньоруські міста Волині та розвиток художніх ремесел/Р. Ми-

хайлова//Минуле і сучасне Волині й Полісся: народне мистецтво і духовність: матеріали Другої Волин. обл. наук.-етногр. конф. – Луцьк, 2005. – С. 19–22.

Михайлюк О. Г. Історія Луцька/О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий. – Львів: Світ, 1991. – 192 с.

Огнєва О. До питання про міську геральдику Луцька/О. Огнєва, О. Бірюліна, П. Рудецький//Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура: матеріали VIII Волин. обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1998. – С. 35–36.

Огнєва О. Іконографічні аспекти герба міста Луцька/О. Огнєва, О. Романюк//Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура: матеріали VIII Волин. обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1998. – С. 34–35.

Огнєва О. Філарет Городельський – бібліотекар Луцького Хрестовоздвиженського братства/О. Огнєва//Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура: матеріали VIII Волин. обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1998. – С. 33–34.

Осауленко Л. М. Гетьман Павло Скоропадський: к. 2/Л. М. Осауленко, В. Д. Засєкін. – Луцьк: Волин. кн., 2007. – 704 с.

Понєдєльнік Л. Культурно-освітня робота Луцького повітового товариства «Просвіта в 20–30-х рр. XX ст.» /Л. Понєдєльнік//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: матеріали XXVI Волин. обл. наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й пічниці створення Луцьк. православ. Братства. – Луцьк, 2007. – С. 101–103.

«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: зб. наук. ст., документів і матеріалів/за ред. В. К. Барана. – Луцьк: Вежа, 2001. – 196 с.

Пясецький В. Вулиці і майдани Луцька: іст.-краєзн. довід./В. Пясецький, Ф. Мандзюк. – Луцьк: Волин. обл. друк, 2005. – 398 с.

Пясецький В. Е. Луцьк в мемуарах учасників Першої світової війни/В. Е. Пясецький//Документально-художня проза про Першу світову війну: матеріали і тези між нар. наук.-теорет. конф. – Луцьк, 1994. – С. 127–129.

Пясецький В. Проекти розширення Луцького середмістя на Стирову заплаву 30-х рр. XX ст./В. Пясецький//Минуле і сучасне Волині та Полісся: історія сіл і міст Західного Полісся: Маневиччина: матеріали XIII Волин. наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2004. – С. 238–270.

Рудецький П. До історії Магдебурзького права м. Луцька/П. Рудецький, О. Златогорський//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 332–333.

Рудецький П. Етнічний склад мешканців Луцька XVI – першої третини XVII ст./П. Рудецький//«Роде наш красний…»: Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1999. – Т. 3. – С. 381–396.

Садовнік Т. Європейський з'їзд 1429 року в Луцьку/Т. Садовнік, О. Бірюліна, В. Баран. – Луцьк: Зоря, 2005. – 32 с.

Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. – Луцьк, 1998. – 127 с.

Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. – Луцьк, 2005. – 202 с.

Терський С. В. Лучеськ у X–XV ст.: монографія/С. В. Терський. – Львів: Львів. політехніка, 2006. – 252 с.

Тиский М. Весна тривог і надій/М. Тиский. – Луцьк: Волин. обл. друк., 1999. – 168 с.

Троневич П. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI століть/П. Троневич. – Луцьк, 2003. – 112 с.

Троневич П. О. Луцький замок/П. О. Троневич. – Луцьк: КОГЕУС-ДІКСОН, 2003. – 198 с.

Троневич П. О. Оповідання з давньої історії Луцька/П. О. Троневич. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. – 104 с.

Троневич П. О. Проблема ювілею та відзначення дати заснування міста Луцька/П. О. Троневич//Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура: матеріали VIII Волин. обл. іст.-краєзн. конф. – Луцьк, 1998. – С. 17–20.

Максим ЯБЛОНСЬКИЙ (Луцьк)

ІМІДЖ ЛУЦЬКА В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ

Існує багато визначень іміджу. Наприклад, «Ілюстрований енциклопедичний словник» (1999) трактує як «цілеспрямовано сформований образ (особи, явища, предмета), який має викликати емоційно-психологічну дію для популяризації, реклами і т. п.», як один із засобів пропаганди [1, 13].

У «Соціологічному енциклопедичному словнику» подано таке визначення: імідж – це зовнішній образ, створений суб'єктом, з метою викликати відповідні враження; думки, ставлення до інших [2, 97].

У всіх визначеннях підкреслюється цільовий характер цього поняття. Ведучи мову про імідж міста, завдання можуть дуже різнитися в залежності від того, хто виступає суб'єктом. Імідж міста конструюється міськрадою, ЗМІ, видатними діячами різних сфер суспільства, населенням як цього міста, так і інших населених пунктів.

Міжнародне визначення іміджу території, яке було дано Всесвітньою організацією з туризму, таке: «це сукупність емоційних і раціональних уявлень, які пов'язані зі всіма складовими признаками країни, власним досвідом і слухами, що впливають на створення визначеного образу» [3, 108].

Місто щоразу більше стає товаром. А точніше – розглядається як своєрідний, унікальний товар, котрий має конкретні, йому характерні властивості, і вимагає певного позиціювання та просунення з метою отримання тих чи інших вигод. Тут вже нема смислу говорити про «бренд» туристичного міста, який має свої особливості формування. При формуванні потрібного чи нового іміджу міста треба виходити з того, що місто – це не новий товар, і в нього вже існує певний імідж.

Від цього безпосередньо залежить інвестиційна привабливість міста, його конкурентноздатність серед інших подібних міст. Імідж міста формується на основі поширеної про нього інформації, відповідних рейтингів серед інших міст. Отже, імідж міста – один із найбільш значимих об'єктів управління. Це внутрішній мікроклімат міста, його внутрішні зв'язки. Імідж міста можна розглядати як образ, який сформувався історично як суб'єкта соціальних відношень у системі регіона чи країни, обумовлений національними, соціальными, культурологічними і власне містоскладовими факторами, який проявляється у супутніх комунікативних атрибутах.

Імідж міста тримається на таких собі «трьох китах», на важливих сферах життєдіяльності. На них можна впливати, але наслідки можуть бути досить несподіваними. Необов'язково їх діяльність призведе до бажаного результату. Спеціалісти наводять такі параметри, що визначають імідж міста:

1. якість життя – наявність різних соціальних груп населення, соціальні послуги, якість продуктів харчування, будівлі для відпочинку, рівень і доступність освіти, медицини;
2. кадрові ресурси – підготовка, підвищення кваліфікації, адаптація до нових умов і вимог;
3. інфраструктура – транспорт, зв'язок, готелі, побутові послуги та інше;
4. високі технології – здатність території розвивати і підтримувати високотехнологічні галузі науки;
5. капітал – маса капіталу, яка сконцентрована на території у вигляді власних та інвестованих коштів;
6. контролюючі органи – раціональність, мобільність, ефективність, чесність, відсутність бюрократизму;
7. інфраструктура бізнесу – доступність і рівень послуг у галузі консалтингу, аудиту, реклами, права, інформації, PR;
8. влада – команда осіб, компетентність членів команди, нестандартність ідей, манера прийняття рішень, про-

зорість законотворчого процесу, відношення до соціальних проблем;

9. екологічна ситуація;
10. культурне життя міста, збереження історичних пам'яток;
11. загальний психологічний фон і його оцінка населенням (так звана самооцінка населення);
12. позитивні згадки про місто в українських та зарубіжних ЗМІ.

ЗМІ керують багатьма сферами життя законами театральної вистави. Вони забезпечують «медіатизацію» з розрахунком на розширенням аудиторії, створюють «множинний ефект».

Специфіка ЗМІ в тому, що люди приймають за правду навіть якісь нечувані явища, якщо вони висвітлені в ЗМІ. Н. Б. Кирилова пише, що газета володіє силою переконання документа, телебачення надає реальні факти, на відміну, наприклад, від кіно, де наявний художній вимисел [4, 144,192].

Тобто ЗМІ є ідеальним полем бою за місто.

Візитною карткою, яка протягом століть залишає найкращі враження від Луцька і змушує пишатися своїм містом лучан, є замок Любарта. Що ж тут говорити, навіть на українській валюті є «луцьке чудо».

Замок Любарта – фаворит конкурсу «7 чудес України» (Волинські новини)

Луцька фортеця – один із фаворитів третього етапу конкурсу «7 чудес України». Про це інформує Канал новин 24 …

Луцьк багатий на культурне життя. Колись тут жили великі люди та й зараз Луцьк небідний на таланти.

Володимир Ящук виготовив 150 моделей кораблів (Газета по-українськи)

…-Спочатку роблю детальки: весла, вітрила. Для однієї моделі їх потрібно понад три тисячі. Частини акуратно змащую клеєм ПВА. Спеціальними пінцетами…

Традиційно важливою складовою в іміджі міста є культурне життя. Воно є меншою мірою значиме для лучан, ніж особисте благополуччя та безпека громадян, корупція і злочинність, а також чистота і задовільна екологічна ситуація. Однак культурне життя більшою мірою важливе, ніж сучасність споруд, респектабельність керівництва чи рекреаційні ресурси. З захопленням вся Україна спостерігає за масштабними акціями в Луцьку. Обов'язково три-чотири рази на рік Луцьк стає центром культурних новин країни.

Жителі Луцька у вишиванках вибудували живий Тризуб (День)

…Відповідна акція з нагоди Дня Незалежності в Луцьку була проведена четвертий рік поспіль…

Футбол – це спорт номер один на планеті. Луцька «Волинь» старається не загубитись серед українських грандів і показує яскраву симпатичну гру. Також, кожен українець, який трішки знається на футболі, посміхається, коли чує ім'я тренера «лучан» Віталія Кварцяного

«Волинь» вдома обіграла «Іллічівець» (Газета по-українськи)

…У матчі 10-го туру Прем'єр-ліги луцька «Волинь» завдала поразки маріупольському клубу з рахунком 3:1. Всі голи в матчі були забиті…

Луцьк має непогану самооцінку. Лучани гордяться своїм містом. Для того, що підтримувати патріотичні настрої міщан влада вдається до різноманітних PR-акцій.

Луцьк, я тебе люблю! (День)

Луцьк прокинувся з новою вуличною рекламою десь місяць тому, у день проведення всеукраїнського семінару по благоустрою. Але мова про так звану соціальну …

Рівень злочинності, корупції та забезпечення ефективної роботи і безпеки бізнесу є надзвичайно важливими об'єктивними характеристиками іміджу міста, а також мають специфічне наповнення в контексті сучасних очікувань українців. Забезпечення порядку, боротьба з корупцією та злочинністю – одна із ключових вимог до влади. Правоохоронці називають Луцьк найменш кримінальним місто, і крім того ще й з позитивною динамікою боротьби зі злочинністю. Єдина проблема Луцька – це хабарі, на яких дуже часто горять наші владні люди. Але ж горять…

На Волині директор медколеджу взяв хабар (УНІАН)

Співробітники Служби безпеки України під час отримання хабара затримали директора Луцького базового медичного коледжу…

Гарні відгуки Луцьк отримує завдяки кваліфікованим кадрам, які тут працюють. Кількість статей про професіональні здобутки лучан значно перевищує публікації на тему робочої халатності.

Луцькі кардіохірурги «відкривають» серця (День)

Причому краківські кардіохірурги спочатку випробували апарат у роботі у своїй клініці й лише після цього привезли у Луцьк. Наявність такого апарата дасть …

Добра в Луцьку екологічна ситуація. Деколи спалахують конфлікти на екологічному ґрунті, але це не для порівняння зі Східною Україною. За версією журналу «Кореспондент» Луцьк є найчистішим обласним центром.

Луцьк збирає… пластикові пляшки (Високий Замок)

…Пілотний проект з впровадження роздільного збору твердих побутових відходів у Луцьку розпочали відділ екології міської ради та підприємство …

Луцьк не має заводів-гігантів, нормального аеропорту, 20-ти поверхових хмарочосів. Хіба що так, Луцьк можна образити. Це своєрідний мінус для Луцька. Та на виправдання скажемо, що багато людей наприклад з промислових Сум готові переїхати до тихого Луцька, аби тільки робота.

Невдовзі літатимемо з Луцька? (Високий Замок)

…У Луцьку невдовзі може запрацювати аеропорт. На Волині побував генеральний директор ДП "Міжнародний аеропорт "Львів» Олександр Загрева…

Та все-таки Луцьк залишається малознаним навіть в Україні. На деяких газетних сайтах, ввівши «Луцьк», можна прочитати: «За вашим запитом нічого не знайдено. Перевірте орфографію». Проаналізувавши тижневі запити на пошуковому сайті **www.google.com.ua**, Луцьк займає останні позиції разом з Миколаєвом та Черкасами (табл. 1).

Саме від іміджу багато в чому залежить процес залучення інвестицій, туристів, реалізація перспективних бізнес-проектів, становище в державі та у світі. Ось чому так важливо дбати про імідж рідного міста.

Табл. 1 Порівняння кількості запитів обласних центрів на сайтах www.google.com.ua та news.google.com.ua

місто	кількість результатів на пошуковому сайті www.google.com.ua	кількість новин про місто на news.google.com.ua
Київ	17 400 000	1 610
Сімферополь	10 900 000	386
Полтава	9 480 000	175
Севастополь	8 810 000	639
Кіровоград	8 130 000	243
Херсон	7 120 000	88
Житомир	7 020 000	139
Одеса	6 080 000	250
Львів	4 120 000	1 150
Ужгород	3 350 000	223
Харків	2 850 000	553
Донецьк	2 840 000	204
Івано-Франківськ	2 800 000	137
Суми	2 700 000	152
Луганськ	2 280 000	219
Дніпропетровськ	2 020 000	144
Рівне	1 840 000	183
Хмельницький	1 630 000	139
Чернігів	1 490 000	57
Запоріжжя	1 460 000	150
Тернопіль	1 390 000	76
Вінниця	1 310 000	66
Чернівці	1 250 000	146
Миколаїв	1 160 000	81
Луцьк	1 120 000	76
Черкаси	1 060 000	125

Література:

1) Цит. за: Белобрагин, В.Я. Современная имиджеология и проблемы имиджа региона/В.Я. Белобрагин//Имиджеология: современное состояние и перспективы развития. – М., 2003. С. 13.

2) Имидж//Социологический энциклопедический словарь. – М., 2000. С. 97.

3) Цит. по: Панкрухин, А.П. Имидж Москвы:динамикаиресурсыразвития/А.П. Панкрухин//Имиджеология-2004: состояние, направления, проблемы. – М., 2004. С. 108.

4) Кириллова, Н.Б. Медиакультура: от модерна к постмодерну/Н.Б. Кириллова. – М., 2005. С. 144, 192

Розділ 4

МИСТЕЦЬКА ТА ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА ЛУЦЬКА

Геннадій БОНДАРЕНКО (Луцьк)

ЛУЦЬК У НУМІЗМАТИЦІ ТА БОНІСТИЦІ

Луцьк у нумізматиці та боністиці представлений як центр карбування монет та емісії паперових грошових знаків, так і як у зображеннях на них.

Княжа доба для Луцька позначилася цікавим його статусом як міста-столиці литовських князів в українських землях. У 1429 р. місто було столицею Європи два тижні, коли зібрався з'їзд монархів і велися переговори про запобігання турецькій загрозі.

XIV – XV століття було у нумізматиці важливим періодом, коли йшов процес формування централізованих держав. Завершився також «безмонетний період», під час якого в основному користувалися ваговим сріблом і золотом та різними замінниками грошей. Формування державного управління вимагало крім об'єднання навколо влади і віри, створення своєї системи метрології та грошового рахунку. Власні монети стали карбувати Київ і Львів. Тривалий час дослідники грошового обігу в Україні висловлювали гіпотези щодо монет, які карбувалися у Луцьку.

Лише наприкінці XX ст. частина монет, знайдених навколо Луцька стали ідентифікуватися як місцеві, оскільки на них викарбовано волинського хреста, що був символом краю. Перша монета Любарта була знайдена ще у 1911 році у складі Сосницького скарбу [5; 6] і була помилково трактована як монета Володимира Ольгердовича, дещо пізніше її трактували як монету Скиргайла, що князював у Києві у 1394–1396 роках, оскільки деякий час він використовував зображення лева на своєму гербі. Ця версія була спростована білоруським дослідником Ю. Берейшею [1]. Тепер відомо близько п'ятдесяти монет, вага яких становить 1/10 від ваги празького гроша і коливається від 0,3 до 0,4 г, з пробою срібла від 653 до 900 [3]. Це монети Дмитрія-Любарта Гедиміновича (1340–1384) та Федора Любартовича (1384–1393), які були знайдені на території Волині.

Вони представлені знахідками трьох типів: 1-й – голова лева майже торкається хвоста – герб князя Дмитра-Любарта (1340–1384); 2-й – голова лева повернута вліво; 3-й – голова лева повернута вправо. Два останні типи характерні для монет Федора Любартовича (1384–1393, 1431 років) у різні періоди його правління. Монети опубліковані в Наукових записках з волинезнавства [4].

У скарбах на Волині також зустрічаються срібні монети князя Вітовта. Їх кількість значно перевищує кількість, монет карбованих Любартом. Тому є припущення, що частину монет Любарта за час правління Вітовта було перекарбовано. Монети князя Олександра I Вітовта (1392–1430) належать до нових грошей типу «колюмни», де на аверсі зображено колони, на реверсі – постать з хрестом, згодом – спис з хрестом. Монети були вагою 0,24–0,33 г, а проба низька – близько 400. Ці монети бились одним штемпелем як у Вільно, так і у Луцьку, що з 1387 року став резиденцією Вітовта [2]. Зображення монет представлено у книзі І. Пасюка [8].

Після створення в складі Польщі Волинського воєводства, на його території ходили польські злоті, які зустрічаються у великій кількості як експонати музеїв та колекцій, а також у скарбах. Важко сказати, чи можна військові жетони, та різні чеки і сертифікати тимчасової дії представляти як гроші. Мабуть варто класифікувати їх як тимчасові засоби платежу. Тим паче, що вони існували недовго. Швидко ліквідовувались після реалізації наявних товарів, на суму яких вони випускалися.

Цікавим є факт карбування в 1568 році в Луцьку золотих португалів. Карбували їх луцькі золотарі Антонець та Яхім, які виготовили 508 монет. Всі португали, були направлені для виплати кримським ханам [7]. Португали карбувались українськими золотарями також в окремих випадках на замовлення державних фінансових чиновників. Португал важив більше 35 г золота. Вперше вони карбувались королем Емануїлом

Монети Дмитрія-Любарта Гедиміновича (1340 - 1384) та Федора Любартовича (1384 - 1393) - знахідки з території Волині*		
1		Володимир-Волинський р-н, срібло, діаметр близько 13 мм, вага 0,32 г, проба 672
2		Луцький р-н (на південь від Луцька), срібло, діаметр близько 12 мм, вага 0,3 г, проба 798
3		Луцький р-н (на південь від Луцька), срібло, діаметр близько 15 мм, вага 0,4 г, проба 677
4		Володимир-Волинський р-н, срібло, діаметр близько 13 мм, вага 0, 33 г, проба 931
5		Луцький р-н (на південь від Луцька), срібло, діаметр близько 13 мм, вага 0,3 г, проба 705

*Прим. : проби монет відбиралися спектографом "Спектр-3" Управління НБУ у Волинській області з проникненням 25 мк

(1495–1521), виконуючи в основному нагородну функцію. У Польщі, де вони карбувались з 1562 року, португал дорівнював 10 золотим [9].

Наступний період випуску луцьких грошей пов'язаний з початком XX ст., коли після розвалу фінансової системи Російської імперії, на її теренах для захисту населення місцева,

губернська, повітова і міська влада, військові частини, стали випускати свої гроші різного номіналу. Вони випускались на суму наявності товарів першої необхідності, у першу чергу предметів широкого вжитку і продовольства, а саме: пального, сірників, взуття, одягу, хліба, олії, риби та м'яса тощо.

На той час Луцька міська управа випустила рублі номіналом один, два і гривні номіналом два (про які є лише згадки у публікаціях). 12 березня 1919 р. у Луцьку були запроваджені місцеві гривні, які мали бути дійсними до 1 січня 1920 р. Шість, десять і двадцять гривень є у музейних і приватних колекціях. Вони мають номер і серію, скріплені печаткою підписи голови міської управи і касира, герб Луцька із воїном на мурах замку Любарта. Фактично ці гроші використовувалися упродовж 1919 р. разом з грішми Центральної ради і Гетьманату. Згадуються також 5 і 25 рублів, що мають походження від Громадських зборів та Української каси, які також функціонували у межах 1918–1920 рр., але вони не мають датування [9].

Місцеві та приватні гроші згідно з їх правовою силою здебільшого належать до необов'язкових, тимчасових бон, що з'явилися в обігу внаслідок інфляції, викликаної світовою війною і визвольними змаганнями та кризою в економіці. До місцевих належать бони, котрі випускались від імені міських, сільських самоуправлінь, великих банків, підприємств, кооперативів під забезпечення матеріальних цінностей, зокрема, валюти, майна місцевих органів влади, при наявності товарів і предметів першої необхідності.

Луцьк сьогодні представлений у бонистиці українською банкнотою великого номіналу. 200 гривень мають на аверсі зображення Лесі Українки, а на реверсі Луцький замок. Банкнота була запроваджена у 2000 р. Втім, вона змінила свій вигляд, стала більшою за форматом. Таким чином, Луцьк виявився представлений на різних двох сучасних українських грошах одного номіналу.

Перша банкнота у 200 грн рожево-синнього кольору була запроваджена в грошовий обіг України у 2000 р. 133х66 мм Підпис голови правління Національного банку В. Гетьмана.

Наступний випуск банкноти у 200 грн рожевого кольору відбувся 2007 р. із змінами розміру і зовнішнього вигляду. Розміри 148х75 мм. Підпис голови правління Національного банку В. Стельмаха.

На обох випусках портрет Лесі Українки у водяних знаках.

2010 рік ознаменувався випуском монети, яка присвячена 925-й річниці першої писемної згадки про Луцьк. Це пам'ятна сувенірна монета. Монета номіналом у 5 гривень із зображенням на ній В'їзної вежі Луцького замку.

Ювілейну монету, приурочену до 925-річчю Луцька презентували 28 липня представники Національного банку України у сесійному залі Луцької міськради. Монета введена в обіг із 28 липня та є продовженням нумізматичної серії «Стародавні міста України».

Монета присвячена одному з найдавніших міст України, згадку про яке знаходимо під 1085 роком в Іпатіївському літописі. Луцьк був столицею удільного князівства, що входило до складу Волинської, а згодом Галицько-Волинської землі. Місто прикрашає визначна архітектурна пам'ятка Волині – мурований Верхній замок, закладений князем Любартом у XIV ст. На аверсі монети розміщено угорі: малий Державний Герб України, напис півколом НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ, зображено візитну картку міста – В'їзну вежу замку, ліворуч від якої позначено номінал – 5 ГРИВЕНЬ; рік карбування монети – 2010 та під ним логотип Монетного двору Національного банку України (праворуч).

На реверсі монети зображено панораму міста з висоти В'їзної вежі замку, над якою герб міста, унизу на дзеркальному тлі написи: 925 РОКІВ ЛУЦЬК.

Монета має вагу 16,5 грама, в діаметрі сягає 3,5 сантиметра, виготовлена з нейзильберу.

Автором аверсу і скульптором є Володимир Атаманчук, а реверсу - Володимир Таран, Олександр Харук, Сергій Харук.

Монета викарбувана тиражем 45 тисяч. Придбати її можна у відділені Нацбанку в Луцьку за 19 гривень.

Монета є дійсним платіжним засобом, тобто, нею можна розраховуватися без обмежень за її номінальною вартістю.

Література

1. Бэрэйша Ю. Аб атрыбуцыі, сімволіцы і датаванні манет ВКЛ зі львом і крыжам/Ю. Бэрэйша//Банкаускі Веснік. – Чэрвень 2007. – С. 39.

2. Кучинко М. М. Археологічні пам'ятки Волині/М. М. Кучінко, Г. А. Охріменко – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1995. – С. 62.

3. Манеты Беларуси да 1707 года/ склад. Д. Гулецкі, А. Грамыка, А. Крываручка). – Минск: Лагвінау, 2007. – С. 39.

4. Наукові записки з проблем волинезнавства. Вип. 1. – Луцьк: Твердиня, 2008. – С. 497.

5. Савицький В., Монети Дмитра-Любарта/В. Савицький В. Чоп'юк//Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Вип. 5. – Луцьк, 2009. – С. 152–159.

6. Савицький В. Монети Любарта/В. Савицький В. Чоп'юк//Наукові записки з проблеми волинезнавства. Випуск 1. Збірник наукових статей та матеріалів присвячений 45-річчю від дня народження С. Д. Панишка/ Упор. О. Є. Златогорський. – Луцьк: Твердиня, 2008. – С. 130.

7. Пасюк І. Грошовий обіг на Волині з найдавніших часів до нашого часу/І.Пасюк. – Луцьк: Твердиня, 2008. – С. 24.

8. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769–1994). – К., 1995. – С. 388.

9. Сас М. Ф. Феодальные города Украины в XV – 60 гг XVI в./М. Ф. Сас – К.: АН УССР, 1989. – С. 21.

1 рубль. Бон Луцького міського самоуправління 1918 р.

6 гривень 1919 р. Луцьк. Розмір 130 х 75 мм.

10 гривень 1919 р. Луцьк. Розмір 130 х 75 мм.

20 гривень 1919 р. Луцьк. Розмір 130 х 75 мм.

Банкнота у 200 грн рожево-синього кольору, запроваджена в грошовий обіг України у 2000 р., 133х66 мм Підпис голови правління Національного банку В. Гетьмана.

Банкнота у 200 грн рожевого кольору, 2007 р., 148х75 мм.Підпис голови правління Національного банку В. Стельмаха.

Монета, присвячена 925-й річниці першої писемної згадки про Луцьк.

Зоя НАВРОЦЬКА (Луцьк)

До питання про художнє життя Луцька першої половини XX століття

Формування мистецького середовища і художнього життя Луцька розпочалось із сорокових років XX століття. Перші десятиліття цієї доби, аж до кінця тридцятих, означені спорадичними мистецькими імпульсами хіба що у вигляді великого зацікавлення (ба навіть захоплення!) місцевої інтелігенції, городян художньою культурою. Проводити дозвілля за малюванням, копіювати твори відомих митців, розповідати біографії майстрів минулого, відстежуючи інформацію про мистецтво в періодиці, тоді було дуже популярно. Безсумнівним здобутком або найяскравішою сторінкою цього аматорського руху є твори так званого наївного мистецтва, яке особливо рясно процвітало в ті роки. Передумовами цього розквіту, очевидно, є те, що мешканці тогочасного Луцька – люди генетично пов'язані з навколишніми селами, котрі звикли самостійно творити, зреалізовуючи свій духовний потенціал у виготовленні необхідних предметів побуту (ткацтво, вишивання, писанкарство, гончарство, обробка дерева, соломи тощо). Селяни в недалекому минулому, вони були носіями живої ще на той час плодоносної української народної традиційної культури. Своєрідною школою для цих людей були унікальні знання прийомів народного малярства, відчуття специфіки фактур, вміння поєднувати кольорові нитки за ткацьким верстатом, комбінувати орнаментальні форми та знаки, успадковані від далеких предків. Потрапляючи в достатньо освічене міське середовище, вони вбирали у себе естетичні цінності нового соціуму. Але той першопочатковий етнічний досвід, особлива чутливість до краси, специфічний кут бачення, гострота прийомів самовираження, притаманні народній культурі, не тільки не зникали нікуди, а в момент, скажімо, малювання долучались до новітніх знань, синтезуючись, несподівано вибухали достоту цікавими результатами. Афіші театру та кіно, вивіски крамниць, кав'ярень, ательє, інших муніципальних установ, предмети побуту, нехитрий ярмарковий крам (розмальовані олійними фарбами килими, рамки для фото, кольорові іграшки, дерев'яні статуетки, об'ємні полотна із зображеннями батальних сцен, русалок або традиційних козаків з дівчатами) – вся ця продукція додавала вельми специфічного забарвлення оселям міщан, та й самому Луцьку, формулюючи у візуальному ряду естетичні смаки сучасників. Саме цей мистецький пласт став тією підвалиною, іменованою «міським фольклором», від якої з часом стартуватиме вся художня культура Волині. Отож ці романтичні пейзажі, натюрморти, усміхнені красуні з лебедями на полотнах невідомих творців нині є цінними артефактами духовних пошуків проминулої доби. Це обширний матеріал, який потребує свого вивчення, наукового осмислення і популяризації. Створювали ці речі зазвичай талановиті художники-самоуки в невеликих приватних майстернях для реалізації на ринках міста. Певну конкуренцію таким «професіоналам» складали любительські вправи аматорів, котрі, не претендуючи на комерційний успіх, творили для власного задоволення. Ентузіастів подібного спрямування в Луцьку на початку XX століття було чимало. Напевно на подібних засадах розпочалась діяльність Гаврила Никифоровича Остапенка (1892–1971), педагога, кресляра-землеміра, тонкого поціновувача краси, знавця минувшини. Пошуки в царині малярства цього непересічного чоловіка з часом переросли рівень «мистецтва недільного дня», генеруючись у цілісний творчий доробок[1], дуже своєрідний набуток художньої культури краю. Не зважаючи на достат-

1 Творча спадщина Остапенка Г.Н. (1892–1971) знаходиться у власності Волинського краєзнавчого музею.

ньо жвавий культурно-мистецький рух у Луцьку першої половини XX століття, як і на деякі однозначно цінні здобутки, підстави для формування тут такого окремого явища, як волинська або луцька мистецька школа із власними традиціями, характерними стилістичними ознаками, не склалися.

В сорокових роках до Луцька прибуває багато нових городян: переселенці з Польщі, українці зі Сходу – втікачі від сталінських репресій, радянські фронтовики у відставці, росіяни, представники інших національностей, які мандрували великою державою у пошуках кращого життя. З-поміж цих людей було й чимало компартійних активістів, завербованих радянською владою для сприяння у становленні нового режиму. Вони користувались особливими преференціями обласної верхівки.

Серед цього різноликого гурту нових мешканців Луцька було чимало художників: М. М. Дімун, П. Й. Маєвський, В. І. Смирнов, М. В. Колмак, Д. М. Латишев, Є. Ф. Каравай, Б. М. Карабулін та ін. Саме ці люди започатковували перші сторінки художнього життя обласного центру Волині. Завдяки їм у цей час розгортається жвавий виставковий рух. Започатковується функціонування перших професійних організацій: Художньо-оформувальна майстерня Луцька, Українська спілка кооперативних товариств художників, Волинське обласне товариство художників. Кожного десятиліття цей невеликий колектив митців поповнювався випускниками спеціальних навчальних закладів України. Так за достатньо короткий час у місті сформувалось по-справжньому багатобарвне, ба навіть строкате мистецьке середовище. Таке різноманіття було зумовлене професійною специфікою шкіл, що в них навчалися лучани (Київський художній інститут, Львівський інститут декоративно-прикладного мистецтва, Харківський художній інститут, Одеське художнє училище, Ужгородське художнє училище, ін.). Воно стало визначальною рисою, яка багато років поспіль характеризуватиме мистецьке обличчя Волині. Водночас саме ця, можливо, на перший погляд, і незначна деталь, позбавила художні здобутки Луцька монотонних повторень, одноманітності. Про це інформують каталоги вже перших виставок, що їх зорганізовували члени товариства. При очевидній заангажованості в русло соціалістичного реалізму тут одразу впадають у вічі неподібність стилістичних вирішень, тематична і жанрова різноманітність. Інколи вражає і кількісний показник зробленого – перелік виставлених на огляд експонатів деяких художників становить десять, п'ятнадцять, а подекуди і двадцять одиниць.

Майже у кожній мистецькій акції Волинського обласного товариства художників брав участь Петро Йосипович Маєвський (1925 р. н.) – холмщак-переселенець, талановитий чоловік, котрому довелось опановувати професійну грамоту живопису самотужки. Його амплуа – романтичні побутові картини («Старе село», «В полі», «Рідний край», ін.), пейзажні мотиви, натюрморти, сцени полювань, анімалістичний жанр. У своїй роботі він прагнув дорівнятися до кращих взірців реалізму. Однак тематично і, деякою мірою, стилістично полотна цього майстра перегукуються із народним малярством («Рибалка молодесенький», «Сільська околиця», «Верби над ставом» тощо), що додає їм особливої привабливості. Доробок Петра Маєвського користувався популярністю серед лучан в 1940–1950-і роки. Не втратив своїх шанувальників він і сьогодні.

Значним зацікавленням прихильників образотворчого мистецтва користувались пошуки в царині малярства Михайла Михайловича Дімуна (1922 р. н.). Його твори – це невеликі за розміром портретні етюди, проникливі краєвиди, натюрморти, що виконані не просто зі знанням справи, а й з достатньо добрим рівнем володіння мовою школи реалізму. Інколи ці речі суголосні взірцям російського мистецтва попередньої доби (Рєпін, Суриков, Сєров). Вони приваблюють щирим захопленням автора моделлю, його вмінням побачити і відобразити красу духмяних польових

квітів, молодого березового гаю, затишних алейок міського парку.

Яскравою постаттю художнього життя Луцька другої половини 40-х – початку 50-х років був Борис Миколайович Карабулін (1926 р. н.). По-справжньому закоханий в малярство, самовідданий у творчості, він приїхав до Луцька у 1952 році, маючи за плечима декілька років навчання (вільним слухачем) в Алма-Атинському художньому училищі та значний досвід художньо-оформлювальних робіт. Справжніми своїми вчителями художник вважав і нині вважає майстрів реалістичного мистецтва. Вчитися у них, наслідуючи особливості стилістичних прийомів, він не полишав протягом всього творчого життя. Малярство Бориса Карабуліна – це зворушливі побутові картинки із життя («Сільське подвір'я», «Поліська хата», «Рибалка»), об'ємні історичні полотна («Вторгнення в замок Любарта повстанців під проводом Северина Наливайка»), сповнені натхнення пейзажі («Поліські берези», «Напровесні», «Самотній парус», «На березі Балтійського моря», «Сніги», ін.), портрети. На кожному полотні художник намагався досягти максимальної правдивості, подеколи навіть ілюзорної відповідності з натурою. Світлоповітряне середовище осіннього дня, потріскана кора дерев, сонячні зайчики на лісових галявинах, пухнасті хмаринки на блакитному небі – все у його творах сповнене умиротворення, життєстверджувального, ліричного характеру. Окрім станкового малярства, в доробку Бориса Карабуліна є скульптура, твори декоративно-прикладного мистецтва. Організаторська діяльність – також важлива сторінка його біографії. Оселившись у Луцьку, він мріяв перетворити це невелике місто на значний культурно-мистецький центр. Тому багато працював творчо сам і заохочував до цього колег. Про серйозний авторитет Б. Карабуліна в мистецькому середовищі свідчить вже те, що вісім разів поспіль він був обраним до правління Волинського обласного товариства художників. Коли в 1960-х роках розпочалось створення художньо-виробничих майстерень Художнього фонду УРСР, він був одним із найактивніших учасників цього процесу. Невтомно працюючи, тоді він не підозрював, що незабаром новоприбулі, більш молодші, освіченіші й амбітніші, відтиснуть його на узбіччя художнього життя Луцька. Однак, позбавлений виробничих замовлень і творчої майстерні, Борис Карабулін не зламався духом. Заробляючи на хліб оформлювальною роботою, він ані на мить не полишав творчої праці. Успіх величезної персональної виставки художника, що відбулась 2006 року в Art-галереї Волинської обласної організації НСХУ, певною мірою компенсував життєву несправедливість долі. Він вийшов переможцем у змаганні зі злом, зберіг незаплямованою репутацію порядної людини, чесного художника зі світлою душею. Творчий доробок Бориса Карабуліна щедро збагатив скарбницю художньої культури Волині.

Осмислюючи мистецькі здобутки Луцька першої половини XX століття, можна ще і ще продовжувати перелік імен, подій, фактів, котрі відіграли важливу роль у формуванні та розвитку образотворчої культури краю. Але навіть стислий виклад цієї розвідки виявляє особливість цих процесів, їхні самобутність і значущість.

Ілона НЕСТОРУК,
Людмила КРЕВСЬКА (Луцьк)

ЛУЦЬК НА ФОТО 1936 РОКУ. КАТАЛОГ МАТЕРІАЛІВ З ФОНДІВ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У фондах Волинського краєзнавчого музею (ВКМ) зберігаються фото 30– х років XX ст. з видами міста Луцька. Колекція передана у 1972 році жителем м. Львова Даниленком Юрієм. Усі фото чорно-білі, на звороті датовані 1936 роком, загальна кількість – 50 одиниць. Умовно їх можна розділити на дві частини: фото з видами замку Любарта (22 одиниці) та з видами старої частини міста (28 одиниць). Можливо, зйомка видів міста Луцька була проведена для подальшого виготовлення поштових листівок або фотоальбому про наше місто. Аерофотозйомка проводилася з 29 березня до 14 липня 1936 року.

Ці невеличкі за розміром фотокартки є не лише ілюстративними документами, це «свідки», нехай і короткого, періоду історії архітектурної забудови Луцька. Вони дають змогу простежити ріст, розвиток, зміни певного етапу життя нашого міста.

Стара архітектура Луцька не мала певної цілісності, це скоріше окремі, стилістично не зв'язані між собою памятки архітектури. Формувались вони впродовж довгих століть, у різних історичних умовах, піддаючись різним культурним впливам, що перехрещувались на нашій землі, виснажуючись у релігійній боротьбі. Все це, безперечно, вплинуло на вигляд архітектурних об'єктів старого Луцька. По мірі того, як змінювались культурні й мистецькі впливи, як одні з них брали верх над іншими,– змінювався й характер луцької архітектури.

Найбільший пам'ятник луцької архітектури, який зберігся до сьогоднішніх днів – замок Любарта. В 1930-ті рр. проводилась реставрація замку – був підмурований фундамент Владичої вежі, виконані нові залізобетонні стовпи В'їзної вежі. Одночасно з реставрацією проводились археологічні розкопки. Були відкопані: частина пивниць господарського двору, розпочато відкриття фундаменту церкви Івана Богослава, знайдено багато старих монет, люльок, орнаментованих кахлів, полив'яних дахівок. Однак розкопки були призупинені і до кінця не доведені, фундамент церкви без всякого забезпечення був залишений відкритим.

В 1935 р. був проведений значний ремонт Братської церкви під керівництвом архітектора С. Тимошенка. В той час був перероблений західний фронтон церкви та змінено зовнішній силует бані. Взагалі церква зазнала дуже великих змін у зовнішньому вигляді після пожежі 1803 р. Замість великої церкви, збудованої луцькими братчиками, стоїть відремонтована з її абсиди, маленька церква зі старою, вже тривіковою, банею.

Вулиці були забудовані рядом мурованих житлових та торгових будинків, де в основному проживали єврейські родини. В околицях замку декілька шляхетських будівель, переважно з кінця XVIII й початку XIX ст., з доби класицизму – будинок з колонами (нині музей книгодрукування ЛДІКЗ) у внутрішньому дворі замку (фото 3).

Цікавою пам'яткою, не збереженою до наших днів, є Базиліанський міст, парапет якого був прикрашений бюстами діячів польської культури – Ю.І.Крашевського, Т. Чацького, Ю. Словацького (фото 26, 27), Г. Сенкевича. Приміщення польської дефензиви, будинок XIX ст., на початку XX ст. використовувалось російським урядом як земельний банк, за радянської влади тут був Будинок офіцерів (фото 32). В одному з корпусів нинішнього Управління Служби безпеки України в 1930-х рр. містилась «Polska macierz szkolna» (фото 36). В приміщенні Волинського Окружного Земельного

управління нині знаходиться Волинський краєзнавчий музей (фото 37). У цей період Луцьк розбудовується, постають нові будівлі, публічні і приватні будинки, великі і малі, часто вже не провінційні, які надають місту модерного вигляду. Багато в місті старовини, історичних пам'ятників, решток давньої архітектури, що свідчить про славну його минувшину, багату історію, про життя, що тут кипіло.

Світлини каталогізуємо у такому порядку:

порядковий номер;

назва, дата;

короткий опис;

розмір;

стан збереження;

інвентарний номер.

Скорочення:

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей;

Інв. № – інвентарний номер;

КДФ – група збереження «Книги, документи, фото» ;

Ст – століття;

* – позиція проілюстрована.

Каталог:

1. Фото з видами замку Любарта

Вид з літака на Стирову вежу замку Любарта в місті Луцьку.

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Вдалині за замком луг. З правого боку від вежі розібрана частина стіни, зліва одноповерховий будинок (нині не існує).

6х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4932.

2. Внутрішній вид замку Любарта

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

На передньому плані паркан. Зліва – білий двоповерховий будинок з колонами (нині музей книгодрукування ЛДІКЗ), до якого веде мощена доріжка.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; правий нижній кутик обірваний; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4938.

3*. Внутрішній вид замку Любарта

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Справа – білий двоповерховий будинок з колонами (нині музей книгодрукування ЛДІКЗ), зліва будівлі пожежного депо.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею, олівця; незначні перегини паперу; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4939.

4. Вид на В'їзну вежу замку Любарта

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Справа дах і частина стіни одноповерхового будинку (нині не існує).

6,5х9 см.

На звороті сліди клею, чорнила; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4941.

5. Вид на замок Любарта

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

На передньому плані житлові будинки, у просвітку між ними – замок Любарта зі Стировою вежею.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4961.

6. Замок Любарта з північного боку

На звороті штамп з датою: «11 kwie 1936».

На Владичій вежі надбудований будинок пожежної команди. Під замком – житлові будинки.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий і забруднений.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4962.

7. Вид на замок Любарта зі східного боку

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Під Стировою вежею одноповерхові будинки. Вдалині видно костел з монастирськими будівлями.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4963.

8. Замок Любарта з північно-східного боку

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Під замком три одноповерхові будинки.

5,8х8 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4966.

9. Вид на замок Любарта з Глушецької заплави

На звороті штамп з датою: «14 lip 1936».

На передньому плані луг (територія нинішнього парку ім. Лесі Українки). Вдалині – замок Любарта.

6,5х9 см.

Лицевий бік забруднений; папір зім'ятий, пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4967.

10. В'їзна вежа Луцького замку

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Зліва фрагмент зовнішньої стіни, під стіною – дошки.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв.№ КДФ – 4968.

11. В'їзна вежа Луцького замку

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Справа від башти – контрфорс, зліва – напівзруйнована стіна.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4969.

12. В'їзна вежа, вид знизу

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

На передньому плані верхня частина житлового будинку серед дерев. Зліва від будинку – електричний стовп і паркан.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4970.

13. В'їздна вежа Луцького замку

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Зліва до вежі прилягає будинок з мансардою. Замкове узвишшя обгороджене парканом. Вежа в риштованнях.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4971.

14. В'їзна вежа Луцького замку

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Замкове узвишшя обгороджене парканом. До вежі примикає будинок з мансардою (не збережся).

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; на лицевому боці жовті плями.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4972.

15. Вид на замок з півдня

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4973.

16. Стирова вежа Луцького замку

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Стирова вежа з зовнішнього боку, укріплена контрфорсом.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4974.

17. Стирова вежа замку Любарта

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4975.

18. Стирова башта замку Любарта

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Вид з середини замку. Внизу арочний вхід і три вікна, по одному на кожному поверсі.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; на лицевому боці вгорі справа коричнева пляма.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4976.

19. Вид на костел Петра і Павла з замкової стіни

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

В центрі руїна замкової стіни (нині не існує), вдалині – костел з монастирською будівлею, зліва – житлові будинки.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; загальне забруднення.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4989.

20. Вид із замкової стіни на костел Петра і Павла

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Зліва на передньому плані – частина замко-

вої вежі, далі – зруйнована стіна (нині не існує). На площі – одноповерховий будинок.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4990.

21. Місто Луцьк. В'їзна вежа Луцького замку (вид із Замкової площі)

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 13948.

22. Місто Луцьк. В'їзна вежа Луцького замку (вид із Замкової площі)

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 13956.

Види старої частини міста.

23. Приміщення синагоги (нині спортивний комплекс «Динамо»)

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4978.

24. Міст через річку Стир

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

На фото дерев'яний міст на трьох дерев'яних опорах. За мостом видно купол католицького костелу, зліва – синагогу і оборонну вежу. Міст з'єднував старий Луцьк і Греблю Гнідавську. Був зруйнований під час Великої Вітчизняної війни..

6,5х9 см.

На звороті сліди клею, невеликі згини кутів; загальне забруднення.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4930.

25.Вид на головну баню костелу Святих Петра і Павла

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

На фото зображено подвір'я між будинками, зліва – віз. Будинок справа напівзруйнований, з прогнутим дахом. На другому плані – купол костелу.

6,5х9 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4936.

26*. Базиліанський міст, 1930-ті рр.

Парапет прикрашений бюстами діячів польської культури – Крашевського Ю.І. та Чацького Т.

8,1х5,4 см.

На звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4946.

27*. Базиліанський міст, 1930-ті рр.

На парапеті – бюст Ю. Словацького. За мостом вдалині – замок Любарта.

6,4х9 см;

На звороті сліди клею; папір забруднений.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4979.

28. Вид на православний собор Святої Трійці, центральний вхід

На звороті штамп з датою: «6 kwie 1936».

На передньому плані – дерев'яний електричний стовп, огорожа.

6,5х9 см.

Надірваний верхній лівий кут, правий – зігнутий; на звороті сліди клею та бруду; папір пожовклий, з «лисячими плямами ».

ВКМ, Інв. № КДФ – 4981.

29. Верхня частина православного собору Святої Трійці

На звороті штамп з датою: «14 lip 1936».

На передньому плані – дзвіниця собору. На дахах, що знаходяться один над одним – слухові вікна круглої форми.

5,8х8,2 см.

На звороті сліди клею; папір забруднений.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4982.

30. Загальний вигляд міста Луцька

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

На передньому плані – луг, розбитий на квадрати меліоративними канавами. На другому плані місто з Собором Святої Трійці.

6,5х9,1 см;

Дрібні тріщини емульсійного шару, невеликі згини на кутах. На звороті сліди клею і надриви; загальне забруднення.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4985.

31. Вид на місто від річки Стир

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

На другому плані – стара частина міста (загальний вигляд).

6,5х9 см.

Невеликі подряпини емульсійного шару; на звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4988.

32*. Приміщення польської дефензиви в місті Луцьку

На звороті штамп з датою: «6 kwie 1936».

На фото – будинок, перед яким незабудована територія (на поч. XX ст. – Земельний банк, пізніше – Будинок офіцерів).

6,5х9 см.

Згин знизу; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4991

33. Річка Стир у старому Луцьку

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

На фото русло річки недалеко від мосту через Греблю Гнідавську. На лівому березі – огороджений парканом одноповерховий будинок, на правому березі вдалині – церква в с. Рованці.

6,5х9 см.

Згини на кутах, потерті краї; на звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4992.

34*. Вулиця Ягеллонська (нині – Лесі Українки)

На звороті штамп з датою: «14 lip 1936».

5,6х8,4 см.

Згини на кутах і посередині фото; папір забруднений, з лисячими плямами.

ВКМ, Інв. № КДФ – 4994.

35. Монастирська будівля

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

Справа серед одноповерхових будівель та дерев видно триповерхову монастирську будівлю.

6,5х9,1 см.

Потерті і зігнуті нижні кути, внизу згин; на звороті сліди клею, загальне забруднення.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6264.

36.Будинок польської гімназії

На звороті штамп з датою: «6 kwie 1936».

Фотопапір, фотодрук чорно-білий.

6,4х9,1 см.

Правий нижній кут зігнутий; загальне забруднення; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6265.

37*. Будинок Волинського окружного земельного управління (нині приміщення Волинського краєзнавчого музею)

На звороті штамп з датою: «6 kwie 1936».

6,5х9 см.

Краї потерті; на звороті сліди клею, здертий папір; «лисячі» плями.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6266.

38. Пекарня

На звороті штамп з датою: «17 maj 1936».

На передньому плані зображено елеватор (башта круглої форми), за ним будинок з написом «PIEKARNIA».

6,4х9,1 см;

Згин зліва; на звороті сліди клею; папір забруднений.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6267.

39. Стара частина міста

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,4х9,1 см.

На звороті сліди клею; загальне забруднення.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6269.

40. Вулиця Ягелонська

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,5х9 см.

На звороті сліди клею, чорнильні плями.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6270.

41. Вулиця міста

На звороті штамп з датою: «6 kwie 1936».

Будинки в колонії урядовців (нині район вул. Шопена).

6,5х9 см.

Забруднення, чорнильні плями.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6271.

42*. Вид на костел Петра і Павла

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,5х9 см.

Згини; папір пожовклий, чорнильні плями.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6272.

43. Вид на костел Петра і Павла з Глушецької заплави

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,5х9,1 см.

Зігнутий нижній правий кут; на звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6478.

44. Вид з літака на житловий масив колонії службовців

На звороті штамп з датою: «6 kwie 1936».

6,4х9,1 см.

Подряпини на лицевому боці; на звороті сліди клею, невеликі згини на кутах; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6479.

45. Вид на житловий масив поблизу с. Рованці

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,4х9,1 см.

Зігнуті і потерті кути; на звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6481.

46. Центр міста Луцька

На звороті штамп з датою: «8 marz 1936».

Будинок Волинського воєводства і собор Святої Трійці.

6,5х9 см.

Зігнуті кути; на звороті сліди клею; папір пожовклий, загальне забруднення.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6483.

47. Частина міста в районі Хрестовоздвиженської церкви

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,5х9 см.

Потерті кути; на звороті сліди клею; загальне забруднення.

ВКМ, Інв.№ КДФ – 6484.

48*. Будинок Кронштейна (нині приміщення медичного коледжу)

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,4х9,1 см.

Потерті краї і кути; на звороті сліди клею; папір пожовклий.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6485.

49*. Будинок польської гімназії (нині – УСБУ у Волинській області)

На звороті штамп з датою: «6 kwie 1936».

6,5х9 см.

Незначні потертості кутів; на звороті «лисячі плями ».

ВКМ, Інв. № КДФ – 6486.

50*. Площа Ринок в районі Хрестовоздвиженської церкви (нині вул. Драгоманова)

На звороті штамп з датою: «29 marz 1936».

6,4х9,1 см.

Великий згин через все фото, згини по кутах; на звороті сліди клею; загальне забруднення.

ВКМ, Інв. № КДФ – 6487.

Література і джерела:

1. *Леонід Маслов. Архітектура старого Луцька. – Львів, 1939 р.*
2. *Анатоль Дублянський. Луцьк. Історичний нарис. – Луцьк, 1934 р.*
3. *Пясецький В., Мандзюк Ф. Вулиці і майдани Луцька: історико-краєзнавчий довідник. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005 р.*
4. *Луцьк. Фотоальбом. – Київ: Мистецтво, 1978 р.*
5. *О. Михайлюк, І. Кичій. Історія Луцька. – Львів: «Світ», 1991 р.*
6. *Фонди Волинського краєзнавчого музею; група зберігання «Книги, документи, фото».*

Лариса ГРИБ (Луцьк)

ЛЮДМИЛА МАТВІЙЧУК – КОМПОЗИТОР З ЛУЦЬКА (1957–2007)

Людмила Сергіївна Матвійчук – заслужений діяч мистецтв України, професор, композитор, піаніст, диригент, музичний критик, фольклорист, педагог, журналіст, громадський діяч, депутат двох скликань Київської міської ради. «Останній дощ», «Червона калина», «Білі метілі», «Найсильніший птах», «Так воно завжди було» … Це пісні, музику до яких написала Людмила Матвійчук. Лучанка (народилася у волинській столиці 16 травня 1957 року) зуміла взяти у власний «пісенний полон» усю Україну. То ж по-своєму закономірно, що, хоч передчасно завершився її земний шлях, твори композитора, і далі звучать зі сцени. Опера «Бояриня» (за драмою Лесі Українки), кантата «Голод» (слова Олександра Олеся); пісні-композиції «О, Боже, тиші дай» (слова Василя Стуса), «Веселий похорон» (слова Василя Симоненка), «Я вірую» (слова Атени Пашко)… Її співавтори – поети Михайло Ткач, Іван Чернецький, Василь Простопчук, Олександр Богачук. Серед найулюбленіших виконавців – Олександр Гаркавий, Алла Кудлай, дует «Світязь», Лілія Михайличенко…

У Волинському краєзнавчому музеї зберігається особистий фонд Л. С. Матвійчук. Це фотосвітлини, документи, ноти, речі, тощо. На основі цих експонатів створювалися виставки, проводилися музичні вечори, вечори-портрети, вечори спогади. Мовою документів, мовою пісні, спогадами рідних, друзів з року в рік дізнаємося все більше про життєвий і творчий шлях нашої землячки.

Народилася Людмила на Волині. І саме волинський край був джерелом її творчості. Музикою почала цікавитися з дитячого садочка: грала на фортепіано, співала, танцювала і особливо любила народні пісні та оперу «Наталка Полтавка». Пісенну вдачу вона успадкувала від мами Надії Іванівни та батька Сергія Михайловича. Він, до речі, грав на трубі, трамбоні, тубі, мама ж викладала українську словесність у Луцькій середній школі № 2, допомігши доньці пізнати таїни рідної мови, красного письменства. Зі слів Надії Іванівни: «Людочка була надзвичайно доброю дитиною. Всевишній дав їй особливо чутливе серце. Вона шанобливо ставилася до кожної квіточки, кожного листочка, не раз пояснюючи дорослим: «Не ступайте на квіточку, їй болить». Вона мріяла наповнювати цей світ добром і красою, творити музику, що народжувалася у її серці».

Із спогадів Галини Василенко (колишньої сусідки): «20 років ми разом по вулиці Курській топтали стежку від дому до школи й назад. А ще мама Люди була моєю вчителькою рідної мови. Наші сім'ї були спільними по духу, приятелювали. Мій тато грав на слух на скрипці, її тато був значно кращим музикантом. Лише в такій духовно багатій родині могла виховатись така особистість. Люда з ранніх літ мала якийсь особливий запал в очах, мало бавилася, багато працювала. Хочеться щоб не пропала жодна зернинка її творчого доробку аби усі написані нею твори були видруковані».

Згадує поет Олексій Добко: «Людмила була однокласницею моєї доньки. Я очолював батьківський комітет їхнього класу, то ж вона зростала на моїх очах. Хочу зауважити, що Люда будучи школяркою ще й вірші писала. Я дуже радів її стрімкому творчому зростанню. тішився, що вона, досягнувши, чимало, не загордилася. Приїжджаючи на канікули до Луцька, заходила до шкільних друзів. Шкода, що вона так рано завершила земну дорогу. Люди, які сповна себе віддають роботі, довго не живуть».

Навчання в Луцькій школі № 2 поєднувала з навчанням у студії при музичному училищі, яке згодом закінчила по класу фортепіано. З дитинства мріяла стати співачкою. А навчаючись у музучилищі, не стомлювалася грати на фортепіано, почасто навіть по

десять – дванадцять годин на день. Фахівці відмічали, що грала Людмила на рівні четвертого курсу консерваторії. Ще в училищі почала записувати свої перші пісні на слова Михайла Старицького, Лесі Українки, Олександра Олеся, Максима Рильського. Оскільки на Волині на той час професійних композиторів не було, Людмилі доводилось їздити на консультації до професора Дезидерія Задора у Львів.

Її працездатності заздрили, не розуміли, називали дивачкою. Коли подруги закохувалися і бігали на побачення, – вона годинами просиджувала за піаніно, бо нічого, крім музики, для неї вже не існувало. І коли ризикнула вступити до консерваторії, всі хто добре знав її не сумнівався – вона зможе. І змогла. Сплав таланту і самовідданності привів її на перший курс Київської консерваторії на композиторський факультет. Педагоги заявили одразу: перший курс витримаєш – будеш вчитися.

І вона витримала, тому, що розуміла, що всі види мистецтва потребують не тільки натхнення а й наполегливої, часом каторжної праці. Зі слів Л. Матвійчук «Композиторський факультет мене спокусив елітарністю (приймали два – три студенти і то, як правило, чоловіків). А я завжди любила долати труднощі, отож і вирішила спробувати свої сили». Перші п'єси для фортепіано «Сонечко», «Токатина», написані на першому курсі були опубліковані в збірці «Твори молодих композиторів України». Пізніше у виданні для музичних шкіл була вміщена п'єса для гітари «Веснянка». Щоразу Людмила дивувала викладачів і одногрупників. Вона першою успішно склала навіть іспит із гри на трамбоні. На четвертому курсі вже написала дипломну роботу. Це кантата «Волинські пісні» для солістів, хору та симфонічного оркестру й увертюра на теми трьох українських народних пісень для симфонічного оркестру. Їй пощастило вчитися у відомого композитора Мирослава Скорика, він і рекомендував свою студентку у члени Спілки композиторів України, а кафедра надала рекомендацію для вступу до аспірантури.

Згодом Людмила Сергіївна стала викладачем вищої школи, спочатку у Рівненському, потім Київському інститутах культури.

Студенти з особливою теплотою згадували свою наставницю, яка не раз і в позаурочний час разом з ними клала на музику твори Тараса Шевченка. Вона була небайдужою й у повсякденному житті.

Людмила Матвійчук писала музику для різних хорових складів, камерно-інструментальні твори, кантати, опери, співала власні пісні, записувала свої власні твори на радіо й телебаченні, займалась режисурою. За 1996–1997 рр. з друку вийшли 4 хорові збірки, навчальний посібник для вищих навчальних закладів «Обробка української народної музики», аудіокасета «Ключі від щастя».

Із спогадів Людмили Вегери, тележурналіста: «Я добре знала цю талановиту жінку. Вона прибувала до рідного міста навіть на кілька днів, приходила на Волинське телебачення. Саме тут, були відзняті перші відеокліпи її пісень. Проте нас доля звела значно раніше, коли я працювала завлітом у Волинському облмуздрамтеатрі. До п'єси, яку отримали із Канади, потрібна була така ж неординарна музика, Людмила Матвійчук написала такі пречудові твори, які підняли дух вистави. На прем'єрі я вперше зустрілася з її батьками, надзвичайно скромними інтелігентними людьми, матуся була у вишиванці. Їхні стосунки були напрочуд доброзичливими. Люда ставилася до своїх рідних з особливою любов'ю і теплотою».

Людмила Сергіївна пройшла незвичну еволюцію у музиці: в дитинстві писала романси, потім – серйозну симфонічну музику, а також – пісні, які і сьогодні можна почути по радіо. А підштовхнули до написання пісень Людмилу її батьки.

Кожного разу вони їй нагадували «Що ти за композитор, жодної пісні не можеш написати?». Довелося спробувати. Написала пісню про Світязь. У 1977 р. у «Молодому Ленінці» була надрукована пісня на вірш Олександра Богачука «Монолог Мавки». Була написана музика на вірш Івана Чернецького «Так воно завжди було», яка полинула у світ у виконанні різних артистів.

Людмила Сергіївна постійно співпрацювала і з Волинським обласним музично-драматичним театром, обласною філармонією, ансамблем «Кантабіле», Луцьким училищем культури і мистецтв, Рівненським гуманітарним університетом. А ще ж вона вела активну громадську діяльність. Була членом НРУ, депутатом Шевченківської районної ради м. Києва.

Життя Людмили Матвійчук видалося коротким. Серце композитора зупинилося несподівано. Відійшла у вічність вона у 50 річному віці.

Вдячні волиняни пам'ятають про свою землячку. так у Волинському краєзнавчому музеї відбувся вечір-портрет Л. Матвійчук «Хочеться все встигнути» (2008 р.), мистецький вечір «Ключі від щастя» (2009 р.), де експонувалися фотодокументальні виставки про життєвий і творчий шлях композитора. Відвідувачі мали можливість послухати пісні на музику Людмили Матвійчук які виконали учні та вчителі Луцької дитячої музичної школи № 1 імені Ф. Шопена.

Дякуючи Надії Іванівні вийшли збірки:

Людмила Матвійчук – композитор, педагог, журналіст, громадський діяч. Луцьк. 2009 р. В ній представлені статті, інтерв'ю, спогади, відгуки;

Людмила Матвійчук. Бібліографічний покажчик. Київ. 2009 р. Національна Академія наук України. Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М. Рильського. Національної Спілки композиторів України. Укладач – кандидат мистецтвознавства Ольга Кушнірук;

Збірка пісень на сл. Г. Ружанської «Коханням яблуня цвіте». Видавництво «Волинська книга». 2010 р. (Пісня «Соловки» муз. Л. Матвійчук);

Людмила Матвійчук «Стріла кохання» нотний репертуар волинських поетів і не тільки. Луцьк. 2010 р. Видавництво «Волинська книга» Волинська обласна друкарня. У збірку ввійшло 48 пісень на слова українських поетів. Серед них Галини Рожанської, Василя Простопчука, Олександра Богачука, Івана Чернецького та інших.

Сонце таланту Людмили Матвійчук згасло у зеніті, залишивши багато світла, тепла і клубочок болю від несподіваної втрати.

Алла МЕДИНСЬКА (Луцьк)

МЕТАОБРАЗИ В ЗБІРЦІ В. СЛАПЧУКА «СОЛОМ'ЯНА СТРІХА ВІТЧИЗНИ»

Збірка поезій Василя Слапчука побачила світ завдяки луцькому видавництву «Волинська обласна друкарня» 2003 року, сім років тому. Цей факт уже навічно закарбований не тільки в біографії лауреата Національної премії України імені Т. Шевченка, але й в історії Луцька, Волині, України.

Книга «Солом'яна стріха Вітчизни» обов'язково стане історичним фактом для кожного читача чи філолога-дослідника, коли він візьме її в руки. Кожним образом, кожним твором своєї збірки віршів письменник спонукає до змін у мисленні та вчинках українців на шляху до істинного патріотизму, до утвердження справжньої незалежності України. І можна посперечатися з кінцевим висловленням анотації до книги: «Автор своїми текстами лише хоче нагадати, що кожен, хто любить Вітчизну, – надіється на взаємність» [3, 4]. Твори, які складають збірку, не про надію на взаємність, а про те, чого потрібно позбутися українцеві, що надбати, щоб Україна молодою гілкою відновилася на дереві сучасної світової цивілізації.

Розуміння того, що сказав поет, – це результат праці над мовою творів з урахуванням екстралінгвістичних факторів, найперше тієї ситуації в державі, що склалася на час написання творів, це усвідомлення зв'язків між реаліями життя й тим, як про них висловлюється поет.

Метаобрази – це образи, які співвідносяться не з назвами об'єктів думки у конкретних висловленнях-реченнях, а з тими більш загальними реаліями, про які насправді йдеться і які в більшості випадків не називаються автором прямо. За різними авторськими мовленнєвими структурами (а це можуть бути окремі висловлення, строфи, цілі вірші, частини циклів, розділи, навіть уся збірка) приховується те, про що йдеться, і те, що йдеться. Маємо тільки те, як ідеться, в якому контексті йдеться. Так, у вірші «Затягне українець сумної…» йдеться про тонкосльозу вдачу українця, типову для нього меланхолійність, що підтримується любов'ю до алкоголю:

Затягне українець сумної
та й заплаче.
Якби горілки не випив,
від обезводнення
організму
помер би [3, 41].

Збірка «Солом'яна стріха Вітчизни» складається з трьох розділів: «Зламана гілка верби, або україніана», «Правда старої криниці, або козакування», «Звідки трава росте, або зустрічі з Котигорошком». Відповідно, під першою частиною назви розділу (що стоїть перед сполучником або), наприклад «Зламана гілка верби», подається один цикл окремих віршів на різні теми, а під другою частиною назви розділу автор об'єднує низку тісно пов'язаних між собою поезій, вибудовує своєрідну поему з наскрізним образом українця (україніана), козака (козакування), Котигорошка (зустрічі з Котигорошком). До кожного розділу Василь Слапчук подає епіграф. За самим заголовком наперед встановити, чому присвячений цикл віршів чи розділ, спираючись лише на значення слів, словосполучень, які в цей заголовок входять, не вдасться. Зрозуміти це можна лише тоді, коли встановиш авторську зміну загальновживаних значень слів у висловленнях, значення самих висловлень у віршах, віршів у циклах, циклів у розділах, порядок розділів у збірці, врахуєш значення епіграфів, тобто коли визначиш метаобрази. Так, цикл «Україніана» – не зібрання всього, що має стосунок до України, а перелік лише негативних рис українців, що сформувалися в процесі тривалого бездержавного життя народу на рідній землі, яка постійно була ласим шматком для зайд різного ґатунку.

У заголовку першого розділу «Зламана гілка верби, або україніана» за допомогою розділового сполучника або встановлюються синонімічні відношення, відношення тотожності між авторськими образами, що позначаються словосполученням зламана гілка верби та абстрактним іменником україніана. Василь Слапчук доносить до нас власне бачення Батьківщини, якої він не вибирав (епіграфом до розділу стала відома цитата з вірша Василя Симоненка «Лебеді материнства»: «Вибирати можна…». Верба в українському світогляді є багатозначним символом: символом Космічного океану, Прадерева життя, України, батьківщини [4, 34]. Верба – це спільноєвропейський символ Всесвіту [4, 34]. У вірші «У цій кишені сірники…» з першого циклу використано образ зламаної гілки верби. Ліричний герой у відповідь на тост китайського поета Лі Бо «Прощавай, незалежна Україна!» промовляє: «Мені її теж не вистачає.» Отже, зламана гілка верби – та Україна, яка проголошена незалежною, але на світовому дереві є зламаною гілкою, що не розвивається; стала, по суті, відмираючою частиною європейської цивілізації. Метаобраз україніани, тотожний образові зламаної гілки верби, формується усім циклом з такою назвою. Основним мікрообразом у кожному вірші «Україніани» є образ українця. Метаобрази першого рівня абстрагізації, визначені на основі мовних засобів мікрообразу в кожному вірші, такі: сучасний українець покараний Богом тим, що народився українцем [3,29], поява українців як окремого народу не сподобалася євреям [3, 30], зараз всюди, крім України, українець живе достойно [3, 31], удома він завжди бідний [3, 32], у щоденному житті надає перевагу матеріальному [3, 33], через надмірні клопоти про хліб насущний перестав співати [3, 34], за сало здатен віддано служити [3, 35], легко відмовляється від рідної мови [3, 36], не почувається господарем у житті [3, 37], за клопотами про власний добробут забуває про Україну, живе передусім власними інтересами, а не інтересами громади, країни [3, 38], справжнє поняття волі замінив розумінням її як надбання зовнішніх атрибутів, заспокоївся, не здобувши справжньої незалежності [3, 39], зарозумілий, власні цінності вважає вищими за загальнолюдські [3, 40], чуттєво-плаксивий через зловживання алкоголем [3, 41], ступінь неприйняття сучасним українцем України можна порівняти зі станом самогубці [3, 42], не там бачить коріння проблем, не розраховує власних сил, не передбачає наслідків [3, 43], значення слова українець поступово звужується до «житель території України» [3, 44], одним із основних кулінарних умінь українця є вміння художньо нарізати сало [3, 45], українець вижив завдяки жінці-господині [3, 46], талановиті українці збагачують, творять чужу культуру [3, 47], занадто великий вплив на чоловіків-українців мають їх жінки [3, 48], істинними українцями не народжуються, а стають [3, 49], своїм життям українці спростовують міф про власну хитрість [3, 50], українці не мають досі власної держави, бо жінки відволікають від державотворення [3, 51], українець сьогодні покараний через власну недалекоглядність, поступливість у минулому [3, 52], українець надмірно терплячий [3, 53], українець колабораціоніст [3, 54], українців надміру знищували гнобителі [3, 55], українець однаково переживає натиск і ворогів, і «братів», які нав'язують йому свою волю [3, 56], українець іронізує над самим собою з приводу любові до України-лиха [3, 57], в українцеві гіпертрофовано проявляється ряд людських вад [3, 58], українець спростив собі життя, навчившись красти [3, 59], сучасний українець надмірно піклується про матеріальне, забувши, що головне багатство – діти [3, 60], українець заздрісний, через це не має «чуття єдиної родини» [3, 61], життя українцеві вимолює мати [3, 62], українець, знаючи, що Бог – це любов, не розуміє, у чому виявляється любов Бога до нього [3, 63].

Називаючи другий розділ книги «Правда старої криниці, або козакування», В. Слапчук застосував той самий прийом ототожнення образів, що і в першій частині. Автор виповідає, що в його Батьківщині багато що не так, як йому хотілося б бачити («не помоєму так», використовуючи слова з цитати

П. Вольвача, яка стала епіграфом до розділу). У двох циклах розділу поет розкриває нам власне бачення причин того, чому Україна стала «зламаною гілкою верби». У культурі України криниця символізує батьківщину, рідне село, кохану, вірність, безсмертя народного духу, високу духовність, святість, чистоту [4, 129]. Метаобраз правди старої криниці розкривається у вірші «Кіт мишей не ловить». Сюрреалістичний мікрообраз «злодія у власному домі» допомагає читачам усвідомити, що йдеться про відсутність почуття господаря в українця, про готовність красти і готовність легко пережити пограбування; звичку, знаючи заповідь «не вкради», постійно порушувати її. На відміну від українців, яким у такій ситуації «нікому нічого не бракує», «лише криниця води не дає вкрасти», тільки «криниця правди дотримується» (виділення наше – А. М.). Тому правда старої криниці – це вади українців, спричинені порушенням законів життя в минулому, далекому чи недавньому. А козакування, як і україніана, це чесноти й недоліки в характері справжнього козака чи теперішнього українця. Важливим у цьому розділі є метаобраз, який формується віршем «Намалюю гору…» Цей твір відкриває цикл «Правда старої криниці». Мікрообрази козаків, що «попід горою йдуть», козацької пісні (один бік гори) та українця Сізіфа (другий бік гори) – так ліричний герой малює картину з минулого: похідного життя українця-козака та чорної біди українця-трудівника. Заклик «Діти, вчіться малювати» сприймається, як шанс для дітей створити створити ідеї інших реалій, які в кінці кінців змінять українське життя на краще. П'ятдесят дев'ять метаобразів циклу «Козакування» – це п'ятдесят дев'ять іпостасей козака. Є семантичні повтори вад, які характерні й сучасному українцю (розкривалися вже у циклі «Україніана»). Значить, на них В. Слапчук акцентує увагу читача, вважає ці риси характеру такими, що найбільше перешкоджають українцеві на шляху до нової України.

У розділі «Звідки трава росте, або зустрічі з Котигорошком» йдеться про спотворене життя в Україні перших років ХХ1 століття (в Україні – нежить): про замовну пресу [3, 143–144], базарну економіку [3, 145–146], злидні і культурний занепад міста [3, 147] та відсутність будь-яких суттєвих змін у селі [3, 147–150], про невміння обирати владу [3, 151–152], про боротьбу всередині корумпованих владних структур [3, 155–156] тощо. Особливу увагу поет приділив «траві зі знаком Батьківщини» (епіграфом до третього розділу послужили слова Є. Маланюка: «Ба й трави, як дитинство, рідні/На кожній – Батьківщини знак») – рідній землі, «звідки трава росте». Окремі метаобрази цього циклу – образ Волині й образ національного героя. Котигорошко – герой українського епосу, це образ богатиря-визволителя братів і сестри з неволі в Змія Горинича. Метаобраз сучасного народного заступника формується в 16 віршах циклу «Зустрічі з Котигорошком». Він за запахом визначає, що в Києві не пахне Україною [3, 158], йому не подобається зовнішній вигляд сучасних українців (не богатирі!) [3, 159], сучасний Котигорошко вважає, що у Верховну Раду потрапляють люди, що добре вміють тільки обіцяти [3, 160], він не бачить різниці між партіями [3, 165], поняття українець і депутат для нього не сумісні [, 168], він став заглядати в пляшку [3, 167], віддає сестру заміж за Змія Горинича [3, 169], б'ється з омонівцями під час демонстрації. Знаходять українці, які відбирають у Котигорошка булаву на металобрухт [3, 166]. Змагаючись у віршуванні з ліричним героєм, Котигорошко «у двох місцях булаву зігнув», та все ж спромігся-таки на твір:

На Україні
Всі як не рідні [3, 161].

Мікрообраз українців як людей нерідних, мабуть, найбільш вистражданий В. Слапчуком. Цей мікрообраз разом з багатьма іншими, а особливо з мікрообразом «такого народу» з останнього в збірці вірша «Іду попри Волинський університет…» (– З таким народом/краще бути байстрюком,/аніж національним героєм…) концептуально редукуються в метаобраз «збоченої нації» [3, 146]. І. Бондар-Терещенко, ознайомившись зі збіркою «Солом'яна стріха Вітчизни» назвав її автора «реставратором соломенних

крыш» [1]. Василеві Слапчуку треба було б образитися за таку назву публікації про книгу. Солом'яна стріха Вітчизни – це метаобраз відсталого суспільства, що зупинилося на шляху, для якого «дорога перестала бути прямою», а перетворилася на вектор [3, 149]. Він зовсім не хоче реставрувати солом'яного даху, він намагається визначити, які нові матеріали і які найновіші технології потрібні, щоб збудувати нову хату.

Констатувати вади – це півділа. Кожному українцеві потрібно дуже багато зусиль докласти, щоб їх подолати.

Література:

1. Бондар-Терещенко И. Реставратор соломенных крыш/И. Бондар-Терещенко//Столич. новости. – 2004. – 6–13 апр. – (Электрон. версия).

2. «Все життя – один політ» (Василь Слапчук): Бібліографічний покажчик. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2006.

3. Слапчук В. Д. Солом'яна стріха Вітчизни: Поезії/В. Д. Слапчук.. Солом'яна стріха Вітчизни: Поезії. – Луцьк: Вид. «Волинська обласна друкарня», 2003.

4. Словник символів України/За заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К.: Міленіум, 2002.

Марія МОКЛИЦЯ (Луцьк)

ЛУЦЬКИЙ ФРАГМЕНТ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ ОКСАНИ ЗАБУЖКО

Оксана Забужко – відома українська письменниця і науковець. Закінчила філософський факультет Київського університету (1982), аспірантуру з естетики (1985), захистила кандидатську дисертацію з філософії (1987). Авторка поетичних збірок («Травневий іній», 1985; «Дириґент останньої свічки», 1990; «Автостоп», 1994; «Новий закон Архімеда. Вибрані вірші 1980–1998», 2000), повістей («Інопланетянка», «Я, Мілена», «Дівчатка», «Казка про калинову сопілку»), романів «Польові дослідження з українського сексу» (1996), «Музей покинутих секретів» (2009), книги вибраної публіцистики «Хроніки від Фортінбраса» (1999). Українське літературознавство завдячує Оксані Забужко трьома солідними науковими працями: монографіями про творчість Івана Франка («Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період», 1992), Т. Г. Шевченка («Шевченків міф України», 1997), Лесі Українки («Notre Dame D'Ukraine: українка в конфлікті міфологій», 2007).

Оксана Забужко потрапляє в епіцентр української культури практично кожною своєю книжкою. Нема сумніву в тому, що вона – таки видатний сучасний філолог, і не можна випустити з поля зору той для нас втішний факт, що її життєвий шлях почався з Волині, точніше, з Луцька, де мешкали її батьки. Складні життєві обставини змусили сім'ю дисидента Стефана Забужка переїхати до Києва. Попри невеликий відтинок дитячих років, які минули у Луцьку, місто знайшло свій відбиток у творчості письменниці. Але перш ніж окреслити цей образ, варто кілька слів сказати про наукові здобутки Оксани Забужко, не менш контроверсійні, ніж її художня творчість.

Те, що відома письменниця, яка посіла своє чільне місце у сучасній літературі (як поет рівно як прозаїк і публіцист) продовжує працювати над солідними науковими книгами, які забирають дуже багато часу і сил, подиву гідне. Виникає питання: наскільки закономірним і вагомим у науковому плані є для письменника написання наукових праць? Адже досі існує певне упередження проти такого прояву творчої особистості, завжди можна сказати про науковий доробок письменника: це не справжня наука, це варіант якоїсь наукоподібної публіцистики (приблизно так висловився Григорій Грабович на сторінках «Критики» про книгу Забужко, присвячену творчості Лесі Українки). Не поодинокі і зворотні упередження: той, хто увійшов спочатку в науковий світ, навряд чи може розраховувати на швидкий успіх своїх художніх творів, особливо в середовищі письменників. Тимчасом ці упередження вочевидь успадковані від стереотипів радянських часів, коли ідеологічна опіка над літературним процесом не допускала такого небезпечного розширення творчого діапазону. Адже літературний процес XX століття свідчить: науковці і митці все частіше й глибше поєднуються в одній особі. За прикладами далеко ходити не доводиться, згадаємо бодай найяскравіші: Жан-Поль Сартр, Альбер Камю, Умберто Еко. Власне, важко в першому ряду світової літератури XX століття відшукати автора, який би був занурений винятково в художню творчість і не намагався зрозуміти її глибини науковим (раціональним) способом. Кожна література має поважний ряд письменників-дослідників, українська – не виняток, а підтвердження правила. Важко сказати, який доробок вагоміший – науковий чи художній – у творчості Івана Франка, Агатангела Кримського, Миколи Зерова, Віктора Петрова (Домонтовича). Не відстає від класики і сучасна література, адже її найяскравіші автори – це водночас і науковці, кандидати і доктори філологічних наук: В. Неборак, Ю. Андрухович, Н. Зборовська та інші.

Отже, Оксана Забужко, увійшовши в літературу як поетка, а згодом прозаїк, відчула необхідність наукового пізнання українських класиків. Філософська освіта під-

штовхнула спочатку до Франка. Ця книга у свій час пройшла загалом непоміченою, чого не скажеш про її друге видання: книга на відстані здається вагомішою, окрім того, в ній нема тієї епатажності, яка з часом проступає у творчості Забужко все чіткіше. Вона ніби урівноважує солідністю й академізмом наступні дві книги, вочевидь протилежні за спрямуванням.

У шевченкознавство Оксана Забужко увійшла книгою, яка викликала значний резонанс і дискусію. («Шевченко допоміг витримати психологічну дистанцію щодо багатьох речей, котрі інакше могли б зовсім загнітити духа»: [1, с. 236]. Книга про Шевченка написана як полемічна відповідь на дослідження Г. Грабовича «Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка», але широким читацьким загалом була сприйнята як її своєрідне продовження. В ході полеміки, викликаної книгою О. Забужко, більшість її учасників об'єднали книги О. Забужко і Г. Грабовича в одне явище. Найбільш різкі негативні оцінки прозвучали від захисників традиційного образу Шевченка: «Хіба можна віднести до міфології геніальну, найправдивішу, найреалістичнішу творчість нашого Пророка?! (…) Не чіпайте лише наших Пророків, не приміряйте їх на себе! Бо за брутальний наклеп на обох наших геніїв, зловісний і лютий, постраждаєте самі…» [7, с. 6]. Особливою патетичною критикою пройнята книга П.Іванишина «Вульгарний «неоміфологізм»: Від інтерпретації до фальсифікації Тараса Шевченка» (Дрогобич, 2001.). Головна думка, повторена також в ході дискусії на сторінках «Літературної України», така: «… і Г. Грабович, і О. Забужко творять політичний міф про Кобзаря, виступаючи власне як міфотворці», «легко ідентифікувати ту метрополію, в інтересах якої Грабович, Забужко та їм подібні інтелектуали і провадять свою культурно-імперіалістичну, денаціоналізуючу діяльність. Йдеться в цьому випадку не про російський (…), а про західний, демоліберальний імперіалізм» [5, с. 3]. Як зауважив Д. Наливайко, «піддаючи справедливому обстрілу тоталітарні інтерпретації Шевченка, Іванишин цілком у їхньому дусі й стилі, лише помінявши політико-ідеологічні знаки, будує таку ж тоталітарну парадигму, сповнену войовничої нетолерантності критику, що ведеться з нібито єдиної істинної позиції ортодоксального націоналізму» [6, с. 16].

Серед причин, які викликали бурхливу реакцію на книгу О. Забужко про Шевченка, можна окреслити кілька. Про одну з них, пов'язану з розумінням (або з нерозумінням) поняття «міф», докладно пише О. Слоньовська: «… праці Г. Грабовича й О. Забужко появилися саме в той історичний момент, який характеризувався у власне історичній науці розвінчанням багатьох фундаментальних радянських міфів» [8, с. 16]. Себто у той час, коли міф сприймався в першу чергу як негативно марковане поняття, синонім вигадки, омани, фальшу. Отже прикладання цього поняття до образу Шевченка розцінювалось як спроба замаху на національні святині. Мимо уваги обурених захисників Шевченка пройшов загальний пафос досліджень Г. Грабовича і О. Забужко, скерованого на утвердження нового іміджу поета, більш сучасного, інтелектуального, не такого провінційного та етнографічного, яким він увійшов в українську масову свідомість. Про іншу причину, яка стосується національної ідеї, детально написав Д. Наливайко: «Як слушно висновує О. Забужко, «саме в лоні Шевченкового міфа відбулося зародження того, що можна з повним правом визначити як українську національну ідею» [6, с. 21]. Національний міф, який формується у творчості Шевченка, є органічною рисою доби європейського романтизму. Практично всі європейські літератури, у творчості своїх провідних поетів, витворювали подібні національні міфи. Сутність цих міфів стосується утвердження непроминущої вартості нації (власне національна ідея) та ідеалізованого уявлення про неї (міф, який романтизує минуле і утверджує прекрасне майбутнє нації).

Варто до цих думок додати й наступне: полеміка, у центрі уваги якої стали концепти «Шевченко» і «міф», була викликана книгою О. Забужко, а не Г. Грабовича, перше видання якої в Україні припадає ще на 1991 рік.

Адже книга Грабовича саме й провокує всі ті акценти, які прозвучали в ході дискусії кінця 90-х – початку 2000-х рр. Отже, книга О. Забужко зачепила ще якісь струни, ті, які учасники дискусії не назвали або не усвідомили. Очевидно, несприйняття книги про Шевченка було зрезоноване також художньою, «гучною» книгою О. Забужко «Польові дослідження з українського сексу», яка, хоч і присвячена вічній темі стосунків між чоловіком і жінкою, теж наскрізь пройнята пафосом націоналізму. В ній авторка, експресивна вболівальниця українства, говорить багато дошкульних слів на адресу українських чоловіків, які виявили катастрофічну неспроможність відвоювати власну національну ідентичність. Образа, завдана жінкою, дотепер безмовною Берегинею, досягла ірраціональних глибин і викликала хвилю образ у відповідь. Завдяки цим двом, таким різним книгам О. Забужко стало очевидно, що на теренах українського письменства заявив про себе потужний непересічний талант, але талант жінки, яка відмовилась грати за правилами чоловіків, змусила суспільство чути її власний голос. Не випадково О. Забужко, у творчості якої пріоритет належить художнім творам, написала наукові розвідки про трьох титанів української культури: вона взялася за невдячну справу перечитування культурних кодів, власне, кинула виклик культурному канону, змагання з яким, у різний спосіб, пройшли всі першорядні митці. Її прочитання Шевченка, Франка, Лесі Українки – це спроба піднести патріархальну, провінційну, переважно епігонську, хутірськи-сентиментальну українську культуру на європейський рівень, це, власне, те саме, що у свій час намагалися зробити і Франко, і Леся Українка, і Микола Хвильовий, і неокласики, і «МУРівці», і поети Нью-Йоркської групи, і шістдесятники, щоб передати естафету сучасним постмодерністам. Захищаючи національні святині від посягань «демоліберального імперіалізму» в особах Г. Грабовича та О. Забужко, ревнителі національної ідеї вкотре вертаються до етнографічної версії національної культури, вкотре (перегукуючись з радянськими ортодоксами) вживають слово «інтелектуали» як лайливе. Отже, є підстави стверджувати, що книги О. Забужко символічно позначили епоху зламу у розвитку української культури, епоху переходу від тоталітарного мислення до плюралізму, від колоніальної підлеглості до ідентичності, від гендерної залежності до емансипації, від східного (російського) до західного вектора розвитку. Цей злам стосується також і літературознавства, яке теж кардинально змінюється і оновлюється. І не випадково символом перехідної епохи стали наукові книги письменниці: озброєна сучасними західними методами дослідження, інтелектуально ускладнена, розкута і не заангажована у способі мислення, Забужко демонструє читачам багато в чому несподіваних класиків, але тим самим вона змушує нас до пошуку, до зусилля, до руху вперед – саме у справі національного відродження.

Ця «дослідницька трилогія», за словами О. Забужко, – своєрідний «інтелектуальний роман авторки з класиками», спроба «за допомогою класиків, скільки змога відреставрованих-відчищених від фальшивих ідеологічних намулів, вибудувати для себе ту (…) українську «Державу Духа», що її в реальності пострадянської держави, званої Україною, ані гич не проглядалося» [2, с. 7].

Книга Оксани Забужко про Лесю Українку викликала значний резонанс: видавці і критики визнають, що з усієї української автури кілька перших місяців книга Забужко продавалась найкраще. Це при далеко не дешевому виданні. Зрештою, хто принаймні гортав цю книгу, той переконався: і читання її не дуже легке, мабуть, це найскладніша з її наукових праць. Водночас – найбільш пристрасна, найбільш особиста. Надзвичайно гостра і вбивчо полемічна. По ходу дослідження не одного діяча культури української, особливо письменників і науковців, зачепила дошкульним словом, кожного разу непомильно вишукуючи слабкі і вразливі місця своїх опонентів. Відчувається опосередкована відповідь на всі ті звинувачення, майже всі голослівні, упереджені, образливо брутальні, які прозвучали на адресу її книги про Шевченка. Тоді вона не намагалась за-

хиститись, та й, очевидно, це була б даремна трата сил. В книзі про Лесю Українку вона виконує важливу суспільну місію (втім, треба визнати: Оксана Забужко – загалом дуже яскрава суспільниця, вона не лише для власного задоволення пише, вона завжди виконує суспільний обов'язок): руйнує ті численні стереотипи, якими дбайливо і міцно закутані наші класики, часто аж до повного їх невпізнання. Не випадково найбільше «дістається» від Оксани Забужко шкільному підручнику з української літератури: саме він, як лакмусовий папірець, виявляє суспільні стереотипи у сприйнятті Лесі Українки. Її власна версія прочитання Лесі Українки як правдивої української аристократки, яка успадкувала надбання багатьох поколінь, переконує в тому, що українська література не є ні хутірською (хоча, звісно, вона й хутірська в найгіршому сенсі), ні наслідувальною щодо європейських літератур: щоб переконатись в цьому, треба уважніше перечитати класиків, зрозуміти їхні витоки і масштаб, очистити від тих нашарувань, які виникли внаслідок штучного збіднення української літератури, яке тривало протягом багатьох століть.

В книгу Забужко про Лесю Українку закладено так багато плідних думок, несподіваних прочитань і парадоксальних інтерпретацій, що їх обговорення, бодай побіжне, потребує не однієї статті, а багатьох книг. Оксана Забужко – воістину Бич Божий української нації, він шмагає кожного, змушуючи щось не надто приємне про себе усвідомити. І робить вона це всіма тими способами, які дозволяє слово, не ставлячи межі між словом художнім, публіцистичним чи суто науковим. Для нас, тих, хто намагається розгортати волинський філологічний дискурс, книга Забужко про Лесю Українку може стати прикладом своєрідного повернення «на круги своя» геніального жіночого слова, мовленого століття назад і підсиленого сьогодні пристрасною, співмірною по творчих масштабах особистістю.

Луцький фрагмент життя Оксани Забужко найчіткіше проступає у романі «Польові дослідження з українського сексу». Незважаючи на виразну формулу із передмови («Роман, як легко довідатися з термінологічних словників, – це жанр художньої літератури, а не розділ із особової (чи то судової) справи автора…»: [3, с. 8]), читачі відразу сприйняли цей твір як прозоро біографічний. В основу роману, справді, покладені події, пов'язані з перебуванням у Луцьку на початку 90-х років, невеликий (фестивальний) епізод двадцять п'ять літ по тому, як з містом дитинства назавжди розлучили життєві обставини. Через багато років перед ліричною героїнею оповіді постало забуте місто і наповнилось маревом дитячих спогадів. Вперше згадане на самому початку оповіді місто одразу отримує виразний «портрет»: «… до славного замку було хвилин десять пішої прогульки по тихих, обсаджених здобними бароковими церковцями брукованих вуличках…» [3, с. 15]. Хоча атрибути «славного замку», «барокових церковець» і бруківки відсилають нас до узагальненого образу середньовічного міста, водночас є відчуття, що кількома словами для читачів створюється образ впізнаваного міста. Оживають барокові церковці (ними «обсаджено» вулиці, наче деревами), постає в уяві місто не стільки провінційне (цей вираз теж трапляється в описах міста), скільки давнє, глибоке, вишукане й привабливе. Кохання, яке раптом спалахнуло, освітило спогади чарівним світлом: «… все знялося з місця, вихор кушпелив листям по осінніх дорогах, і містечко, в якому вона народилася і яке цілий час десь на відстані, ніби на дні озера, берегло в собі схованим її раннє, ще спросоннє дитинство, повертало тепер його назад – у нестерпно ніжній, вологій підсвітці…» [3, с. 55]. Образ цього міста лиш де-не-де прогулькує в тексті, це навіть спогад про спогади, адже у часі, суголосному написанню роману, панує інше місто, загалом інший світ – Америка. Але невидима нитка тчеться протягом усієї дії. І місто, вже вдруге забуте, вже немиле (бо тепер з ним з'єднаються трагічні спогади), нагадає про себе вкінці, у прощальних словах авторки, яка літаком вертається додому із написаним романом, навзамін зруйнованому почуттю. Зустрівшись поглядом з

маленькою попутницею, дівчинкою «років п'яти, вузеньке смагляве личко в бароковій рамі обіцяюче примхливих кучерів», героїня оповіді веселішає і завершує твір оптимістичним «Хай!», вигуком, однаково ствердним у двох мовах, англійській та українській. Означення «бароковий» (в устах авторки воно звучить як синонім високої класики, але не спільно-давньогрецької, а власне української, не фольклорно-етнографічної – аристократичної) утворює кільце позитивно маркованих образів на тлі трагічних подій і не надто привабливих персонажів.

По місту Оксани Забужко можна ходити з екскурсією. Не минути аптеки на розі, де колись ставили ялинку, кінотеатру з документальними фільмами для дітей, замку, парку – все тут те саме, все збереглося від напівзабутих шістдесятих років, навіть будинок, в якому мешкала: «… десь він і зараз там є, той двір, і той балкон, і арка, і заціліли з-перед тридцяти років старий каштан на пагорку – от тільки дівчинки, що вийшла колись з того двору в нагуслий таємним гулом вологий туман – нема в ньому більше)» [3, с. 57]. Особливо яскраві спогади викликав парк: « (старовинний парк над річкою, наново, як промиті, випливлі з багаторічного туману кам'яні сходи, облущена балюстада, ах, от звідки це в моїх снах! – і, о Боже коханий, ця струмуюча барва, це повільне, підводне світло, холоднувате, блакитнаво-зелене, в якому застигли, вглиб алеї, дерева й лавочки, – таж це ним світяться мої кращі, найбільш мої вірші, – отже також звідси?), – «Тут десь був тоді березовий місток», – «Він і зараз є – ходімо, покажу» …» [3, с. 55].

Звісно, всі люди родом із дитинства, а поети – тим паче. І все ж дорого вартують ці зізнання. Якщо найкращі вірші і найяскравіші образи поезій Оксани Забужко – родом із Луцька, місту треба вклонитись.

Література:

1. *Забужко О. Автобіографія/О. Забужко. Сестро, сестро. – К.: Факт, 2005. – С. 227–236.*

2. *Забужко О. «Notre Dame D'Ukraine: українка в конфлікті міфологій». – К.: Факт, 2007. – 640 с.*

3. *Забужко Оксана. Польові дослідження з українського сексу. Роман. – К.: Факт, 1998. – 116 с.*

4. *Іванишин П. Вульгарний «неоміфологізм»: Від інтерпретації до фальсифікації Тараса Шевченка». – Дрогобич: Відродження, 2001. – 174 с.*

5. *Іванишин П. Фальшування Т. Шевченка як спроба утвердження політичного міфу//Літературна Україна. – 1.07.2004. – С. 3.*

6. *Наливайко Д. Шевченко, романтизм, націоналізм//Слово і час. – 2006. – № 3. – С. 3–21.*

7. *Сизоненко О. Міфоноші та адвокати: Забужко О. Шевченко як міфотворець//Літературна Україна. – 18.02.1998. – С. 6.*

8. *Слоньовська О. Слід невловимого Протея (Міф України в літературі української діаспори 20-х – 50-х років XX століття). – Івано-Франківськ: Плай; Коломия: Вік, 2007. – 688 с.*

Сергій РОМАНОВ (Луцьк)

ЛУЦЬК У ЖИТТІ ПИСЬМЕННИКА, НАУКОВЦЯ, ПЕДАГОГА, ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА МИКОЛИ СМОЛЕНЧУКА

Розвиток української культури другої половини XX століття у всьому розмаїтті подій, процесів, постатей сьогодні бачиться явищем складним і суперечливим. Не в останню чергу такий стан речей зумовлювали тогочасні історичні реалії та витворений у їхньому силовому полі тип особистості. Особливо складним і болючим, у цьому контексті, виявилося са́ме формування професійної, національно свідомої еліти, здатної відповісти на суворі виклики доби. Важливо й те, що цей процес розгортався не лише у визнаних центрах (як правило, великих містах) інтелектуального життя, але й у провінції. Одним із таких людей, хто, попри неймовірні труднощі й випробування, зумів повноцінно реалізуватися у світі й своєю справді подвижницькою працею залишити помітний слід в історії рідної культури постає сьогодні герой пропонованої розвідки. Як писав про нього у спогадах відомий науковець Г. Клочек «Доля Миколи Смоленчука – типова доля українського інтелігента, який не вважав за потрібне глибоко – аби ніхто не помітив і не доніс у відповідні «органи» – приховувати власну національну свідомість. Він жив звичайним життям національно свідомого інтелігента» [4, с. 148]. І лише ті, хто випробували на собі усі «переваги» розвинутого соціалізму, розуміють, що криється за цими, на позір, простими словами – жити в одній із республік Радянського Союзу «життям національно свідомого інтелігента».

Народився Микола Кузьмович Смоленчук 3 липня 1927 року в районному містечку Бобринець, що на Кіровоградщині. Походив він із незаможної міщанської родини про яку у автобіографії писав наступне: «Батько, наймит поміщицьких економій та олійниць, в роки громадянської війни був кулеметником у Богунському полку, далі працював на різних низових роботах. Мати була домогосподаркою» [5]. До війни хлопець навчався у місцевій семирічці, а в роки німецької окупації, щоб не потрапити на примусові роботи, переховувався у родичів на селі. (А за ухиляння від «трудового обов'язку» усе одно довелося відсидіти кілька місяців у місцевій в'язниці). Однак уникнути долі остарбайтера М. Смоленчукові таки не вдалося, адже на початку березня 1944 року, за два тижнів до звільнення Бобринця, він у складі «робочої команди» сформованої фельджандармерією з місцевої молоді був відправлений до Німеччини. У Третьому рейху підліткові довелося працювати на бауера в одному із сіл Тюрінгії. За непокірну вдачу і впертий характер був нещадно караний, поневірявся по різних господарях і навіть, за злісний саботаж – поломку трактора, побував у концентраку. Те що довелося побачити і пережити у Європі М. Смоленчук звірить своєму щоденнику, а згодом частково опише й у романі «Сиве покоління» (1965). Ось один із характерних записів-споминів двадцятирічного юнака датований січнем 1948 року: «Тільки збагнуть – прожив лиш такий малесенький відтинок життя, а скільки вже довелося побачити на собі випробувати, відчути, з журбою побідувати, гіркого лиха зазнати. […] Пригадується, якось в січні бомбували Ґьольдерн (німецьке містечко – Р.С.) в той час, коли наша братія прибирала уламки цегли із знищеної вулиці. Навколо вибухало, палало, ревіло, з шаленим тріском і свистом літали цеглини й бите віконне скло, чулися нелюдські крики із бомбосховища, в яке влучила 250-кілограмівка… Опісля нас послали прибирати звідтіля трупи… […] Або в Падерборні, де ледь не згорів у крематорії. […] Або палиці в Саксонії, голод у Прусії, марш через Польщу, Західну [Україну]. Скрізь за-

лишено здоров'я, сили, скрізь все більше й більше розладжувалися нерви й тьмяніли найсвітліші почуття. Постійні голод, холод, палиці, мораль – ось де причина нестерпного роздратування й глибокої втоми душі» [4, с. 22].

У березні 1945 року М. Смоленчук тікає з табору для остарбайтерів; певний час поневіряється Німеччиною і, зрештою, потрапляє до американської військової частини, а тоді в табори для переміщених осіб (у тодішній термінології – Ді-Пі). Тут юнак перебуває майже три місяці, аж поки його не було переведено у зону радянської окупації. У серпні він у складі 161 артилерійського полку (до якого вступив у Дрездені) повертається в Україну – у місто Новоград-Волинський. Але, як відомо, батьківщина нерадо й з підозрою зустрічала своїх «блудних синів» – остарбайтерів. Чи не відразу ж по приїзді (навіть не давши можливості побувати удома) М. Смоленчука у складі т.зв. «робочої армії» відсилають до уральського міста Добрянка на, так би мовити, трудове «перевиховання». Протягом двох років юнак важко працював на металургійному заводі – вантажником, чорноробом, кочегаром.

Лише влітку 1947 року радянська влада дозволила М. Смоленчукові повернутися в Україну. Важко відбувалася психологічна адаптація до умов нової післявоєнної дійсності. Його чутлива, зболена душа поривалася до світла й добра, прагнула людської теплоти та співчуття, але, на жаль, не знаходила ні розумінні, ні підтримки. Усе це спричиняло важкі внутрішні колізії і злами, не рідко призводячи до затяжних депресій. Внутрішній стан юнака з усією граничною відвертістю відбито у щоденникових записах тієї пори. «Какой смысл жить? – запитував він тоді сам у себе. – Вечно голодный, грязный, оборванный, вечно тревоги и боль на сердце. Не лучше ль исчезнуть из этого мира, чтобы не видеть ту нищету и горе, которыми оброс каждый человек. Помочь ему ничем не сможешь, ибо сам на капусте и кислом хлебе каждый день. Единственный выход – уйти из этого мира […]. Так как жил незамеченным, так и исчезнуть незамеченным. […]. И уйти обязательно, ибо жизни уж нет и не предвидится для меня. Слишком нежное сердце, не может оно жить среди лжи и коварства» [4, с. 23]. Однак врятувала від таких думок і намірів (як ще не раз рятуватиме й у майбутньому) творча праця. Саме 1945–1947 рр. датовані перші вірші М. Смоленчука (згодом він писатиме під псевдонімом Микола Клен) українською та російською мовами. Його рання поезія – це так само спроби розібратися у собі, збагнути сутність людини й світу, це – пошуки сенсу існування й відповідей на одвічні людські питання. Внутрішня позиція ліричного героя (а, власне, автора) – постійний сумнів. Це загалом сумнів і тривога творчої людини, що супроводжуватиме письменника чи не усе життя: сумнів у власних силах і спроможності досягнути поставленої мети, сумнів у можливості писати чесно і відверто, сумнів у доцільності й потрібності літературної праці в цинічному суспільстві, та й загалом сумнів у читацькій аудиторії, її спроможності й бажанні зрозуміти митця. Але усе одно автор не полишає працювати, знаходячи у мистецькій, інтелектуальній роботі порятунок від сірого (домінуючий колір його ранньої лірики), одноманітного світу. Свої зусилля він спрямовує і на здобуття якнайґрунтовнішої освіти.

У серпні 1947 року М. Смоленчук вступає до сільськогосподарського технікуму рідного Бобринця, навчання у якому успішно завершує через три роки. Директор цього навчального закладу, знаючи про літературні здібності свого випускника, дає йому відкріпний лист (звільняючи, таким чином, від обов'язкової праці агронома на селі) і рекомендацію здобувати освіту в гуманітарному виші. У 1950 році М. Смоленчук вступає на філологічний факультет Кіровоградського педінституту, який закінчує 1954 року. Саме на студентську пору припадає початок його активної краєзнавчої, пошукової роботи на теренах рідного краю. Свою і навіть суміжні степові області він пізнав, за одностайними твердженнями колег і друзів, як ніхто інший – у численних поїздках і походах містечками, селами й хуторам, розмовах зі старожилами, записах фольклору й недавньої

історії, описах та світлинах меморіальних місць і пам'яток, а також природних див. А коли доля приведе ученого на Волинь – і цей регіон він пізнаватиме з не меншими ретельністю й інтересом. Оскільки на четвертому курсі інституту М. Смоленчук одружився (дружина Нінель стане його добрим генієм і натхненницею усіх життєвих й професійних поривань), то навчання довелося закінчувати на заочному відділені. Ще під час навчання він, на посаді директора Канівської вечірньої школи робітничої молоді, почав свою педагогічну працю, якій, як виявиться, віддасть усе життя. У 1954–1956 роках М. Смоленчук працюватиме викладачем своєї колишньої альма матер – Бобринецького сільськогосподарського технікуму. У цей час розпочався т.зв. «призов інтелігенції на село» і дипломований агроном, вирішивши підтримати державну ініціативу, зголошується обійняти відповідну посаду у с. Кирсанівка. Однак і тут його фах педагога виявився актуальнішим – довелося майже на чотири роки очолити місцеву середню школу; потому ще на п'ятиліття викладацької праці повернутися до Бобринця – викладачем до рідного технікуму.

На зламі 50–60-х років, побіч педагогічної роботи, так би мовити, заради хліба щоденного, М. Смоленчук цілковито поринає у літературно-творчу та наукову стихії. У цей час наполегливо працює над біографічною повістю про Марка Кропивницького «Степи полинові», яка побачила світ 1961 року у Києві. Постать корифея українського театру настільки захопить автора, що він, практично самотужки, організує у Бобринці перший в Україні музей М. Кропивницького і сам майже рік (за тридцять карбованців місячної платні) його очолюватиме. Через два роки також у столиці вийде ще одна художня книга Смоленчука – історична повість для юнацтва «Степівчани». Саме із вказаним художнім доробком та за особистими рекомендаціями М. Рильського та А. Дімарова автора цього ж року буде прийнято до Спілки письменників України. У 1965 році в одеському видавництві «Маяк» виходить і перший роман письменника «Сиве покоління», що був написаний на основі автобіографічних свідчень і матеріалів з часів буремної авторової юності. Через три роки у згаданому видавництві побачила світ ще одна його історична повість «Родня», яка оповідала про події давньої (додержавного періоду) української історії.

Очевидно, що саме успіхи Смоленчука-літератора сприяли тому, що обласна влада, вирішивши покращити матеріальний стан письменника, надала йому із родиною невеличку квартиру у Кіровограді. Відтоді і на усе життя це місто стане для нього рідним. У 1964–1969 роках М. Смоленчук працював учителем місцевої очно-заочної школи, паралельно очолюючи й обласне літературне об'єднання. А з 1969 року він перебуває на посаді старшого викладача кафедри української літератури Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. Пушкіна. Потрапити на роботу до вишу йому допомогло на той час майже закінчене кандидатське дослідження на тему «Драматург і життя. (Південний – Бобринецький і Єлисаветградськй період життя і творчої діяльності М. Л. Кропивницького)». Примітно що, готував дисертацію автор практично самотужки (без особливого «контролю й заохочення» від наукового керівника) покладаючись лише на власні здібності й навички. Звичайно, що у нагоді тут став величезний фактологічний матеріал зібраний ним за роки краєзнавчо-пошукової роботи, а також, в аспекті аналізу художнього доробку М. Кропивницького, досвід і чуття професійного літератора. (1969 року в Одесі побачив світ великий художньо-біографічний роман Смоленчука про життя і творчість драматурга «Ой літав орел»). 1971 року у Києві молодий науковець блискуче захищає дисертацію й повертається до викладацької роботи у рідному інституту зі статусом кандидата філологічних наук.

Однак саме у рік свого наукового тріумфу М. Смоленчук зазнає і найбільшої життєвої катастрофи, яка, на жаль, так трагічно позначиться на його педагогічній, науковій, літературній діяльності, а також найвирішальнішим чином вплине на стан здоров'я.

Як відомо, на початку 70-х років у республіках СРСР стартувала чергова кампанія боротьби із буржуазним націоналізмом, розгорнута владою найперше у сфері культурного життя. Під потужну хвилю «ідеологічних зачисток» потрапив у той час і М. Смоленчук. Його, сказати б, типова на той час провина полягала у тому, що він привіз зі столиці фотокопію рукопису праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та показав її декому із тих, кого вважав своїми друзями. Про одного з таких, як вважалося, довірених людей Смоленчук тоді написав: «Найбільший номер одколов мій «дружок» В. Козлов-Качан. Років сім не було такого свята, щоб він не вітав мене листівкою, не було його жодного приїзду з Ужгороду, щоб він не завітав до мене «на вогник», а скільки написаного ним я виправив і т. д., а він мені – оце в тебе ще півгодини часу до кінця робочого дня – іди й розкажи в органи, бо завтра вранці зроблю це я. Бо в мене є вдома будиночок, кабан, десяток курей, 150 к [а] рб [ованців] пенсії, а ти хочеш усе те забрати (бо ти чи завтра, чи через п'ять років скажеш кому-небудь про нашу розмову і з мене спитають, чому я про неї не поінформував своєчасно) [4, с. 48]. Нагінки на автора наведених слів, саме за доносом одного (а можливо й кількох!) із таких «дружків» розпочалися уже наприкінці 1971 року. 15 грудня на обласних партійних зборах М. Смоленчука виключили з КПРС із формулюванням «за неисскренность с партией», адже розповсюдження антирадянської літератури (самвидаву) довести не вдалося, оскільки рукопис І. Дзюби він нікому не передавав. А напередодні нового 1972 навчального року його, без пояснення причин, звільнили й з Кіровоградського педінституту. Почалися відчайдушні пошуки нового місця праці, були навіть спроби влаштуватися садівником на місцеве зелене господарство й робітником на «Олієкомбінат». Зрештою, директор очно-заочної школи зважився знову прийняти на посаду учителя свого колишнього працівника. Розіслав М. Смоленчук, як дипломований фахівець, й відповідні заявки у п'ятнадцять вишів України, але відповіді не отримав від жодного із них. Про, так би мовити, суспільно-психологічну атмосферу довкола себе – підозри, страху, зневаги – він у той час писав таке: «Я вже зараз прагну взагалі поменше появлятися на вулиці, бо мені зробили всякими закритими активами та інформаціями таку «рекламу», що коли б не вийшов – обов'язково хтось – чого? Що? Як? Навіть люди шапочного знайомства. Одному не відповіси, другому, а третьому щось і скажеш – і на свою голову. […] Що хотіли те зробили наші товаришочки – зараз я повністю скомпрометований, покараний по всіх лініях, і партійній, й адміністративній, моє ім'я набрало такої сумної популярності, що я навіть у тролейбусі про себе чув» [4, с. 47; 49].

Наприкінці 1972 року М. Смоленчукові, за дієвої підтримки справді відданого товариша, відомого на той час драматурга Валентина Шевченка, який працював заступником голови обласного відділу КДБ, вдалося поновитися у партії. Цікаво, що своє перебування у лавах КПРС М. Смоленчук ніколи не приховував, наголошуючи, що завжди діяв лише за покликом розуму й совісті. «До партії я прийшов за переконанням, – писав він у вересні 1991 року, в уже незалежній Україні, – Я й сьогодні вірю в її (партії – Р. С.) високі ідеали, яких дотримувався, в ім'я яких жив і діяв. Цілі народи закроєні на соціалістичній основі і прекрасно живуть. Не моя вина, що в голові партії звили гніздо зграя політичних перевертнів і пристосуванців, хабарників і злодюг, які скомпрометували високе звання комуніста й проти яких я завжди боровся. […] Хочу довести, що чесні комуністи, до яких і відношу й себе, і в роки кадебістського розгулу в країні не мовчали» [4, с. 66]. Важливим тут видається зрозуміти не так принциповість автора сказаного, як сам його (і тисячі таких як він) духовно-психологічний стан «людини межі» мимоволі роздвоєної поміж вірою у високі ідеали й спотвореною радянською системою дійсністю.

Але на той час членство у КПРС (нехай навіть відновлене після виключення) визначало увесь хід професійного і суспіль-

но-громадського життя людини. Щоправда впродовж майже чотирьох років Смоленчук усе ж змушений був працювати учителем у кількох кіровоградських школах. А до роботи у педінституті повернутися вдалося лише на початку 1975 року. Але й тут за опальним викладачем не припиняли «наглядати», буквально контролюючи кожен його крок. Зрештою не витримавши гнітючої атмосфери й відкритого ідеологічного, адміністративного тиску М. Смоленчук у 1979 році подав документи на конкурс із заміщення вакантної посади завідувача кафедри української літератури Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки. У серпні вказаного року конкурсну заявку пошукувача було задоволено, і уже з вересня він почав виконувати свої обов'язки. Від'їзд М. Смоленчука на Волинь збентежив не лише його студентів, яким «неофіційно» повідомили, що їхнього улюбленого викладача перевили на інше місце роботи за якість міфічні провини, але й керівництво Кіровоградського інституту.

Очевидно, М. Смоленчук як міг довго не повідомляв про свій намір перевестися до іншого вишу й навіть характеристику узяв нібито для представлення у Спілку письменників України. Такого «свавілля» керівництво пробачити, а тим паче забути не могло й на адресу тодішнього ректора Луцького педінституту М. Касьяненка було надіслано клопотання про відкликання даної характеристики з наступним прикінцевим формулюванням (погрозою). «Дії комуніста Смоленчука М.К. ректорат і партком розглядають як грубе порушення норм партійної дисципліни і етики, а також інструкції про обрання професорсько-викладацького складу вищих учбових закладів СРСР, за що він буде притягнутий парткомом до партійної відповідальності» [5]. Обіцяне дисциплінарне стягнення, а, власне, сувора партійна догана із занесенням в облікову картку, були накладені на винуватця у грудні того ж року. Зрозуміло, що у цьому випадку каралося не так порушення трудової інструкції, як самовільний перехід на інше місце праці й втрачена для керівництва нагода для цькування й публічного шельмування виправданого (вочевидь помилково) «націоналіста». Усе це розумів і сам Смоленчук, коли писав із Луцька до свого кіровоградського товариша І. Бойка: «Мої справи так, на трійку з мінусом, землячки привішали строгача за самовільну втечу» [4, с. 52].

До честі очільників Луцького педінституту, ходу отриманим паперам (фактично – доносу) на свого нового викладача вони не давали. І загалом увесь період праці М. Смоленчука у волинському виші, а це – чотири роки, – був плідним і успішним. На кафедрі він мав чимале навантаження викладаючи навчальні курси «Української літератури XVIII століття», «Української літератури першої половини XIX століття», «Української радянської літератури» та «Методики викладання літератури у школі». Маючи досвід музейної роботи, М. Смоленчук був одним із тих, хто обстоювали думку про заснування у структурі Луцького педінституту повноцінного Музею Лесі Українки (який і постав 1985 року), а не лише, як планувалося до цього, меморіальної кімнати. Також як досвідчений літератор він дієво сприяв утворенню обласного відділення спілки письменників України Як професійний краєзнавець М. Смоленчук щиро зацікавився Волинню і, особливо, древнім Луцьком, – багато й охоче подорожував областю, вивчав пам'ятки старовини, працював у архівах і бібліотеках. Згодом зібраний матеріал неабияк прислужиться йому в роботі над художніми творами. У листі своєму доброму товаришеві письменникові М. Братанові Смоленчук, оповідаючи про свої успіхи, не без гордості зазначає: «В Луцьку я йду за високим рахунком. За минулий навчальний рік (мається на увазі 1980–1981 навчальний рік – Р.С.) про мою службову і громадську роботу завідуючого кафедрою української літератури близько тридцяти разів говорила обласна і республіканська періодика, маю всілякі подяки у всіх святкових наказах» [4, с. 53].

Надзвичайно плідною у цей час виявилася діяльність М. Смоленчук не лише як педагога, але й науковця і, особливо, літератора. Впродовж 1979–1983 років він працював над великим історичним романом «Білі

бланкети», який побачив світ 1985 року (до 900-ліття Луцька) у відомому київському видавництві «Радянський письменник». Твір з'явився друком після вимушеної (з волі влади) майже п'ятнадцятирічної перерви і був особливо дорогим для автора. Як згадував Г. Клочек «Коли […] прийняли його (Смоленчука – Р.С) «Білі банкети» до друку, був дуже гордий тим і носив книжку – видавничий план, де було записано, що його роман таким-то тиражем має вийти у такому-то кварталі, у кишені свого піджака. В будь-який час міг подивитись на той запис. Я розумів його: вихід тої книжки мав засвідчити його перемогу над чиновництвом. Він все-таки вистояв. Після нього залишаться книжки, а що залишиться після них? [4, с. 149]. В центрі цього широкого мистецького полотна перебувають події межі XVI–XVII століть – часи так званої Брестської релігійної унії 1596 року й кривавого протистояння на українських землях (основний ареал дії твору – історична Волинь) православ'я і католицизму. Роман надзвичайно цікавий як з ідейно-тематичного, фактологічного, так і з художнього огляду й, попри час у якому його було написано, до сьогодні не втратив глибини й актуальності. До слова, «Білі банкети» стали серединним твором задуманої автором історичної трилогії про окреслений період національного минулого. Два інші твори: романи «При битій дорозі» (журнальна публікація 1993–1994 рр.) та «Смута» (залишився в рукописі).

У Луцьку М. Смоленчук проживав у студентському гуртожитку педінституту, за його ж жартівливим означенням, «в роздріб» з родиною. Щоправда з батьком деякий час жили доньки: майже рік молодша – Людмила та два роки старша – Тетяна, яка у той час працювала на посаді завідувачки літературно відділу Волинського обласного академічного театру ім. Т. Шевченка. На жаль залишитися на Волині на довший період, а чи, як думалося, й на завжди М. Смоленчукові не судилося. Йому, уже на той час серйозно хворій, літній людині, як, свого часу, і Лесі Українці, завдавали величезної шкоди місцеві несприятливі кліматичні умови. Як із жалем зізнавався він сам у листі до письменника Г. Поздняка: «Волинь мені не підійшла в багатьох вимірах, а основне – кліматично. Чотири роки жив з постійно підвищеним тиском, там така непомірна вологість, що мене, степовика, просто розпирало! […]. Ти ж знаєш, діабет мені зробили, коли робили бур [жуазним] націоналістом, то 12 років жив на таблетках, а з 20.05.83 пішов на інсулін, тепер колюсь щоранку, та духом не впав» [4, с. 55]. Та усе ж із Луцького педінституту М. Смоленчукові у червні 1983 року довелося звільнитися за власним бажанням. Керівництво вишу, задоволене роботою свого колишнього працівника надало йому відмінні характеристику й рекомендації.

Маючи намір й надалі займатися викладацькою діяльністю, М. Смоленчук, зі зрозумілих причин, не бажаючи повертатися на ба́тьківщину, після Луцька зробив спробу влаштуватися до інституту міста Миколаєва. Та, вочевидь, умови, які пропонувало тамтешнє керівництво виявилися неприйнятним, то ж довелося повертатися до Кіровограда, де він у рідному Інституті й працював до кінця 1980-х рр. Власне, межа 80–90-х років – важкі часи для М. Смоленчука і у фізичному, і в морально-духовному сенсах. Після важкого інсульту довелося довго відновлюватися – практично заново вчитися рухатися й обслуговувати себе; майже повністю, що виявилося особливо важким для письменника, було втрачено зір. Але він не здався і, порівняно швидко, повернувся до активного життя.

Попри своє відоме ставлення до КПРС, М. Смоленчук радо зустрів проголошення незалежності Батьківщини, позитивно сприймав діяльність, навіть відвідував зібрання, Українського народного руху. Але хаос і свавілля, насамперед в культурній сфері, перших років демократії справляли на нього прикре, гнітюче враження. Особливо дошкуляла самота, а ще відчуття непотрібності, марності свого життя і праці в сучасній жорстокій добі. У листі до Г. Поздняка Смоленчук із розпачем констатував: «Перспектив ніяких, особливо нашому поколінню, відмираючому. Як і все попереднє

життя щоденно сиджу за столом, а нащо – не знаю, бо нікому твоя продукція не треба. Повість, яка мала побачити світ у II кв [арталі] у вид [аництві] «Промінь», повернута – нема паперу і коштів, хоч уже й аванс за неї отримав! (Як виявилося згодом, замість твору Смоленчука масовим накладом було надруковано якийсь зарубіжний детектив, що на ньому видавці розраховували добре заробити – Р. С.). Роман надісланий рік тому в «Рад [янський] письм [енник], – навіть вістки нема, що одержали, через тиждень кінчаю першу частину II кн [иги] «Сивого покоління», але пишу її, щоб чимось заповнити час» [4, с. 155]. Щоправда на початку 1990-х років кілька нових книг письменника таки пішли до читача, але, на жаль, лише у журнальному варіанті: історико-пригодницьку повість «При битій дорозі» було опубліковано у часописі «Поріг» (1992–1993) та через рік передруковано «Кур'єром Кривбасу» ; у журналі «Степ» побачили світ уривки з другої частини роману «Сиве покоління» (1992), а документальну повість про відомого російського поета А. Фета 1996 року також надрукував «Кур'єр Кривбасу». На жаль, публікації автора у цьому виданні були уже посмертними, адже письменника не стало 14 січня 1993 року.

М. Смоленчук помер на 76 році життя, залишивши після себе і добру славу, і гарних учнів, і величезний науковий, художній, краєзнавчий, доробок. Він автор дванадцяти художніх, наукових, науково-популярних книг (це, якщо брати лише ті, що були випущені окремими виданнями), більше сотні наукових розвідок, культурологічних студій та досліджень вміщених у республіканській періодиці. Основне коло його інтересів – українська література (від XVIII століття – до століття XX) й театральне мистецтво, де слід особливо виокремити історію театру корифеїв, літературознавство, краєзнавство, фольклор, національна історія в контексті історії європейської. Як науковець і письменник М. Смоленчук писав про М. Кропивницького, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого, М. Садовського, М. Заньковецьку, І. Мар'яненка, А. Фета, Л. Манька, В. Винниченка, М. Рильського. Підтримував дружні взаємини й листувався зі знаними людьми української культури: М. Рильським, В. Базилевським, В. Близницем, Г. Гусейновим, І. Драчем, В. Морозом, П. Ребром, А. Хоружим, В. Чемерисом, В. Шевченком, Г. Клочеком та багатьма іншими. Усі, хто добре знав М. Смоленчука пам'ятають його як чесну, принципову, порядну людину й, водночас, уважного колегу, щирого, відданого друга й товариша усім серцем відкритого світові. Мабуть, саме таких людей сього бракує незалежній Україні.

Література:

1. Бабенко О. Мудрий добродій//Із сивого покоління: Микола Смоленчук – Людина, письменник, вчений. – Кіровоград: Центрально-українське видавництво, 2003. – С. 5–12.

2. Бакатнюк Г. Був небезпечно відвертим//Кіровоградська правда. – 1993. – 8 квітня.

3. Бондар В. Смутна година М. Смоленчука//Степ. – 1995. – № 1. – С. 23–26.

4. Із сивого покоління: Микола Смоленчук – Людина, письменник, вчений. – Кіровоград: Центрально-українське видавництво, 2003. – 216 с.

5. Особова справа М. К. Смоленчука.//Архів Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Лариса СЕМЕНЮК (Луцьк)

ДАНИЛО БРАТКОВСЬКИЙ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ВОЛИНСЬКИХ УЧЕНИХ

26 листопада минає 308 років від того часу, як пішов із життя у древньому Луцьку за українську справу і предківську віру волинський «блюститель благочестя», шляхтич і поет Данило Братковський, ім'я якого завжди залишиться в історії як уособлення вірності ідеалам та інтересам рідного народу. «Не часто трапляється так, – пише волинський історик В. Пришляк, – що, видавши всього одну книгу, автор потрапляє в історію своєї країни. З Данилом Братковським сталося саме так. Його поетична збірка «Світ, по частинах розглянутий» … стала своєрідним авторським філософським маніфестом, в якому понад усе підносяться людські чесноти, та правда, за яку, повторивши страсну дорогу месії, поет мав мужність зійти на плаху» [5, 440].

Про Данила Братковського, потомственного волинського шляхтича з села Свищева Луцького повіту (тепер Млинівського району на Рівненщині) (за іншими припущеннями – з Луцька), написано чимало. Його яскравий життєвий шлях надихнув багатьох літераторів на написання художніх творів. Серед них трагедія «Остання ніч» М. Старицького, поема «Данило Братковський» Д. Кулиняка, повість «Блискавка серця» О. Богачука, поезії В. Гея, Н. Гуменюк, В. Вербича. Про нього свого часу спеціально писали або принагідно згадували у своїх наукових розвідках М. Максимович, М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович, І. Франко, В. Липинський, І. Крип'якевич, О. Цинкаловський. Усіх їх цікавила неординарна особа Данила Братковського, який словом і ділом відкрито опозиційно виступав до пануючого магнатсько-шляхетського стану Речі Посполитої.

Віддаючи дань шани і поваги прославленому земляку, немало сказали про Братковського і його земляки, вчені-волиняни, починаючи від М. Костомарова і завершуючи академіком М. Жулинським. Тож мета цієї статті – висвітлити внесок дослідників з Волині у наукове вивчення життя і творчості Данила Братковського.

Прикметним є те, що найгрунтовніша праця про Данила Братковського належить перу відомого волинянина, уродженця села Затурці, В'ячеслава Липинського, який у 1909 році на сторінках «Літературно-наукового вісника» (Т. XLV. – С. 326–338) опублікував статтю «Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст.» (вона вийшла також окремим відбитком). Це одна з перших наукових розвідок молодого вченого, що займався дослідженням ролі шляхти у національно-визвольному русі України. Особа Д. Братковського не випадково привернула увагу історика. На фоні спольщеної, окатоличеної маси Данило Братковський залишався відданим своєму народу і власними діями всіляко намагався його захистити. В. Липинський здійснив подорож шляхами поета та віднайшов у королівському архіві Кракова один із примірників його збірки «Світ, по частинах розглянутий», виданої у 1697 році. Деякі вірші з цієї книги в перекладі В. Доманицького Липинський публікує одразу після своєї історичної розвідки. Ті з них, що змальовують хиби державного ладу в Польщі, учений детально аналізує. Це дає підстави вважати, що «феномен Д. Братковського як поета відкрив В. Липинський» [7, 111].

За визначенням П. Дорошенка, праця В. Липинського хоч «… невелика, але високо цінна розвідка, побудована на новім архівнім матеріалі» [7, 45]. У першій частині автор наголошує на тому, що Братковський був талановитим поетом свого часу. Його збірка «Світ, по частинах розглянутий» – це палке звернення до тодішньої шляхти, в якому автор кидає їй сміливе звинувачення й піддає гострій та нещадній критиці шляхетсько-магнатський уклад Речі Посполитої. Аналізуючи вірші поета, вчений приходить

до висновку, що автор у своїх сатиричних мініатюрах хотів показати «перевагу в суспільстві грошей, багатства, а не особистих заслуг людини» [13, 72].

Не зумівши своїми творами змінити суспільне життя у державі, Данило Братковський перейшов до практичної діяльності, яку В. Липинський характеризує в другій частині своєї праці. Зокрема, говорить про відстоювання свободи православ'я у сеймі, про пошуки підтримки в гетьмана Мазепи, про участь у повстанні Семена Палія та про складання ним «відозви до всієї православної людності Речі Посполитої».

Особливу увагу автор праці приділяє такій рисі характеру Д. Братковського, як турбота про сім'ю, її майбутнє, підтвердженням чого є заповіт, складений у в'язниці невдовзі перед смертю. У заключній частині праці Липинського йдеться про судове розслідування справи Братковського та про покарання його військовим трибуналом.

В. Липинський називає свого прославленого земляка «останнім «могіканом» серед борців XVII ст. за право свого народу [5, 411]. Йому ж належать промовисті слова про вагомість подвигу Братковського, що особливо усвідомлюється в часи національного відродження: «Але тепер, коли український народ знов прокидається до нового життя, до кращої долі, сей «хлопоман» XVII століття, неначе воскресає перед нашими очима; його сатира, неначе вчора написана, з такою ж силою кличе «вельможних» до поправи, а його життє показує сим «вельможним», що… можно, аби тільки хіть, сповнити свій суспільний обов'язок» [5, 411–412].

У післявоєнний період одним із перших про нашого видатного земляка заговорив О. Цинкаловський, який у 1960 році у додатку до журналу «Наше слово» (Варшава) під псевдонімом О. Волинець опублікував невелику статтю «Данило Братковський». Її передрук в Україні з'явився лише нещодавно [7, 149–152]. Автор статті розглядає діяльність Д. Братковського в контексті складних суспільно-політичних подій другої половини XVII ст., що викликали хвилю класової і національної боротьби, називає його «людиною з радикальними поглядами» [7, 150]. Окресливши основні життєві віхи Д. Братковського, учений приходить до висновку, що життєвий досвід дозволив поету «виробити власну суспільну ідеологію» [7, 151], що відобразилась у його творчості.

Починаючи з 60-х років, ім'я Данила Братковського потрапляє в радянські довідково-енциклопедичні видання [7, 16–20], а з 80-х інформація про нього з'являється і в історичній краєзнавчій літературі. Так, у документальному збірнику «Луцьку 900 років» (К., 1985) надруковано вирок Луцького військового суду про страту українського громадського діяча і поета за участь у повстанні 1702–1704 рр., який датований 25 листопада 1702 року – напередодні його страти [14, 44].

У сучасних довідкових виданнях, зокрема «Історія Волині з найдавніших часів» (Львів, 1988) [9, 19], «Історія Луцька» О. Михайлюка та І. Кичія (Львів, 1991) [15, 33] Д. Братковський постає як борець проти польсько-шляхетської сваволі та покатоличення.

Справжнє наукове зацікавлення постаттю і творчою спадщиною Д. Братковського розпочинається на теренах Волині з кінця 80-х років, коли тут була започаткована серія конференцій «Минуле і сучасне Волині». У 1989 році на 3-й та в 1991 році на 5-й такій конференції постать Братковського вперше знайшла втілення в публікаціях викладачів Луцького педагогічного інституту О. Рисака («Данило Братковський – поет і громадянин» [21]), М. Олікової («Волинський гуманіст Данило Братковський» [16]), В. Пришляка («Погляди Данила Братковського – прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства кінця XVII – початку XVIII ст.» [17]).

Чотири праці про Братковського у збірниках матеріалів різних конференцій, що проходили в Луцьку та Рівному, опублікувала науковий співробітник Волинського обласного краєзнавчого музею О. Бірюліна, а саме: про його волинський період життя [1], генеалогію і герб родини Братковських [2], взаємини волинського шляхтича з гетьма-

ном Іваном Мазепою [3] та джерела до його біографії і творчості [4].

У 1995 році в альманасі «Волинь» уперше з'явився передрук статті В. Липинського з передмовою волинського дослідника О. Рисака [13; 21]. Завдяки цьому грунтовна розвідка відомого історика стала доступною для науковців та сучасних читачів.

Достойне місце в історії Луцького Хрестовоздвиженського братства Данило Братковський посів у невеликому історико-краєзнавчому нарисі П. Кралюка (Луцьк, 1996) [12].

Початок нового тисячоліття ознаменувався посиленою увагою з боку волинських дослідників до постаті прославленого земляка і поета. Про нього йдеться у дослідженні М. Киричука «Волинь – земля українська» (Луцьк, 2000) [11, 362–365]. Цікавий матеріал про Братковського вмістив Г. Гуртовий у своїй книзі «Волинь – край козацький» (Луцьк, 2000) [6, 211–215], яку критики назвали «малою енциклопедією волинського козацтва» [7, 18]. Подвиг Данила Братковського розглядається тут у контексті козацького руху на Волині другої половини XVII ст. Маловідома стаття Івана Крип'якевича Волинський повстанець» аналізується у статті В. Пришляка, надрукованій у збірниках наукових праць «Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві» (Львів, 2001) та «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (Вип. 8) [18].

Коротку довідку і бібліографію про Д. Братковського останніх років – 28 позицій – подано в довідково-бібліографічному виданні, підготовленому Волинською обласною науковою бібліотекою і Волинським обласним краєзнавчим музеєм, «Календар знаменних і пам'ятних дат Волині. 2002 рік» [10]. У цьому ж році волинський дослідник В. Пришляк публікує невелику розвідку про Д. Братковського на сторінках польського часопису «Український альманах» [19].

Вшановуючи пам'ять Данила Братковського, 22–23 листопада 2002 року в Луцьку відбулася науково-краєзнавча конференція «Данило Братковський – поет і громадянин», приурочена 300-м роковинам від дня загибелі письменника і суспільного діяча. Ця пам'ятна наукова академія була організована за ініціативою Волинського краєзнавчого музею та Волинського крайового Братства святого апостола Андрія Первозваного (Луцького Хрестовоздвиженського) і гідно продовжила добру традицію цілої низки науково-краєзнавчих конференцій такого плану в Луцьку.

Матеріали наукового збірника, спеціально видрукуваного на відзначення пам'ятної дати до відкриття конференції, певною мірою відтворили сучасний стан досліджень постаті Данила Братковського та його творчості [7]. У цьому виданні представлені статті, короткі розвідки й повідомлення вчених, музейних працівників та краєзнавців з Луцька, Києва, Рівного, Острога, Затурців. У статтях істориків та краєзнавців з Волині йдеться про родинне коло Данила Братковського (О. Бірюліна), постать Данила Братковського в сучасних довідкових та енциклопедичних виданнях (Г. Бондаренко), характеризується розвідка В. Липинського про Братковського як суспільного діяча і письменника (В. Кушнір, Н. Напханюк та Л. Радчук), оцінка його постаті Іваном Крип'якевичем (В. Пришляк). У ряді праць дається літературознавчий аналіз творчої спадщини Д. Братковського, що до сьогодні не втратила своєї історико-літературної цінності (статті Л. Оляндер, Л. Семенюк, М. Хмелюк, Н. Яцук), ідеться про інтерпретацію його постаті в історико-біографічних творах сучасників (Н. Сташенко), проводиться проекція творчості митця на сучасні суспільно-політичні проблеми (А. Бондарчук).

Особливо вартісний блок матеріалів збірника міститься у його додатках. Привертають увагу передусім рідкісні документи: фрагменти із судової справи Любовицьких проти Братковського, що опубліковані вперше у перекладі з коментарем польських дослідників; скарга 1701 року синів Данила Братковського – Олександра та Івана, на самого венденського підчашія, заповіт Братковського перед стратою та рішення військового суду з вироком про смертну

кару за участь у повстанні Семена Палія [7, 125–145].

Найкращою даниною шани Данилу Братковському з боку волинян стало фототипічне видання творів письменника, що побачило світ у Луцьку 2004 року за сприяння Волинського крайового братства св. ап. Андрія Первозваного та його голови Андрія Бондарчука, а також завдяки матеріальній допомозі багатьох небайдужих людей [5]. Подібних публікацій в незалежній Україні одиниці. У цьому розкішному виданні, окрім переднього слова академіка Миколи Жулинського «Ім'я, повернуте історії», розлогого вступного коментаря перекладача Валерія Шевчука, читач має змогу ознайомитися з оригінальними текстами 525 сатиричних віршів поета і паралельно – їх літературним перекладом сучасною українською мовою [5, 33–368].

Джерельні матеріали книги, що супроводжуються детальним коментарем луцької дослідниці Олени Бірюліної, репрезентують оригінальний першодрук витягу з «Пом'яника Луцького Хрестовоздвиженського братства», де поміщено запис про шляхетський рід Братковських під 1763 роком і зокрема про Данила Братковського, що він «Невинно от ляховъ страцон. Р. 1702» з фондів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського у Києві [5, 370–374]. Другий документ – археографічний повтор тестаменту (заповіту) Данила Братковського 1702 року з відомого «Архіву Південно-Західної Русі», де він, окрім іншого, пише: «синам і донькам наказую триматися своєї віри, якщо славу Божу хочуть мати» [5, 375–388].

Серед студій старої вітчизняної історіографії у книзі представлені найбільш оригінальні розвідки М. Максимовича, В. Антоновича, В. Липинського і як змістовий додаток до його грунтовної статті, – вірші у перекладі Василя Доманицького (перший переклад українською мовою), а крім того вміщено одне сучасне дослідження – книгознавчий аналіз І. Ціборовської-Римарович примірників книги, що зберігаються в Національній бібліотеці України імені В. Вернадського [5, 389–436].

У післяслові до видання сказано: «Автори, упорядники і видавці цього високого друку щиро сподіваються, що перевидання книги Данила Братковського «Світ, по частинах розглянутий», яка стала нині справжнім раритетом, буде надзвичайно корисним, стане предметом підсиленої уваги наукової громади, викличе живий інтерес у дослідників та шанувальників поезії XVII – XVIII ст., спонукатиме до набагато глибшого вивчення та залучення до наукового вжитку нових відомостей про Данила Братковського та його переглянутий світ» [5, 442].

Про те, що інтерес до постаті нашого земляка не спорадичний та не прив'язаний лише до ювілейних дат, свідчить публікація грунтовної розвідки академіка Миколи Жулинського «Данило Братковський – волинський «блюститель благочестя» у збірнику наукових праць «Київські полоністичні студії» (К., 2004) [8]. Автору статті небайдужа доля цієї людини, прославленого земляка, автора проникливих поетичних рядків, що пішов із життя більше 300 років тому. «Данило Братковський, – пише дослідник, – був страчений за вироком польського військового суду 16 (26) листопада 1702 року на середньовічній площі Ринок у моєму рідному Луцьку. Багато-багато разів блукав я цією площею, зазираючи у бокові вулички, стояв перед церквою Чесного Христа і не знав, що у підвалах цієї братської церкви навіки впокоїлось потяте катом його тіло, а над цією площею застиг передсмертний крик «людини вченої, поета прекрасного» (Самійло Величко)» [8, 370].

М. Жулинський простежує історію створення і публікації у Кракові в друкарні Франтішека Цезарія-молодшого збірки польськомовних сатиричних поезій Данила Братковського. За словами дослідника, своєю книгою «поет поривався донести правду про ті кривди, що їх чинить польська шляхта на українських землях, про ті знущання над простим людом, які вже стали чи не нормою поведінки магнатів» [8, 371]. Він, як людина освічена, талановита, емоційно вразлива, за характером – бунтівлива, гаряча, «не міг змиритися з тим, що на його рідній Волині,

на його православній землі так драматично складаються взаємини між православною і греко-католицькою церквами і намагався відшукати шляхи до мирного розв'язання тривалої польсько-української конфронтації» [8, 372]. Власне, проблемі цього релігійно-політичного протистояння в тогочасній Україні М. Жулинський присвячує не одну сторінку свого дослідження. Це й зрозуміло, адже саме воно стало головним збудником релігійного і культурного руху в Україні, і на Волині зокрема. «Данило Братковський, – як зауважує дослідник, – не просто переживав ці всі біди й напасті, а намагався якимось чином зарадити лихові, висилаючи до Варшави різного роду апеляції, бо ж сподівався миром і злагодою втихомирити збурений несправедливістю гнів зневажених у своїх соціальних, національних і релігійних правах волинян» [8, 378].

М. Жулинський підводить читача до думки, що творчість Данила Братковського стала результатом поглиблення внутрішнього драматизму поета. «Визрілий духовно в атмосфері естетичного «смакування» філософськими взірцями літератури бароко, Данило Братковський не міг, відчуваючи в собі поетичний дар, не спробувати й собі осягнути цей суперечливий, так нерозумно влаштований світ, розіклавши його по частинах і розглядаючи кожну з них мудрим, часто іронічним, саркастичним оком» [8, 379]. Учений наголошує на гуманістичних устремліннях поета, його прагненні відстояти долю простої людини, утвердити благородні ідеали справедливості і добра.

У 2008 році на сторінках всеукраїнського наукового часопису «Літопис Волині» опублікована наша стаття «Духовні заповіти волинських шляхтичів Василя Загоровського і Данила Братковського: типологічний аспект», у якій розглядаються історико-мемуарні твори XVI – XVII ст. – заповіти волинських шляхтичів Василя Загоровського і Данила Братковського, з'ясовується їх типологічна спорідненість, гуманістичне спрямування та великий виховний потенціал, заснований на християнських і загальнолюдських цінностях [22].

Представлений у цій статті огляд наукового доробку волинських учених засвідчує значний інтерес серед дослідницьких кіл Волині до постаті Данила Братковського. Попри це, його життя і діяльність на сьогодні вимагають більш грунтовного, всебічного дослідження з боку вчених різних наукових галузей – філософів, істориків, політологів, літературознавців. На часі – пошук і залучення нових джерельних матеріалів, що знаходяться за межами України. Можливо, завдяки цьому буде створена більш докладна біографія митця, його родовід, діяльність у братстві, зв'язки з іншими відомими політиками і державними діячами України й Польщі. Потребує комплексного осмислення і неординарна творча спадщина Братковського, жанрові та художньо-стильові особливості його творчості. Важлива роль у цій справі покладається на волинських дослідників, які повинні докласти всіх зусиль, щоб ім'я нашого прославленого земляка було знаним і достойно поцінованим не лише на Волині, а й далеко за її межами.

Література:

1. Бірюліна О. Волинський період життя Данила Братковського: Нові дослідження/О. Бірюліна//Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 432–433.

2. Бірюліна О. Герб та генеалогія Данила Братковського/О. Бірюліна//Третя наукова геральдична конференція: збірник тез, повідомлень та доповідей. – Львів, 1993. – С. 5–7.

3. Бірюліна О. Данило Братковський та Іван Мазепа (До питання про взаємини)/О. Бірюліна//Волинь незабутня: тези VI регіональної науково-практичної конференції «Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України». – Рівне, 1995. – С. 37–39.

4. Бірюліна О. Джерела до вивчення життя і творчості Д. Братковського/О. Бірюліна//Волинь у житті та творчості письменників: збірник наукових праць. – Луцьк, 1999. – С. 219–223.

5. Братковський Данило. Світ, по частинах розглянутий [Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії]/Данило Братковський; [пер. з польської В. Шевчука]. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 464 с.

6. Гуртовий Г. Козацький подвиг Данила Братковського/Г. Гуртовий//Волинь – край козацький: історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – С. 211–215.

7. Данило Братковський – поет і громадянин: науковий збірник за матеріалами науково-краєзнавчої конференції, приуроченої 300-й річниці страти Данила Братковського (м. Луцьк, 22–23 листопада 2002 року). – Луцьк, 2002. – 158 с.

8. Жулинський М. Данило Братковський – волинський «блюститель благочестя» /М. Г. Жулинський//Київські полоністичні студії: збірник наукових праць. Т. VI. Українсько-польські літературні контексти доби Бароко/Відп. ред. Р. Радишевський. – К., 2004. – С. 370–382.

9. Історія Волині з найдавніших часів. – Львів: Вища школа, 1988. – С. 19.

10. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині. 2002 рік. – Луцьк, 2001. – С. 101–105.

11. Киричук М. Волинь – земля українська/М. Киричук. – 3-тє вид. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – С. 362–365.

12. Кралюк П. Луцьке Хрестовоздвиженське братство: історично-краєзнавчий нарис/П. Кралюк. – Луцьк, 1996. – С. 49–50.

13. Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII ст./В. Липинський//Волинь. – Луцьк, 1995. – С. 69–81.

14. Луцьку 900 років. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 44.

15. Михайлюк О.Історія Луцька/О. Михайлюк, І. Кичій. – Львів: Світ, 1991. – С. 33.

16. Олікова М. Волинський гуманіст Данило Братковський/М. Олікова//Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю: тези доповідей і повідомлень V Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1991. – С. 48.

17. Пришляк В. Погляди Данила Братковського – прояв опозиції пануючій ідеології феодального суспільства кінця XVII – початку XVIII ст./В. Пришляк//Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю: тези доповідей і повідомлень V Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1991. – С. 49–50.

18. Пришляк В. «Волинський повстанець». Маловідома стаття Івана Крип'якевича про Данила Братковського/В. Пришляк//Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С. 848–841. Те ж: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. – Вип. 8. – С. 166–167.

19. Пришляк В. Данило – Богданів син Братковський/В. Пришляк//Український альманах 2002. – Варшава, 2002. – С. 145 –147.

20. Рисак О. Данило Братковський – поет і громадянин/О. О. Рисак//Минуле і сучасне Волині (до 45-річчя визволення Волині від німецько-фашистських загарбників): тези доповідей і повідомлень III Волинської

історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1989. – С. 209–210.

21. Рисак О. Данило Братковський – поет і громадянин [вступне слово до публікації «В'ячеслав Липинський. Данило Братковський»]/О. О. Рисак//Волинь (Луцьк). – 1995. – Ч. 2. – С. 68–69.

22. Семенюк Л. Духовні заповіти волинських шляхтичів Василя Загоровського і Данила Братковського: типологічний аспект/Л. С. Семенюк//Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. – 2008. – Ч. 4. – С. 117–122.

Дмитро ЗІНЬКО (Луцьк)

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ У ЛУЦЬКУ

Художній музей у Луцьку від часу створення 6 листопада 1973 року зайняв провідне місце в культурно-мистецькому житті краю. В його експозиційних залах демонструється блискуча колекція західноєвропейського та вітчизняного малярства XVII–XX століть. Це твори провідних митців Європи: Хусепе де Рібери, Алессандро Маньяско, Ніколя Пуссена, Франса Снейдерса, Аррі Шеффера, Елізабет Віже-Лебрен, Йозефа Грассі, Франца Вінтерхальтера, Йозефа Нейгебауера та інш. Польське малярство представлене полотнами – Януарія Суходольського, Юзефа Брандта, Леопольда Леффлера, Влодзімежа Тетмаєра-Пшерви, Войцеха Коссака, Юліана Фалата. Розділ українського та російського мистецтва XIX – початку XX століття демонструє малярство художників – Володимира Орловського, Руфіна Судковського, Івана Айвазовського, Лук'яна Попова, Кирила Лемоха, Андроника Лазарчука. Доповнює всю цю красу – портретна галерея магнатського роду Радзивілл, які впродовж багатьох століть були власниками Олицького замку на Волині.

Діяльність Художнього музею спрямована на дослідження, збереження, популяризацію творів із власних та приватних колекцій, зібрань інших музеїв України. У 2009–2010 році до цих приоритетних напрямків роботи музей долучив нові завдання – активну культурно-мистецьку діяльність. Впродовж останніх двох років приміщення Художнього музею ставало залою для камерних концертів, лекційною аудиторією, місцем проведення творчих зустрічей із художниками та поетами, мистецьких акцій та арт-проектів – кожна подія, концептуально пов'язана із іншою, мала свій неповторний колорит. Найбільш значимими заходами з 2009 року були:

– Мистецька акція «Українське лицарство у творчості польського художника Юзефа Брандта (1842–1915)», в межах якої відбулась презентація творів графіки на козацьку тематику польського художника Ю. Брандт із приватної колекції;

– «Ніч музею» (17–18 травня 2009 р.). Вперше Художній музей у Луцьку, один із не багатьох в Україні, долучився до традиційної загальноєвропейської програми з нагоди Міжнародного дня музеїв, підготувавши власний проект. Символом цього свята став образ Василя-Костянтина Острозького (1524/1525–1608), портрет якого знаходиться у колекції музею. В межах дійства відбулась презентація опери «Ноктюрн» М. Лисенка та концерт гурту старовинної музики «Akapella Leopolis» (м. Львів) із програмою української музики бароко;

– 20 серпня 2009 року відбулась вечірка «Рицар смілостю упоєнний. Думи та пісні старого лицарства Руси-України XII-XVIII століть у виконанні гурту «Хорея Козацька». Цією акцією Художній музей у Луцьку започаткував традицію святкових бенкетів на честь Дня Незалежності України;

– 26 серпня 2009 року – презентація книги «Синергетична концепція культури» професора А. В. Свідзинського і зустріч із автором;

– 20 жовтня 2009 року за участю шведського ансамблю «Laude novella», російського колективу «Insula Megica», українського гурту «Хорея Козацька» відбулась мистецька акція «Відлуння Полтави» ;

– 26 листопада 2009 року за ініціативою колективу Художнього музею було проведено день пам'яті українського поета, борця за волю України, Данила Братковського, котрий був страчений у Луцьку в 1702 році. В межах заходу відбулась поминальна служба у братській церкві Чесного Хреста, в крипті якої знаходяться останки поета, в музеї – лекція про життя і творчість Д. Братковського, аналіз поезії із книги «Світ, оглянений по частинах», жалобний обід в його пам'ять;

– 18 грудня 2009 року – мистецька акція «Музичні дарунки від св. Миколая». Цим заходом музей повернув давню традицію вшанування патрона свого міста – Св. Миколая Мерлікійського, який за переказами 19 грудня врятував лучан від нападу військ Бурундая. В межах вечірки відбулась презентація волинської ікони «Св. Миколай Мерлікійський» із колекції Волинського краєзнавчого музею та концерт класичної музики XVIII–XX століть.

Із низки цих акцій, найбільш потужною по силі впливу на глядача і вагомою у контексті української культури, був проект «Відлуння Полтави». Символом події стала робота польського художника XIX століття Юзефа Брандта «Козацький похід». Так, у колишньому Шляхетському будинку на території Замку Любарта, в якому нині знаходиться Художній музей, зібрався гурт людей, яким не байдужа доля України, які шанують пам'ять своїх героїв, що у різні історичні епохи відстоювали права і вольності українського народу. Перед глядачем в одній із залів музею розгорнулося незвичайне дійство – висвітлення науковцями Полтавської битви, її трагічних наслідків і ролі в історії України, концерт придворної та народної музики часів Карла XII, царя Петра I і гетьмана Івана Мазепи у виконанні ансамблів старовинної музики «Laude Novella» (м. Огус, Швеція), «Insula Megica» (м. Новосибірськ, Росія) та гурту «Хорея Козацька» (м. Київ»). Провідною ідеєю акції було прагнення її організаторів засобами мистецтва спонукати учасників не тільки згадати минувшину, осмислити трагічні сторінки історії України, а й емоційно пережити їх, зробивши свої власні висновки і, хоч на мить, духовно з'єднатися із своїми далекими предками.

Під час концерту, коли на глядачів еманувала експресією графіка Ю. Брандта, росіяни співали пісні перемоги, шведи звеличували Карла XII, українці поминали свого великого гетьмана Івана Мазепу та його лицарство. Більшість учасників не стримувала сліз.

Акція «Відлуння Полтави» стала знаковою подією 2009 року в житті Художнього музею у Луцьку і, водночас, своєрідним прологом до наступної діяльності. Під час заключного слова міський голова Богдан Шиба сказав, що Україна знала не тільки поразки, а й грандіозні перемоги. Одну із них – Конотопську битву виграло українське козацтво на чолі з Іваном Виговським. Так, «Відлуння Полтави» спонукало проведення 8 квітня 2010 року у Художньому музеї Волинського соймика шляхетського із присвятою гетьману Івану Виговському (? – 1664), українського лицаря «чи не наймудрішого гетьмана України опісля Богдана Хмельницького», переможця Конотопської битви, який розпочав свою діяльність в 30-х роках XVII століття у Луцьку. Акція називалась «Во врем'я рати – потреба дбати», відбулась за участі Тараса Компаніченка та гурту старовинної музики «Хорея Козацька». У програмі акції декламувались вірші на похвалу гетьману Богдану Хмельницькому та писарю війська Запорозького Івану Виговському, лунали пісні та поезії доби Хмельницького і Виговського та було продекламовано Гадяцькі трактати – маніфест до королівств, республік, маєстатів.

Відтак, активна просвітницька діяльність маленького колективу Художнього музею, не зупиняючись, плавно перейшла у 2010 рік. Музей сумлінно підготувався до 70-річчя утворення Волинської області, урочисто відкривши виставку «Пейзажне малярство волинських художників другої половини XX століття із приватних зібрань та колекції Волинського краєзнавчого музею», що тривала з 04.12.2009 по 03.02.2010. В експозиційних залах об'єднались твори митців старшого покоління – фундаторів художнього життя у Луцьку: Карабуліна Б. М., Байдукова О. В., Ніколаєнка А. Є., Сензюка П. К., Гевелюка М. П., Чорнокнижного М. П., Якубека К. М.;

– 4 лютого 2010 року Художній музей у Луцьку запросив друзів музею на літературно-мистецьку акцію, яку було присвячено презентації поетичної збірки Антоніни Євтодюк «На Стрітення». Символом події стала ікона «Стрітення» невідомого майстра VIII ст. із колекції Волинського краєзнавчого

музею. На творчій зустрічі відбулось знайомство із поетичним доробком Антоніни Євтодюк, богословське трактування сюжету християнського свята Стрітення та його відображення в українському сакральному малярстві, прозвучала розповідь про українські народні звичаї та обряди, пов'язані із цим величним святом. Вечірку прикрасила українська класична музика у виконанні інструментального тріо «Експромт» (скрипка – Л. Фурсик, віолончель – О. Сень, фортепіано – О. Мельничук, гітарист – М. Порцева);

– Справжнім подарунком шанувальникам мистецтва стала виставка малярства «Дивосвіт творчості Марії Приймаченко (1909–1997)», яку було сформовано Дирекцією художніх виставок України Міністерства культури і туризму (м. Київ);

– 20 травня 2010 року – в Художньому музеї відбулась презентація книги «Школа Михайла Бойчука. Тридцять сім імен» та зустріч із автором – Ярославом Кравченком;

– 10 червня 2010 року – мистецький проект «Художник на тлі доби». До її програми увійшли: презентація виставки «Глущенко – станкове малярство» (Дирекція художніх виставок України, м. Київ) та літературно-мистецький вечір пам'яті В. Свідзинського (спогади про поета, декламування його поезій племінником – А. Свідзинським);

– 18 травня 2010 р. – Художній музей у Луцьку вже вдруге приєднався до акції «Ніч музею». Цьогоріч його працівники презентували новий мистецький проект, який був присвячений культурі XVIII століття. Його традиційним символом, як і у минулому році, обрано Його Величність князя Василя-Костянтина Острозького (бл. 1525/27–1608), українського шляхтича, мецената, патріота, взірцеву постать для наслідування нащадкам. Музей зустрічав гостей новою експозицією «Оповіді Святого Письма у західноєвропейському малярстві XVIII століття» із колекції Волинського краєзнавчого музею. Шановному зібранню музею було запропоновано озирнутись у XVIII століття та поміркувати над темою «Мистецтво, талант, творчість в контексті історії, особистих біографій митців». В контексті цього учасникам акції було презентовано концерт, який допоміг відчути духовні імпульси тієї доби. Антоніо Сальєрі – концерт C-Dur в трьох частинах у виконанні струнного квартету Волинської філармонії: Ольга Савчук (скрипка), Ірина Вівчарук (скрипка), Ольга Панащук (альт), Ніна Брєднєва (віолончель), а також солістів – Михайла Вівчарука (флейта), Мирослава Гоцка (гобой). Опера Ніколая Римського-Корсакова «Моцарт і Сальєрі». Драматичні сцени по О. Пушкіну виконували: Моцарт – Сергій Горбач, Сальєрі – Сергій Бень, партії фортепіано – Ольга Бень. «Маленьку нічну серенаду» Моцарта виконував струнний квартет Волинської обласної філармонії. Під час святкування ночі музею гостям Художнього музею припала до душі ще одна запропонована тема – «XVIII століття в Україні: духовні здобутки, імена творців на тлі вітчизняної історії та європейської культури». Її розкрили давні церковні співи (грецькі з українських ірмологіонів) XVI – XVII ст.ст.. Окрасою свята була також українська музика, створення якої припадає на період життя Моцарта і Сальєрі (М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель) у виконанні ансамблю «Калофоніа» Львівської музичної академії імені М. Лисенка під керівництвом о. диякона Тараса Грудового. Концерт відбувся у церкві Івана Богослова (XII ст.), що знаходиться на території замку Любарта – поряд із приміщенням Художнього музею.

Відтак, Художній музей у Луцьку – це важливий осередок культурно-мистецького життя краю. Його діяльність останніх років, як і плани на майбутнє, це реальний і значний внесок у розбудову вітчизняної культури.

Майя ХМЕЛЮК (Луцьк)

ЗАМОК ЛЮБАРТА У ЛУЦЬКУ: АРХІТЕКТУРНІ ЕМОЦІЇ ПОЕТІВ

Луцький замок Любарта не тільки пам'ятка архітектури 14 століття, історична споруда, а й цікавий поетичний образ, створений письменниками. Серед багатьох тем (природа, любов, мораль, релігія, патріотизм) замок Любарта зайняв помітне місце в українській ліриці. У різні часи він служив поштовхом до творчості поетам, художникам, композиторам, ставши невід'ємною часткою їх світоглядно-естетичних уподобань. До цього образу звертались великі й визнані світом Леся Українка, Ю. Косач, О. Богачук, Д. Павличко, В. Лазарук, И. Струцюк, а також автори, імена яких мало відомі широкому колу читачів В. Бондарук, В. Баранюк, О. Войтюк, В. Ткаченко, М. Гнатюк, В. Мартишок та ін. Це велика кількість віршів, що спонукає до досліджень, адже волинський текст є потужним історичним і духовним фактом, окресленою цілісністю з специфічними ознаками, про що детальніше можна довідатись у літературознавчій праці Л. Оляндер [4].

Замок Любарта – місцина, з якою пов'язані дитячі роки Лесі Українки, письменниці грандіозного обдарування. Сприймання очима замкових руїн, якими вони були наприкінці 19 ст., відбилося згодом у поезії «Віче». Цей твір був написаний 1901 р. в Буркуті, за спогадами К. Квітки, в один «з/найщасливіших моментів в її житті» [5; 222]. Це був час творчої активності та натхнення, інтересу до політичних і громадських справ, молодіжних товариств.

Поезія «Віче» не має собі подібних, провідний мотив якої – ідеалізація дитячих мрій. Музичний за формою, на думку літературознавця Л. Голомб, цей твір несе в собі «завзяті співи малих бунтарів проти спокою» [2; 135].

Події відбуваються в дворі старого замчища-руїни, де збиралось дитяче таємне товариство. Первинним «речником великої снаги» в тексті виступає Жанна д'Арк. Леся Українка наділяє свою омріяну героїню романтичним ореолом та лицарськими чеснотами:

Тоненька, блідолиця, голосочок
Бринів, немов дзвінок, її очиці
Блакитні блискавиці розсипали,
Злотистеє волосся розвівалось,
Мов орифлама…
Вона держала слово, і багато
Великих слів у ньому поміщалось:
Братерство, рівність, воля, рідний край…

Поезія, яку можна визначити як спогад дитинства, наповнена недитячими образами: «обітниця врочиста», «дзвінка промова», «червоні» співи», «червона кров», «гартовані ножі», «співці», «сиві мури», «таємне віче». Вміщена до циклу «Невольничі пісні» у збірці «Відгуки» (1902), вона підкреслює зосередженість письменниці на болючій темі рабського становища України і виражає авторську «любов до тих «великих», що були малими на бенкеті життя».

Леся Українка – лірик за своїм покликанням. Своє бачення поезії вона розкривала в листах, розповідаючи про її витоки, магічну силу. Свідченням цього може бути лист письменниці, писаний з Грузії (Телаві) 1909 року до Г. Комарової: «… тут таки недармо Азія. «Проза життя» тут здобувається тяжко. Зате поезію і здобувати не треба, сама оточає навколо; от з моєї хати видко весь Дагестан, величний білоголовий кряж, він далеко, верстов за сорок, але в ясні дні й місячні ночі він присувається так близько, що аж страшно робиться, він тоді, наче привид новоствореного світу, здається легшим від хмар і прозорішим від льоду… По другий бік у нас Самборські гори, теж чималі, але проти Дагестану – то вже ідилія. В самому Телаві багато руїн старосвітських (це була колись столиця царів Кахетії), посеред міста ціле замчище з вежами, з зубчастими мурами, воно мені нагадує Луцький замок і моє

«отрочество» … І в каждім куточку міста є своя руїна – то давня каплиця, то церква сторожова. Але, крім руїн, є ще багато новітніх пусток, що лишились, либонь, після великого лихоліття і не встигли покрити поезією давності своїх злиднів» [1]. Як бачимо, поезія виникає за горизонтом практичного життя, а батьківщина – найрідніший рідний край, який надає творчості повноти.

Висунуті ідеї Лесею Українкою під впливом бачення рідного краю знайшли своє продовження в творах Ю. Косача. Племінник великої письменниці, емігрант, у віршотворчості звертається до історичного минулого своєї малої батьківщини, оглядає велику часову дистанцію з часів зведення замку в Лучеську до моментів своїх відвідин міста. В поезії «Волинь» замок, башти набувають художнього образу вартового людей, подій, років.

У вірші «Любартів замок у Луцьку» споруда виступає оселею людських ганебностей: чвар і зрад, похіття і жадоби. Авторські непривабливі візії міста, що мають відношення до «замчища старого» набирають градації у кожному поетичному рядку. Емоційний спектр почуттів ліричного героя викликають такі події:

Лунав тут гомін учт, чаділи жаги
сновид святенних, захмелілих мстою;
на вежах маяли зміїні жала-стяги,
палало золото, загарбане розбоєм.

Лише остання строфа виражає віру в оновлену прийдешність.

До змалювання архітектури свого міста звертався К. Шишко, один з цікавих, а можливо найкращих поетів, що проживав у Луцьку. Його творчість співзвучна з поезією Є.Плужника, Б.-І. Антонина, Ш. Бодлера. К. Шишко створив візуальїю-пластичний образ замку Любарта у конкретному часі та просторі. Його вірш «Луцьк напровесні 1971» своєрідний за побудовою. Художній світ поета наближається до малярських рис зображення нерухомої природи на полотні:

І кран застиг, мов журавель,
над цегляним гніздом театру.

Динаміка, рух поетичного бачення міста зливається з архітектурними обрисами: «з труби цегельні – сивий дим», «мостів пружні бетонні жили», «й будинок сперся на будинок», «губна гармошка хмарочосу, собору срібні куполи». Поет віднаходить такі слова та образи, що дозволяють передати бачення предметного світу на площині:

Тут – древня церква чепуриться,
там – вежі замок ввись підвів і грізно зириться з-за костелу.

Холодна колористика поезії – урбаністичної картини – створює елегійний і водночас мрійливий настрій.

900-ліття Луцька викликало сплеск творчості волинських поетів. 1985 року на сторінках місцевої періодики з'явилося ряд поетичних творів, присвячених рідному містові, рідній стороні, які зараз зберігаються у краєзнавчих фондах бібліотек. Ці рідкісні бібліографічні матеріали мають неабияке значення для літературознавців, істориків, а збережений дивосвіт поезії відкриває безмежні можливості у зображенні художньо-образної картини світу, зокрема архітектурних впливів і переживань. Особливо сповнені глибокими почуттями вірші О. Богачука та В. Лазарука.

О. Богачук звернувся до образу замку Любарта в Луцьку 1959 р. в однойменній поезії, яка згодом увійшла в поетичну збірку «Горно» (1984). Непересічною знахідкою поета стали слова:

Той мур над синім Стиром височить,
Як сивий свідок згорблених століть.

Справжньою стихією натхнення для О. Богачука старовинний замок послужив, коли Луцьк святкував своє дев'ятсотліття. З цієї нагоди письменник написав ваговиту поему «Дзвони». І вірш і поема звучать як авторське одкровення, яке жило з ним впродовж багатьох років.

У восьми частинах поеми розгортаються події минулого, а художній образ замку Любарта наскрізь наповнений думками і почуттями автора, гнучкістю і силою внутрішнього змісту. Обраний жанр дозволив О. Богачукові глибше й інтенсивніше виразити почуття персонажів, ширше розгорнути картини творчої уяви. І уже не замок як свідок століть, а читачі-реципієнти стають

очевидцями особистої трагічної долі Ядвіги, яку батько віддає за нелюбого посла заміж, життєвих перипетій художника Янека, що малював портрет коханої, замкові вежу та став у лави козаків, всієї визвольної війни свойого народу під проводом безстрашного Наливайка.

У багатьох рядках автор, персоніфікуючи образ, змальовуючи стани споруди, виражає архітектурні емоції:

Через поля, луги, діброви
Втікало панство, як хорти.
І тільки замок триголовий
Не міг нікуди утекти.
Не знав і Стир такої круговерті,
Хоч сам крутої вдачі все життя, –
Штурмують замок козаки уперті:
Пальба пістолів і гармат виття.
Усе затихло… Тільки замок
Смолою дихав, мов сосна.

У цьому саме полягає неабияке новаторство поета О. Богачука, який будує поезію на синтезі мистецтв. Письменник-митець спостерігає і метафорично висловлює архітектурні особливості замку: «І стрілами в небо знялися три вежі», «замок триголовий».

За провідною ідеєю поему «Дзвони» можна поставити в один ряд з романом П. Загребельного «Диво»: князі та будівничі архітектурних споруд рівносутні, але не рівновеликі. В «Епілозі» поет в особливий спосіб виражає глибоку філософську ідею, свої чуття та переживання:

Вклоняюсь я не Любартові, ні,
А прахові прапрадіда в стіні!

Широкомасштабність і влучність поетичних думок О. Богачука вражаюча.

До 900-ліття Луцька написаний ліричний вірш-триптих «Містечкові рефлексії» В. Лазаруком, письменником, що створив «світязький текст», справжнім майстром волинських ландшафтів. Назва твору з авторським уточненням «Замчисько» підкреслює певні особливості, на які слід звернути увагу.

Перший вірш «І юний цвіт, і сиві мури» є іронічним і алегоричним зображенням сучасності у зіставленні з минулим. Авторські поетичні асоціації влучні й непередбачувані:

І півень в латах-лопухах
П'є після бою воду, як монарх.
Як татарва, під мурами трава.
І сниться Любарту Литва.

Другий вірш переносить читачів на територію замку, де глибше відчувається археологічна атмосфера, подих минувшини, «литовський ренесанс». Поет настільки просякнутий ними, що до «оархітектуреної структури» вірша додаються ще й історичні мотиви:

Віки середні: холод і пітьма,
Нашарування поверхів, підвалин,
Тріски історій, подвигів бувалих…

У третьому вірші ліричний герой оглядає замкове довкілля. Пейзажні замальовки, вдале використання власних назв робить поезію наскрізь луцькою, ближчою читачам:

Крізь алебарди гладіолусів кривавих,
В кайданах цибулиних золотих
Шкандибає осінь із Гнідави,
Просить на поромі підвезти.

Поет вправно відтворює змінність буття та плинність часу. Тільки у Луцьку, на карті України, на глобусі світу замок Любарта лишається на тому ж місці. Так само, як і багато літ тому «із туману В'їзна вежа міст підйомний підійма» для відвідувачів замку. В поезії В. Лазарука – затишно й цікаво не тільки лучанам. Літературний критик П. Коробчук вдало помітив характерну ознаку письма письменника, що визначає його стиль: «Лазарук-поет часто приходить на допомогу Лазарукові-прозаїку, а Лазарук-історик – Лазарукові-публіцисту» [3; 186] Виявляється, що в колі інтересів В. Лазарука перебувають ще й археологія, архітектура.

Споріднюють ювілейні тексти О. Богачука та В. Лазарука ретроспективі мотиви, висловлення палкої любові до рідного краю.

У вінок шани 900-ліття Луцька вплели свої поезії Д. Луценко «Древнє місто Волині», П. Гоць «Луцьк 900-літній», П. Марценюк «Люблю я місто», «Давнє місто», «Над Стиром в рідній стороні», Р. Арцишевський «Пісня про Лучеськ». Загалом це римовані у силабо-тонічній системі тексти, різні за емоційним наснаженням, переважно оптимістичного звучання. їх об'єднує композицій-

на протиставна основа (минуле – сучасне, минуле – майбутнє, старе – нове) у втіленні смислових сенсів, у вираженні почуттів. Для цих віршів характерна естетизація архітектурних компонентів споруди. Часто -це описи виду замку в оточенні довколишньої природи, урбаністичних ландшафтів.

У різних руслах творчих пошуків відбувається поетизація архітектурної споруди Луцька. Найцікавішими є вірші, де замок Любарта не просто згадується, а розгортається у цілісний образ. Такою є поезія В. Бондарука «Любарт». Варіації повторів-рефренів: «Я цей замок пам'ятати мушу». «Я забути замок цей не хочу…» «Не забути тіней в нашім замку» беруть участь у створенні кільцевої композиції твору та надають поезії змістової наснаженості й виразності. Автор висловлює ідею збереження історичної пам'яті, а образ замку асоціюється з проміжком «між вчора і завтра, між стріхою й ракетою, між пам'яттю і Летою».

Емоційне пізнання міста, споруди замку будується на засадах релігійних настроїв у творчості В. Мартинюка. Вірш «Люблю я Луцьк» є важливим етапом у становленні індивідуальної стильової манери автора. Персоніфікований образ замку – «древнього богатиря» і Стиру – «річки-подруги» наснажують твір загальнолюдськими цінностями. Анафора «Люблю я Луцьк – мій Лучеськ – на світанні». «Люблю на вулицях каштанові свічки» виражає авторське ставлення до зображуваних картин, де миролюбно поєднується кірхи хрест і костелу бані. Риторичні звертання «Мій добрий Лучеську – мій Луцьку Дорогий!» надають тексту задушевної щирості.

Замок Любарта як літературний образ знаходить втілення в різножанрових поезіях. Можемо назвати «Оду Луцьку» Н. Гуменюк, що ввійшла в цикл «Погода в Луцьку». Переосмисливши події минулого, історію лучан, письменниця прославляє «натхненні душі зодчих і майстрів і їхні золоті невтомні руки». Ода просякнута духовністю, урочистістю.

З новіших поезій виділяється літературна колискова І.Ольшевського «Луцьк. Вечір. Колискова». Текст має такі ознаки жанру, як материнсько-батьківське ставлення до світу, емоційна забарвленість, переплетіння зорових, слухових, дотикових, моторних деталей:

Спи, Лучеську прадавньо-молодий!
Зник замок у імлі… Година пізня…

Через довірливий характер звертань встановлюється співпричетність автора до життя і справ лучан, він ніби поділяє з ними їхні втому й здобутки.

Буває, що художній твір народжується безпосередньо як відгук на інший. Це може бути пародія на стиль, аналітичний коментар, співзвуччя ідей, творча алюзія чи ремінісценція. Саме завдяки відсиланням до високохудожніх текстів, історичних подій розширили архітектурну тему Луцького замку поети М. Гнатюк, Н. Гуменюк. Поезія Н. Гуменюк «Віче» побудована як відгук і на однойменний твір Лесі Українки і на стан фізичної недуги, що вперше звідала письменниця в Луцьку. Для сучасної письменниці «маленькою речницею великої снаги» стає сама Леся Українка.

Простежуємо, як знання літератури і вміле нею користування збагачує творчий діапазон поета-барда М. Гнатюка. Епіграф з В. Стуса до вірша «В місті Луцьку біля замку» стає поштовхом для безпосереднього споглядання історії, особистого пізнання сакральних особливостей буття.

Таким чином, в наш час літературу характеризує взаємозалежність різних художніх практик. Вірші у яких згадується чи розгортається образ Луцького замку, побудовані на синтезі мистецтв. Це автентичні й водночас вишукані тексти, які створюють специфічний тип художньої образності. Домінують у такій поезії ретроспективні історичні мотиви, а власні назви стають центрами метафор чи додаткової інформації.

У світ поезії замок Любарта ввела Леся Українка. Поети XX ст. архітектурні емоції втілили в нові жанрові різновиди віршів: серед яких -урбаністичні замальовки, рефлексії, поема, ода, літературна колискова. Лірика такого характеру суттєво доповнює волинський текст.

Поети виражають не лише захоплення віком (старезний, древні стіни), величчю,

видом, архітектурними формами споруди (три вежі, зубчаті стіни, мури, бійниці, дикий рів), а виражають глибокі почуття особистісних переживань. Частіше замок Любарта пов'язується не стільки з ім'ям його засновника, скільки з духом пращурів. Автори ведуть діалог з різними епохами та культурами, тому поезії на тему замку Любарта, створюючи луцький феномен, можуть посісти належне місце і в світовій культурі.

Література:

1. Бартош М. Вирії Лесі Українки. – Alma mater. – Волин. Держ. ун-т ім.. Лесі Українки. – 1994. – вересень. № 6 (11).

2. Голомб Л. Г. Із спостережень над українською поезією XIX–XX століть: Збірник статей/Лідія Григорівна Голомб – Ужгород: Ґражда, 2005. –380 с.

3. Коробчук П. Авалон та інші території: Рецензії, статті (2000–2006). -Луцьк: ПВД Твердиня, 2007. – 232 с.

4. Оляндер Л. Волинський текст в українській та польській літературах (XIX – XX ст.): Монографія/Луїза Костянтинівна Оляндер. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2008. – 236 с.

5. Спогади про Лесю Українку/Упоряд., вступ, ст. та коментарі А. І.Костенка. – К.: Дніпро, 1971. – 483 с.

Ольга ЯБЛОНСЬКА (Луцьк)

ТВОРИ МОДЕСТА ЛЕВИЦЬКОГО ДЛЯ ДІТЕЙ

Із 1927 р. М. Левицький знову на волинській землі. Як зауважував син Віктор Левицький, «єдине місце, де ми не почували б себе на чужині – це була Волинь», своя, хоч і не родима земля, але українська, з якою було багато пов'язано спогадів і у батька, і у мене. Отже, туди ми скерували свій зір.

Осіли ми в Луцьку 1927 р., бо туди я мав призначення від польської влади на посаду меліоратора, а батько знайшов працю в українській гімназії яко лікар і лектор української мови» [20, 26].

Працюючи в українській гімназії, «Модест Пилипович став душею гімназії, був її «добрим духом» »,– згадує І. Левчанівська [14, 28]. «Праця в гімназії серед дітвори й молоді давала задоволення, а наслідки виправдовували ті труди й зусилля, яких докладав батько, ходячи в Луцьку з передмістя Красного до гімназії. Сили вже підупали, молодь бачила, якою дорогою ціною оплачувалося оте ходження на лекції й віддячувалася сердечним відношенням до свого «дідуся»» [20, 27].

Спогади його колеги, викладача математики О. Левчанівського, засвідчують його педагогічний хист і доброту. «В гімназії діти до нього горнулися. Він придумав серед них зібрати колекцію для гімназії великодних писанок з різних кутків Волині, з різних гмін, містечок, сел. Зібрали. Він з дітьми її упорядкував. Він зорганізував і вивчив гурток бандуристів, (а здається і майстерню бандур)» [15, 2].

Це його «на Волині тепло називали «дідусем»» [20, 3]. Як підкреслює Ю. Муцик-Луцик, автор передмови до «Спогадів про Модеста Левицького, ««Дідусь» – це найвищий символічний титул, що ним, як добру людиу, увінчали волиняни свого Модеста Левицького. У поляків такий народній титул був наданий лише раз в історії, і то маршалові Пілсудському («Дзядек»), а в нас цей титул мав Модест Левицький» [20, 5].

Про гуманні риси вдачі М. Левицького свідчать спогади Д. Дорошенка, він пише про особливу сердечність, надзвичайну привітність і делікатність; «з усього було видко дуже добру і чулу людину. Ці риси його вдачі відбивалися (чи мені так здавалося) і на його літературних творах» [20, 29]. «В цю волинську подорож (літо 1911 р.– О.Я.) вперше пізнав я Модеста Пилиповича не теоретично лише, як письменника чи громадського діяча, але в практичному житті, як великого гуманіста, приятеля страждаючої людности. Я зрозумів секрет його впливу на людей, зрозумілі стали мені й пружини його літературної творчости. Він не був першорядним артистом, таким як Франко або Коцюбинський, але те, що він писав, йшло з глибини його серця, було овіяно живим, глибоким почуттям і досягало великого ефекту власне тому, що було зогріте любов'ю, без якої всяка «віра», себто ідея, є мертвою» [20, 34–35].

Д. Дорошенко наголошує, що попри випробування долі М. Левицький залишився доброю та чуйною людиною: «Багато йому довелося зазнати розчарувань. Тяжкі обставини, при яких звичайно випливають на зверх далеко не кращі сторони людської вдачі, особливо болюче відчувалися ним, людиною такої тонкої, делікатної духової вдачі» [20, 35].

«… надзвичайно делікатну, невимовну лагідну, якусь рідно-сердечну вдачу д-ра Левицького» зауважено й у спогадах В. Короліва-Старого [3, 10]. «Всі, мабуть, без винятку вважали його занадзвичайно доброго, милого і ласкавого чоловіка. Тисячі чи й десятки тисяч були йому вдячні й глибоко зобов'язані аж за збереження свого життя. Безліч людей була йому винна морально й матеріяльно. Його природжена скромність з першої знайомости прихиляла до нього серця. Ніколи й нікого він свідомо не образив, ні на кого не накричав, не мав звичаю азартно сперечатись і якимсь незносимим

способом доводити правдивість своєї думки, як це робила переважаюча більшість нашої інтеліґенції мого часу, котрі всі поодинці знали «секрет врятування України», може за винятком одного д-ра Левицького. Він був настільки глибоко вихований, що завжди легко зносив чужу, котра не викликала його спочуття, думку. Одно слово, і на громадській роботі, і в товариському житті, і в приватній обстановці був він незмінно наймилішим чоловіком» [3, 13].

Особливості душевної вдачі М. Левицького, а також його педагогічна праця обумовили звертання його як письменника до художніх творів, призначених для дитячого читання. Треба зауважити, що діти як герої текстів вже були присутні у його творчості. Та й період, коли М. Левицький працював у київському притулку для підкинутих дітей, став джерелом його твору «Казенні діти» (1920), жанр якого визначений як «із спогадів лікаря». «Тяжка була це атмосфера і фізично й морально, і треба було дуже загартованих нервів, щоби дивитись на це спокійно», – наголошував М. Левицький [7, 6]. Образ лікаря, виведений у творі «Казенні діти», має виразний автобіографічний характер. «За господиню й надзирательницю в притулку була фельдшериця Віра Миколаївна С.» [7, 22]. М. Левицький пише про повагу до цієї працівниці: «хоч спеціального педаґоґічного фаху вона не мала, але було в неї те, чого ні одна фахова школа дати не може – добре серце, щира й проста душа і любов до тих нещасних дітей, яких з пуп'янку покривдила доля, гірко й тяжко караючи без вини, за чужі гріхи. І діти дуже любили Віру Миколаївну» [7, 22]. На прикладі історій дітей, які потрапили до притулку, автор показує дієвість просвітительських ідей впливу соціального середовища на формування особистості, родинного виховання, тих світоглядних основ, які закладаються в сім'ї і впливають, а то й визначають увесь життєвий шлях. Такі закономірності чи не найвиразніше простежуються на матеріалі порівняння доль близнюків (згадаємо повість Т. Шевченка «Близнецы»). У творі М. Левицького це історія близнят, рудого Жоржика та чорнявого Васі (хоча, очевидно, йдеться про двійнят). Підкинуті до притулку діти були однаково одягнені, «обидва мали на шиї на шовкових блакитних стрічечках золоті хрестики, гарної тонкої роботи з синьою емалю, однаковісінькі, один в один» [7, 27]. Автор підкреслює фізичні відмінності дітей. «Жоржик був руденький, сивоокий, у ластовинні й не гожий з личка, трошки кирпатий і рахітичний: мав криві голінки, «пташині» груди, але був дуженький, здоровий, їв добре. А Вася був чорнявенький, дуже гарний з личка, кароокий, але худенький, тендітний, неначе прозорий, нервовий і їв мало, не більше за горобця» [7, 27–28]. Лікар висловлює припущення, що один із хлопчиків вдався в батька, а інший – у матір, «одно з батьків – аристократичного роду, а друге плебейського» [7, 28]. Незважаючи на таку обставину, діти любили один одного. Невдовзі Васю вподобало подружжя панів Гордієнків, негарний і простий Жоржик викликав тільки негативні емоції пані. Однак лікар зауважив: «Иноді в негожому тілі душа гарна буває… А ця дитина дуже добра. Як він любить свого братика» [7, 31]. Аргументи виявилися непереконливими, і Гордієнки взяли тільки Васю. Невдовзі Жоржика всиновив «старий поважний і огрядний міщанин із Микольської Слобідки» [7, 33] швець Матвій Прищепа із дружиною.

Лікар стежив за долею своїх «казенних дітей». Жоржик, перейменований на Юрка, стане справним помічником шевця, добре вчитеметься в школі. Василь Гордієнко в гімназії буде «головою українського гуртка», братиме діяльну участь «в орґанізації середньошкільної української молоді» [7, 35–36]. В епілозі до твору письменник подасть дивну бувальщину, розказану на еміграції військовим старшиною, як молодого пораненого січовика не розстріляв «рудий, патлатий» [7, 36] більшовик. Причиною став «хрестик дорогий, золотий з емалю, дуже тонкої роботи» [7, 37], якого запримітив босяк. Цією історією автор підкреслює, що голос крові є вищим за соціально-політичні обставини.

М. Левицький показує також, що й до таких, обділених долею, дітей може повернутися Боже благословення. Так, дітей без-

робітного шахтаря всиновила сім'я подільського священика. «… вони бездітні; вже багато сиротяток виховали при собі та вивели в люде» [7, 9]. Толіка, хлопця «лагідної та щирої вдачі» [7, 14], але хворого на пранці (сифіліс [19, 516]), всиновила бездітна вдова урядовця. Жінка «полюбила його, як свою дитину» [7, 15], тепер вона «має охоту до життя, бо є для кого жити» [7, 16]. За Бірутою повернеться рідний батько, хоча дівчинка вже жила в прийомній сім'ї.

Аналогічний комплекс проблем і в оповіданні «Шкільні товариші» (1920). Окрім того, тут розглядається взаємозв'язок прагнення пізнаваності світу, прагнення до знань і життєвої долі героїв. Так, Серожка Серебрій «вчився поганенько, хоч був меткий і кебетний, але ледачий і звички до праці не мав» [13, 6]. Його та старшу сестру Варю виховували батько, військовий лікар, та добродушна тітка. У сім'ї був достаток, батько дбав про розваги для дітей, а сину найняв репетитора; але переважно отець сімейства весь час був на роботі, тож репетитор «мало що міг зробити з ледачим хлопцем» [13, 7]. У Сергія була добра й товариська вдача, за що його любили і діти, і вчителі. Але відсутність бажання вчитися все-таки призвела до того, що хлопець другий рік перебував в четвертому класі, а потім і зовсім мусів покинути гімназію. Згодом він навчався в юнкерській школі в Києві. «… колись ще на Різдво чи на Великдень він приїхав на короткий час до родини, вже «блискучим юнкером», поглузував із нас, що ми «засмерділися» в тій ґімназії, розказував, що нема життя, як військова служба, бенкетував у ресторанах, грав на біліарді, і знайшлося чимало з наших товаришів, що заздрили його «щастю»» [13, 7]. Згодом доля зведе оповідача, який стане земським лікарем, із своїм шкільним товаришем Сергієм, що служив поліцейським урядником. Селяни тяжко побили його, бо допомагав конокрадам. Моральне падіння Сергія проявилося ще в юнкерській школі, звідки його відрахували за крадіжки, а потім і в родині: обікрав сестру, не наділивши частиною батьківського спадку. «Я пропащий, бо в мене зруйноване і тіло, зруйнована й душа. Я пранцьовитий, вже літ із вісім; я п'яниця безнадійний, пранці свої гою горілкою. Душі теж нема» [13, 22]. Далі на корнокрада чекало ув'язнення. Року 1916 відбулася остання зустріч шкільних товаришів. Оповідач побачив «страшне, огидне обличча босяка: кудлатий, брудний, забрезглий, синьоватий, сліпий на одно око, обдертий, в якомусь лахмітті» [13, 31–32]. Лікар був дуже схвильований цією зустріччю, йому здалося, що й Серебрій «витер своїм брудним кулаком своє єдине око» [13, 32].

Антиподом Сергія, як визначає сам автор, був Авакум Кудрицький. Був він сином бідного сільського дяка, «з зовнішнього вигляду дуже незграбний: присадкуватий, кремезний, кирпатий, таранкуватий од віспи, якийсь кострюбатий, він не тільки не мав нічого принадного з зовнішнього вигляду, але навпаки – перше враження робив навіть прикре. Заімпонував він нам усамперед своєю фізичною силою: він був найдужчий з цілого класу, а це у ґімназистів має велику вагу» [13, 8]. Окрім того, Авакум не тільки не хизувався своєю силою, а й мав набагато більшу перевагу – інтелектуальну силу. Хлопець посіє серед гімназистів вільнолюбиві думки, зорганізувавши гурток самоосвіти. На Авакума чекатиме звільнення з гімназії, як і з попередніх навчальних закладів. Гімназійний атестат здобуватиме екстерном, медицину студіюватиме теж у різних навчальних закладах. Зустріч із шкільним товаришем відбудеться у Києві. Тепер Авакум був столяром Іваном Букрієвим, життєва історія якого могла слугувати основою сюжету детективного твору. В епілозі оповідання дізнаємося, що Авакум Кудрицький стане світилом у кардіології, працюватиме в Італії.

Як бачимо, життєві історії шкільних товаришів ілюструють відому народну мудрість про те, що кожен коваль своєї долі.

Світ дитинства, пошкоджений соціальними проблемами дорослих, постає і в інших зразках малої прози М. Левицького. Це внуки Пейсаха Лейдермана, яким пощастило в нещасті: музика вцілів у дорожній пригоді, тож зароблятиме на сиріт («Щастя Пейсаха Лейдермана»); це вчинок, на який

наважилися неімущі багатодітні батьки новонародженої дівчинки, – віддати до приюту («Добре діло»); це тяжкий хрест світу дорослих, який намагається осягнути своїм дитячим розумом Маруся («Тяжкий хрест»); це батьківські клопоти про поховання ще живого сина й обговорення з ним цих проблем («Тяжка дорога»); це життєвий сценарій Ніобеї («Ніобея»); це поневіряння «казенних дітей» у прийомних сім'ях («По закону») та ін.

Актуальність соціальної проблематики обумовила вміщення творів М. Левицького у хрестоматіях 1920-х рр. [6], [5], [4]. Принагідно варто зауважити, що письменник укладає «Українську читанку», підручник на ІІ ступінь курсів для дорослих [12]. Це видання є спробою практичного закріплення теоретичних відомостей із фонетики, словотвору, морфології, морфеміки, орфографії, синтаксису. Окрім того, М. Левицький в аналізі тексту акцентує на ідейних і жанрових особливостях, ураховуючи специфіку форми (віршової, прозової). Та й М. Левицького вже був досвід наукової роботи з теорії літератури (1923 [8]; 1928 [11]).

Очевидно, робота в Луцькій гімназії сформувала потребу М. Левицького писати для дітей. У львівській серії «Золота бібліотека української дитини» (за ред. М. Матвійчука) під промовистим псевдонімом Дід Модест 1930 р. друкується «Лихо з вогнем». Це повчального характеру твір, написаний у віршовій формі. Тут об'єднано три історії, кожна з яких у доступно відтворює характерні побутові обставини, коли діти можуть бути причетними до утворення пожежі. Це не тільки повчання дітям, а й пересторога батькам, які залишають без нагляду малих дітей. На щастя, господарювання шестилітньої Тетяни біля печі було помічене сусідкою, і дівчинка після тривалого лікування не стала калікою. Пустощі Левка із сірниками закінчилися втратою ока:

І Левко той неслухняний
Одноокий став, поганий [1, 11].

А забави Гната, Галі та Меласі призвели до того, що діти «Дворів із пять спалили!..» [1, 16].

На завершення – звертання автора до маленьких читачів:

Оце, діти, пам'ятайте,
І по-вік не забувайте:
Що з вогнем – не дай ти, Боже,
Скільки лиха бути може! [1, 16].

Як бачимо, кожна наступна історія посилює драматизм ситуації, напруга росте, а значить і страх дітей перед аналогічними обставинами. Отже, виховна мета у профілактиці пожежної безпеки досягнута.

Того ж, 1930 р., у названій серії «Золота бібліотека української дитини» у випуску 12 друкується оповідання «Петрусів сон». Цей твір вперше друкувався ще 1906 р. у Петербурзі за кошти фонду ім. І. Я. Череватенка. Видання супроводжувалося окремими положеннями із статуту «Благотворительнаго Общества изданія общеполезных и дешевых книгъ». Так, у § 1 наголошується: «Общество имѣетъ цѣлью придти на помощь религіозно-нравственному развитію и экономическому благосостоянію малорусскаго народа. Съ этой цѣлью Общество издаетъ одобренныя цензурою дешевыя и доступныя по языку и изложенію книги, какъ религіозно-нравственнаго содержанія, такъ и по всѣмъ отраслямъ сельско-хозяйственнаго и вообще промышленнаго знанія, а равно и литературно-художественнаго содержанія» [10, перша сторінка без нумерації].

Оповідання «Петрусів сон» має виразний морально-релігійний характер.

Структура твору ускладнена вставними частинами: це апокрифічна легенда про те, як євреї мучили Христа, а горобці повідомляли, що Христос ще живий, значить треба продовжувати тортури (пригадаємо аналогічне використання цього матеріалу в розділі «Жив-жив» роману Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»); це Петрусів сон, в якому постануть вказівки, як треба хлопцеві змінитися.

Апокрифічний сюжет із горобцями проектується і на міжнаціональні взаємини: Грицько вихваляється, що бив одне жиденя, а Петрусь, набравши войовничого запалу, обіцяє, піймавши жиденя, голову скрутити, «як тому горобеняті» [9, 10]. Тільки через дитячу жорстокість страждає черепаха. Ана-

логічним є ставлення Петруся до кобили, незважаючи на те, що ця домашня тварина є годувальником сім'ї. Хлопець проклинає її, називає стервою.

В ідейному плані оповідання можна поділити на дві частини: життя Петруся до сну і після. За змістовим наповненням це не сон-мрія, як у поезії Т. Шевченка «Сон («На панщині пшеницю жала» …)», це більшою мірою сон Віри Павлівни з роману М. Чернишевського «Что делать?», де постають рекомендації, як можна досягнути кращого. Зустріч із покійною бабою у сні перевиховає Петруся. Вона не тільки пояснить, що «гріх… нищити всяку Божу тварину» [9, 15], а сльози – це своєрідний акт очищення («– Плач, синку, плач, то душа твоя добріша стане, будеш може жаліти Божу тварину; плач! – казала баба, хитаючи головою» [9, 15]), витлумачить, що «скрізь… є лихі люде: і наші, і німці, і жиди. Є й добрі, чесні люде так само і в нас, і в жидів», а й представить народне бачення постаті Христа як єврея. Закономірно, що висновки про філософію життя теж вкладаються в уста баби: «Не годиться нікому лиха робити, бо всі люде однакові, всі діти одного Бога. Не нам судити їх: нехай їх Бог судить, коли вони лихі, а ти нікому кривди не роби» [9, 16].

Після такого сну Петрусь буде намагатися виправити свої помилки: дбатиме про кобилу, віднесе черепаху до води (при цьому хлопець розуміє, що Грицько може його за це побити, Петрусь навіть плекає надію повпливати на поведінку інших дітей). Правда, не все вже можна змінити, бо горобенят не оживити.

Пояснення священика сну Петруся витримане в такому ж плані, що й бабине: «Добрий, правдивий сон ти бачив. Ісус Христос був жид, а що недобрі люде його замучили, то тому жиди не винні (До речі, Олена Пчілка ще в публікації 1914 р. закидала М. Левицькому, автору допису в «Раді», в безпідставній ідеалізації євреїв [18, 214–216]), бо скрізь є недобрі, лихі люде: є й добрі, як між нашими, так і між жидами. Всі люде брати, бо вони діти одного Бога. І годиться, щоб вони жили у згоді, як брати. Гріх, тяжкий гріх чинять ті, що бють жидів, бо Ісус Христос сказав: «Волюби ближнього свого, як самого себе». А всі люде – наші ближні: і жиди, і німці, і цигани – всі діти одного Бога» [9, 23]. В окремих судженнях духовної особи проступає язичницьке «око – за око, зуб – за зуб»: «Не роби нікому того, чого собі не бажаєш: ні людині, якаб вона не була, ні всякій иншій Божій тварині. Подумай зараз: чи добре булоб, якби тобі таке саме зробили?» [9, 23]. В оповідані, орієнтованому на селянську читацьку аудиторію, звичайно, у розповіді священика подаються повчальні історії з життя неосвіченого люду: «Не треба бити коняку, коли вона не може витягнути вагу на гору, або з грузького болота, – бо їй і так важко…» [9, 23]; «Оце недавно Захар перебив коромислом хребет свині за те, що влізла в город» [9, 24]; «Данилиха опарила собаку окропом за те, що вкрала вона шматок сала» [9, 24].

Закликаючи у всьому дотримуватися закону Божого, священик поблагословить Петруся. Отже, є надія, що в майбутньому хлопчик не буде чинити моральні проступки, як інші, непросвітлені, селяни. Повчальний характер оповідання має очікуваний виховний ефект.

Осібно – про поетичний твір «Ярчик і Юрчик у Карпатах», написаний у співавторстві з Л. Мосендзом [17], [16]. Це пізнавальна історія про двох друзів, які з Карпат прямують до Львова. Шлях цей небезпечний, сповнений різних пригод, але, звичайно, є щасливим. Доречною є точна рима (друзі – у тузі; зі Львова – знова; милі – хвилі; медведятка – горятка та ін.), яка полегшує сприйняття твору дітьми. Для твору характерний парний тип римування. Однак для сучасної дитини вже треба було б пояснити діалектну лексику: плай – стежка, пструги – форель, дараба – пліт, горнятко – кружка, а також те, що аркан – чоловічий гуцульський танець.

Видання містить різнокольорові ілюстрації, що для дитячої книжки багато значить.

Отже, луцький період життя М. Левицького – це не тільки плідна викладацька та лікарська праця, а й написання художніх тво-

рів для дітей, які покликані виховати свідоме покоління українців. Ці тексти засвідчують цілісність кредо вчителя і письменника.

«Лікарську працю свою почав батько на Волині, в Ковлі. Доля судила, що й закінчив він свою життєву путь також на Волині, в Луцьку» [20, 8], де, як писав у некролозі В. Дорошенко, «придбав собі заслужену славу як чесний громадянин і гарний педаґоґ» [2].

Література:

1. Дід Модест [Левицький М.]. Лихо з вогнем. Зілюстрував А. Манастирський/Золота бібліотека української дитини/Під ред. Миколи Матвійчука. Вип. 10. – Львів: Накладом М. Матвійчука, 1930. – 16 с.

2. Дорошенко В. Модест Левицький//Життя і знання. – 1932. – Ч. 10–11 (58–59). – С. 321.

3. Королів-Старий В. «Дід Модест» //Тризуб (Париж). – 1933 (рік видання IX). – Ч. 28–9 (386–7). – 6 серпня. – С. 10–15.

4. Левицький М. Деда//У новий світ. Ч. II: для VI групи трудшкіл. – Державне видавництво України, 1927. – С. 112–119.

5. Левицький М. Забув. Щастя Пейсаха Лейдермана//Плевако М. Хрестоматія нової української літератури: Від початку 80-х років XIX ст. до останніх часів: Підручна книга/3-є вид. – Харків: Всеукраїнська кооперативна видавнича спілка «Книгоспілка», 1925. – С. 345–353.

6. Левицький М. Забув. Щастя Пейсаха Лейдермана//Плевако М. Хрестоматія нової української літератури. Т. II: Від початку 80-х років XIX ст. до останніх часів. – Харків: Державне видавництво України, 1923. – С. 345–353.

7. Левицький М. Казенні діти: із спогадів лікаря/Відбитка з тижневика «Воля». – Відень; К.: Видавництво «Наша воля», ч. 2, друкарня «Форверст», Відень V, 1920. – 37 с.

8. Левицький М., д-р. Конспект теорії письменства. – Подебради: вид. «вид. т-во при У. Г. Акад.», 1923. – 61 с.

9. Левицький М. Петрусів сон: Оповідання. Видання третє. Ілюстрував Е. Козак/Золота бібліотека української дитини/Під ред. Миколи Матвійчука. Вип. 12. – Львів: Накладом М. Матвійчука, 1930. – 24 с.

10. Левицькый М. Петрусивъ сонъ: Оповидання/Видано на фондъ И. Я. Череватенка. – С.-Петербургъ: Типографія Училища Глухонѣмыхъ, Гороховая, 18, 1906. – 23 с.

11. Левицький М., д-р. Теорія письмен-

ства. – Луцьк: Накладом К. Ільницького. Видання «Видавничої Спілки», 1928. – 95 с.

12. Левицький М., др. Українська читанка: Підручник на ІІ ступінь курсів для дорослих. – Б.м.: Головний склад. Волинська окр. управа Союзу польськ. учительства народніх шкіл; Рівне, вул. Фоша 2. Книгарня Наук. т-ва ім. Шевченка. Відділ в Луцьку вул. Ягайлонська 111, б.р. – 120 с.

13. Левицький М. Шкільні товариші: оповідання/Відбитка з тижневика «Воля». – Відень; К.: Видавництво «Наша воля», ч. 1, друкарня «Форверст», Відень V, 1920. – 32 с.

14. Левчанівська І. Добрий, щирий, сердечний «Дідусь» //Сяйво душі Модеста Левицького. Життя і творчість/Упоряд. Л. Токарук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 237–239.

15. Левчанівський О. Мої спогади про Модеста Пилиповича Левицького//Фонди музею Лесі Українки Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – ОФ. 1036. – 3 с.

16. Мозендз Л., Левицький М. Ярчик і Юрчик у Карпатах/Видав І. Тиктор. – Інсбрук, 1946. – 7 с.

17. Мозендз Л., Левицький М. Ярчик і Юрчик у Карпатах/Нашим дітям ОПДЛ. – Б.м., б.р. – 7 с.

18. Пчілка Олена. З нашого життя й письменства//Пчілка Олена. Викинуті українці: До жидівсько-української справи/Ред.-упоряд., передм., прим. В. Архипов. – К.: МАУП, 2006. – С. 210–234.

19. Словник української мови: У 11 т. – Т. VII. – К.: Наук. думка, 1976. – 723 с.

20. Спогади про Модеста Левицького/Передмова Ю. Мулика-Луцика.– Вінніпег, 1967. – 39 с.

Віктор ЯРУЧИК (м. Луцьк)

ЛУЧАНИН ЯКІВ ГУДЕМЧУК ІЗ ПОЛЬСЬКОГО ПРИМОР'Я – ПОЕТ НАРОДНО-ПІСЕННОЇ СТИХІЇ

Яків Гудемчук (справжнє прізвище Яків Мушинський) народився 12 вересня 1922 року в Луцьку на Волині. Коли хлопчику виповнилося 4 роки померла його мама. Виховувала Якова його тітка. Навчався у Луцькій гімназії ім. Лесі Українки, згодом у Луцькому педінституті (закінчив у 1941 році). Початок війни вніс свої корективи у життя молодого поета. На той час він все більше цікавився поетичним словом. Змушений був вступити до офіцерської школи у Житомирі. Після її закінчення у 1944–1945 роках воював у складі Війська польського. Батька Якова Гудемчука було вислано до сталінських таборів за участь у визвольних змаганнях УНР.

В рамках переселенської акції «Вісла» Якова Гудемчука як і тисячі інших українців було виселено на північні землі Польщі. Так письменник опинився у Кошаліні, де прожив решту свого життя.

Тут став справжінм поетом, а ще – перекладачем, багатолітнім редактором української радіопередачі. Був співзасновником Українського суспільно-культурного товариства в Кошаліні, дописувачем «Нашого слова», «Нашої культури» та «Українського календаря». Упродовж 1956–1973 р.р. очолював правління УСКТ у Кошалінському воєводстві. Перекладав польську та німецьку поезію на українську мову. Автор двох поетичних збірок «Балтійські чайки» (1975) та «Примор'я» (1985). Член Спілки польських літераторів Кошалінського осередку. Загалом постать Якова Гудемчука є малознаною у літературознавстві. У 2004 році в «Українському літературному провулку», що кожного року, починаючи з 2001 року виходить у Любліні, професор Микола Зимомря опублікував архівні згадки про поета Якова Гудемчука. Особлива увага звернена на багатство творчих поривів автора, його ліричні спогади з дитинства на Волині і вписання себе в краєвид Примор'я, де від 1947 р. жив поет (у Кошаліні) та писав свій творчий літопис. Саме завдяки клопотанням Миколи Зимомрі вже посмертно вийшла книжка віршів Якова Гудемчука «Різноцвіття» (Кошалін 2003) – через кілька місяців по смерті митця.

Перші літературознавчі дослідження про творчий доробок Якова Гудемчука з'являються у 60-х роках XX століття. Так у статті «Читач про поезію і поетів», що підписана криптонімом М.Т. [8], проводиться порівняльний аналіз поезії Остапа Лапського та Якова Гудемчука. Спочатку літературознавець дає високу оцінку творчості обох авторів, називаючи «найбільш скристалізованими і зрілими українськими поетами в Польщі», однак згодом суперечить сам собі, критикуючи творчість одного (Лапський) і схвалюючи творчість іншого (Гудемчук): «Якщо у Я. Гудемчука все гарно зримоване й без усяких зусиль зрозуміле, то у О. Лапського римів майже немає, а до зрозуміння твору треба добиратися крізь гущавину найрізніших словних заховок. Якщо у О. Лапського поетичних образів і висловів повний кучерявий букет, то у Я. Гудемчука відчувається дзвінкий гомін зримованої прози і публіцистики» [8, 5]. Навіть для початкуючого літературознавця така критика є, м'яко кажучи, поверхова і непрофесійна. Адже загальновідома істина – коли якійсь групі осіб незрозумілий твір мистецтва, то це не значить, що він не є вартісним. Однак не хочеться бути категоричним у своїй критиці слів автора статті. Нині поезія Лапського високо цінується літературною критикою, а в 60-і роки минулого століття його модерністичні твори були справжнісіньким «ребусом» для переважної більшості читачів, тому й народжувалася подібна критика: «… вірш багато тратить. У ньому нема отієї прозорості слова,

про яку говорив І.Драч, нема тієї дисципліни думки, про яку згадував Л. Новиченко, а є багато довільно пов'язаних уявлень, які, говорячи словами О. Довженка, стрибають і розлітаються, як горобці, є багато орнаменту і кучерявості, багато зайвого ребусування» [8, 6]. Тут найбільш прикрим є те, що автор ховається за іменами відомих українських літературознавців, слова котрих аж ніяк не стосувалися модерної творчості письменників. У той же час сам критик ховається за криптонімом М. Т.

Попри високу оцінку творчості Гудемчука, дослідник під криптонімом М. Т. наголошує, що у багатьох його поезіях Якова Гудемчука «не можна сказати, що є щось незрозуміле. Все ясне, як на долоні», однак «… переважають […] загальники, про які згадала «Молодь України», оцінюючи вірш М. Мацінського. Конкретні деталі, конкретні образи заступлені загальними фразами» [8, 6]. Тут автор знову проектує критику творчості зовсім іншого письменника на твори досліджуваного автора.

Наприкінці статті критик дає поради письменникам: Лапському вирватися зі своїх «ребусових гаїв непрозорості і незрозумілості» і піти «шляхом змістовної, стилістичної й образної якості, тоді його поезія матиме значно більшу вартість, глибше значення й широкий вплив», а Гудемчуку – «позбутися багатослівності й публіцистичного римування, взятися до всебічного очищування своїх творів від зайвих слів, загальних образів та значно більше насичувати їх конкретними, змістовними деталями й образами, не впадаючи, однак, в тенета загадкових ребусів» [8, 6].

Можливо, що редактори часопису самі написали цей критичний матеріал, аби розворушити, спровокувати закостеніле україномовне літературне середовище до енергійної дискусії та загострити увагу до журналу, збільшити його популярність, однак така думка, швидше за все, є малоймовірною. А подібна критика не була поодиноким явищем, хоча траплялися подекуди і професійні відгуки в захист письменників. Завдяки цьому на сторінках журналу зав'язалася цікава дискусія.

Зокрема у статті Ф. Крата «Анкета «Нашого слова» [6, 13] високо оцінюється творчість Євгена Самохваленка та Якова Гудемчука. Імпонує класична манера віршування Гудемчука ще одному літературознавцеві – Адамові Тилімонюку, про що він пише у статті «Мій погляд на літературу й мистецтво».

Поетичний доробок Якова Гудемчука можна віднести до так званої УСКТ-івської літератури, що творилася в добу зародження Українського суспільно-культурного товариства у Польщі (1956 рік). Як і в творчості Євгена Самохваленка, Івана Златокудра, так і в Гудемчук суспільна заангажованість і схильність до ліризму обумовлюють паралельний розвиток двох поетичних світів. Один, творений міцними акордами бадьорих закликів і похвал «дзвінкому сьогодні», і другий, мрійливий, оповитий тугою за краєм дитинства, оперуючий категоріями рефлексійної лірики:

І я свою святиню маю –
В душі своєї глибині
Не раз у неї забігаю,
Щоб помолитись в тишині… [5, 29]

Суспільна лірика виявляє репортерські схильності Гудемчука: реєстрацію та зображення усього, що діється навколо. Самохваленко шукає більш «ідейних», великих тем. Особиста лірика цих авторів – це, в основному, мотиви патріотичні, пейзажні, любовні, з автобіографічними конотаціями і філософськими роздумами. Обидва творці є послідовними прихильниками традиційної форми вірша. Гудемчукові часто притаманна надмірна описовість, наративність. Самохваленко охоче використовує мелодику народної пісні. Не є це поезія новаторська, але можна сказати, що вона витримує критику з точки зору загальнопоетичних критеріїв оцінки літературного твору.

Творчість Якова Гудемчука формувалася в складних повоєнних реаліях, а туга за волинською землею не раз звучала у його поетичних творах. Його успіхи на літературній ниві засвідчують схвальні відгуки Віталія Коротича, Миколи Олійника, Степана Ко-

зака, Євгена Волощака, Антона Середницького, Миколи Мушинки та інших. Відомий польський письменник, автор роману про Тараса Шевченка «Українські ночі або родовід генія» Єжи Єнджеєвич так відгукується про Якова Гудемчука: «Гудемчук родом з Волині… В його поезіях любов до України переплітається з відданістю польській країні, кожний куточок якої – чи то Балтійське море, чи Криниця, чи Вроцлав, чи Старий Ольштин – знаходять незрівнянного співця і художника». Поет однаково цінує обидві свої Батьківщини:

І певен я, у серці сина
Горять незгасно дві зорі:
Одна – приморська, з Кошаліна,
І та, що плещеться в Дніпрі.

О. Крохмальницький, пишучи про Якова Гудемчука стверджує: «Якову Гудемчуку однаково близькі й дорогі як закарбовані світлою дитячою пам'яттю Волині (місце, де народився поет – ***В.Я***.), так і приморські ночі, ночі сині (польські приморські береги, де поет прожив решту свого життя, – ***В.Я.***)» [7, 153]. Дозволимо собі не погодитися із дослідником у тому, що польські краєвиди для Я. Гудемчука були реальні, їх можна було відвідати і насолоджуватися їх красою, коли тільки заманеться, тоді як пейзажі волинські були у недосяжній далині. І не стільки ідеться про категорії місця, скільки про категорії часу. Ніколи вже не може людина пережити того, що переживала у роки свого дитинства. Якщо фізично Я. Гудемчук міг відвідати свою велику батьківщину – Волинь, то у часовому вимірі міг линути до рідної Волині часів дитинства лише у своїх мріях та віршах. Однак навіть не про малу батьківщину переважно мріє поет, а про велику. І у авторському вірші-посланні сюди належать усі українські землі, навіть ті, звідки не є родом письменник:

Лети, моя пісне, у рідні Карпати,
До сонцем залитих моїх полонин.
Туди, де родила мене колись мати,
Де гілля гойдають вітри з верховин.
…… … … … … … … … … … … … … … … …
Лети, моя пісне, до рідної хати,
Голубкою ти на подвір'я злети!
Про тугу глибоку почни воркувати,
Про радість, що буде в горах цвісти! [4, 78]

Цікаво, що тут ідеться про узагальнений образ матері, яка уособлює в собі батьківщину-Україну.

Окремої мови заслуговує особистісна лірика Якова Гудемчука, в основі якої – образ поетової дружини – Катерини. Власне, весь корпус інтимної лірики невіддільний від імені супутниці життя співця «Синіх ночей». Тому і немає нічого дивного у тому, що численні вірші у рукописних версіях містять однозначну авторову присвяту: «Моєму найкращому другові – дружині Катерині присвячую». Автор написав цілий цикл із дванадцяти поезій, які назвав «Дружині». Тема особистого кохання для Якова Гудемчука набуває нерідко узагальненого філософсько-психологічного звучання, що входить у свідомість роздумом про життя, смерть, розлуку, радість, смуток, любов і тривогу за неї на рівні подружньої сповіді.

Форма віршів Якова Гудемчука у переважній більшості традиційна. Впадає у вічі намагання всюди дотримуватися класичного розміру, що пояснює логіку публіцистичної декларативності, яка має місце у творах того періоду, в основі яких – історичне підґрунтя, спроба подати громадянську позицію у власному емоційному ключі. Докладний аналіз поетичних творів Якова Гудемчука однозначно вказує на відсутність експериментування. Повсюди він користується образами, близькими до народно-фольклорної стихії, народної дидактики.

Помер Яків Гудемчук 4 червня 2003 року в польському Кошаліні.

Література:

1. Гудемчук Я. Балтійські чайки. – Варшава, 1975. – С. 12.

2. Гудемчук Я. Вірші//Український календар. – 1985. С. 265–266.

3. Гудемчук Я. Вірші//Український календар. – 1986. – С. 302–306.

4. Гудемчук Я. Лети моя пісне//Літературна антологія УСКТ «Гомін»/за ред. К. Кузика. – Варшава, 1964. – С. 78.

5. Гудемчук Я. Моя святиня//Примор'я. – Варшава. – 1975. – С. 29.

6. Крат Ф. Анкета «Нашого слова»// Наша культура. – 1965. – № 3. – С. 13.

7. Крохмальницький О. Братні голоси// Жовтень. – 1975. – С. 153.

8. М. Т. Читач про поезію і поетів//Наша культура. – 1965. – № 2. – С. 4–6.

9. Яручик В. Українська поезія, творена в Польщі після Другої світової війни: монографія. – Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – 228 с.

Геннадій ГУЛЬКО (Луцьк)

ДО ПИТАННЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОДІЙ ЩОДО «ЛУЦЬКОГО ЧУДА» 1257 РОКУ

«… Бог чудо вчинив,..то вітер повертав каменя на них (татар) …»
Літопис руський

Гострі політичні та економічні проблеми нашого сьогодення залишили кілька років тому поза увагою громадськості досить цікаву дату, що мала місце сім з половиною століть і яка тісно пов'язана з історією древнього, 1025-річного Луцька. Мова ведеться про подію, яка в літописних джерелах описана як чудо Господнє, проявлене під час облоги міста татаро-монгольськими завойовниками на чолі з начальником ординських військ у правобережній Україні Куремсою. Як оповідає «Літопис руський», датуючи події листопадом – груднем 1257 року, «..коли Куремса стояв біля Луцька, сотворив Бог чудо велике. Луцьк був неукріплений і непідготовлений, і збіглося у нього багато людей. А був холод великий і вода велика. І коли він (Куремса), прийшов до Луцька, то не зміг перейти (ріку Стир) Він хотів міст захопити, але городяни відрубали міст. Він тоді пороки поставив, намагаючись відігнати (їх), але Бог чудо вчинив, і святий Іоанн (Златоустий), і святий Микола (Мирлікійський): знявся ж такий вітер, що коли порок вергав (камінь), то вітер повертав каменя на них (татар) [Додаток 1. ?1]. Вони все одно далі сильно метали на них, (городян, і) зламався силою Божою порок їхній. І, не досягнувши нічого, вернулися вони в сторони свої, тобто в поле» [1, 418].

В окремих публікаціях щодо даної події автори нерідко відносять чудо лише до сили Господньої або ж тільки святому Миколаю, вважаючи його з цієї причини спасителем і покровителем Луцька [21,112]. Водночас літописець, як зазначено вище, згадує тут ще й святого Іоанна Златоустого, що очевидно потребує спроби пояснення того, з чим пов'язав автор літопису такий запис. Звичайно, при описі сотворенного чуда чільне місце тут займає Господь Бог, від сили й волі якого воно було вчинено. Другим наводиться святий Іоан Златоустий, архієпископ Константинопольський, день пам'яті якого припадає на 13 (26 н. ст.) листопада, і нарешті, третім літописець згадує святителя Миколая, архієпископа Мір Лікійських, чудотворця (день пам'яті 6 (19) грудня). Цим самим автор літописної згадки досить чітко окреслив трьохтижневий період, протягом якого війська Куремси облягали Луцьк – між 13 листопада та 6 грудня за старим стилем. В який саме день відбулось «чудо Господнє» літопис не уточнює, але за традицією його приписують дню пам'яті святителя Миколая Мірлікійського, чудотворця. Слід зазначити, що він на той час вже був на Волині досить шанованим святим. Вірогідно це було пов'язано з діяльністю Жидичинського Свято-Миколаївського монастиря та знаходженням там чудотворної ікони святого Миколая, до якої, як відомо з літописів, приїздив ще у 1227 році помолитися князь Данило Галицький. Знаковим було також і те, що князь після цієї поїздки в Жидичин відмовився від збройного захоплення Луцька, вважаючи негідним це робити після паломництва до чудотворної ікони. В літописах є й інші згадки, зокрема під 1235 рік, коли князь Данило «… молився Богу і святому архієрею Миколаю, який показав чудо своє…» [1, 392]. Аналогічним є також спомин літописця і за 1255 рік. Це все може означати лише одне – цей святий був особливо шанований князем Данилом Галицьким і поряд з Іоанном Златоустим, в честь якого він мав друге своє ім'я, святий Миколай вважався особистим княжим покровителем. Вірогідним є й те, що саме зусиллями цього князя культ святого Миколая поширився в нашому краї і залишився тут досить популярним. Зокрема ще в 1852 році на історичній Волині діяло біля 400 храмів, йому присвячених [12, 96].

Ще й у наші часи на території нинішньої Волинської області розташовані 57 Свято- Миколаївських православних громад. Не слід відкидати також версію, що на момент згадуваного «чуда» відома серед волинян ікона з Жидичина знаходилась в Луцькому замку, куди з усієї округи збіглося «багато людей», а отже й ченці з монастиря із своєю найбільшою святинею. Все це й стало причиною, що «чудесне спасіння» від меча жорстоких монгольських військ надійшло, як вважали наші предки – лучани і від святого Миколая.

У цілому вищезгаданій літописній події присвячено достатню кількість праць дослідників минувшини Волині, тому в даному повідомленні приділено увагу лише одному аспекту з цієї оповіді – згадці про пороки. Цей своєрідний різновид важкої зброї для метання каміння, не так вже й часто згадується в історичних джерелах 12–13 століть при описах літописцями військових дій на Волині, та, зокрема, біля Луцька. Це ж стосується й окремих видів тогочасної важкої метальної зброї – стрілометів та арбалетів, як пристроїв для метання важких стріл, коротких списів тощо [16, 22].

Якщо розуміти під поняттям «порок» стінобійний пристрій з пращею (саме так ще називає їх і літописець), то він не був особливою новинкою для Київської Русі. Ще задовго до монголо – татарської навали порок активно використовувався не лише проти оборонних укріплень, але й проти живої сили на полі бою. Для підтвердження згаданої вище гіпотези можна привести ряд промовистих прикладів. Зокрема характерною тут є літописна згадка за 1234 рік, коли під час чергової усобиці за Чернігів на полі «лютої» битви за участю військ князя Данила Галицького застосовувався «… таран … і метали каменем (на) півтори перестріли. А камінь (був такий), що його (ледве) могли чотири мужі сильні підняти» [1,391]. В даному випадку порок літописець називаює тараном, який метав камені на півтораста метрів, але зрозуміло, що мова ведеться за один і той же тип метального пристрою. Підтвердженням цієї версії є також оповідь з відомої пам'ятки давньоруської літератури «Повести о разорении Рязани Батыем» присвяченої, як відомо, подіям 1237 року. Тут досить детально розповідається, що для знищення оточених русичів на чолі з Евпатієм Коловратом, які героїчно і довго оборонялися, монголи «… навели на него множество пороков и стали бить по нему из бесчисленных пороков и едва убили.» [3, 216].

Так чи інакше, такий досить ефективний вид тогочасної метальної зброї у 12 та 13 століттях міг застосовуватися і луцькими воєводами, особливо для прикриття вузької греблі та мосту, через які, як вважають сучасні дослідники, вела одна з доріг по нинішній вулиці Братковського до брами тоді ще дерев'яного міського замку [10,17]. Звичайно, що посад теж мав якусь лінію оборони типу високого частоколу, що проходив на підвищеннях берегів Стиру та його заплав, а також кілька воріт, що зв'язували населення середньовічного Луцька з приміськими селами [19,57]. Такі ворота мусили пильно охоронятися воїнами з відмінною метальною зброєю, можливо, й пороками – метавками. Адже кількох залпів навіть невеликим камінням з порока по неширокій насипній дорозі, що вела до цих воріт серед заплав, було достатньо, щоб остудити запал найхоробріших нападників. Звичайно, тут могли також бути й різні стріломети – луки, арбалети тощо. Водночас вже більшим камінням з пороків могли обстрілювати й передмістну площу та переносні щитові перекриття, де перед атакою могли накопичуватися ворожі воїни. Аналогічно могли діяти й їх супротивники.

Існує багато гіпотез про те, де ж розміщувалася літописна луцька гребля. Як версія, такий насип міг знаходитися десь біля будинку сучасного медичного коледжу, що по вул. Лесі Українки. Тут було досить високе місце природнього підвищення грунту, де вдавнину могли спорудити греблю через заплаву старого річища Стиря – Глушця. При цьому найбільш глибоку частину заплави, що колись займала територію біля нинішнього майдану Братський міст і в дощову погоду перетворювалася у широке водяне плесо, міг перетинати наплавний

міст. У випадку небезпеки він знищувався і його залишки відпливали за течією. Саме так описує літописець події у зв'язку з нашестям татаро – монгольських військ воєначальника Куремси, коли «..городяни відрубали міст». Дану версію не заперечують також дані, одержані в останні роки фахівцями щодо значної повноводності Стиря та його приток в 12–13 століттях та періодичну зміну основного річища в районі Старого міста [19,49]. З усіх сторін в грудні 1257 року Лучеськ оточувала, як пише літописець «велика вода» і тому навряд чи військам Куремси для наступу на місто можна було знайти більш вигідне місце. Тому городяни й активно обороняли цей насип навіть після того як міст «відплив» з тим щоб супротивники не навели вже свою переправу. Цей змусило монгольського воєначальника посилити обстріл через водне плесо цього важливого укріплення. Саме так можна зрозуміти згадуваний вислів літописця: «Він тоді пороки поставив, намагаючись відігнати (їх)».

Якщо взяти за основу згадані вище версії, то стає зрозумілим, чому під час облоги ворогами Луцька літописці неодноразово приділяли увагу описам військових подій на греблях та мостах та ще й з використанням метального каміння [1,228]. Крім цього тут можна зробити висновок, що згадані літописні події розгорталися власне не біля стін дерев'яного замку, який було легко зруйнувати пороками або спалити. Цілко вірогідно, що враховуючи захист основної території міста водними рубежами, там оповідалося саме про боротьбу за передмістні укріплення.

Важливо, що гіпотезу про наявність на згаданій території дамби і мосту та її активну оборону, хоч і умовно, так як тут ще не було системних археологічних розкопок, підтвержують і окремі випадкові матеріальні знахідки. Вони, за давністю походження, можуть бути сучасними подіям часів «Луцького чуда». Зокрема, в минулому році, як стверджують очевидці, під час ремонту каналізації біля нинішнього медичного коледжу був знайдений один з каменів, що може бути кваліфікований, як снаряд для порока [Додаток 2]. Він знаходився на глубині більше двох метрів, тобто цілком міг відповідати рівню грунту другої половини 13 століття, враховуючи неодноразову підсипку грунту в цій постійно людній частині міста. Цей предмет має дещо овальну форму, розмір його 22–19–17 см, а вага – 11, 5 кг. Виготовлений він з базальту, гладко оброблений, майже відшліфований. Можливо, що його виготовляли в спеціальній майстерні, адже відомо, що монголи під час нашестя на Київську Русь та й Західну Європу, широко використовували різноманітні пристрої для метання важкого каміння. Такі майстерні в нашому регіоні вони могли мати лише на території своїх союзників – Болоховських князів. Тому є підстави вважати, що до місця його знахідки він був доставлений в монгольському обозі із зони, де перед походом на Володимир та Луцьк перебували війська Куремси – Болоховській землі, тобто західній Житомирщині та Кременеччині [21,111]. Саме ці регіони, як відомо, багаті покладами схожого за типом каменя – базальту з червоними вкрапленнями. В той же час Волинь, в зоні Луцька, зовсім бідна будь – яким камінням, що й змусило Куремсу у своєму обозі за десятки кілометрів везти по осінньому бездоріжжю метальні ядра для пороків. В середній своїй частині цей знайдений камінь дещо завужений, що давало можливість більш зручно та ретельно вкладати його у метальний шкіряний фартух порока – пращі, що забезпечувало більшу точність попадання в ціль та безпеку для обслуги при кидку снаряда. Водночас ретельна шліфовка каменя дозволяла максимально збільшити відстань польоту. В результаті камінь – ядро такої форми та ваги, викинутий метальною машиною, міг пролетіти не лише, як згадувалось вище, півтора перестріли, тобто 150 –180 метрів, але й значно далі. Найпростіші підрахунки засвідчують, що сила удару такого каменя, що рухалося по параболічній траєкторії, буде сягати не менше 150 кг/см 2. В разі влучення в дерев'яні стіну або забороло, він міг їх пробити, а щодо влучення у вершника або пішого воїна, то наслідки могли б бути смертельними не тільки для них, але й

оточуючих. Водночас при польоті каменя – ядра такої форми виникав своєрідний шум, що спричиняв паніку серед воїнів, особливо з ополчення, які ще не бачили роботу такої незвичайної техніки. Візуальне порівняння цього каменя з літописним малюнками пороку та його метальних снарядів також дає підстави стверджувати, що описуваний камінь такої своєрідної форми та рівня обробітку міг бути одним тих, що використовувалися для обстрілів пороками. [Додаток 1, 2]. Вірогідно за умов дощової осені та м'якого грунту берега заплави Глушця, де колись розміщувалась бойова площадка для монгольського порока, один з таких каменів міг скотитися в багно і потонути.

Ще одним матеріальним доказом активної оборони середньовічними лучанами вищезгаданої гіпотетичної греблі можуть бути й інші матеріальні знахідки, що можна датувати другою половиною 13 століття і які могли бути свідками тих далеких в часі подій. Вони також, зо словами очевидців, у 2008–2010 роках були випадково виявлені під час земляних робіт на відрізку дороги між нинішніми Старим ринком та площею Братський міст. Мова йдеться про наконечники для важких стріл, або так звані «болти», що були вістрям для коротких, з товстим древком стріл, що випускалися з стаціонарного стріломета аба ж його ручного варіанта – арбалета [4,345]. Ця зброя у згадувані роки теж не була рідкістю і враховуючи тісні торгові та інші зв'язки тогочасної Волині із Заходом могла активно використовуватись волинянами у боях з ворогами. Особливо ефективні важкі стріли були під час боїв з татарами, які ще рідко використовували важкі обладунки, які нездатна була б пробити, зокрема, міцна арбалетна стріла. В одному з досліджень автор наводив, як приклад, опис такого наконечника [17,150]. За формою – це шестисантиметровий в довжину та один сантиметр в товщину залізний стержень, з коротким чотиригранним вістрям та глибокою майже трьохсантиметровою втулкою, шириною в 0,8 сантиметра. Вага його становить 33 грами і разом з коротким, майже сантиметровим древком така стріла могла сягати 200 грамів [Додаток 3 а]. На віддалі 100 метрів вона здатна було пробивати будь- які обладунки. За якістю виготовлення та типом кріплення до древка, цей арбалетний наконечник можна класифікувати як виріб імпортного походження з країн Заходу [20, 126].

Вже до іншого типу належить арбалетний «болт», виготовлений, вірогідно, місцевими майстрами з досить неякісного, швидше всього, «болотного» заліза. Довжина його без обламаного черенка 5 см, ширина чотирьох його граней біля одного сантиметра, вага до 30 гр, довжина загостреного вістря – два сантиметри. Задня частина наконечника дещо завужена, вірогідно для кращої аеродинаміки стріли під час польоту, яка разом з древком і наконечником мала б мати вагу не менше 200 грамів та півметра довжиною [Додаток 3, б]..

Ще більш грізний вигляд має інший черенковий арбалетний наконечник. Загальна довжина його 9,5 см, де тільки власне наконечник має довжину 5,7 см, товщина його складає 1,7 см. Наконечник також має вигляд чотигранного залізного стержня, з рельєфною пяткою та міцним чотирьохсантиметровим черенком, вага його майже вдвічі попереднього і становить майже 50 грамів. Найпростіші підрахунки дають можливість уявити, що древко півторасантиметрової товщини з таким наконечником для рівноваги в польоті повинна мати довжину більше метра і вагу до 300–400 грамів. Зрозуміло, що для стрільби такою стрілою ручний арбалет вже не годився [Додаток 3, в]. Найвірогідніше, що з нього стріляли з стаціонарного стріломета, що був встановлений на оборонних спорудах замку чи посаду. Та й політ такої стріли був значно більший, та й ефект від пострілу був більш значний, так як така стріла могла вразити не одногог воїна. З вищезгаданого району Старого міста походять і окремі наконечники важких стріл інших типів, згадуваних автором в попередніх дослідженнях [16, 22].

І на завершення теми варто також висловити кілька суджень щодо літописної згадки про викликаний Божим провидінням вітер, що завертав каміння кинуте пороками. По-

важаючи право читачів повністю вірити в дану оповідь, все ж висловлю міркування наступного порядку. Вірогідно дощові та вітряні погодні умови грудня 1257 року, «… коли був уже холод та вода велика», призвели до того, що пороки та й луки монголів, до складової частини конструкцій яких належали деталі з кісток, шкіри та кунжутних канатів і шнурів, могли просто розмокнути та втратити еластичність. З цієї причини метальна машина не могла докинути навіть досконалі за формою камені до позицій оборонців міста. До цього ж могли додатися дійсно сильні, зустрічні кинутим каменям вітри, що характерні для Волині в цю пору року. А потім, як свідчить літопис, «… зламався силою Божою порок їхній» [1,418]. Цілком можливо, що дійсно метальних машин у Куремси було небагато і тому недостатня оснащеність цього війська засобами облоги й стали причиною, що цей монгольський воєначальник перед цим не зміг взяти і Володимир. Та й князь Данило із своїм братом Васильком, зібравши біля постраждалого від випадкової пожежі Холма війська, вже йшли на виручку оточеного Луцька. Все це за умов наступного нашестя військ більщ досвідченого темника Бурондая та знищення у 1259 році серед інших і Луцького дерев'яного «грода», породило відому легенду про місто, яке силою Господньою порятували святі Іоанн Златоустий та Миколай Мирлікійський. Разом з тим запис літописцем цієї унікальної за дрібними деталями оповіді, в черговий раз призвів до того, що й більш як через 750 років у дослідників минувшини древнього Лучеська продовжують виникати все нові історичні гіпотези щодо перебігу тих давніх подій.

Література:

1. Махновець Л. Літопис Руський. Видавництво Дніпро. – Київ, 1989

2. Кучинко М. Археологія Волині. Видавництво обласної друкарні. – Луцьк, 2005

3. Бушков А. Россия, которой не было. Загадки, версии, гипотезы. Бонус.– Красноярск, 2002

4. Октотт Є. Археология оружия. – Москва: Центрополиграф, 2006

5. Археологія Української РСР. – Київ: Наукова думка, 1975. – Т. 3

6. Всемирная история.: Государственное издательство политической литературы. – Москва, 1956.- Т. 2

7. Батюшков Н. Волынь. Исторические судьбы Юго – Западного края. – Санкт – Петербург, 1888

8. Федорова Е. Императорский Рим в лицах. Слово. – Москва, 2002

9. Козак Д. – Военное дело древних славян. Археологія, 2003. – № 3

10. Троневич П. Луцький замок. Луцьк, 2003

11. Вінокур І., Тєлєгін Д. Археологія України. Видавництво Навчальна книга Богдан. – Тернопіль, 2008

12. Светличный А., Юревич Д. Чудотворные и местночтимые иконы святой Руси. на земле Украинской просиявшие. Киев, 2005

13.Троневич П. Волинь в сутінках історії 14–16 ст. Луцьк, 2003

14. Книга Марко Поло. Москва, 1956

15. Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. Видавництво обласної друкарні. – Луцьк, 2007

16. Гулько Г. До питання про типологію окремих наконечників стріл та списів, знайдених у 2008 році на Волині. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю.- Науковий збірник. Випуск 30. Луцьк, 2009

17. Гулько Г. « І стріли, як дощ, ішли на город їх..» Старий Луцьк,2009

18. Гулько Г. Давньоримський «слід» 2–4 ст. н. е. на території Волині. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край.- Науковий збірник. Випуск 27. Луцьк, 2008

19. Метельницький Р. Загадки Старого Луцька. Часопис Волинь. Луцьк, 2003

20. Петрович Ю. Коли свистить стріла. Видавництво Ліга – Прес. Львів, 2008

21.Цельняк І. Українські князі. Данило. Львів, 2006

Надія СТАШЕНКО (Луцьк)

ЛЕСЯ УКРАЇНКА ТА ЇЇ РОДИНА НА СТОРІНКАХ ЛУЦЬКОЇ ГАЗЕТИ «УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС»

Газета «Український голос» виходила щотижня в м. Луцьку в роках 1941–1944 Незважаючи на жорстоку німецьку цензуру та заборони, на шпальтах цього видання «пробивалися» літературні матеріали, які знайомили волинян із творами Лесі Українки, Г. Чупринки, Б. Лепкого, М. Підгірянки, М. Хвильового, У. Самчука, О. Лятуринської та ін., а також з'являлися ювілейні або пропам'ятні статті, присвячені українським письменникам, рецензії, огляди, відгуки.

У названому виданні про Лесю Українку було ряд публікацій, зокрема в грудневому числі за 1941 р. друкувалася її поезія «Хто не жив посеред бурі» та стаття із закличною назвою «Ідім її слідами». В статті відзначалося, що Леся Українка – послідовниця Т. Шевченка. Особистим добром для неї було добро її нації. Тому вона підняла своє слово-зброю проти «кволості і дрімливості громадянства, проти його невільницького духа, пасивності і байдужості» [1].

Низка публікацій про Лесю Українку з'явилася завдяки А. Дублянському – відомому в краї історику, досліднику, працівникові місцевого краєзнавчого музею. Його статті часто друкувалися в довоєнних українських виданнях, виходили окремі нариси і дослідження, як-от: «Луцьк» (1934), «Православні церкви в старому Луцьку» (1936) та ін.

Ще перед війною А. Дублянський зацікавився родиною Косачів. Через багато років він згадував про це так: «Недалеко від місця мого замешкання жив чи властиве жила одна родина, що мала прізвище Косач. Ми найперше пішли до цього пана Косача. Це був росіянин. Він сказав, що далекий родич Косачів, але Лесі Українки не знав, бо був багато молодший. Натомість порадив нам звернутися до одного єврея, що за його, Косача, відомостями поставляв батькові Лесі Українки різні товари. Цей єврей жив на Красному, і ми пішли до нього. Це вже була стара людина і постійно лежала в ліжку. Коли ми його розпитували про Косача, він сказав, що пам'ятає його, а далі на всі наші питання відповідав лише: «Он был очень хороший человек. Ведь он давно уже умер. Зачем он вам?» Так ми нічого більше не могли від нього довідатись. Очевидно він не хотів зрозуміти, з якою ціллю ми розпитуємось про батька Лесі Українки. Що ж до самої Лесі Українки, то він сказав, що у Косача були діти, але він про них нічого не знає» [2, 423].

Перед війною так і не вдалося точно з'ясувати пам'ятні місця проживання Лесі Українки та її родини в Луцьку, хоч документальні матеріали виявлялися, збиралися і систематизувались.

Про це свідчить, зокрема, замітка А. Дублянського в газеті «Український голос» про багаті фонди Волинського краєзнавчого музею, серед яких він називає, зокрема, два зшитки з українськими народними піснями, записаними в одному з них Лесею Українкою, а в другому – Лесею Українкою та її сестрою від жителів сіл Колодяжного, Уховецька, Чекна, Жабокриці, Миропілля на Звягельщині та 4 листи Лесі Українки, датовані 1901 роком [3, 4]. І справді, у травні 1941 року до Волинського краєзнавчого музею із Чернігівського літературно-меморіального музею Михайла Коцюбинського були передані рукописи Лесі Українки та її сестри Ольги Петрівни Косач-Кривинюк із записами народних пісень в с. Колодяжне, а також листи Лесі Українки до В. Г. Крижанівської-Тучапської і сімейні фото [4].

23 липня 1942 р. в газеті «Український голос» промайнуло повідомлення про розширене засідання мовно-літературного гуртка, на якому зі спогадами про Лесю Українку виступила її сестра Ольга Петрів-

на Косач-Кривинюк. Присутні висловили їй глибоку подяку за надзвичайно цінні факти життєпису Лесі Українки і просили, аби вона написала спогади про Олену Пчілку.

Найімовірніше, що А. Дублянський, на той час уже редактор «Українського голосу», від сина Михайла Драгоманова Світозара Драгоманова довідався адресу Ольги Петрівни Косач-Кривинюк, яка в роки війни разом із Ізидорою Петрівною Косач-Борисовою мешкала в окупованому Києві.

Вперше ім'я Світозара (в тексті Святогора – Н. С.) Драгоманова згадується на сторінках «Українського голосу» в інформації про українських учених, які залишилися в роки війни в столиці, а саме: проф. О. Оглоблин, акад. М. Шарлемань, проф. М. Грунський, проф. В. Міяковський, Н. Полонська-Василенко та ін. [5, 5]. Згодом за його підписом з'являється замітка про виставку Київського музею-архіву [6], а 10 вересня 1942 р. він інформує про вшанування пам'яті Лесі Українки в Києві в залі педінституту з нагоди 29 річниці від її смерті.

Отож можемо висловити здогад про співпрацю Світозара Драгоманова – професора високих шкіл в Україні до 30-х рр. – із газетою «Український голос».

17 вересня 1942 року він передав листа А. Дублянського Ользі Петрівні Косач-Кривинюк. Головний редактор «Українського голосу» повідомляє сестру Лесі Українки про рукописи, які знаходяться у Волинському краєзнавчому музеї, а також надсилає план вулиць старої частини міста Луцька, аби вона вказала, в яких будинках мешкали Косачі, і просить Ольгу Петрівну написати спогади про перебування Лесі Українки в Луцьку.

У листі-відповіді, датованому 18 вересня 1942 року, Ольга Петрівна, схвильована увагою лучан до світлої пам'яті сестри, пише: «Наш старий Луцьк, наші любі лучане не забувають за Лесю! Дякую Вам за звістку про це» [7]).

Ольга Петрівна повідомляє, що лист їй передав «брат у других» Світозар Драгоманов. Вона пише також про те, що працює над укладанням біографії Лесі Українки. Хронологію її життя і творчості довела до 1890 року, отож про перебування славетної сестри в Луцьку матеріали були майже готові, оскільки спогади написані про перше проживання в древньому місті з весни 1879 до осені 1881 року. Друге перебування тривало недовго (зима 1890–1891 рр. – Н. С.), отож спогади вона мала долучити.

Відтак, Ольга Петрівна пообіцяла редакторові, що вибере з написаного найважливіше і найцікавіше для короткої часописної замітки і якнайшвидше – «цими днями» – надішле для передрукування в газеті.

План забудови старого міста Ольга Петрівна лишила в себе, зазначаючи в листі: «Дозволила собі залишити той план Луцький, що Ви долучили до листа, – приємно мені на нього дивитися, – а Вам на копії з нього позначила два «катедральні» доми, в яких жила Леся Українка (тобто вся наша родина) зараз по переїзді зі Звягля до Луцька весною 1879 року» [7].

На жаль, Ольга Петрівна не могла пригадати, яке було помешкання і як довго жили вони у першому «костьольному домі, тобто в мурованому домі поруч із «кафедрою» на Кафедральній чи Костьольній вулиці недалеко від замка» [8,3]. У спогадах вона відзначає «менше ніж рік», а в листі до А. Дублянського пише: «Як довго ми в ньому жили, я не знаю і не маю жодних документів, щоб доводили цеє» [7]. Воно й не дивно, адже на ту пору їй було лише два роки. Садибу й «дім над рікою», де жила сім'я Косачів другу половину свого першого перебування в Луцьку, вона позначила на плані, а в листі до А. Дублянського написала таке: «З мене дуже невдалий маляр і кресляр, прошу вибачити за мої плани, але намалювала й те, що пригадую, з садиби й дому над рікою» [7]. (На невеликому аркуші паперу Ольга Петрівна вказала «зашклений ґанок», город, який копали Леся і її брат Михайло, паркан, ріку Стир – Н. С.).

Детальнішим був план будинку, в якому Косачі проживали взимку 1890–1891 рр. Ольга Петрівна позначила, де знаходились передпокій, кімнати («покій») молодших дітей, батьків, вітальня (вказане місце, де стояло Лесине фортепіано – Н. С.), кімната

Лесі та Ольги, канцелярія Петра Антоновича, а також вказала на розташування кухні та двору.

Одержані важливі відомості А. Дублянський відразу подає до друку в газеті «Український голос» у матеріалі: «Дім, в якому жила Леся Українка» [9, 4]. У ньому, зокрема, говориться: «Завдяки ласкавій допомозі сестри Лесі Українки, старанням часопису вдалося встановити один будинок, де взимку 1890–1891 рр. жила родина Косачів… Дім двоповерховий. Знаходиться на розі вулиць Катедральної й Троїцької (колишньої Домініканської»). Помешкання батьків Лесі Українки було на другому поверсі зі сторони вул. Катедральної. Будинок цей мурований, належав колись до костельних будинків і знаходиться в доброму стані.

Два інших будинки в Луцьку, в яких жила Леся Українка з весни 1879 р. до осені 1881 р. ще вимагають точнішого усталення».

У редактора була надія, що Ольга Петрівна Косач-Кривинюк приїде до Луцька. В листі до нього від 17 вересня 1942 р. вона висловила сподівання, що їй вдасться приїхати до міста свого дитинства, пройтися незабутніми стежками, ознайомитися із рукописами, які зберігаються в краєзнавчому музеї і детальніше розповісти про перебування родини Косачів у Луцьку.

У жовтні 1942 р. Ольга Петрівна надіслала редакторові газети «Український голос» спогади про перебування Лесі Українки в Луцьку. Як згадував А. Дублянський, цензор Цуппігер відмовлявся дати дозвіл на друк цих матеріалів, і тільки завдяки домаганням редактора спогади побачили світ у грудні 1942 року в номерах за 11, 18 і 25 грудня. Після війни рукопис Ольги Петрівни був переданий до Інституту літератури і нині зберігається там.

Спогади були опубліковані у збірнику «Спогади про Лесю Українку». – К.: Дніпро, 1971. – С. 44–50, а в коментарях зазначено: «Цей уривок друкується за першою публікацією в збірнику «Спогади про Лесю Українку». – К., 1963 р.

Отож, як бачимо, була допущена неточність у коментарях, бо вперше сторінки луцької біографії Лесі Українки за спогадами її сестри були видрукувані в луцькій газеті «Український голос» у грудні 1942 року.

У першому виданні «Спогадів про Лесю Українку» (1963) у коментарях читаємо: «В кінці рукопису дата Х., 1942». Саме в жовтні 1942 р. Ольга Петрівна надіслала свої матеріали про перебування Лесі Українки в Луцьку А. Дублянському. Однак у другому, доповненому виданні «Спогадів про Лесю Українку» (1971), з'явилася дата 1941 р.

У листах Ольги Петрівни Косач-Кривинюк до Анатолія Дублянського [7] є інформація про те, що в Києві вона одержувала газету «Український голос» (лист від 8.11.1943). «Дуже вдячна за газету, одержую її й читаю з великою приємністю» (лист від 26.11.1943 р.). Число із початком друку її спогадів зустріла прихильно, однак зауважила прикре втручання в тексті: «Чому Ви виправили моє «восьмилітня» Леся весною 1879 року на «семилітня» ? – звертається вона до редактора. – «Я ж не помилилася. Леся народилася 13.11. ст. стилю 1871 року, отже, весною 1879 року їй було вже 8, а не 7 років» [10].

Оскільки О. П. Косач-Кривинюк упорядковувала сімейний архів, збирала рукописи Лесі Українки, епістолярій, її зацікавило повідомлення про листи Лесі Українки, що зберігалися в краєзнавчому музеї. Вона ще раз просить А. Дублянського надіслати їй копії листів сестри до В. Г. Крижанівської-Тучапської, які були необхідні для написання біографії Лесі Українки.

26 лютого 1943 р. вона їх одержала, за що уклінно дякувала в листі А. Дублянському та переписувачці п. Кабайді А. В. У цьому «людському документі» читаємо виболені рядки, в яких спресовані переживання і тривоги тих трагічних років: «… Не так давно (на минулому тижні) ставало передо мною турботне питання про виїзд із Києва. Мучила мене найбільше думка, як удасться мені впорядкувати материні й Лесині архіви (краще сказати, ті частки їх, що якимось чудом врятувалися досі. Бо ж стільки із них загинуло!)… Коли перебирала в думці місця, куди б мені їхати, то й Луцьк переходив че-

рез думку. Як скажете, чи знайшовся б там для мене якийсь фізичний і моральний притулок? В даний час це більше теоретичне питання, але ж нема гарантії, що воно може стати знов суто практичним» [7].

Ольга Петрівна обіцяла редакторові знайти «ще щось придатне» для газети і написати. Але більше її матеріали в часописі «Український голос» не з'являлися. А от Світозар Драгоманов друкувався й далі, зокрема зустрічаємо його повідомлення про урочистий вечір пам'яті І.Нечуя-Левицького в Києві [11].

Напевно, йому належать повідомлення про створення в Києві ювілейного комітету з відзначення 30-ліття з дня смерті Лесі Українки у складі доц. Базилевського М. П. (голова), доц. Жовтобрюха М. А., О. М. Лисенка та ін. У Будинку вчених у вересні мало відбутися наукове засідання, а після нього вечір пам'яті великої Українки. Газета «Український голос» повідомляла про панахиду пам'яті Лесі Українки в серпні 1943 р. у переповненому віруючими Андріївському соборі.

Один із учасників тих подій У. Самчук згадував про урочисту академію в Київському педінституті влітку 1943 року: «Простора заля була декорована квітами, народу було багато, спереду на підвищенні засідала президія, що складалася з голови міста Леонтія Форостівського…, сестер Лесі Українки Ольги і Ізідори, її кузена Світозара Драгоманова… Лесю Українку люблять і шанують, як і скрізь, де живуть українці …» [12, 269–270].

Відтак, заслуговує на увагу ще один матеріал, видрукуваний в «Українському голосі» 12 лютого 1943 р., «Де мешкала Леся Українка в Києві». Ці пам'ятні місця також, як інформувала редакція, вдалося встановити за допомогою родичів Лесі Українки. Зважаючи на раритетність джерела, подаємо його повністю:

«… Вперше письменниця була в Києві 1876 р. в помешканні Драгоманових. Точно встановити це помешкання поки що не вдалось (Десь на Мар'яно-Благовіщенській вулиці між Тарасівською і Малою Володимирською; будинок, в якому було це помешкання, тоді належав Конценціуму. Зими 1881–1882 і 1882–1883 років Леся Українка мешкала на Стрілецькій вулиці, будинок 4.26; на цьому місці тепер новий будинок. Восени 1883 р. письменниця для операції лівої руки, на кисті якої з'явилися ознаки туберкульозу, перебувала в клініці професора Гінека, що містилася тоді на Бібіковському бульварі, де й тепер містяться клініки медичного інституту. Весною 1886 р. Леся Українка мешкала на Фундуклеївській вулиці проти колишнього Анатомічного театру, у дворі, в одноповерховому будинку, там лежала вона кілька місяців.

Взимі 1892–1893 р. мешкала Леся Українка на Стрілецькій Ч. 9, в колишньому будинку Григоровича-Барського (навпроти 4.26), який існує й дотепер. Зими 1898–1899, 1899–1900, 1900–1901, осінь 1901, зими 1905–1906 і 1906–1907 р. Леся Українка мешкала на Мар'їно-Благовіщенській Ч. 97 на першому поверсі праворуч; цей будинок зберігся. В 1910 р. проїздом з Єгипту на Кавказ мешкала недовго на тій же вулиці в будинку Ч. 115, а в 1911 – також проїздом – на тій же вулиці в будинку Ч. 101. Останній раз у цьому помешканні була Леся Українка в травні 1913 р.: воно міститься на першому поверсі над підвальним, праворуч. Обидва будинки збереглися» [13,4].

До 30-х роковин смерті Лесі Українки в часописі «Український голос» була видрукувана стаття «Леся Українка» під криптонімом Б. а. – (Без автора? – Н. С.), у якій акцентовано, що українці не знають творчості Лесі Українки належно, що вони не усвідомлюють її величезного значення для нашого народу та «європейської вартости» її творчості. Було висловлене сподівання, що настане час, коли твори її будуть перекладені всіма мовами світу, бо вони будять людську душу, кличуть до змагань за краще завтра [15, 3–4].

Слово Лесі Українки звучало в найтрагічніші роки, вчило боротися і здобувати перемогу. На дорогах війни перетнулися долі Ольги Петрівни Косач-Кривинюк та Анатолія Захаровича Дублянського, які були осяяні іменем Лесі Українки. Сестра і найближча людина по духу здійснила свою по-

движницьку працю, уклавши «Хронологію життя і творчості Лесі Українки», а одержимий краєзнавець не дав охолонути її слідам на вулицях древнього Луцька, який Леся Українка «любила дуже, як місто, де пройшло більше як два роки її отроцького життя, як частину, та ще й столицю її укоханої Волині» [15].

Література:

1. Український голос. – 1941. – 11 грудня.

2. Листи А. Дублянського до А. Силюка//«Роде наш красний…» Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк: Вежа, 1996. – Т. 1. – С. 419–434.

3. Український голос. – 1942. – 1 січня.

4. Пушкар Н. Ю. До історії рукописного зошита//«Роде наш красний…» Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк: Вежа, 1996. – Т. 1. – С. 19–21.

5. Український голос. – 1942. – 30 квітня.

6. Український голос. – 1942. – 20 серпня.

7. Першопублікація листів здійснена науковими працівниками Волинського краєзнавчого музею О. Ошуркевичем та Н. Пушкар//Народна трибуна. – 1991. – 23 лютого.

8. Український голос. – 1942. – 11 грудня.

9. Український голос. – 1942. – 8 жовтня.

10. Лист до А. Дублянського від 17.12.1942. – ВКМ, інв. № ЛУ – 39.

11. Український голос. – 1943. – 14 травня.

12. Самчук У. На коні вороному. – Вінніпег, 1990. – 360 с.

13. Український голос. – 1943. – 12 лютого.

14. Український голос. – 1943. – 30 липня.

15. Український голос. – 1942. – 25 грудня.

Олена СТАРИКОВА (Луцьк)

ЛУЦЬК У ТВОРАХ ХУДОЖНИКА ГАВРИЛА ОСТАПЕНКА (1892–1971) (на основі творів із колекції Волинського краєзнавчого музею)

Багато волинських художників різних поколінь звертались у своїй творчості до теми Луцька. Серед них – А. Ніколаєнко, К. Якубек, О. Байдуков, П. Сензюк, А. Климов, О. Валента, С. Корсай, О. Дишко, Н. Кумановська, А. Русанович та інші. Комусь припали до душі затишні куточки Старого міста і замок Любарта, когось захопили мотиви заміських краєвидів, іншого полонила естетика міського побуту. Своєрідними документами доби, яка минула, стали твори художника Гаврила Остапенка (1892–1971) із зображеннями Луцька, його парків та алей, архітектурних пейзажів і заміських краєвидів. Автор жив і працював тут у 1930–1960-х роках.

Ім'я Гаврила Никифоровича Остапенка маловідоме широкому загалу. Проте сьогодні твори художника привертають увагу музейників та мистецтвознавців. У них, послуговуючись мовою кольору та лінії, а не сухими цифрами і фактами, художник легко й просто, із щирим захопленням та великим художнім смаком розповідає про місто, в якому живе, вулицями якого ходить, спостерігає за його жителями. Переглядаючи твори, ми неначе гортаємо сторінки історії Луцька, його змін – про це із глядачем веде монолог художник: зворушливо, щиро, подекуди наївно. Майже вся творча спадщина Г. Остапенка нині знаходяться у фондах Волинського краєзнавчого музею. Її було передано на зберігання у 1972 році – вже після смерті художника.

Біографія Г. Н. Остапенка не подивує якимись несподіваними фактами, адже є типовою для того часу. Він народився на Дону 26 березня 1892 року. Трирічним разом із сім'єю приїхав на Волинь, ставши назавжди її мешканцем. Після І Світової війни, учасником якої був, він працював учителем графічних мистецтв у чоловічому та жіночому вищих училищах, чоловічій гімназії, що у Ковелі. Твори Г. Остапенка: «Луцьк. Вулиця Пілсудського», «Луцьк. Етюд», «Луцьк. Вулиця Болеслава Хороброго» та ін., датовані 1931 роком, – свідчать про те, що в цей час він мешкає вже у цьому місті. Г. Н. Остапенко прожив життя тихо, без особливих потрясінь і пікантних випадків. Працював креслярем, землеміром в Окружному земельному управлінні (до 1939 року), але більшу частину життя займала педагогічна праця – був учителем малювання у гімназії ім. Т. Костюшка, у 1947 році викладав у студії образотворчого мистецтва, згодом – у луцьких школах № 1 та № 3, у педагогічному інституті та педагогічному училищі.

Любов до мистецтва, жадоба творчості займали центральне місце у житті Г. Остапенка. Творячи за покликом серця, він створював все нові і нові твори. Ось хмари білосніжними купами звисають над лукою біля Стиру, юний художник працює на етюдах поблизу замку Любарта, ось мчать сани засніженою вулицею міста, сонячне проміння, пробиваючись крізь гілля дерев, вибиває на стежці, стіні будинку мелодію літа… Художник проявляє сентименти до своїх сучасників і тоді він примушує нас уважно вдивлятись в обличчя лучан 1930-х років – водоноса, циганки, селянина, зображених у творах. Його цікавлять прості та невибагливі куточки міста – їх ми намагаємось відшукати і впізнати сьогодні. Одні роботи, присвячені цій темі, захоплюють своєю зворушливою розповіддю і художнім переосмисленням добре знайомих мотивів, інші – вправністю володіння техніки олійного живопису, щоб пе-

редати красу вечірньої заграви над замком Любарта, дзвінку блакить літнього неба або таємничість куточків міського парку. А між тим Гаврило Остапенко не мав професійної художньої освіти. За плечима у нього – тільки курс навчання при Одеському товаристві образотворчих мистецтв. Його мрія про вступ до Петербурзької академії мистецтв не здійснилася через події І Світової війни. Там, де йому не вистачало знань у передачі світлоповітряного середовища, перспективи, об'єму, допомагало інтуїтивне відчуття, що було у нього дуже загострене.

Усе життя художник займався улюбленою справою. Талановитий від Бога, працелюбний, уважний поціновувач прекрасного, Г. Остапенко прагнув у своїх творах втілити вічні ідеї добра, гармонії, любові, а ще – зберегти для нащадків красу рідного міста. «Луцьк. Водоніс» (1935 р.), «Лука біля р. Стир у Луцьку» (1948 р.), «с. Черчиці. Церква зі сторони Стиру» (1951 р.), «На річці Стир» (1951 р.), «Замок Любарта» (1955 р.), «Вид на Рованці зі Стиру» (1961 р.), « Газетна вітрина у центральному сквері» (1961 р.), «Вид на місто зі сторони парку» (1963 р.), «Новобудови. Вид на місто зі сторони вул. Молодіжної» (1964 р.), «Міст у парку» (1966 р.), «Луцьк. Старе місто» (1967 р.), «Річка Сапалаївка біля дитячої залізниці» (1968 р.) – це лише невеликий перелік творів художника, присвячених Луцьку. Вони демонструють, як самотужки художник опанував складну виражальну мову реалістичного мистецтва, інколи поєднуючи її із самодіяльними прийомами. Спираючись у своїй творчості на здобутки класики, доступною для глядача мовою Г. Остапенко знову і знову розповідає про свій час, про людей і, врешті, про себе як одного із тих, хто тут живе. На невеликому за форматом автопортреті зображено обличчя, прорізане тоненькими зморшками, із сивим волоссям і виразним поглядом сіро-блакитних очей. Що хотів сказати художник своїм сучасникам? З якими словами прагнув звернутись до нас сьогоднішніх?

Любов до життя, обраного фаху, захоплення красою рідних місць – ці ідеї були пріоритетними для Г. Остапенка. Художник міста… Так можна назвати цього скромного, талановитого чоловіка. Ставши одним із героїв історії міста, він назавжди вписав своє ім'я у літопис Луцька XX століття. Його твори спонукають мистецтвознавців по-новому проаналізувати малярство Г. Остапенка, дати йому оцінку й визначити місце та роль художника у мистецькому просторі Волині на сучасному етапі. А глядачам, шанувальникам мистецтва, вони дарують хвилини насолоди, можливість поринути в сентиментальні спогади, дозволяють дізнатися більше про рідний край. Збірка творів Гаврила Остапенка – окраса колекції образотворчого мистецтва XX століття у Волинському краєзнавчому музеї.

Сергій ЦЮРИЦЬ (Луцьк)

ІСТОРИЧНІ ПЕЙЗАЖІ ВОЛИНІ І ЛУЦЬКА У ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ ДЬОМІНА

Микола Дьомін – художник, про якого говорять мистецтвознавці. Микола Дьомін – поет, творчість якого живить українську літературу. Окрім того, він ще й популяризатор творчості визначних попередників і своїх сучасників, мистецтвознавець і теоретик. У національну палітру українського мистецтва він вписав щонайперше свої полотна на історичну тематику. Становленню української державності, трагічним і світлим її періодам присвячено й чимало його поетичних творів.

Ми ж хочемо звернути увагу на маловивчену сторінку його діяльності – творчість про Луцьк, зокрема, порозмислити над тим, що спонукало цей багатогранний талант звернутися до теми рідного міста – людська прив'язаність чи усвідомлення значимості Луцька в розбудові української державності. Адже відомо, що в усі часи Луцьк входив до числа тих небагатьох найактивніших політичних, адміністративних, економічних, торгових, дипломатичних, культурно-просвітницьких і духовно-релігійних центрів як Руси-України, так і Литви й Польщі.

Водночас прагнемо закцентувати увагу й на ролі особистості у творенні аури міста, адже не секрет, що в сучасному світі існує певна, заангажована суспільною думкою, колізія категорій естетичного і політичного. Проте нам дає надію на подолання цього антагонізму всезростаюча спрямованість культурної сфери до сердець людини, тоді як політична зашореність збіднює уяву індивіда, нівелює його почуття. Отже, естетизація середовища існування людини на часі задля ствердження у її свідомості чинників краси і добра, а засоби образотворчого мистецтва нам видаються доленосними впливами у національному світогляді українця.

Саме до ствердження у нашому житті усього, що підносить свідомість людини до категорії прекрасного, сприяє естетизації середовища її існування, популяризації історичних пам'яток та духовної сфери звертається у своїй творчості наш краянин, художник і поет Микола Дьомін. Окрім тематичних жанрових картин, натюрмортів, портретів, про які вже чимало написано і на яких я не зупинятимуся, чи не найбільше його в образотворенні приваблює пейзажний жанр, особливо краєвид історичний, де закцентовано той масив історичного буття наших предків, що повсякчас хвилює небайдуже серце українця.

Микола Дьомін, хоч і проживає нині у Києві, – волинянин чи радше лучанин, бо в цьому прекрасному старовинному місті над Стиром з'явився на світ, тут пройшли його дитячі роки і юність, звідси вирушив у життєві мандри.

Микола Володимирович Дьомін народився в Луцьку 24 вересня 1950 року. Навчався у середній школі № 4. Вчителі розпізнали у ньому талант до малювання й віршування і залучили до випуску стіннівки, а згодом порекомендували батькам віддати здібного учня до художньої школи. Це й визначило його подальший фах. У 1966 році Микола Дьомін вступив у Косівське училище прикладного мистецтва на відділ моделювання товарів легкої промисловості (нині це вже Косівський інститут декоративно-прикладного мистецтва). У 1970–1972 роках Микола Дьомін служив у збройних силах, був радіотелеграфістом та креслярем оперативних карт-схем. Після демобілізації працював художником-декоратором і художником рекламного комбінату в Луцьку. У1975 році вступив на живописний факультет Київського державного художнього інституту, після закінчення якого (1981–1986) працював художником-монументалістом на підприємстві важкої промисловості в Києві (КСПО), де група фахівців під його керівництвом створила стінні розписи з рельєфними елементами на тему українських народних казок, мозаїки, керамічні панно

«Весняна мелодія лісу», «Підводні стихії озер», декоративний фонтан з шамоту «Дерево осіннього саду», декоративну дерев'яну садово-паркову скульптуру за мотивами давньоукраїнських легенд та драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». Паралельно відвідує літературну студію «Джерелиця» при районній газеті «Верстатобудівник», якою керував редактор видавництва «Веселка», письменник Василь Марсюк. У цьому часописі Микола Дьомін опублікував свої перші вірші. З середини 80-х років почав займатися в літературній студії журналу «Ранок» при видавництві «Молодь», яку очолювала поетеса Галина Паламарчук. У 1989 році у молодіжному альманасі «Вітрила» була опублікована добірка його віршів. Тобто увесь цей час він розвивав у собі обидва таланти й невідомо, котрий визначав його свідомість у більшій мірі. Але дослідники відзначають, що ця творчість не була декларативною, тим паче угодовською, як того вимагав від митців час. Скорше, це були пошуки свого місця як у суспільному, так і в творчому житті. Можна тільки здогадуватись, хто і що посприяло, аби митець вдався до історичних прострацій. Але на початку 80-х років, після успішного дебюту на ювілейній республіканській художній виставці (1982 рік) тематичним полотном «Господарі землі», він пише три нові тематичні картини на історичну тематику – «Київська Русь» (1982), «Київський князь», «Легенди давньоруські» (1983). А трохи згодом з'являється знакова вуличка золотоверхого Києва під назвою «Свято на Андріївському узвозі». Звичайно ж, за святковим колоритом вгадувалась давня літописна Русь з її християнськими символами і чеснотами, розтерзаними святинями і забороненими темами, новим політичним потеплінням і молодомузівським витком українського Відродження. Важко сказати, що більше передувало саме такому повороту у творчості художника. Спілкування з поетичним бомондом Києва, що пам'ятав творчий злет шістдесятників й намагався випрацювати власну національно означену творчо спроможну концепцію всупереч космополітичній. А можливо – це був поклик його рідного міста. Але достеменно відомо, що на той час Микола Дьомін вже мав досвід такої праці. Щонайперше, будучи учнем Луцької художньої школи, неводнораз малював Луцький замок, інші старожитності Луцька, виїздив на пленери до Почаєва і Кременця. Бував в інших західноукраїнських містах, у духовних та просвітницьких центрах. Та все ж перші серйозні спроби ввести Луцьк в мистецькі галереї Микола Дьомін зробив у вісімдесяті роки минулого століття. Саме в той час започаткована «луцька» серія пейзажів – «Околиці Луцька», «Вид на замок Любарта», «Луцьк осінній», «Покровська церква», «Вид на Свято-Троїцький собор», «Волинь. Велика вода», «Над Стиром», «Волинське Полісся», «Ріка Стохід», «Село Корсині», «Монастир в Зимному» та інші. На наш погляд, саме «Околиці» посприяли успішному дебюту художника у національному образотворчому мистецтві. А відбувалося це так… Микола Дьомін після закінчення живописного факультету Київського державного художнього інституту (КДХІ, 1981) і відмінного захисту дипломної роботи, приїздить на Волинь і пише уже свій професійний містопис. Саме цим роком датується перший пейзаж, присвячений давній столиці Волинського краю, резиденції литовських князів, під назвою «Околиці Луцька». Це живописне полотно і сьогодні, з віддалі часу, вражає своєю колористикою, насиченістю історичними знаковими для міста архітектурними артефактами, живописністю. У ній відчувається Шевченкове – оспівати ріднокрай, зазирнути в часи сивої минувшини часів козаччини й гетьманщини. Силуети міських скверіків і садів схожі на билинних героїв, казкових персонажів, велетів з народного епосу. Старе місто мов заховане під біло-голубим хмарохвиллям. У деяких абрисах прочитуються коні, тесані з каменю козацькі хрести, чотарі міста. І тільки біла автівка – трансформована алегорія вершника на білому коні – вказує на час. В силуетах архітектурних артефактів розпізнаємо Покровську церкву, Петропавлівський римо-католицький костел, шпилі лютеранської кірхи, очима будинків позир-

кує до світу містечко. На передньому плані світлий луг та лозняки вздовж канавки, що нагадують епічні змієві вали. І десь далеко силуетно-натяково спинається до небохвилі замкова бурунато-земляна твердиня. Тому й «Околиці Луцька», що Любартів або Луцький замок замрів у далекій історії, у центрочасі. Тому – й на околиці Великої історії, до якої художник їде білим коником-автівкою. Доволі символів і алегорій у цій мрійно-загадковій роботі.

– Написав я її після закінчення інституту, коли приїхав до рідної домівки на гостину і відпочинок після захисту дипломної роботи, – розповідає Микола Дьомін. – Це була своєрідна живописна поема про рідне місто.

І ось після такої роздумливої «молодомузівської» роботи з'явилися київські відповідники, що викликали неабияке подивування і захоплення у колі вісімдесятників. А в подальшому – краєвиди столиці, Київщини, Волині, Полісся та різних регіонів України, зокрема, створені під час творчих пленерів, що проходили на Чернігівщині, Приазов'ї, Одещині, Поділлі, в Карпатах.

– У цьому візуальному ряді художник досліджує пензлем характерні особливості ландшафту центральної частини України, Києва: «Зима на Київщині» (1982), «Русанівка» (1983), «Весна в Гідропарку» (1983), «Старокиївська гора взимку», «Видубицький монастир», «Кирилівська церква», – зазначає Тамара Левицька. – У пленерних роботах передає особливості Седнева на Чернігівщині, малює його горбистий з байрачними перепадами рельєф; працює на Поділлі – у Кам'янці-Подільському та Хотині на Буковині; пише гірські масиви Карпат у Косові, Верховині, Яремчі; оспівує степи Приазов'я в Генічеську, могутню фортецю Білгорода-Дністровського на Одещині («Снов. Седнівські кручі», «Кам'янець-Подільська фортеця», «Фортечні мури Кам'янець-Подільського», «Мури Хотинської фортеці», «Зелені Карпати», «Дощ на полонині», «Осінь у Карпатах», «Азовське море біля Генічеська», «Білгород-Дністровський, фортеця Акерман», «Башта Пушкіна», «Тіра» та інші).

Але початок усіх цих пошуків покладено у рідному Луцьку «Околицями» … Наступне звернення Миколи Дьоміна до поетизації рідного міста пензлем на полотні датується 1985 роком, саме на відзначення 900-річчя Луцька. У цей рік він написав аж три історичні пейзажі – «Луцьк осінній» (1985), «Костел ієзуїтів» (1985) та «Паркова алея замку Любарта» (1985). До слова, останній пейзаж автор подарував Луцькому краєзнавчому музею, тобто рідному місту. У всіх трьох роботах відчутний досвід «київського» періоду, колористика представлена більшою гамою кольорів і відтінків, навіть якихось містичних напівтонів. На всіх трьох достатньо алегоричних писань і символізму. «Паркова алея замка Любарта» взагалі написана поетично чуттєвим серцем і це підкреслюють навіть золотисто-небесні берізки-пір'їни. Автор мов би навмисне акцентує увагу на приладді Поета – пір'їнах, натякаючи на літературне походження цього олійного живописного полотна. Він скористався кольористичною мовою Реріха – гірсько-небесна країна, в пошуках якої до Тибету мандрували мудреці і герої, несподівано постає на Надстировій горі. Замок – мов міфічний корабель чи біблейський ковчег ширяє в колі церков та будівель. Звернемо увагу, що на цій роботі дуже промовисто з'являється золотисто-блакитна колористика. Церкви, як вічні українські блакитно-пшеничні стяги, мов усі святі землі волинської зійшлися на Замковім майдані. Бірюзова небосинь перегукується із золотавою осінністю. Це був лише 1985 рік – а провісник української Незалежності Микола Дьомін – вже бачив омріяну поколіннями державницьких мужів Нову Україну.

– З початком 90-х років, коли Україна стала незалежною державою, автору не було потреби переосмислювати свою творчість і пристосовуватися до нових умов, – наголошує дослідниця творчості цього талановитого митця Тамара Левицька у статті «Творчість Миколи Дьоміна у світлі багатогранної художньої практики», видрукованої у збірнику наукової конференції Волинського краєзнавчого музею. – У цей період його праця в царині малярства характеризується

пошуками колористичної гармонії. Він не відходить від задекларованого реалістичного принципу і окреслює свою творчість у межах фігуративного живопису. У модерні і постмодерні художник не бачить альтернативи. На його думку, ці глобалістичні течії нівелюють конкретне регіональне мистецтво, уніфікують його національну спрямованість.

Хоч ось бо споглядаємо «Луцьк осінній» (1985), і враз закрадається думка, що десь уже натрапляв на таке творче містобачення. І справді, це живописне полотно продовжує тему, розпочату в «Околицях». Автор використовує ту ж колористику і образопис, навіть ту ж саму символіку. Ті ж загадкові велетні, що вросли у місто деревовиддям, просвітлені будинки, поміж яких вгору до серця й давнини прямує та сама біла автівка, тільки цього разу за нею ще ув'язався автобус. Мова художника зрозуміла втаємниченим: на білому коні сучасся і з обраним товариством в'їжджає у древнє місто Микола Дьомін. Пізніше він скаже про це у вірші «Подорож на Волинь»:

Волинські дороги нас кличуть,
ще й душі зігріють пленери,
Відоме тут щедрістю сонце
яскравий несе колорит.
На древніх шляхах королівських
нам світить ранкова Венера,
І вже до вечірніх пейзажів
тумани нам стелять дари.
Цей край живописний від квітня
і вицвілий в сивому грудні
Додасть небайдужому серцю
наснаги й плачу залюбки.
Він навіть із синьої хмари
надію у свята і в будні
Містком-мастихіном веселки
нам впише з легкої руки.
Написана вдало картина –
причина осмислити творчість,
Не те щоб концепт методичний –
а лиш ярмарковий процес...
Крім цих вернісажів блискучих
ще є у душі неповторність –
Модерні веде діалоги
художник з вітрилом небес.
Вже вкотре хвилює нас літо
поліське з фольклором у Луцьку,
Бо став для душі незабутнім
уквітчаний цей фестиваль.
Тут є колективи з Європи,
Росії, є спів білоруський,
Ще й дітям в театрі ляльковім
Волинську сплетуть пастораль…

Тож, як на наш погляд, така категоричність у судженні щодо відсутності у творчості художника модерну і постмодерну ще потребує доосмислення.

На такі роздуми наводить і ось такий спогад… У кінці вісімдесятих ми зустріли художника у колі Олександра Валенти – а то був один із модернових художників XX століття, що своєю творчістю розірвав регіональну замкнутість і, не зважаючи на очевидні перепони (нестатки, брак елементарного – звичайних фарб, грунту, житла, належної майстерні), творив модернові, ціновані у світі, фрескописи. З ними був і викладач Луцької дитячої художньої школи, козацький нащадок Володимир Жежерун. Ми завважили товариство на озері Пісочне, що поблизу мого рідного села Мельники тепер Шацького, а тоді Любомльського, району. Микола з друзями «відпочивав» на Світязі, але прочули про «Озеро, яке у давнину говорило людським голосом», по якому, за переказами, соми перетягували від берега до берега рибацькі човни», на дні якого срібномонетна подать жде монголо-татарського хана («скарб провалився під лід – від того в озері й срібла багато»), зрештою, на яке з навколоземної орбіти звернув увагу космічний екіпаж і забажав після приземлення порибалити й скупатися, й ось на розгарячілому золотому піску вже гомонять про високе мистецтво. Микола Дьомін, слухаючи, ще й творить образ красуні, що глянула на світ-озеро і враз перетворилась у сосну. Так і стоїть зачарована юнка при озерній казці. Така поліська дійсність. Я розповідаю про давні урочища і хутори, озерні видива, пташині базари, болотяні гойдалки. Про красноперу рибу, вугрів, що росянистими ранками виповзають з озер поласувати горохом на людські городи, про цілюще зілля,

працьовитих людей. Товариство слухає, зрештою, погоджується погостити у батьковому обійсті. А вже в селі провідуємо крилатий вітряк, що старі майстри звели на семивітрі перед Ставом-луговинням, урочище Боронивка, де колись росли велетенські бори, а зараз поле. Це був останній літній місяць, теплінь, сонячність, зорінь, 15 серпня. Мені це запам'яталося, бо 17 серпня у мого старшого брата Степана мав бути день народження і Володимир Жежерун зумисне для нього написав «Батькову хату». Олександр Валента не міг одірвати погляду од яблунь, що рясно вродили; вони, «як достиглі зорі» світили у наш двір і, зрештою, мій батько на прохання художника струснув йому цих пахучих зір. А Микола Дьомін приглядався до характерних сільських краєвидів, розпитував про походження та історію села, робив замальовки. Ми говорили про реалії мистецького й зокрема літературного життя українців і його регіональні особливості. Я б не був категоричним, що Сашкова (Валентина) вільна манера мислити, жвавість розуму і захопленість світом та й саме розуміння мистецтва не знаходили у Миколи підтримки. Навіть по-козацькому категоричний Володимир Жежерун у світоглядних і малярських питаннях знаходив ув особі Миколи Дьоміна однодумця. Було світле українне порозуміння. Батько, а він знає безліч приповідок, легенд, переказів, пісень, сипав тим скарбом, що в нас аж очі загорілись, мов зорі. Я це до того, що Микола Дьомін до своєї творчості не міг не взяти щось від друзів, від людей, серед яких жив і, щонайперше, маю на увазі постмодерн Сашка Валенти й козацьку бароковість мислення Володимира Жежеруна. І взагалі, хочу висловити думку, що в певні періоди творчості цього талановитого митця зігрівала, м'яко кажучи, присутність знакових людей. Будь то класний керівник у школі Світлана Вікторівна чи вчителька ботаніки Ніна Андріївна, викладач Луцької дитячої художньої школи, випускниця Київського державного художнього інституту Алла Федорівна Попович чи викладач історії мистецтв Косівського училища прикладного мистецтва Олексій Григорович Соломченко, професори Київського державного художнього інституту Олександр Гаврилович Будніков, Анатолій Олександрович Пламеницький, Василь Іванович Забашта, Віктор Васильович Шаталік, так і його друзі-митці, зокрема, Володимир Винничук, Костянтин Шишко й Олександр Валента.

Навідуючись у середині 1980-х років з Києва до Луцька, Микола Дьомін затоваришував ще з однією знаковою постаттю – тодішнім завідувачем картинної галереї Волинського краєзнавчого музею, художником, мистецтвознавцем і журналістом Миколою Черенюком. Цей непересічний митець був добре обізнаний з правдивою історією України, знав правду про репресії, голодомори і людомори, нищення західноукраїнської інтелігенції, спровоковану загарбниками українсько-польську братовбивчу війну, повстанчий рух, післявоєнні національно-визвольні змагання, які не мали ніяких шансів на перемогу, а тим паче здобуття Україною незалежності. Цей художник походив із села Замлиння на Любомльщині, де у роки війни діяли загони УПА. Ознайомившись з творчим доробком Дьоміна, Микола Черенюк придбав для картинної галереї його пейзаж «Луцьк. Старе місто», написаний 1987 року. Саме він надихнув «киянина» ще принаймні на одне творчомислення про Луцьк. Пізніше Микола Дьомін згадував, що опісля наснажливих розмов у майстерні Миколи Черенюка він особливо скрупульозно шукав точку для зоропису на древній Луцьк. В одній з ремонтобудов забрався на горище і звідти «викрав» у часу «Луцьк. Вид на замок Любарта». Кут зору вибрано так, що римо-католицький костел святих Петра і Павла, мовби прочанин, опиняється у правому верхньому куті полотна за дзвіницею, увінчаною хрестом. На передньому плані, мов заглядаючи в очі художнику, спинається три голівки старих цегляних домівок, за якими проглядається вуличка з шістьмома деревами, що, здається, ідуть мов луцькі міщани. А вже за тим дереволюддям – мов волинські ковчеги – на передзамковій просторіні замріло півдесятка історичних будівель і лише за ними, трохи вище центру, виринає замок. За ним вгаду-

ється синьожовтий луговий козацький пояс і біла хустина небохмар'я, паркова золотінь лівосерединного поля вказує на час писання. Осінь, що багрянить, аж рудіє. Автор доволі сміливо вкладає червоно-чорний барвопис до гарячостиглого пшениччя і льодовонебесного прозоріння… Малоймовірно, щоб художник згадав про бандерівський червоно-чорний штандарт… Але й отак без умислу ошеренгувати передній план мислячий Микола Дьомін не міг. Принаймні на початку 90-х Микола Дьомін і Микола Черенюк заявляються разом на пленер у село Замлиння, що неподалік улюбленого старокняжого Василькового Любомля, на малій батьківщині Черенюка. Думаю, з тих часів і значно пізніша ґрунтовна розвідка Миколи Дьоміна про художника-повстанця Ніла Хасевича, його дереворити та графічні роботи.

Кінець 80-х – початок 90-х років минулого століття був надзвичайно плідним для Миколи Дьоміна в різних жанрах. Поряд із натюрмортами й сільськими краєвидами він пише й історичні пейзажі Луцька: «Луцьк. Вид на Свято-Троїцький собор» (1988), вже згадуваний «Вид на замок Любарта» (1989), «Весна у Луцьку» (1992), «Стирова вежа замку Любарта – вежа Свидригайла» (1993), «Луцьк. Вулиця до замку Любарта (1993). Подальше оспівування парків і скверів, історичних будівель міста свого дитинства сприяє творчим здобуткам і удачам художника.

***

Я хочу на озеро Світязь,
В туман таємничих лісів.

Ліна Костенко

Квітує Волинь мальовнича,
шаліють поліські контрасти,
Відбилися Світязя хвилі
в сумбурних акордах дощів.
Хвилює Колодяжне світле,
як їдеш по ковельській трасі,
А Леся в музеї-садибі
нам вкаже на пісню лісів.
Ще далі на Захід по трасі –
стрімкий Володимир-Волинський,
А з ним городище у Зимно
летить бумерангом століть.
Над Бугом в старім Устилузі
творив композитор Стравінський,
Можливо його надихала
задумлива Луги блакить.
Ще нас до Полісся пригорнуть
і цим подарують натхнення
Пісенність весняного вітру,
і щирість купальських розваг.
Так стрімко мелодії крають
не душу, а це рівнодення,
Що й нам не до сміху від щастя,
бо обертом йде голова!..
Квітує Волинське Полісся,
це в Луцьку медами б'є літо,
Поволі вже й Любарта вежі
осіння долає сльота...
Суєтна межа пролягає
між нами й його оксамитом –
Художнику тут і в пейзажах
глибини, й небес висота...

Він пише декілька живописних пейзажів річки Стир, сільських краєвидів, історичних городищ: «Зимовий ранок» (1983), «Пізня осінь. Передзим'я» (1986), «Сосни на березі озера Пісочне» (1989) (про історію їх з'яви говорилося вище), «Волинське полісся. Село Корсині» (1991), «Церква Петра і Павла в Іванівці» (1992), «Монастир в Зимному» (1992), «Зимові мережива над Стиром» (1994) та інші.

В кінці 90-х років минулого століття автора особливо приваблює і наснажує історична аура Луцька. Саме в цей період на Замковому майдані проходять багатолюдні мітинги, організовані Народним Рухом, над В'їзною вежею зацвів синьо-жовтий провісник незалежності України. Художник пише кілька краєвидів Волині. Серед них і пейзаж «Луцьк. Покровська церква» (1998).

Окреслюючи здобутки художника в пейзажному жанрі на Волині, ми із задоволенням можемо константувати, що у творчості Миколи Дьоміна знайшов місце чималий доробок історичних краєвидів Луцька, міста, з яким пов'язані, очевидно, найсвітліші його спогади про дитинство, спілкування з сестрою Галиною, спогади про батька Володимира Федоровича та матір Олену Кіндратів-

ну. Недарма ж у його мистецькому доробку є і їхні портрети. З великим пієтетом можна сказати про щире захоплення і любов художника до своєї малої Батьківщини. Його хвилює і наснажує тиха і висока, нуртуюча і умиротворена краса Волині й Полісся. Адже рідна сторона завжди хвилює кожну небайдужу людину і, звісно, чутливу душу художника. Такий висновок можна зробити і з поезій Миколи Дьоміна – це ще одне захоплення і грань творчості митця. До них він повсякчас звертається, урізноманітнюючи своє художнє бачення світу іншими формо виразами.

Формотворення його поезій перегукується із образотворчістю, з сумними і радісними подіями у житті. Його ліричні поезії, очевидно, з'являються йому і на живописних пленерах Волині. Впевнені, що вірші перегукуються з його картинами, знаходять теплий відгук і в серці читача:

***

Сестрі Галині

Крізь голос серця
і квітневі заметілі-туги
З сестрою разом йдем
по світлих стежечках.
Від Світязя в нас настрій
і доброта від Буга,
Лиш таїна Полісся –
і в травах, і в піснях.
Нас будить рідна мова,
буяє в слові квітень,
Фольклор поліський проростa
крізь парость молоду.
Пригорне радо до джерел
Колодяжне привітне,
Бо Лесі Українки тут
зростав бентежний дух.
Її це пісня і ліси, лілеї і латаття,
Нуртує в хвилях Стоходу
джерел весняний гін.
І закликає нас весна любити і прощати,
Щоб залишити у людей
ще й наших душ глибінь.
Волинський край, як молитви
і зілля приворотне,
Вертає нас в думках завжди
до Лесиних пісень.
Лягла мелодія вітрів
пелюстками, як ноти,
На цю прозору акварель
у розвесняний день.

Як бачимо дитяче поетичне захоплення вирвалось у професійне заняття у зрілому віці. Вийшли друком дві його збірки поезій – «Розпис на камені» з передмовою Петра Засенка (2008) у столичному видавництві «Вітчизна» та «Древо модерної фрески» із переднім словом Михайла Слабошпицького у київському видавництві «Ярославів вал» (2010). Він автор оповідання «Віск медового Спаса» («Вітчизна» (2005, № 5–6) та повісті «Будинок за водоканалом», написаної у 2003–2005 роках. Готуються до друку ще дві нові збірки поезій.

– Микола Дьомін органічно вписується в контекст нашої епохи. Його «пісенне рекрутство» є природним, світосприйняття поета закорінюється в глибоких криницях народного епосу й ускладнюється макабричністю нашого сьогодення, – у передмові до книги «Древо модерної фрески» зазначає лауреат Шевченківської премії Михайло Слабошпицький. – Майже два десятиліття тому мені довелося писати в журналі «Вітчизна» післямову до дебюту Миколи Дьоміна, що став своєрідною точкою відліку в його літературній біографії. За цей час автор пройшов серйозну творчу еволюцію. Хай його сьогоднішні досягнення не епохальні, але вони є, і вони – помітні. Його негучний голос виразно відчутний і він справді індивідуальний. У поезії це чи не найважливіше. Це саме та чеснота, без якої вірші не стають поезією. Микола Дьомін, як той пілігрим, – у дорозі в завтра. А яким буде завтра – залежить не лише від усіх погод, а й від нього самого.

І це насправді так, адже окрім згаданих творчих зацікавлень Микола Дьомін ще й популяризатор у волинській і всеукраїнській пресі своїх колег-художників, життя багатьох із них так чи інакше пов'язане з життєдайними волинськими животоками. Виступаючи в галузі мистецтвознавства, він друкує свої розвідки у популярних виданнях («Вітчизна», «Сучасність», «Київ», «Укра-

їнська культура», «Трибуна», «Визвольний шлях», «Українець», газетах «Літературна Україна», «Вечірній Київ», «Віче-інформ»), у мистецьких часописах («Образотворче мистецтво», «Українське мистецтво») та в науковому збірнику Інституту проблем сучасного мистецтва (ІПСМ) Академії мистецтв України, пише статті до Енциклопедії України, до каталогів та інших видань. А ще Микола Дьомін автор методичного посібника «Образотворчість у закладах естетичного виховання», де з позицій теорії і художньої практики досліджує закономірності становлення творчої особистості в образотворчій галузі України.

Кинувши побіжно зір на творчість митця в різних іпостасях та амплуа неспокійного мандрівника-подорожнього по Волині й Поліссі, окресливши його пріоритети у пейзажному малярстві, поезії, журналістиці, науковій та громадській діяльності, можна сказати, що творчість Миколи Дьоміна висновується саме з рідної землі, з тих волинських пленерів, де він побував і залишив на полотні чи в поезіях часточку своєї душі. Саме його волинські пленери переросли у всеукраїнські, у ті мальовничі місця, де побував художник. Нагадаємо, широка географія цих пленерів в Україні – тут і північ, і південь, західний і центральний регіони. Чернігівщина і Київщина, Приазов'я і Одещина, Поділля і Карпати повсякчас приваблюють художника своїми мальовничими оазами та історичним шармом козацької доби і сьогодення. Вже у нашому часі, кілька останніх років Микола Дьомін відвідує художні пленери разом з відомим волинським майстром пензля Петром Степановичем Собком, що дає змогу художнику відчути той непорушний зв'язок з рідним краєм, із Волинню і Поліссям, з його людьми, рідними і друзями. Рідна земля і небо малої батьківщини дали змогу творчо розкритися цій непересічній особистості, як митцю, художнику, поету, мистецтвознавцю, публіцисту, громадському діячеві. Але безперечно й те, що мистецьким силокриллям і козацьким гартом митця обдарували всі історичні землі України. Неспокійний характер Миколи Дьоміна ми відчули сердечно і наочно у чималому його творчому доробку. Бо кредо художника, митця – нести Богом даний талант людям, щоб піднести цей світ над рутиною буденності до духовних цінностей, від беззмістовного безпам'ятства до українських національних традицій. І свідчення цьому – нові надходження у Волинський краєзнавчий музей, куди, за словами його директора Анатолія Силюка, майстер пензля і слова намагається передати рідкісні матеріали про визначних краян та мистецькі надбання українців.

Література:

1. Дьомін М. Архетипи і художня творчість українського етносу / М. Дьомін // Українське мистецтво. – 2010. – № 5–6. – С. 174–175.

2. Дьомін М. Вірші / М. Дьомін // Літературна Україна. – 13 березня 2003. № 11 (4504). – С. 5.

3. Дьомін М. Древо модерної фрески / М. Дьомін // – Київ. Ярославів вал. – 2009. – 144 с.

4. Дьомін М. Ліричні рядки / М. Дьомін // Поезія-91. – Київ. Радянський письменник. – 1991. – С. 63–64.

5. Дьомін М. Молода поезія України / М. Дьомін // Вітрила. – 1989. – С. 18.

6. Дьомін М. Ностальгійне відчуття творчості / М. Дьомін // Вітчизна. – 2001. – № 7–8. – С. 156–160.

7. Дьомін М. Соціяльний концепт феномену творчости / М. Дьомін // Визвольний шлях. – 2006. – Кн. 11. – С. 94–99.

8. Дьомін М. Чорнобильський триптих / М. Дьомін // Літературна Україна. – 26 квітня 2001. № 16 (4913). – С. 3.

9. Дьомін М. Художня творчість як компонент свободи / М. Дьомін // Вітчизна. – 2007. – № 1–2. – С. 172–176.

10. Левицька Т. Календар знаменних дат. – 2010.

11. Міщенко Г. Дьомін Микола Володимирович / Г. Міщенко // Енциклопедія сучасної України. – 2008. – Т. 8. – С. 569.

12. Міщенко Г. Метафорична ірреальність в образотворчості Миколи Дьоміна / Г. Міщенко // Київ. – 2008. – № 4. – С. 187–189.

13. Міщенко Г. Образні домінанти у творчості Миколи Дьоміна / Г. Міщенко // Укр. культура. – 2008. – № 2. – С. 22–23.

14. Дьомін М. Розпис на камені / М. Дьомін // Віче. – 2009. – № 14. – 9–15 квітня. – С. 8.

15. Слабошпицький М. Мов пілігрим у дорозі / М. Слабошпицький. Післяслово // Вітчизна. 1991. – № 4. – С. 14–21.

16. Слабошпицький М. Твори Теодозії Зарівної та Миколи Дьоміна розглядає Михайло Слабошпицький / М. Слабошпицький // Віче. – 2010. – № 26. 1–7 липня. – С. 16.

17. Загаєцька О. Самобутність і традиції в творчості Миколи Дьоміна / О. Загаєцька // Вітчизна. – 2010. – № 7–8. – С. 172–176.

18. Погуляйло С. Бентежний щем синівської любові / С. Погуляйло // Жінка. – 2010. – № 10. – С. 32–33.

Розділ 5
РОДОВОДИ ЛУЦЬКА

Tadeusz PERETYATKOWICZ (Warszawa)

ZARANIE RODU PERETYATKOWICZÓW

Relacja Krzysztofa Peretyatkowicza z jego «usługi dla Rzeczypospolitej» spisana w księdze grodzkiej w Łucku, w roku 1683, zmienia nieco, zachowany w tradycji rodzinnej, obraz początków rodu. Krzysztof mówi, że jego ród pochodzi z Białej Rusi i że jego dziad stamtąd pochodzący był szlachcicem.

Antoni Walawander w «Kronice klęsk elementarnych w Polsce w latach 1540–1586» nadmienia, że w czasie jednego z licznych najazdów, Tatarzy w roku 1583 spalili Rożyszcze i 20 wsi w powiecie krzemienieckim.

Jak zanotował Adam Peretiatkowicz w swoich «Zapiskach z dziejów rodu…» pierwsza wzmianka o rodzie pochodzi z 1593 roku. Mówi ona o osiadłym w Drohinikach Jacku Peretyatkowiczu. Na przełomie XVI i XVII wieku Jacek osiadł w Rożyszczach.

Jak notuje Adam Peretiatkowicz, Jacek miał dwóch synów, Antoniego i Pawła. Paweł zginął w 1621 roku. w bitwie pod Chocimiem. Antoni mieszkał w Rożyszczach. Miał syna Krzysztofa i córkę Jelenę. W czasie rokoszu Chmielnickiego, po klęsce pod Piławcami, Antoni został w Rożyszczach zamordowany przez Kozaków, a Rożyszcze zostały spalone. W tym samym czasie jego córka Jelena została porwana w jasyr i wszelki ślad po niej zaginął. Wspomina o tym manifest do grodu łuckiego zaniesiony, którego współautorem był Krzysztof Peretyatkowicz. (Dokument ten znajduje się w archiwum w Kijowie. Bardzo cenne dla historii rodu byłoby zdobycie jego fotokopii, lub chociażby odpisu. Może ktoś z historyków potrafi tego dokonać.

W spisie wołyńskiego krajowego Bractwa świętego apostoła Andrzeja Первозванного (Луцкие хрестоводвижвние), roku Bożego 1618 i dalej widnieje Walerian Peretyatkowicz, służący w Pustynno – Mikilskim klasztorze w Kijowie, w XVII wieku.

Krzysztof Peretyatkowicz, jak sam pisze w swojej «Informatio usługi ku Rzeczypospolitej», w latach 1645–1647 był zatrudniony w kancelarii grodzkiej Łuckiej. Pisarzem grodzkim w tejże kancelarii był wówczas Stanisław Kazimierz Bieniewski, późniejszy wojewoda Czernichowski. W tym samym czasie był tam zatrudniony również Paweł Tetera, pochodzący z Perejasławia syn kozacki, chrzestny syn Bohdana Chmielnickiego. Tetera w roku 1648 przystąpił do buntu Bohdana Chmielnickiego i został pułkownikiem perejasławskim.

Lata pięćdziesiąte siedemnastego wieku były to czasy klęsk Rzeczypospolitej. Po buncie Chmielnickiego nadszedł czas najazdu szwedzkiego, na Litwie trwały walki z Moskwą. Z Moskwą udało się zawrzeć rozejm w Wilnie. Walki ze Szwedami trwały. Kiedy Karol Gustaw został wyparty z większej części terytorium Rzeczypospolitej i zaczął tracić nadzieję na polską koronę, wszedł w sojusz z księciem siedmiogrodzkim Jerzym Rakoczym, który najechał Polskę z południa. Chmielnicki pomagał Rakoczemu, Szwedów wspomagał kurfirst brandenburski.

W tej trudnej dla kraju sytuacji Jan Kazimierz podjął próbę rozmów pokojowych z Kozakami, chcąc przeciągnąc ich na stronę Rzeczypospolitej. Był to początek roku 1657. Do rozmów z Bohdanem Chmielnickim wybrano Stanisława Bieniewskiego. Rozmowy z Chmielnickim, a po jego śmierci w lipcu 1657 roku z jego następcą, hetmanem Iwanem Wyhowskim, trwały do jesieni 1658 roku i zostały uwieńczone we wrześniu 1658 roku pod Hadziaczem, traktatem pokojowym.

Przez cały czas w rozmowach i w spisywaniu traktatu brał udział Krzysztof Peretyatkowicz, jako pisarz, wówczas kasztelana wołyńskiego, a później wojewody czernichowskiego, posła Stanisława Kazimierza Bieniewskiego.

Zwołany, celem aprobaty zawartych w 1658 roku paktów Hadziackich, Sejm Warszawski rozpoczął obrady 4 kwietnia 1659 roku. Król i Sejm nie zaaprobowali niektórych punktów układu. Dwunastego kwietnia 1959 roku Krzysztof Peretyatkowicz sam został wysłany do Czehrynia, do hetmana Wyhowskiego, celem uzyskania akceptacji zmian dokonanych przez Sejm. (Informację o swoim udziale w wyprawach na Ukrainę z posłami – komisarzami w latach 1657–59 wpisał Krzysztof Peretyatkowicz

w roku 1683 do księgi grodzkiej łuckiej).

Za swoje usługi ku Rzeczypospolitej Krzysztof miał otrzymać od Sejmu deklarację (o którą zabiegał) uznania szlachectwa, jego rodu, ponieważ jego dziad pochodził z rodu szlacheckiego z Białej Rusi. Był bardzo zawiedziony, że zamiast uznania szlachectwa rodu, otrzymał przywilej na nobilitację.

Sejm Warszawski w dniu 31 maja 1659 roku nadał Krzysztofowi indygenat szlachecki.

NOBILITACJA KRZYSZTOFA PERETYATKOWICZA

(tom IV «Volumina legum», kolumna 27, poz. 122)

Na znak klemencyi naszey, a na dowod cnoty, wiary i zasług, ktore Nam y Rzeczyposp: wyświadczył, Urodzonego Krzysztofa Peretyatkowicza y potomkow iego, utriusque sexus do kleynotu szlachectwa Polskiego, ze wszelakiem wolnościami y ozdobami stanowi temu należytemi, przypuszczamy, y za szlachcica deklarujemy y przywiley onemu (ktory we wszystkich punktach stwierdzamy) na nobilitacyą z Kancellaryi naszey wydany authoritate praesentis Conventus, za zgodą wszech Stanow Koronnych y W.X. Lit. wiecznie approbujemy.

PIERWSZE POKOLENIA RODU

Krzysztof Peretyatkowicz piastował przed nobilitacją (do 1656 r.) następujące godności:

namiestnik zamku Łuckiego
wiceregent grodzki Łucki
Po nobilitacji:
regent trybunalski województwa
regent grodzki Łucki (1665)
namiestnik zamku Łuckiego
poborca województwa powiatu Łuckiego
– wojski czernichowski (1693)

Opis godności grodzkich w XVII w. według Herbarza Polski Kaspra Niesieckiego.

starosta grodowy (czyli sądowy) – odprawia sądy, wybiera sobie podstarościego, burgrabiego i pisarza

Często się zdarzało, że za upoważnieniem Sejmu, starostom grodowym, tudzież pisarzom, bywali wyznaczeni na pewien czas namiestnicy, którzy ich w czynnościach zastępowali.

podstarości – zastępuje starostę podczas jego nieobecności

burgrabia – strzeże publicznego bezpieczeństwa i doprowadzeniu\a do wykonania wyroków sądowych.

pisarz grodzki przysięgły uczestniczy przy sądach, spisuje wyroki, wciąga je do akt..

– regent przestrzega, żeby z kancelarii nie wyszło nic niezgodnego z prawem.

– cześnik, stolnik, łowczy, miecznik, skarbnik – godności tytularne, nie pełnili żadnych czynności urzędowych

Krzysztof Peretyatkowicz urodził się prawdopodobnie około 1625 roku. Pojął za żonę HelenęWrzezewską herbu Krzyż i miał z nią dwóch synów: Adama Stanisława i Jana Aleksandra oraz córkę, Ewę Katarzynę, która wyszła za Jerzego Stanisława Hulewicza – sędziego łuckiego i wojskiego włodzimierskiego. W dniu 3 sierpnia 1711 roku sporządził testament, w którym zapisał swój majątek Suszma oraz gotowiznę obydwu synom.

Adam Stanisław (ur. ok. r. 1670, zmarł ok. r. 1738).

pisarz grodzki w Żytomierzu (1694)
komornik grodzki w Łucku (1701)
wojski nowogrodzki (1719)

20 VI 1703 wszedł w posiadanie majątku Rydłowo, żeniąc się z Katarzyną Ledóchowską, wojszczanką krzemieniecką, córką Stanisława. Mieli jedenaścioro dzieci: pięć córek i sześciu synów. Testament sporządził w r. 1738.

Jan Aleksander

cześnik latyczowski (1723)
chorąży smoleński (1740)

Żonaty: – 1v. z Agnieszką Kossowską

2v. z Heleną Stępkowską, kasztelanówną bracławską

Mieli siedmioro dzieci: trzy córki i czterech synów.

Niektórzy potomkowie, zarówno Adama Stanisława, jak i Jana Aleksandra używali przed nazwiskiem przydomku Ochota. Skąd się przydomek wziął? Należy sądzić, że został przypisany już Krzysztofowi.

POKOLENIE TRZECIE

Potomkowie Adama Stanisława (według herbarza Niesieckiego)

Marianna (ur.1704) – wyszła za Komorowskiego, podstolego czernichowskiego

Pius (Zbożny[1]) (ur.1705) – zakon kaznodziejski

Helena (ur.1708) – wyszła za Białobrzeskiego

Jan (ur. 1707) – ożenił się z Magdaleną Lubieniecką

Krystyna – wyszła za Sieniutę

Wojciech (ur.1710?) – ożenił się: 1v. z Angelą Kunicką, 2v. z Eleonorą Bogusz

Ignacy (ur.1713) – ożenił się z Linkiewiczówną

Michał (ur.1714) –

Anna (ur.1716) – zamężna 1v. ze Stanisławem Przyłuskim, 2v. z Antonim Lipskim

Barbara (ur.1717) – zakonnica

Tomasz Krzysztof (ur.1719) – ożenił się z Katarzyną Szornelówną

Potomkowie Jana Aleksandra

Dorota (ur.1706) – wyszła za Daniela Piaskowskiego

Adam (ur.1707) – ożenił się z Zofią Mężyńską

Rozalia (ur.1709) – wyszła za Stanisława Rohozińskiego

Gabryel (ur.1710?) – ożenił się z Ewą Lubieniecką

Konstantyn (ur.1712) – ożenił się z Dorotą Głogowską

Stanisław (ur.1714)

Jadwiga (ur.1715) – zakonnica

POKOLENIE CZWARTE

Potomkowie Jana

Franciszek – żona Kornelia, (mieli syna Erazma ur. w r.1797 w Załuziu, ożenionego z Marceliną Jełowicką)

Antonina – wyszła za Józefa Konopackiego

Józef

Potomkowie Wojciecha

Wacław – (syn Angeli Kunickiej)

Rozalia – (córka Angeli Kunickiej)

Gabryel (zmarł 28.04.1829) – syn Eleonory Bogusz ożenił się z Marianną Cyryną – rotmistrz sztabowy – z 14.03 1791.

Jan – porucznik w chorągwi Kawalerii Narodowej Wojska Koronnego – 1792 r.

Mateusz

Antoni

Potomkowie Ignacego

Adam Teofil

Potomkowie Tomasza Krzysztofa

Antonina – wyszła za Raciborskiego

Michał Józef Stanisław (ur. w 1768 r.)

Benigna – wyszła za Wincentego Petruskę

Tekla – wyszła za Tomasza Dąbskiego

Józef

Jan (ur. w 1770 r.)

Potomkowie Gabryela (syna Jana Aleksandra)

Józef Aleksy

Daniel

Karol – miał syna Ignacego Torpeta (?)

Katarzyna – wyszła za Oranskiego?

POKOLENIE PIĄTE I DALSZE

A) PotomkowieGabryela, syna Wojciecha

Zenon Adalbert (Wojciech) – ur. 12.04.1800 (lub 1809) żona Katarzyna Łozińska

Fortunata

Bogumiła

Potomkowie Zenona Wojciecha

Zenon – ur. w 1838 r. – zmarł w 1886 r. Pochowany na Powązkach

Kalikst

Gracjan Romuald – ur.3.06.1840 r. (lub 1846) – ożeniony z Leontyną Felicją Wilpiszewską

Potomkowie Gracjana Romualda

Leonia – (1876–1960) wyszła za Czeczotta – romanistka – Powązki

Bogdan – ur. 8.06.1880 r. – zmarł w 1942 r – architekt

Wojciech – ur, 11.04.1883 r. – żona Eugenia

Hanna – (1888–1982?) – wyszła za Czeczotta – była dendrologiem

Janusz – ur. 19.11.1890 r.

Maria – ur. ok. 1894 r. – zm. w 1979 r. Jej syn Jerzy Peretiatkowicz (George Ernest Perry) (18.06.1927–7.01.2001)

B) Potomkowie Adama Teofila, syna Ignacego

Teofil

Florian Jan – ożeniony z Krajewską

Potomkowie Teofila

Fortunat – miał synów – **Adolfa Huberta**

1 Zbożny to polska odmiana imienia Pius. Podobnie Wojciech to Adalbert, a Wawrzyniec to Laurenty.

(1842–1863) – student Uniwersytetu Kijowskiego, zginął z grupą kolegów w Powstaniu Styczniowym, w Sołowijówce pod Kijowem 10 maja 1863 r. (grobowiec na cm. Łyczakowskim we Lwowie). Napis na tablicy – «Pamięci tych, którzy niosąc swobodę ludowi ukraińskiemu padli swych idealnych dążeń ofiarą.»

– Cezara Wiktora

– Narcyza Sobiesława

Prosper

Teofil Józef

Potomkowie Floriana Jana

Kalikst Florian – ożeniony z Wierzbicką – mieli syna Emila

Medard

Krzysztof Wilhelm – miał synów – F**ranciszka**

– Stanisława

– Bogdana

C) Potomkowie Michała Józefa Stanisława, syna Tomasza

Walery Wincenty – (ur. ok. 1807 r.) – ożeniony z Józefą Godlewską

Antoni Wiktor – (ur ok. 1809 r.) – ożeniony z Marianną Krukwa Tomaszewską

Dzieci Walerego Wincentego

Aureli Adam – (ur.16.06.1847 r. – zmarł ok. 1911 r.??) – ożeniony z Jadwigą z d. Niemeksza

Stanisław Konstanty – (ur.1.11.1856 – zmarł w 1911 r.) – ożeniony z Marią Makomaską

Erazm – (ur.2.08.1861 – zmarł w 1933 r.) – ożeniony z Marią de Brunet

Dzieci Antoniego Wiktora

Euzebiusz Marian – (ur.14.08.1841 – zmarł w r. 1909) – ożeniony z Konstancją Krzywicką

Saturnin Adam – (1845–1892) – ożeniony z Michaliną Grocholską

Erazm Kazimierz – (ur.14.12.1947 – zmarł 19.01.1911)

Wiktor Justyn – (ur.1.09.1851 – zmarł w r.1933)

Apolonia Antonina – (ur. 8.10.1854) – żona 1v.Stanisława? de Brunet, 2v.Antonio Zambelli

D) Potomkowie Józefa syna Tomasza Krzysztofa

Stanisław Marek

E) Potomkowie Jana syna Tomasza Krzysztofa

Euferiusz (ur. w r.1808)

Krzysztof (ur. w r. 1810)

Eustachy (Евстафий) (ur. w r. 1811) – linia prawosławna

F) Potomkowie Józefa Aleksego syna Gabryela

Józefat Damian Kalikst – kapitan Wojsk Polskich (nominacja 20 października 1812 r)

Erazm Wiktor Leon

Marceli Anastazy

Dzieci Kaliksta

Mieczysław Neriusz (ur. w r. 1830) – linia Ostrogska

Eliza

Aleksander

Joanna

Karol Joachim Benedykt (zm. w 1906 r.)-ożeniony z Wacławą Jędrzejewicz (1855–1939)-córka **Janina**

Maria

Anna

Aleksy – ożeniony z Marią Górecką – linia Ostrogska

Potomkowie Krzysztofa Peretyatkowicza, żyjący za czasów I Rzeczypospolitej, jak i w czasach późniejszych zaliczali się do średniego ziemiaństwa. Sprawowali godności grodzkie, lub ziemskie, najczęściej tytularne. Byli wśród nich również duchowni i wojskowi.

Powyższe dane nie są kompletne. Wymagają kolejnych korekt i uzupełnień. Zmian i uzupełnień w stosunku do opracowania «Zapisków z dziejów rodu» Adama Peretiatkowicza dokonano na podstawie dokumentów archiwalnych.

Мария ОБУХОВА (Москва)

АРХИТЕКТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ МАРИАНА ПЕРЕТЯТЬКОВИЧА

Волынский край – уникальный регион с богатым прошлым, знаменитый своими историко-культурными связями и памятниками материальной культуры. Многие уроженцы этой земли внесли значимый вклад в развитие литературы, науки и искусства.

Одним из них является Мариан Марианович Перетяткович, представитель древнего дворянского рода Волыни, знаменитый архитектор Российской империи начала XX века, выпускник Петербургского института гражданских инженеров и архитектурного отделения Петербургской Академии художеств, академик архитектуры. По его проектам были построены известные пам'ятники архитектуры Санкт-Петербурга, такие как здание Торгового банка М. И. Вавельберга на Невском проспекте, здание Русского торгово-промышленного банка на Б. Морской улице, здание Министерства торговли и промышленности на набережной Макарова и др. Его постройки, отмеченные неповторимым художественным подчерком, являются яркими произведениями архитектуры начала XX века.

М. М. Перетяткович родился в 1872 г. в имении своего отца Мариана Антоновича Перетятковича в с. Усичи Торчинской волости Волынской губернии. В 1889 г. он окончил полный курс Ровенского реального училища[1]. После окончания училища поступил на военную службу. В 1892 г. из звания корнета его перевели в младшие офицеры во второй Драгунский Санкт-Петербургский генерала-фельдмаршала Князя Меньшикова полк. В следующем году Мариан продолжил службу в первом гастунском батальоне Кубанского казачьего войска в звании хорунжего, а в 1896 г. его прикомандировали к первому Уланскому казачьему полку. Неожиданно в этом же году Мариан Марианович подал документы в Институт гражданских инженеров в Санкт-Петербурге[2]. В ПИГИ он прошел пятилетний курс обучения и в 1901 году окончил Институт со званием гражданского инженера «с правом производить работы по градостроительным и дорожным частям» [3].

Сразу после окончания Института Мариан Марианович успешно сдает вступительные экзамены в крупнейший центр архитектурного образования в России – Высшее художественное училище при Академии художеств. Студент Перетяткович выбирает мастерскую профессора академии Л. Н. Бенуа, одного из лучших архитекторов рубежа столетий. Его школа, славившаяся направленностью на изучение классического архитектурного наследия, оказала влияние на определение художественного стиля Мариана Марияновича.

В годы обучения в Академии Перетяткович принимает активное участие в различных архитектурных конкурсах, в большинстве из которых его работы были премированы членами жюри либо приняты к исполнению. Стоит отметить, что именно благодаря тому, что итоги архитектурных состязаний публиковались в современной периодике, известно о большинстве его проектов. Архивные фонды сохранили лишь десять оригинальных графических работ мастера, зато в периодических изданиях начала XX века их было опубликовано свыше тридцати.

Первой известной нам конкурсной работой стал проект дворца Шихобалова в г. Самаре. Его работа под девизом «Квадрат с диагоналями» заняла на соревновании третье место[4]. В этом проекте заметны влияния архитектуры эклектики: в представленных двух вариантах фасадов очевидно прямое цитирование деталей и общего композиционного решения известных произведений

1 РГИА. Ф. 789. Оп. 12. Д. 100, л. 3.

2 Далее название Института будет сокращено аббревиатурой «ПИГИ».

3 РГИА. Ф. 789. Оп. 12. Д. 100, л. 7.

4 Зодчий. – 1899. – № 9–10. С. 112–115. В журнале «Строитель» девиз этого проекта – «Косой квадрат»: см. Строитель. – 1899. – № 9. С. 373.

мастеров русской архитектуры О. Ф. Шехтеля[5] и мастера французского ар-нуво Гектора Гимара[6]. Из периодических изданий за период 1896–1906 гг.[7] известно о девяти премиях, полученных Перетятковичем на архитектурных конкурсах. Помимо этого, два его проекта были рекомендованы к приобретению. Работы этого этапа творчества отмечены активным поиском художественного языка, – архитектор пробует свои силы в различных архитектурных стилях и направлениях. В ряде проектов ощутимы заимствования из финской ветви «северного» модерна (доходный дом А. Н. Перцова, 1906 г.), это художественное направление найдет развитие в уже зрелом творчестве Перетятковича. Также несколько работ типологически можно отнести к рациональному модерну. Это проект оформления павильонов для выставки Общества Гражданских инженеров (1905 г.), проект Лечебного здания в Севастополе (1904 г.), здание коммерческого клуба в Ростове-на-Дону (1906 г.). В двух последних работах ощутимы влияния ретроспективных направлений. Вместе с тем, проекты дополнены деталями и декоративной отделкой в стиле рационального модерна.

Однако главным источником вдохновения для М. М. Перетятковича стала классическая архитектура. Особая любовь к пам'ятникам классического искусства проявилась еще в его студенческих работах. Сказалось и его обучение у Л. Н. Бенуа. Будучи студентом Академии художеств, Перетяткович чрезвычайно интересовался античной архитектурой. Об этом известно из сообщения о выставке работ студентов Академии, которая проходила в конце 1904 года: «Из учеников мастерской Л. Н. Бенуа выделяется г. Перетяткович, исполнивший проект художественного училища со вкусом и замечательно старательно. Горячее увлечение римским стилем чувствуется во всех его работах, доходя до курьеза: на эскизе навеса трамвая в дачной местности, самый навес сильно мешал автору в композиции его римского павильона – «Храма дружбы» [8]. Молодой архитектор настолько увлекся изображением храма в излюбленной стилистике, что выполнение проектного задания отошло на второй план.

Примерно до 1910-х гг. архитектор работал в самых разных стилях, но уже в это время влияние классики сказывалось на многих его проектах.

Показательно, что для своей дипломной работы – проекта Здания для народных собраний (1906 г.), Перетяткович выбирает тип римского амфитеатра. Блестяще выполненная работа, мастерски передающая дух архитектуры Древнего Рима, была удостоена заграничной поездки.

На годы обучения в Академии художеств приходится первый строительный опыт зодчего. Архитектурную практику он проходил на строительстве Музея изящных искусств в Москве[9]. В начале 1900-х гг. Мариан Марианович участвовал в строительстве знаменитой гостиницы «Метрополь» в Москве[10]. По эскизам архитектора был выполнен точеный орнамент решетки балконов, опоясывающих всё здание. Из воспоминаний архитектора Г. Б. Бархина известно, что Перетяткович участвовал во внутренней отделке экспозиционных залов музея им. Императора Александра III (сейчас Музей изобразительных искусств им. А. С. Пушкина)[11].

Сразу после окончания Академии Перетяткович был приглашен своим учителем Л. Н. Бенуа для совместной работы по строительству храма Лурдской Божией Матери в Ковенском переулке в Санкт-Петербурге, а

5 Второй вариант фасада.

6 Первый вариант фасада.

7 Годы обучения в ПИГИ и Академии Художеств.

8 Зодчий. – 1904. – № 52. С. 607.

9 Кириков Б. М. М. М. Перетяткович, И. И. Рерберг и Ф. О. Шехтель. К вопросу о творческих взаимосвязях в архитектуре начала XX века//Ф. О. Шехтель и проблемы русской архитектуры конца XIX – начала XX веков. М., 1988.-С. 97.

10 Чекмарев В. М. Мир художественных образов гостиницы «Метрополь» //Музей 10. Художественные собрания СССР: Сб. ст.-М., 1989. С. 46.

11 А. Г. Бархина. Г. Б. Бархин. М., 1981 г. С. 18.

затем к переустройству зала заседаний Государственного Совета в Мариинском дворце. За переоборудование зала зодчему был пожалован орден Св. Анны III степени[12].

Наиболее важный этап в творчестве М. М. Перетятковича приходится на 1910-е гг. В этот период были реализованы проекты, ставшие своего рода визитной карточкой архитектора. Первым осуществленным проектом Мариана Марианович стал Банкирский дом Вавельберга на Невском проспекте в Санкт-Петербурге. Это здание представляет собой необычное сочетание классической итальянской архитектуры и отделки в духе «северного» модерна. Композиционное решение банка вызывает в памяти ряд известных сооружений. Так, фасад, выходящий на Невский проспект, напоминает Палаццо Дожей в Венеции, вместе с тем он «утяжелен» включением массивного объема верхних этажей, романским обрамлением окон, обработкой поверхности грубым камнем, использованием символических изображений, взятых из «северного» модерна и средневековой рыцарской атрибутики. Угловой фасад напоминает здание Банка Святого Духа[13] в Риме. Элементы декоративной обработки двух предыдущих фасадов включены в композицию фасада по ул. Гоголя. Все три плоскости устроены по одному принципу – на нижний объем, образованный двумя колоннадами, поставлен трехэтажный ярус, более плотный по обработке стен. Фасады объединены общими декоративными приемами и тремя горизонталями парапета с балясинами на кровле здания, карнизом, соединяющим нижний и верхний объемы здания, а также линиями балконов второго этажа, которые будто пронизывают боковые фасады здания, и торцами выходят на угловой фасад, где архитектор применил излюбленный прием – рустованные колонны.

Одновременно со строительством банка М. И. Вавельберга М. М. Перетяткович работал над проектом здания Русского торгово-промышленного банка[14]. В проекте РТПб архитектор старается создать правдивый образ итальянской архитектуры, не нарушенный чужеродными деталями. На мощное основание, облицованное грубо обработанными каменными блоками, поставлен второй ярус, визуально облегченный дорической колоннадой, несущей антаблемент и сильно выступающий карниз. Вся эта композиция увенчана массивным аттиком. Руст нижнего этажа напоминает нам об архитектуре флорентийских палаццо. Во втором ярусе – ряд окон с рустованным обрамлением и чередующимися лучковыми и треугольными сандриками, – прямая цитата из классической итальянской архитектуры.

При сопоставлении этой работы с уже рассмотренным торговым банком М. И. Вавельберга, несмотря на различную интерпретацию первоисточника, обнаруживается очень важное сходство. Облицовка обоих этих зданий родственна архитектуре флорентийского Возрождения, но нарочитый примитивизм, дикость природного камня близок в бóльшей степени архитектуре «северного» модерна. Архитектор стремится к созданию очень эмоционального выразительного образа, используя для этого синтез принципов разных стилей.

Для более поздних работ архитектора также характерна монументальность, чрезмерная экспрессивность, нарочитые контрасты соседствующих объемов. Беспокойный характер обработки фасадов заключен автором в строгий лаконичный классический пропорциональный строй. Это ярко иллюстрируют такие постройки, как Министерство торговли и промышленности на набережной Макарова, Здание Городских учреждений на Кронверкском проспекте в Санкт-Петербурге, а также нереализованные проекты Русского для внешней торговли банка (1914 г.) и Здание Государственного банка для отделения вкладов хранения и зернохранилищ (1914 г.).

Также заслуживает внимания проект отделения русского банка в Ростове-на-Дону

12 РГИА. Ф. 789. Оп. 12. Д. 100, л. 26.

13 Banco di Santo Spirito.

14 Далее название банка будет сокращено аббревиатурой «РТПБ».

(1912–1914 гг.), поскольку в этой работе, следуя традициям русского классицизма, архитектор возрождает стилистику ампира в композиции здания. Данная работа ярко демонстрирует стилизаторское мастерство Перетятковича. Трехэтажное здание с трехуровневой разбивкой фасада по горизонтали и массивной центральной частью, отмеченной строгим колонным портиков, увенчано треугольным фронтоном, украшенным антикизированной скульптурой и декором. Это монументальное сооружение венчает центральную площадь города и является значительным объектом городского пейзажа Ростова-на-Дону.

В творчестве Перетятковича важное место занимают работы по проектированию и строительству церквей. Существует несколько его проектов культовых сооружений, выполненных в различной стилистике, в том числе и проект Мечети в Петербурге, занявший на конкурсе первое место. Однако самыми известными в его творчестве являются церкви, исполненные в традиции древнерусской архитектуры.

Первой такой работой стал проект храма-пам'ятника в честь погибших при Цусимском сражении в 1905 г. во время Русско-японской войны. Этот храм был освящен в честь Христа Спасителя и святителя Николая Чудотворца и украшал набережную Б. Невы, потому в народе получил название Спас-на-Водах[15]. Инициатива его создания принадлежала Великой княгине Ольге Константиновне, она же была главой архитектурной комиссии по строительству храма-пам'ятника, куда входили и другие представители августейшей фамилии. Храмовый комплекс был создан в традиции владимирской архитектурной школы. Общей композицией он повторяет архитектуру Покрова на Нерли, а внешней отделкой Дмитриевский собор г. Владимира. Все сооружения комплекса выдержаны в едином стиле владимирской архитектуры. Для создания этого образа главные строители комплекса М. М. Перетяткович и инженер С. Н. Смирнов предприняли целое научное исследование архитектуры владимиро-суздальского региона. Также Спас-на-Водах являлся уникальным по исполнению пам'ятником воинской славы. В подклете храма была устроена нижняя церковь, где хранились реликвии, оставшиеся после войны. А в основном объеме здания располагалась верхняя церковь, в интерьере которой на стенах были размещены мемориальные доски с именами всех погибших моряков, «начиная от адмирала Макарова и кончая последним кочегаром, числом около 12000» [16].

Очевидно, работы творческого коллектива в составе Перетятковича и Смирнова отвечали вкусам августейшей фамилии, т. к. все последующие проекты храмов этих архитекторов были выполнены по заказу представителей императорской семьи. Так Великая княгиня Ольга Константиновна в 1911 году заказала Перетятковичу проект церкви для своей резиденции в г. Татой в Греции. Через два года Ольгой Константиновной снова были заказаны работы по проектированию и строительству церкви в честь Св. Ольги под Псковом на погосте Выбуты (Лыбуты)[17]. К сожалению, до наших дней сохранился лишь один храм, построенный по проекту Мариана Марияновича, – усыпальница в с. Осташево. Эта работа была выполнена архитектором по просьбе Великого князя Константина Константиновича для его подмосковной усадьбы. В церкве предполагалось захоронить тело сына Константина Константиновича, князя императорской крови Олега, скончавшегося от ранения на поле боя в I Мировой войне. Храм в Осташеве выдержан в традиции псковской архитектуры: он одноглавый с выступом полукруглой апсиды, двухпролетной звонницей и многолопастным завершением фасада. Различные элементы декоративного убранства стены позаимствованы из псковско-новгородской архитектурной традиции.

В целом все работы мастера, выполненные в неорусском стиле, отмечены

15 Разрушен в 1930-е гг.

16 Зодчий. – 1912. – № 7. С. 59. См. также: Смирнов С. Н. «Храм-пам'ятник. Строен в 1910–1911 гг». – Пг., 1915.

17 Петербургская газета. – 1913. – 23 ноября. Храм был разрушен в 1920-е гг.

скурпулезным воспроизведением пропорционального строя и деталировки, взятых из владимирского и псковского зодчества. Этим архитектор добивается визуальной иллюзии старины в своих сооружениях. Особой заслугой стилизаторского таланта мастера является гармоничное сочетание силуэта здания с окружающей средой, что особенно свойственно древнерусской архитектуре.

Еще одной важной областью работы архитектора была сфера градостроительства. М. М. Перетяткович много занимался теорией городского планирования. В своем докладе, прочитанном на собрании общества архитекторов-художников[18], он определяет задачи современной теории и практики планировки и застройки городов. Прекрасно благоустроенный город, по мнению Перетятковича, тот, который создает наилучшие условия для жизни, гармоничного единства окружающей среды и человека. Сам город воспринимается им как целостный организм, где каждая составляющая его должна быть особым образом организована в зависимости от особых климатических условий и уже существующего характера застройки.

Живой интерес к делу преобразования облика города получил продолжение в проекте «Преобразования Петербурга». Эта работа была выполнена совместном с Л. Н. Бенуа и инженером Ф. Е. Енакиевым. Проект предполагал усовершенствование системы транспортного движения, разгрузку основных магистралей, а также строительство новаторской для российской архитектуры системы пассажирского сообщения – трехуровневого метро[19]. К сожалению, этот работа не была реализована, однако основы градостроительной науки были изложены архитектором в своих лекциях, которые он начал читать в Академии художеств в 1910 г.[20]. Такой лекционный курс впервые читался не только в стенах академии, но и вообще в истории изучения теории архитектуры в России, что было особенно важно для воспитания молодого поколения архитекторов.

Следует отметить, что изыскания М. М. Перетятковича в области конструирования городского пространства являются чрезвычайно актуальными и в наши дни.

В 1912 году членами Императорской Академии художеств было принято решение о присуждении М. М. Перетятковичу почетного звания Академика архитектуры.

Помимо строительной и проектной деятельности Мариан Марианович был постоянным членом Совета редакции журнала «Зодчий», членом жюри многочисленных архитектурных конкурсов, а с 1914 года главой Постоянного комитета Всероссийских съездов зодчих[21]. К сожалению, тяжелая болезнь прервала творческую деятельность архитектора. М. М. Перетяткович умер в 1916 году в возрасте 43 лет.

В исследованиях, посвященных отечественной архитектуре, не было уделено достойного внимания творчеству этого мастера. Но постепенно интерес к его наследию стал возрождаться. Важным событием, приуроченным к XXXV Международной научно-практической конференции «Прошлое и настоящее Волыни и Полесья», стало открытие пам'ятника М. М. Перетятковичу в его родном селе Усичи. В этих мероприятиях принимали участие потомки большого рода Перетятковичей-Перетяткевичей. Благодаря документам семейного фотоархива Эвы Касприкевич[22] удалось узнать об истории безымянного надгробия, спроектированного Марианом Марияновичем[23]. Оказалось, что этот пам'ятник был поставлен над могилой его отца, Мариана Антоновича, в Усичах.

Однако в биографии и творческом наследии архитектора до сих пор остается много неизученных вопросов, которые требуют дальнейшего исследования.

18 Речь. – 1910. – 5 апреля.

19 см.: Енакиев Ф. Е. «Задачи преобразования С.-Петербурга». – СПб., 1912.

20 Речь. – 1910. – 5 апреля.

21 Зодчий. – 1914. – № 5. С. 51.

22 Ближайший потомок по линии М. М. Перетятковича.

23 См.: Ежегодник Общества Архитекторов-Художников. – 1910 г. С. 97, фото с аннотацией «Пам'ятник в Волынской губернии».

1.М.М. Перетяткович. 23.08.1872-22.05.1916 гг.

2. Костел Лурдской Божией Матери. Санкт-Петербург, Ковенский пер. 7. 1902-1908 гг. Совместный проект с Л.Н. Бенуа.

3. Торговый банк М.И. Вавельберга. Санкт-Петербург, Невский пр-т, 7-9. 1910-1912 гг.

4. Здание Русского торгово-промышленного банка. Санкт-Петербург, ул. Б. Морская, 15. 1910-1912 гг.

5. Дом городских учреждений. Санкт-Петербург, Кронверкский пр-т, 49. 1910-1912 гг.

6. Здание министерства торговли и промышленности. Санкт-Петербург, наб. Малой Невы (сейчас наб. адмирала Макарова). 1912-1915 гг. Фото автора.

7. Отделение русского банка. Ростов-на-Дону. 1912-1914 гг.

8. Спас-на-Водах. Храмовый комплекс в честь погибших моряков в Русско-японской войне. Санкт-Петербург, наб. Б.Невы. 1910-11 гг. Разрушен в 1930-е гг.

9. Проект церкви-усыпальницы в имении Осташево вел. кн. Константина Константиновича. Московская губ, Можайский уезд (сейчас с. Осташево Московской обл.). 1915 г. Осущ. в 1916 г.

10. Надгробный пам'ятник на могиле Мариана Антоновича Перетяковича, отца М.М. Перетятковича. с. Усичи Торчинской волости. 1909 г. Не сохр.

Елена АНДРЕЕВА-ПЕРЕТЯТКОВИЧ
(г. Брянск)

ИСТОРИЯ ПОТОМКОВ КРИШТОФА ПЕРЕТЯТКОВИЧА В РОССИИ

Стародавние связи существуют между Волынью и Брянщиной. Брянский князь Роман взял в жены Волынскую княжну, отец Леси Украинки – уроженец Мглина Брянской области, ДМИТРИЙ МЕДВЕДЕВ – известный руководитель партизанского движения (а не президент РФ)родился и работал в Брянске, существуют и другие примеры связей между нашими краями.Но сегодня мы вспомним род Перетятковичей, который начинался на Волыни и собрал нас сегодня.

Маленькая девочка София, с редкой для России фамилией Перетяткевич, выросла в детском доме, и всю жизнь искала родных. Через все тяготы и невзгоды – детский дом, годы репрессий, блокадный Ленинград, сберегла София фотографии и документы родных. Поиски София не успела завершить. Их продолжили ее дочь Аэлита и ее внучка – я.

История распорядилась так, что потомки Криштофа Перетятковича, племянника киевского воеводы Адама Киселя (по матери), получившего герб и шляхетство за заслуги перед Речью Посполитой, ставшего бурграбом Луцка, разбросаны по всему свету. Живут они, на Украине, в Польше России, Казахстане, Испании и Израиле, Чили, Канаде, Аргентине, Дании, США. Но где бы ни жили потомки Криштофа, они всегда честно служили своей Отчизне, отдавая все силы для процветания и защищая ее свободу на полях битв.

Рассказывая о потомках Криштофа Перетятковича, проживавших в России, носящих фамилию Перетятк**Е**вич, необходимо, упомянуть имена наиболее известных Перетятк**О**вичей, внесших вклад в развитие науки, истории и культуры разных стран. О них более подробно уже говорилось сегодня.

БОГДАН ГРАЦИАНОВИЧ (1880–1942) – гражданский инженер, коллежский секретарь, занимавшийся гражданским и церковным строительством в Курской, Орловской епархиях и Харькове.

Бессарабские дворяне – **ГЕОРГИЙ ИВАНОВИЧ** (1840–1916) – доктор исторических наук, профессор истории Одесского Университета.

Его брат **ФЕДОР ИВАНОВИЧ** – действительный статский советник, доктор медицины, нейрохирург. Возглавил Бессарабскую губернскую больницу.

Ваш славный земляк **МАРЬЯН МАРЬЯНОВИЧ.**

В начале поиска я написала в Луцк, получив ответы из архива и библиотеки Олены Пчелки, давшей адрес Гуртового Григория Александровича, ставшего для меня первым источником информации о Волыни и о моем роде.

Случайно удалось найти в Польше Тадеуша Перетятковича, завязалась переписка. Пан Тадеуш прислал множество сведений по истории рода, статьи Адама Перетятковича «Мой род Перетяткович», рассказывающие о судьбах потомков Криштофа Перетятковича в Польше.И адрес его дочери Эвы, с которой также завязалась переписка.

По легенде дед Криштофа, Яцек принадлежал к знатному русинскому роду из Белой Руси, проживавшему в местечке Дрохиники, недалеко от Берестья (ныне Бреста). После набега татар и полного разорения города, чудом оставшись в живых, Яцек, с горсткой товарищей перебрался на Волынь в место Рожище.

Его сын Павел, погиб при защите Хотина и не оставил потомства. Другой сын Антоний погиб при защите Рожища, дочь Елена была пленена и судьба ее неизвестна. Сын Антона – Криштоф продолжил наш род.

За заслуги перед Речью Посполитой по участию в подписании Гадячской унии, он был предложен королем Яном-Казимиром Сейму для принятия в польское дворянство,

назначен городским регентом Луцка. В Луцкой градской книге он описал историю получения им шляхетства и герба, рассказал о своих корнях.

В фондах Украинских архивов хранятся документы различных ветвей рода Перетятковичей – Перетяткевичей, живших в Киевской, Бессарабской, Волынской, Подольской губерниях.

Основателем одной из 2 найденных российских ветвей стал Иван, сын Томаша – Криштофа (Фомы) и Катарины Шорнель (Шонертовны), герба Доленга. О нем и Иосифе – Казимире, еще одном сыне Томаша – Криштофа нет сведений в польских источниках.

Мой предок Иван и его сыновья были дворянами Гайсинского уезда Подольской губернии, православного вероисповедания. Именно в этих документах фамилия членов семьи пишется через «Е» – Перетяткевич. Хотя, необходимо отметить, что в некоторых российских источниках 19 века и более раннего времени Криштоф Перетяткович также пишется через «Е».

В деле о доказательстве дворянства потомками Ивана Евтерием, Христофором и Евстафием (моим прапрадедом), имеющемся в Хмельницком архиве, приводятся сведения по истории рода, рассказывается о его основателе – Криштофе, и рукой Евтерия нарисовано Древо.

В них дается ссылка на переписку Евтерия с его двоюродными братьями Валерием – Викентием и Антоном – Виктором, волынскими дворянами, предками Перетятковичей, сегодня участвующих в нашей конференции, с просьбой о подтверждении родства, необходимого для признания дворянства. Документы, подтверждающие переписку между Евтерием и его двоюродными братьями, есть в Житомирском архиве.

В архиве г. Хмельницкий есть другие документы Евстафия, моего прапрадеда.У него было 3 брака, 5 дочерей и 3 сына – Юлиан, почтовый служащий, Григорий – народный учитель и Михаил, который родился, когда его отцу было более 60 лет.

Тяжелое время, тяжелая доля выпали российским потомкам Криштофа.

В 1915 г. Михаил Перетяткевич с женой Амандой Шерер, подданной Австрийской империи, и детьми были высланы в Сибирь.В страшные 20 годы Аманда и Михаил погибли

Дети воспитывались в детском доме города Барнаула. В этом году я работала в Барнаульском архиве и нашла Списки детского дома, в них моя бабушка и ее брат Павел (дед Юры).Здание детского дома сохранилось. София нашла свою судьбу, выйдя замуж за председателя пионеркоммунны Василя Кириченко. У них родились две дочери, София забрала к себе в семью братьев и сестру. В 1935 г. Василия арестовали, он погиб в лагере в 1941 г. Сегодня с нами внук Василия и Софии-Василий.

Опасаясь за родных, София вместе с дочерьми сменила место жительства. Война разбросала детей Аманды и Михаила по необъятным просторам России. Всю жизнь София искала их и пыталась вернуться на Украину. В поисках родных, она писала в Каменец-Подольский – ответа не было. Не было и разрешения вернуться на Родину.

В Брянск из Ленинграда, как самый близкий к Украине город, София с дочерьми переехала в начале 50-х годов. Ей удалось найти сестру Надежду, которую вместе с детьми она перевезла к себе. Муж Надежды погиб в 1945 г. Их сын и дочь, внуки и правнуки живут в Брянске.

Младший брат Софии – Сергей, имевший боевые награды, вернулся с фронта и обосновался в Восточном Казахстане. Софии удалось найти его. У Сергея – 5 детей, 10 внуков, 3 правнуков, они живут в Сибири и Казахстане.

Софии не стало в 1996 г. Ее 4 внуков и внучек, 6 правнучек живут в Брянске, Москве, Днепропетровске, Запорожье.

До последнего времени была неизвестна судьба Павла брата Софии, пропавшего без вести в годы войны. Зная о моих поисках, знакомый, находясь в Новосибирске, увидел в телефонном справочнике фамилию Перетяткевич. Я позвонила. Оказалось, в Сибири у Павла остались сын и 2 дочери, о существо-

вании которых Софии было не известно. Так я познакомилась с Юрием внуком Павла. Конечно, Юра обретя такую огромную родню, поехал знакомиться со всеми: в Казахстан, Брянск и Каменец-Подольский.

Из архива Министерства Обороны России пришли документы деда Юры-Павла Михайловича Перетяткевича, которые дали толчок новым поискам. Павел не только вернулся с войны, он был награжден многими медалями. Не найдя первую семью, женился второй раз, обосновался на Дальнем Востоке. Во втором браке у него были также сын и 2 дочери, род продолжают внуки и правнуки. Павел тосковал по родным и всю жизнь их искал. Он ушел из жизни в 1997 г. через год после Софии. Юра побывал ина дальнем Востоке, познакомился с самыми близкими своими родными. Впервые этим летом на Украину приезжали внучка Павла Ольга и правнук Максим.Путь их длился 9 дней… Павел через внуков вернулся на Родину через 95 лет.

В 2007 г. Юры-старшего внука Павла родилась дочь, которую он назвал в честь Софии.На крещении были потомки всех детей Аманды и Михаила.В прошлом году у Юры появился и наследник – маленький Юрочка.

Благодаря сайту архива Министерства Обороны РФ, удалось найти документы 6 Перетяткевичей-участников Великой Отечественной войны. Продолжается сбор информации о поляках, принимавших участие во 2 Мировой войне и о членах рода, жертвах политических репрессий.

Теперь о польских поисках.Збигнев Вержбицкий, сын Ванды Перетяткович, редактор журнала «Бунт млодых духом» опубликовал статью, написанную своим двоюродным братом Тадеушем Перетятковичем о роде, о поисках Софии, ее дочери и внучки. Ее прочитала Тереза Чиншевска – Хеннель, профессор Института Истории Польской Академии Наук. Эта история очень заинтересовала ее.

В 2008 г. отмечалось 350-летие подписания Гадячской унии и в Польше проходила международная конференция, посвященная этому событию. Участниками конференции стали ученые Польши, Украины, Беларуси, России, Италии и Канады. Все они отмечали значительный вклад в те события Криштофа Перетятковича.

Приглашение на конференцию получили и Перетятковичи, и Перетяткевичи. Впервые более чем через сто лет встретились потомки родных братьев Михаила-Иосифа-Станислава и Ивана, сыновей Томаша (Фомы), правнуков Криштофа.

В Польше живет много семей, относящихся к нашему роду. Мы побывали в Варшаве у Збигнева Вержбицкого, в Познани, у Эльжбеты и Эразма детей Антона Перетятковича, профессора Познаньского университета, в Катовице, у детей Адама Перетятковича, автора статей о роде и книг о Волыни.

Замечательные экскурсии по Варшаве и Кракову, посещение концертов и театра организовали для Елены и Юрия Тадеуш Перетяткович и его дочь Ева, ежедневно опекавшие нас.

Мы все дружим, создали **КЛУБ ПОТОМКОВ ПЕРЕТЯТКЕВИЧЕЙ.**

Пока не удалось найти потомков Юлиана, старшего брата Михаила, но найдены потомки Григория Евстафиевича, среднего брата. Его внук и внучки живут в Каменец – Подольском и Львове. Правнуки – в Киеве, Оренбурге и Испании.Сегодня с нами праправнучка Григория Евстафиевича Катя.

Мы познакомились, теперь каждый год приезжаем в Каменец. У них не сохранились старые фотографии и документы, они не знали истории рода, не знали о нашем существовании. Особое удивление вызвало то, что у Софии сохранились фотографии Григория Евстафиевича и его жены.

Удалось найти Валерия и Марию Перетяткевич в Ивано-Франкове подо Львовом.В их семье сохранилась бесценная коллекция старинных фотографий.

Основатель рода **ИСИДОР ВИКТОРОВИЧ ПЕРЕТЯТКЕВИЧ** и его 8 сыновей занимались церковным строительством по всей Украине.Его потомки живут в Луганской, Днепропетровской, Запорожской, Одесской областях.За 2008 г. далось найти

27 Перетяткевичей по всей Украине.

Интересной стала находка семьи Перетяткевичей в г. Южном, ВАСИЛИЙ ЛОГВИНОВИЧ, прадед Лены и Леши перебрался под Одессу из Каменца после революции. Пока не найдены документы, подтверждающие наше близкое родство.Все впереди, но я думаю, достаточно посмотреть на нас всех и все сомнения отпадут…

Интернет познакомил меня с интересными людьми, помогающими вести поиски и узнавать о роде много интересного.Это и старший начный сотрудник музея архитектуры Россиии МАРИЯ ОБУХОВА и ЕВГЕН ЧЕРНЕЦКИЙ – ученый из Белой Церкви и многие другие.

И, конечно, Алексей Златогорский, предоставивший возможность узнать многое о Волыни, увидеть в прошлом году землю предков и принять участие в замечательном празднике-юбилее Вашего краеведческого музея.

Благодаря главе Луцкого городского Совета ШИБЕ БОГДАНУ ПАВЛОВИЧУ, ректорату Волынского Национального Университета им.Леси Украинки и деканату исторического факультета этого же университета и конечно, АЛЕКСЕЮ ЗЛАТОГОРСКОМУ, Перетяткевичи и Перетятковичи вновь собрались вместе, теперь на Волынской земле-колыбели нашего рода.

За это время найдено много интересных документов в архиве Санкт Петербурга, Киева и Луцка.Большую помощь в путешествии по запутанной истории нашего рода нам оказывает ЕЛЕНА АНДРЕЕВНА БИРЮЛИНА, зав.отделом древней истории Волынского краеведческого музея.

Без сомнения, многое мы узнали от АЛЕКСАНДРА ГРИГОРЬЕВИЧА ГУРТОВОГО и ВОЛЬДЕМАРА ЭДУАРДОВИЧА ПЯСЕЦКОГО – знатоков Волыни, Луцка и нашего рода.Благодаря такому огромному количеству друзей нашего рода, появляются новые имена среди живущих и ушедших Перетятковичей-Перетяткевичей.

А теперь немного несерьезно о нас. Женщины рода Перетяткевичей, выбирают профессию преподавателей или медиков, большинство мужчин рода – инженеры, строители, водители, они – люди творческие, имеющие «золотые руки». Еще один интересный факт – большинство Перетяткевичей, даже не зная истории рода и имен своих предков, дают детям одинаковые имена: Павел, Георгий, Виктор, Михаил, Валерий, Иван, Эльжбета, Эва, Екатерина, Анна. В настоящее время живут 5 Елен Перетяткевич. До этого были еще 10. Мужчины рода и жен берут с этим именем.

Впереди у нас много работы- архивы Украины, России, Польши, поездки к новым родственникам, поиски Перетяткевичей и Перетятковичей, живущих в разных странах, работа над статьями Адама Перетяткевича и книгой о роде. И мы знаем, что теперь у нас появилось много новых друзей и соратников, помогающих нам восстановить память о нашем роде и соединить вместе его членов из разных стран!

Галина БАЙЧУК (Луцьк)

ФЕЛІНСЬКІ

Волинський край багатий на непересічні історичні постаті, завдячуючи яким про Луцьк та Волинь заговорили у світі. Доля багатьох з них детально вивчена істориками різних поколінь. Результати досліджень життя окремих представників родини Фелінських є доказом того, що історичні постаті не тільки віддзеркалюють епоху, але і є вагомими чинниками розвитку подій, які розгортались не тільки на території Волині.

Життя та творчість Еви Фелінської (1793–1859) висвітлені у працях багатьох українських [6], білоруських, польських істориків, письменників, критиків, в яких вона постає насамперед як революціонерка та письменниця. Проте потрібно звернути увагу на те, що саме вона одна із перших висловила протест проти фемінізації бідності та безправ'я жінки. Після смерті чоловіка в неї, окрім зовсім невеликих статків та шести дітей, залишились сили, аби бути не просто очевидицею визвольних змагань польського народу, але й стати безпосередньою їх учасницею і навіть натхненницею. В особі Еви Фелінської ми бачимо формування нової жіночої ментальності, не відчуженої від сфер політичної, економічної, яка насичена національно-визвольними ідеалами. Так зване «жіноче питання» актуальне і сьогодні. І написаний Фелінською «Статут жіночого товариства» та його «Правила» звучать в унісон із ідеями сучасного гендерного розвитку суспільства. В історичній ретроспективі поставлене Евою Фелінською питання про роль жінки в суспільстві, невід'ємне від прагнення демократизації суспільства та подолання гендерних стереотипів. Відомо, що дівоче прізвище Еви – Вендорф. А прізвище Фелінська вона отримала, взявши шлюб із Герардом Фелінським, який за деякими джерелами, був представником збіднілого шляхетського роду та сином Луцького судді Фоми Фелінського. За даними Н. Козар [7] в Польській інвентарній книзі за 1939 р. було 36 фотографій представників цієї родини. На жаль, в Державному архіві Волинської області (ДАВО) в Луцьку нині збереглись тільки п'ять фотознімків, три з яких вдалось ідентифікувати: на них, зокрема, зображені Ева Фелінська, Алоїз Фелінський, Зигмунт Щенсний Фелінський. За джерелами, які зберігаються в Державному архіві Житомирської області (ДАЖО) [1] [2], вдалось встановити, що засновником шляхетського роду Фелінських був вітебський міщанин Марко Іллініч Литко [4]. Під час війни 1602–1607 рр. проти шведів, він воював під знаменами Фаренсбаха [10], очолював загін з 500 чоловік та виявив мужність та героїзм у штурмі Феллінської фортеці (нині це місто Вільянді, в Естонії). Місто Феллін, яке відоме з XIII ст., належало Ордену Мечоносців, а з XIV ст. став членом Ганзи і був важливим торгівельним пунктом. Взяття неприступної фортеці Феллін було оцінено на польському сеймі 1607 р.– Марку Іллінічу Литку було надане шляхетство, герб [3], прізвище Фелінський. Також були надані у володіння землі на передмісті Сокаля, слобода Марковка або Феліновка, грошова винагорода в сумі500 гривень.Фелінським належали також землі в Заславському і Луцькому повітах, в тому числі і Воютин. Були маєтками Фелінських село Збарашів, Осова та село Свідна. Фелінські мали дім і в м. Луцьку, в районі Красного. Маєтки Фелінських неодноразово страждали від розорення та пожеж. Так, збереглись протести Йосипа та Казимира Фелінських (1718–1719) щодо спалення та розорення селища Свидна [1], що біля Острога. Вищезгаданий Казимир Фелінський – це прадід святого Зигмунда Щенсного Фелінського, дід Герарда та Алоїза, батько Фоми Фелінського. Останній, земський суддя м. Луцька, згідно із ввідним Актом від 1785 р., став власником селища Воютин. Після його смерті, вдова Розалія із Островських в 1796 р. відписує інше родинне селище Осова старшому синові Алоїзу. У Воютині ж залишився господарювати Герард.

Багаточисельна родина Фелінських з роками не збагачувалась, а навпаки – маєтки подрібнювались, продавались. Домі-

нуючими рисами характеру представників родини були не підприємницькі здібності, а патріотичний дух, запальний характер, інтелектуальність, мужність, організаторські здібності. Так, збереглись спогади про Герарда Фелінського, як про імпульсивну людину, схильного до домашньої тиранії. Проте сама Ева Фелінська в своїх мемуарах пише про нього, що він був доброю серцем людиною, для якої честь і порядність були життєвим правилом. Відомо, що Герард отримав глибокі знання в школі піарів у Луцьку, у Віленському університеті. Збереглась історія дружби Герарда та Яна Лиходеєвського, якого він врятував від боргової ями та навіть викликав на дуель людину, яка образила його друга. У ставленні до селян Герарда запам'ятали як людину ліберальних поглядів. Він неодноразово викуповував селян, жаліючи їх родини, аби їхні годувальники не йшли до війська. Проте такий підхід до господарювання не сприяв покращенню економічного стану родини, а військові сутички на території Волині ще більше руйнували майно не тільки Фелінських. Герард був товариським, його поважали і обрали Депутатом Головного суду Волинської губернії.

Брат Герарда – Алоїз Фелінський увійшов у історію не як господарник, а насамперед як людина, яка не ставила за мету примноження маєтків. Його спроби зайнятись торгівлею лісом (адже в Осовій більша частина землі була зайнята лісом), аби покращити вбоге життя, закінчилась невдачею та розоренням спадщини. Зате саме в Осовій була написана більша частина його відомої трагедії «Барбара Радзивіл» та були зроблені переклади творів європейської літератури, були написані наукові праці з теорії літератури та історії. Про поетичний хист та вчительський дар Алоїза Фелінського так писав його відомий вихованець Густав Олізар: «Він мав велике бажання та доброту в підготовці молоді до літературної праці». Безперечним є і те, що Алоїз залишався патріотом у будь-якій справі – як-то в педагогічній праці, чи то на поетичній, письменницькій ниві. До речі, зміст його трагедії «Барбара Радзивілл» віддзеркалює історію його древнього роду. Адже події твору відносяться саме до часів Сигізмунда III, за якого його предок за виявлену звитягу отримав прізвище Фелінський та шляхетство. Образ Тарновського – лицаря та захисника – дуже схожий на образ героїчного пращура Марка, також відважного лицаря та патріота. Прізвище для героя твору – Тарновський – обрано теж не випадково. Адже Алоїз був учителем у родині Тарновських, представник якої Григорій Степанович (1788–1853) був відомим знавцем та меценатом мистецтва, влаштовував звані літературні вечори, мав домашній оркестр та театр. Окрема сторінка життя Алоїза Фелінського – це час, коли він став директором Волинського ліцею в Кременці. З 1 вересня 1819 р. Алоїз згуртував у Кременці прекрасних викладачів, які самовіддано працювали за покликанням та мали ґрунтовні знання. Сам Алоїз Фелінський виявив неабиякий ентузіазм та завзяття, щоб дружний колектив ліцею впроваджував у життя традиції волелюбного і гуманістичного виховання. Раптова смерть 23 лютого 1820 р. вирвала його з кипучого ритму життя. Опікунами родини Фелінського став Густав Олізар та губернатор Волині Б. Гижицький. За розпорядженням Г. Олізара на скелі, на правому березі річки Тетерева, де любив відпочивати Алоїз, вибили напис його прізвища «Фелінський». Алоїзові Фелінському належать слова, написані ним у Волосові у 1815 р.: «Пишаюся тим, що я волинянин. Мені приємно про це заявити про це вголос, що в той час, коли інші письменники займалися науками монархів, я винний в тому, що займаюся народом, серед якого я живу і якому я присвячую свою працю».

Племінник Алоїза Фелінського – Сигізмунд, або Зигмунт – народився через два роки після смерті свого дядька. І у нього був неабиякий літературний хист та організаторські й педагогічні здібності, успадковане від батька гаряче серце та властивий Фелінським патріотизм. Зигмунт зростав у родині в той час, коли вона переживала кризу стосунків і була на межі розпаду. Смерть його старших братів Станіслава, Амілка, сестер Емілії та Герардини внесли багато горя в

життя Фелінських. Були постійні переїзди, матеріальні труднощі, батькова апатія від нереалізованості, подружня зрада. Але і була велика любов та терпіння, уміння визнавати помилки і глибока релігійна і патріотична атмосфера, з яких Зигмунт виніс віру та благочестя [8]. У 1832–1837 рр. він навчався в Луцькій гімназії, в Клевані та в Кременці. Після арешту та заслання матері за участь у польському визвольному русі йому та його братам і сестрам допомагали навіть сусіди. Адже маєтки у Воютині та в Збарашові були сконфісковані царським урядом. За допомогою друга родини Зенона Бжозовського Зигмунт навчався до 1845 р. у Московському університеті. Потім – у Сорбонні та «Коледж де Франс», де і потоваришував із Юліушем Словацьким. У 1848 р. вони разом виїхали з Франції, щоб брати участь у Познанському повстанні проти пруського гніту. За деякими джерелами, Зигмунт був тоді поранений та важко пережив поразку польських повстанців. А вже навесні 1849 р. від пропасниці помирає в нього на руках його товариш Ю. Словацький. Вражений втратою, Зигмунт усвідомлює своє духовне покликання та вступає навчатись до Житомирської духовної семінарії. У 1852 р. він за виявлені здібності був направлений до Санкт-Петербурзької Римо-католицької академії, ректор якої, Ігнатій Головинський, рукоположив його у 1855 р. на диякона, а ще за рік до закінчення академії – в священники. Після закінчення навчання у 1857 р. Зигмунт Щенсний Фелінський був призначений капеланом Духовної академії. В тому ж році він реформував жіночу чернечу конгрегацію Францисканок сім'ї Марії [9], основними напрямками діяльності були:

– виховна робота в школах, притулках для сиріт, інтернатах;

– допомога самотнім хворим та немічним як в притулках, так і вдома;

– турбота про храми, створення культурно-релігійних об'єднань мирян.

До цього дня в конгрегації служать Богу і людям біля 1500 черниць, які

працюють в Україні, Польщі, Казахстані, Італії, Бразилії, а з 1997 р. і в Росії. В цьому напрямку служіння о.Зигмунта Щенсного можна почути відлуння прагнень його матері, Еви Фелінської, в об'єднанні жінок у боротьбі за покращення життя, в просвітницькій діяльності та опіки над бідними дівчатками Волині.

Педагогічні здібності о. Зигмунта були блискуче реалізовані у Санкт-Петербурзькій духовній академії, в якій він викладав філософію (був професором філософії) та мав великий авторитет і серед учнів, і серед викладачів. У 1862 р. російський уряд високо оцінив авторитет та харизматичність Фелінського та висунув його кандидатуру на вакантну Варшавську катедру. Період з 1862 р. сам Зигмунт Щенсний вважав справжнім випробуванням, адже він був немов між двох вогнів – царською владою та народним обуренням, яке і призвело до Січневого повстання 1863 р.

О. Зигмунта дехто вважав царським ставлеником, тому навіть під час його проповідей в храмі лунали заклики «не слухати нечестивого пастиря». Деякі прихожани не хотіли приймати його благословення й виходили з храму. Проте в людській пам'яті Зигмунт Щенсний Фелінський залишився як миротворець та захисник прав Церкви від втручань держави. Його заклик до царя про надання Польщі політичної та національної незалежності для уникнення кровопролиття, був надрукований у французькій газеті «Монітор». Зрештою, за це і о.Зигмунт був висланий до Ярославля, де і прожив 20 років. Він отримував платню від царського уряду, яку повністю віддавав бідним. Досі в Ярославлі, показуючи на будинок, де жив Фелінський, кажуть: «Тут жила свята людина». Тільки в 1883 р. він повернувся на Україну, де в с.Дзвинячка (нині Тернопільська обл.) служив капеланом в капличці при маєткові графині Козєбродської. Він і тут продовжував подвижницьку пастирську роботу. Зигмунт Щенсний Фелінський помер у 1895 р. та був похований в родинній крипті Козєбродських. І в наші дні місцеве населення доглядає за джерелом та капличкою Фелінського в Дзвинячці. У 1920 р. його останки привезли до Варшави і склали у сенаторській крипті

нижнього костелу св. Хреста. А вже 14 квітня 1921 р. урочисто перенесені до підземелля Варшавської катедри. 14 квітня 2001 р. Папа Римський Іван Павло II завершив процес беатифікації о.Зигмунта Щенсного Фелінського.

А 11 жовтня 2009 р. в Римі Папа Бенедикт XVI канонізував о. Зигмунта Щенсного Фелінського, прилучивши його постать до лику святих [9]. Ця подія в російських періодичних виданнях [5] була висвітлена неоднозначно та в традиціях самодержавної Росії: о.Зигмунта Щенсного названо «совратителем православных детей в католичество», а канонізацію розглянуто як «экспансию католицизма на Русь». Проте вивчення життєвого шляху Зигмунта Фелінського доводить, що його життя підноситься над політизованими пристрастями до рівня загальнолюдського. Так як і подвижництво Еви, важка фізична і духовна праця Алоїза Фелінського та інших, поки невідомих представників родини, не обмежуються національною ознакою чи теренами міста Луцька і Волині. Нащадки Марка Фелінського переслідувались під час губернаторства Д. Бібікова з його намаганнями подолати корпоративний регіоналізм польської шляхти та були розорені і розпорошені по різних куточках світу. Постійне тримання польської шляхти в напрузі здійснювалось через селян, в яких російський уряд вбачав не тільки пригнічену масу, а й охоронців «русских» традицій. Шляхта, яка вийшла з довіри уряду після низки повстань та протестів, в більшості була усунута від влади. Також було введено нові обмеження в правилах підтвердження дворянства, з якими зіткнулись деякі Фелінські. Указом від 10 грудня 1865 р. заборонялось полякам купувати маєтки. З 1868 р. однодворці були прирівняні до селян і цей указ став остаточним актом юридичної ліквідації шляхетства.

Пролетарською революцією, громадянською війною та сталінськими

репресіями вичавлювалась пам□ять членів родини Фелінських про належність до давнього шляхетського роду. І тільки з часів розпаду Радянського Союзу нарешті відкрилась можливість пізнання різних «заборонених» тем. Фелінські і нині живуть і на Волині, і в Польщі, в Німеччині і навіть на Гавайських островах. І кожен з них несе свої краплини історичної правди.

Вивчення історії родини Фелінських – це побудова своєрідних мостів людяності, які поєднують давно минуле з новітньою історією, що тільки формується. Життя ж кожного із представників роду як неповторного феномену духовного розвитку світу, дає глибинний зріз повчальної історії, яка при цьому пізнається більш багатогранно та об'ємно. Приватне життя кожного роду і кожної родини – це лабораторія часу, а не просто матеріал чи модель ситуації. Це безпосереднє доторкування до історії, який породжує співпереживання та рідкісні одкровення, що стирають дистанцію часу.

Література:

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 505, оп. 1, спр. 1.

2. Список лиц, имевших право избирать и быть избранными в члены Государственного Совета (начато 1 октября 1907 г. – 13 июля 1909 г.) Список дворян Волынской губернии. – Житомир: Волынская губернскаятипография, 1906.

3. Herbarz Krolestwa Polskiego/Гербовник Царства Польського. – Warszawa, 1853. – Cz.1–2.

4. http: rzecz-pospolita.com//witebskie/witebsk.php3.

5. Бидолах В. Бенедикт канонизировал борца с православием//http: www.rusk.ru/newsdata.phpidar=105877.

6. Гуртовий Г. Її звали Скеля//Слава праці. – 1998. – 9 серпня.

7. Козар Н. Родина Фелінських//Минуле і сучасне Волині: Матеріали VII-ої Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1998. – С. 110–111.

8. Сияние святости. Зигмунт Фелинский//Свет Евангелия. – 2002.– № 27–28 (376–377), 7 июля.

9. Святости и мира//http: www.vatican.va.

10. Тарас А. Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV – XVII веках. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2006. – 291 с.

Тетяна КОТЕНКО (м. Київ)

ЛУЦЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ П. С. МОРАЧЕВСЬКОГО ЯК ПЕДАГОГА, ПИСЬМЕННИКА, КНИГОЗНАВЦЯ (1832–1834)

Луцький період є значущим у житті і творчості Пилипа Семеновича Морачевського. Він займає гідне місце в історії української культури й належить до українських просвітителів середини XIX ст., оскільки першим здійснив воістину апостольську справу – дав українцям Слово Боже рідною мовою, переклавши книги Нового Завіту та Псалтиря тогочасною українською літературною мовою[1]. Його переклади й до сьогодні залишаються одними з найкращих.

П. С. Морачевський (1806–1879) – чернігівський дворянин, високоосвічена людина, знавець багатьох мов. Закінчив Харківський університет. Усе життя вчителював та працював інспектором навчальних закладів у м. Сумах, Луцьку, Кам'янець-Подільському, Ніжині. Писав підручники («История русской словесности, в трьох томах» ; «Священна история, для шкіл та народного читання»), працював над укладанням «Словаря малороссийского языка по полтавскому наречию», займався письменницькою діяльністю – писав поетичні та прозові твори російською й українською мовами, найвагомішим з яких є поема «Чумаки, або Украина з 1768 року…» [2].

До Луцьку П. С. Морачевський приїхав у жовтні 1832 р. для вчителювання в новоствореній російській гімназії на посаді молодшого вчителя російської мови та географії.

П. С. Морачевський уже мав досвід педагогічної діяльності. Після закінчення в 1828 р. Харківського університету працював викладачем математики в Сумському повітовому училищі. У 1832 р. він склав в іспитовому комітеті Харківського університету екзамен для одержання звання вчителя гімназії російської словесності.

До Луцька він приїхав разом з І. Г. Кулжинським, який був призначений виконувачем обов'язків директора Луцької гімназії, і на якого було покладено завдання підготувати навчальний процес і відкрити гімназію 6 грудня 1832 р. П. С. Морачевський приймав активну участь у відкритті гімназії. Безпосередньо на нього покладався директор Кулжинський, з яким вони мали дружні та творчі стосунки ще до приїзду до Луцька (є непевні дані, що вони були родичами[3]), і за порадою якого він здобув другу педагогічну спеціальність – учителя гімназії російської словесності, саме в 1832 р. І. Г. Кулжинський, працюючи вчителем у харківській гімназії, читав лекції і в Харківському університеті.

Історію й причини відкриття в Луцьку російської гімназії подав І. Г. Кулжинським у

1 Тексти перекладів П. С. Морачевського збереглися до нашого часу, і наявні в декількох авторських редакціях: Гнатенко Л. А., Котенко Т. І. Переклади Пилипа Морачевського книг Нового Завіту та Псалтиря українською мовою середини XIX ст., збережені за оригіналами та списками у книгосховищах Росії та України//Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 154–177.

2 Основні відомості життя й діяльності П. С. Морачевського див.: Науменко В. Ф. Морачевский и его литературная деятельность// Кіевская старина. – Т. 79. – К., 1902. – Ноябрь. – С. 171–186; – Декабрь. – С. 459–479; Шевелів Б. «Чумаки» Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми//За сто літ: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х.-К. 1930. – Кн. 6. – С. 17–36; Пилип Морачевський. Твори/Упоряд. текстів, авт. передм. та доповн. прим.: П. Хропко, Ф. Кейда. – К., 2001; Самойленко Г. В. Пилип Семенович Морачевський (до 200-ліття від дня народження педагога і письменника). – Ніжин, 2006.

3 Морачевский Ф. И. Изъ харьковской литературной старины//г. Южный край. –Харків, № 6333, годъ девятнадцатый, 11 (23) червня 1899 р. – С. 2–3.

книзі «Воспоминания о Волыни» [4].

Відкриття у Луцьку російської гімназії було пов'язаним із повстанням на Волині поляків у 1830–1831 рр., у зв'язку з цим на волинських землях були закриті польські навчальні заклади і почали відкриватися російські.

Так, 6 серпня 1832 р. І. Г. Кулжинський отримав попереднє призначення на посаду директора у майбутній гімназії у м. Луцьку, і офіційно був призначений 7 жовтня. Гімназія мала функціонувати в приміщенні колишнього повітового училища. Усі навчальні предмети повинні були викладатися російською (тоді називали – руською) мовою. Йому було надано право вибрати кандидатуру на посаду інспектора гімназії, а вчителі призначалися попечителем Харківського учбового округу, частково з інших російських гімназій, частково з польських учителів закритого кременецького ліцею.

За спогадами І. М. Сбітнєва, попечителем Харківського учбового округу г. Філатьєвим було видано розпорядження раді Харківського університету вибрати з округу кращих викладачів, і відправити їх на службу в учбові заклади в Подільській та Волинській губерніях, які мають бути відкриті. При цьому було зазначено, що «этот выбор сперва проверит лично сам попечитель, а потом от тех чиновников, на которых падет жребий, никакие отговорки, никакие причины не будут приняты в уважение, исключительно только тяжких неизлечимых болезней. Им выдадут сверх прогонов, денежные пособия на путевые издержки; увеличат оклад жалованья, несравненно больший против настоящего, дадут впоследствии и другие награды, и вообще там служба гораздо виднее, чем здесь. Для этой-то цели и список избранных наставников препроводится на высочайшее усмотрение государя императора…» [5]. Найкращих викладачів вибирали за співбесідою. Про призначення до Луцької гімназії автор записок пише, що Кулжинський призначений директором, Рудановський інспектором гімназії, учителями - Морачевський і Калиновський [6].

Для керуванням учбовим процесом у Луцькій гімназії директором І. Г. Кулжинським була створена педагогічна рада, до складу якої входив і П. С. Морачевський.

Педагогічна рада гімназії вирішувала важливі питання. Зокрема 23 березня 1834 р., що до запровадження у гімназії викладання польської мови, оскільки в ті часи на Волині серед знаті й міщанства вважалося модним говорити польською мовою, що було ознакою освіченості. Судочинство й діловодство також проводилося цією мовою. Проте, усе більше в ділове та побутове життя входила російська мова.

Більшість членів ради вважала за необхідне введення до учбового процесу годин для вивчення польської мови, незважаючи на те, що директор гімназії був категорично проти. Протоієрей Лотоцький та П. С. Морачевський пізніше письмово подали свою особисту думку що до цього питання, підтримавши І. Г. Кулжинського. Так, Морачевський у рапорті, поданому на ім'я директора Луцької гімназії від 24-го березня 1834 р. представив такі пояснення:

Мнение мое о введении в Луцкой Гимназии преподавания Польского языка записано в Журнале Заседания Совета, 23-го сего Марта, так как согласное с мнением прочих Членов Гимназии. Не обдумавши обстоятельно, я подписал его; но теперь позвольте мне подтвердить и пояснить собственное мое мнение, то, которое я произнес в Присутствии Совета Гимназии и показать, что оно совсем не согласно с прочими мнениями. Большая часть Членов Гимназии утверждали, что Польский язык нужен в Луцкой Гимназии, как язык местный в Здешнем Крае, как язык, которым говорят Здешние Помещики, иные даже обнаружили в своем мнении, что Польский язык нужен в Луцкой Гимназии для усиления языка Русского и Литературы; мое же мнение было, что Польский язык нужен только в литера-

4 Кулжинский И. Воспоминания о Волыни. – Б. м. и г. изд.– 26 с. [Написаны в 1865 г.].

5 Сбитнев И. М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Из времен учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских//Киевская старина. – К., 1887. – Т. 17, февраль. - С. 294–295.

6 Там же. - С. 299.

турном отношении, как язык, на котором написаны многие хорошие произведения ума. Мнение мое сходно с прочими только в слове нужен[7]. Теперь позвольте мне показать, что оно и в сем слове не согласно с прочими мнениями если только его объяснить и докончить, поелику оно не вполне выражает настоящее мое мнение о сем предмете. Польский язык нужен в литературном отношении – я согласен и во всякое время готов подтвердить это; но в отношении политическом, при настоящих обстоятельствах и направлении умов Здешнего Края, он не только не нужен в Луцкой Гимназии, а еще вреден и противен благонамеренной цели Правительства; и не только не усилит Русской Литературы, а будет для нее – гробом. Правительство желает, чтобы образование юношества производилось в духе народности и православия, желает Русский язык сделать народным в Здешнем Крае. Если бы Польский язык для Здешних Жителей был тоже самое, что язык Немецкий, Французский, Английский и другие, тогда бы он не мешал сему благому намерению Правительства, и преподавание его в Луцкой Гимназии могло бы принести пользу для обучающихся в оной. Но Польский язык для Жителей сего Края есть язык природный, отечественный, позволяющий им думать, что они живут не в России а в Царстве Польском, язык на котором написано чрезвычайно много слишком свободных, или по выражению некоторых Здешних, патриотических мыслей, волнующих умы, и заставляющих и вздыхать о минувшем утраченном, – языке, наконец, к которому (если допустить преподавание его в Луцкой Гимназии) с жадностью бросятся все Учащиеся – Это ли дух народности и Православия? В Луцкой Гимназии не преподается теперь язык Польский, – и потому все обратились к языку Русскому, с которым вместе Учащиеся неприметно впитывают в себя Русские нравы, Русские обычаи, Русский характер, даже любовь и почтение к России и ко всему Русскому; – от того то и успехи в Русском языке, как известно и Вашему Высокоблагородию, более и более увеличиваются. Преподавание Польского языка совершенно разрушит сие благодетельное направление Здешнего юношества, согласное с волею и благим намерением Монарха. Будучи Учителем Русского языка, мне приятно похвалиться успехами учеников моих и в языке и в любви к России, которые – могу утвердительно сказать – с каждым днем увеличиваются. Ваше Высокоблагородие неоднократно изволили почтить меня лестным одобрением за преподавание Русского языка, а признательность, изъявленная мне, в присутствии Вашем и всех Членов Луцкой Гимназии, Его Превосходительством Господином Попечителем Киевского Учебного Округа, была для меня такою наградою, которой бы я не отдал ни за какие сокровища. Преподавание Польского языка в Луцкой Гимназии подрежет крылья и языку и всему Русскому; я не ручаюсь за успехи учеников моих, и даже живо чувствую, что вся охота, все стремления к Русскому Языку, каковое теперь показывают все Учащиеся, обратится тогда на Польский язык. Вот мое мнение, которого я не мог высказать в Заседании Совета Гимназии, а теперь честь имею представить Вашему Высокоблагородию[8].

П. С. Морачевський за свою плідну працю в гімназії був відзначений директором гімназії І. Г. Кулжинським, разом з іншими вчителями, які успішно виконують свої обов'язки, у звіті 1 листопада 1833 р. (за першій рік роботи гімназії – 1. 11. 1832–1. 11. 1833)[9]. Про те, що Морачевський гідно про-

7 Тут і далі, підкреслення в тексті Морачевського.

8 Управление Киевского учебного округа. Дело об открытии в округе светских учебных заведений взамен упраздненных римско-католических. Подлинные: рапорт Директора Луцкой Гимназии от 28 марта 1834 г. за № 138 и Подлинная Копия Журнала Педагогического Собрания оной Гимназии, 23 марта 1834 года, оставлены по приказанию Г. Попечителя в Канцелярии Его Прва. – Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф. 707, оп. 1, спр. 732. - С. 70–71.

9 Управление Киевского учебного округа. Отчеты о состоянии средних учебных заведений округа за 1833 г. [Луцкая Гимназия, Подольская Дирекция, Черниговская Дирекция и др.]. – Центральний державний історичний

явив себе при вчителюванні в Луцькій гімназії свідчить його призначення 16 лютого 1835 р. у Кам'янець-Подільську гімназію на посаду старшого вчителя російської словесності.

У кінці 1834 р. гімназію було переведено до м. Клевань, а через 5 років до м. Рівно (тому вона стала називатися Клеванською, а згодом – Рівненською).

Так із закінченням луцького періоду гімназії, закінчився й Луцький період діяльності й творчості П. С. Морачевського.

Саме в Луцькому періоді розвитку особистості П. С. Морачевського як письменника й книгознавця сприяв і допомагав І. Г. Кулжинський, відомий на той час український і російський письменник (вірші, повісті, романи, історичні розвідки), літературознавець, етнограф[10]. І. Г. Кульжинський ввів П. Морачевського в коло української творчої інтелігенції. Він ще раніше сприяв в опублікуванні І. Срезневським перших віршів Морачевського, написаних у Сумах у 1831 р.[11], та заохочував до літературної творчості, завдяки чому, в цьому ж році автором була створена комедія у віршах на три дії «Сумская причудница» [12].

І. Г. Кульжинському належить перша критична розвідка про українську літературу – «Некоторые замечания касательно истории и характера малорусской поезии» («Украинский журнал», 1825 р.), в якій високо оцінено творчість І. Котляревського та ін. письменників, здійснено спробу аналізу українських народних пісень, відзначено високі естетичні достоїнства української мови та її самобутність. Ним написано «Малороссийская деревня» (М., 1827), роман «Федюша Мотовильський» (Луцк, 1833). Проте з кінця 50-х рр. він поступово зайняв реакційну позицію – виступив проти розвитку української мови й літератури, критикував перші українські підручники, «Граматку» П. Куліша, перший український журнал «Основа», твори Т. Шевченка й Марка Вовчка. Це призвело до ідеологічних розходжень і розірвання стосунків між Кулжинським і Морачевським, який на той час став на шлях українського просвітництва.

Але в Луцькій період українські патріотичні погляди та літературний і науковий вплив І. Г. Кулжинського мали непересічне значення на подальший літературний та науковий розвиток П. І. Морачевського.

Найбільш відомим твором, написаним у цей період, є віршована п'єса «Чудаки. Несколько комических сцен» (Луцьк, 1833 р.), присвячена й подарована 1 січня 1834 р. І. Г. Кулжинському[13]: «Его Высокоблагородию господину директору Луцкой гимназии Ивану Григорьевичу Кулжинскому на новый 1834-й год в знак самой искренней признательности и глубочайшего почтения».

Вот Вам стихи на Новый год-
Декабрьской музы приношенье,
Мечты несвязной вдохновенье,
Плод поетических хлопот!
В часы бессонницы жестокой
Я часто сердцем тосковал
И горе жизни одинокой

архів України у м. Києві. - Ф. 707, оп. 1, спр. 839 «а». - С. 90–116.

10 Жаркевич Н. М., Лисенко І. М. Кульжинський Іван Григорович//Українська літературна енциклопедія: У 5 т. – К., 1995. – С. 99.

11 Вірші «Первое мая», «Монастырь», «Дорога» були надруковані в першій книзі «Украинского альманаху» за 1831 р.

12 Вірші «Ночь», «Элегия», «Акростихъ», «Мечты», «Стансы» та одна сцена з 2-ї дії комедії «Сумская причудница» (Суми, [1831]) були надіслані у листі І. Г. Кульжинському 22 серпня 1831 р., з проханням посприяти їхній публікації І. І. Срезневським в «Украинского альманаху», але продовження альманаха не відбулося. Ці тексти були надруковані, разом з листом, у статті Ф. И. Морачевского «Изъ харьковской литературной старины» в газеті «Южный край». - Харків, 11 (23) червня 1899 р. – С. 2–3.

13 В уривках надрукована в статті В. Науменка «Ф. Морачевский и его литературная деятельность» //Кіевская старина. – К., 1902. – Т. 79. - Ноябрь. – С. 171–186; – Декабрь. – С. 459–479. Оригінал зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, в архіве В. П. Науменка у ф. 1, № 640. Повністю текст п'єси надрукований в кн.: Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. – Ніжин, 1999. – С. 35–59, додаток 2 а.

Мечтами музы услаждал
Она, приникнув к изголовью,
Подобна деве молодой,
Шептала с тайною любовью
Мне звуки нежные порой.
Я их душою оживленной
Ловил задумчиво - и вот
Из них рукою дерзновенной
Склеил стихи на Новый год.
Примите с ласковым приветом,
Что Бог послал на этот раз;
Я не был никогда поэтом,
Но бредил рифмами под час.

Зміст п'єси зводиться до того, що центральний герой поет Стіхотворський, проживаючи в одному будинку із сім'єю Болтницьких, захопився їхньою дочкою й збирається йти до них на званий вечір. Він намагається написати вірш, але в нього нічого хорошого не виходить. Весь сюжет пов'язаний із порожньою балаканиною Зв'яковича, Хрієновського та деяких інших персонажів.

У деякій мірі, зазначає Г. В. Самойленко, окремі герої, сцени співвідносяться з персонажами комедії О. Грибоєдова «Горе з розуму». Відчувається, що в автора був зразок, на який він міг опиратися. Хоч, звичайно, ці п'єси порівнювати важко, бо твір П. Морачевського далекий від тих соціальних проблем, які ставив Грибоєдов[14].

П'єси «Чудаки» та «Сумская причудница», а також вірші, які відносяться до раннього періоду творчості П. Морачевського, говорять про те, що йшов пошук нових прийомів, але в традиціях того часу[15].

Отже, Луцький період діяльності й творчості Пилипа Семеновича Морачевського став важливим початковим етапом у становленні його як педагога, письменника, книгознавця.

14 Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. Ніжин, 1999. – С. 5.
15 Там само. – С. 6.

Додаток:

ЦДІАУК. Ф. 707, оп. 1, спр. 839 «а».
Управление Киевского учебного округа.
Отчеты о состоянии средних учебных заведений округа за 1833 г.
[Луцкая Гимназия, Подольская Дирекция, Черниговская Дирекция и др.]
Стр. 90–91. а также стр.последующие до 116.
МИНИСТЕРСТВО
Народного Просвещения
Киевский
Учебный округ.
Луцкая
ГИМНАЗИЯ
1-го Ноября 1833-го года
№ 772
Его Превосходительству, Господину
Попечителю Киевского Учебного Округа,
Действительному Статскому Советнику и Кавалеру Егору Федоровичу Фон Брадке

Во исполнение предписания Вашего Превосходительства, от 26-го прошлого Августа за № 1968-м, Честь имею представить при сем, в двух экземплярах, отчет по Луцкой Дирекции Училищ за 1833 год, по 1-е число наступившего Ноября, и при оном Именной Список Чиновников и учителей – под буквою А, Ведомость об учебных заведениях Луцкой Дирекции – под буквою В, и Ведомость о решенных и нерешенных делах, и о числе бумаг, Как входящих так и исходящих под буквою С.

При чем, вследствие вышеупомянутого предписания, имею честь, отдельно от самого Отчета, донести Вашему Превосходительству следующие мои замечания о состоянии вверенных мне Училищ, и о подведомых мне Чиновниках:

1-е) Хотя число учеников, поступивших в Луцкую Гимназию, весьма значительно в сравнении с числом жителей города Луцка, коего главнейшее народонаселение составляют Евреи; но сие число могло бы быть еще несравненно больше, если бы не препятствовало тому Любешовское Пиарское Училище, за 120 верст от Луцка, в Белорусском Округе

находящееся, в котором Учителя все учебные предметы до сего времени преподаются на Польском языке.– Увлекаясь сею мнимою выгодою, многие Родители с большею охотою отвозят своих детей к Пиарам, нежели в Луцкую Гимназию. –

2-е) Теснота Луцкого Гимназического дома известна Вашему Превосходительству. – А по тому, при умножающемся числе учеников, долгом почитаю донести Вашему Превосходительству, что с будущего учебного года едва ли в некоторых классах будет возможность поместить учащихся.-

3-е) Что касается до общего замечания: кто из Чиновников Преподавателей Луцкой Гимназии заслуживает особенное внимание Начальства; то вменяю себе в священный долг, без всякого пристрастия, свидетельствовать пред Вашим Превосходительством, что исправностию и усердием к службе все до одного подведомые мне Чиновники и Преподаватели равномерно отличаются, а успехом и способностию к исполнению своих обязанностей преимущественно заслуживают внимание Начальства следующие: Инспектор Гимназии Кульчицкий, Старший Учитель Математики Шумский, Православный Законоучитель Протоиерей Лотоцкий, Старший Учитель Логики и Русской Словесности Калиновский, Младший Учитель Немецкого Языка Михальский, и Младший Учитель Русской Грамматики и Географии Морачевский.

Директор И. Кулжинский.

ОТЧЕТ

По Дирекции Луцкой Гимназии,

За 1833 год.

Перемены в чиновниках…

По распоряжению начальства, удален от должности Законоучитель Римско-Католического Исповедания Ксендз Иосиф Вареховский за неуместные и неблагонамеренные выражения.-

Вообще Чиновников и Преподавателей, с открытия Гимназии т. е. с 6 Декабря 1832 г. Определено 4 выбыло 2…

ЧАСТЬ УЧЕБНАЯ

1. Преподавание.

Луцкая Гимназия и при ней Приходское Училище образовано по Уставу 1828 года.

С 1-го Ноября 1832 по 1 Ноября 1833 года открыты 2 два Училища: Луцкая Гимназия 6 Декабря 1832 года; и Луцкое приходское Училище 6 Августа 1833 года.

Учебные предметы, назначенные по Уставу 1828 года, преподаются все по книгам, отпускаемых из Департамента Народного Просвещения; а Закон Божий Римско – Католического Исповедания по Книгам бывшим прежде в употреблении в Училищах Виленского учебного Округа. Сверх сего сделано распоряжение о высылке в Гимназию и Приходское Училище одобренного Начальством Римско – Католического Катехизиса, напечатанного под смотрением Виленского Епископа Клоневича.

В Луцкой Гимназии преподается еще Греческий язык, сверх общего положения, с разрешения Его Превосходительства Г-на Попечителя Киевского Учебного Округа.

Метода взаимного обучения не употребляется…

2. Учащиеся.

Вообще выбыло в сем году из Училищ Луцкой Дирекции 24 учащихся, все до окончания Курса, с исключением за дурное поведение, а прочие по своей и родительской воле.

Большая часть выбывших, в том числе и исключенных, принадлежали к сословию Дворянскому.

Поступило в сем году с 1 – го Ноября 1832 года в Училища Луцкой Дирекции вообще всех учащихся 243 в том числе Дворян – 187

Обер – Офицерских детей – 31

Духовного Православного звания – 1

Духовного Греко – Униатского звания – 12

Мещан – 7

Детей отставных солдат – 4

Крестьян – 1

Общее число Учащихся в Луцкой Дирекции как мужского так и женского пола 231, относится к числу жителей города Луцка, 3630 душ обоего пола, как 1:15.

В том числе Учащихся Дворян – 179

Обер – Офицерских детей – 31

Духовного Православного звания – 1

Духовного Греко – Униатского звания – 10

Мещан – 6

Детей отставных солдат – 3

Крестьян – 1

[Список учащихся: с какого времени состоит в Луцкой Гимназии; к каким Учебным предметам оказывает способность и склонность; к какому пренадлежит сословию; на чьем иждивении обучается.]

Вообще в Луцкой Дирекции учащихся оказавших успехи в науках: а) хорошие 177, в) посредственные 46; Поведения а) хорошего вообще учащихся 188, в) посредственного: 44. Награждено книгами 13 учеников, Похвальными листами 30.

Не оказавших успехов в учении а) по редкому посещению классов за болезнью: 3. в) по недавнему поступлению в Училище: 6.

Учащихся поведения неодобрительного в настоящее время не имеется.

Из Учащихся в Луцкой Гимназии никто не был никуда отправлен для усовершенствования в Учебных предметах.

Распоряжения к улучшению состояния учащихся.

Приведены в исполнение следующие распоряжения Его Превосходительства

Господина Попечителя Киевского Учебного округа:

1.) Для лучшего соблюдения Православными Учениками всех обрядов и постановлений Православной Церкви большая часть родителей сих Учеников убеждены к тому, чтобы своих детей поставили на квартиры у Православных Хозяев.

2.) Снабжен Инспектор Гимназии Инструкцией, вследствие которой каждая Ученическая Квартира посещается каждую неделю.

3.) Все Ученики носят Форменную одежду.

4.) Предписаны и исполняются правила для Учащихся Киевского Учебного Округа.

5.) Предписаны и исполняются Правила для экзаменов и переводов учеников в высшие классы.

6.) Предписаны и исполняются §§. 91.93.94.95.113.114.115.118. проекта нового Устройства бывшего Виленского Учебного Округа.

7.) Предписано и приведено в исполнение, чтобы содержание Учеников одобренными от Начальства лицами разделились на 3 разряда. Каждому разряду присвоены свои выгоды. Содержатели таковых Учеников, называясь Пансионосодержателями, подчинены Гимназическому Начальству, а Ученики, квартирующие у них, называются Пансионерами Гимназии.

8.) Предписано и исполнено, чтобы Учеников Униатского обряда приглашать, с согласия их родителей, к слушанию Лекций Закона Божия у Православного Законоучителя. Для двух Учеников, не изъявивших такового согласия, приискивается особенный Греко – Униатский Законоучитель.

3. Учебные пособия.

В фундаментальной библиотеке Луцкой Гимназии считается Книг следующее количество: названий 830, томов 1906. Библиотека находится в целости и имеется оной Алфавитный каталог.

Для снабжения библиотеки Самыми нужными Книгами по всем предметам преподавания, преимущественно на Русском языке, с разрешения Его Превосходитльства Г-на Попечителя Киевского Учебного Округа, уже сделано распоряжение касательно высылки таковых Книг от Столичных Книгопродавцев, по утвержденному Его Превосходительством списку.

В сем году приобретено Луцкой Гимназией Книг покупною следующее число: названий 9, томов 11.

Важных пожертвований не было, кроме 280 монет, ценою примерно на 75 – су Серебром, пожертвованных Учителем Гимназии Якутовичем.

4. Осмотры и испытания.

Его Превосходительство Г-н Попечитель Киевского Учебного Округа обозревал Луцкую Гимназию 6-го февраля и 13 Июня сего 1833 года.

Директор Луцкой Гимназии осматривает Луцкую Гимназию ежедневно, а Луцкое Приходское Училище и Частный Женский Пансион ежемесячно по нескольку раз.

Частные испытания производились в

Луцкой Гимназии с 7-го по 20-е Августа сего 1833 года. В заключение оных 22-го Августа был Торжественный Акт, удостоенный великим числом почетных посетителей. Читаны были: Учителем Истории и Статистики Речь на Русском языке о влиянии Исторических сведений на образование человека.

Учителем Немецкого языка Михальским: Речь на Немецком языке о Воспитании; и Директором Кулжинским Речь на Русском языке Заключительная…

Для получения права на обучение в частных домах и пансионах подвергались испытанию в Луцкой Гимназии 4 человека; но ни один из ни не получил еще свидетельства на сие право. Все они уроженцы Волынской Губернии.

ЧАСТЬ УЧЕНАЯ

В Луцкой Гимназии ведется Историческая Записка и по окончании сего 1833 года будет представлена Начальству.

Метеорологические и физические вообще наблюдения Луцкая Гимназия начала вести с Октября месяца сего 1833 года; но в Академию наук еще ничего не представляла.

Особые труды Чиновников и Преподавателей.

Директор Луцкой Гимназии издал в сем 1833 году Роман, под названием: Федюша Мотовильский, напечатаный в Москве, в Университетской Типографии.

Старший Учитель Зборжевский доставил Московскому Обществу ипытателей природы свои Записки об ископаемых Волынской, Подольской и Киевской Губерний, За что получил диплом на Звание действительного Члена онаго общества.

Старший Учитель Якутович ведет метеорологические записи.

Старший Учитель Калиновский сделал буквальный перевод Од Горация, с Латинского языка на Русский, но еще не издал.

ЧАСТЬ ХОЗЯЙСТВЕНАЯ

Луцкая Гимназия помещается в казенном доме, тесном и старом. Приходское Луцкое Училище помещается в частном доме, по отводу от города…

Особые происшествия.

Луцкая Гимназия была удостоена посещения Его Превосходительством Г-м Попечителем Киевского Учебного Округа 6-го февраля и 13 июня сего 1833 года; Его Сиятельством Г-м Военным Губернатором Графом Василием Васильевичем Левашовым 13 Мая; Его Превосходительством Г-м Волынским Гражданским Губернатором Римским – Корсаковым 7-го Сентября.

Торжественных Актов было два: 6-го Декабря 1832 года, по случаю открытия Гимназии, и 22 Августа 1833 года, по случаю окончания первого Академического года.

Директор И. Кулжинский

ИМЕННОЙ СПИСОК

Чиновников и Учителей Луцкой Дирекции, за 1833-й Год

[Стр. 105 об.] Директор, Состоящий по Уставу в 7-м Классе, Иван Кулжинский. Родом Черниговской Губернии, Глуховского Уезда из Местечка Воронежа. Сын Священника. 35-ти лет, Греко-Российского Исповедания. Имеет жену и пятеро детей. Должность Директора исправляет с 7-го Октября1832 года. Учился в Черниговской Семинарии. Имеет Степень Студента. Получает жалованья 800 рублей Серебром из Штатной Суммы отпускаемой на Гимназию. Пользуется казенною квартирою.

[Стр. 107 об.] Младший Учитель Русской Грамматики и Географии, состоящий по Уставу в 10-м Классе Филипп Морачевский. Родом Черниговской Губении и Уезда из села Шестовицы, из Дворян. 27-м лет, Греко-Российского исповедания. Холост. Должность исправляет с 7-го Октября 1832 года. Учился в Черниговской Гимназии и Харьковском Университете. Имеет Степень Студента. Жалованья получает 300 рублей Серебром из штатной сумы. Пользуется казенною квартирою.

ВЕДОМОСТЬ

О Учебных Заведениях Луцкой Дирекции, за 1833-й год

В Уездном Городе Луцке Волынской Губернии: Гимназия.

Открыто 6 Декабря 1832 года, вследствие предписания Г-на Попечителя Харьковско-

го Учебного Округа. Содержится Штатною Суммою, отпускаемой из Уездного Казначейства; сверх того имеется фундуш покойного Доктора Лернета на 4-х бедных Учеников.

Образована по Уставу 1828 года; Состоит из 7-ми Классов. Штатных Чиновников 14-ть, и одна вакансия Законоучителя Римско-Католического Исповедания.-

Помещается в казенном доме, каменном, двухэтажном. Дом старый, тесный; о времени построения онаго нет достоверных сведений.

В фундаментальной библиотеке 830 книг, 1906 томов:

а) на русском языке - 585 томов;

в) на древних Классических – 311;

с) на новейших Европейских – 276;

д) на Польском – 735.

Физических и математических инструментов – 48.

Минераллов798 штук. Раковин – 412. Насекомых – 486. Нумизм – 280. Растений – 668. Учебных пособий еще не имеет.

Поступило с открытием Гимназии т. е. с 6 Декабря 1832 года по 1-е Ноября 1833 года, всех Учеников – 212. В том числе Дворян – 171.Обер офицерских детей – 24.Духовного Православного Звания – 1. Духовного Греко-Униатского Звания – 11. Солдатских детей – 1.

Выбыло с открытия Гимназии по 1-е число Ноября 1833 года 22 Ученика все до окончания курса. В том числе Дворян – 18. Духовного Греко-Униатского звания – 2. Мещан – 1. Солдатских детей – 1.

На лицо состоит 190 Учеников. В том числе Дворян – 153. Обер-офицерских детей – 24. Духовного Греко-Униатского звания – 9. Духовного Греко-российского звания – 1. Мещан-Христиан – 2. Мещан- Евреев – 1.

Учеников поведения: а) хорошего – 159. в) посредственного – 31.

Оказавших успехи: а) хорошие – 149. в) посредственные – 32.

Не оказавших Успехов: а) по редкому посещению классов за болезнию: 3.

в) по недавности поступления в Гимназию: 6.

Число жителей в городе Луцке обоего пола – 3630. В том числе Дворян – 120. Граждан – 46. Мещан Христиан – 90. Мещан Евреев – 3223. Купцов – 71. Караимов – 80.

Копия

1834 –го года Марта 23 дня Совет Луцкой Гимназии, вследствие предписания Его Превосходительства Господина Попечителя Киевского Учебного Округа, от 14 Марта сего года за № 474-м, применяясь к Штату Гимназий: Виленской, Гродненской, Минской и Области Белостокской, мнением полагает:

1.) Для усиления преподавания Русского Языка Ученикам Луцкой Гимназии, коих большею частию природный Язык есть Польский, просит о сравнении Учителя Русского Языка с Старшими Учителями Гимназии; для сего же назначить особого Младшего Учителя для преподавания Географии и Истории в низших Классах; и для сказанных же причин прибавить несколько Уроков Учителю Русской Словесности, передав Учителю Русского Языка преподавание Славянского Языка, и изучение о сочинении периодов по стопосложении.

2.) Просить ходатайства Его Превосходительства, об утверждении Ученикам, оказавшим отличные успехи по Русской Словесности, права пользоваться четырнадцатым Классом, по окончании Курса наук в Луцкой Гимназии, при поступлении в Гражданскую службу, по примеру тому, как уже сие право Высочайше даровано Ученикам Гимназий Белорусского Учебного Округа.

3.) Просить об утверждении, при Луцкой Гимназии, Учителя Польского Языка, по уважению тому, что правильное изучение сего языка может способствовать к распространению Знаний и Русского Языка; поелику Польский Язык в Сей Губернии есть местный, то Ученики могут с пользою заняться переводами с Польского на Русский Язык лучших Авторов; а при том сие и согласно с ВЫСОЧАЙШИМ Уставом о Гимназиях и Училищах, 8-го Декабря 1828-го года.

4.) Просить прибавки жалованья: Директору 200 рублей серебром, Инспектору 100 рублей серебром, Старшим и Младшим Учителям Луцкой Гимназии по 50 рублей серебром, по причине чрезвычайной дороговиз-

ны Здешних Квартир по скудости и дороговизне хозяйственных припасов, как в таком не значущем городке, куда доставка оных бывает всегда малочисленна, а квартир порядочных слишком не достаточно; так же прибавить Законоучителям по 50 рублей серебром, поелику они не имеют приходов и Письмоводителю Гимназии прибавить 75 рублей серебром, по примеру Гимназий Белорусского Округа.

5.) Совет Гимназии признает необходимым определить при Инспекторе Луцкой Гимназии двух Помощников, по причине большого Количества Учеников, коих ныне уже на лицо 208-м человек; жалованья Оным Помощникам Совет полагает каждому по 150 рублей серебром в год. Причем Совет просит Его Превосходительство о исходотайствовании Оным Классных должностей, по примеру Комнатных Надзирателей при Пансионах. При умножении же количества Учеников прибавляется и число Помощников на каждые сто Учеников по одному. По неимению же свободных сумм при Луцкой Гимназии, Помощники Инспекторские могут получить жалованье из сумм, назначенных на чрезвычайные издержки по Училищам Волынской Губернии. При чем объявил Г-н Директор Луцкой Гимназии, что окончательное по сему предмету мнение свое Он представит от себя Господину Попечителю Киевского Учебного Округа. На подлинном подписались: Директор И. Кулжинский, Инспектор Д. Кульчицкий, Законоучитель Римско–Католического Исповедания Священник Иосиф Варховский, Старший Учитель Дион. Якутович, Старший Учитель Николай Попов, Старший Учитель С. Вышеневский, Старший Учитель Иван Турович, Учитель О. Михальский, Учитель О. Мадейский, Учитель Морачевский, Учитель Павловский, Скрепил Секретарь Совета Старший Учитель Иван Калиновский.

Законоучитель Протоиерей Афанасий Лотоцкий с мнением, ниже сего следующим: « Изучение Польского языка в Луцкой Гимназии, ни в каком случае не может способствовать к распространению Знаний Российского языка. Опыт доказал, что когда в Училищах Здешнего Края, до настоящего преобразования Оных, преподаваем был язык Польский; то Ученики хотя учились языку Российскому, но знали оный весьма мало, по совершенном даже окончании наук. Мне, как Православному Законоучителю и вместе Пансионосодержателю, совершенно известно, что дети не иначе поступают в знании Языка Российского, как оставляя разговаривать между собою на языке Польском, к которому они от Колыбели принавыкли. В настоящее время, когда во всех местах Судебных и Училищах Здешней Губернии, велено ввесть во всеобщее употребление язык отечественный Российский, Он один и есть местным. Кроме того, что говорит на сем Языке как и всегда говорила большая часть народа, коренного Русского, но и все должностные лица, говорят ныне Языком Российским; и даже в домах частных, в которых в которых доселе о сем языке и слышно не было, оный начинает входить в употребление. Почему, ежели Правительство не имеет в виду других важнейших причин на введение Польского языка в Луцкую Гимназию, на основании одних тех причин, какие изображены в 3-м пункте Совета, на такое введение я не могу согласиться». На подлинном подписался Православный Законоучитель Протоиерей Афанасий Лотоцкий.

С подлинным верно. Директор И. Кулжинский.

Ф. № 707, оп. № 1, спр. № 732. - С. 66–79 об.

УПРАВЛЕНИЕ КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА

Дело об открытии в округе светских учебных заведений взамен упраздненных римско-католических.

Подлинные: рапорт Директора Луцкой Гимназии за № 138 и Подлинная Копия Журнала Педагогического Собрания оной Гимназии, 23 марта 1834 года, оставлены по приказанию Г. Попечителя в Канцелярии Его Пр-ва.

МИНИСТЕРСТВО
НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ
КИЕВСКИЙ УЧЕБНЫЙ ОКРУГ.
ЛУЦКАЯ
ГИМНАЗИЯ

Г. Луцк

28-го Марта 1834 года.

№ 138.

Его Превосходительству,

Господину Попечителю Киевского Учебного Округа

Действительному Статскому Советнику и Кавалеру

Егору Федоровичу Фон – Брадке.

Ваше превосходительство удостоили меня предписанием, от 14-го Марта за № 474, о том, дабы я донес: не признаю ли полезным, применяясь к штату Гимназий Белорусского Округа, ввести какие либо изменения и в подведомой мне Гимназии; так же: чтобы я представил подробное мнение, касательно учреждении при Луцкой Гимназии Помощников Инспектора.

Оба сии предметы, я, согласно предписанию Вашего Превосходительств, подвергал рассуждению Педагогического Совета вверенной мне Гимназии. Вслед за тем, сообразивши все мнения с истинною пользою и с местным положением вверенного мне Учебного Заведения, имею честь представить Вашему Превосходительству нижеследующее:

Дабы еще более усилить преподавание Русского языка в Луцкой Гимназии, для сего необходимо умножить число учебных часов по сему предмету, разделить оные часы между двумя Учителями, из коих одного, – бывшего до сих пор младшим, переименовать в Старшие, отделив от него Географию, и присоединив к его кафедре Славянский язык, Русское Стопосложение, и общую Риторику. – В таком случае, другой Учитель Русской Словесности не сравнено более будет иметь часов для преподавания Частной Риторики, Пиитики, Логики, Истории Русской Литературы, и для занятия Учеников собственными сочинениями.

Поелику в таком случае География будет отделена от учителя Русского Языка; то для преподавания оной, равно и для преподавания древней всеобщей Истории и Математической Географии с Космографией, потребен новый Младший Учитель. В таком случае, Старший Учитель Истории имел бы гораздо более времени для преподавания, в обширнейшем виде, Средней и новой всеобщей Истории, Всеобщей и Российской Статистики, и Истории Государства Российского. Учебные часы для особого Младшего Учителя Географии и Истории можно уделить от Чистописания, – несколько от Немецкого языка, и весьма немного от Математики.

Хотя Члены Педагогического Совета Луцкой Гимназии, видя, что по штату Гимназий Белорусского Округа положен и Учитель Польского языка, все, кроме меня, Законоучителя Протоиерея Лотоцкого, и Учителя Морачевского, подавших особое о том мнение, изъявили желание, чтобы Кафедра сего языка была учреждена и в Луцкой Гимназии; но таковые их желания я почитаю: а) не удобоисполнимым, в) вовсе не нужными с) даже вредным, по ниже следующим причинам:

а) Преподавать Польский язык в Луцкой Гимназии неудобоисполнимо; поелику, при необходимом усилении Русского языка и Словесности, и при открытии особой кафедры Младшего Учителя для Географии и древней Истории, а равно с распространением преподавания французского языка, сообразно предписанию Вашего Превосходительства от 16-го Марта за № 490, с отделением для того часов от Немецкого языка, Математики и Чистописания, решительно не останется ни одного часа для преподавания Польского языка, тем паче, что Ученики, имея ежедневно по четыре лекции, и без того уже совершенно заняты. Если ж отделить часы для Польского языка еще от Математики; то сим, без всякой полезной необходимости, крайне обессилится преподавание важнейшей из наук, и от того произойдет величайший урон в умственном образовании юношества. Прибавить же для Польского языка лишние часы, сверх четырех ежедневных лекций, отнюдь не возможно, по чрезвычайной загруженности Учеников.

в.) Преподавать Польский язык вовсе не нужно: Это доказано уже опытом; ибо Луцкая Гимназия, существуя полтора года, до сих пор не имела никакой надобности в сем языке. Дети поступают в Гимназию, из Родительских домов, большею

частию с предварительными уже познаниями в Русском языке; ибо Русский язык, будучи в сем краю языком Юридическим и Администрационным, входит уже в употребление и между родителями. В Гимназии дети слышат преподавание всех наук (кроме Закона Божия Римско – Католического исповедания) на Русском Языке; Русский язык делается уже для них необходимостью, так что даже между своими играми они невзначай начинают уже употреблять сей язык вместо Польского. Кончивши воспитание в Гимназии, дети будут отправляться или в Университет, или прямо в службу, или же вступать в управление своим имением. Ни в каком из сих трех случаев Польский язык для них не нужен; ибо в Университете и службе они встретят для себя Русский язык; а при управлении имением сей язык еще более для них необходим, ибо все решительно Крестьяне в Волынской и Подольской Губернии суть коренные Русские, до сего времени сохранившие древний Русский язык своих праотцев; а потому и в сношениях Помещика с Здешними Крестьянами естественно требуется не Польский, но Русский язык. Все народонаселение Губерний Волынской и Подольской, простирающееся свыше 2-х миллионов Жителей, состоит из природных Русских, говорящих Русским зыком, кроме нескольких тысяч Дворян, которые хотя так же суть по своему происхождению коренные Русские, но под бывшим Польским владычеством приняли Польский язык. Необходимо нужно желать, чтобы и сия небольшая часть жителей возвратилась к прежнему своему языку Русскому; а вовсе не нужно ей помогать изучаться языку иноземному. Польский язык не нужен для Здешних Училищ и потому, что оный для Католиков не есть язык Богослужебный; а известно, что Богослужебный язык есть у них Латинский, который и имеет двух Учителей. Не нужен Польский язык и для того, дабы чрез оный приохочивать Родителей к отдаче их детей в публичные Училища; ибо Луцкая Гимназия, без Польского языка, при неимоверной тесноте своего помещения, в короткое время, имеет уже 208 Учеников, каковым числом немногие Гимназии и внутренних Губерний похвалиться могут. Если бы Земская Полиция приняла верные меры к тому, чтоб не шатались по деревням Приватные Учителя, не имеющие права на сие звание, и если бы ни в одном из соседних Училищ не было Кафедры Польского языка, а преподавание всех наук было на Русском языке – так как до сих пор оба сии обстоятельства соблюдаются в Киевском Округе; – тогда бы и Луцкая Гимназия, и все другие Здешние Училища, по прежнему наполнились величайшим множеством Учеников; ибо жители сих Губерний весьма чувствуют, что учиться надобно. Не нужно изучение Польского языка в Луцкой Гимназии потому, что, для домашнего употребления сего языка в семействах, здешние Ученики весьма довольно уже знают сей язык, без всякого пособия со стороны Правительства. Хотя же Польский язык имел Литературу, изучение коей, как и всякой другой Литературы действительно полезно в филологическом образовании; но такое образование имеет свое место только в высших Училищах, куда поступают Юноши с большею уже зрелостью и твердостью рассудка, а отнюдь не в Гимназиях, которые, по своему назначению, суть только приготовительные Училища, и в которых дорожа временем не должно истрачивать оного на изучение языка провинциального.

с.) Преподавать Польский язык в Луцкой, и в прочих Гимназиях Здешнего Края, очень вредно: Язык есть самая главная стихия Народного бытия. В языке все: и дух народа, и нравы, и все, что называется Отчизной. Соединение всего этого в язык так не приметно и не осязаемо, что с первого взгляда, кажется, нет ничего вредного, допустить в Здешних Гимназиях преподавание Польского языка, и это, по-видимому, кажется только школьным распоряжением, без всяких дальнейших следствий. Но естественные последствия сего неминуемо будут неблагоприятны: вместо соединения Западных Губерний, посредством Русского языка, в одно гармоническое целое с Россией, сии провинции по-прежнему разъединятся и в языке и в духе – одно с другим не раздельно, как причина и следствие. Допустить препо-

давание Польского языка в Луцкой Гимназии есть тоже, что развивать Польскую народность, вопреки народности Русской, которой от нас ожидает Правительство, как сие явствует из циркулярного предписания Вашего Превосходительства, от 5-го Апреля 1833-го года за № 499-м. А потому и не должно возбуждать дух таковой нерусской народности и самобытности в Губерниях, возвращенных от Польши, которые быв древним достоянием России, возвратились наконец в недра своего отечества, и, для собственного своего счастья, должны посредством Забвения Польского языка, забыть свое бывшее временное отторжение от России. Вследствие всех вышеизложенных причин, осмеливаюсь представить Вашему Превосходительству, что Кафедра Польского языка отнюдь не должна быть открываема в Луцкой Гимназии; а видя несколько, и зная местность Здешнего Края, долгом почитаю доложить Вашему Превосходительству, что весьма полезно было бы, если б Польский язык не был преподаваем и в других Училищах всех Западных Губерний, по примеру Киевского Учебного Округа; ибо через сие, между прочим, делается подрыв Училищам Волынской Губернии; о чем я уже, между прочим, и доносил Вашему превосходительству, от 1-го Ноября 1833-го года за № 772-м, указывая на Любешевское Пиарское Училище.

4.) Совет Луцкой Гимназии определил просить покорнейше Ваше Превосходительство об исходатайствовании всем Чиновникам Сей Гимназии прибавки жалованья, сообразно окладу двух Виленских Гимназий, по причине чрезвычайной дороговизны на все вообще жизненные припасы. Подтверждая справедливость и уважительность сей просьбы, честь имею доложить Вашему Превосходительству, что в городе Луцке, а равно и в местечке Клевании, самые обыкновенные жизненные припасы, по причине скудной торговли, получаются, как некоторая редкость, и большею частию из третьих уже рук; а потому и цена оным действительно выше, нежели в других многолюдных Городах. Хотя же, по Штату Виленских Гимназий, жалованье Законоучителям назначено в уменьшенном виде против получаемого ныне Законоучителями Луцкой Гимназии; но поелику оба Законоучители Луцкой Гимназии не имеют приходов, а, состоя в Училищной службе, живут единственно из Гимназического жалованья, при том же трудясь, по числу учебных часов, не менее Старших Учителей, они сверх того исполняют еще обязанность присутствовать ежедневно при Молитве Учеников пред началом Классов, а по Воскресным дням изъясняют им Евангелие: то по уважению всех вышеизложенных причин, покорнейше прошу Ваше превосходительство исходотайствовать и обоим Законоучителям прибавку жалованья, на равне со Старшими Учителями Гимназий.

5.) Что же касается до определения в Луцкой Гимназии Инспекторских Помощников; то входя в попечительное намерение Вашего Превосходительства по сему предмету, я не нахожу ничего уже более, как от лица всех Учащих и Учащихся в подведомой мне Гимназии, а равно и от лица всех Родителей сих последних, принести Вашему Превосходительству глубочайшую благодарность за Ваше истинно отеческое промышление о нравственности – следовательно о первом благе юношества. Согласно мнению Совета Гимназии, я полагаю необходимым для каждых 100 Учеников иметь Инспектору по одному Помощнику, с жалованьем по 150 –су серебром в год, из суммы, на чрезвычайные издержки назначенн (ой) или же из общих Поиезуитских доходов, с тем условием, чтобы для успешнейшего исполнения сей должности, отнюдь не была оная соединяема с должностью Учителя, и чтобы Помощники Инспектора, на праве Комнатных Надзирателей при Пансионах, состояли в Государственной службе, пользуясь 12-м Классом. Но поелику в таком случае, Занятия Инспектора чрезвычайно облегчатся; то по уважению тому, что он, сообразно Уставу, должен быть помощником Директора, необходимым полагаю от Занятий Директорских отделить для Инспектора некоторую часть трудов, а именно: всю бухгалтерию по фундушу Доктора Лернета, с тем, чтобы он, для переписки по сей части,

употреблял Письмоводителя Гимназии, а испрашиваемое мною в представлении, от 23-го Декабря 1833-го года за № 1008-м, Письмоводителю жалованье по 60 су серебром в год из процентов Лернатовского фундуша, было бы выдаваемо в таком случае уже не Письмоводителю, но Инспектору. Поелику же Письмоводитель Гимназии, по присоединению к общей Канцелярской отписке и дел Лернетовского фундуша, имеет чрезвычайно много занятия, так что на нынешнем ограниченном жаловании я не надеюсь долго удержать теперешнего Письмоводителя, да и впредь буду всегда в затруднении приискать в сию должность сколько-нибудь способного человека; то всепокорнейшее прошу Ваше Превосходительвство, сообразно Штату второй Виленской Гимназии, не умножая числа Писцов, хоть одному Письмоводителю Луцкой Гимназии исходатайствовать прибавку жалованья еще 75-су серебром в год к таковому же количеству получаемого им ныне.

Повергая все сие на благоусмотрение и благоуважение Вашего Превосходительства, честь имею представить при сем Копию с журнала Заседания Луцкой Гимназии от 23-го сего Марта, вместе с Копиями мнения Законоучителя Протоиерея Лотоцкого, и рапорта Учителя Морачевского, по предмету Польского языка.

Директор И. Кулжинский

Письмоводитель Гр. Метельский[16]

16 Текст, выделенный курсивом, вычеркнут карандашом. В начале текста приписано коричневым чернилом: Получено 6 Апреля 1834. А слева под шапкой тем же почерком: Составить особое дело по собрании всех донесений препроводить на рассмотрение Совета. 6 Апр. Далее в деле идут выписки, сделанные тою же рукою, за исключением вычеркнутого карандашом текста.

Олександр КУЧЕРЕНКО (Луцьк)

ЛУЦЬК І ЛУЧАНИ В ЖИТТІ І ДОЛІ ПИСЬМЕННИКА ТА ІСТОРИКА П. О. КУЛІША

Десятого лютневого дня 1841 року в повітовому дворянському училищі міста Луцька з'явився новий викладач російської мови, волею долі якому судилося у майбутньому стати відомим істориком, мовознавцем та класиком української літератури. Це був молодий письменник родом з Чернігівщини Куліш Пантелеймон Олександрович. Поширене на широких теренах Лівобережної України прізвище двадцятиоднорічного вчителя переконливо свідчило про його козацьке походження. Пізніше, в автобіографічному оповіданні «Жизнь Куліша», підкреслюючи свою близькість до української шляхти, він напише наступні рядки: «Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру «Малоросійську колегію», помагало цариці Катерині писати «Наказ» і завести на Вкраїні училища замість старих бурс» [5, 230]. Звідси бере початок його негативне ставлення до козаччини і гайдамаччини, гострий осуд особистості і діянь Богдана Хмельницького, ідеалізація подвижництва і культурництва Петра Першого та Катерини Великої, що у подальшому призвело до погіршення і припиненння його дружніх стосунків з луцьким приятелем і щирим українофілом Іваном Хильчевським, якому Куліш, присвятив поему «Настуся», де відобразив криваві сутички хмельничан з польською шляхтою, що відбувалися в Україні буремного 1648 року.

Але це вже інша історія, хоч опосередковано пов'язана з нетривалим перебуванням Куліша в місті Луцьку.

Щоб краще зрозуміти значення Луцька та його мешканців у житті та долі цієї складної і суперечливої особистості, слід звернутися до початку творчого шляху письменника. Наприкінці 30-х років XIX ст. він успішно навчався на словесному, а потім – на юридичному факультетах Київського університету Св. Володимира, де заохочений першим ректором, професором російської словесноті М.Максимовичем старанно вивчав твори української та зарубіжної літератури, зокрема англійського і шотландського письменника Вальтера Скотта, засновника жанру історичного роману. 1840 року Куліш дебютував оповіданнями про життя козаків «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» і «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зелёной неделе» в альманасі М.Максимовича «Киевлянин».

Драматично складалась доля письменника до його переїзду на історичну Волинь. Поєднуючи літературну працю з університетським навчанням, Куліш прагнув отримати вищу освіту, але приїзд до Києва міністра внутрішніх справ, графа Уварова у 1839 році серйозно зашкодив всім планам письменника-початківця. Міністр запропонував ректору К.Неволіну не допускати до науки людей «податных сословий», які поширюють «неспокойствие, безнравственность и неуважение к власти». Куліш якраз і належав до такого «сословия», оскільки батько, нащадок козацької старшини, не зміг «узаконити дворянство» [2, 24-25]. Виконуючи розпорядження міністра С.Уварова, ректор К.Неволін вимагав у студента документи про дворянське походження. Потрібних паперів не виявилось, і письменник змушений був залишити університетське навчання.

Завдяки клопотанням М.Максимовича і протекції заступника попечителя Київського учбового округу М.В.Юзефовича, Куліш отримав призначення в м.Луцьк на Волині, приєднане до Росії 1795 року після III-го поділу Польщі. В службовому атестаті письменника є такий запис: «В службу вступил исполняющим должность учителя русского языка в Луцкое дворянское училище 1841 года февраля 10 дня» («Киевская старина» /1901, - 72. - Кн. 2 - с.177) [3]. Працюючи в Луцьку молодий вчитель не поривав зв'язків

зі своїми наставниками. В рукописному відділі ЦНБ ім. Вернадського в Києві зберігся лист П.Куліша до М.Максимовича, посланий з Луцька 25 березня 1841 року. «Лист цікавий уже тим, що в ньому П.Куліш оповідає про своє життя в Луцьку, даючи сьогоднішнім краєзнавцям деякі «ключі» для з'ясування, де саме знаходилося помешкання письменника...» - зазначив літературознавець Володимир Панченко в газеті «Народна трибуна» - 28 листопада 1992 року. Крім того, в листі згадується колишній професор хімії Київського університету Зенович, який на той час жив у Луцьку і мав незаперечний авторитет серед жителів міста. Щоб глибше зрозуміти зміст листа П.О.Куліша до М.О.Максимовича від 25.III.1841 р., надрукованого В.Панченком в «Народній трибуні», звернемося до першого Кулішевого біографа М.Чалого. В книзі «Юные годы Кулиша» письменник зазначив: «По свидетельству Хильчевского, Кулиш приехал в Луцк с весьма жалкими познаниями во французском языке, но по истечении трёх-четырёх месяцев он стал свободно читать Вальтера Скотта и в подражание его роману «Карл Смелый» тогда начал писать свой собственный роман «Михайло Чарнышенко». П.А.Кулиш изумлял Хильчевского необыкновенной быстротой и лёгкостью литературных работ своих: впродолжение нескольких часов он исписывал целые страницы изящным почерком, без малейших помарок» [8, 8]. Залучаючи Куліша до ретельного вивчення кращих зразків світового письменства, бібліотекар Хильчевський чимало зробив для становлення і формування творчої особистості майбутнього класика української літератури. Розповідаючи читачам про взаємини Куліша і Хильчевського, луцький педагог і церковний історик І.Власовський у статті «В 40-ві роковини смерти П.Куліша» пише про багату училищну бібліотеку, завідувачем якої був І.П.Хильчевський. В Луцьку Куліш пробув 7 місяців, тут він добре опанував французьку та польську мови, користаючи з великої (до 15 000 томів) при школі бібліотеки, зібраної з книжок польських магнатів. В Луцьку ж Куліш близько зійшовся з учителем Хильчевським, який чималу роль відіграв в національному самоусвідомленні Куліша [1, 127-128]. Цієї ж цифри дотримується інший український дослідник життя і творчості П.Куліша історик Іван Крип'якевич. Цитуючи М.Чалого у статті «Панько Куліш на Волині», він зазначає: «Хильчевський щиро любив Куліша». «Він нагадував йому Лівобережну Україну. Куліш завжди говорив гарною українською мовою, якою рідко хто з інтелігенції говорив тоді на Волині. Обидва приятелі були вдоволені долею і почувалися щасливими» [4, 133].

На жаль, у листі П.Куліша до М.Максимовича від 25.III.1841 року ми не знаходимо жодної згадки про бібліотекаря і педагога І.П.Хильчевського, з яким Куліш наймав квартиру у Луцьку. Отже, прочитамо цей лист як своєрідну літературну пам'ятку епістолярного жанру і процитуємо його мовою оригіналу

Милостивый государь

Михайло Александрович!

Марта 15 я послал Вам письмо, и намерен был писать к Вам, не прежде, как по получении «дражайших великих «Киевлянинов», но вдруг один случай заставил меня, не дождавшись Вашего ответа, за первым Луцким письмом послать вдогонку это письмо – в виде прибавления. Узнал я, что у смотрителя хранится библиотека, принадлежавшая Олезару и заключающая в себе до двух тысяч книг, большею частью на польском и французском языках. Каталог этих книг отослан к высшему начальству», и уже два года смотритель ожидает резолюции – куда девать их. Между теми книгами (говорил мне учитиль истории: сам я не имел счастья даже видеть эту библиотеку) есть все польские историки и хроникары, много рукописей и – что всего важнее – рукописное подробное описание польских сеймов; сверх того много книг исторических разного рода, есть романы Вальтера Скотта и др. Я просил смотрителя позволить мне порыться в этой библиотеке, но он, на все мои мольбы, не дал мне ни одной книги, отговариваясь единственно тем, что он давал в прошлом году книг три учителю, который завезши

их в деревню, продержал у себя целую неделю далее положенного сроку, что он, смотритель, очень этим встревожился, думая, что они пропадут, и с того времени поклялся не давать никому ни под каким видом. Вот и выходит на деле, что собака лежит на сене, сама не ест и другому не даёт! Это глупое упрямство очень меня огорчает, лишая меня редкого случая – читать в уездном городе превосходные книги; и я решился беспокоить Вас просьбою – устроить дело как-нибудь так, чтоб - или Михайло Владимирович (Юзефович, - В.П.) написал смотрителю о свободном пропуске меня в Олезаровскую библиотеку, или – что нибудь иное, может быть Вы придумаете, только покорнейше прошу Вас доставить мне право беспрепятсвенно рыться в тех книгах сколько моей душе будет угодно. Может быть я отыщу в Польских хрониках и рукописях что-нибудь и для Вашего «Киевлянина».

Я за 6 р. серебром в месяц имею квартиру прекрасную со столом: три комнаты на втором этаже; с балкона видны лавка и базар как на ладоне. Спокойствие всевозможное, потому что нижний этаж со сводами, сквозь которые ничего не слышно. В одной комнате моя спальня и кабинет, в другой я принимаю гостей, а в третьей спальня моего слуги и кладовая. Слуга мой хотя и поляк, но не так глуп, как Ваш Доминик; жалованье ему всего – два рубля серебром на его платьи. Обзавёлся я также самоваром, чашками (хотя здесь во всех домах, кроме Дангилова, пьют чай мужчины и женщины стаканами!), обзавёлся ложечками, сахарницею и пр., - словом устроил чай точно так, как у Вас, не достаёт ещё только Васьки.

Впрочем, бывает иногда грустно: здесь все меня любят и ласкают, но как-то ни к кому сердце не лежит, и не отраду, а какую-то усталость чувствуешь, отвечая этим людям на знаки дружества.

На безрыбьи и рак рыба, а на безлюдьи и Хома человек; так и я здесь в Луцке занимаю очень важное место и пользуюсь едва ли не таким уважением, как, например, нет примера на этот миг. Особенно ваше письмо к Зеновичу подняло меня в общем мнении аршином выше. Даже сам смотритель стал ко мне почтительнее, так что даёт мне руку, что ни один подчинённый от него ещё не удостоился. Ксёнзы же, между которыми Зенович стоит как бы главою и с которыми он меня познакомил, принимают меня со знаками величайшего уважения. Но меня больше всего этого радует то, что я перед учениками сумел повести себя так, что без всяких наказаний заставил их повиноваться мне безусловно: уроки выучивают отлично, а в классах во время моей лекции так тихо, что другие учители не могут добиться никакими средствами.

Ожидая с нетерпением решения моей просьбы, с истинным почитанием и совершенною преданностью имею честь быть Вашим, Милостивый государь, покорнейшим слугою.

Пантелеймон Кулиш
1841 года, марта 25
Луцк.

Уважно перчитуючи лист Куліша з першої до останньої літери, в якому він розповідав про свій авторитет серед високоповажного луцького товариства, ще раз пересвідчуємось про позитивний вплив Луцька та його мешканців на формування непересічної особистості автора першого українського роману «Чорна рада».

Знаходив молодий Куліш час на розраду. Одного разу під час прогулянки містом Куліш і Хильчевський зустріли родину полковника Д-ва; і сам полковник і його рідня були дуже малого зросту. Повернувшись додому, Куліш намалював їх усіх у виді курочок, з малим півнем попереду і підписав: «Луцька мініатюрна аристократія».

Під час іншої прогулянки Луцьком Куліш відразу закохався у дві гарні панночки, яких називав №1 й №2, але не міг вирішити, котру вибрати; більше сподобалась йому №1 – племінниця колишнього професора хімії Зеновича [4, 133].

Поєднуючи педагогічну працю з розвагами, письменник займався також вивченням пам'яток старовини і архівних установ повітового міста. Під час оглядин Кулішем башт старовинного Луцького замку, молодо-

го науковця спіткала неприємна історія, про яку він розповів у листі від 6 травня 1841 року на ім'я Київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора Д.Г.Бібікова, в котрому вбачав покровителя наук і мистецтв.

«Ваше высокопревосходительство, милостивый государь!

Занимаясь несколько уже лет с особенной любовию русской историею и древностями, я воспользовался случаем пребывания моего в Луцке, чтобы сделать здесь топографичкские и письменные изыскания для Киевского общества любителей истории и древностей словенорусских; но при осмотре мною древних башен Луцкого замка здешний казначей, по великому своему невежеству в науках не только не позволил мне обозреть внутри ту башню, в которой лежат его архивы (незапертые впрочем, даже на замок), но ещё осыпал меня самыми нелепыми и обидными подозрениями. Посему я, надеясь встретить подобный прием и от других здешних чиновников решился прекратить на время свои изыскания и обратиться к вашему превосходительсту, как к покровителю наук, с покорнейшей просьбой – соизволить выдать мне открытый лист, по которому бы луцкие чиновники допустили меня свободно пересмотреть городские здания и архивы.

С глубочайшим высокопочитанием и совершенною преданностию, вашего высокопревосходительства покорнейшим слугою.

Пантелеймон Кулиш, 1841 года, мая 6. Луцк.

Адрес: Пантелеймону Александровичу Кулешу, учителю Луцкого дворянского училища в Луцке [9, 24].

18 серпня 1841 року в.о. генерал-губернатор Лашкарьов дав розпорядження градській поліції допустити П.О.Куліша, але останньому ним скористатися не довелось. 21 серпня 1841 року його було переведено з Луцька до Києва-Печерського дворянського училища.

Сталося це через конфлікт Куліша з паном Глібовським, який прибув в Луцьк з міста Чернігова, і був призначений на посаду смотрителя за протекцією свого родича І.Г.Кулжинського, директора Клеванської гімназії, переведеної потім в Рівне. Глібовський відразу зненавидів Куліша і, всупереч дозволу М.В.Юзефовича, заборонив письменнику працювати в училищній книгозбірні. Під час чергової сварки Глібовський брутально вилаяв Куліша; останній гідно відповів йому на образу. Проти свавілля Глібовського на підтримку Куліша виступив бібліотекар Хильчевський, що призвело до втручання в конфлікт вищого керівництва, в результаті якого вчителя російської мови П.О.Куліша в серпні 1841 року було переведено до Києво-Печерського повітового училища з оголошенням йому догани «из снисхождения к его молодости по летам и по службе». «На будущее время за подобные поступки с ним будет поступлено по всей строгости законов» [9, 21].

Слідом за Кулішем перевели у Роменське повітове училище і Хильчевського, однак останній з поважних причин (передавав бібліотеку наступнику) туди не поїхав і на півроку залишився в Луцьку, після чого виїхав в Чорний Острів, де працював у місцевому дворянському училищі.

Разом з тим, вчителі дворянського училища в Луцьку виявили, що їхній начальник смотритель Глібовський бере хабарі від батьків учнів, і від власників квартир. Обурені педагоги написали скаргу на ім'я попечителя Київського округу князю Давидову з проханням – звільнити училище від такої ганьби. Після розгляду скарги, Глібовського миттєво прибрали, і він зник у невідомому напрямку. Подальша доля хабарника невідома.

Куліш продовжував працювати у Києві, не знаючи, що доля готувала йому другий приїзд на Волинь.

Література

1. Власовський І. В 40-ві роковини смерти П.Куліша // Церква і нарід. – 1937 – Ч.4. – С.127-128.

2. Гнідан О., Осьмак Н. Світогляд Пантелеймона Куліша // Українська мова і література в школі. – 1991. – №10. – С. 24-25.

3. Давидюк В. Штрихи до минулого//Народна трибуна. – 1991. – 17 квітня

4. Крип'якевич І. Панько Куліш на Волині//Літопис Волині. – Вінніпег. – 1990. – К.V.

5. Куліш П. Жизнь Куліша // Чорна рада. – Х. Євроекспрес, 2000.

6. Панченко В. Луцькі труди і дні Пантелеймона Куліша // Народна трибуна. – 1992. – 28 листопада.

7. Чалий М. Юные годы Кулиша. – К. 1899.

8. Шандра В. Документи ЦДА у м.Києві про П.О.Куліша. Архіви України. – 1989. - №5 (217) Вересень-жовтень. С. 21-22, 24-25.

Розділ 6

ЛУЦЬКА В'ЯЗНИЦЯ: ІСТОРІЯ ТРАГЕДІЇ

Юрій МАЗУРИК,
Сергій ГОДЛЕВСЬКИЙ (Луцьк)

ПРО РОЗСТРІЛ В ЛУЦЬКІЙ В'ЯЗНИЦІ 1941 РОКУ. ПОШУКИ, ДОСЛІДЖЕННЯ. (За результатами роботи органу охорони культурної спадщини Луцької міської ради)

На території колишнього Окольного Луцького замку розташований Монастир Бригіток – пам'ятка архітектури національного значення, він представляє собою комплекс споруд, який складається із центрального храму, келій і господарських приміщень.

Монастир пов'язаний з історією ордеру святої Бригіти, законниць якого запросила до Луцька у 1624 році дружина Луцького хорунжого пані Семашкова. В цей же час луцький староста Альберт Родзивіл, одержавши посаду канцлера, від'їжджав до Литви і подарував бригіткам свій палац. При підтримці волинської шляхти конвент святої Бригіти добудовує до радзивіловського палацу новий корпус келій і костел, також при монастирі утримували школу для осиротілих шляхтянок.

В 1724 і 1781 роках пожежі завдають монастирю значної шкоди, але численні надходження від польського населення швидко піднімали його із руїн. Однак, 17 травня 1845 року вогонь нищить Старе місто із урядовими установами, храмами, міщанськими дворами. Провину було покладено на бригіток, які не пустили пожежників в кляштор, на якому зайнявся гонтовий дах. Декретом сенату конфісковуються багаті фунуші на відшкодування збитків, а невдовзі ліквідовується і сам кляштор, а сама споруда відходить на користь міста. Деякий час тут знаходилась поліцейська управа, поштова контора з квартирами для службовців. А з 1890 року будівля була облаштована під окружну в'язницю, яка існувала в часи самодержавства, панування Польщі, радянської влади (до і після Другої Світової війни) та німецької окупації.

Історія цієї пам'ятки пов'язана з сумними і трагічними подіями в житті міста та всієї Волині, які увійшли в історію як розстріл в'язнів органами НКВС 23–24 червня 1941 року.

Про ці події написано вже не мало, перші публікації з'являються під час німецької окупації в українській пресі. За радянського часу це замовчувалось, лише за кордоном в діаспорі виходило декілька публікацій. І лише з незалежністю України уцілілі колишні в'язні почали висвітлювати на сторінках преси події 23 червня 1941 року у Луцьку, як найжахливіше у своєму житті.

Треба відмітити, що найбільш узагальнено і детально про це описав Микола Куделя у своїй книзі «Під мурами Луцької тюрми», колишній в'язень якого оминула куля під час розстрілу.[1]

До будівлі Луцької в'язниці з двох протилежних боків прилягали ділянки обнесені по периметру мурованою огорожею. Із сходу знаходився двір для прогулянок в'язнів із заходу господарчий двір. В спогадах колишніх в'язнів ці об'єкти ще називались відповідно східне і західне подвір'я.

22.06.41 р. при бомбардуванні міста дві бомби впали на територію тюрми, одна біля Пн-Зх. кута будівлі, про місце падіння другої питання залишається відкритим, але є свідчення, що на території західного подвір'я.

23.06.41 р. за наказом НКВДистів в'язні були виведені із в'язниці та розділені за мірою покарання, тобто за побутові злочини були направлені на східне подвір'я. За ст. 54 КК УРСР п. 2, 11 на західне де опинилася більша половина всіх в'язнів. Розстріл проходив спочатку на західному подвірї потім на східному, всі вязні були розстріляні за

винятком декількох осіб. Уцілілих в'язнів НКВДисти заставили розширювати і поглиблювати вище згадані воронки та копати ями, а потім скидати туди всіх розстріляних. В джерелах вказуються різні цифри жертв – від двох до чотирьох тисяч чоловік.

Микола Куделя згадує чотири могили (але на жаль не вказується точна прив'язка):

I – «… яка знаходилася за кілька десятків метрів від тюрми» ;

II – «… під самою тюрмою» ;

III – «… на східному подвір'ї, де була найменша могила…» ;

IV – «… найбільша могила, що на західному подвір'ї…».

В час німецької окупації була створена комісія, яка в липні 1941 року при допомозі громадськості та національно-патріотичної інтелігенції Волині зробила насип над могилами, обклала їх дерном, встановила дубові хрести-фігури; обгородила низенькою огорожею; встановила таблички з написами, на яких вказувалась кількість похованих в'язнів, відповідно 1200, 800, 300, 1800.

З ініціативи комісії в останню неділю серпня 1941 року відбувся офіційний похорон, покладання вінків і відправа панахиди.[2]

Після звільнення Луцька в 1944 році тюрма знову використовувалась радянською владою за призначенням.

Микола Куделя у своїй книзі посилається на розповідь І. Мануйлика, який в 1944 році був в'язнем Луцької тюрми, бачив ці могили і був свідком того як за наказом енкаведистів на чотирьох могилах хрести – фігури були зрізані, а могили були зрівняні з землею і заасфальтовані. З цього часу до наших днів не залишилось ніяких візуальних ознак лише в пам'яті народній, яка передавалась з уст в уста.[3]

Цей злочин тоталітарний режим старанно замовчував протягом свого існування, щоб ця сумна сторінка нашої історії була забута. Але не дивлячись ні на що стерти її з народної пам'яті не вдалося.

На зорі Перебудови 20 липня 1989 року, на Замковій площі обласного центру відбувся перший мітинг, несанкціонований тодішньою владою. На мітингу було публічно заявлено, що органи НКВД скоїли злочин проти людства, розстрілявши в червні 1941 року тисячі в'язнів Луцької тюрми.[4] Це сколихнуло суспільство і за заявками громадян вже 31.07.1989 року прокуратурою Волинської області була порушена кримінальна справа за фактом розстрілу 23.06.1941 року в'язнів Луцької тюрми. Про хід розслідування обставин цієї справи в листопаді 1989 року на сторінках «Радянської Волині» було опубліковано інтерв'ю першого заступника прокурора області П. Г. Думала.[5]

В 1990-х роках з ініціативи громадськості в трьох місцях де були поховані в'язні, встановили пам'ятні знаки та меморіальні дошки. Четверте місце, тобто на колишньому східному подвір'ї, залишилось не означеним оскільки вже на той час було дуже забудовано.

В 2008 році Луцькою міською радою був створений відділ охорони культурної спадщини. Одним із напрямків роботи відділу є поглиблене вивчення історії пам'яток міста та в разі необхідності організація польових пошукових досліджень. Відповідно по темі розстрілу у Луцькій в'язниці було опрацьовано всі опубліковані спогади та зроблено запити у різні архівні установи.[6] Зокрема була отримана відповідь про результати вищезгаданої кримінальної справи порушеної прокуратурою Волинської області за фактом розстрілу 23.06.1941 року в'язнів Луцької тюрми.[7] Оскільки ця інформація недостатньо висвітлена для громадськості, ми подаємо її нижче майже без змін.

Розслідування даної кримінальної справи проводилось слідчим відділом прокуратури області. Слідством встановлено, що перед початком Великої Вітчизняної війни в тюрмі № 1 УНКВС Волинської області, яка знаходилась в м. Луцьку по вулиці Бригіти в приміщенні колишнього кляштору і костьолу Бригіток (нині будинки № 14 та № 16 по вул. Кафедральна), утримувались під вартою біля 2000 засуджених і підслідних, в тому числі більше 70 осіб, засуджених Військовим трибуналом 5 Армії Київського Особливого Округу і Волинським обласним судом до розстрілу.

Під час розслідування шляхом проведення слідчо-розшукових дій і вивчення кримінальних справ за період 1939–1941 рр., які збереглися, встановлено 481 в'язня поіменно. З них 121 особу в квітні-червні 1941 року було направлено в місця позбавлення волі, що знаходилось в інших регіонах СРСР, 11 – звільнено адміністрацією, 2 – втекло, 11 загинули в тюрмі, 65 – випущені німецькою окупаційною владою, 271 пропали безвісти.

З числа тих, що пропали безвісти 59 осіб були засуджені до розстрілу, 180 осіб засуджені до інших мір покарання, а відносно 32 рішення у справах не було прийнято.

Документальних даних про інших осіб, які утримувались під вартою в Луцькій тюрмі станом на 22.06.41, а також про їх долю в ході слідства виявити не вдалось.

У подальшому, за вказівкою Генеральної прокуратури України, дана кримінальна справа 12.08.98 була направлена до військової прокуратури Центрального регіону України та приєднана до матеріалів кримінальної справи, що розслідувалась вказаною прокуратурою за фактами розстрілів колишніх громадян Польщі у тюрмах міст західних областей України працівниками НКВС СРСР у 1941 році. Оскільки в грудні 1996 року і січні 1997 року із м. Лодзі (Польща) в Генеральну прокуратуру України надійшли матеріали кримінальних справ, порушених окружною комісією з розслідування злочинів проти польського народу у зв'язку з фактами масових розстрілів польських громадян в 1939–1941 роках в тюрмах НКВС міст Сарни та Луцька. Ці матеріали були приєднані до вищевказаної кримінальної справи, яка розслідувалася Військовою прокуратурою Центрального регіону України.[8]

Із приєднаних матеріалів вбачається, що перед відступом радянських військ з м. Луцька, 23–24 червня 1941 року, співробітниками НКВС УРСР на території Луцької тюрми № 1 було розстріляно і підірвано гранатами на плацу близько 2000 ув'язнених поляків, українців, білорусів та осіб інших національностей. Усі розстріляні особи, незалежно від національності, були громадянами СРСР.

У ніч з 23 на 24 червня з камер виводили групами по 15–20 чоловік, яких також розстрілювали на подвір'ї в'язниці, а 100 чоловік було знищено на березі річки Стир. Частина залишених у живих в'язнів поховала загиблих на території в'язниці.

З доповідних записок начальника тюремного відділення УНКВС по Волинській області сержанта держбезпеки Стана та інших працівників НКВС вбачається, що 23 червня 1941 року в зв'язку з бойовими діями біля Луцька з-під варти було звільнено малоліток, «указників» та засуджених за малозначні злочини, всього 84 особи, а решта ув'язнених чисельністю до 2000 осіб була розстріляна на території Луцької в'язниці.

Розстріл проведено 23 червня 1941 року оперативною групою працівників УНКВС по Волинській області під керівництвом капітана держбезпеки Розова особовим складом 233 конвойного полку військ НКВС, керівним складом та наглядачами в'язниці.

Ці розстріли були здійснені на підставі Директиви Народного Комісара Держбезпеки СРСР Меркулова від 23.06.41 № 2445-М., відповідно до якої на осіб, що утримувалися в тюрмах Західних областей України, складались списки, за якими ці особи підлягали розстрілу по місцю їх утримання, у зв'язку з початком війни з Німеччиною.

Розстрілювались не тільки особи, відносно яких були винесені вироки про вищу міру покарання, але і засуджені до позбавлені волі, та ті, щодо яких тільки розпочалося слідство, тобто усі особи, які знаходились на той час під арештом у тюрмах.

По всіх епізодах вказаної кримінальної справи встановлено прізвища працівників НКВС УРСР, які у 1941 році працювали у відповідних відділах НКВС. Однак встановити місце їх проживання не видалося за можливе. Проживаючими на території України вони не значаться. Вивченням окремих особових справ колишніх працівників НКВС, які вдалось виявити в архівах МВС та СБ України, встановлено, що ці особи загинули або пропали безвісти під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, померли від старості.

Беручи до уваги, що всі можливості слідства по встановленню обставин та осіб, причетних до розстрілів громадян, вичерпано, оскільки в живих не залишилось жодної зі встановлених слідством винних осіб, строк давності притягнення до кримінальної відповідальності цих осіб збіг, події, які є предметом дослідження по справі, відбувалися майже сімдесят років тому, живих свідків і учасників цих подій практично не має, усі посадові особи, які брали участь у фальсифікації кримінальних справ, у дачі незаконних санкцій на арешти, засудженні безвинних, самі в подальшому були засудженні за державні злочини та порушення законності, в тому числі до вищої міри покарання – розстрілу, вмерли у таборах, загинули та пропали безвісті на фронтах Великої Вітчизняної війни, вмерли від хвороб і старості, в живих нікого не залишилось, з урахуванням закінчення строку давності притягнення їх до кримінальної відповідальності, кримінальна справа відносно цих осіб закрита.

Також за показаннями свідків, крім в'язнів, розстріляних 23–24 червня 1941 року та захоронених на подвір'ї в'язниці № 1, у січні 1944 року під час окупації м. Луцька німецько-фашистськими військами на тій же території були розстріляні та захоронені заарештовані німецькою владою громадяни.

Однак, як бачимо у відповіді відсутня інформація щодо місця знаходження захоронень та кількості похованих розстріляних в'язнів.

Дослідження на східному подвір'ї

Опрацьовуючи архівні матеріали з фондів Державного історико-культурного заповідника в м.Луцьку, нашу увагу привернула інформація із звіту про археологічні дослідження в 1991 році під керівництвом Святослава Терського (Львівського археолога, відомого читачам як автора книги «Лучеськ в X – XIV ст.»), де повідомлялось, що проводячи шурфування біля монастиря Бригіток, на території колишнього кінотехпрому, на глибині приблизно 1,5 м було виявлено скупчення людських кісток, дослідник припустив що це може бути братська могила розстріляних в'язнів.[9]

Отже при співставлень свідчень очевидців та археологічних даних, була висунута робоча гіпотеза, що це могла бути могила, яка згадується на східному подвірї.

Громадскістю Луцька та Волині неодноразово ставилось питання про перезахоронення жертв розстрілу. У 2009 році міською радою була прийнята цільова міська програма по увічненню памяті жертв розстрілу в Луцькій в'язниці,[10] згідно якої було вирішено розпочати польові пошукові роботи та провести розкопки саме з цього місця, для чого було залучено комунальне підприємство Львівської обласної ради з питань здійснення пошуку поховань учасників національно-визвольних змагань та жертв воєн, депортацій і політичних репресій «Доля», яке отримало відповідний Дозвіл на проведення таких робіт від Державної міжвідомчої Комісії у справах увічнення памяті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України.

Розкопки було розпочато з 18 серпня 2009 року, які тривали протягом трьох тижнів. В результаті, яких на глибині 1,5 м. було виявлено поховальну яму розмірами 5,7х2,2 м.,[11] де було ексгумовано 314 людських останків.[12]

Ще на початковому етапі розкопок було виявлено частину фундаменту колишньої мурованої огорожі в'язниці. Поховальна яма була розміщена паралейно до фундаменту на відстані приблизно один метр. Ця обставина насторожила, оскільки це вказувало, що братська могила знаходиться за огорожею, тобто із зовнішньої сторони в'язниці. Також під час розкопок було виявлено супровідний матеріал: фрагменти уніформи зеленого кольору, армійське взуття (чоботи, черевики), металеві ґудзики від одягу (в тому числі із зображенням п'ятикутної зірки), а також 6 ебонітових капсул.

На особливу увагу серед знахідок заслуговують ебонітові капсули, це солдатські ідентифікатори зразка 1941 року (так звані «смертники») – які носили військовослужбовці Червоної Армії на початку радянсько-німецької війни. В капсулі повинен був зберігатися папірець з даним про червоно-

армійця. Із шести знайдених медальйонів, лише у 2-х були виявлені стандартні паперові вкладні, але на жодному із них не було ніякого запису, що являлося поширеним явищем серед солдатів Червоної Армії. Удвох випадках, в результаті поганої герметизації вкладні перетворилися на потерть, а решту капсул виявилися порожніми.

Отже, за виявленими знахідками було інденфіковано, що це поховання радянських військовослужбовців. Треба відмітити, що інформація про масові поховання радянських військовослужбовців біля в'язниці була відсутня в будь-яких відомих нам на той час джерелах чи свідчень очевидців. У зв'язку з цим, був проведений тривалий архівний пошук, в наслідок якого вдалося з'ясувати, що під час німецької окупації Луцька в'язниця використовувалася під табір для військовополонених «Шталаг № 360». В цьому таборі з жовтня 1941 по червень 1942 р. померли з голоду холоду і були розстріляні 10530 чоловік. Значна частина загиблих військовополонених була похована біля села Гнідава.[13] На даний час колишнє село Гнідава є територією міста, це в районі де пересікаються сучасні вулиці Гнідавська і Потебні. В 1975 році на місці поховань був споруджений меморіал, в центральній частині знаходиться пам'ятник, який являє собою гранітний обеліск, на обеліску встановлена дошка з написом «Жертвам фашизму від громадян м. Луцька».

За архівними документами з'ясувалось, що біля східної стіни в'язниці була одна із братських могил де хоронили полонених. Цілком можливо, що це та могила, яку виявили під час розкопок. Також вдалося встановити декілька прізвищ загиблих:

Понедєльніков Сергій Михайлович, рядовий, Івановська обл., (1921–13.10.41)

Лахнін Андрій, рядовий, Харків, (?–07.10.41)

Аділєв Абджа, рядовий, (?–18.10.41)

Як часто буває в дослідницькій роботі проводячи пошук, щоб розкрити одну таємницю, випадково відкривається інша.

22 червня 2010 року 314 останків червоноармійців були перепоховані з військовими почестями на території вищезгаданого меморіалу.[14]

Що ж до встановлення місцезнаходження могили розстріляних в'язнів на східному подвір'ї, було продовжено пошук архівних джерел. Нашу увагу привернуло, із фондів Волинського краєзнавчого музею, фото 1941 року, на якому зображено одну із могил біля в'язничної мурованої огорожі.[15] Ми припускаємо, що цілком ймовірно, на фото зображено частину східного подвір'я. (Рис. 1). Тепер завдяки розкопкам ми знаємо, де знаходилась колишня огорожа в'язниці і порівнюючи цю інформацію із зображенням на фото вдалося вирахувати приблизне місцезнаходження могили в'язнів. Але, на привеликий жаль, це місце тепер знаходиться під забудовою колишніх виробничих приміщень. Чи були під час будівництва знищені поховання? Адже, як згадує у своїй книзі М. Куделя, розповідь Й. Пікули, який наприкінці 40-х років працював екскаваторником і був свідком, як під час земляних робіт на подвір'ї тюрми при копанні фундаменту натрапили на кістки захоронених. За розпорядженням працівників КДБ грунт з кістками повантажили на самоскиди і відвезли в невідомому напрямку, в глибокий кар'єр та закопали.[16] Але з цього повідомлення на даний час нам не відомо, де саме було виявлено та викопано це масове поховання, хто були ці поховані. Таким чином, тільки подальші дослідження зможуть підтвердити наші припущення.

Дослідження по західному подвір'ї

На західному подвір'ї споруджено «Стіну скорботи по жертвам розстрілу» оскільки тут за свідченнями знаходиться одна із чотирьох, найбільша могила, але питання точного її місцезнаходження залишається досі відкритим. Одним із свідчень є фото 1941 року на якому зображено південно-західне крило будівлі в'язниці, мурована огорожа з фірткою, будівля кузні, тобто зафіксовано фрагмент південної частини західного подвір'я. На передньому плані видно скупчення цивільного населення та декілька німецьких солдат, на задньому плані полонених червоноармійців. В центральній частині фото ви-

дно дерев'яний хрест висотою приблизно в три рази вище людей. Цілком ймовірно, що хрест був встановлений на вищезгаданій могилі.[17]

Як вказує М. Куделя під час німецької окупації була створена комісія з ініціативи якої в останню неділю серпня 1941 року відбувся похорон, покладання вінків на могили та відправлення панахиди.[18] Отже цілком ймовірно, що на фото зафіксовано саме цей захід.

Провівши аналіз фото 1941 року, ми зробили спробу вирахувати де знаходилась фотокамера на час фотозйомки шляхом нанесення на план крайні точки зображення на фото (для прив'язки використано вікна та кути будівлі, фіртка огорожі, тощо). Це дозволило також вирахувати осьову лінію на якій знаходився хрест. Винесення осьової лінії в натуру дозволяє звузити територію пошуку могили. (Рис. 2).

Також брались до уваги свідчення, в яких стверджувалось, що на подвір'ї були ще могили менші за розмірами, вказувались декілька місць: біля мурованої огорожі, між фірткою і «Стіною скорботи», а також в центральній частині подвір'я, де тепер знаходиться клумба. В цих місцях протягом багатьох літ спостерігалося просідання грунту, у зв'язку з цим було закладено декілька траншей.

Одна із них посередині подвір'я на клумбі, де на глибині 0,7–0,8 м. від сучасної поверхні було виявлено сліди перекопу, заповнення якого складалося з різноманітного побутового сміття середини XX століття. В результаті чого встановлено, що перекоп утворений прямокутною в плані ямою розмірами 4х5 м. і глибиною 1,8 м. від сучасної поверхні. Людських залишків в об'єкті виявлено не було. На увагу заслуговують виявлені в заповнені знахідки, це 5-ть солдатських касок червоноармійців (дві з яких лежали на дні ями) і 10-ти казанків армійського типу. (Рис. 3).

Співставляючи результати розкопок та спогади колишнього в'язня Г. В. Покотила[19] була зроблена певна історична реконструкція подій.

Після розстрілу 23.06.41 року уцілілих в'язнів заставили похоронити загиблих, після чого Покотила Г. В. і ще інших 27 в'язнів заставили копати яму серед західного подвір'я. В'язні зрозуміли, що після того як вони викопають, їх буде розстріляно і поховано в цій же ямі. Однак з наближенням німців «тюремне начальство та солдати, які охороняли повтікали… », яким вже було не до в'язнів. Тільки дякуючи тому, що німецькі війська 25.06.41 р. вступили в місто, вони залишилися живими. Невдовзі німці їх відпустили додому, на той час яма залишалася ще відкритою. Приміщення тюрми німецька влада зразу ж почала використовувати для перебування радянських військовополонених, які потрапили в полон з своєю амуніцією: каски, казанки, тощо, які відібрали та скинули у вищезгадану яму. Дві каски, які виявили на дні ями, вказують що проміжок часу між тим коли була викопана яма і коли вони потрапили на її дно був не великий. (Рис. 4).

Отже, в результаті цих пошукових робіт на західному подвір'ї було виявлено об'єкт, який безпосередньо пов'язаний з подіями «Луцької трагедії», тобто виявлено останню яму, яку викопали в'язні 24–25 червня 1941 року.

Про результати роботи органу охорони культурної спадщини Луцької міської ради по темі розстрілу у Луцькій в'язниці, громадськість була інформована через пресу.[20]

Пошукові роботи міська влада планує продовжити, рішенням Луцької міської ради від 10.02.2010 № 52/174 прийнята міська цільова Програма увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій на 2010 рік.

Примітки:

1 Куделя М. П. Під мурами Луцької тюрми. Спогади колишнього в'язня.– Луцьк. 2001. – 129 С. (Далі Куделя М.П…)

2 Куделя М.П… С. 56,61, 62.

3 Куделя М.П… С. 65

4 Лис В. Двадцятилітнє відлуння луцького «Взяття Бастилії» //Волинь-нова.– 2009. – 28 липня.

5 Лис В. Кримінальна справа № 50–013–89./інтерв'ю вів В. Лис//Радянська Волинь.– 1989. – 14 листопада. (№ 219) С. 3.

6 У відповідях Державного архіву Волинської області; архіву СБУ у Волинській області; Державного архіву СБУ зазначено, що відомостей про події 1941 року не виявлено.//Архів відділу охорони культурної спадщини Луцької міської ради.

7 Лист від 21.11.08 № 17–174–89 прокуратури Волинської області//Архів відділу охорони культурної спадщини Луцької міської ради.

8 Лист від 15.12.08 № 6003 Військової прокуратури Центрального регіону України.//Архів відділу охорони культурної спадщини Луцької міської ради.

9 Терський С. В. Звіт про роботи ранньосередньовічної археологічної експедиції заповідника на території замку Любарта (охоронні дослідження) та розвідки в околицях Луцька у 1991 році. – Луцьк-Львів 1991.- С. 18.

10 Рішення Луцької міської ради від 01.07.2009 № 42/25 «Про міську цільову Програму увічнення пам'яті жертв розстрілу в'язнів Луцької тюрми 1941 року».

11 Онищук Я. І. Інформаційний звіт про пошуково-ексгумаційні дослідження на території колишньої Луцької тюрми по вул. Кафедральній,16. –Львів – 2009–39 С.

12 За визначенням Кравчук І. Р.– судово-медичного експерта, завідуючої відділенням судово-медичної криміналістики.

13 Державний архів Волинської області Ф. Р. – 66 оп. 4 спр. 13 арк. 1–3.

14 Мельник В. Радянські солдати навічно стали лучанами.//Урядовий кур'єр. –2010. – 25 червня (№ 115); Якименко М. Хай упокояться праведні душі.//Голос України. – 2010. – 26 червня (№ 117).

15 Фонди Волинського краєзнавчого музею.

16 Куделя М.П… С. 79

17 Фонди Волинського краєзнавчого музею.

18 Куделя М.П… С. 62,63.

19 Вашків І. Над ним тричі яріла смертельна коса.//Голос з-над Бугу.– Сокаль.– 2005. – 9 грудня.

20 Мазурик Ю. Нові шокуючи дані про Луцький розстріл.//Волинь-нова. –2010.– 22 червня (№ 68).

Рис. 1. Могила розстріляних в'язнів, ймовірно східне подвір'я Луцької в'язниці.

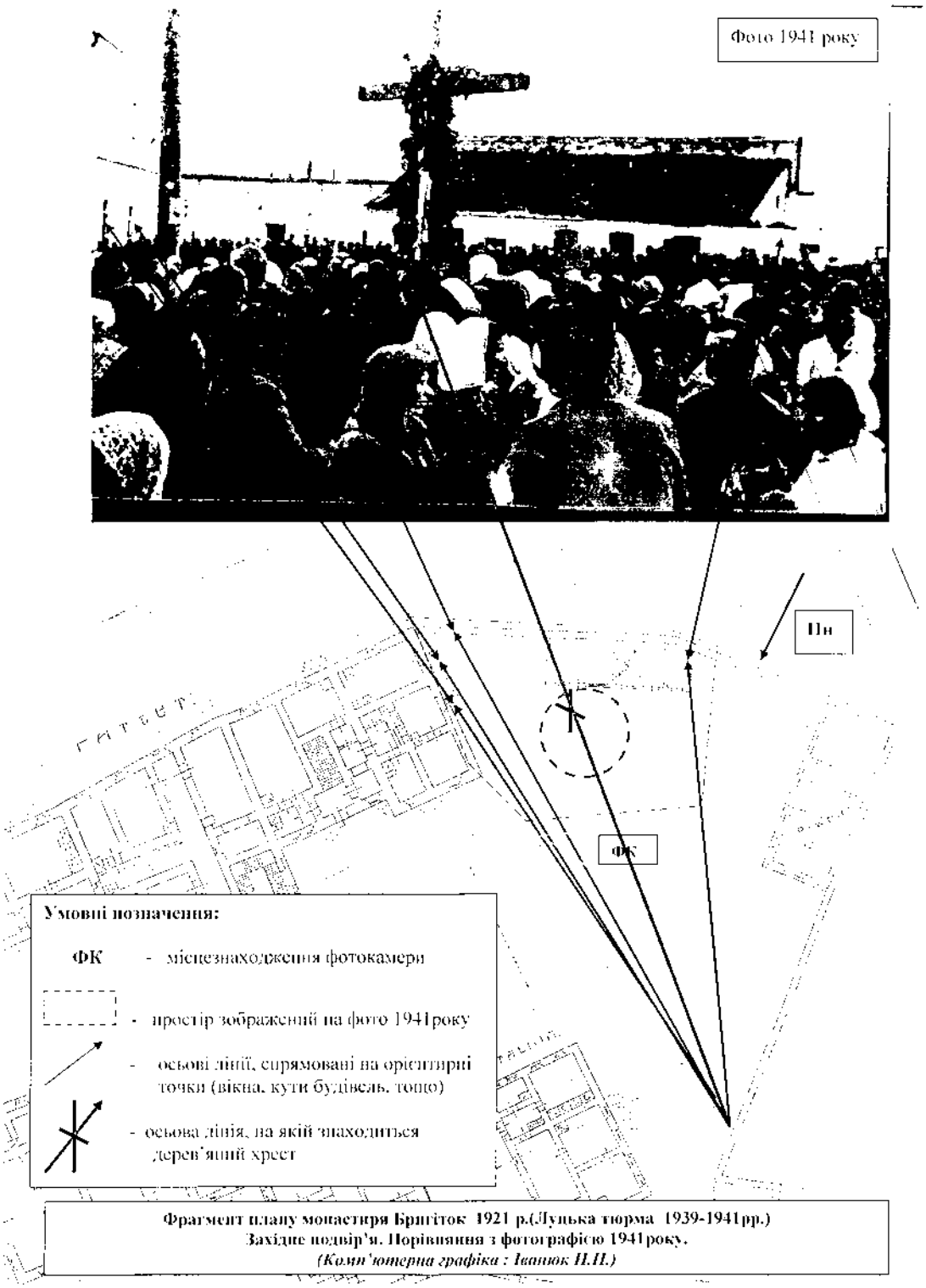

Рис. 2. Могила розстріляних в'язнів, західне подвір'я Луцької в'язниці.

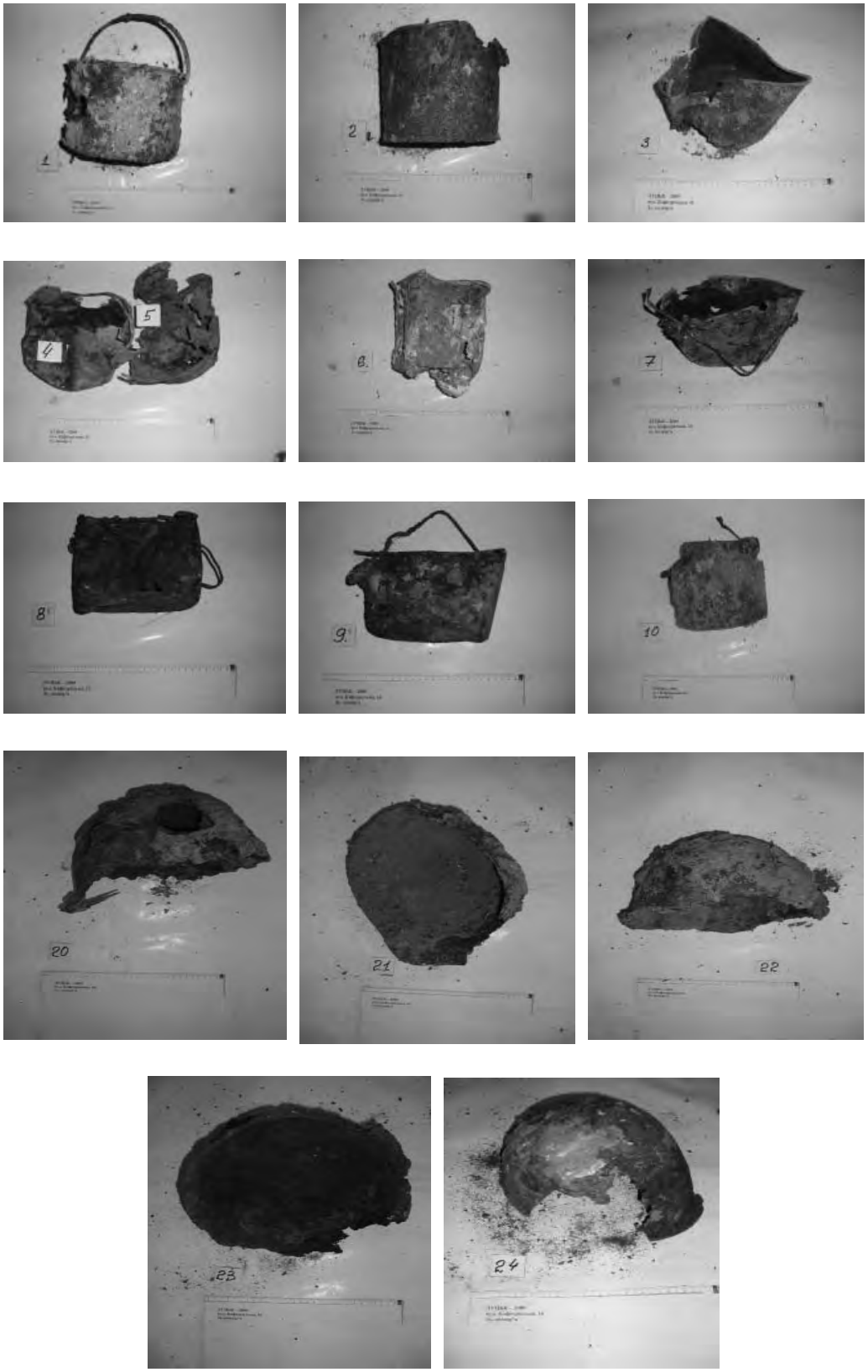

Рис. 3. Знахідки із заповнення ями на західному подвір'ї

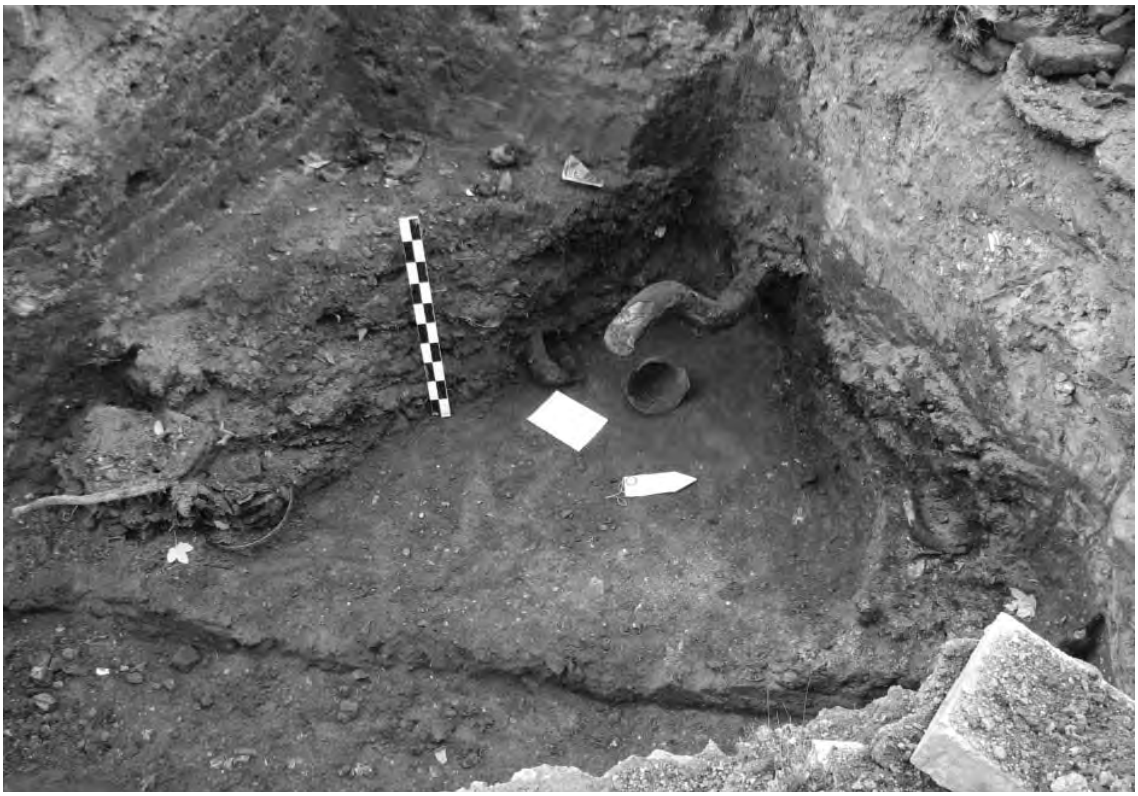

Рис. 4. Яма на західному подвір'ї, в процесі розчистки.
На дні ями дві червоноармійські солдатські каски.

Юрій МАЗУРИК,
Геннадій ГУЛЬКО (Луцьк)

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЗАГИБЛИХ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ВУЛ. КАФЕДРАЛЬНІЙ,6 В ЛУЦЬКУ

На початок травня 1944 року лінія фронту проходила по рубежу Голоби – Затурці – Торчин. Луцьк знаходився в прифронтовій смузі. Німецькі війська здійснювали неодноразові авіаційні бомбардування міста.

Під час такої небезпеки частина цивільного населення переховувалась в різних тимчасових схронах, підвальних приміщеннях, в тому числі собору, костелу, а також колишнього єзуїтського колегіуму. В ніч з 9 на 10 травня 1944 року під час чергового нальоту німецької авіації, один з літаків скинув над Старим містом серію бомб. Внаслідок вибухів були зруйновані підвали єзуїтського колегіуму, де переховувались старші люди, жінки та діти. Багато людей загинуло.

З роками пам'ять про ці події стерлась. Старші свідки трагедії померли, деякі очевидці виїхали чи були репатрійовані до Польщі. Перша згадка про ці події з'явилась лише 16 серпня 2001 року на сторінках газети «Луцький замок» у дописі В. Вербича «Полька Тереза: у ракурсі Луцької трагедії», де розповідається, що Тереза Мудрик будучи, ще немовлям з батьками переховувалась в підвалах колегіуму. Після вибуху батьки загинули, а дівчину знайшли живою серед загиблих і віддали до шпиталю, котрий невдовзі передислокувався до Польщі. Сестра милосердя цього шпиталю удочерила дівчинку. Зараз пані Тереза Бернарчик (Мудрик) мешкає в польському місті Підкова Лісна.

На схилі літ один з довоєнних мешканців Луцька, Зенон Пєшковський, який зараз проживає в Польщі, написав свої спогади, де згадує, що будучи ще дитиною переховувався з батьками в підземеллі колегіуму. (Додаток 1). Він описав, які труднощі були в побуті мешканців, що переховувалися. Зокрема йому дуже запам'яталось, щоб набрати теплої води, вони з батьком переходили з підземелля колегіуму до костелу, поміж великої кількості людей. Також він згадав і про трагедію, яка сталася внаслідок вибухів бомб. На основі своїх спогадів він почав звертатись до редакції газет та різні установи Польщі та України. На Волині такі звернення отримали Товариство польської культури ім. Єви Фелінської, Волинська обласна державна адміністрація, священнослужителі костелу св. Петра і Павла та редакція «Волинської газети».

Керівництво Товариства польської культури передало цей лист відомому луцькому краєзнавцю Вольдемару Едвардовичу П'ясецькому, котрий почав пошуки очевидців тих подій. Саме завдяки його зусиллям вдалось розшукати ряд свідків, які пам'ятали ці події будучи дітьми або з розповідей батьків та родичів. Зокрема Данута Ролінгер, яка під час війни була ученицею молодших класів польської школи, згадала, як з підвалів колегіуму виносили загиблих. Пригадала про цю подію також Ірена Хожінська, прихожанка костелу. Відтак П'ясецький В. Е. знайшов ще одного очевидця – Барбару Дембовську з м. Кракова, яка піврічною дитиною на руках тітки залишилась неушкодженою під час тієї трагедії. В пошуках П'ясецькому В. Е. також допоміг пан Тадеуш Марцинковський з м. Зелена Гора (Польща), який розшукав колишню мешканку Луцька Барбару Стжалковську, що тепер мешкає у м. Варшаві. (Додаток 2). Пані Барбара склала детальний план будівель костельного комплексу з позначками місць, де впали авіабомби (Рис. 1).

Водночас працівниками відділу охорони культурної спадщини міськвиконкому був проведений додатковий пошук архівних матеріалів щодо даного історичного факту. Адміністрацією Державного історико-куль-

турного заповідника м. Луцьку було надано з фондів фотографію післявоєнних років, де зображено північну стіну келій монастиря, яка частково зруйнована від вибуху авіабомби (Рис. 2). За порадою Вольдемара П'ясецького, вдалось з'ясувати, що збереглась метрична книга костелу святого Петра і Павла, в якій виявлено список загиблих під час бомбардування – 21 людина, вказується також: причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний або прилеглі вулиці, дата смерті – 10.05.1944 року (див. Додаток 3). Треба відмітити, що в метричній книзі у списку загиблих значиться вищезгадана Тереза Мудрик, дочка Войцеха та Катерини, вік якої на той час становив 1 день.

Був також віднайдений акт технічного огляду костельних будівель, складений повноважною комісією 15 травня 1944 року, тобто через 5 днів після того трагічного бомбардування. Характерно, що у цьому документі жодних згадок про жертви авіанальоту немає (див. Додаток 4). Також треба відмітити, що у вищезгаданих документах згадуються різні дати, відповідно 8–9 і 9–10 травня. Причина такої неузгодженості нами не з'ясована.

Щодо кількості вибухів, є також незначна різниця, але в основному місця вибухів співпадають. За свідченнями старожилів м. Луцька: Данути Ролінгер, Ірени Хожінської та планом пані Б. Стжалковської, – бомб було чотири. Перша влучила у північно-східну башту костелу св. Петра і Павла, друга – біля північної стіни келій монастиря єзуїтів, третя, пробивши склепіння будівлі, розірвалась всередині підвалу колегіуму, четверта впала на територію (чи будівлю?) в'язниці. А за актом від 15 травня 1944 року, було п'ять вибухів: перша з них вибухнула перед фасадом костелу, друга вцілила у північно-східну семикутну його башту, третя – в садок на віддалі 13 метрів від попередньої, ще дві бомби влучили у прибудовану до костелу будівлю в північній частині монастирського комплексу.

Для збереження пам'яті про ті події, очевидці, колишні мешканці Луцька, на чолі з Барбарою Дембовською вирішили ініціювати встановлення меморіальної дошки на місці загибелі цивільного населення в ніч з 9 на 10 травня 1944 року. Редакція «Волинської газети» підтримала цю пропозицію колишніх мешканців Луцька, членів Товариства волиняків у м. Кракові, і надрукувало відповідне звернення до міської ради.

У список загиблих костельної метрики вписані прізвища українські, польські та чеські. У зв'язку з цим, Товариство польської культури ім. Єви Фелінської на Волині, обласним Товариством чехів «Матіце Волинська» та громадський фонд «Останній солдат» замовили виготовлення меморіальної дошки, яка була 8 травня 2009 року встановлена на стіні будівлі по вул. Кафедральній,6, де зараз розміщується Волинський технікум Національного університету харчових технологій. На дошці трьома мовами написано – «Вічний спочинок дай їм Господи…» (Рис. 3).

Додатки:

СПОГАДИ З ЛУЦЬКА

Мене звати Зенон Пєшковський. Я народився у 1934 р. в Луцьку, на вулиці Огродовій 6. проживаючи разом з батьками. Пережили ми там часи ІІ світової війни. У лютому 1944 р. до міста ввійшли війська І Українського Фронту, а німецькі війська перейшли за лінію річки Стир. Наступ Червоної Армії був зупинений. Настали знищуючі позиційні атаки як із радянської сторони, так і контратаки німецькі із застосуванням літаків та артилерії.

Пам'ятаю, будучи 10-річним дитям, як наприкінці лютого, чи в березні 1944 р. до нашого саду на вулиці Огродовій, вдерлися солдати Червоної Армії, тягнучи за собою 3 великих пушки (гармати) з довгими дулами. Не допомогли протести батька. Крім того почали копати в нашому саду, де були різні кущі та дерева. Мокру весняну землю насипали у формі округлого валу, звідки було видно лише дула, які були направлені на захід.

Двоє червоноармійців взяли другу пилу та кинулися до наших улюблених груш та яблунь, обрізаючи їх до висоти пояса. Мама з плачем просила щоб не зрізали. Але вони не переставали пиляти, а до мами підійшов якийсь старший по рангу, говорячи ламаною польською, що мусять зрізати, бо якщо ракета зачепиться за гіляку, то з нас і будинку нічого не лишиться.

Мали ми в садку викопаний батьком окоп, у формі прикритого з гори отвору, де ми проводили ночі під час обстрілів та бомбардувань. Після виставлення в саду пушок, подальше використання окопу стало не можливим. Сусід напроти на прізвище Столяров, мав дещо більший, подібний окоп. Ми перебували якийсь час там, користуючись його гостинністю. Вночі німецькі бомбардири пролітали над містом, скидаючи сотні фугасних та запальних бомб.

В перервах між вибухами, батько виходив зі мною з окопу, ми виходили наверх і оглядали наслідки нальотів. Я бачив що в південному напрямку в місці де була вулиця Болеслава Хороброго (кількасот метрів від нас), ціле море вогню на висоту кількох поверхів. То палала дерев'яна забудова тієї вулиці.

Натомість з північної сторони, де був наш будинок (близько 100 м.), неустанно набігала канонада гарматних вистрілів.

Через кілька днів, батько боячись смерті від бомб, вирішив, ми переберемося до села в околицях Луцька зі східного боку, де було далі від фронту. Якогось дня вранці, використавши перерву між боями, взявши із собою кілька талабанів, ми пішли пішки вулицею Рівненською, вибравши на перехресті дорогу на Дубно. Дійшли ми до Підгаєць, а може до Крупи. Батько мій народився в тих околицях і був присяжним інспектором, протягом багатьох років виконував доручення та інші геодезійні роботи в тих селах. Мешканці його добре знали та поважали, незалежно чи були поляками чи українцями. Господар у якого ми затрималися, прийняв нас сердечно, господиня нагодувала, виділила нам для ночівлі окрему кімнату. Не раз коли посилювались обстріли ми сходили до глибокого господарського погребу на подвір'ї. Дні минали спокійно, батько щоразу дізнавався до мешканців, яким довіряв, що в околицях, щоразу більше людей, особливо польської національності, гине будучи жорстоко закатованими УПА. Батьки опинилися перед вибором чи бути закатованим чи загинути від бомб? Батько вирішив навідатися до Луцька у розвідку. Щасливо повернувшись, розказав, що в саду уже немає гармат, так само як немає уже більшості будинків у місті. Наш будинок не зачепило. Батьки вирішили повернутися додому, звичайно пішки. Пам'ятаю що минаючи якісь будинки (здається млин), мама казала мені відвертати голову і закривала очі. Але я і так бачив повішені та лежачі людські трупи.

Ми повернулися додому, батько не відважився ночувати в окопі. Незважаючи на постійно повторювані нічні німецькі нальоти, ми перебували вдома. Батько позабивав усі вікна грубими дошками, а двері відповідно

зміцнив. На моє питання для чого, відповів, щоб лихі люди не прийшли.

Місто вже не палало, бо не було що палити. Вцілівши люди снували серед золи та руїн шукаючи рештки, що надавалися до їжі. Одного разу там пішов батько, і взяв мене із собою. Пам'ятаю як я став над великою воронкою від бомби. В місці де знаходилися будинки та магазини в районі перехрестя вулиці Матейки з вулицею Болеслава Хороброго. На низу воронки на глибину кількох людей поблискувала вода, а по боках виставали з землі білі шкорупи з гіпсового відливання, де я розпізнав шматок голови Сталіна. … як підняв голову, як сягнути оком відкрився вільний, хвилястий простір, із зрідка вистаючи ми фрагментами цегляних коминів та схилені людські постаті, які греблися в смітті. Найближчий помітний будинок то був Православний собор та позеленівши уже дерева Міського парку.

Батько наказав повертатися. По дорозі знайшов трохи цвяхів, які взяв аби полагодити поламаний совєтами паркан. Я наткнувся на кілька розірваних пакетів з білим порошком. Тато сказав що це сіль та дозволив взяти мені кілька жменьок для мами.

Так жили ми пару тижнів. Дні були порівняно спокійні, але майже кожної ночі чи чули глухий гуркіт летючих літаків, як зі сходу так і з заходу, який переплітався з серіями протиповітряної зброї, т. зв. «зеніток».

Батько довідався, що до підземель нашого Костелу Парафіяльного – Собору св. Петра і Павла, сходяться люди, аби вберегти своє життя як від душогубів УПА так і від нічних німецьких нальотів.

Наприкінці квітня, а може уже в травні, батьки вирішили, що ми теж підемо до підземель Собору, де перебувало уже багато мешканців Луцька. Входилося там через двері до Капітули зі сторони Кафедральної площі, спочатку до коридору, а потім через інші двері до темних сходинок вниз і після кількох поворотів ми опинилися в темному і досить великому приміщенні з арковими склепіннями. Пам'ятаю як крізь мглу та купи людей, дітей та старих що сиділи на посагу серед клунків та валізок, при блиску мигаючих свічок, які боялися за своє життя. Розходився шепіт молитов. Якось прийшов чоловік в мундирі, може сапер та заспокоюючи людей тлумачив їм що над нами є 4 чи 5 грубих стель, яких жодна бомба не проб'є.

Одного разу прийшла звістка що десь у високих льохах (в нефі костелу) роздають гарячу воду на чай та щось для дітей, щоб з'їсти. Батько пішов там зі мною, залишивши маму стерегти місце, щоб ніхто не зайняв. Йшли ми довго, різними коридорами, приміщеннями. Усі місця на землі були зайняті сотнями людей, які сиділи чи лежали на якихось шматах. Мусили ми не раз переступати через вистаючи ноги чи руки. Дійшли ми нарешті до великого, високого приміщення, де я відчув подих свіжого вітру. Я зауважив якісь сходинки які вели наверх. Тато сказав що ми напевно є під Костелом. І справді біля сходинок стояв великий котел з гарячою водою. Тато налив трохи гарячої води до емальованої банки яку ми принесли із собою. А жінка що там стояла дала мені торбинку із сухарями. Ми пішли назад. Я дивувався як тато міг знайти дорогу назад в тому мороці та тлумі людей. Врешті ми дійшли до свого місця.

Не знаю як довго ми жили в підземеллях. Ми не відрізняли ні дня ні ночі. Завжди коптили якісь свічки та нафтові лампи. Повітря ставало щораз гіршим. Вже не було чим дихати. Люди стогнали та плакали.

Одного дня батько вийшов на зовні льохів, а коли повернувся сказав, що наверху спокійно. Батьки вирішили що підемо на ніч до нашого будинку аби дізнатися чи ще стоїть на місці, вмитися та взяти щось поїсти. То було 8 чи 9 травня 1944 р. так ми зробили. Ми йшли луками уздовж старого русла Стиру. Дім був віддалений десь на 2 км від Костелу, ще стояв. Ніч пройшла спокійно, хоча як правило розлягався гул бомбардирів та відголоски вибухів.

Вранці батьки спакувавши харчі, мали вже виходити з дому аби й надалі сховатися в підземеллях Кафедри, коди до нас прийшла звістка, що нічні вибухи бомб які ми чули, призвели до зруйнування частини будинків при Костелі і загинула частина наших сусідів

та інших мешканців Луцька.

Ми впали на коліна, дякуючи Богу та Пані Латичовській, за чудове зцілення, але ми вже не мали куди йти.

На щастя нальоти траплялися що раз рідше, а відголоски фронтових боїв щораз тихіші.

На традиційне помилування 24 червня 1944 р. ми пішли до Костелу, де священики відправили святу Літургію. Мій батько, ще перед війною співав в кафедральному хорі. І тим разом теж зібралися учасники хору, але не в галереї біля органів, а з лівого боку головної нави. Тут під кафедрою, поставили фісгармонію на якій грав органіст. Я стояв біля батька, який співав в ряді серед інших тенорів.

Виходячи з Костелу, батько пояснив мені. Чому ми не ввійшли до хору, де колись перед війною я любив бувати. Отож одна з бомб потрапила в ліву (від дзвіниці) вежу, що призвело до її розколу від верху до фундаменту.

Розпочалося життя під радянською окупацією. 12 червня 1945 р. я приступив до І Причастя, під опікою св. Барана, того самого, який 6 серпня того самого року вивіз з Луцька до Любліна святий образ Матері Божої Латичовської. Костел працював, вчилися ми в залі де була захристя, а Св. Комунію ми приймали в Каплиці святого Причастя з лівого боку головної нави.

Незадовго після цього, бо 15 липня 1945 р. ми отримали евакуаційну карту і були експатрійовані за лінію Бугу.

Травень 2008 р. – в 64 річницю луцьких подій.

Зенон Пашковський

ЛИСТ

Варшава 04.02.2008 р.

Шановний пане Тадеушу!

Відповідаючи на Ваше прохання, описую один з німецьких нальотів на Луцьк у 1944 р.. так як я це запам'ятала. Панові йшлося про ніч з 9 на 8 травня, коли правдоподібно загинуло 16 осіб. Після захоплення Луцька нечисленною групою радянських партизанів вночі з 1 на 2 лютого 1944 р. німецькі нальоти повторювалися аж до червня того року практично щоночі, а також і вдень. На початку також давався сильно в знаки і гарматний обстріл.

Наша родина тоді жила на вулиці Караїмській. Перед нашим будинком, на площі перед Кірхою, були виставлені проти авіації т.зв. «зенітки» і нічна стрілянина була результатом зруйнування німцями гнідавського мосту. Наші сусіди Соколовських, з сином Богданом, перенеслися до будинку монастиря який прилягав до Костелу. Будівля та в 1941–42 рр. була в'язницею для радянських бранців, яких німці використовували для відгрузування вулиці Ягелонської (яка була дуже знищена в червні 1941 р.).

Після вимордування тих нещасних людських тіней, будівля стояла протягом якогось часу пустою, а в 1943 р. дала притулок утікачам з польських сіл під час українсько-польського конфлікту.

Після того як Луцьк зайняла Червона Армія, більшість з тих людей повернулося додому, а лише частина приміщень залишалася зайнята.

Родина Соколовських зайняла одне з тих «помешкань» на партері з окремим входом від Замкової площі. Сестра п. Соколовської, п. Кучевська з чоловіком, професором латини в нашій гімназії, та сином Болькем, ночували зазвичай у них, з огляду на підземелля Костелу, де ховалися мешканці Луцька від нальотів. Інші шукали порятунку під Собором в центрі міста.

Я і моя родина, тобто мама, бабця, сестра моєї мами (чоловік якої, меценат Ленартович, був розстріляний у Рівному в листопаді 1943 р.) та її донька, також проводили ночі в тому будинку, в кімнаті яка прилягала до помешкання Соколовських.

В часи нальотів збігали ми входом до підземель костелу на кінці довгого коридору, пан Соколовський постійно нас переконував що спускатися в підземелля немає необхідності. І сам ніколи не спускався.

Тієї трагічної ночі з 9 на 10 травня ми не встигли утекти, бо наліт почався раптово. 5 бомб впало так, що одна потрапила в один з куполів Костелу, друга в фасад будинку від

Кафедральної вулиці, третя в крило будинку від замкової площі, якраз в тому місці де знаходилося помешкання Соколовських. Той будинок був триповерховий (і тепер є), над їх помешканням теж хтось проживав, усі загинули, і наскільки пам'ятаю, говорили про 16 жертв третьої бомби. Четверта бомба впала в колишній монастир Бригідок, де була в'язниця, п'ята десь далі.

Серед жертв були обоє Соколовські з сином Богданом (16 років), Кучевські (їх син Волек тієї ночі був у їх постійному мешканні в іншій частині міста і тому вижив). Їх старший син Адам Кучевський, солдат 27 Волинської Дивізії Пєхоти Армії Крайової загинув під час відомої переправи їх відділення через Прип'ять на 17 днів пізніше.

Я і моя родина вціліли, бо встигли ми в останній момент сховатися в дверях, які вели до коридору, і знаходилися в досить грубому мурі. На нашому імпровізованому притулку на підлозі, вже вдень ми бачили шматки зі стіни яка була протилежною прилягаючій до помешкання жертв. В нашій кімнаті була поранена невідома нам жінка. Яка теж там ночувала разом зі своїми дітьми. Їм нічого не сталося. В шоці та з великим трудом, ми встигли втекти коридором, в кінці якого були сходинки до льохів. Усі вікна на партері були заґратовані, як залишки після в'язниці з 1941–1942 рр. Ми чекали ранку з непокоєм, бо не знали, що сталося з родиною Соколовських.

Пам'ятаю, як на світанку ми вийшли з підземель і побачили як з під уламків виймали рештки тіл. Хтось кричав на мене, що стою нічого не роблячи і не допомагаючи, а я дивилася як на якомусь шматку дошки чи дверей, хтось ніс ногу і шматок руки і уявила собі, що це напевно рештки мого колеги Богдана Соколовського.

Я сама мала лише легко скалічену та спухлу ногу. Напевно якийсь шматок стіни мене вдарив.

Потім з Красного прибігла моя приятелька з матір'ю, донька та дружина Броніслава Кіндратовича, професора гімнастики нашої гімназії. В їх будинку ми протягом кількох днів приходили в себе і спали вночі вп'ятеро на одному тапчані в тісному помешканні наших приятелів.

Потім викопали ми над Стиром землянку неподалік нашого мешкання при Костелі евангеліцькому (Кірха). На перший відголосок літаків ми бігли в гул стрілянини зеніток до нашої криївки. Ми чули як в Стир падали уламки протипілотних ракет. Так було аж до червня. Нальоти призупинилися, коли фронт посунувся далі. Вдень наші мами йшли на роботу, а я зі своєю кузинкою, йшли до школи. Польської десятирічки. Яка була відкрита (наприкінці квітня або на початку травня) в будинку колишньої Католицької Акції напроти Костелу.

Так більш менш запам'ятала ті трагічні події, деякі образи і до сьогодні бачу виразно. А деякі факти повністю стерлися з пам'яті.

Додаю фото могили Кучевських, яке зробив Кшиштоф Кондратович (син вище згаданого Броніслава Кіндратовича, кузин Галини Хруцької), під час його відвідин Луцька у 1971 р., коли там тоді ще існував католицький цвинтар.

Не раз думала, що якби рука німецького пілота на мить секунди раніше ніж мій брат, який будучи в німецькому таборі в Хелмі Любельському для пійманих солдатів 27 Волинської Дивізії Пєхоти Армії Крайової, загинув від радянської бомби.

Думаю, що пан з цього досить довгого листа вибере те, що його цікавить. Прошу дати мені знати, чи лист дійшов, бо знаючи сучасну роботу пошти польської маю певні побоювання що лист дійде.

Сердечні вітання.

Барбара Стжалковська

ВИПИСКА З МЕТРИЧНОЇ КНИГИ КОСТЕЛУ ПЕТРА І ПАВЛА М. ЛУЦЬКА ПРО КІЛЬКІСТЬ ЗАГИБЛИХ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОГО БОМБАРДУВАННЯ 9–10 ТРАВНЯ 1944 РОКУ.

1. Марцік Гринда, син Михайла, помер 10 травня 1944 р., причина смерті – від бомби, вік – 50 р., місце смерті – м. Луцьк, вул. Броварна,6.

2. Юліан Зуров, син Вінцентія та Антоніни, помер 09 травня 1944 р., причина смерті – від бомби, вік 47 р., місце смерті – м. Луцьк, вул. Броварна,4.

3. Ян Кучерський, син Матеуша, помер 09.05.1944 р., причина смерті – від бомби, вік 49 р., місце смерті – м. Луцьк, вул. Кафедральна,8.

4. Марія Кучерська, дочка Яна, померла 09.05.1944 р., причина смерті – від бомби, місце смерті –м. Луцьк, вул. Кафедральна,8.

5. Юлія Колодійова, дочка Антонія і Марії, померла 10.05.1944 р., вік – 16.02.1870 р. н., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

6. Стефан Свобода, помер – 10.05.1944 р., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

7. Стефанія Свободова,, померла – 10.05.1944 р., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

8. Марія з дому Свобода, померла 10.05.1944 р., вік – 59 р., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

9. Войцех Мудрик, син Даніела і Марії, помер 10.05.1944 р., вік – 59 р., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

10. Катерина Мудрик, дочка Тадеуша і Марії, померла – 10 травня 1944 р., вік – 45 р., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

11. Владислав Мудрик, син Войцеха і Катерини, помер 10.05.1944 р., вік – 15 р., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

12. Геновефа Мудрик, дочка Войцеха і Катерини, померла – 10 травня 1944 р., вік –12 р., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

13. Йозеф Мудрик, син Войцеха і Катерини помер – 10 травня 1944 р., вік – 10 р., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

14. Станіслав Мудрик, син Войцеха і Катерини, помер 10 травня 1944 р., вік – 4 р., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

15. Тереза Мудрик, дочка Войцеха і Катерини, померла 10 травня 1944 р., вік – 1 день причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

(за новими даними – залишилася жива)

16. Н. Н. Замсовна/згоріла/, померла 10 травня 1944 р., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

17. Ядвіга Хлєбовська, дочка Целестина і Констанції, вік – 08.10.1912 р. н., померла 10 травня 1944 р., причина смерті – від бомби, місце смерті – будинок капітульний.

18. Йозефа Соколовська, померла 10.05.1944 р.,/інше не вказано/.

19. Богдан Соколовський, помер 10.05.1944 р.,/інше не вказано/.

20. Станіслава Верцінська, померла 10.05.1944 р.,/інше не вказано/.

21. Верцінська, померла 10 травня 1944 р.,/інше не вказано/.

АКТ ЗДАНИЯ РИМО-КАТОЛИЧЕСКОЙ КОНСЕСТОРИИ

Дня 15 мая 1944 года

г. Луцк.

Комиссия в составе:

1.Кондрашева М. А. инженера луцкого Горсовета

2.Пыщева М. З. инженера луцкого Горсовета

3.Жгеры М. А. инженера луцкого Облкомунхоза

4.Баланзовського К. В. ксендза –каноника –прокуратора, кафедрального римо-католического капитула.

5.Кукурузовского А. Ф. ксендза доктора члена р-кат Консестории в г. Луцке.

После осмотра здания луцкого кафедрального Римо-католического собора составила настоящий акт о последствиях повреждения собора бомбами, сброшенными немецкими самолетами в ночь с 8-го на 9-е мая 1944 года.

В здание собора и пристроенное к нему здание было сброшено 5 бомб. Одна упала перед фасадом собора, другая в северо-восточную семиугольную башню собора, третья в садик на расстоянии 13 метров на юго-восток от северо-восточной башни, четвертая с

северной стороны в пристроенное к собору здание и пятая в середину пристроенного здания.

Самому зданию костела принесла повреждение бомба попавшая в северо-восточную башню. Эта бомба влетела через окно башни и разорвалась внутри башни между двумя сводчатыми перекрытиями на высоте хоров собора. Вследствие взрыва обрушились оба внутренние сводчатые перекрытия внутри башни, частично завалились оба перекрытия над восточной частью хоров в соборе (малые органки), а также поломались три стены башни.

Образовавшиеся трещины проходят от купола до цоколя башни, высота которой около 20 метров, причем высота самих трещин самая большая на высоте разрыва бомбы, т.е. в середине высоты башни. От этого места вверх и вниз трещины суживаются. Цоколь и фундаменты башни не имеют трещин.

Купол башни состоит из сводчатого каменного полушария и в нем видны три незначительные трещины. Башня имеет два верхних этажа, один восьмиугольный, другой цилиндрический толщиною стен 96 см. с просветами в виде узких ниш. Ниже этих этажей башня имеет форму восьмиугольника со стенами толщиною 124 см.

Фасадная сторона башни имеет одну трещину от купола до цоколя, ширина ее в средней части около 5 см. Кроме того в средней части высоты башни имеется еще две незначительные трещины.

Следующая стена башни с восточной стороны в двух верхних этажах имеет одну трещину от купола до основания этих этажей шириной около 5 см.

Ниже до цоколя имеется трещина вверху шириною около 12 см., внизу около 2 см. и рядом еще две трещины шириною около 5 см. Указанные три трещины проходят на высоту около 4 метров пересекаются. Эта стена имеет больше всего повреждений, особенно в середине своей высоты. В этой части стена монолитностью кладки нарушена на высоту около 5 см. Следующая третья, прилегающая с востока, стена имеет трещину от купола до цоколя в средней части по вертикали шириною около 10 метров. Все главные трещины в трех прилегающих к себе стенах башни проходят через узкие проемы башни, причем разрушены замки перемычек.

Благодаря взрыву на высоте утолщения башни, некоторые кирпичи могут неожиданно обрушиться при сотрясениях или от атмосферных влияний.

Принимая во внимание все указанное, комиссия находит, что немедленно следует:

1. Разобрать полуразрушенные сводчатые перекрытия башни и собора на восточной стороне хоров.

2. Очистить внутреннюю часть башни от обвалившихся сводчатых перекрытий.

3. Обить свешающиеся кирпичи и штукатурку.

Относительно будущего состояния башни комиссия находит нужным:

1. Провести технические наблюдения образовавшихся трещин на высоте в течении трех месяцев.

2. После наблюдений вынести окончательное решение.

3. На все время наблюдений прекратить движение возле башни и загородить улицу.

В случае обрушения во время наблюдений больших деформаций следует немедленно созвать комиссию для решения вопроса дальнейшей судьбы башни.

Подписи:

С содержанием протокола согласились:

Адольф Шеленжик, эпископ.

Поточний архів сектору в справах релігій Волинської обласної державної адміністрації

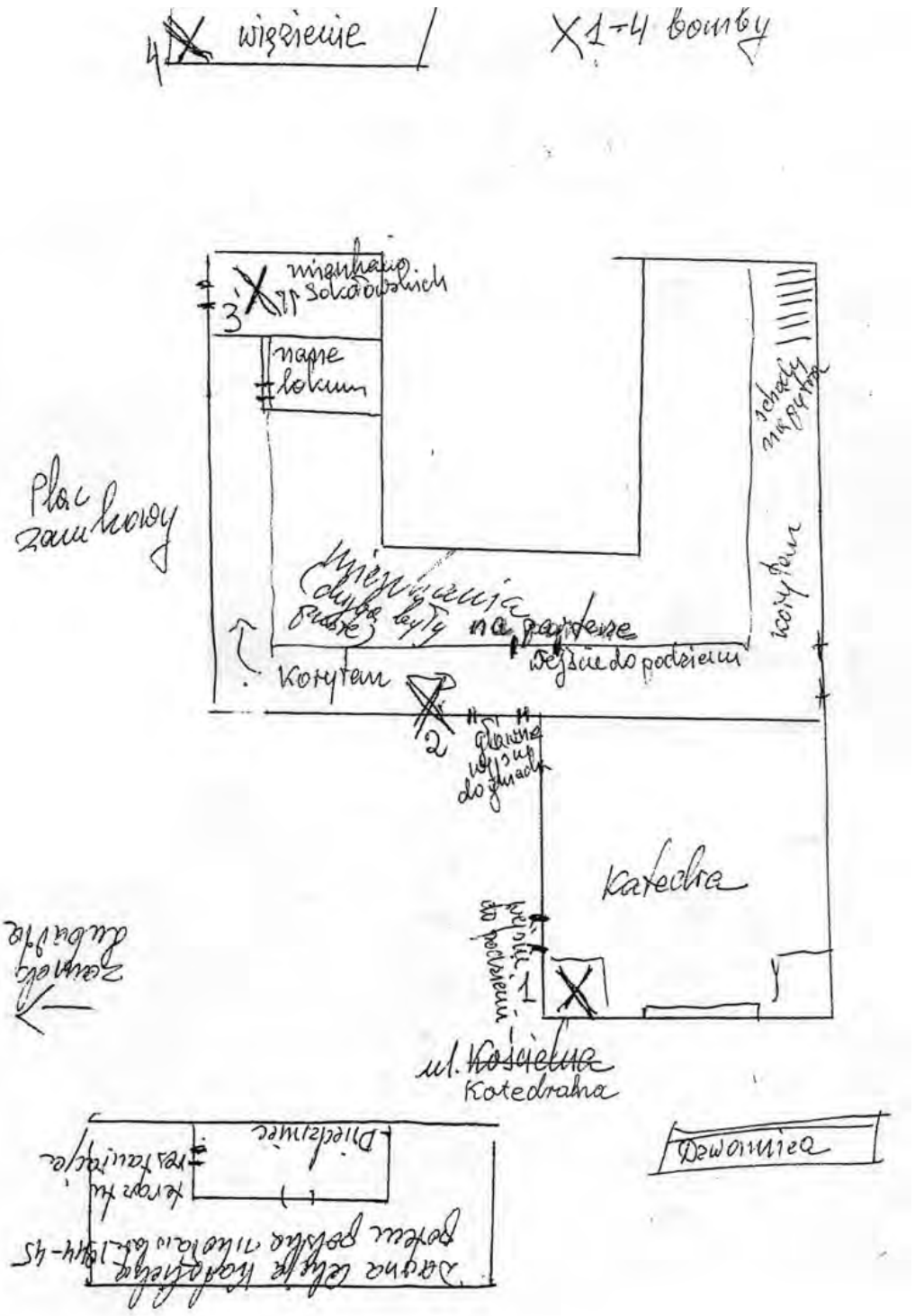

Рис. 1. План будівель монастиря єзуїтів з позначками місць де впали авіабомби (за Б. Стжалковською)

Рис. 2. Північна стіна келій монастиря єзуїтів, частково зруйнована від вибуху авіа бомби в ніч з 9 на 10 травня 1944 року. (фонди Державного історико-культурного заповідника).

Рис. 3. Меморіальна дошка встановлена на будівлі по вул. Кафедральній, 6.

Рис. 4. Пані Барбара Дембовська промовляє слова подяки Луцькій міській громаді за вшанування пам'яті загиблих, на відкритті меморіальної дошки.

Ewa SIEMASZKO (Warszawa)

MASAKRA SOWIECKA W ŁUCKIM WIĘZIENIU W CZERWCU 1941 r. W PAMIĘCI POLSKICH ŚWIADKÓW

Po agresji 17 września 1939 Związku Sowieckiego na II Rzeczypospolitą Polską i podziale państwa polskiego pomiędzy Niemcy hitlerowskie i ZSRS, na zaanektowanych ziemiach NKWD przejęło istniejące tam więzienia (145 obiektów), a dodatkowo zorganizowało areszty. Na Wołyniu podczas okupacji sowieckiej więzienia znajdowały się w Dubnie, Kowlu, Krzemieńcu, Łucku, Ostrogu, Równem, Włodzimierzu Wołyńskim.

Jedną z głównych cech więzień pod zarządem NKWD było przepełnienie. W sześciu więzieniach wołyńskich (z wyjątkiem Ostroga) przekroczenie limitu więźniów wyznaczonego przez polskie władze przed 1939 r. wynosiło od 143 do 353%. Według stanu więźniów na 10 czerwca 1941 w łuckim więzieniu przebywało 2055 osób, tj. 321% normy przedwojennej[1].

W więzieniu przetrzymywano głównie więźniów politycznych różnych narodowości. Byli to: Ukraińcy i Polacy oraz stanowiący niewielką grupę Żydzi, Rosjanie, Białorusini, Azerowie, Kałmucy, kilku Niemców.

Z chwilą napaści Niemiec hitlerowskich na Związek Sowiecki, NKWD przystąpiło do likwidacji więzień, która polegała na egzekucjach części więzionych lub prawie wszystkich na miejscu oraz na ewakuacji, podczas których ginęli ludzie w drodze lub w następnych więzieniach. Według oficjalnych danych NKWD w więzieniach okupowanych ziem II Rzeczypospolitej zostało zamordowanych około 10 tys. osób w 16 więzieniach, a według relacji polskich świadków – co najmniej 20 tys. w 45 więzieniach. Prawie wszystkie ofiary były obywatelami polskimi, w tym znaczącą część stanowili Polacy[2].

Masakra więźniów w Łucku jest zatem jedną z licznych podobnych zbrodni, dokonanych przez NKWD w czerwcu 1941, a największą na Wołyniu, gdzie NKWD pozostawiło ofiary we wszystkich obiektach więziennych.

Jej przebieg zostanie przedstawiony na podstawie przekazów 9 polskich świadków bezpośrednich, którzy przeżyli masakrę w łuckim więzieniu[3] (w tym m. in. moich rodziców), uzupełnionych w niektóre szczegóły przez 5 świadków pośrednich[4], tj. osoby, które w tym czasie przebywały poza więzieniem, ale których członkowie rodzin-więźniowie uratowali się i którzy widzieli teren więzienia po dokonanej zbrodni.

Wykorzystane przekazy świadków bezpośrednich to: 1) protokóły przesłuchań 6 osób przez prokuratorów Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu-Instytutu Pamięci Narodowej, z których 3 osoby pozostawiły także napisane przez siebie relacje i wspomnienia oraz 2) wspomnienia 3 świadków, którzy nie byli przesłuchani przez prokuratorów. Spośród świadków pośrednich będących źródłem informacji do niniejszego opracowania: 4 złożyło zeznania przed prokuratorami GKBZpNP-IPN, jeden świadek opisał zbrodnię w formie krótkiej relacji. Pominięte zostały znajdujące się w materiałach Okręgowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu-Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie zeznania świadków i inne materiały, zawierające ogólnikowe informacje o likwidacji więzienia oraz imienne dane o ofiarach, jak również podobnego charakteru materiały, przekazane autorce przez byłych mieszkańców Wołynia.

Załącznikiem do opisu wydarzeń w ostatnich dniach zbrodniczych działań NKWD w czerwcu 1941, ułatwiającym ich wyobrażenie, jest plan więzienia, który wykonałam w lipcu–sierpniu 1992 na podstawie: 1) szkicu narysowanego podczas wizji lokalnej wewnątrz i wokół budynku byłego łuckiego więzienia, odbytej wraz z mym ojcem, świadkiem bezpośrednim, Władysławem Siemaszką; 2) szkicu, zawierającego nałożone na siebie dwie kondygnacje więzienia (parter i piętro) sporządzonego przez ocalałego więźnia Mieczysława Ogrodowczyka i dwu szkiców części więzienia, wykonanych przez byłe więźniarki, tj. ocalałą z masakry Ja-

ninę Holc-Siemaszko i deportowaną do łagru przed masakrą Bronisławę Żmudzką-Anusewicz; 3) konsultacji w trakcie opracowywania planu z byłymi więźniami: Janiną Dziewanowską-Grabowską (również ocalałą z masakry), Janiną Holc-Siemaszko, Mieczysławem Ogrodowczykiem, Władysławem Siemaszką, Bronisławą Żmudzką-Anusewiczową. Mimo starań odtworzenia układu wewnętrznego więzienia i jego otoczenia zgodnie ze stanem faktycznym w okresie wrzesień 1939–czerwiec 1941, niektóre miejsca planu więzienia mogły wówczas zupełnie inaczej wyglądać i mieć inne przeznaczenie, co może być następstwem ułomności pamięci ludzkiej, zwłaszcza naznaczonej piętnem traumy. Konkludując, plan więzienia należy traktować jako orientacyjną ilustrację przeżyć więźniów.

LIKWIDACJA WIĘZIENIA NKWD W ŁUCKU – PRZEBIEG WYDARZEŃ

22 czerwca 1941

W dniu wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej 22 czerwca 1941, straż więzienna posłyszawszy zbliżające się coraz bardziej detonacje bomb niemieckich, zabrała z cel skazanych na śmierć i rozstrzelała ich, prawdopodobnie na terenie więzienia. Wśród rozstrzelanych był ksiądz Józef Czurko z Włodzimierza Wołyńskiego[5].

Zaraz potem, w trakcie bombardowania Łucka, bomby spadły na teren więzienia, niszcząc całkowicie więzienny budynek administracyjny, po którym pozostał duży lej, uszkadzając mur oraz bramę wejściową. Zginęło dwu enkawudzistów z personelu więziennego[6].

Spanikowana straż więzienna znikła z terenu więzienia (prawdopodobnie sądząc, że Niemcy celują dokładnie w budynki więzienne). Detonacja bomb spowodowała poluzowanie zamków w niektórych celach, dzięki czemu więźniowie sami uwalniali się z cel, wyważając drzwi naporem ciał lub uderzając jakimiś przedmiotami. Następnie uwolnieni więźniowie rozbijali drzwi cel następnych. Do wieczora 22 czerwca wszystkie cele zostały otworzone. Korytarze więzienne zapełniły się więźniami, którzy krążyli po celach i korytarzach, wychodzili też na dziedziniec, na którym zburzony był budynek administracyjny. W drzwiach wyjściowych na dziedziniec leżały zwłoki około 10-letniego chłopca[7].

Straż więzienna jednakże przeniosła się tylko poza mury więzienne, tworząc wraz z jednostką wojsk NKWD kordon wokół więzienia, wieżyczki strażnicze też były obsadzone. Próby przedostania się za mury więzienne i bramę były udaremniane natychmiastowym ostrzałem. Strzelano też do ukazujących się w oknach więźniów. Pozornie, usuwając się z terenu więzienia, strażnicy nie interesowali się więźniami, ale parę razy niektórzy powracali do budynku, strzelając do więźniów na korytarzu. Tego dnia zginęło kilka osób i było kilku rannych[8].

Jeden z więźniów z okna na piętrze wypatrzył, że na terenie ogrodu odgrodzonego murem od pozostałej części więzienia personel więzienia pali worki z dokumentami. Dokładnego położenia ogrodu nie udało się ustalić. Wiadomo jedynie, że znajdował się od strony dziedzińca ze studnią i spacerniakiem[9].

23 czerwca 1941

O godz. 8–9 rano do więzienia powrócili enkawudziści z rewolwerami i granatami przy pasach. Najpierw zapędzili więźniów do cel, a następnie rozkazywali wychodzić im z rzeczami na korytarze, kierując ich na parter do wyjścia. Kilku więźniów nie opuściło celi, barykadując się w niej[10].

Na parterze pod głównymi schodami stał oficer NKWD i rozdzielał więźniów, kierując na dwa dziedzińce więzienne znajdujące się po dwu stronach głównego budynku więzienia. Z siedmiu polskich świadków, którzy przeżyli masakrę w łuckim więzieniu trzech zapamiętało rozdzielanie według narodowości[11].

Ukraińcom, nacjonalistom ukraińskim wskazywano przejście na dziedziniec, na którym znajdował się zburzony budynek administracyjny. «Polacy, Żydzi i inne nacje» mieli przechodzić na drugi, mniejszy dziedziniec, na którym był spacerniak i studnia (miejsce studni nie jest oznaczone na planie z powodu braku wystarczających danych). Spośród tych trzech świadków jeden[12] twierdził, że enkawudzista pytał więźniów zarówno o narodowość, jak i numer paragrafu kodeksu karnego, stanowiącego podstawę oskarżenia[13].

Dziedzińce te zostały określone na planie więzienia umownie: jeden jako «ukraiński», drugi jako «polski» [14].

O stosowaniu numeru paragrafu, użytego w oskarżeniu, przy rozstawianiu więźniów na dziedzińce, wspomina także jeszcze jeden polski świadek[15]. Kolejni trzej świadkowie nie wymieniają powodów, dla których jednym więźniom nakazywano przejść na większy dziedziniec, innym na mniejszy[16]. Wszyscy ocaleni świadkowie polscy, mężczyźni, znajdowali się w trakcie masakry na «polskim» dziedzińcu[17].

Niektórzy więźniowie mieli wątpliwości, na który dziedziniec przejść, podejrzewając, że «ukraiński» lub «polski» jest bezpieczniejszy, w wyniku czego na «polskim» dziedzińcu znaleźli się też Ukraińcy, a na «ukraińskim» – Polacy (np. ks. Bronisław Galicki z Włodzimierza Wołyńskiego, Lewandowski)[18]. Na «polskim» dziedzińcu zgromadzono 600–700 więźniów[19].

Po zapełnieniu więźniami obu dziedzińców, enkawudziści zamknęli wejścia do więzienia i zniknęli. Niektórzy więźniowie sądzili, że NKWD przygotowuje transporty do wywózki w głąb Związku Sowieckiego. Jakiś czas nic się nie działo, bo enkawudziści zajmowali pozycje do rozstrzeliwania[20].

Początek egzekucji na «polskim» dziedzińcu w pamięci świadków przedstawia się różnie. Przedstawię tu kilka wersji:

Więźniowie, posłyszawszy intensywną strzelaninę na «ukraińskim» dziedzińcu, rzucili się tłumnie na bramę wyjściową w murze, na co enkawudziści zareagowali seriami z karabinów maszynowych i rzucaniem granatów[21].

Około godz. 9 zza muru więziennego enkawudzista rzucił w tłum granat, który zabił kilka osób, i zaraz po tym nastąpił zmasowany ogień z wielu stron na więźniów[22].

W południe pojawił się naczelnik więzienia i dał hasło do rozpoczęcia egzekucji, krzyknąwszy «Śmierć kontrrewolucjonistom», po czym nastąpiło rozstrzeliwanie i rzucanie granatów[23].

Zgromadzeni na dziedzińcu więźniowie zostali niespodziewanie ostrzelani. Na dziedziniec wskoczyli strażnicy z bronią, gotową do strzału, kazali kłaść się na twarz i odczołgać się 20 kroków. Na opuszczonej przestrzeni leżeli zabici i tobołki z rzeczami. Wówczas oficer NKWD kazał wystąpić sądzonym z artykułu 58 sowieckiego kodeksu karnego[24] i pojedynczo przechodzić furtką do ogrodu. Było to 50–80 osób, które zostały od razu rozstrzelane. Odgłosy egzekucji poderwały więźniów, a strażnicy, wycofując się do budynku, przystąpili do rozstrzeliwania[25].

Nagle rozległo się 3–5 serii z karabinów maszynowych, więźniowie instynktownie padli na ziemię, i zapadła krótka cisza, po której rozpoczęła się długa strzelanina i wybuchy rzucanych granatów[26].

Na podstawie powyższych różniących się opisów przebiegu wydarzeń, przedstawianych po kilkudziesięciu latach i stanowiących przeżycia najwyższego natężenia traumatycznego, co ma duży wpływ na proces zapamiętywania i przechowywania informacji w pamięci, trudno prawidłowo odtworzyć sekwencję zdarzeń w pierwszych chwilach likwidacji więzienia łuckiego. W tej sytuacji wydają się prawdopobne następujące elementy poszczególnych wersji wydarzeń: rozstrzeliwanie rozpoczęło się nagle prawie jednocześnie na obu dziedzińcach, okrzyk «Śmierć kontrrewolucjonistom» mógł stanowić rozkaz przystąpienia do głównej egzekucji, stosunkowo małą grupę więźniów wyodrębniono z «polskiego» dziedzińca i rozstrzelano poza nim, oprawcy byli dobrze zorganizowani, mieli dobrze przemyślane działania wobec więźniów, które uniemożliwiały ucieczkę bądź ewentualną obronę.

Główna egzekucja na «polskim» dziedzińcu była dokonywana następująco. Do więźniów puszczano serie z karabinów maszynowych, prowadzonych z wieżyczek strażniczych, murów, z pięter więzienia oraz rzucano w tłum granaty, których wybuchy rozrywały ciała. Ponad leżącymi fruwały fragmenty ciał, strzępy odzieży i innych rzeczy, które więźniowie mieli ze sobą, unosił się dym. Strzelano dłuższy czas, z zamiarem wybicia wszystkich, toteż ofiary zostały zmasakrowane. Zarówno ranni, jak i cudem nietrafieni kulami czy granatami byli unurzani we krwi rozlewającej się z ciał po dziedzińcu[27].

Nawet podczas tak zmasowanej strzelaniny, więźniowie próbowali się ratować. Niektórzy próbowali wedrzeć się na mur, posługując się deskami ze zrujnowanego spacerniaka, ale byli strącani na obie strony muru celnymi strzała-

mi. Jakaś grupa więźniów (kilkudziesięciu?), nie wiadomo z którego dziedzińca, wydostała się, z zamiarem ucieczki, na przestrzeń między gmachem więzienia a rzeką Styr, ale tam także byli rozstrzeliwani, a kule sięgnęły nawet tych kilku desperatów, którzy zdołali wskoczyć do kajaków na brzegu Styru. Pojedyncze osoby ocalały zasłonięte budką ze studnią, kotłem do roznoszenia potraw, ktoś ukrył się w kloacznej studzience. Wiele osób ocalałych zostało przywalonych martwymi ciałami[28]. W trakcie masakry, a i później, dwaj księża, których kule nie trafiły modlili się, udzielali rozgrzeszenia i błogosławili ofiary[29].

Równolegle w ten sam sposób rozprawiano się z więźniami na ukraińskim dziedzińcu[30].

Po jakimś czasie (różnie przez świadków określanym) strzelaninę przerwano. Na dziedziniec weszli enkawudziści z bronią gotową do strzału. Naczelnik więzienia (a może oficer NKWD) ogłosił, że wystrzelano zdrajców ojczyzny, bandytów i buntowników, a pozostali żywi mają wstać. Ponieważ nikt się nie ruszył, puszczono serię z karabinu i zagrożono, że wszyscy zostaną zastrzeleni jak nie powstaną[31].

Następnie kazano więźniom obmyć się z krwi (na dziedzińcu była studnia) i powrócić do cel, wchodząc do budynku po 3 osoby. Liczba mężczyzn, którzy przeżyli rozstrzeliwanie na obu dziedzińcach nie jest ustalona[32]. W celach, oprócz więźniów, którzy przeżyli masakrę na dziedzińcach, znajdowały się kobiety oraz małoletni chłopcy[33].

Pozostali na dziedzińcach enkawudziści chodzili po pobojowisku i wyszukiwali rannych, którzy nie mogli stanąć na nogach, i ich dobijali. Wydobyci spod trupów żywi bez obrażeń również byli rozstrzeliwani[34].

Następnie enkawudziści krążyli po celach, przeliczali znajdujące się w nich osoby, i szukali szpiegów niemieckich – z przekonania lub pod pretekstem, że to za ich sprawą na więzienie spadły bomby[35]. Najwyraźniej doszli do wniosku, że jeszcze pozostało zbyt dużo żywych więźniów, bo co jakiś czas wyprowadzali po kilka-kilkanaście osób z poszczególnych cel i rozstrzeliwali na «ukraińskim dziedzińcu» pod ścianą głównego budynku. Trwało to aż do rana 24 czerwca[36].

Wśród rozstrzelanych znalazło się kilka kobiet, pozostałe natomiast, z niewiadomych powodów, oszczędzono w głównej masakrze. Były to z cel na parterze: Polka Jankowska; Polka Kamińska, nauczycielka z Łucka; Ukrainka NN skazana na karę śmierci za szpiegostwo na rzecz Niemiec; z piętra: młoda kobieta NN w stroju kąpielowym[37].

24–25 czerwca 1941

Rano strażnicy chodzili po celach i wyznaczali więźniów do porządkowania terenu więzienia. Jedni wykopywali długie jamy, inni ściągali do nich z dziedzińców, cel i korytarzy będące w całości zwłoki oraz do leja po bombie, która zburzyła budynek administracyjny. Zwłoki były przesypywane wapnem i ziemią. Część więźniów zbierała fragmenty porozrywanych ciał, zniszczonej odzieży i kawałki różnych przedmiotów należących do ofiar, składając je na stos w rogu na «ukraińskim podwórku», który następnie został przez enkawudzistów podpalony. Nieznośny swąd palonych ciał roznosił się po całym budynku. Odnalezionych wśród zwłok żywych ludzi enkawudziści rozstrzeliwali[38].

Po południu oba dziedzińce były już uprzątnięte, w niektórych miejscach widoczne były ślady świeżo zasypanych mogił, w tym lej po zbombardowanym budynku ze zwłokami, a więźniów znowu zapędzono do cel. Stos ludzkich szczątków i przedmiotów tlił się. Zdewastowany spacerniak był rozebrany[39].

Za jakiś czas enkawudziści zaczęli wyprowadzać więźniów z cel. W tym czasie, późnym popołudniem, do więzienia podjechali Niemcy i ostrzelali bramę wjazdową od strony «ukraińskiego» dziedzińca. Enkawudziści zorientowawszy się w sytuacji, rzucili się do ucieczki, a Niemcy weszli na teren więzienia. Wieść o zajęciu przez Niemców więzienia szybko się rozniosła, więźniowie opuszczali cele i wychodzili na dziedzińce. Niemcy wydali zakaz opuszczania więzienia, zapowiadając, że nastąpi to później (uczynił to w ich imieniu w języku polskim i ukraińskim towarzyszący im cywil) i odjechali, pozostawiając w bramie jednego wartownika. Z samochodu stojącego przed bramą więzienia Niemcy filmowali stos nadpalonych ciał i zebranych na dziedzińcu ukraińskim więźniów[40].

Noc z 24 na 25 czerwca więźniowie spędzili jeszcze w celach[41].

Rano zjawili się Niemcy i przywieźli ze sobą kawę i chleb. Był to pierwszy posiłek więźniów od 22 czerwca[42]. Prawdopodobnie pozostałą część dnia i kolejną noc więźniowie spędzili w oczekiwaniu na wypuszczenie na wolność[43].

26 czerwca 1941

Około godz. 10 rozpoczęło się wypuszczanie więźniów na zewnątrz więzienia[44].Oprócz ocalonych z masakry mężczyzn, z więzienia wychodziły kobiety, które (oprócz wymienionych wyżej kilku rozstrzelanych) egzekucja ominęła. Kilkanaście Polek miało na rękach maleńkie dzieci, były aresztowane za usiłowanie przedostania się pod okupację niemiecką. Przedtem Niemcy oddzielili i zatrzymali Żydów – co oznaczało, wcześniej czy później, ich zagładę. Przed bramą więzienia był ustawiony stolik, przy którym Niemcy zapisywali wychodzących więźniów[45].

W przekazów polskich świadków nie wynika liczba ocalonych więźniów[46], natomiast liczbę zamordowanych świadkowie podawali w dużej rozpiętości, tj. od 100 do 4500 [47]. Polski IPN przyjął szacunek około 2000 ofiar, kierując się m.in. danymi ze źródeł sowieckich[48].

W ostatnich godzinach pobytu w tym makabrycznym miejscu niektórzy opuszczający więzienie mieli jeszcze satysfakcję z widoku ujętych i rozstrzeliwanych przez Niemców enkawudzistów[49].

Nie do rozstrzygnięcia i odtworzenia jest liczba i położenie zbiorowych mogił. Polscy świadkowie podają bardzo zróżnicowane informacje. Świadek W. Siemaszko, który grzebał ofiary na dziedzińcu «ukraińskim», orientacyjnie usytuował na planie więzienia 5 mogił, czego wprawdzie nie kwestionowali konsultowani niektórzy ocaleni, jednak takiej liczby mogił nikt nie wymienia z polskich świadków.

Література:

1 Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, Aleksandr Gurjanow, Drogi śmierci: ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich ii Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941, Warszawa 1995, s. 82, 85–86.

2 Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 r., Materiały sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSRR, Łódź, 10 czerwca 1996 r., Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN, Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi, Warszawa 1997, s. 75–77.

3 Są to: Janina Holc-Siemaszko, Stanisława Kowalczyk-Ratajczak, Marian Krasuski, Mieczysław Ogrodowczyk, Edward Pęcherzewski, Wojciech Podgórski, Władysław Siemaszko, Oktawian Spisacki, Bronisław Zaborny. Z wymienionych osób obecnie żyją W. Siemaszko i S. Kowalczyk-Ratajczak.

4 Leokadia Błażejewska, Zofia Grynowiecka, Adam Rodziewicz, Roman Rodziewicz, Maria Klockowska.

5 W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę w więzieniu w Łucku, «Nasz Dziennik» (Warszawa), 27.08.2009, s. 18–19.

6 Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Lublinie – Instytut Pamięci Narodowej, Akta główne prokuratorskie w sprawie zbrodni ludobójstwa popełnionej przez funkcjonariuszy NKWD w więzieniu w Łucku w dniach 23–24 czerwca 1941 polegającej na rozstrzelaniu około 2000 więźniów, S. 56/09/ZK (dalej cytowane jako: OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…), Protokóły przesłuchań świadków: M. Krasuskiego z 4.09.1995 (t. II, k. 202–207), W. Siemaszki z 16.11.1992 (t. I, k. 136–140), O. Spisackiego z 9.04.1992 (t. I, k. 97–102), B. Zabornego z 10.04.1992 (t. I, k. 106–112); M. Krasuski, Rzeź w łuckim więzieniu, «Morze i Ziemia», (Szczecin), nr 20 (337), 17–23.05.1989, s. 1,8–9; Relacja ówczesnego sowieckiego więźnia (…) Władysława Siemaszki (…) w: R. Szawłowski («Karol Liszewski»),

Wojna polsko-sowiecka 1939, Warszawa 1996 (wyd. II), t. 2, s. 226–230; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…; M. Ogrodowczyk, Piekło w Łucku (1990), Ośrodek KARTA w Warszawie, Archiwum Wschodnie, sygn. ZS 302; W. Podgórski, Wspomnienia z lat 1939–1945, Ośrodek KARTA w Warszawie, Archiwum Wschodnie, sygn. II/1401/2KW, s.7–14; J. Holc-Siemaszko, Relacja (1988), w zbiorach własnych; S. Kowalczyk-Ratajczak, Relacja (2010), w zbiorach własnych; E. Pęcherzewski, Relacja «Mord więźniów polskich dokonany przez NKWD 25 czerwca 1941 r. w Łucku na Wołyniu» (1996), w zbiorach własnych.

7 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: M. Krasuskiego, M. Ogrodowczyka z 13.07.1991 (t. I, k. 67–70), E. Pęcherzewskiego z 13.06.1996 (t. II, k. 318–322), W. Siemaszki, B. Zabornego; M. Krasuski, Rzeź…; Relacja ówczesnego sowieckiego więźnia (…) w: R. Szawłowski, Wojna…; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…; M. Ogrodowczyk, Piekło…; W. Podgórski, Wspomnienia…; M. Ogrodowczyk, Szkic więzienia, w zbiorach własnych; E. Pęcherzewski, Relacja «Mord…» ; J. Holc-Siemaszko, Relacja…

8 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: M. Krasuskiego, M. Ogrodowczyka, E. Pęcherzewskiego, B. Zabornego; M. Krasuski, Rzeź…; Relacja ówczesnego sowieckiego więźnia (…) w: R. Szawłowski, Wojna…; M. Ogrodowczyk, Piekło…; M. Ogrodowczyk, Szkic…; E. Pęcherzewski, Relacja «Mord…».

9 M. Krasuski, Rzeź…

10 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: A. Rodziewicza z 29.10.1990 (t. I, k. 27–30), R. Rodziewicza z 5.11.1990 (t. I, k. 31–34), E. Pęcherzewskiego, W. Siemaszki, B. Zabornego; Relacja ówczesnego sowieckiego więźnia (…) w: R. Szawłowski, Wojna…; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…,; Z. Grynowiecka, Ziemia mojej wczesnej młodości, Ośrodek KARTA w Warszawie, Archiwum Wschodnie, sygn. II/3268, II/1717; M. Ogrodowczyk, Piekło…; W. Podgórski, Wspomnienia…; M. Ogrodowczyk, Szkic…; E. Pęcherzewski, Relacja «Mord…»,

11 M. Ogrodowczyk, W. Siemaszko, B. Zaborny.

12 W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…,

13 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: M. Ogrodowczyka, W. Siemaszki, B. Zabornego; Relacja ówczesnego sowieckiego więźnia (…) w: R. Szawłowski, Wojna…; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…; M. Ogrodowczyk, Piekło…; M. Ogrodowczyk, Szkic…

14 Podział więźniów na narodowości i umieszczenie ich na dwu oddzielnych dziedzińcach wydaje się – z punktu widzenia organizacji zbrodni – logiczny, bowiem mniej liczni więźniowie Polacy zostali skierowani na mniejszy dziedziniec, a Ukraińcy, których było więcej – na większy.

15 W. Podgórski, Wspomnienia…

16 O. Spisacki, M. Krasuski, E. Pęcherzewski.

17 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: O. Spisackiego, M. Krasuskiego, E. Pęcherzewskiego; M. Krasuski, Rzeź…; E. Pęcherzewski, Relacja «Mord…».

18 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: O. Spisackiego, B. Zabornego; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…; M. Ogrodowczyk, Piekło…

19 Ta liczba podana przez świadka B. Zabornego (zob. OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokół przesłuchania B. Zabornego) wydaje się prawdopodobna z tego względu, że Polacy byli w tym czasie już w mniejszości w stosunku do będących w przewadze Ukraińców i biorąc pod uwagę ogólną liczbę ok. 2000 straconych ludzi.

20 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: A. Rodziewicza, E. Pęcherzewskiego, oraz pismo A. Rodziewicza do Ministerstwa Sprawiedliwości RP (t. I, k. 2–3); M. Ogrodowczyk, Piekło…

21 M. Ogrodowczyk, Piekło…

22 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: E. Pęcherzewskiego z 13.06.1996 (zob. przyp. 7) i z 9.06.1998 (t. II, k. 378–389,391); E. Pęcherzewski, Relacja «Mord…».

23 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokół przesłuchania O. Spisackiego.

24 Artykuł ten dotyczy przestępstw «kontrrewolucyjnych».

25 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokół przesłuchania M. Krasuskiego; M. Krasuski, Rzeź…

26 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokół przesłuchania B. Zabornego; W. Podgórski, Wspomnienia…

27 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: M. Krasuskiego, M. Ogrodowczyka, E. Pęcherzewskiego, W. Siemaszki, O. Spisackiego, B. Zabornego; M. Krasuski, Rzeź…; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…; M. Ogrodowczyk, Piekło…

28 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: L. Błażejewskiej z 25.02.1991 (t. I, k. 52–54), R. Rodziewicza; M. Krasuski, Rzeź..; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…; Z. Grynowiecka, Ziemia…; W. Podgórski, Wspomnienia…; J. Holc-Siemaszko; E. Pęcherzewski, Relacja «Mord…».

29 Byli to ksiądz Władysław Bukowiński z Łucka i ksiądz Stanisław Kobyłecki z Włodzimierza Wołyńskiego. Zob. OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokół przesłuchania B. Zabornego; M. Ogrodowczyk, Piekło…; W. Podgórski, Wspomnienia…

30 Relacja ówczesnego sowieckiego więźnia (…) w: R. Szawłowski, Wojna…; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…; J. Holc-Siemaszko, Relacja… i S. Kowalczyk-Ratajczak, Relacja…

31 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: O. Spisackiego, B. Zabornego; M. Krasuski, Rzeź…; E. Pęcherzewski, Relacja «Mord…».

32 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: M. Krasuskiego, E. Pęcherzewskiego, W. Siemaszki, O. Spisackiego, B. Zabornego; M. Krasuski, Rzeź…; W. Podgórski, Wspomnienia…

33 M. Krasuski, Rzeź…; W. Podgórski, Wspomnienia…; J. Holc-Siemaszko, Relacja… i S. Kowalczyk-Ratajczak, Relacja…

34 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: A. Rodziewicza, E. Pęcherzewskiego, R. Rodziewicza; M. Krasuski, Rzeź…; W. Podgórski, Wspomnienia…; E. Pęcherzewski, Relacja «Mord…».

35 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: B. Zabornego, E. Pęcherzewskiego; M. Ogrodowczyk, Piekło…

36 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: M. Krasuskiego, O. Spisackiego; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…; M. Ogrodowczyk, Piekło…

37 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: O. Spisackiego, B. Zabornego; M. Ogrodowczyk, Piekło…; J. Holc-Siemaszko, Relacja… i S. Kowalczyk-Ratajczak, Relacja…

38 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: M. Krasuskiego, E. Pęcherzewskiego, W. Siemaszki, O. Spisackiego; M. Ogrodowczyk, Piekło…; W. Podgórski, Wspomnienia…; M. Krasuski, Rzeź…; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…; J. Holc-Siemaszko, Relacja…

39 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: M. Klockowskiej z 21.XII.1990 (t. I, k. 39–42), O. Spisackiego, B. Zabornego; M. Ogrodowczyk, Piekło…; W. Podgórski, Wspomnienia…; E. Pęcherzewski, Relacja «Mord…».

40 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: M. Krasuckiego, M. Ogrodowczyka, E. Pęcherzewskiego, S. Siemaszki, O. Spisackiego, B. Zabornego; M. Krasuski, Rzeź…,; Relacja ówczesnego sowieckiego więźnia (…) w: R. Szawłowski, Wojna…; M. Ogrodowczyk, Piekło…; J. Holc-Siemaszko; M. Ogrodowczyk, Szkic…

41 Relacja ówczesnego sowieckiego więźnia (…) w: R. Szawłowski, Wojna…; M. Ogrodowczyk, Piekło…

42 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: O. Spisackiego; M. Ogrodowczyk, Piekło…; W. Podgórski, Wspomnienia…; J. Holc-Siemaszko, Relacja…

43 Świadkowie nie opisali swych przeżyć w czasie pomiędzy posiłkiem wydanym przez Niemców a wyjściem na wolność.

44 26 czerwca – datę uwolnienia ocalałych

więźniów – podają W. Siemaszko (Jak przeżyłem masakrę…, i inne przekazy tego świadka) oraz E. Pęcherzewski (Relacja «Mord…»). Tę samą datę można też wnioskować ze wspomnień M. Ogrodowczyka (M. Ogrodowczyk, Piekło…). Natomiast B. Zaborny twierdził, że opuścił więzienie 25 czerwca (OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: B. Zabornego). Pozostali polscy świadkowie nie sprecyzowali daty uwolnienia.

45 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: M. Krasuskiego, E. Pęcherzewskiego, W. Siemaszki, B. Zabornego; M. Krasuski, Rzeź…; Relacja ówczesnego sowieckiego więźnia (…) w: R. Szawłowski, Wojna…; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…; M. Ogrodowczyk, Piekło…; W. Podgórski, Wspomnienia…; J. Holc-Siemaszko, Relacja…; Notatka z rozmowy z J. Holc-Siemaszko w lipcu 1991, spisana przez E. Siemaszko oraz szkic fragmentu więzienia wykonany przez rozmówczynię, w zbiorach własnych; M. Ogrodowczyk, Szkic…,; E. Pęcherzewski, Relacja «Mord…».

46 Świadek W. Siemaszko zapamiętał, że podczas opuszczania więzienia został zapisany przez Niemców na liście jako 90 (zob. W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…). Inni polscy świadkowie nie wypowiadają się o liczbie ocalonych.

47 Zbrodnicza ewakuacja więzień…, s. 120.

48 Ibidem. Por. też: Іван Білас, Репресивно-каральна система Україні 1917–1953, – Київ. –1994, книга друга, с. 236,267.

49 OKŚZpNPLub, Akta główne prokuratorskie…, Protokóły przesłuchań: O. Spisackiego, W. Siemaszki; W. Siemaszko, Jak przeżyłem masakrę…; M. Ogrodowczyk, Piekło…; E. Pęcherzewski, Relacja «Mord…».

СПОГАДИ ПРО ТРАГЕДІЮ В ЛУЦЬКІЙ ТЮРМІ. Зі слів Григорія Васильовича Покотила

Учасник і очевидець подій Григорій Васильович Покотило (4 грудня 1914 року народження) с. Сокаль Львівської області. З 4 квітня 1941 року знаходився у Луцькій тюрмі в камері смертників № 2 (всього було 4 камери смертників). В камері було близько сотні людей. Зі слів Григорія Васильовича ще 21 червня до них у камеру привели двох «шпигунів», один – українець, другий – німець на прізвище Рейнер, який повідомив, що 22 червня почнеться війна.

О 4 ранку 22 червня 1941 р. бомба впала на територію Луцької тюрми, біля вікон 1 і 2 камери, обваливши частину будівлі, вікна та двері повилітали від вибуху, що дало змогу в'язням цих камер звільнитись. Вони почали підручними засобами розбивати двері камер, щоб звільнити інших в'язнів. Тож люди вже знаходились не в камерах, а на території тюрми.

Оскільки вікно камери, де сидів Г. В. Покотило виходило на вікна тодішньої канцелярії, йому став відомий такий факт: 23 червня – 2 вантажівки з документами було вивезено в Ківецівський ліс і спалено заступником начальника Луцької тюрми. Того ж дня (вранці 23 червня) НКВС спочатку вибірково розстріляли в натовпі осіб – значних постатей (серед них німецького розвідника Рейнера). Після цього називали статтю в'язнів, що відбували покарання за цією статтею ставили вздовж стіни, щільно один біля одного. Так утворилось 20 рядів по всій довжині стіни Луцької тюрми. Зверху на огорожі сиділи НКВСники з кулеметами і почали розстрілювати людей; закидали натовп гранатами. Хто ще лишився живий кинулися до вишки, розтрощили її і, приставивши дошки з вишки до стіни, почали вибиратися за мури тюрми. Серед цих одиниць, які вибрались був і Григорій Васильович Покотило, не дивлячись, що по них вівся шквальний вогонь. Виснажений в тюрмі Покотило далеко втікти не зміг. Його і ще чотирьох в'язнів спіймали і повернули на територію тюрми поставили до стінки і почали розстріл. Двох розстріляли (один з них був з м. Ківерці) тоді третій в'язень, а Григорій Васильович стояв четвертим, почав просити, щоб їм зберегли життя. Хвилину порадившись енкаведисти скомандували трьом в'язням, що лишились живі, зносити мертві тіла, що лежали на території тюрми. В цей час Григорій Васильович бачив як добивали тих в'язнів, які ще рухались чи подавали інші ознаки життя. Ще на площу вивели 24 євреїв на допомогу трьом, щоб швидше знести у ями тіла і те, що від них лишилось після вибухів гранат.

Було 4 ями, в різних частинах тюрми, де поховані тіла в'язнів.

На площі тюрми скомандували викопати яму 6х12 м, очевидно для себе, але вранці 24 червня танк розбив браму тюрми – прийшли німці. Схопивши тих, хто вів розстріл (НКВС) німці завели їх за мури Луцької тюрми зі сторони річки Стир і розстріляли. Пам'ятає Григорій Покотило, що німецькі солдати погодували в'язнів хлібом і кавою.

Оксана КАЛІЩУК (Луцьк)

ТРАГЕДІЯ В'ЯЗНІВ ЛУЦЬКОЇ ТЮРМИ У ЧЕРВНІ 1941 р.: ІСТОРИКО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Початок радянсько-німецької війни у червні 1941 року для мешканців західноукраїнських земель ознаменувала страшна масакра, яку влаштували працівники НКВС у в'язницях регіону. У катівнях Галичини (Бережани, Бібрки, Буськ, Дрогобич, Жовква, Заліщики, Золочів, Калуш, Львів, Надвірна, Самбір, Стрий, Тернопіль, Чортків та ін.) та Волині (Володимир, Дубно, Ковель, Крем'янець та ін.) радянськими органами тоді були знищені тисячі ні в чому не винних людей. Така ж доля спіткала й в'язнів Луцької тюрми № 1.

Довгі десятиріччя ця тема була табуйованою тоталітарною системою і лише наприкінці 1980-х років заговорили про ту страшну масакру [103; 133], а громадськість почала піднімати питання про з'ясування усіх обставин тієї трагедії (23 липня 1989 року в Луцьку перший мітинг-реквієм пам'яті жертв сталінських репресій 30-х – 40-х років; незважаючи на заборону, в мітингу взяли участь близько трьох тисяч лучан та гостей з багатьох районів області). Тоді прокуратура області під тиском громадськості була змушена відкрити кримінальну справу № 50–013–89, а високопосадовці (прокурор області І. Д. Заплотинський [51; 78]; перший заступник прокурора області П. Г. Думало [44]; старший слідчий прокуратури області А. Г. Пришко [96]; начальник управління Комітету державної безпеки по Волинській області А. О. Деменков [6; 130]) – подавати інформацію про хід розслідування. У подальшому, за вказівкою Генеральної прокуратури України, дана кримінальна справа 12 серпня 1998 року була направлена до Військової прокуратури Центрального регіону України та приєднана до матеріалів справи, яку розслідує воєнна прокуратура [33].

Хоча, одразу слід зауважити, що на відміну від подібного слідства у Польщі (Okregowa Komisja Badania Zbrodni przeciw Narodowi Polskiemu w Łodzi) [8; 56], воно не принесло реальних результатів. І це попри те, що польські матеріали відомі українським прокурорам.

Тривалий час не було відомо архівних документів, які б стосувалися розстрілу в'язнів Луцької тюрми № 1, що дозволяло прокомуністично налаштованим діячам продовжувати заперечувати сам факт розправи [98]. Однак, генералом Іваном Біласом у своїй книзі «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» (Київ, 1994) серед інших було оприлюднено декілька джерел, що стали документальним підтвердженням комуністичного злочину і унеможливили подальше його заперечення. Головно йдеться про спецповідомлення начальника тюремного УНКВС УРСР капітана держбезпеки Філіпова, датоване 28 червня 1941 р. (т. 2, с. 236–238) та рапорт начальника тюремного відділення УНКВС у Волинській області сержанта держбезпеки Стана від 3 вересня 1941 р. (т. 2, с. 271–274), які стали відомими широкій громадськості [9; 134].

Хоча не можна заперечити, що все ж основним джерелом для вивчення питання донині лишаються спогади очевидців, попри те, що іноді вони мають доволі суперечливий характер. У розпорядженні істориків та всіх зацікавлених у розкритті правди є свідчення Григорія Бірона [23], Данила Бортника [122; 123], Лева Ліхтанського [83; 84], Олекси Петрощука [106; 107], Григорія Покотила [109], Т. Присяжного [110; 111; 112], Владислава Сємашка [160], архіпресвітера Б. Стасишина [108; 139], Зінаїди Рубіновської [77; 86; 136] та ін. [21; 41; 42; 43; 94; 131; 132; 138; 143; 152; 162]. Окремо у цьому контексті слід згадати особу Миколи Куделі (саме йому належить єдина на сьогодні ґрунтовна книга про події під мурами Луцької тюрми [73]) – людини,

яка залишилася у живих після страшної розправи на подвір'ї Луцької в'язниці, згодом потрапила до неї знову, відбула заслання, а коли обставини дозволили на повен голос говорити про трагедію, то зробив усе можливе, щоб українці дізналися правду й поіменно стали відомими жертви енкаведистів [26; 45; 52; 64; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 90].

Нині ми маємо орієнтовні списки тих, хто загинув у тій страшній масакрі [46; 89; 95; 104; 137]. Можемо познайомитися й з біографією декого з них: так відома бодай у загальних рисах доля Павла Вовка [117; 118], Володимира Лотиша [147], Степана Мазурця [25], Василя Остапчука [115], С. Тарана [125; 126], Степана Цап'юка [154], Франека Щербинського [147; 153] та ін.

Зрештою, як поіменно можна вказати відомих нам виконавців та співучасників цього злочину: капітан держбезпеки Бєлоцерковський – начальник УНКГБ УССР по волинській області, капітан держбезпеки Розов, Гончаров – начальник 2 відділу УНКГБ УССР по Волинській області, Дворкін – співробітник УНКГБ УССР по Волинській області, старший лейтенант Фухрутдінов – командир роти конвойних військ НКВД, молодший лейтенант держбезпеки Гриньов – начальник Луцької тюрми, старший сержант держбезпеки Стан – начальник тюремного відділення УНКВД УССР по Волинській області та ін. [18]. Свідки стверджують, що в українців стріляли дві єврейки – Блюменкранж (приблизно 20 років, донька власника взуттєвої крамниці на вулиці Ягелллонській) і Шпилька (Шпильгувна) [160, 118].

Й донині не відомо скільки ж загинуло там невинних волинян. Німецький воєнний кореспондент Курт Гампе у своєму матеріалі, що був надрукований майже одразу після подій (Українські щоденні вісті (Львів), № 3, 9 липня) називає цифру 1500 тисячі українських жертв [19], а вже незадовго по тому не ж видання, посилаючись на воєнного кореспондента Горста фон Кобілінскі подає дані про мученицьку смерть 2800 українців [49]. У вже згаданому рапорті тюремники інформували, що «усі засуджені до вищої міри покарання (70 осіб) і близько 800 осіб, що знаходилися під слідством, закопані, місця поховання політі керосином і випалені, після чого усі місця присипані негашеним вапном», а у спецповідомлення фігурує цифру у 2000 тисячі засуджених. Хоча у деяких матеріалах, зокрема у спогадах Миколи Куделі, зустрічається цифра 4000 жертв [1; 12; 17].

На жаль, проведення ексгумації, яке було розпочате 2009 року фахівцями комунального підприємства львівської облради «Доля», поки що не дало відповіді це питання [3; 34; 35; 93]. Поки що справджуються слова Миколи Куделі, засновані на певній інформації, що ексгумації провести не вдасться (у своїй книзі він подає свідчення Йосипа Пікули, що наприкінці 40-х років кістки повантажили на самоскиди і вивезли у глибокий кар'єр, де й закопали [73, с. 119]).

Пам'ять про ті невинні жертви енкаведистів зайняла належне місце у національній свідомості українців. Щорічно у червневі дні відбуваються панахида та жалобні мітинги, у яких приймають участь офіційні особи, духовенство Української православної церкви Київського патріархату, громадськість [11; 16; 31; 37; 57; 58; 61; 79; 80; 81; 87; 97; 101; 102; 144; 145; 150]. Знайшло своє застосування приміщення кляштору Бригіток [142] – колишня в'язниця, де врешті-решт розмістився монастир Української Православної Церкви Київського патріархату [62]. Нині ми маємо і пам'ятний знак жертвам розстрілу, автором якого є заслужений архітектор України Андрош Бідзіля [155; 156]. Відображено ті страшні події і у художній літературі [127; 128; 140].

Справжні наукові студії усіх обставин трагічних подій літа 1941 року ще попереду. Нині ми фіксуємо лише несміливі спроби осмислення відомих фактів у наукових виданнях (Г. Бальбуза [2], Г. Гуртовий [27; 28; 29; 30], В. Рожко [116; 124], С. Яцечко [158; 159]), а проблема чекає свого вдумливого дослідника, який би зумів розібратися у всіх обставинах злочину, вчиненого багато десятиліть тому.

На завершення хочеться нагадати слова

відомого публіциста та громадського діяча Волині Уласа Самчука: «Хто вірить у большевизм – є своєрідний злочинець проти себе самого, своєї родини, свого народу. Хто толерує большевизм, є дурень. Хто надіється, що большевизм зміниться – ідіот. Большевизм є зараза. Де він ступає, там смерть» (цит.за: Жив'юк А. А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука: Монографія. – Рівне: «Ліста-М», 2004. – С. 69.). І крий нас Боже забути їх.

* * *

1. Алєксєєв В. «Відступаючи – вбивати»: Цей наказ виконали у Луцькій тюрмі/Василь Алєксєєв//Досвітня зоря. – 2000. – 22 червня (№ 25). – С. 5.

2. Бальбуза Г. М. Трагедія в'язнів Луцької в'язниці/Г. М. Бальбуза//Держава та армія: Вісник ун-ту «Львівська політехніка». – Вип. 26. – 2008. – С. 152–159.

3. Баран Г. Знайшли братську могилу/Галина Баран//Віче. – 2009. – 27 серпня – 2 вересня (№ 34). – С. 4.

4. Беземський Г. Розстріляна юність/Г. Беземський//Молода Волинь. – 1992. – 28 лютого (№ 27–27). – С. 7.

5. Берекета Б. Він живий…/Богдан Берекета, Волинська область//Голос України. – 1992. – 1 серпня (№ 145). – С. 10.

6. Берекета Б. Таємниці колишньої тюрми/Розмову записав Б. Берекета//Радянська Волинь. – 1989. – 21 липня (№ 140). – С. 4.

7. Бондарчук А. І досі топчемось по людських кістках: До проблеми вшанування жертв масового розстрілу у Луцькій тюрмі 1941 року/Андрій Бондарчук, журналіст, член ініціативної групи//Волинь. – 2005. – 14 липня (№ 77). – С. 1, 3.

8. Бондарчук А. Расстрелять: Без суда и следствия…/А. Бондарчук//Независимость. – 1996. – 9 июля (№ 88). – С. 3.

9. Боярчук П. Злочин у в'язниці: Знайдено документальне підтвердження розстрілу енкаведистами в'язнів Луцької тюрми в червні 1941-го року/Петро Боярчук, влас. кор. «Волині» //Волинь. – 1995. – 6 червня (№ 62). – С. 2.

10. Вербич В. «Життя промайнуло, наче кадри кінострічки»: Бранець камери смертників Луцької в'язниці: відстань крізь півстоліття/Записав В. Вербич//Народна трибуна. – 1995. – 10 лютого (№ 11). – С. 7.

11. Вербич В. «Почулися вибухи гранат і страшний людський крик» /В. Вербич; фото М. Комаровського//Луцький замок. – 1999. – 24 червня (№ 25). – С. 9. [про вшанування розстріляних у Луцькій в'язниці 23 червня 1941 року]

12. Вербич В. Чотири тисячі невинно убієнних: історія, якої не хочуть знати/Віктор Вербич//Луцький замок. – 2008. – 19 червня (№ 24). – С. 12.

13. Вербич В. Щоб пам'ять була дороговказом/В. Вербич//Народна трибуна. – 1993. – 23 червня (№ 47). – С. 5.

14. Вересковець О. Реквієм по розстріляній тюрмі/Олеся Вересковець//Слово і діло. – 2003. – 20 червня (№ 24). – С. 6.

15. Винцукевич П. Братская могила/Петр Винцукевич//Народна справа. – 1991. – Ч. 1 (1). – червень. – С. 8.

16. Віренко Н. Пам'ять стукає в серце/Надія Віренко//Народна трибуна. – 1992. – 24 червня (№ 49). – С. 1, 8.

17. Вклонімося і мертвим, і живим!//Луцький замок. – 2001. – 21 червня (№ 25). – С. 2.

18. Вони були розстріляні в Луцькій тюрмі//Селянське життя. – 1997. – 1 листопада (№ 44). – С. 2, 4. [список жителів Локачинського району]

19. Гампе К. Кореспонденція «Вимордування 1500 українців у Луцьку» /Курт Гампе//Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга І/Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І.Патер та ін.; Авт. Передмови Я. Лялька, Р. Бачинський – Львів: Просвіта, 1993. – С. 39–40.

20. Головацький Ю. Спекуляція над могилами борців/Юлій Головацький, м. Луцьк//Вільна думка. – 1997. – 10 жовтня (№ 1). – С. 6.

21. Грисюк С. Пам'ятаю ті чорні дні/Семен Грисюк, с. Смиків Сокальського району Львівської області//Волинь. – 1998. – 24 листопада (№ 136). – С. 2.

22. Гуменюк Н. В Україну через тисячу доріг/Надія Гуменюк//Народна трибуна. –

1992. – 8 липня (№ 53). – С. 2

23. Гуменюк Н. Доля у терновому вінку/Н. Гуменюк//Народна трибуна. – 1990. – 11 жовтня (№ 6). – С. 5.

24. Гуменюк Н. І прийде день, великий день…/Надія Гуменюк//Віче. – 2004. – 2 грудня (№ 49). – С. 7.

25. Гуменюк Н. Політ над пеклом/Надія Гуменюк//Віче. – 2006. – 1–7 червня (№ 22). – С. 15.

26. Гуреш Т. Розстріляний кагебістами: Микола Куделя розповідає про розстріл у червні 1941 року радянськими спецслужбами в'язнів Луцької тюрми/Тамара Гуреш//Українське слово. – 2000. – 3–9 серпня (Ч. 31). – С. 12.

27. Гуртовий Г. Живі свідки трагедії у тюрмі/З повідомлення Григорія Гуртового на міжнародній науковій історико-краєзнавчій конференції «Волинь у Другій світовій війні…», що відбулася в Луцьку 19–20 квітня 1995 року//Волинь. – 1999. – 7 вересня (№ 101). – С. 3.

28. Гуртовий Г. Під кулями у Луцькій в'язниці/Г. Гуртовий, вчитель-краєзнавець, делегат республіканської установчої конференції товариства «Меморіал» //Радянська Волинь. – 1989. – 18 серпня (№ 37). – С. 7.

29. Гуртовий Г. Під кулями у Луцькій в'язниці/Г. Гуртовий, вчитель – краєзнавець, делегат республіканської установчої конференції товариства «Меморіал», Волинська область//Вісті з України. – 1989. – вересень (№ 37). – С. 7.

30. Гуртовий Г. О. Свідкують «живі мішені» убивць з НКВД/Г. О. Гуртовий//Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки: Матеріали наукової іст.-краєзн. конф., присвяченої 50-й річниці Перемоги над фашизмом. – Луцьк, 1995. – С. 90–92.

31. Даниленко К. На цвинтарі розстріляних ілюзій/К. Даниленко//Народна трибуна. – 1991. – 29 червня (№ 27). – С. 4–5.

32. Данилюк В. Вони розстріляли Луцьку тюрму…/Підготував В. Данилюк//Молода Волинь. – 1994. – 15 липня (№ 28). – С. 3.

33. Данилюк В. Злочин капітана Розова: [розстріл в'язнів Луцької тюрми у червні 1941 р.]/Володимир Данилюк//Волинська газета. – 2008. – 21 серпня (№ 32). – С. 4.

34. Данилюк В. Ексгумація совісті/Володимир Данилюк; фото автора і Валентина Люпи//Волинська газета. – 2009. – 27 серпня (№ 34). – С. 1, 3.

35. Данилюк В. Минуле не мовчить/Володимир Данилюк//Волинська газета +. – 2009. – 20 серпня (№ 33). – С. 2.

36. Данилюк В. Один сценарій двох трагедій/Володимир Данилюк//Молода Волинь. – 1992. – 25 вересня (№ 90). – С. 7; 26 вересня (№ 91). – С. 2.

37. Данилюк В. Патріотизм не ревізується/Володимир Данилюк//Віче. – 2004. – 24 червня (№ 26). – С. 8.

38. Данилюк В. Про що мовчить Луцька катівня?/Володимир Данилюк//Віче. – 2003. – 26 червня (№ 26). – С. 3.

39. Данилюк В. Тюрма/Володимир Данилюк//Віче. – 1995. – 30 червня (№ 24). – С. 10.

40. Доки?!: [Звернення колишніх в'язнів ГУЛАГу до міської влади про вшанування розстріляних в'язнів Луцької тюрми]//Шлях перемоги. – 2005. – 21 грудня (Ч. 51). – С. 15.

41. Д-ський Л. Похорон у Луцьку//Літопис Волині. – Нью-Йорк – Вінніпеґ – Буенос-Айрес. – 1953. – Ч. 1. – С. 71–74.

42. Д [олін]ський Л. Похорон у Луцьку/прот. Леонід Д-ський//Молодий ленінець. – 1990. – 1 вересня (№№ 104–105). – С. 6. [передрук з першого номера "Літопису Волині» (Вінніпеґ, Канада), що побачив світ 1953 року].

43. Долінський Л. У братських могилах – цвіт Волині/Прот. Леонід Долінський//Народна трибуна. – 1993. – 4 серпня (№ 59). – С. 5.

44. Думало П. Г. Слідством встановлено/коментує заступник прокурора П. Г. Думало//Молодий ленінець. – 1990. – 23 червня (№ 74–75). – С. 2.

45. Жарчинська О. На ринвах висіли кишки, під ногами – калюжі крові…: 23 червня 1941 року душогуби-енкаведисти замордували у Луцькій тюрмі тисячі невинних душ/Ольга Жарчинська//Вісник. – 2006. – 22 червня (№ 25). – С. 1, 11.

46. Згадаймо всіх поіменно//Наш край. – 1997. – 24 жовтня (№ 43). – С. 2. [списки жи-

телів Рожищенського району, розстріляних у Луцькій тюрмі 23 червня 1941 року].

47. І потекла сторіками…/Підготував О. Харченко; Володимир Рожко//Народна справа. – 1991. – Ч. 1 (1). – червень. – С. 3, 8; Ч. 2 (2). – червень. – С. 3–4.

48. Інформація «Свято могил» //Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга І/Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І.Патер та ін.; Авт. Передмови Я. Лялька, Р. Бачинський – Львів: Просвіта, 1993. – С. 192.

49. Інформація «Ще про масову катівню в Луцькій в'язниці» //Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга І/Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І.Патер та ін.; Авт. Передмови Я. Лялька, Р. Бачинський – Львів: Просвіта, 1993. – С. 52.

50. Козак М. Мішенями були люди: Ще раз про розстріл у Луцькій тюрмі і про Сталіна/Мирон Козак//Радянська Волинь. – 1990. – 25 липня (№ 143). – С. 3.

51. Козак М. Страта без вироку/на запитання кореспондента Радянської Волині» відповідає прокурор області І.Д. Заплотинський; бесіду вів М. Козак//Радянська Волинь. – 1990. – 22 червня (№ 119). – С. 3.

52. Коломеец С. «Оцепенев, мы наблюдали кошмарную картину: человеческие тела, куски одежды взрывной волной подбрасывало выше трёхэтажного здания»: 23 июня 1941 года. В Луцкой тюрьме сталинские палачи расстреляли и забросали гранатами более трёх тысяч ни в чем не повинных «врагов народа» /Сергей Коломеец//Факты. – 2002. – 2 июля (№ 116). – С. 14, 15.

53. Кондрашина В. Людська пам'ять не вмирає: 23 червня 1941 року було розстріляно в'язнів Луцької тюрми/Володимир Кондрашина, краєзнавець, с. Хорлупи, Ківерцівського району//Досвітня зоря. – 1999. – 17 червня (№ 24). – С. 4.

54. Коц М. Наша пам'ять – невмируща/Микола Коц//Гомін Волині. – 2004. – 2 грудня (№ 2). – С. 1,5; 28 грудня (№ 3). – С. 6.

55. Кралюк П. Коли настане справжня реабілітація?/П. Кралюк, науковий редактор редакційно-видавничої групи «Реабілітовані історією. Волинська область» //Народна трибуна. – 1995. – 4 серпня (№ 57). – С. 13.

56. Крещук С. Жовті троянди на розпеченому асфальті: Минулої неділі у Луцьку біля колишньої тюрми відбулися мітинг-реквієм і панахида в пам'ять в'язнів, розстріляних енкаведистами а початку війни, 55 років/Святослав Крещук//Волинь. – 1996. – 25 червня (№ 70). – С. 1.

57. Крещук С. Молитва над могилами розстріляних/Святослав Крещук; фото Ростислава Хвеня//Волинь. – 1998. – 23 червня (№ 72). – С. 1.

58. Крещук С. Пам'ятник розстріляним патріотам/Святослав Крещук//Волинь. – 2004. – 24 червня (№ 69). – С. 1.

59. Криштальський А. В боргу перед пам'яттю загиблих/А. Криштальський//Луцький замок. – 1996. – 21 червня (№ 21). – С. 1. [про увічнення пам'яті загиблих у Луцькій тюрмі]

60. Криштальський А. Звірства під стінами в'язниці. Ще одна річниця/Андрій Криштальський//Луцький замок. – 1997. – 19 червня (№ 13). – С. 2.

61. Криштальський А. Квіти на могилах полеглих/А. Криштальський//Луцький замок. – 1996. – 28 червня (№ 22). – С. 1.

62. Криштальський А. Колишня в'язниця знову стає монастирем?/Андрій Криштальський; фото Ростислава Хвеня//Луцьк молодий. – 2001. – 28 червня (Ч. 25). – С. 3.

63. Криштальський А. Розстріл у Луцькій в'язниці: справу розгляне міжнародний суд у Гаазі?/Андрій Криштальський//Луцький замок. – 1998. – 25 червня (№ 27). – С. 1.

64. Куделя М. В ім'я правди/Микола Куделя, с.Буяні Луцького району//Луцький замок. – 1996. – 8 березня (№ 6). – С. 5.

65. Куделя М. Злочин біля замку Любарта: Пам'ятаймо всі невинні жертви кривавої розправи/Микола Куделя. с. Буяні Луцького району//Волинь. – 2003. – 21 червня (№ 69). – С. 3.

66. Куделя М. І небо плакало за ними…: Нові подробиці про енкаведистські масові розстріли у Луцькій в'язниці/Микола Куделя. с. Буяні Луцького району//Волинь. – 1998. – 20 червня (№ 71). – С. 7.

67. Куделя М. Луцька тюрма: До

55-ї річниці розстрілу большевиками політв'язнів//Самостійна Україна. – 1996. – Ч. 3. – С. 40–46

68. Куделя М. Луцька тюрма: До 57-ї річниці трагедії/Микола Куделя//Українське слово. – 1998. – 25 червня (Ч. 25). – С. 13–14.

69. Куделя М. Ой там, біля замку…/Микола Куделя//Українське слово. – 1996. – 15 серпня (Ч. 32). – С. 13.

70. Куделя М. Пекло біля замку Любарта: 23 червня 54 роки тому, енкаведисти і більшовицькі активісти влаштували масовий розстріл в'язнів Луцької тюрми/Микола Куделя, село Буяни Луцького району//Волинь. – 1995. – 22 червня (№ 68). – С. 3.

71. Куделя М. Пекло біля замку Любарта/Микола Куделя//Волинь. – 1998. – 7 лютого (№ 15). – С. 7; 10 лютого (№ 16). – С. 3; 12 лютого (№ 17). – С. 3; 14 лютого (№ 18). – С. 7; 17 лютого (№ 19). – С. 3.

72. Куделя М. Пекло біля замку Любарта//Розбудова держави. – 2001. – № 1–6. – С. 19–26. [уривки з книги М. Куделі "Під мурами Луцької тюрми»].

73. Куделя М. Під мурами Луцької тюрми: Спогади. – Луцьк: Надстир'я, 2001. – 132 с.

74. Куделя М. Під мурами Луцької тюрми не померла правда//Самостійна Україна. – 2003. – Ч. 2. – С. 58–61.

75. Куделя М. Розстріл у Луцьку був найжахливішим/М. Куделя//Слава праці. – 1998. – 20 червня (№ 25). – С. 2.

76. Куделя М. Трагедія біля замку Любарта/Микола Куделя, с. Буяні//Слава праці. – 1996. – 22 червня (№ 25). – С. 1.

77. Лис В. Вижила під час розстрілу: Зінаїда Федорівна Рубіновська – останній живий свідок розстрілу в'язнів Луцької тюрми 23 червня 1941 року/Володимир Лис//Волинь. – 2009. – 2 липня (№ 71). – С. 1, 4.

78. Лис В. Кримінальна справа № 50–013–89/Інтерв'ю вів В. Лис//Радянська Волинь. – 1989. – 14 листопада (№ 219) – С. 3.

79. Лис В. Пам'яті в'язнів Луцької тюрми/Володимир Лис//Волинь. – 2003. – 24 червня (№ 70). – С. 2.

80. Лис В. Пам'яті розстріляних в'язнів/Володимир Лис//Волинь. – 1995. – 27 червня (№ 70). – С. 1.

81. Лис В. Пам'ять розстріляних у Луцькій тюрмі вшанували жителі обласного центру минулих суботи і неділі/Володимир Лис; фото Ростислава Хвеня//Волинь. – 2001. – 26 червня (№ 70). – С. 3.

82. Лис В. Хліб пам'яті в'язнів Луцької тюрми/Володимир Лис//Волинь. – 2000. – 27 червня (№ 73). – С. 1.

83. Ліхтанський Л. Я бачив пекло/Лев Ліхтанський//Волинь. Акценти. – 1993. – № 3. – С. 2.

84. Ліхтанський Лев. Я бачив пекло//Український голос. – 1941. – Ч. 6. – 23 жовтня.

85. Лобикіна О. П. Допоможіть землячці!/Лобикіна Олена Петрівна//Молода Волинь. – 1993. – 9 липня (№ 28). – С. 3. [про долю Є. С. Андрощук, яка була в'язнем Луцької тюрми, членом ОУН, нині живе в Росії]

86. Мальчевський С. Свідок трагедії: Зіновія Федорівна Рубіновська (дівоче прізвище Трофимюк) була свідком трагедії, що розігралась в Луцькій тюрмі зразу ж після нападу фашистської Німеччини на нашу країну/С. Мальчевський//Колгоспна правда. – 1991. – 26 листопада.

87. Мартинюк В. Луцьк: 23 червня 1941–23 червня 1996/Валентина Мартинюк; фото Ростислава Хвеня//Віче. – 1996. – 27 червня (№ 26). – С. 1, 14.

88. Мартинюк В. На те ми й люди/В. Мартинюк//Молодий ленінець. – 1990. – 30 червня (№№ 77–78). – С. 2.

89. Мартиролог жертв сталінізму//Народна трибуна. – 1990. – 25 жовтня (№ 8); 6 грудня (№ 14); 1991. – 19 січня (№ 3). – С. 5; 9 лютого (№ 6). – С. 4; 30 березня (№ 14). – С. 5; 18 травня (№ 21); 22 червня (№ 26). – С. 3.

90. Марценюк П. Про що розповів мені в'язень Луцької тюрми/Петро Марценюк, журналіст//Волинь. – 1999. – 1 липня (№ 73). – С. 2.

91. Мельник В. Луцьк 23.6.1941//Народна справа. – 1992. – 23 червня.

92. Мельник В. А в тюрмі була церква/В. Мельник, член обласної редколегії Всеукраїнського видання «Реабілітовані історією, В. Данилюк//Молода Волинь. – 1993. – 18 червня (№ 25). – С. 5.

93. Мельник В. Крок до правди про Луцьку трагедію/Валерій Мельник//Урядовий кур'єр. – 2009. – 10 вересня (165). – С. 12.

94. Мельничук П. Злочин якому 50 років/П. Мельничук, Брадфорд, Англія//Народна трибуна. – 1991. – 3 серпня (№ 32). – С. 2.

95. Меморіал//Молода Волинь. – 1991. – 20 вересня (№ 110–111). – С. 2; 27 вересня (№ 113–114). – С. 2; 4 жовтня (№ 117–118). – С. 2; 11 жовтня (№ 120–121). – С. 2; 18 жовтня (№ 123–124). – С. 2; 2 листопада (№ 132). – С. 6; 16 листопада (№ 136). – С. 7; 23 листопада (№ 139). – С. 6; 6 грудня (№ 143–144). – С. 5; 21 грудня (№ 143–144). – С. 5; 28 грудня (№ 156). – С. 6; 1992. – 11 січня (№ 5). – С. 6; 17 січня (№ 6–7). – С. 6; 18 січня (№ 8). – С. 6; 24 січня (№ 9). – С. 3; 25 січня (№ 12). – С. 6; 8 лютого (№ 19). – С. 2; 15 лютого (№ 22). – С. 6; 22 лютого (№ 25). – С. 3; 13 березня (№ 32–33). – С. 6; 27 березня (№ 38–39). – С. 4; 17 квітня (№ 45). – С. 4; 1 травня (№ 49). – С. 6; 8 травня (№ 50). – С. 6; 22 травня (№ 53). – С. 6; 29 травня (№ 55). – С. 6; 5 червня (№ 58). – С. 7; 13 червня (№ 61). – С. 2; 20 червня (№ 63). – С. 3; 26 червня (№ 61). – С. 7; 3, 10, 17, 18 липня, 8, 14, 29 серпня, 5, 11, 12, 18, 19, 26 вересня, 3, 16, 24 жовтня, 6, 7, 13, 21 листопада, 18 грудня; 1993. – 11 січня (№ 2). – С. 5; 12 лютого (№ 7). – С. 3; 5 березня (№ 10). – С. 2; 19 березня (№ 12). – С. 5; 30 квітня (№ 18). – С. 4; 2 липня (№ 27). – С. 4; 20 серпня (№ 34). – С. 4; 10 вересня (№ 37). – С. 4; 8 жовтня (№ 41). – С. 4; 12 листопада (№ 46). – С. 5.

96. Миселюк Ю. Слідство триває/Розмовляв Ю. Миселюк//Молодий ленінець. – 1989. – 25 листопада (№№ 140–141). – С. 5.

97. Мітинг у Луцьку [пам'яті розстріляних у Луцькій тюрмі 1941 р.]//Урядовий кур'єр. –1998. – 23 червня (№ 118). – С. 1.

98. Найденко М. Бреши, та знай міру (Щодо подій в Луцькій тюрмі в перші дні війни 1941 року)/М. М. Найденко//Справедливість. – 1994. – 25 листопада (№ 47). – С. 3; 2 грудня (№ 48). – С. 2; 9 грудня (№ 49). – С. 3.

99. Наумчик О. Мертві стогнуть під асфальтом/Олександр Наумчик, м. Луцьк//Волинь. – 1998. – 23 липня (№ 85). – С. 2.

100. Новицький С. Нелюди розстрілювали людей (Цей нарис присвячую моїм товаришам Олександрові і Володимирові, які пережили цю трагедію 1941 року в Луцькій тюрмі й опісля розповіли мені про неї. Олександр загинув у боротьбі з тими нелюдами в 1945 році)/С. Новицький (Канада)//Народна справа. – 1991. – Ч. 1 (1). – червень. – С. 6–7.

101. Пам'яті розстріляних/фото Ростислава Хвеня//Волинь. – 1994. – 23 червня (№ 71). – С. 4.

102. Пам'ять: 60 років тому біля Луцької в'язниці пролилася кров тисяч людей//Волинь. – 2001. – 21 червня (№ 68). – С. 1.

103. Панасюк М. Могила під асфальтом/Микола Панасюк, письменник, член координаційної ради республіканського товариства «Меморіал», член ради обласного товариства «Меморіал» //Радянська Волинь. –1989. – 26 липня (№ 144). – С. 3.

104. Пасаман М. Згадаймо всіх…/М. Пасаман//Колос. – 1997. – 14 жовтня (№ 74). – С. 1. [список жителів Іваничівського району, розстріляних у Луцькій тюрмі 1941 р.]

105. Пащук І. І в тюрмах лунали пострілі/Іван Пащук//Робітнича газета. – 1994. – 7 липня (№ 96). – С. 1.

106. Петрощук О. В оковах смерти (Спомини з Луцької тюрми)/Олекса Петрощук//Народна трибуна. – 1991. – 20 листопада (№ 48). – С. 2.

107. Петрощук О. В оковах смерти (Спогад з Луцької тюрми)/Олекса Петрощук//Український голос. – Луцьк. – 1943. – серпень.

108. Подробиці давньої трагедії//архипресвітер о. Б. Стасишин; прот. О. Леонід Долінський//Народна газета. – 1993. – жовтень (№ 40). – С. 3.

109. Покотило В. Живий серед мертвих. Луцька в'язниця: червень 1941. Розповідає свідок/В. Покотило//Народна трибуна. – 1991. – 30 березня (№ 14). – С. 5.

110. Присяжний Т. Масові вбивства в Луцьку//Літопис Волині. – Нью-Йорк – Вінніпеґ – Буенос-Айрес. – 1953. – Ч. 1. – С. 65–70.

111. Присяжний Т. Масові вбивства у Луцьку/Т. Присяжний//Народна трибуна. –

1990. – 30 серпня (№ 1). – С. 7.

112. Присяжний Т. Розстрілювали нас в упор кулеметами…/Т. Присяжний//Волинь. – 2000. – 24 червня (№ 72). – С. 3.

113. Рейкіна М. Пам'ять людська не забуде повік/Марія Рейкіна, голова Рожищенської районної організації Союзу українок//Наш край. – 2007. – 19 липня (№ 29). – С. 3.

114. Ремчук О. Ф. Правда покаліченої молодості/розповідає Олена Федорівна Ремчук; записав Юлій Головацький//Народна трибуна. – 1991. – 11 вересня (№ 37 А). – С. 10–11.

115. Рожко В. Життя, мов недописаний рядок/В. Рожко, працівник держархіву Волинської області//Радянська Волинь. – 1991. – 29 серпня (№ 161–162). – С. 4. [про Василя Остапчука з с. Пожарки Рожищенського району, який загинув у Луцькій тюрмі]

116. Рожко В. Закривавлена Волинь/В. Рожко//Визвольний шлях. – 1999. – Кн. 5 (614). – травень. – С. 560–570.

117. Рожко В. І погасла свічка…/В. Рожко, працівник держархіву Волинської області//Молода Волинь. – 1991. – 24 травня (№№ 58–59). – С. 6.

118. Рожко В. І погасла свічка…//Рожко В. І потекла сторіками… Могили не можуть мовчати. – Австралія, 1994. – С. 35–37. [про загиблого в'язня Луцької тюрми П. А. Вовка]

119. Рожко В. І потекла сторіками…/В. Рожко//Молода Волинь. – 1991. – 14 червня (№ 67–68). – С. 5.

120. Рожко В. І потекла сторіками…/Володимир Рожко//Народна справа. – 1991. – червень (Ч. 1). – С. 3, 8; червень (Ч. 2). – С. 3–4.

121. Рожко В. І потекла сторіками//Рожко В. І потекла сторіками… Могили не можуть мовчати. – Австралія, 1994. – С. 37–40.

122. Рожко В. Крик його пам'яті/В. Рожко, старший архівіст держархіву Волинської області//Радянська Волинь. – 1990. – 4 березня (№ 45). – С. 3. [спогади в'язня Луцької тюрми 1941 р. Д. М. Бортника з с.Тростянець]

123. Рожко В. Крик його пам'яті//Рожко В. І потекла сторіками… Могили не можуть мовчати. – Австралія, 1994. – С. 11–14.

124. Рожко В. Масові вбивства в'язнів органами НКВД на Волині в червні 1941 року// П'ята всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень, 1993). Тези доповідей та повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 297–298.

125. Рожко В. Мертвим легше… А живим?/В. Рожко, працівник Держархіву Волинської області//Молодий ленінець. – 1990. – 16 червня (№№ 71–72). – С. 3.

126. Рожко В. Мертвим легше… А живим?//Рожко В. І потекла сторіками… Могили не можуть мовчати. – Австралія, 1994. – С. 17–20. [про М. С. Тарана – колишнього в'язня Луцької тюрми]

127. Рожко В. Монолог Луцької тюрми: Пам'яті 5 тисяч в'язнів, замордованих енкаведистськими катами 23 –24 червня 1941 року в Луцькій тюрмі//Волинь. – 1993. – 26 червня (№ 71). – С. 2.

128. Рожко В. Монолог Луцької тюрми: Пам'яті біля 5 тис. вбитих в'язнів 23 червня 1941 року органами НКВД/В. Рожко//Народна справа. – 1991. – червень (Ч. 1). – С. 2.

129. Рожко В. Потекла сторіками… Могили не можуть мовчати. – Австралія: Спадщина, 1994. – С. 11–14, 17–20, 37–40.

130. Розстріли у Луцькій в'язниці/Наш кор.//Молодий ленінець. – 1989. – 22 липня (№№ 86–87). – С. 2.

131. Романюк Н. Люди ховалися від куль у каналізаційних тунелях…/Ніна Романюк//Слово і діло. – 2004. – 9 липня (20). – С. 7.

132. С. Д. Луцьк/С. Д., Німеччина//Злочини комуністичної Москви в Україні влітi 1941 року. – Б. м.: В-во «Пролог», 1960. – С. 43 –45.

133. Сайчук Б. Таємниця чи… вигадки?/Б. Сайчук, науковий співробітник Луцького історико-культурного заповідника//Молодий ленінець. – 1989. – 3 червня (№№ 65–66). – С. 7.

134. Семенюк С. Великий злочин/Степан Семенюк//Шлях Перемоги. – 2006. – 7 червня (Ч. 23). – С. 15.

135. Симфонія розстріляної тюрми…: 23 червня 60 літ тому розстріляно в'язнів Луцької тюрми/Наш. Кор..; фото Валерія Бєлова і Ростислава Хвеня//Досвітня зоря. –

2001. – 28 червня (№ 26). – С. 2.

136. Сінкевич О. За вірші Шевченка відрізали язики й прохромлювали багнетом голови!: У Луцькій візниці енкаведисти ґвалтували українок, які намагалися урятувати від розстрілу польку!/Олександр Сінкевич//Сім'я і дім. – 2006. – 21 вересня (№ 38). – С. 15.

137. Список жителів [Ківерцівського] району, розстріляних в Луцькій тюрмі 23 червня 1941 року//Вільним шляхом. – 1997. – 11 жовтня (№ 41). – С. 1.

138. Стариков В. Спогади в'язня Луцької в'язниці/Володимир Стариков, голова ради старійшин Рожищенського району//Наш край. – 2010. – 14 січня (№ 3). – С. 3.

139. Стасишин Б. Спогади про розстріли у Луцькій в'язниці/Архіпресвітр Б. Стасишин, колишній в'язень//Народна трибуна. – 1993. – 4 серпня (№ 59). – С. 5.

140. Струцюк Й. І все ж…/Йосип Струцюк//Народна справа. – 1991. – червень (№ 1). – С. 5.

141. Сумська Н. Пам'ятний знак – в'язням Луцької тюрми/Наталія Сумська//Луцький замок. – 2004. – 24 червня (№ 26). – С. 1.

142. Троневич П. Драматична історія монастиря Бригіток: Тут 22 червня 1941 року більшовики розстріляли майже три тисячі в'язнів/Петро Троневич//Вісник. – 2001. – 15 березня (№ 11). – С. 13.

143. Харів О. Привчаємо називати нас не «хохлами», а українцями: [спогади Р. Ф. Чайки про події розстрілу в Луц. тюрмі 1941 р.]/Розмовляла Ольга Харів//Луцький замок. – 2008. –20 березня (№ 12). – С. 12.

144. Хмельовська В. Коли ви вмирали, вам сурми не грали: Вчора у Луцьку було вшановано пам'ять в'язнів Луцької тюрми, розстріляних енкаведистами 65 років тому/Валентина Хмельовська//Волинь. – 2006. – 24 червня (№ 70). – С. 4.

145. Через 42 роки//Голос України. – 1993. – 23 червня (№ 116). – С. 4.

146. Черненко Г. «Вас за Вкраїну розп'яли» /Галина Черненко//Волинь. – 2002. – 22 червня (№ 70). – С. 2.

147. Черненко Г. Спогади, що пахнуть кров'ю…/Галина Черненко, м. Луцьк//Віче. – 2002. – 20 червня (№ 25). – С. 5. [спогади лучанки про свого батька Франека Щербинського – розстріляного у Луцькій тюрмі]

148. Черненко Г. Три портрети ціною в життя/Галина Черненко//Сім'я і дім. – 2002. – 13 червня.

149. Черненко Г. Це – ваша перемога/Галина Черненко//Луцький замок. – 2002. – 1 серпня (№ 32). – С. 9.

150. Чурило О. День скорботи/Оксана Чурило; фото Леоніда Максимова//Досвітня зоря. – 2004. – 24 червня (№ 51). – С. 1.

151. Шаварова К. Про що промовляють могили під асфальтом/Катерина Шаварова//Народна трибуна. – 1991. – 22 червня (№ 26). – С. 3.

152. Штинько В. У чиїх руках були ключі від земного пекла?/Валентина Штинько; фото Ростислава Хвеня//Досвітня зоря. – 2002. – 20 червня (№ 25). – С. 9.

153. Щербинська Г. Ф. «Хто знав Франека Щербинського?» /Розповідь Г. Ф. Щербинської записала Валентина Сидько//Молодий ленінець. – 1990. – 23 червня (№ 74–75). – С. 2.

154. Юхименко М. Б. Постраждав за "політику» /М. Б. Юхименко, пенсіонерка//Молодий ленінець. – 1989. – 12 серпня (№№ 95–96). – С. 1.

155. Юшковець П. За що їх розстрілювали?/П. Юшковець//Вільним Шляхом. – 1995. – 10 червня (№ 24). – С. 2.

156. Якименко М. Луцькій трагедії нема забуття/Микола Якименко//Волинські губернські відомості. – 2004. – 24 червня (№ 26) – С. 4. [про пам'ятний знак в'язням Луцької тюрми, розстріляним 1941 р.]

157. Якименко М. Луцькій трагедії немає забуття/Микола Якименко//Голос України. – 2004. – 24 червня (№ 115). – С. 4. [про відкриття пам'ятного знаку в'язням Луцької тюрми, розстріляним у 1941 р. на Замковій площі]

158. Яцечко С. Підготовка та акція розстрілу в'язнів у Луцькій тюрмі 23 червня 1941 року/Світлана Яцечко//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди: Матеріали XXVI Волинської обласної наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 16-й річниці Незалежнос-

ті України, 510-ій річниці надання м.Луцьку Магдебурзького права і 390-ій річниці створення Луцького православного братства, м. Луцьк, 9–10 листопада 2007 р.: Наук. зб./Упор. Г. Бондаренко, А. Бондарук, А. Силюк. – Луцьк, 2007. – Вип. 26. – С. 107–109.

159. Яцечко С. Розстріл в'язнів у Луцькій тюрмі 23 червня 1941 року в спогадах очевидців/Світлана Яцечко, Тетяна Яцечко//Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи: Матеріали XXII обласної наук.-практ. істор-краєзн. конф. Луцьк – Торчин, 9–10 грудня 2006 року. – Луцьк, 2007. – Вип. 22. – С. 78–81.

160. Abramowicz S. Więzienia NKWD w Dubnie i Łucku w czerwcu 1941 r./Sławomir Abramowicz//Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu – lipcu 1941 roku: Materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSRR, Łódź, 10 czerwca 1996 r. – Warszawa, Gł. Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu IPN, 1997. – S.111–121.

161. Krasuski M. Rzeź w łuckim więzieniu//Morze i Ziemia. – 1989. – Nr.20. – S. 1, 2, 5.

162. Siemaszko W. Jak przeżyłem masakrę w Łucku/Władysław Siemaszko//Nasz Dziennik. – 2009. – 27 sierpnia (Nr.200).

В'ячеслав ТРУШ (Харків)

СТАНОВИЩЕ В'ЯЗНИЦЬ І В'ЯЗНІВ НА ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ПОГЛЯД З ХАРКІВЩИНИ

Як відомо, із приєднанням до СРСР теренів Західної України тут почалося запровадження радянської репресивної системи. Тисячі українців було кинуто до в'язниць, а пізніш відправлено до концтаборів. Після визволення з таборів багато з них оселилися в східних українських областях. Із проголошенням Незалежності України багато з них включилися до українського національного життя – у станицях Братства ветеранів ОУН-УПА, по українських політичних партіях, громадських організаціях, церквах. Проте значна частка залишилася осторонь, особливо там, де український рух не зміг залучити їх до своїх лав, багато також відійшли у засвіти, не дочекавшись омріяної української волі. Відтак потрібно зберегти пам'ять про українців, котрих доля закинула далеко від їхніх сіл та міст, дослідити їхній нелегкий шлях, розпочати масштабне дослідження теми «Західноукраїнські репресовані на Наддніпрянській Україні».

Щодо дослідження теми. Якщо брати Харківщину, то ця тема є майже недослідженою. Про волиняків та галичан, що опинилися на Харківщині майже ніхто не знає, хоча інколи у пресі трапляються згадки, відомо про існування відділу Братства ОУН-УПА у Харкові. Але окремі дослідження відсутні.

Ми спробуємо схарактеризувати в першу чергу Південну Харківщину (Лозівський район), оскільки маємо найбільше даних саме по цій місцевості.

Джерелами для нашої розвідки є матеріали власного архіву автора: усні свідчення самих репресованих, їхніх родичів чи знайомих, а також копії фондів Лозівського міського краєзнавчого музею.

Загальні відомості про репресованих Лозівщини

Інформацію про репресованих уродженців Західної України, що після сталінських концтаборів опинилися на Лозівщині ми отримали, в першу чергу, з фондів Лозівського міського краєзнавчого музею. Ще на початку 1990-х років до міської влади надійшла низка заяв від репресованих, котрі ставили питання про відшкодування забраного майна. Працівники влади міста скали детальний реєстр репресованих. У заявах вказувалися місце народження, статті, за якими ці особи були засуджені, інколи – табори, у яких вони були ув'язнені. Вийшовши на цих людей, вдалося також встановити осіб, котрі також були західноукраїнськими репресованими, але з тих чи інших причин не потрапили до реєстру.

Відтак наразі зібрано інформацію щодо наступних осіб:

Адаркіна (дівоче – Переверзова), Ніна Олександрівна, 2.08.1924 року народження, уродженка села Риковичі Іваничівського району Волинської області. Виховник Юнацтва ОУН. Засуджена 26.10.1944 року військовим трибуналом військ НКВД Волинської області за статтями 54–1 «а», 54–11 КК до 10 років виправно-трудових таборів із конфіскацією майна. Арештована 17.09.1944 року, звільнена 3.09.1954 року. Реабілітована. Проживала: Харківська обл.., м. Лозова, мікрорайон 2, буд. 48, кв. 54. У 1996 році переїхала до Черкас.

Альохіна (Пінега), Феодосія Созонівна, 22.06.1920 року народження, уродженка села Старий Чарторийськ Маневицького району Волинської області. Постановою Особливої наради при МГБ від 24.08.1949 року виселена з села Старий Чарторийськ як член родини ОУН, на спецпоселення. Звільнена 15.03.1956 року. Реабілітована. Проживала: Харківська область, м. Лозова, вул. Комарова, 6. Виїхала до Росії, до родичів.

Бойко, Дмитро Олексійович, 1921 року народження, уродженець села Велеснів Мо-

настириського району Тернопільської області. 10.08.1949 року згідно з висновком Коропецького РВ МГБ були репресовані, а згідно із постановою військового трибуналу МГБ СССР виселено на спецпоселення за межі України родину Бойка Олексія Дмитровича, в тім числі і його син Бойко Д. О. Реабілітований. Проживав: Харківська область, м. Лозова, вул. Нікітіна, буд. 25. Помер 3.01.2002.

Бойко, Марія Григорівна, 1930 року народження, уродженка села Тудорів Копичинського району Тернопільської області. Знаходилася на спецпоселенні з 10.08.1949 по 19.07.1958 рік. Реабілітована. Проживає: Харківська область, м. Лозова, вул. Нікітіна, 25.

Брода, Ярослав Дмитрович, народився 5 березня1936 р., уродженець Ярославського району Польщі. 19.04.1950 року був виселений на спецпоселення згідно з рішенням Особливої наради при МГБ СССР від 27.05.1950 року з села Давидів Пустомитівського району Львівської області до Томської області, де перебував до 1.03.1960 року. Реабілітований. Проживав: Харківська область, м. Лозова, вул. Леніна, буд. 32. Подальша доля невідома.

Бунько (дівоче – Левицька), Марія Андріївна, 2.05.1927 року народження, на момент арешту проживала у селі Баранівці Самборського району Львівської області, поштарка. За рішенням особливої наради при МГБ СССР – 01.01.1949 року репресована за статтею 54–1 «а» КК УССР й засуджена до 10 років. Арештована 10.06.1949 року, відбувала покарання по 22.05.1956 року. Проживала: Харківська область, м. Лозова, вул. Червоногвардійська, буд. 28. Реабілітована. Померла.

Бунько, Михайло Лук'янович. Чоловік Марії Бунько. Репресований. Проживав: Харківська область, м. Лозова, вул. Червоногвардійська, буд. 28. Помер.

Виноградова (Дещиця), Ганна Миколаївна, 3.12.1928 року народження. Згідно із вироком військового округу від 4.05.1945 року репресована за статтями 54–1 «а» та 54–11 КК УССР на 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Арештована 29.11.1944 року, відбувала покарання до 5.11.1954 року. Проживала: Харківська область, м. Лозова, мікрорайон 1, буд. 7, кв. 12. Реабілітована.

Гаврилов (напевне – Гаврилів), Михайло Іванович, 1931 року народження, уродженець села Чемеринці Поморянського району Львівської області. 21.10.1947 з села Чемеринці Поморянського (нині Перемишлянського) району за рішенням Особливої наради при МГБ від 24.01.1948 року виселений на спецпоселення до Кемеровської області. Реабілітований. Проживав: Харківська область, м. Лозова, вул. Пушкіна, 44. Помер: 19.01.2004.

Дещиця, Іван Миколайович, 10.02.1930 року народження, уродженець села Перв'ятичі Сокальського району Львівської області. 21.10.1947 року за рішенням Особливої наради при МГБ СССР виселений з села Перв'ятичі на спецпоселення до Пермської області Росії. Звільнений – у лютому 1959 року. Реабілітований. Проживав: Харківська область, м. Лозова, мікрорайон 2, буд. 2, кв. 45. Помер: 26.11.2001 (можливо – неточна дата).

Джежело (дівоче – Водещак), Ярослава Василівна, 1929 року народження. Член ОУН. Вирок військового трибуналу військ НКВД Дрогобицької області від 8.08.1945 року. Знаходилася у місцях позбавлення волі з 13.06.1945 року по 12.03.1954 року. Згідно з постановою Львівського обласного суду від 22.01.1968 року вирок стосовно Джежело (Водещак – дівоче) скасовано, а справу припинено із поверненням конфіскованого майна або його вартості. Проживала: Харківська область, м. Лозова, мікрорайон 4, буд. 33, кв. 65. Виїхала до Естонії, де проживає із рідними.

Думич, Єва (Євдокія) Лук'янівна, 25.12.1930 року народження, уродженка села Кам'яна Гора Рава-Руського району Львівської області. 2.09.1950 року Особливою нарадою військового трибуналу МГБ СССР засуджена за статтями 54–1 «а», 54–11 КК УССР до 10 років позбавлення волі, арештована 27.01.1950 року, звільнена 16.07.1956 року. Згідно зі статтею 1 Закону

України від 17.04.1992 року реабілітована. Проживає: Харківська область, м. Лозова, мікрорайон 3, буд. 36, кв. 77.

Іванова, Марія Григорівна, 12.01.1950 року народження, уродженка села Яструбичі Радехівського району Львівської області. 7.06.1950 року з села Яструбичі за рішенням Особливої наради при МГБ виселена із батьками на спецпоселення до Красноярського краю. Звільнена 17.07.1958 року. Згідно статті 3 Закону від 17.04.1991 року реабілітована. Проживає: Харківська область, м. Лозова, мікрорайон 2, буд. 10, кв. 21.

Кіселиця, Михайлина Антонівна, 28.11.1913 року народження, уродженка села Болестрашичі Перемишлянського району (нині Польща). Постановою позасудових органів, проживаючи в селі Говилів Теребовлянського району Тернопільської області, була репресована, знаходилась на спецпоселенні з 20.08.1949 року по 19.06.1958 року в Амурській області. Реабілітована. Проживала: Харківська область, м. Лозова, вул. Пушкіна, 14.

Кушнір, Володимир Олексійович, 17.05.1930 року народження, уродженець села Бартатів Городоцького району Львівської області. Вояк УПА. Перебував на засланні у м. Прокоп'євськ Рудничного району Кемеровської області. В Росії вийшов на пенсію. 1979 року переїхав до селища Краснопавлівка Лозівського району Харківської області. На початку 1990-х років брав активну участь у місцевому національному русі, зокрема в діяльності Народного руху України. Проживав: Харківська область, Лозівський район, Краснопавлівка, мікрорайон, буд.15, кв.38. Помер: 12.04.1995.

Кушнір (дівоче – Полянська), Євгенія Іванівна, 10.11.1934 року народження, уродженка м. Яворів Львівської області. Батько – Полянський Іван (син Семена), за національністю поляк. Мати – Марія (дочка Іллі) – українка. Проживає: Харківська область, Лозівський район, Краснопавлівка, мікрорайон, буд.15, кв.38.

Лізунець (дівоче – Дещиця), Марія Петрівна, 15.03.1927 року народження, уродженка села Перв'ятичі Сокальського району Львівської області. Військовим трибуналом МВД Львівської області засуджена за статтями 54–1 «а», 54–11 КК УССР до 10 років. Арештована 16.12.1945 року, звільнена 16.06.1945 року. Проживає: Харківська область, м. Лозова, мікрорайон 2, буд. 2, кв. 45.

Лізунець, Софія Петрівна, 9.02.1932 року народження, уродженка села Перв'ятичі Сокальського району Львівської області. Проживає: Харківська область, м. Лозова, мікрорайон 4, буд. 11, кв. 2.

Місковець, Петро Пилипович, 10.01.1930 року народження. Вояк УПА. 4.09.1948 року військовим трибуналом військ МВД Волинської області за статтею 54–1 «а» КК репресований на 25 років виправно-трудових таборів із конфіскацією майна. Згідно зі статтею 1 Закону УССР від 17.04.1991 року реабілітований. Проживав: м. Лозова, вул. Комінтерну, буд. 8, кв. 29. Помер: 6.07.1997.

Міщанчук (в дівоцтві – Парецька), Марія Василівна, 1932 року народження. Уродженка села Висічка Борщівського району Тернопільської області. Брат загинув у лавах повстанців. Виселена на спецпоселення до Амурської області згідно рішення Особливої наради при МГБ СССР, де перебувала з 9.08.1949 по 29.02.1960 р. Реабілітована. Мешкала: Харківська область, м. Лозова, вул.. Кутліна, буд. 3. Померла.

Міщанчук, Микола Степанович, 1929 року народження. Уродженець села Тудорів (Федорівка) Копичинського (Гусятинського) району Тернопільської області. Зв'язковий підпілля, рідний брат – кулеметник УПА. З 16.07.1950 по 28.02.1960 роки – на засланні. Мешкає: Харківська область, м. Лозова, вул.. Кутліна, буд. 3. Реабілітований.

Нестеровський, Ярослав Васильович, 18.08.1926 року народження, уродженець села Красичі Перемишлянського району Польщі. Згідно із вироком військового трибуналу військ МВД Тернопільської області від 25.05.1949 року засуджений до 25 років. Відбував покарання з 5.04.1949 року по 30.07.1956 року. На момент арешту проживав у селі Товстеньке Чортківського району

Тернопільської області. Проживав: Харківська область, м. Лозова, вул. Правди, буд. 7, кв. 15. Помер 20.02.2004.

Петрина (дівоче – Гончарик), Євдокія Степанівна, 20.03.1936 року народження, уродженка села Тудорів Гусятинського району Тернопільської області. Знаходилась на спецпоселенні з 10.08.1949 року по 26.02.1960 року. Реабілітована. Проживає: харківська область, м. Лозова, мікрорайон 2, буд. 17, кв. 10.

Пупеза, Марія Михайлівна, 1.10.1933 року народження. 21.10.1947 року згідно з постановою Особливої наради при МГБ СССР виселена разом із батьками із села Богданівка Заліщицького району Тернопільської області. На засланні – з 21.10.1947 по 14.08.1957 року. Реабілітована. Проживає: Харківська область, м. Лозова, мікрорайон 2, буд. 5, кв. 53.

Расоловська (дівоче – Затварська), Ганна Василівна, 1929 року народження. Уродженка села Стара Сіль Старосамборського району Львівської області. Родина була пов'язана із УПА. Арештована 28.12.1948 р. Засуджена 26.01.1948 р. військовим трибуналом за статтею 20–54 1-«а» КК УССР до 25 років. Звільнена 24.06.1955 р. Реабілітована. Проживала: Харківська область, м. Лозова, вул.. Богдана Хмельницького, буд. 61. Померла.

Расоловський, Федір Іванович, 1928 року народження. Уродженець села Чесники Рогатинського району Івано-Франківської області. Вояк УПА, псевдо – «Грек». 24.02.1947 року рішенням військового трибуналу військ МВД Львівської області засуджений за статтями 54–1 «а», 54–11 КК УРСР до 10 років таборів. Перебував у таборах Казахстану з 5.12.1946 по 24.04.1955 роки. Реабілітований. Проживав: Харківська область, м. Лозова, вул.. Богдана Хмельницького, буд. 61. Помер.

Рева (дівоче – Шевчук), Ганна Федорівна, 1930 року народження. Уродженка села Тудорів Гусятинського району Тернопільської області. Знаходилася на спецпоселенні з 10.08.1949 по 18.08.1954 року. Реабілітована. Проживає: Харківська область, м. Лозова, вул. Комінтерну, буд. 11, кв. 8.

Саміло, Іван Семенович, 3.03.1929 року народження, на момент арешту проживав у селі Журавеньки Рогатинського району Івано-Франківської області. 30.10.1950 року військовим трибуналом військ МВД Станіславської області репресований за статтею 54–1 «а» до 25 років виправно-трудових таборів із поразкою в правах на 5 років із конфіскацією майна. Арештований 12.08.1950 року, звільнений 16.07.1956 року, утримувався під вартою 5 років, 10 місяців і 26 днів, конфісковано майна на суму 430 карбованців, реабілітований. Проживає: Харківська область, м. Лозова, вул. Суворова, буд. 23.

Сверстюк, Яків Олександрович, народився 25.03.1925 року в селі Сільце (Горохівський район Волинської області). Вояк УПА, псевдо – «Довбуш». Рідний брат відомого політв'язня, письменника, громадського та релігійного діяча Євгена Сверстюка. Засуджений до восьми років таборів та заслання. Після таборів та заслання деякий час мешкав у Красноярську. На початку 60-х переїхав до м. Лозова, що у Харківській області (мікрорайон 1, будинок 8, кв. 24). Загинув у автокатастрофі 4.09.1974 року.

Сверстюк (прізвище по чоловікові), Ганна Павлівна, 20.11.1925 року народження, уродженка села Бармаки Рівненського району Рівненської області. Засуджена військовим трибуналом військ МВД Рівненської області 29.11.1944 року за статтями 54–1 «а», 54–11 КК УССР до 10 років, перебувала у місцях позбавлення волі з 4.04.1944 по 4.04.1954 року. Постановою судової колегії з кримінальних справ Верховного суду УССР від 22.08.1964 року реабілітована. Проживала: м. Лозова, мікрорайон 1, буд. 8, кв. 24. Переїхала до м. Переяслав-Хмельницький, де й померла.

Скиба, Леся Степанівна, 22.03.1946 року народження, уродженка села Федорівка Гусятинського району Тернопільської області. Знаходилася на спецпоселенні з 10.08.1949 року по 26.02.1960 року. Реабілітована. Проживає: Харківська область, м. Лозова, вул. Червонопартизанська, буд. 49-А, кв. 2.

Черняк, Тимофій Гнатович, 1918 року народження, уродженець села Стара Гута

колишнього Головнянського району Волинської області. 31.12.1944 року військовим трибуналом військ НКВД Волинської області засуджений за статтями 54–1 «а», 54–11 КК УССР до 20 років позбавлення волі. Арештований 10.10.1944 року, звільнений 20.04.1956 року. Реабілітований. Проживав: Харківська область, м. Лозова, вул. Скорохода, буд. 11. Помер: 27.09.1994 (можливо – неточна дата).

Шевчук, Дмитро Федорович, 19.03.1938 року народження. Уродженець села Тудорів Гусятинського району Тернопільської області. Знаходився на спецпоселенні. Проживає: Харківська область, м. Лозова, мікрорайон 2, буд. 2, кв. 68.

Шевчук, Федір Йосипович, 1904 року народження. Знаходився на спецпоселенні з 10.08.1949 по 18.08.1954 року. Мешкав: Харківська область, м. Лозова, вул. Комінтерну, 11, кв. 8. Помер.

Шпак (дівоче – Затварська), Катерина Василівна, 1929 року народження. Уродженка села Стара Сіль Старосамборського району Львівської області. Арештована 28.12.1948 р. Засуджена 26.02.1949 військовим трибуналом за статтею 20–54 1-«а» КК УССР до 25 років. Звільнена 24.06.1955 р. Реабілітована. Проживає: Харківська область, м. Лозова, мікрорайон 1. буд. 12, кв. 3.

Деякі узагальнення:

Узагальнюючи ті матеріяли, що ми маємо на зазначених вище осіб варто зазначити наступне. Український національний рух 1990-х на Лозівщині не зміг залучити до своїх лав репресованих радянською владою волиняків та галичан. Пояснюється це, зокрема, тим, що колишні репресовані (за рідкими виключеннями) ставилися до політичного та громадського рухів обережно, багато з них були вже старшого віку. Місцеві ж українські діячі просто не знали про їхнє існування (!).

Цікаво також і те, що навіть самі репресовані не знали один одного. Так репресовані, що перебували на спецпоселенні в Санніках (родини Міщанчук, Рева-Шевчук, Кіселиця, Гончарик-Скиба, Петрина, Бойко, Сверстюк) – постійно спілкувалися між собою, влаштовували спільні свята, допомагали одне одному (що триває й зараз). А родини Расоловських та Думич – утворювали іншу групу краян. Дещиця-Лізунець та Марія Пупеза не підозрювали про перебування у Лозовій своїх земляків і утворювали ще одну групу спілкувальників, а Ніна Адаркіна та Ярослава Джежело взагалі перебували самі.

Окрім вище перелічених репресованих зараз опрацьовуються дані й на інших осіб, тож робота триває. Встановлюються також контакти із особами, батьки чи родичі яких померли за межами Харківщини, але були пов'язані з українським національно-визвольним рухом. Приміром, у Лозовій проживає син вояка УПА Олександра Лахмана з села Дермань Рівненської області. Тож дослідницька робота триває.

Ярослав ОНИЩУК (Львів),
Юрій МАЗУРИК (Луцьк)

ПОШУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ КОЛИШНЬОЇ ЛУЦЬКОЇ ТЮРМИ В СІЧНІ 2009 РОКУ

Громадськістю Луцька та Волині не одноразово ставилось питання про перезахоронення жертв розстрілу у Луцькій в'язниці. Згідно доручення міського голови від 03.12.08 № 0–12/4995 відділом охорони культурної спадщини було опрацьовано архівно-бібліографічні матеріали щодо питання локалізації могил розстріляних в'язнів на території Луцької в'язниці, 23–24 червня 1941 року. Зі свідчень колишніх в'язнів на території тюрми були чотири братських могили, але точний опис їх місцезнаходження відсутній. Найбільшу увагу, щодо локалізації однієї із могил, заслуговує звіт С. Терського про археологічні дослідження в 1991 році, основним завданням цих пошуків була локалізація залишків оборонних споруд південної частини окольного замку. В звіті повідомлялося, що проводячи шурфування на схід від будівлі монастиря Бригіток було виявлено скупчення людських кісток. Дослідник припустив, що це могло бути масове поховання «будівників соціалізму» в'язнів тюрми НКВС . За свідченнями колишніх в'язнів на східному подвір'ї в'язниці була третя, найменша могила[1].

Також у звіті повідомлялось, що при південній стіні колишнього тюремного корпусу було закладено декілька шурфів. В шурфах № 3 і № 4 на глибині, відповідно 1,3 м. і 1,2 м. виявлені одинокі поховання.

Для повторної локалізації вищезгаданих поховань, встановлення кількості решти збережених могил та вивчення умов проведення майбутніх ексгумаційних досліджень, було запрошено колектив комунального підприємства Львівської обласної ради з питань здійснення пошуку поховань учасників національно-визвольних змагань та жертв воєн депортацій і політичних репресій «Доля».

Пошуковою групою було вивчено території де були виявлені людські остеологічні залишки, обстежено окремі ділянки подвір'я колишньої Луцької тюрми, проведено зондування і шурфування місцевості згідно положень «Тимчасового порядку здійснення в Україні пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, полеглих внаслідок воєн, депортацій та політичних репресій».

Джерело фінансування. Пошукові дослідження фінансувалися з бюджету Луцької міської ради згідно договору № 4-б від 05 січня 2009 р. між Департаментом житлово-комунального господарства Луцької міської ради і Комунальним підприємством Львівської обласної ради «Доля».

Терміни проведення робіт. Польові дослідження проводилися в період з 15 по 17 січня 2009 р., лабораторно-камеральне опрацювання виявлених матеріалів та написання наукового звіту – з 18 до 20 січня 2009 р.[2]

Методичні засади робіт. Процес пошукових досліджень полягав у закладені на означеній території системи зондажів та шурфів. Зондажування проводилося за допомогою спеціального бурильного пристрою, який давав можливість отримувати проби ґрунту з усієї глибини свердловини. З метою повного вивчення перспективних ділянок їх площа була поділена на квадрати розмірами 10х10 м і зондажована через кожні 1–1,5 м. Під час досліджень здійснювалася фотофіксація процесу пошукових робіт.

Коротка топогеографічна характеристика пам'ятки. Пам'ятка національного значення «Монастир Бригіток» розташована у центральній (історичній) частині міста, на території колишнього Окільного замку. Вона представляє собою комплекс споруд, який складається із центрального храму, ке-

лій і господарських приміщень. На сьогодні використовується під Замковий Свято-Архангельський чоловічий монастир Української Православної Церкви Київського патріархату. Топографічно об'єкт дослідження розміщений на краю високого плато, яке з півдня стрімко обривається до широкої заплави р. Стир, а з півночі плавно переходить у рівнинну ділянку центральної частини міста. На північному-сході монастирський комплекс межує із Луцьким замком, розташованим на високому пагорбі, домінуючому над навколишньою місцевістю.

Коротка історична довідка. Жіночий монастир Бригіток постав на місці палацу Радзивілів у 1624 році і був посвячений в честь Святої Бригіти. Завершення будівництва відбулося у 1718 році. Тоді ж було вимуровано високу огорожу, яка щільно оточувала монастирську обитель від усіх сторін. У 1724 р. велика пожежа завдала значної шкоди будівлям монастиря. У друге обитель згоріла 1781 року, але численні пожертви посприяли її швидкій відбудові. Ліквідація монастиря відбулася у 1878 р. за розпорядженням російського Сенату. Незважаючи на протести громадськості, монастир було переобладнано під окружну тюрму, яка існувала в часи самодержавства, панування Польщі, радянської влади (до і після Другої Світової війни) та німецької окупації. Починаючи з 1890 року, споруда зазнала великих змін: збивається фасадний декор, з боку річки надбудовується третій поверх, змінюється кількість і форма віконних прорізів вуличного фасаду монастиря.

До будівлі Луцької в'язниці з двох протилежних боків прилягали ділянки обнесені по периметру мурованою огорожею. Із сходу знаходився двір для прогулянок в'язнів із заходу господарчий двір. В спогадах колишніх в'язнів ці об'єкти ще називались відповідно східне і західне подвір'я в'язниці, де 23–24 червня 1941 р. органами НКВС було розстріляно декілька тисяч людей. В загальному підрахунку у Луцькій тюрмі без суду і слідства було знищено, за різними джерелами від 2 до 4 тис. в'язнів переважно української національності.

ПРОЦЕС ПОШУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Згідно програми дослідження пошукові роботи проводилися в різних частинах колишньої Луцької тюрми, зокрема, на території господарських прибудов східної ділянки комплексу (зараз приватна територія Мазіка Ф. Ф.) (об'єкт № 1), західного внутрішнього подвір'я (об'єкт № 2), і зовнішнього боку південної оборонної стіни (об'єкт № 3). Роботи утруднювалися наявністю на цих ділянках значної кількості будівельного і побутового сміття, а також асфальту, які в значній мірі стояли на заваді повного обстеження зазначеної території. Роботи проводилися за допомогою ручного бурильного пристрою, який давав можливість отримувати проби ґрунту з усієї глибини свердловини. В місцях, де знаходилося скупчення будівельного сміття, яке не міг пробити бур, а також на ділянках, де були виявлені людські остеологічні залишки – проводилося шурфування згідно методики ««Тимчасового порядку здійснення в Україні пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, полеглих внаслідок воєн, депортацій та політичних репресій».

Об'єкт № 1. (СХІДНЕ ПОДВІР'Я) Знаходиться на схід від будівлі колишньої тюрми, на території приватного підприємства Мазіка Ф. Ф. Саме на цій ділянці під час археологічних розкопок, проведених у 1991 р. С. В. Терським, тут були виявлені людські остеологічні залишки. Перший етап досліджень передбачав здійснення розвідки за межами огорожі приватного підприємства, на краю стрімкого обриву, який спадає до заплави р. Стир. Проведені зондування цієї невеликої ділянки не дали позитивних результатів. Було встановлено, що поховальна яма не виходить за межі огорожі підприємства.

Другий етап пошукових досліджень полягав у проведені комплексу робіт на території приватного підприємства, зокрема біля його південної огорожі.

Роботи утруднювалися наявністю значної кількості побутового і будівельного сміття, яке масово зустрічалося на глибині 0,2–0,8 м. Крім того визначена для дослі-

джень ділянка була заставлена як тимчасовими господарськими забудовами, так і різноманітним матеріалом (дошками, металевими балками, металобрухтом тощо) (Рис. 1). По при це, після кількох спроб прозондувати визначену ділянку до рівня материкового ґрунту були отримані позитивні результати. Поруч однієї з опор вежі-накопичувача для дерев'яної тирси, біля самої огорожі підприємства вдалося виявити фрагменти кісткового матеріалу антропологічного походження. Закладений на місці знахідки розвідковий шурф розмірами 1,2 х0,7 м засвідчив, що в об'єкті на глибині 1,2 м від сучасної поверхні знаходиться скупчення людських останків (Рис. 2). Встановлено, що частина кісток має сліди руйнування в результаті вкопу в край поховальної ями північної опори вежі-накопичувача (Рис. 3).

Проведені дослідження дозволяють стверджувати, що людські останки, які зберегли анатомічну цілісність, були скинуті в хаотичному положенні перекриваючи один одного. Стан збереження кісткового матеріалу добрий. Не зважаючи на не зовсім сприятливі консервуючі властивості ґрунту, кістки берегли природній колір і міцність. Виходячи з цього час поховання можна окреслити періодом XX ст. і з певною вірогідністю пов'язувати з подіями червня 1941 р.

Загальну кількість виявлених в об'єкті людських останків встановити важко через невеликі розміри розвідкового шурфа. Можна припустити, що в ямі приблизними розмірами 2х4 м може знаходитися кілька десятків осіб.

Об'єкт № 2. (ЗАХІДНЕ ПОДВІР'Я) Знаходиться на захід від будівлі колишньої Луцької тюрми, згідно свідчень очевидців саме тут знаходилася найбільша могила, в яку було скинуто сотні вбитих жертв політичних репресій. Роботи з її пошуку були утруднені майже повною заасфальтованістю території подвір'я. Таким чином пошукові дослідження було проведено лише на тих ділянках, де не було асфальту: клумбах біля південної стіни монастирського комплексу (Рис. 4), безпосередньо під оборонною стіною, а також під фасадом однієї із споруд, яка замикає внутрішнє подвір'я з південного-сходу. Встановлено, що глибина залягання материка на цій території складає більше 1 м від сучасної поверхні. На глибині 0,6–0,8 м залягає прошарок насичений будівельним матеріалом, пов'язаний з одним із будівельних періодів монастиря XVIII ст.: фрагменти цегли, каменю, залишки вапняно-піщаного розчину. Слідів ями з остеологічними рештками людей на території зазначеного об'єкту виявити не вдалося. У зв'язку із тим було прийнято рішення що продовжити пошукові дослідження можливо за допомогою розвідкових траншей і шурфів.

Об'єкт № 3. Знаходиться із зовнішнього боку південної стіни будівлі колишньої Луцької тюрми, на невеликій терасі, яка стрімко обривається до заплави р. Стир. В результаті зондажування цієї території (Рис. 5), на одній із ділянок, розташованій навпроти сходового спуску до ріки Стир, було локалізовано один із шурфів закладених під час археологічних досліджень в 1991 році під керівництвом С. В. Терського. Проведене шурфування засвідчило наявність в об'єкті на глибині 1,2 м від сучасної поверхні розрізнених людських остеологічних залишків (Рис. 6), які можуть бути рештками зруйнованого поховання. Порівняно невелика глибина залягання, добрий стан збереження кісткової тканини у ґрунті, який є не зовсім сприятливим консервантом (чорнозем із домішками супіску) свідчить, що час захоронення людських останків визначається періодом XX ст. Виходячи з цього маємо підстави припустити, що об'єкт № 3, як і в попередньому випадку, може бути пов'язаний з подіями червня 1941 року.

ВИСНОВКИ

Таким чином, під час досліджень, проведених пошуковою групою Комунального підприємства Львівської обласної ради з питань здійснення пошуку поховань учасників національно-визвольних змагань та жертв воєн, депортацій і політичних репресій «Доля», були отримані наступні висновки:

1. На території колишньої тюрми НКВС у м. Луцьк було обстежено три ділянки, де згід-

но інформації могли знаходитися поховання жертв політичних репресій червня 1941 р.

2. Місцевість, де проводилися роботи, представляється досить складною для проведення досліджень з використанням зондажів і шурфів. Це пов'язано із присутністю в стратиграфічних нашаруваннях значної кількості побутового і будівельного сміття, а також значних площ, покритих асфальтом.

3. В об'єкті № 1, розташованому на території приватного підприємства Мазіка Ф.Ф., заново локалізовано поховання людей, які можуть трактуватися як жертви політичних репресій червня 1941 р.

4. В об'єкті № 3, який знаходиться за межами монастирського комплексу біля підніжжя південної оборонної стіни, виявлено невелику яму, на дні якої знайдено розрізнені людські остеологічні залишки. Виходячи з результатів дослідження об'єкт міг бути порушеним в результаті господарських робіт. Стан збереження кісткової тканини дозволяє датувати поховання періодом XX ст., а отже, як і об'єкт № 1, може відноситися до подій червня 1941 р.

Література:

1. Терський С.В. Звіт про роботу Ранньосередньовічної археологічної експедиції заповідника на території Замку Любарта/охоронні дослідження/та розвідки в околицях Луцька в 1991 році. –Луцьк-Львів.-1991.–С. 18.

2. Куделя М.П. Під мурами Луцької тюрми. Спогади колишнього в'язня.-Луцьк. 2001.-С. 62.

3. Онищук Я.І. Інформаційний звіт про пошукові дослідження поховань жертв політичних репресій на території колишньої тюрми НКВС у м. Луцьк по вул. Кафедральній, 16. –17 с.

Рис. 1. Луцьк-2009. Об'єкт 1. Пошукові дослідження на території приватного підприємства Мазіка Ф. Ф.

Рис. 2. Луцьк-2009. Об'єкт 1. Глибина залягання людських останків.

Рис. 3. Луцьк-2009. Об'єкт 1. Розташування людських останків на дні розвідкового шурфа.

Рис. 4. Луцьк-2009. Об'єкт 2. Пошукові дослідження на території внутрішнього подвір'я.

Рис. 5. Луцьк-2009. Об'єкт 3. Процесс пошукових досліджень.

Рис. 6. Луцьк-2009. Об'єкт 3. Глибина залягання людських останків.

Ярослав ОНИЩУК (Львів),
Юрій МАЗУРИК (Луцьк)

ПОШУКОВО-ЕКСГУМАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОГО ТА ЗАХІДНОГО ПОДВІР'ЇВ КОЛИШНЬОЇ ЛУЦЬКОЇ ТЮРМИ В СЕРПНІ-ВЕРЕСНІ 2009 РОКУ

Громадськістю Луцька та Волині неодноразово ставилось питання про перезахоронення жертв розстрілу у Луцькій в'язниці. В 2009 році міською радою була прийнята цільова міська програма по увічненню пам'яті жертв розстрілу 23–24 червня 1941 року в Луцькій в'язниці, згідно якої було вирішено розпочати польові пошукові роботи та провести розкопки, для чого було залучено комунальне підприємство Львівської обласної ради з питань здійснення пошуку поховань учасників національно-визвольних змагань та жертв воєн, депортацій і політичних репресій «Доля», на підставі дозволів Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни і політичних репресій № 1/03/02/2009 від 10 липня 2009 року і Державної служби з питань національної культурної спадщини № 22–77-П/09 від 8 липня 2009 року КП ЛОР «Доля» проводило ексгумаційні роботи на місці санітарного поховання жертв Другої світової війни на території колишньої тюрми (зараз пам'ятка національного значення «Монастир Бригіток») у м. Луцьк по вул. Кафедральній, 16. Дослідження були викликані знахідкою людських останків на території господарських прибудов східної ділянки комплексу (зараз приватна територія Мазіка Ф. Ф.), попередньо ідентифікованих як поховання жертв політичних репресій, спричинених органами НКВС у 23–24 червня 1941 р.

Джерело фінансування. Ексгумаційні дослідження фінансувалися з бюджету Луцької міської ради згідно договору № 191 від 23 червня 2009 р. між Департаментом культури та збереження історичної спадщини Луцької міської ради і Комунальним підприємством Львівської обласної ради з питань здійснення пошуку поховань учасників національно-визвольних змагань та жертв воєн, депортацій і політичних репресій «Доля».

Терміни проведення робіт. Польові дослідження проводилися в період з 18 серпня до 10 вересня 2009 р., лабораторно-камеральне опрацювання виявлених матеріалів та написання наукового звіту – з 14 вересня до 13 жовтня 2009 р.

Основна мета і завдання. Метою проведених на території колишньої Луцької тюрми НКВС досліджень було вивчення території, де знаходилося поховання, виконання ексгумаційних робіт згідно положень «Тимчасового порядку здійснення в Україні пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, полеглих внаслідок воєн, депортацій та політичних репресій», обстеження внутрішнього (східного) подвір'я з метою виявлення поховань жертв політичних репресій органів НКВС 23–24 червня 1941 р. Основне завдання полягало у проведенні ідентифікації загиблих на предмет приналежності їх до жертв політичних репресій, встановлення причини смерті, національності, кількості, приблизного віку та обставин, які призвели до виникнення поховання.

Методичні засади робіт.

1. Дослідження проводилися загальною площею з розкриттям всього об'єкта.

2. Вибірка останків здійснювалася пластами з упакуванням їх у поліетиленові мішки для подальшого опрацювання і депонування до часу перепоховання.

3. Дослідження інших ділянок монас-

тирського комплексу проводилося на основі зондажування, шурфування та траншеювання перспективних площ. Зондажі закладалися за допомогою спеціального бурильного пристрою, який давав можливість отримувати проби ґрунту з усієї глибини свердловини.

3. Під час пошуково-ексгумаційних робіт здійснювалася фотофіксація як процесу дослідження, так і виявленого матеріалу.

Коротка топогеографічна характеристика пам'ятки. Пам'ятка національного значення «Монастир Бригіток» розташована у центральній (історичній) частині міста, на території колишнього Окільного замку. Вона представляє собою комплекс споруд, який складається із центрального храму, келій і господарських приміщень (Рис. 1). На сьогодні використовується під Замковий Свято-Архангельський чоловічий монастир Української Православної Церкви Київського патріархату. Топографічно об'єкт дослідження розміщений на краю високого плато, яке з півдня стрімко обривається до широкої заплави р. Стир, а з півночі плавно переходить у рівнинну ділянку центральної частини міста. На північному-сході монастирський комплекс межує із Луцьким замком, розташованим на високому пагорбі, домінуючому над навколишньою місцевістю.

Коротка історична довідка. Жіночий монастир Бригіток постав на місці палацу Радзивілів у 1624 році і був посвячений в честь Святої Бригіти. Завершення будівництва відбулося у 1718 році. Тоді ж було вимуровано високу огорожу, яка щільно оточувала монастирську обитель від усіх сторін. У 1724 р. велика пожежа завдала значної шкоди будівлям монастиря. У друге обитель згоріла 1781 року, але численні пожертви посприяли її швидкій відбудові. Ліквідація монастиря відбулася у 1878 р. за розпорядженням російського Сенату. Незважаючи на протести громадськості, монастир було переобладнано під окружну тюрму, яка існувала в часи самодержавства, панування Польщі, радянської влади (до і після Другої Світової війни) та німецької окупації. Починаючи з 1890 року, споруда зазнала великих змін: збивається фасадний декор, з боку річки надбудовується третій поверх, змінюється кількість і форма віконних прорізів вуличного фасаду монастиря.

До будівлі Луцької в'язниці з двох протилежних боків прилягали ділянки обнесені по периметру мурованою огорожею. Із сходу знаходився двір для прогулянок в'язнів із заходу господарчий двір. (Рис. 2). В спогадах колишніх в'язнів ці об'єкти ще називались відповідно східне і західне подвір'я в'язниці, де 23–24 червня 1941 р. органами НКВС було розстріляно декілька тисяч людей. В загальному підрахунку у Луцькій тюрмі без суду і слідства було знищено, за різними джерелами від 2 до 4 тис. в'язнів переважно української національності.

ПОШУКОВО–ЕКСГУМАЦІЙНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ОБ'ЄКТ І. (СХІДНЕ ПОДВІР'Я). Розташований на території колишніх господарських прибудов східної ділянки монастирського комплексу (зараз приватна територія Мазіка Ф. Ф.) (Рис. 1). Людські кісткові залишки тут були виявлені у 1991 р. під час археологічних розкопок Терського С. В. Згідно інформації, поданої у звіті про дослідження, останки могли відноситися до жертв політичних репресій, розстріляних органами НКВС у червні 1941 р.

Пошуковими роботами, проведеними експедицією Комунального підприємства Львівської обласної ради «Доля» в січні 2009 року, було заново локалізовано місцезнаходження поховання. Воно розташоване на краю рівнинного плато, яке з півночі стрімко обривається до широкої заплави р. Стир. Об'єкт знаходився за межами монастирського комплексу, на відстані 1,5 м від його південної зовнішньої стіни (Рис. 1). Роботи утруднювалися наявністю значної кількості побутового і будівельного сміття, яке масово зустрічалося на глибині 0,2–0,8 м. Крім того, визначена для розкопок ділянка була частково заставлена вольєром для собак. Південно-західну частину поховальної ями перекривали бетонні фундаменти вежі-накопичувача дерев'яної тирси, зведеної тут

у радянський час (Рис. 4). Під час розкопок було встановлено, що робітники, споруджуючи накопичувач, просто залили знайдені людські останки бетоном (Рис. 6).

Кісткові залишки людей були простежені на глибині 1 м на краях і 1,3–1,5 м в середині об'єкта від рівня сучасної поверхні. Вже на початку розкопок візуально простежувалася наявність в ямі великої кількості остеологічного матеріалу людського походження, перекритого зверху шарами чорнозему, будівельного і побутового сміття різних історичних періодів. Зокрема, в заповненні часто зустрічалися матеріали (фрагменти кераміки, скляного посуду, шматки цегли тощо) датовані від часу Київської Русі (XII-XIII) до другої половини XX ст.

Ексгумаційними дослідженнями встановлено, що останки лежали у довгій прямокутній ямі розмірами 5,7х2,2 м і глибиною долівки 2–2,2 м від сучасної поверхні (Рис. 5). Ймовірно, в цілях економії площі людей укладали пластами щільно один на одного, в поперек та повздовж ями. В місцях фундаменту вежі-накопичувача простежено порушення анатомічної цілісності кістяків, спричинене будівельними роботами.

Вивчення стратиграфії могили показали наявність трьох нетовстих прошарків ґрунту, які горизонтально розділяли пласти остеологічних залишків. Це свідчить про те, що об'єкт заповнявся поступово і складався із трьох, а у деяких місцях чотирьох шарів людських скелетованих останків, пересипаних ґрунтом, загальною товщиною нашарувань 0,6–0,8 м.

Під час ексгумацій них робіт в об'єкті № 1 було виявлено 281 черепну коробку. Однак пізніше після проведення судово-медичної експертизи було встановлено що людські останки належать 314 особам. Відсутність частин останків пояснюється тим, що могила була порушена вищезгаданими будівельними роботами.

Більшість із загиблих були молодими людьми віком 18–25 років; близько 20 % із загальної кількості складали особи віком 35–50 років. Антропометричне дослідження кістяків, проведене спеціалістами КП ЛОР «Доля», свідчать, що усі вони належали до осіб чоловічої статі. У двох випадках було зафіксовано відмінності в будові черепної коробки, характерні для представників середньоазійського типу монголоїдної раси.

Стан кісткової тканини різний: основна маса кісток збереглася в доброму вигляді. Однак, частина остеологічних залишків, які переважно зустрічалися у західній частині об'єкта, частково розклалися і розламувалися в руках. Причиною цього могла бути нестача у кістках кальцію, зумовлена тривалим голодуванням загиблих. У кількох випадках простежено прижиттєві переломи нижніх кінцівок, які зрослися без медичної допомоги.

Важливі результати були отримані в результаті вивчення виявленого супровідного матеріалу. Це фрагменти уніформи зеленого кольору (Рис. 11), армійського взуття (чоботи, черевики), металеві ґудзики від одягу (в тому числі із зображенням п'ятикутної зірки) (Рис. 12), велика кількість ґудзиків від штанів (більше 200 екз.) та білизни (Рис. 13), наплічний ремінець портупеї (Рис. 14), пряжки (Рис. 15), олівці (Рис. 16), уламки ложок та ножа із клеймом «ROSTEREI», бритва для гоління (Рис. 18), польська монета номіналом у 2 злоті, бронзовий, погано збережений релігійний медальйон (Рис. 17), а також 6 ебонітових капсул-«смертників» (Рис. 8).

Більшість із загиблих не мала верхнього одягу і взуття. Вивчення нечисленних залишків тканини і ґудзиків свідчить, що перед смертю на людях залишили лише штани-галіфе і нижню білизну.

На особливу увагу заслуговують солдатські ідентифікатори – «смертники», які військовослужбовці Червоної армії носили на початку радянсько-німецької війни. Вони представляють собою ебонітові капсули зразка 1941 р., в яких знаходився папірець з даними про червоноармійця. На жаль, із 6-ти знайдених медальйонів, лише у двох були виявлені стандартні паперові вкладні (один у поганому стані) (Рис. 8). На жаль, жоден із них не був заповнений, що являлося поширеним явищем серед солдатів Червоної армії. (Рис. 9). У двох випадках, в результаті

поганої герметизації, вкладні перетворилися на потерть (Рис. 10). Решта капсул (2 екз.) виявилися порожніми.

На основі кісткового матеріалу досить складно встановити причину смерті похованих в об'єкті людей. Знахідки серед остеологічних залишків двох куль калібру 7,92 мм (Рис. 19), а також окремі пошкодження кісткової тканини, можливо спричинені кульовими пораненнями, можуть свідчити про їх розстріл вогнепальною зброєю.

Таким чином, характер об'єкта № 1 і знайдений в ньому супровідний матеріал переконливо засвідчує приналежність загиблих до військовослужбовців Червоної армії періоду оборонних боїв 1941 р. Очевидно, це були в'язні Луцької тюрми, страчені фашистами восени 1941 р. Не виключено, що серед них могла бути також незначна кількість цивільних осіб (партійних та комсомольських активістів), на що вказують знахідки кількох ґудзиків неармійського типу.

ОБ'ЄКТ ІІ. (ЗАХІДНЕ ПОДВІР'Я). Представлений внутрішнім подвір'ям тюрми, де за свідченнями очевидців (М. Куделі, Г. Покотила та ін.) знаходилася найбільша могила жертв політичних репресій органів НКВС. Роботи з її пошуку були утруднені через повну заасфальтованність території, а також наявність товстих прошарків господарського і побутового сміття. У зв'язку з цим на початку робіт було використано екскаватор, за допомогою якого знято асфальтне покриття і шар побутового сміття на глибину 1,2–1,5 м. Всього на досліджуваній території було закладено 5 траншей та один розкоп (Рис. 1).

Траншею № 1 розмірами 8,5х1 м було прокладено впоперек подвір'я (напрям схід-захід) на відстані 4 м від клумби біля північної стіни монастиря (т.зв. «Стіни жалю»). Місце її розташування визначено візуально завдяки невеличкій просадці асфальту в цьому місці. Вивчення стратиграфії ґрунтових нашарувань в місці траншеї показало відсутність тут значних порушень цілісності культурних шарів, а отже – перекопу, який міг бути поховальною ямою. Зондажування долівки до рівня материка за допомогою ручного бурильного пристрою на глибині 2,4 м від сучасної поверхні також не дало позитивних результатів. В заповненні зібрано матеріал (фрагменти кераміки, пляшкового скла, уламки кахлів, будівельні відходи, фауністичні залишки тощо), який датується періодами починаючи від Київської Русі і закінчуючи початком ХХ ст.

Траншея 2 зроблена у вигляді прирізки до траншеї № 1 у північно-східному напрямі (Рис. 20). Її розміри становили 5,5х1 м. Стратиграфія нашарувань, як і в попередньому випадку, – подібна. Заповнення у вигляді в основному непорушених горизонтальних пластів гумусного ґрунту, з вкрапленнями матеріалів від часу Київської Русі до ХХ ст., засвідчували відсутність якого-небудь великого за розмірами перекопу, що міг бути котлованом могильної ями. Глибина залягання материка аналогічна, як у траншеї № 1.

Траншеєю 3 перерізано ділянку подвір'я вздовж східної клумби біля «Стіни жалю», по лінії південь-північ. Її розміри складали 6х1 м. Приблизно на глибині 0,4–0,5 м під суцільним шаром будівельного сміття простежено значний за розмірами перекоп, який вертикально перерізав стратиграфію ґрунтових нашарувань. Його заповнення складалося з темного перемішаного гумусу з великою кількістю битої цегли, пісково-вапняного розчину, фрагментів кераміки, віконного та пляшкового скла, остеологічних залишків тваринного походження, різноманітного металобрухту та металевого посуду міжвоєнного періоду ХХ ст. Серед виявленого матеріалу на увагу заслуговує знайдена на глибині 1,2 м червоноармійська фляга на воду, виготовлена на заводі «Красный Виборжец» у 1940 р. (Рис. 21). На цій же глибині було виявлено частково зруйнований скелет однієї людей, ймовірно молодої жінки або підлітка. Цілісність останка було пошкоджено пізнішим повторним перекопом об'єкта. Підтвердженням цього можуть бути також знахідки дрібних людських кісток (фалангів пальців) у північній частині ями. Таким чином, виявлені матеріали дозволяють припустити, що траншея № 3 перерізала одну з ям, в якій знаходилися останки людей. Од-

ночасно складається враження, що у післявоєнний час поховання було вибране і вивезене у невідомому напрямі. Незважаючи на це, указане місце є найбільш перспективним для подальших пошукових досліджень.

Траншея № 4 розмірами 7х1,5–2,5 м була прокладена вздовж південно-західної доріжки центральної клумби, розташованої посередині подвір'я (Рис. 22). На глибині 0,7–0,8 м від сучасної поверхні було виявлено сліди перекопу культурного шару. В результаті розширення траншеї до розмірів невеликого розкопу встановлено, що перекоп утворений прямокутною в плані ямою розмірами 4х5 м і глибиною 1,8 м від сучасної поверхні (Рис. 23). Заповнення складалося із різноманітного побутового сміття середини XX ст.. На увагу заслуговують знахідки в заповнені та на дні ями 5-ти червоноармійських солдатських касок зразка СШ-40 і 9-ти казанків армійського типу. Людських остеологічних залишків в об'єкті виявлено не було.

Правдоподібно, що траншеєю № 4 було розкрито об'єкт, про який згадує один із свідків «Луцької трагедії» Григорій Покотило. Згідно його спогадів це могла бути яма, яку він разом з іншими 27 в'язнями викопали для себе. Тільки завдяки наближенню німців «тюремне начальство та солдати повтікали…», залишивши їх живими.

Траншея № 5 зроблена у вигляді прирізки до траншеї № 4 у східному напрямі. Її розміри становили 4 х 1,5–2,5 м, глибина 2,3 м. Стратиграфія нашарувань у місці досліджень свідчить про відсутність яких-небудь суттєвих порушень цілісності напластувань. Виявлений матеріал у вигляді уламків будівельного та побутового сміття, кераміки, кахлів тощо датується періодом XVII – першої половини XX ст.

Розкоп № 1 розмірами 8,70 х 3,70 м закладено між траншеєю № 1 та клумбами біля «Стіни жалю» (Рис. 24). В районі східної клумби, на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні, простежено невелике заглиблення приблизним діаметром 1,5 м, забутоване фрагментами та цілими екземплярами цегли (Рис. 25). В цьому ж скупчені виявлено декілька предметів побутового призначення, таких як металева полив'яна миска, шматок гуми тощо. У верхній частині забутовки збереглися сліди зотлілого дерева. Таким чином, виявлений перекоп міг бути котлованом для хреста, встановленого у червні 1941 р. на могилі розстріляних в'язнів тюрми. Важливо, що з його південного боку було простежено контур ще одного перекопу значно більшого розміру, який, на жаль, заходив у південну стінку розкопу. Його подальші дослідження, однак, були перервані через несприятливі погодні умови.

Таким чином, внаслідок розвідкових досліджень, проведених на внутрішньому подвір'ї колишньої Луцької тюрми (об'єкт № 2), були отримані важливі дані щодо місцезнаходження там ймовірних масових поховань. Більш точні результати можуть бути отримані після проведення ряду додаткових обстежень вищезазначених об'єктів, виявлених у траншеї № 3 і розкопі № 1.

ВИСНОВКИ. Отже, під час ексгумаційних та пошукових досліджень, проведених на території колишньої Луцької тюрми (вул. Кафедральна, 16) працівниками Комунального підприємства Львівської обласної ради з питань здійснення пошуку поховань учасників національно-визвольних змагань та жертв воєн, депортацій і політичних репресій «Доля», були отримані наступні результати:

1. На території приватного підприємства Мазіка Ф. Ф., виявлено масове захоронення загальною кількістю 314 чоловік. Характер поховання, а також виявлений супровідний матеріал переконливо засвідчує приналежність загиблих до військовослужбовців Червоної армії, страчених фашистами восени 1941 р. (об'єкт № 1).

2. На об'єкті № 2 (внутрішнє подвір'я тюрми) закладено 5 розвідкових траншей і 1 розкоп, якими було обстежено перспективні ділянки біля «Стіни жалю та центральної клумби. Зокрема в траншеї № 3 на глибині 1,2 м вдалося виявити частину людського останка, зруйнованого повторним перекопом. Декілька дрібних людських кісток (флангів пальців) було також виявлено

у північній частині ями. Припускаємо, що траншея № 3 перерізала одну з ям, в якій були поховані тіла жертв репресій. Одночасно, виявлені матеріали дозволяють стверджувати, що у післявоєнний час поховання могло бути знищене, а остеологічні залишки вибрані і вивезені у невідомому напрямі.

3. В розкопі № 1, неподалік східної клумби біля «Стини жалю» простежено невелике заглиблення забутоване цеглою, на якому збереглися залишки дерев'яного тліну. Співставлення результатів досліджень із фотоматеріалами, які збереглися з 1941 р. (фотографія поминальної служби Божої), дозволяє стверджувати, що це можуть бути залишки дерев'яного хреста, встановленого наприкінці червня 1941 р. у пам'ять розстріляних в'язнів.

Література:

1. Онищук Я.І. Інформаційний звіт про пошукові дослідження поховань жертв політичних репресій на території колишньої тюрми НКВС у м. Луцьк по вул. Кафедральній, 16. –Львів, 2009.

2. Онищук Я.І Інформаційний звіт про пошукові дослідження на території колишньої Луцької тюрми по вул. Кафедральній, 16. –Львів, 2009.

3. Терський С.В. Звіт про роботи ранньосередньовічної археологічної експедиції заповідника на території замку Любарта (охоронні дослідження) та розвідки в околицях Луцька у 1991 рр. –Луцьк-Львів 1991. – Зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України.

4. За визначенням Кравчук І.Р. – судово-медичного експерта, завідуючої відділенням судово-медичної криміналістики.

5. Вашків І. Над ними тричі яріла смертельна коса //Голос з-над Бугу. –Сокаль, 2005. –9 грудня.–С. 2.

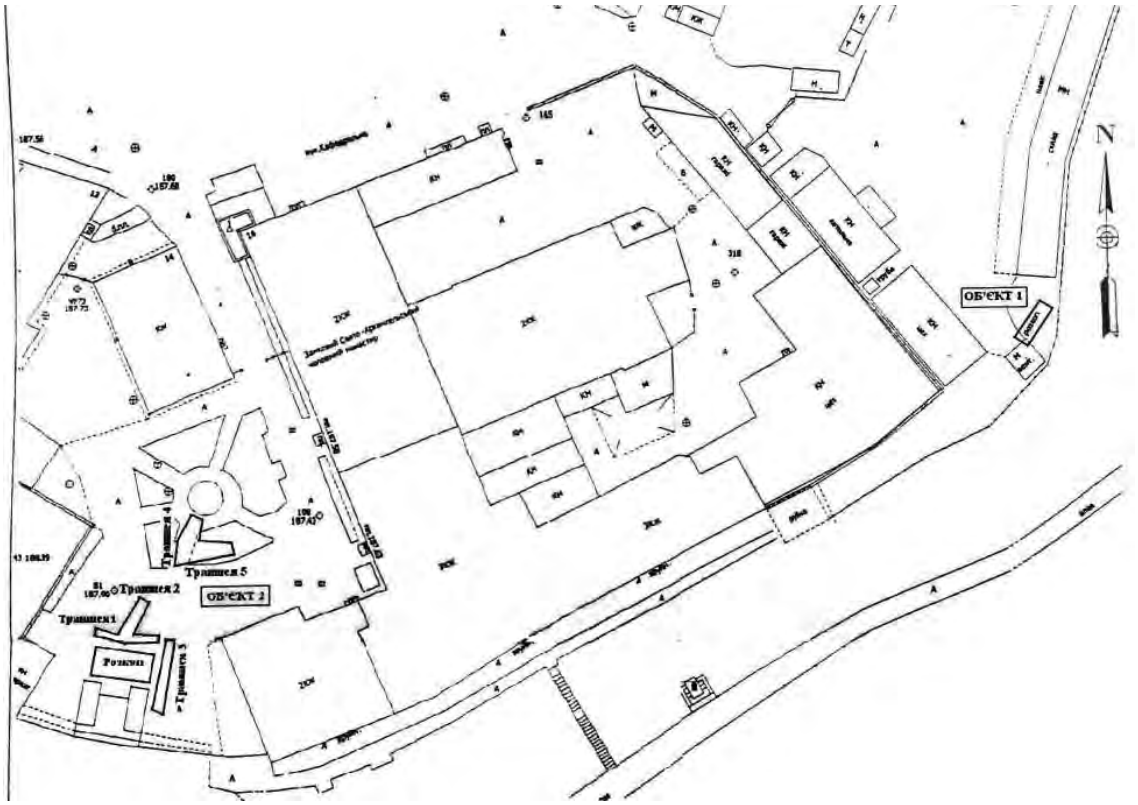

Рис. 1. Схема розташування досліджуваних об'єктів.

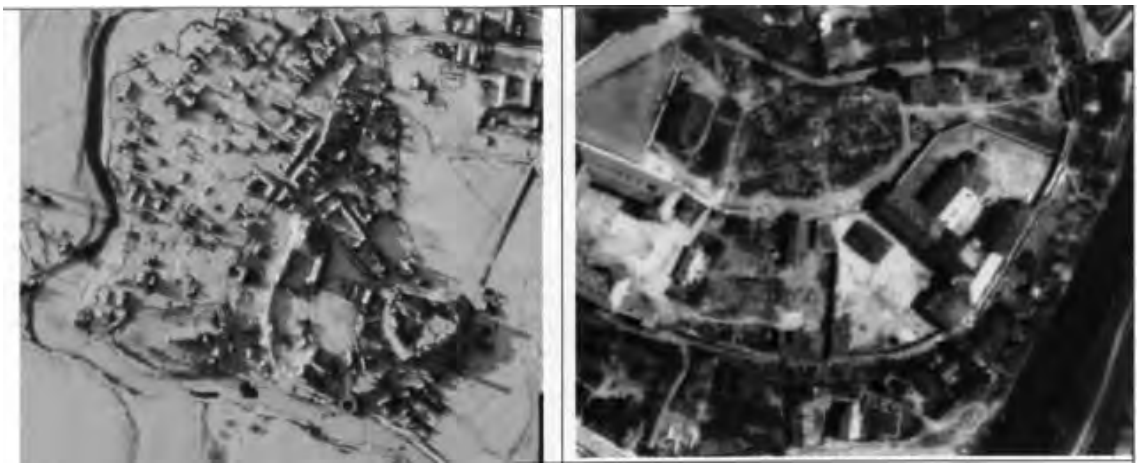

Рис. 2. Аерофотозйомка Луцька (зима-весна 1944 р.)

Рис. 3. Об'єкт 1. Зняття верхнього шару грунту за допомогою екскаватора.

Рис. 4, 5. Об'єкт 1. Демонтаж однієї з опор вежі накопичувача.

Рис. 6. Об'єкт 1. Загальний вигляд поховання.

Рис. 7. Об'єкт 1. Залиті бетоном кісткові залишки людей.

Рис. 8. Об'єкт 1. Загальний вигляд ями після закінчення ексгумацій них робіт.

Рис. 9. Об'єкт 1. Солдатські медальйони-ідентифікатори зразка 1941 р.

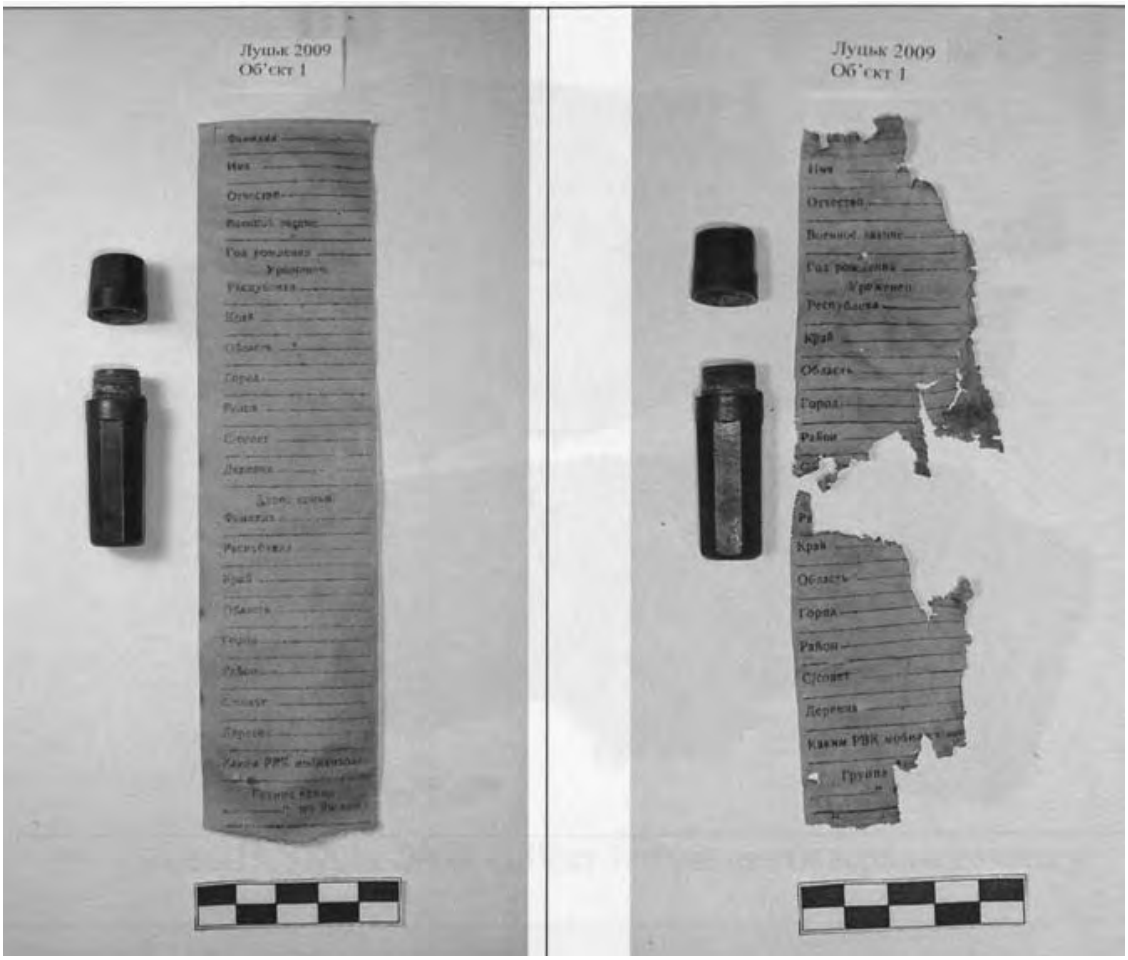

Рис. 10. Об'єкт 1. Паперові вкладні до медальйонів.

Рис. 11. Об'єкт 2. Траншеї № 1 і № 2

Рис. 12. Об'єкт 2. Траншея № 4

Рис. 13. Об'єкт 2.Траншея № 4. Приблизні контури ями-перекопу.

Рис. 14. Об'єкт 2. Загальний вигляд розкопу № 1,

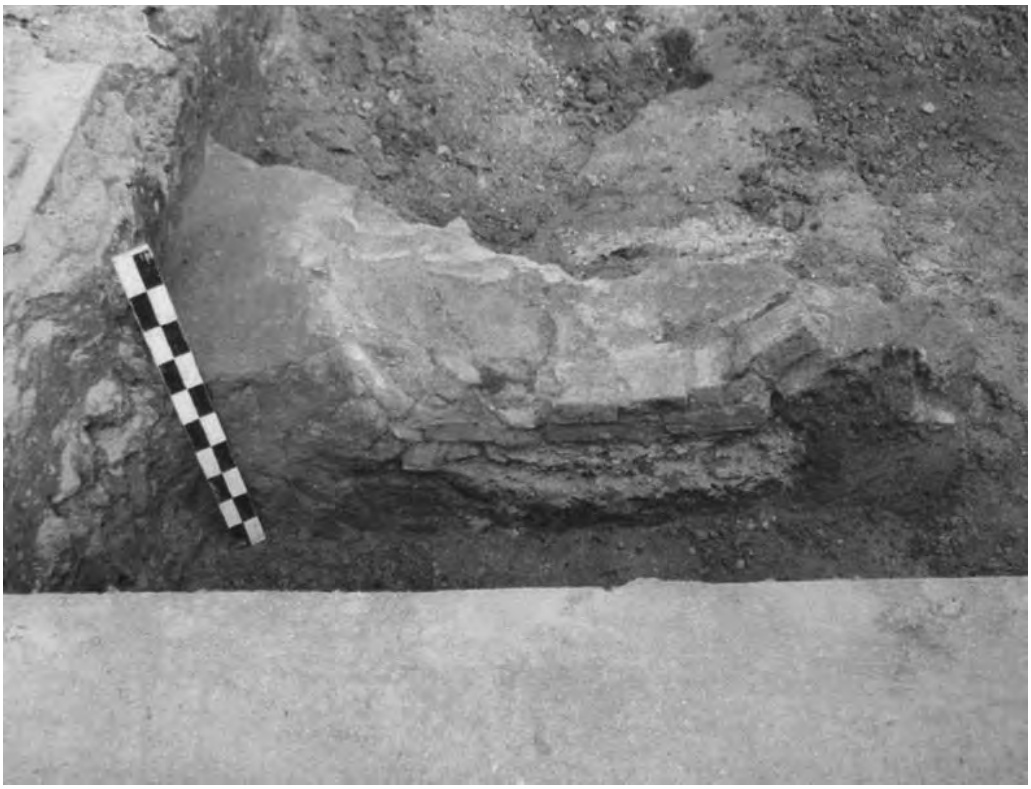

Рис. 15. Об'єкт 2. Розкоп № 1.
Сліди невеликого заглиблення, забудованого цеглою

ЗМІСТ

Розділ1. АРХЕОЛОГІЯ ЛУЦЬКА

5 ***Ольга Борисова, Андрій Познікін.*** Опис пам'яток маліцької та волино-люблінської культур

11 ***Віктор Баюк.*** Історія перших археологічних досліджень Луцька: погляд у минуле

13 ***Михайло Вашета.*** До питання історіографії археологічних досліджень історичної околиці Луцька (урочище Яровиця)

16 ***Ігор Маркус, Григорій Охріменко.*** Кам'яні сокири лопатевого типу з Луцького району

22 ***Григорій Охріменко, Наталія Скляренко, Ігор Михальчук***. Пам'ятки стжижовської культури навколо Луцька

28 ***Петро Кононець.*** Луцька земля у дослідженнях Яна Фітцке

32 ***Світлана Локайчук, Григорій Охріменко, Василь Охріменко, Олександр Кричевський.*** Первісні знаряддя для обробки землі

40 Г***ригорій Охріменко, Олександр Кричевський, Віталій Сердюк, Сергій Пузенков.*** Металеві ретушери доби бронзи

46 ***Сергій Панишко.*** Усичівський археологічний комплекс давньоруського часу

57 ***Олексій Златогорський, Сергій Демедюк.*** Інвестиційний проект «Шацьке городище»

Розділ 2. ДАВНЯ ІСТОРІЯ ЛУЦЬКА

71 ***Віктор Атаманенко.*** Описи волинських маєтків князів Чорторийських XVI ст.

83 ***Вікторія Білик.*** Луцька греко-уніатська духовна консисторія: склад і функції

89 ***Олена Бірюліна.*** Луцький період Івана Виговського: реконструкція клієнтарних і родинних зв'язків

96 ***Микола Бирук.*** Острозька волость в кінці XVII – на початку XVIII століть

101 ***Дмитро Воюта.*** Система оборонних укріплень Луцького уділу часів Київської Русі

106 ***Сергій Горін.*** Чернчицький монастир Преображення Господнього (до середини XVII сторіччя)

116 ***Володимир Гика.*** Унікальні документи державного архіву Волинської області

128 ***Оксана Карліна.*** Стан будівель та костелів луцьких монастирів домініканців і тринітаріїв у 1850 р.: публікація актів опису

137 ***Вадим Кудь.*** Луцька війна 1431 р

142 ***Богдан Колосок.*** Доля луцького вірменського костьолу святого Степана

162 ***Архимандрит Онуфрій (Куц).*** Із глибин духовної скарбниці

166 ***Ірина Рибачок.*** Містечко Сульжин у першій половині XVII ст.

174 ***Павло Рудецький.*** Пам'ятки культурної спадщини, як джерело вивчення релігійно-культурного життя Луцька XVI – XVII ст.

181 ***Валентина Петрович, Людмила Стрільчук.*** Ревізія замків 1545 р. – джерело до вивчення історії Луцького замку

185 ***Борис Сайчук.*** Кляштор св. Бригіти в Луцьку

186 ***Ігор Пасюк.*** Воєнна історія Волині у XIV – XVI століттях

Розділ 3. ЛУЦЬК У XIX – XX ст.

195 ***Андрій Бондарчук.*** Діяльність Луцького Братства по відродженню власної історії

198 ***Оксана Важатко.*** Історія, яка зникає (найдавніші пам'ятники Луцька)

217 ***Тетяна Данилюк-Терещук.*** Музей Лесі Українки Волинського національного університету: історія та сучасність

222 ***Богдан Колосок.*** Луцькі мости кінця XVIII – початку XX століть

248 ***Валентин Люпа***. До історії Волинського річкового порту в Луцьку

259 ***Олег Разиграєв.*** Аполітичність і репресії польської державної поліції у Луцьку та на Волині у світлі інтерпеляцій українських парламентарів Другої Речі Посполитої (1921–1926 роки)

265 ***Тамара Садовник.*** Минувшина Волині і України в науковій спадщині Ореста Левицького

270 ***Олена Маланій.*** Педагог, вчений, письменник Олександр Опанасович Рисак

273 ***Наталія Пушкар.*** Луцька грошова емісія 1919 року

278 ***Фаїна Рябчикова.*** Популяризація Анатолієм Дублянським краєзнавства на сторінках часопису «Український голос» (1941–1944 р.р.)

284 ***Анатолій Трембіцький.*** Олена Апанович – козацька берегиня (до 10 річчя від дня смерті)

290 ***Наталія Хомяк.*** Бібліографія історії міста Луцька (1991–2010 рр.)

296 ***Максим Яблонський.*** Імідж Луцька в українських періодичних виданнях

Розділ 4. МИСТЕЦЬКА ТА ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА ЛУЦЬКА

303 ***Геннадій Бондаренко.*** Луцьк у нумізматиці та боністиці

310 ***Зоя Навроцька.*** До питання про художнє життя Луцька першої половини XX століття

313 ***Ілона Несторук, Людмила Кревська.*** Луцьк на фото 1936 року. Каталог матеріалів з фондів Волинського краєзнавчого музею

319 ***Лариса Гриб.*** Людмила Матвійчук – композитор з Луцька (1957–2007)

322 ***Алла Мединська.*** Метаобрази в збірці В. Слапчука «Солом'яна стріха вітчизни»

326 ***Марія Моклиця.*** Луцький фрагмент життя і творчості Оксани Забужко

331 ***Сергій Романов.*** Луцьк у житті письменника, науковця, педагога, громадського діяча Миколи Смоленчука

339 ***Лариса Семенюк.*** Данило Братковський у дослідженнях волинських учених

346 ***Дмитро Зінько.*** З історії становлення Художнього музею у Луцьку

349 ***Майя Хмелюк.*** Замок Любарта у Луцьку: архітектурні емоції поетів

354 ***Ольга Яблонська.*** Твори Модеста Левицького для дітей

361 ***Віктор Яручик.*** Лучанин Яків Гудемчук із польського Примор'я – поет народнопісенної стихії

365 ***Геннадій Гулько.*** До питання інтерпретації подій щодо «Луцького чуда» 1257 року

371 ***Надія Сташенко.*** Леся Українка та її родина на сторінках луцької газети «Український голос»

376 ***Олена Старикова.*** Луцьк у творах художника Гаврила Остапенка (1892–1971) (на основі творів із колекції Волинського краєзнавчого музею)

378 ***Сергій Цюриць***. Історичні пейзажі Волині і Луцька у творчості Миколи Дьоміна

Розділ 5. РОДОВОДИ ЛУЦЬКА

389 ***Tadeusz Peretyatkowicz.*** Zaranie rodu Peretyatkowiczów

393 ***Мария Обухова.*** Архитектурное наследие Мариана Перетятьковича

403 ***Елена Андреева-Перетятькович.*** История потомков Криштофа Перетятковича в России

407 ***Галина Байчук.*** Фелінські

412 ***Тетяна Котенко.*** Луцький період життя і творчості П. С. Морачевського як педагога, письменника, книгознавця (1832–1834)

426 ***Олександр Кучеренко.*** Луцьк і лучани в житті і долі письменника та історика П. О. Куліша

Розділ 6. ЛУЦЬКА В'ЯЗНИЦЯ: ІСТОРІЯ ТРАГЕДІЇ

433 ***Юрій Мазурик, Сергій Годлевський.*** Про розстріл в Луцькій в'язниці 1941 року. Пошуки, дослідження. (За результатами роботи органу охорони культурної спадщини Луцької міської ради)

444 ***Юрій Мазурик, Геннадій Гулько.*** Вшанування пам'яті загиблих часів Другої світової війни на вул. Кафедральній, 6 в Луцьку

454 ***Ewa Siemaszko.*** Masakra sowiecka w łuckim więzieniu w czerwcu 1941 r. w pamięci polskich świadków

462 Спогади про трагедію в Луцькій тюрмі. ***Зі слів Григорія Васильовича Покотила***

463 ***Оксана Каліщук.*** Трагедія в'язнів луцької тюрми у червні 1941 р.: історико-бібліографічний аспект

473 ***В'ячеслав Труш.*** Становище в'язниць і в'язнів на західно-українських землях: погляд з Харківщини

478 ***Ярослав Онищук, Юрій Мазурик.*** Пошукові дослідження на території колишньої Луцької тюрми в січні 2009 року

485 ***Ярослав Онищук, Юрій Мазурик.*** Пошуково ексгумаційні дослідження на території східного та західного подвір'їв колишньої Луцької тюрми в серпні-вересні 2009 року

Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації
Луцька міська рада
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» інституту археології НАН України
Волинський краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Відділення Інституту дослідів Волині у Вінніпезі при ВНУ
Державний архів Волинської області

Наукове видання

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНІ ТА ПОЛІССЯ: ЛУЦЬК В ІСТОРІЇ ВОЛИНІ ТА УКРАЇНИ

Науковий збірник
Випуск 35

Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, м. Луцьк, 15 – 17 вересня 2010 року

Матеріали надруковані в авторській редакції.
Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших ідомостей несуть автори публікацій.

М 62 Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, м. Луцьк. – Луцьк, 2010. –

Науковий збірник містить матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, яка відбулася 15 – 17 вересня 2010 року у м. Луцьку. До збірника увійшли доповіді та повідомлення з археології, історії, культури, етнографії міста Луцька, Волині та України.

УДК
ББК